ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β ΠΑΡΑΠΑΓΓΙΔΗ
Θρ/167

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ

ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΟΥ ΘΡΑΚΙΚΟΥ
ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΘΗΣΑΥΡΟΥ
ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ ΣΤ΄ ΤΟΜΟΥ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ
ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β ΠΑΡΑΠΑΓΓΙΔΗ
Θρ/167

ΑΘΗΝΑΙ 1941

Ἡ Διεύθυνσις τοῦ περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ» ἀπὸ κοινοῦ μετὰ ὁμάδος μαθητῶν καὶ φίλων τοῦ μακαρίτου Χρήστου Τσούντα τιμῶσα τὸ ἐξαίρετον τέκνον τῆς Θράκης καὶ δίδουσα συγκεκριμένην ἔκφρασιν εἰς τὰ αἰσθήματα τῆς εὐγνωμοσύνης της πρὸς τὸν ἔξοχον ἐπιστήμονα, τὸν ἀλησμόνητον διδάσκαλον, τὸν ἀνώτερον ἄνθρωπον, ἀπεφάσισε νὰ ἀφιερώσῃ ἕνα τόμον εἰς τὴν μνήμην του.

Ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Τσούντα, τὴν ὁποίαν ὑπὲρ τὴν ἐπιστημονικὴν κατάρτισιν καὶ τὴν ὑποδειγματικὴν μεθοδικότητα ἐχαρακτήριζε σπανία ἑνότης ὀξύτητος καὶ εὐρύτητος βλέψεως, ὑψηλὴ ἀντίληψις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ἄκρα ἀγνότης ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῶν σκοπῶν αὐτῆς, μοναδικὴ ἱκανότης συνθέσεως καὶ δροσερότητος ἐκφράσεως· ἡ ἐκτάκτως σοβαρὰ ἀντίληψις τοῦ ἔργου τοῦ διδάσκοντος καὶ ἡ ἀφιέρωσις ὅλων του τῶν δυνάμεων εἰς αὐτό, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε νὰ στερήσῃ πλέον ἑαυτὸν διὰ παντὸς σχεδὸν τῆς χαρᾶς τῆς πρωτοτύπου ἐρεύνης· τὸ γλυκὺ ἦθος τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος «γινώσκων οἷος ρυσμὸς ἀνθρώπους ἔχει» ἀντιμετωπίζει τὴν ζωὴν μὲ τὴν ἠρεμίαν τῆς φιλοσόφου κριτικῆς—πάντα ταῦτα ἔχουν χαραχθῆ βαθέως εἰς τὰς ψυχὰς τῶν καθ' οἱονδήποτε τρόπον ὁμιλητῶν του καὶ ἀποτελοῦν διὰ τὴν πτωχὴν παράδοσιν τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ὅλης πνευματικῆς μας ζωῆς βαρύτιμον παρακαταθήκην. Καὶ ὄχι μόνον τοῦτο· ἀλλὰ εἰς πεῖσμα τῆς συστηματικῆς προσπαθείας τοῦ μακαρίτου νὰ κρατῇ ἐν ἀφανείᾳ τὴν προσωπικότητά του, αὕτη εἶχεν ὑπερβῆ τὸν στενώτερον ἐκεῖ-

νον κύκλον καὶ ἐτιμᾶτο ὑπὸ πάντων ὅσοι ἔλαβον ἀφορμὴν ὡς ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς των ἐργασίας ἢ τῆς ὑπηρεσίας των νὰ γνωρίσουν ἔστω καὶ παροδικῶς τὸν Τσούνταν, Ἕλληνες καὶ μή.

Δὲν ὑπῆρχεν ἀμφιβολία, ὅτι πρόσκλησις πρὸς συνεργασίαν εἰς τεῦχος ἀφιερωμένον εἰς τὴν μνήμην του θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα ἀθρόαν συμμετοχὴν ἐπιστημόνων καὶ λογίων ὅλων τῶν ἐθνῶν. Τοιαύτη ὅμως παταγώδης ἐκδήλωσις τιμῆς θὰ ἦτο πᾶν ἄλλο ἢ σύμμετρος πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ Τσούντα καὶ τὴν ἀνάμνησιν, τὴν ὁποίαν ἀφῆκε. Ὅθεν ἡ σκέψις μας ἦτο, εἰς τὸ τεῦχος τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἕνεκα τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς ἐκδόσεως, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ λάβῃ μεγαλυτέραν ἔκτασιν, νὰ συνεργασθοῦν κυρίως ὅσοι καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἠσθάνθησαν τὸν ἰδιαίτερον χαρακτῆρα τῆς προσωπικότητός του. Τούτου ἐπιτευχθέντος πραγματοποιεῖται ἤδη ἡ ἐκτύπωσις τοῦ *Ἐπιτυμβίου* καὶ ἱκανοποιεῖται ὁ πόθος τῶν φίλων καὶ μαθητῶν τοῦ μεγάλου ἐπιστήμονος.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ

ΕΠΙΤΥΜΒΙΟΝ ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

ΑΜΑΝΤΟΣ Κ. Ι.
ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ Κ. ΜΥΡΤΙΛΟΣ
ΒΑΡΟΥΧΑ-ΕΙΡΗΝΗ
BLEGEN CARL W.
DAWKINS R. M.
ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ.
† DOERPFELD WILHELM
ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ ΔΗΜ.
ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ ΧΡ.
† GILLIERON E.
HEURTLEY W. A.
JACOBSTHAL PAUL
ΚΑΚΡΙΔΗΣ Ι. Θ.
ΚΑΡΟΥΖΟΣ ΧΡ.
ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ ΑΝΤ. Δ.
ΚΟΥΓΕΑΣ Σ. Β.
ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ ΣΤΙΛΠΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Ν.
ΜΥΛΩΝΑΣ ΓΕΩΡΓ. Ε.
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤ. Κ.
ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ—ΚΑΡΟΥΖΟΥ Σ.
ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ ΠΟΛΥΔ.
ΠΑΠΠΑΔΑΚΙΣ ΝΙΚ. Γ.
PICARD CH.
ΠΟΛΙΤΗΣ ΛΙΝΟΣ
RODENWALDT G.
ΡΩΜΑΙΟΣ Κ. Α.
ΦΩΤΙΑΔΗΣ Ε. Π.
WACE ALAN J. B.
WALTER OTTO

Χρ. Δ. Τσόκογλου

(Βερολίνον 1879)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΣΟΥΝΤΑΣ
(1857—1934)

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΝ ΘΡΑΚΗι ΧΩΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΑΦΩΝ

§ 1) Ἀπὸ τῶν μέσων ἤδη τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἤρξαντο οἱ γεωγράφοι καὶ περιηγηταὶ προσέχοντες τὸν νοῦν ἐπὶ τὰ ἐν τῇ Θράκῃ ἁπαντῶντα πολυάριθμα *χώματα* (tumuli)[1]. Κατὰ τὸν Albert Dumont[2] πρῶτος ὁ Ami Boué (1840) ἐσημείωσεν ἐν τῷ *ὁδοιπορικῷ* τὸν πλεῖστα αὐτῶν ἐκ τοῦ ἄνω τοῦ Ἔβρου λεκανοπεδίου ἐπάγων ὅτι οἱ ἐν ὑπαίθρῳ οἰκοῦντες Τοῦρκοι ἀπέδιδον τὴν χῶσιν αὐτῶν εἰς τοὺς προγόνους των, οἵτινες πανταχοῦ, ὅπου ἐστρατοπέδευεν ὁ μέγας Κύριος (ὁ Σουλτᾶνος) ἢ ὁ ἀρχιστράτηγος αὐτοῦ ἀνήγειρον τοιαῦτα, ὅπως στηρίζῃ ἐπ' αὐτῶν ἡ σημαία τοῦ Προφήτου καὶ τὰ σήματα τῆς ἀρχῆς. Κατ' ἄλλους ἐχώσθησαν ταῦτα κατὰ τὸν μεσαίωνα ὡς στρατιωτικοὶ σταθμοὶ πρὸς φύλαξιν τῶν μεγάλων ὁδῶν τῆς αὐτοκρατορίας ὑπὸ τῶν παρ' αὐτοῖς μονίμως ἐστρατοπεδευμένων φρουρῶν ἢ πρὸς ἐξαγγελίαν ἐπιδρομῆς τῶν ἀπὸ βορρᾶ κατερχομένων βαρβάρων εἰς τοὺς περιοικοῦντας καὶ τὸ Βυζάντιον δι' ἀναπτομένων ἐπ' αὐτῶν πυρσῶν ὑπὸ τῶν φρουρῶν, ἐχρησίμευον δηλ. ὡς *καμινοβίγλια*, τὰ *φρυκτώρια* τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων[3].

Τὰ χώματα ταῦτα εἶναι *μικρὰ* καὶ *μεγάλα* καὶ τὰ μὲν πρῶτα ὕψους 4—6 ποδῶν ἁπαντῶσιν ἀνὰ δύο κατὰ μῆκος τῶν πολυσηχ[illegible] ὁδῶν, χρησιμεύοντα προφανῶς ὡς *ὁδόσημα* ἀνὰ τὰς ἀχανεῖς πεδιάδας, τὰ δὲ δεύτερα, τὰ κυρίως *χώματα*, ὕψους 10—30 ποδῶν καὶ πλέον, εἶναι *τύμβοι-τάφοι*, καὶ ἁπαντῶσι διεσπαρμένα οὐ μόνον ἐν τῇ Θράκῃ, ἰδίως ἐν τῷ ἄνω τοῦ Ἔβρου λεκανοπεδίῳ καὶ ἐν τῷ νοτιανατολικῷ αὐτῆς μέρει περὶ τὸν μικρὸν Αἷμον (δηλαδὴ περὶ τὰ ὄρη τῆς Στράντζης), ὅπου κυρίως ἐξετείνετο τὸ ἀρχαῖον τῶν Ὀδρυσῶν κράτος, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Μοισίᾳ. Ταῦτα εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου μνημονευόμενα[4], ἅτινα ἐχώννυντο ἐπὶ τῶν τάφων τῶν

---

1) Οἱ Θρᾷκες Ἕλληνες καλοῦσι τὰ χώματα **τοῦμπες** (ἡ τοῦμπα). Ἡ λέξις ἀναμφιβόλως εἶναι ἡ ἀρχαία ***τύμβος*** διαφυλαχθείσης τῆς ἐκφορᾶς τοῦ φθόγγου **υ** ὡς ***u*** (ου), ὡς ἐν ταῖς λέξεσι ***ξουράφ'*** (ξυρός) ***τολούπ'*** (τολύπη), ***βουτοὶ*** (βυτίον), ***τούμπανο*** (τύμπανον), ***βοῦφος*** (βύας), ***τουνκανίζω*** (τυκάνη), ***μουστάκ'*** (μύσταξ) κλτ. Ἀστήρικτος γλωσσικῶς εἶναι ἡ ἐτυμολογία αὐτῆς ἐκ τῆς λατινικῆς *tumulus* (tumulatumla-tumba). Ἡ δὲ λέξις ***τύμβος*** ἐτυμολογεῖται ἐκ τοῦ ἀχρήστου ῥήματος ***τύφειν***, ὅπερ κατὰ τὸν Ἡσύχιον σημαίνει ***καίειν βαθμηδόν***, ἄρα καὶ θάπτειν τὸν καέντα νεκρόν, ἑπομένως ***τύμβος***=***τάφος***. Οἱ Βούλγαροι καλοῦσι τὰ χώματα *moughili* (γηλόφους), οἱ δὲ Τοῦρκοι ***τεπὲ*** (λόφους).

2) *Dumont-Homolle*, Mélanges d'épigraphie et d'archéologie, σελ. 197 κέξ.

3) ***Ἡροκλέους Βασιάδου***, Λόγοι Θρᾳκικοί, σελ. 24 κέξ.—***Γ. Λαμπουσιάδου***, Θρᾳκικαὶ μελέται, τόμ. Α'. σελ. 91, ἔτ. 1911.—***Ἀχιλλέως Σαμοθράκη***, Ἱστορία τῆς Θρᾴκης, τόμ. Α'. σελ. 132 κέξ. ἔτ. 1939. 4) Ἡροδότου V, 8.

ἐπισήμων Θρᾳκῶν, ὡς διεπιστώθη καὶ ἐκ τῶν γενομένων ἐν αὐτοῖς τυχαίων ἢ συστηματικῶν ἀνασκαφῶν.

Τὰ πλείονα τῶν χωμάτων ἀπαντῶσι κυρίως περὶ τὰς μεγάλας πόλεις, περὶ ἃς ἦσαν πυκνοὶ τῶν Θρᾳκῶν συνοικισμοί, οἷον ἐν ταῖς πεδιάσι τῆς Ἀδριανουπόλεως (Οὐσκοδάμας), τῆς Φιλιππουπόλεως (Κενδρισοῦ-Ἐμπολιάδος), Τατὰρ Παζαρτζικίου (Βησσαπάρας), Γιαμπόλεως (Λιαμπόλεως-Καβύλης), Βιζύης καὶ ἀλλαχοῦ. Μόνον ἐν τῇ ἐμβόλαι τῆς Φιλιππουπόλεως πεδιάδι ἠριθμοῦντο πλείονα τῶν 200, ἑκατέρωθεν δὲ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀγούσης νῦν ἀπὸ τῆς πόλεως πρὸς τὸ βορείως κείμενον παρὰ τῷ Μέσῳ ὄρει Χισάρ [5], μήκους 40 χιλιομέτρων, διὰ μέσου γονίμου πεδιάδος οἰκηθείσης πυκνῶς ἐν παντὶ χρόνῳ, ἠριθμοῦντο περὶ τὰ 60. Πολλὰ τῶν χωμάτων κεῖνται περὶ σημερινὰς κώμας, ὅπερ μαρτυρεῖ ὅτι αὗται ἐκτίσθησαν ἐπὶ τῶν τοποθεσιῶν ἢ πλησίον παλαιοτέρων τῶν Βυζαντιακῶν καὶ Ρωμαϊκῶν χρόνων συνοικισμῶν, ἀντικατασταθέντων παλαιοτέρους Θρᾳκικούς [6]. Τὰ ἐπὶ τοῦ Μικροῦ Αἵμου καὶ τοῦ τῶν Ἐλάφων ὄρους (τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ Ἀνθαίμου) εἶναι συνήθως μικρὰ καὶ ταπεινὰ καὶ ἁπαντῶσι κατὰ συστάδας ἐναχοῦ ἀνὰ ἑκατόν [7]. Κατὰ τὸν Seure G. τὰ ἐν Θρᾴκῃ χώματα ἀνέρχονται εἰς 10 χιλιάδας περίπου [8].

Πλεῖστα τῶν *χωμάτων-τύμβων* κατηδαφίσθησαν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἤδη καὶ βραδύτερον κατὰ τὴν κατασκευὴν ἀνὰ τὴν χώραν ὁδῶν, οὐκ ὀλίγα δὲ καὶ ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τῶν περιοίκων πρὸς ἀνεύρεσιν κεκρυμμένων ἐν αὐτοῖς θησαυρῶν ἢ πρὸς χρῆσιν τοῦ χώματος αὐτῶν. Αἱ τοιαῦται ἀνασκαφαὶ ἅτε ἐξ ἀνάγκης ἢ πρὸς κέρδος γενόμεναι ἦσαν ἀτελεῖς, διότι δὲν κατήρχοντο κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ὅπου συνήθως ἐθάπτετο ὁ νεκρὸς ἐντὸς τάφρου ἢ τάφου, ἑπομένως οὐδὲν ἤγαγον εἰς φῶς. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἔν τισιν ἀνευρέθησαν ἀρχαῖα κειμήλια, ταῦτα ἢ διηρπάγησαν ἢ κατεστράφησαν, ὀλιγίστων περισωθέντων. Συστηματικὴ τῶν χωμάτων ἀνασκαφὴ ἤρξατο γινο-

---

5) Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦτο εἶναι τὸ παρὰ Προκοπίῳ (περὶ κτισμάτων IV, 11) μνημονευόμενον φρούριον *Αὐγοῦσται*, ἀνακαινισθὲν ἢ κτισθὲν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ ἐπὶ παλαιοτέρου Θρᾳκικοῦ συνοικισμοῦ, ὅπερ βραδύτερον ἐξελληνισθὲν ὠνομάσθη *Σεβαστὴ* ἢ *Σεβαστόπολις*, ἥτις μνημονεύεται ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος ὡς ἕδρα ἐπισκοπῆς τῆς μητροπόλεως Φιλιππουπόλεως (*Parthey*, Hieroclis synecdemus et notitiae graecae episcopatuum, Berlin ἔτ. 1866, σελ. 160, 239). Ἴδε *D. Detschew*, Τὸ ἀρχαῖον ὄνομα τοῦ Χισάρ, βουλγαριστὶ ἐν τῇ Ἐπετηρίδι τῆς βιβλιοθήκης καὶ τοῦ μουσείου τῆς Φιλιππουπόλεως, ἔτ. 1935—36, σελ. 47—51. Παρὰ τῷ Χισὰρ διήρχετο καὶ ἡ μεγάλη Ρωμαϊκὴ στρατιωτικὴ ὁδὸς ἡ ἀπὸ Φιλιππουπόλεως ἄγουσα πρὸς βορρᾶν εἰς τὴν Οἴσκον παρὰ τῷ Ἴστρῳ διὰ τοῦ Αἵμου.

6) *Dumont-Homolle*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 198.

7) *K. Skorpil*, Megalitni pametnitki i mougbilischta (Μεγαλολίθινα μνημεῖα καὶ χώματα), βουλγαριστί, Sophia, ἔτ. 1925, σελ. 57 κέξ.

8) *G. Seure et N. Degrant*, Exploration de quelques tells de la Thrace, Bull. de la Corr. Hellénique, ἔτ. 1906, σελ. 356 κέξ.

μένη ἀπό τινος χρόνου ἐν τῷ Βουλγαρικῷ κράτει (βορείῳ Θράκῃ καὶ Μοισίᾳ) ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἐν Σοφίᾳ ἱνστιτούτου δι' εἰδικῶν ἀνδρῶν καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς εἶναι ἀξιόλογα.

§ 2) Ἐκ τῶν μετ' ἐπιμελείας γενομένων τούτων ἀνασκαφῶν ἀπεδείχθη ἐκ τῶν εὑρημάτων ὅτι ἐπὶ τῶν Θρακικῶν καὶ Ἑλληνικῶν χρόνων ὁ νεκρὸς ἐκαίετο ἐπὶ τοῦ τόπου τοῦ χώματος ἐντὸς τάφρου, ἥτις εἶτα ἐκυκλοῦτο διὰ λίθων ἐν κανονικῇ περιφερείᾳ ἢ περιεκτίζετο διὰ κυκλοτεροῦς καὶ ταπεινοῦ τοιχίου, ἔχοντος δύο ἢ τρεῖς σειρὰς λίθων. Σχηματιζομένου οὕτω τοῦ τάφρου τὰ κεκαυμένα τοῦ νεκροῦ ὀστᾶ τὰ ἐκ τῆς καύσεως ἐναπομείναντα κατετίθεντο ἐντὸς ἀμφορέως ἢ κάλπης, ἥτις ἐτοποθετεῖτο εἰς τὸν τάφρον μετὰ διαφόρων κτερισμάτων καὶ εἶτα συνεσωρεύετο ἐπὶ τοῦ τάφρου φορητὸν χῶμα τοσοῦτον, ὅσον ἀπῃτεῖτο ὅπως ἀποτελεσθῇ ὁ *τύμβος*, μέγας ἢ μικρός, ἀναλόγως τῆς ἀξίας καὶ τῆς κοινωνικῆς θέσεως τοῦ νεκροῦ [1]. Ὅθεν ὁ τοιοῦτος μετὰ τοῦ χώματος τάφος φαίνεται ὅτι οὐδαμῶς διέφερε τοῦ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου περιγραφομένου τάφου καὶ σήματος, *τύμβου*, τοῦ Πατρόκλου:

«πρῶτον μὲν κατὰ πυρκαϊὴν σβέσαν αἴθοπι οἴνῳ
ὅσσον ἐπὶ φλὸξ ἦλθε, βαθεῖα δὲ κάππεσε τέφρη·
κλαίοντες δ' ἑτάροιο ἐνηέος ὀστέα λευκὰ
ἄλλεγον ἐς χρυσέην φιάλην καὶ δίπλακα δημῶν,
ἐν κλισίῃσι δὲ θέντες ἑανῷ λιτὶ κάλυψαν.
τορνώσαντο δὲ σῆμα θεμείλιά τε προβάλοντο
ἀμφὶ πυρήν· εἶθαρ δὲ χυτὴν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν [2]».

Τοῦτο τὸ εἶδος τῶν πρώτων ὑπὸ τὰ χώματα τάφων διετέλεσεν ἐν χρήσει ὂν καὶ καθ' ὅλους τοὺς ὕστερον χρόνους μετά τινων διαφορῶν, παραλειπομένου συνήθως τοῦ λιθίνου κυκλοτεροῦς τοιχίου. Ἀναμφιβόλως δὲ κατὰ τὸ Ἑλληνικὸν ἔθος ἐπετίθετο ἐπὶ τοῦ χώματος στήλη πρὸς ἀνάμνησιν τοῦ νεκροῦ, ἥτις κατ' ἀρχὰς ἦτο ἁπλοῦς λίθος, ὡς μνημονεύει ὁ Ὅμηρος:

«αὐτὰρ ἐπεὶ νεκρός τε κάη καὶ τεύχεα νεκροῦ,
τύμβον χεύαντες καὶ ἐπὶ *στήλην* ἐρύσαντες
πήξαμεν ἀκροτάτῳ τύμβῳ εὖῆρες ἐρετμόν [3]»,

σὺν τῷ χρόνῳ δὲ εἰσαγομένου τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἐκοσμεῖτο καὶ διὰ καλλιτεχνικῆς αὕτη κατεργασίας καὶ ἐπιγραφῆς, οὔσης ἐνίοτε ἐμμέτρου [4].

---

1) Ἴδε *Filow*, Bull. de la société archéol. Bulgare τόμ. III, ἔτ. 1913, σελ. 222.

2) *Ὁμήρου* Ἰλ. Ψ 250—258.

3) *Ὁμήρου* Ὀδύσ. μ 13—15.

4) Τοιαύτη ἐπιγραφὴ ἔμμετρος ἐπὶ μαρμάρου, προφανῶς ἐξ ἐπιτυμβίου μνημείου, προερχομένη ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀνευρέθη ἐν χώματι παρὰ τῇ Φιλιππουπόλει:

Ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἐκτίζετο τάφος διὰ μεγάλων λίθινων πλακῶν ἢ ἀκατεργάστων λίθων, παρ' ᾧ ἐγίνετο ἡ τοῦ νεκροῦ καῦσις ἐπὶ πυρᾶς μετὰ πολλῶν καὶ ποικίλων κτερισμάτων ὅπου, ἅτινα πάντα μετὰ τὴν πυράκτωσιν ἐρρίπτοντο ἀτάκτως καὶ ὡς ἔτυχεν ἐντὸς τοῦ τάφου μετὰ τῆς ἐκ τῆς πυρᾶς ἐναπολειφθείσης τέφρας καὶ ὀστῶν, καλυφθέντος δὲ τοῦ τάφου διὰ πλακὸς συνεσωρεύετο ἐπ' αὐτοῦ χῶμα καὶ ἀπετελεῖτο ὁ τύμβος[1]. Πολλάκις ἐπὶ τῶν αὐτῶν χωμάτων μετὰ πολλοὺς χρόνους ἐθάπτοντο καὶ ἄλλοι νεκροί. Ὁ Körte ὑποθέτει ὅτι τὰ ἀρχαιότερα Θρακορωμαϊκὰ χώματα δὲν ἐχώννυντο ἀμέσως μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ κατοίκου νεκροῦ, ἀλλὰ βαθμηδὸν προσκομιζομένων ἑκάστοτε διαφόρων ὑλικῶν καὶ τῶν κεκαυμένων ὀστῶν αὐτῶν μετὰ τῶν προσφερομένων τῷ νεκρῷ κτερισμάτων, συνήθως ἀγγείων, καλυπτομένων διὰ χώματος καὶ λίθων μέχρις οὗ ὁ τύμβος ἐλάμβανε τὸ μέγεθος περιεσώθη μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν[2]. Ἐνίοτε δὲ συνεσωρεύετο φορητὸν χῶμα καὶ συνετελεῖτο ὁ τύμβος ἐπὶ θολωτῶν ἐκ λίθων τάφων ἐν σχήματι *θόλου*[3], ὡς ἦσαν αἱ πρῶται κατοικίαι (καλύβαι) τῶν Ἑλλήνων καὶ Θρακῶν μετ' εἰσόδου, εἰς οὗς ἐτίθετο ὁ νεκρὸς μετὰ τῶν κτερισμάτων του, εἶτα δὲ ἐπὶ τοῦ κεχωσμένου ἤδη ὡς ἐπὶ κορηπίδος συνεσωρεύετο ἕτερον χῶμα μέχρις οὗ συνετελεῖτο ὁ τύμβος καὶ τοιουτοτρόπως ἐφαίνετο οὗτος οἱονεὶ συνιστάμενος ἐκ δύο ἐπαλλήλων μερῶν τοῦ αὐτοῦ σχεδὸν ὕψους[4].

§ 3). Ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων χωμάτων διεπιστώθη καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν

«Πυνθάνῃ, ὦ παροδεῖτα, τί τοὔνομα καὶ τίς ὁ φύσας ;
Μάνθανε πάντα κατ' αἶσαν. Ἐμοὶ γενέτης Μιθριδάτης
καὶ μήτηρ Χρήστη, Καινὶς δ' ἐγὼ ἡ βαρυδαίμων.
Θνήσκω δ' εἰκοσέτις, τοκετοῦ τέλος ἐξανύσαντος,
ἀρτιδαὴς βιότοιο. Τί σοι πλέον, ὦ ξένε, εἴπω ;
Ταὐτ' ἔστιν, παροδεῖτα. Σὺ δ', ὡς θέμις ἐστὶ βροτοῖσιν,
οἰκτείρας με λυγρὰν καὶ δάκρυσι τὴν ἐλεεινὴν
τειμήσας ἀπὸ σῶν κανθῶν παρόδευε τὸ σῆμα».

Ἴδε *Μυρτ. Ἀποστολίδου*, Θρακικὰ τόμ. II, 1929, σελ. 24,—Συλλογὴ ἐπιγραφῶν Φιλιππουπόλεως αὐτόθι, τόμ. VI, ἀριθ. 4.

G. Kazarow, Ἐπετηρὶς βιβλιοθήκης καὶ μουσείου Φιλιππουπόλεως, ἔτ. 1923—1924, σελ. 206.

5) *B. Diakovitch*, Sbornik, ἔτος 1906—1907, τόμ. XXII—XXIII, σελ. 1—2, βουλγαριστί.

6) *Körte*, Athen. Mittheilungen des Deuts. Institut. τόμ. XXIV, 41.

7) Τοιοῦτοι θολοειδεῖς λίθινοι τάφοι ὑπὸ χώματα ὅμοιοι τοῖς Μυκηναϊκοῖς εὑρέθησαν εἰς παρὰ τῇ Φιλιππουπόλει, ἴδε κατωτέρω § 7, α' καὶ ἕτεροι παρὰ τῷ Σβίλεν-γράδ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Μεζὲκ οὐ μακρὰν τῆς Ἑλληνικῆς μεθορίου, ἴδε κατωτέρω § 7, λς, ὡς καὶ παρὰ ταῖς Σαράντα Ἐκκλησίαις. (*W. I. Hasluk*, Thracian Tholos—Tumb, ἐν τῷ Annual ot the British School Athens, XVII 1910—1911, σελ. 76).

8) Τοιοῦτος τύμβος ἀνεσκάφη παρὰ τῇ κώμῃ Belozème βορειανατολικῶς τῆς Φιλιππουπόλεως ἐπὶ τῆς εἰς Βερόην ἀγούσης ὁδοῦ. Ἴδε κατωτέρω § 7, κ'.

Ἐν τῇ σελίδι 322 μετὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου στίχου προσθετέον τὸ ἐκ στοιχειοθετικῆς ἀβλεψίας παραλειφθέν:

Ἐνίοτε ἐχώννυτο τὸ ἥμισυ τοῦ χώματος ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐκαίετο ὁ νεκρὸς μετὰ τῶν κτερισμάτων του.

ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου καὶ ἄλλων ἀρχαίων συγγραφέων παραδεδομένων ἡμῖν περὶ τῶν ἀρωμάντων εἰς τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν ἐπισήμων ἰδίως Θρακῶν [1]. Οὕτως ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐν ἐνίοις χώμασι διαπιστοῦται ὅτι ἐσφαγιάζοντο διάφορα ζῷα, ὥσπερ παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους [2] καὶ συνεθάπτοντο μετὰ τῶν νεκρῶν διάφορα τῆς καθημερινῆς χρείας ἀντικείμενα. Ἐν τινι τῶν χωμάτων, ὡς διεπιστώθη, συνετάφη καὶ ἡ χήρα τοῦ ἀποθανόντος κατὰ τὸ ἰσχῦον ἔθος παρὰ τοῖς ἐπισήμοις Θραξί, καθ' ὃ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρὸς ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ γυναικῶν ἐξελέγετο ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ ἀποθανόντος ἡ διατελέσασα μᾶλλον προσφιλὴς αὐτῷ, ἐγκωμιασθεῖσα δὲ ὑπό τε τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ἐσφάζετο ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ τοῦ οἰκειοτάτου αὐτῆς τιμῆς ἕνεκα καὶ συνεθάπτετο τῷ ἀνδρί, τῶν ἄλλων γυναικῶν του ὑπολαμβανουσῶν ἑαυτὰς προσβεβλημένας καὶ δυστυχεῖς, διότι δὲν προετιμήθησαν διὰ τὴν ἐπὶ τῷ προαποθανόντι ἀνδρὶ σφαγήν [3]. Ὁ δὲ ἐκτὸς τοῦ τάφου εὑρεθεὶς χαλινὸς καὶ ἄλλα μετάλλινα ἐλάσματα ἀνήκοντα προφανῶς εἰς τὴν ἐξάρτυσιν κέλητος ἵππου ἐμφαίνουσιν ὅτι συνετάφη θυσιασθεὶς καὶ ὁ ἀγαπητὸς τῷ νεκρῷ ἵππος. Ἐν ἄλλοις δὲ χώμασιν ἀνευρέθησαν καὶ ὅπλατα ἢ λείψανα τοιούτων, ἰδία μετάλλινα κοσμήματα, ὡς καὶ λείψανα ἵππων [4].

Ταῦτα ἑρμηνεύονται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Θρᾷκες, ὥσπερ οἱ προϊστορικοὶ Ἕλληνες καὶ ἄλλοι λαοί, πιστεύοντες ὅτι ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ ὀλίγον διέφερε τῆς παρούσης ἐν τῷ κόσμῳ, ἔκριναν καλόν, ὅπως ὁ νεκρὸς συμπεριλάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ οὐχὶ μόνον τὰ τῆς καθημερινῆς χρείας ἀντικείμενα, οἷον ἀγγεῖα, ὅπλα, κοσμήματα κλπ., ἀλλὰ καὶ πᾶν ἐν γένει ὅ,τι καθίστα τὸν ἐπὶ γῆς βίον του εὐδαίμονα καὶ μεγαλοπρεπῆ. Ὁ πλούσιος λοιπὸν καὶ ἰσχυρὸς ἐπὶ τῆς γῆς, ἐὰν μὴ ἤθελε νὰ παραγκωνισθῇ ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ ὡς ὁ ἔσχατος τῶν δούλων του, ἔπρεπε νὰ συναπακομίσῃ καὶ μέρος τοῦ πλούτου του καὶ τὴν προσφιλῆ του γυναῖκα καὶ τοὺς ἵππους καὶ τοὺς κύνας καὶ τινας ἴσως τῶν δούλων του, οἵτινες ἦσαν αἰχμάλωτοι πολέμου, ὅπως ὑπηρετῶσιν αὐτῷ. Καὶ βραδύτερον κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους πλὴν ἴσως τῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἐξηκολούθει τὸ αὐτὸ ἔθιμον ἐπὶ τῶν ἐπισήμων Θρακῶν, συνθαπτομένων αὐτοῖς χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων, ἰδίως ταῖς γυναιξί, πολυτίμων ἀγγείων, ληκύθων καὶ ἄλλων σκευῶν.

§ 4) Ὁἰκοθεν ἐννοεῖται ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν Θρακῶν διὰ τὸ δαπανηρὸν τῶν τοιούτων τάφων καὶ ταφῶν ἐθάπτοντο εἴτε καιόμενοι εἴτε κατορυσσόμενοι ἐν ἁπλοῖς τάφοις, ὅπερ μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ἀνασκαφεισῶν νεκρο-

---

1) *Ἡροδότου* V, 5 · *Pomponii Melae* II, 2.

2) *Ὁμήρου* Ἰλ. Ψ—162 κέξ.

3) *Ἡροδότου* ἔνθ. ἀν.

4) *G. Kazarow* Bulletin de la société archéol. Bulg. V, 1915, σελ. 16 κέξ.

Ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἐκτίζετο τάφος διὰ μεγάλων λιθίνων πλακῶν ἢ ἀκατεργάστων λίθων, παρ' ᾧ ἐγίνετο ἡ τοῦ νεκροῦ καῦσις ἐπὶ πυρᾶς μετὰ πολλῶν καὶ ποικίλων κτερισμάτων ὁμοῦ, ἅτινα πάντα μετὰ τὴν πυράκτωσιν ἐρρίπτοντο ἀτάκτως καὶ ὡς ἔτυχεν ἐντὸς τοῦ τάφου μετὰ τῆς ἐκ τῆς πυρᾶς ἐναπολειφθείσης τέφρας καὶ ὀστῶν, καλυφθέντος δὲ τοῦ τάφου διὰ πλακὸς συνεσωρεύετο ἐπ' αὐτοῦ χῶμα καὶ ἀπετελεῖτο ὁ τύμβος[5]. Πολλάκις ἐπὶ τῶν αὐτῶν χωμάτων μετὰ πολλοὺς χρόνους ἐθάπτοντο καὶ ἄλλοι νεκροί. Ὁ Körte ὑποθέτει ὅτι τὰ ἀρχαιότερα Θρακοφρυγικὰ χώματα δὲν ἐχώνευντο ἀμέσως μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ κανθέντος νεκροῦ, ἀλλὰ βαθμηδὸν προσκομιζομένων ἑκάστοτε διαφόρων θνημάτων καὶ τῶν κεκαυμένων ὀστῶν αὐτῶν μετὰ τῶν προσφερομένων τῷ νεκρῷ κτερισμάτων, συνήθως ἀγγείων, καλυπτομένων διὰ χώματος καὶ λίθων μέχρις οὗ ὁ τύμβος ἐξικνεῖτο εἰς ὃ μέγεθος περιεσώθη μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν[6]. Ἐνίοτε δὲ συνεσωρεύετο φορητὸν χῶμα καὶ συνετελεῖτο ὁ τύμβος ἐπὶ θολωτῶν ἐκ λίθων τάφων ἐν σχήματι *θόλων*[7], ὡς ἦσαν αἱ πρῶται κατοικίαι (καλύβαι) τῶν Ἑλλήνων καὶ Θρακῶν μετ' εἰσόδου, εἰς οὓς ἐτίθετο ὁ νεκρὸς μετὰ τῶν κτερισμάτων των, εἶτα δὲ ἐπὶ τοῦ κεχωσμένου ἤδη ὡς ἐπὶ κρηπῖδος συνεσωρεύετο ἕτερον χῶμα μέχρις οὗ συνετελεῖτο ὁ τύμβος καὶ τοιουτοτρόπως ἐφαίνετο οὗτος οἱονεὶ συνιστάμενος ἐκ δύο ἐπαλλήλων μερῶν τοῦ αὐτοῦ σχεδὸν ὕψους[8].

§ 3). Ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων χωμάτων διεπιστώθη καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν

«Ηυνθάνῃ, ὦ παροδεῖτα, τί τοὔνομα καὶ τίς ὁ φύσας ;
Μάνθανε πάντα κατ' αἶσαν. Ἐμοὶ γενέτης Μιθριδάτης
καὶ μήτηρ Χρήστη, Καινὶς δ' ἐγὼ ἡ βαρυδαίμων.
Θνῄσκω δ' εἰκοσέτις, τοκετοῦ τέλος ἐξανύσαντος,
ἀρτιδαὴς βιότοιο. Τί σοι πλέον, ὦ ξένε, εἴπω ;
Ταῦτ' ἔστιν, παροδεῖτα. Σὺ δ', ὡς θέμις ἐστὶ βροτοῖσιν,
οἰκτείρας με λυγρὰν καὶ δάκρυσι τὴν ἐλεεινὴν
τειμήσας ἀπὸ σῶν κανθῶν παρόδευε τὸ σῆμα».

Ἴδε *Μυρτ. Ἀποστολίδου*, Θρακικὰ τόμ. II, 1929, σελ. 24,—Συλλογὴ ἐπιγραφῶν Φιλιππουπόλεως αὐτόθι, τόμ. VI, ἀριθ. 4.

G. Kazarow, Ἐπετηρὶς βιβλιοθήκης καὶ μουσείου Φιλιππουπόλεως, ἔτ. 1923—1924, σελ. 206.

5) *B. Diakovitch*, Sbornik, ἔτος 1906—1907, τόμ. XXII—XXIII, σελ. 1—2, βουλγαριστί.

6) *Körte*, Athen. Mittheilungen des Deuts. Institut. τόμ. XXIV, 41.

7) Τοιοῦτοι θολοειδεῖς λίθινοι τάφοι ὑπὸ χώματα ὅμοιοι τοῖς Μυκηναϊκοῖς εὑρέθησαν εἷς παρὰ τῇ Φιλιππουπόλει, ἴδε κατωτέρω § 7, α' καὶ ἕτεροι παρὰ τῷ Σβίλεν-γράδ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Μεζὲκ οὐ μακρὰν τῆς Ἑλληνικῆς μεθορίου, ἴδε κατωτέρω § 7, λς', ὡς καὶ παρὰ ταῖς Σαράντα Ἐκκλησίαις. (*W. I. Haslak*, Thracian Tholos—Tumb, ἐν τῷ Annual ot the British School Athens, XVII 1910—1911, σελ. 76).

8) Τοιοῦτος τύμβος ἀνεσκάφη παρὰ τῇ κώμῃ Belozème βορειανατολικῶς τῆς Φιλιππουπόλεως ἐπὶ τῆς εἰς Βερόην ἀγούσης ὁδοῦ. Ἴδε κατωτέρω § 7, κ'.

ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου καὶ ἄλλων ἀρχαίων συγγραφέων παραδεδομένων ἡμῖν περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν ἐπισήμων ἰδίως Θρᾳκῶν[1]. Οὕτως ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐν ἐνίοις χώμασι διαπιστοῦται ὅτι ἐσφαγιάζοντο διάφορα ζῷα, ὥσπερ παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους[2] καὶ συνεθάπτοντο μετὰ τῶν νεκρῶν διάφορα τῆς καθημερινῆς χρείας ἀντικείμενα. Ἐν τινι τῶν χωμάτων, ὡς διεπιστώθη, συνετάφη καὶ ἡ χήρα τοῦ ἀποθανόντος κατὰ τὸ ἰσχῦον ἔθος παρὰ τοῖς ἐπισήμοις Θρᾳξί, καθ' ὃ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρὸς ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ γυναικῶν ἐξελέγετο ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ ἀποθανόντος ἡ διατελέσασα μᾶλλον προσφιλὴς αὐτῷ, ἐγκωμιασθεῖσα δὲ ὑπό τε τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ἐσφάζετο ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ τοῦ οἰκειοτάτου αὐτῆς τιμῆς ἕνεκα καὶ συνεθάπτετο τῷ ἀνδρί, τῶν ἄλλων γυναικῶν του ὑπολαμβανουσῶν ἑαυτὰς προσβεβλημένας καὶ δυστυχεῖς, διότι δὲν προετιμήθησαν διὰ τὴν ἐπὶ τῷ προαποθανόντι ἀνδρὶ σφαγήν[3]. Ὁ δὲ ἐκτὸς τοῦ τάφου εὑρεθεὶς χαλινὸς καὶ ἄλλα μετάλλινα ἐλάσματα ἀνήκοντα προφανῶς εἰς τὴν ἐξάρτυσιν κέλητος ἵππου ἐμαίνονσιν ὅτι συνετάφη θυσιασθεὶς καὶ ὁ ἀγαπητὸς τῷ νεκρῷ ἵππος. Ἐν ἄλλοις δὲ χώμασιν ἀνευρέθησαν καὶ ὅπλατα ἢ λείψανα τοιούτων, ἰδία μετάλλινα κοσμήματα, ὡς καὶ λείψανα ἵππων[4].

Ταῦτα ἑρμηνεύονται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Θρᾷκες, ὥσπερ οἱ προϊστορικοὶ Ἕλληνες καὶ ἄλλοι λαοί, πιστεύοντες ὅτι ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ ὀλίγον διέφερε τῆς παρούσης ἐν τῷ κόσμῳ, ἔκριναν καλόν, ὅπως ὁ νεκρὸς συμπεριλάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ οὐχὶ μόνον τὰ τῆς καθημερινῆς χρείας ἀντικείμενα, οἷον ἀγγεῖα, ὅπλα, κοσμήματα κλπ., ἀλλὰ καὶ πᾶν ἐν γένει ὅ,τι καθίστα τὸν ἐπὶ γῆς βίον του εὐδαίμονα καὶ μεγαλοπρεπῆ. Ὁ πλούσιος λοιπὸν καὶ ἰσχυρὸς ἐπὶ τῆς γῆς, ἐὰν μὴ ἤθελε νὰ παραγκωνισθῇ ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ ὡς ὁ ἔσχατος τῶν δούλων του, ἔπρεπε νὰ συναπακομίσῃ καὶ μέρος τοῦ πλούτου του καὶ τὴν προσφιλῆ του γυναῖκα καὶ τοὺς ἵππους καὶ τοὺς κύνας καὶ τινας ἴσως τῶν δούλων του, οἵτινες ἦσαν αἰχμάλωτοι πολέμου, ὅπως ὑπηρετῶσιν αὐτῷ. Καὶ βραδύτερον κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους πλὴν ἴσως τῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἐξηκολούθει τὸ αὐτὸ ἔθιμον ἐπὶ τῶν ἐπισήμων Θρᾳκῶν, συνθαπτομένων αὐτοῖς χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων, ἰδίως ταῖς γυναιξί, πολυτίμων ἀγγείων, ληκύθων καὶ ἄλλων σκευῶν.

§ 4) Ὅθεν ἐννοεῖται ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν Θρᾳκῶν διὰ τὸ διαπανηρὸν τῶν τοιούτων τάφων καὶ ταφῶν ἐθάπτοντο εἴτε καιόμενοι εἴτε κατορυσσόμενοι ἐν ἁπλοῖς τάφοις, ὅπερ μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ἀνασκαφεισῶν νεκρο-

---

1) *Ἡροδότου* V, 5 - *Pomponii Melae* II, 2.
2) *Ὁμήρου* Ἰλ. Ψ—162 κἑξ.
3) *Ἡροδότου* ἔνθ. ἀν.
4) *G. Kazarow* Bulletin de la société archéol. Bulg. V, 1915, σελ. 16 κἑξ.

Ὡσαύτως ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους ἐκτίζετο τάφος διὰ μεγάλων λιθίνων πλακῶν ἢ ἀκατεργάστων λίθων, παρ' ᾧ ἐγίνετο ἡ τοῦ νεκροῦ καῦσις ἐπὶ πυρᾶς μετὰ πολλῶν καὶ ποικίλων κτερισμάτων ὁμοῦ, ἅτινα πάντα μετὰ τὴν πυράκτωσιν ἐρρίπτοντο ἀτάκτως καὶ ὡς ἔτυχεν ἐντὸς τοῦ τάφου μετὰ τῆς ἐκ τῆς πυρᾶς ἐναπολειφθείσης τέφρας καὶ ὀστῶν, καλυφθέντος δὲ τοῦ τάφου διὰ πλακὸς συνεσωρεύετο ἐπ' αὐτοῦ χῶμα καὶ ἀπετελεῖτο ὁ *τύμβος*[5]. Πολλάκις ἐπὶ τῶν αὐτῶν χωμάτων μετὰ πολλοὺς χρόνους ἐθάπτοντο καὶ ἄλλοι νεκροί. Ὁ Körte ὑποθέτει ὅτι τὰ ἀρχαιότερα Θρᾳκοφρυγικὰ χώματα δὲν ἐχώννυντο ἀμέσως μετὰ τὴν ταφὴν τοῦ καυθέντος νεκροῦ, ἀλλὰ βαθμηδὸν προσκομιζομένων ἑκάστοτε διαφόρων θυμάτων καὶ τῶν κεκαυμένων ὀστῶν αὐτῶν μετὰ τῶν προσφερομένων τῷ νεκρῷ κτερισμάτων, συνήθως ἀγγείων, καλυπτομένων διὰ χώματος καὶ λίθων μέχρις οὗ ὁ τύμβος ἐξικνεῖτο εἰς ὃ μέγεθος περιεσώθη μέχρι τῶν χρόνων ἡμῶν[6]. Ἐνίοτε δὲ συνεσωρεύετο φορητὸν χῶμα καὶ συνετελεῖτο ὁ τύμβος ἐπὶ θολωτῶν ἐκ λίθου τάφων ἐν σχήματι *θόλων*[7], ὡς ἦσαν αἱ πρῶται κατοικίαι (καλύβαι) τῶν Ἑλλήνων καὶ Θρᾳκῶν μετ' εἰσόδου, εἰς οὓς ἐτίθετο ὁ νεκρὸς μετὰ τῶν κτερισμάτων του, εἶτα δὲ ἐπὶ τοῦ κεχωσμένου ἤδη ὡς ἐπὶ κρηπῖδος συνεσωρεύετο ἕτερον χῶμα μέχρις οὗ συνετελεῖτο ὁ τύμβος καὶ τοιουτοτρόπως ἐφαίνετο οὗτος οἱονεὶ συνιστάμενος ἐκ δύο ἐπαλλήλων μερῶν τοῦ αὐτοῦ σχεδὸν ὕψους[8].

§ 3). Ἐκ τῶν ἀνασκαφέντων χωμάτων διεπιστώθη καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν

«Πυνθάνῃ, ὦ παροδεῖτα, τί τοὔνομα καὶ τίς ὁ φύσας ;
Μάνθανε πάντα κατ' αἶσαν. Ἐμοὶ γενέτης Μιθριδάτης
καὶ μήτηρ Χρήστη, Καινὶς δ' ἐγὼ ἡ βαρυδαίμων.
Θνήσκω δ' εἰκοσέτις, τοκετοῦ τέλος ἐξανύσαντος,
ἀρτιδαὴς βιότοιο. Τί σοι πλέον, ὦ ξένε, εἴπω ;
Ταῦτ' ἔστιν, παροδεῖτα. Σὺ δ', ὡς θέμις ἐστὶ βροτοῖσιν,
οἰκτείρας με λυγρὰν καὶ δάκρυσι τὴν ἐλεεινὴν
τειμήσας ἀπὸ σῶν κανθῶν παρόδευε τὸ σῆμα».

Ἴδε *Μυρτ. Ἀποστολίδου*, Θρᾳκικὰ τόμ. II, 1929, σελ. 24,—Συλλογὴ ἐπιγραφῶν Φιλιππουπόλεως αὐτόθι, τόμ. VI, ἀριθ. 4.

G. Kazarow, Ἐπετηρὶς βιβλιοθήκης καὶ μουσείου Φιλιππουπόλεως, ἔτ. 1923—1924, σελ. 206.

5) *B. Diakovitch*, Sbornik, ἔτος 1906—1907, τόμ. XXII—XXIII, σελ. 1—2, βουλγαριστί.

6) *Körte*, Athen. Mittheilungen des Deuts. Institut. τόμ. XXIV, 41.

7) Τοιοῦτοι θολοειδεῖς λίθινοι τάφοι ὑπὸ χώματα ὅμοιοι τοῖς Μυκηναϊκοῖς εὑρέθησαν εἷς παρὰ τῇ Φιλιππουπόλει, ἴδε κατωτέρω § 7, α' καὶ ἕτεροι παρὰ τῷ Σβίλεν-γράδ ἐν τῇ τοποθεσίᾳ Μεζὲκ οὐ μακρὰν τῆς Ἑλληνικῆς μεθορίου, ἴδε κατωτέρω § 7, λς, ὡς καὶ παρὰ ταῖς Σαράντα Ἐκκλησίαις. (*W. I. Hasluk*, Thracian Tholos—Tumb, ἐν τῷ Annual ot the British School Athens, XVII 1910—1911, σελ. 76).

8) Τοιοῦτος τύμβος ἀνεσκάφη παρὰ τῇ κώμῃ Belozème βορειανατολικῶς τῆς Φιλιππουπόλεως ἐπὶ τῆς εἰς Βερόην ἀγούσης ὁδοῦ. Ἴδε κατωτέρω § 7, κ'.

Ἐν τῇ σελίδι 322 μετὰ τὸ τέλος τοῦ 16ου στίχου προσθετέον τὸ ἐκ στοιχειοθετικῆς ἀβλεψίας παραλειφθέν:

Ἐνίοτε ἐχώννυτο τὸ ἥμισυ τοῦ χώματος ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐκαίετο ὁ νεκρὸς μετὰ τῶν κτερισμάτων του.

ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου καὶ ἄλλων ἀρχαίων συγγραφέων παραδεδομένων ἡμῖν περὶ τῶν ἀφορώντων εἰς τὰ κατὰ τὴν ταφὴν τῶν ἐπισήμων ἰδίως Θρᾳκῶν [1]. Οὕτως ἐκ τῶν ἀνευρεθέντων ἐν ἐνίοις χώμασι διαπιστοῦται ὅτι ἐσφαγιάζοντο διάφορα ζῷα, ὥσπερ παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους [2] καὶ συνεθάπτοντο μετὰ τῶν νεκρῶν διάφορα τῆς καθημερινῆς χρείας ἀντικείμενα. Ἐν τινι τῶν χωμάτων, ὡς διεπιστώθη, συνετάφη καὶ ἡ χήρα τοῦ ἀποθανόντος κατὰ τὸ ἰσχῦον ἔθος παρὰ τοῖς ἐπισήμοις Θρᾳξί, καθ' ὃ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀνδρὸς ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ γυναικῶν ἐξελέγετο ὑπὸ τῶν οἰκείων τοῦ ἀποθανόντος ἡ διατελέσασα μᾶλλον προσφιλὴς αὐτῷ, ἐγκοιμασθεῖσα δὲ ὑπό τε τῶν ἀνδρῶν καὶ τῶν γυναικῶν ἐσφάζετο ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ τοῦ οἰκειοτάτου αὐτῆς τιμῆς ἕνεκα καὶ συνεθάπτετο τῷ ἀνδρί, τῶν ἄλλων γυναικῶν του ὑπολαμβανουσῶν ἑαυτὰς προσβεβλημένας καὶ δυστυχεῖς, διότι δὲν προετιμήθησαν διὰ τὴν ἐπὶ τῷ προαποθανόντι ἀνδρὶ σφαγήν [3]. Ὁ δὲ ἐκτὸς τοῦ τάφου εὑρεθεὶς χαλινὸς καὶ ἄλλα μετάλλινα ἐλάσματα ἀνήκοντα προφανῶς εἰς τὴν ἐξάρτυσιν κέλητος ἵππου ἐμφαίνουσιν ὅτι συνετάφη θυσιασθεὶς καὶ ὁ ἀγαπητὸς τῷ νεκρῷ ἵππος. Ἐν ἄλλοις δὲ χώμασιν ἀνευρέθησαν καὶ ὅπλατα ἢ λείψανα τοιούτων, ἰδίως μετάλλινα κοσμήματα, ὡς καὶ λείψανα ἵππων [4].

Ταῦτα ἑρμηνεύονται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Θρᾷκες, ὥσπερ οἱ προϊστορικοὶ Ἕλληνες καὶ ἄλλοι λαοί, πιστεύοντες ὅτι ἡ μετὰ θάνατον ζωὴ ὀλίγον διέφερε τῆς παρούσης ἐν τῷ κόσμῳ, ἔκριναν καλόν, ὅπως ὁ νεκρὸς συμπεριλάβῃ μεθ' ἑαυτοῦ οὐχὶ μόνον τὰ τῆς καθημερινῆς χρείας ἀντικείμενα, οἷον ἀγγεῖα, ὅπλα, κοσμήματα κλπ., ἀλλὰ καὶ πᾶν ἐν γένει ὅ,τι καθίστα τὸν ἐπὶ γῆς βίον του εὐδαίμονα καὶ μεγαλοπρεπῆ. Ὁ πλούσιος λοιπὸν καὶ ἰσχυρὸς ἐπὶ τῆς γῆς, ἐὰν μὴ ἤθελε νὰ παραγκωνισθῇ ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ ὡς ὁ ἔσχατος τῶν δούλων του, ἔπρεπε νὰ συναπακομίσῃ καὶ μέρος τοῦ πλούτου του καὶ τὴν προσφιλῆ του γυναῖκα καὶ τοὺς ἵππους καὶ τοὺς κύνας καὶ τινας ἴσως τῶν δούλων του, οἵτινες ἦσαν αἰχμάλωτοι πολέμου, ὅπως ὑπηρετῶσιν αὐτῷ. Καὶ βραδύτερον κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους πλὴν ἴσως τῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἐξηκολούθει τὸ αὐτὸ ἔθιμον ἐπὶ τῶν ἐπισήμων Θρᾳκῶν, συνθαπτομένων αὐτοῖς χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν κοσμημάτων, ἰδίως ταῖς γυναιξί, πολυτίμων ἀγγείων, ληκύθων καὶ ἄλλων σκευῶν.

§ 4) Ὅϑεν ἐννοεῖται ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν Θρᾳκῶν διὰ τὸ δαπανηρὸν τῶν τοιούτων τάφων καὶ ταφῶν ἐθάπτοντο εἴτε καιόμενοι εἴτε κατορυσσόμενοι ἐν ἁπλοῖς τάφοις, ὅπερ μαρτυρεῖται καὶ ὑπὸ τῶν ἀνασκαφεισῶν νεκρο-

---

1) *Ἡροδότου* V, 5 - *Pomponii Melae* II, 2.
2) *Ὁμήρου* Ἰλ. Ψ—162 κἑξ.
3) *Ἡροδότου* ἔνθ. ἀν.
4) *G. Kazarow* Bulletin de la société archéol. Bulg. V, 1915, σελ. 16 κἑξ.

πόλεων παρὰ ταῖς πόλεσι τῶν τε Ρωμαϊκῶν καὶ τῶν προγενεστέρων χρόνων [1]. Μετὰ δὲ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας ἤρξατο συνεισαγόμενον καὶ τὸ Ἑλληνικὸν τῆς ταφῆς ἔθιμον παρὰ τοῖς πολλοῖς καὶ τὸ τῆς διακοσμήσεως τῶν τε πλινθοκτίστων καὶ λιθοκτίστων τάφων δι' ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων μαρμαρίνων στηλῶν, ἐνεπιγράφων καὶ ἀνεπιγράφων, βωμῶν καὶ ἄλλων καλλιτεχνικῶν μνημείων. Ὡσαύτως ἐπεκράτησε καὶ τὸ ἔθος τῶν *πυέλων* ἢ *λαρνάκων* (σαρκοφάγων) ἐξ ἁπλοῦ λίθου, ἐπὶ μιᾶς τῶν πλευρῶν ὧν ἐχαράσσετο ἐπιτυμβία ἐπιγραφὴ ἢ ἐκ μαρμάρου ἐχουσῶν συνήθως ἐπί τε τῶν πλευρῶν καὶ τοῦ ἐπικαλύμματος ἀναγλύφους παραστάσεις.

Οἱ τοιοῦτοι τάφοι κατὰ τὰς ἐπ' αὐτῶν ἐπιγραφὰς ἐκαλοῦντο : *ἄρκα* (=λάρναξ), *βωμός*, *γράδος*, (gradus λατιν.=βάθρον), *δοχεῖον* (=πύελος), *ἐνσόριον* (=θήκη ἐνέχουσα σορόν), *ἡρῶον*, *θέσις*, *θήκη* (πολλάκις μετὰ τοῦ ἐπιθέτου *πελεκητὴ*=λελαξευμένη ἐκ λίθου), *καμάρα* (=τάφος θολοειδής), *καταβατὶς καιάθεσις* (=τάφος ἐν τῇ γῇ), *λατόμιον-λατόμιν* (=λιθοτομία, λίθινος τάφος), *λίθος*, *μνῆμα*, *μνημεῖον*, *οἶκος* (ἐνίοτε μετὰ τοῦ ἐπιθέτου *αἰώνιος*), *πλάξ*, *σῆμα*, *σορὸς* (ἐνίοτε μετὰ τοῦ *ἀνεξοδίαστος*=τάφος μὴ δυνάμενος νὰ πωληθῇ, ἢ μετὰ τοῦ *ἐπικειμένη*), *στήλη*, *στηλάριον*, *τάφος*, *tiluls* (=ὁ μετ' ἐπιγραφῆς τάφος), *τύμβος*, *ὑπόμνημα*, *χαμοσόριον*, *ἀνδριάς* [2]. Ἐκ τῶν ὀνομάτων τῶν τάφων ἐκφαίνεται τό τε εἶδος τῆς κατασκευῆς αὐτῶν καὶ ἡ παλαιοτέρα ἢ μεταγενεστέρα χρῆσις.

Πολλοὶ τῶν Θρᾳκῶν προνοοῦντες, ὥσπερ καὶ οἱ Ἕλληνες, περὶ τῆς ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ εὐτυχίας των ἐπεμελοῦντο ζῶντες τῆς κατασκευῆς τάφων δι' ἑαυτοὺς καὶ τοὺς οἰκείους των, δημιουργηθέντων οὕτως εἰπεῖν τῶν οἰκογενειακῶν λεγομένων τάφων, τῶν *πατρώων μνημάτων* κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἔκφρασιν. Ἐπὶ τούτων ἐχαράσσετο τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτου καὶ τῶν ἀποθανόντων οἰκείων, οἵτινες ἐτάφησαν ἐν αὐτοῖς ἢ τῶν ζώντων, οἵτινες ἔμελλον μετὰ θάνατον νὰ ταφῶσιν· οὗτοι δ' ἦσαν ἡ σύζυγος ἢ ὁ σύζυγος, τὰ τέκνα καὶ οἱ ἔγγονοι συνήθως. Ἀπηγορεύετο δὲ ἡ εἰς αὐτοὺς ἄλλων ταφὴ ἢ ἡ βλάβη καὶ καταστροφὴ ἢ ἡ πώλησις αὐτῶν ἐπὶ μεγάλῳ χρηματικῷ προστίμῳ ἀποτινομένῳ εἰς ὡρισμένην κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς πόλεως ἀρχήν, εἰς ἣν ἀνετίθετο ἡ φύλαξις αὐτῶν ἢ εἰς τοὺς κληρονόμους ἢ πολλάκις καὶ ἐπὶ δεινῇ κατάρᾳ.

Ὁ τύπος τῶν τοιούτων ἐπιγραφῶν ἦτο συνήθως τοιοῦτος : «Ὁ.... ζῶν καὶ φρονῶν κατεσκεύασεν ἑαυτῷ καὶ τῇ ἰδίᾳ συμβίῳ... καὶ τῇ θυγατρί... καὶ τοῖς υἱοῖς...» [3] ἢ «Η... τὸ μνημεῖον ἐποίησα ἐμαυτῇ σὺν τῷ σήματι.

1) *B. Diakovitch*, Bull. de l'institut archéol. Bulg. Sophia. ἔτ. 1921, τόμ. I, σελ. 41 κέξ.

2) *Dumont-Homolle*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 511 σημείωσις.

3) *Kalinka*, Denkmäler in Bulgarien, ἀρ. 322.

βούλομαι δὲ μετὰ τὸν ἐμὸν θάνατον μηδένα ἕτερον βληθῆναι ἢ μόνον τὸν σύμβιόν μου» [4] ἢ «Ὁ... ζῶν καὶ φρονῶν τὸ ἡρῷον θεοῖς καταχθονίοις καὶ τὴν ἐναποκειμένην θήκην ἑαυτῇ καὶ τῇ συμβίῳ... κατεσκεύασεν, ἅτινα ἀξιῶ ἄσυλα καὶ ἀμετάτρεπτα εἶναι...» [5] ἢ «Ἡ... ζῶσα καὶ φρονοῦσα κατεσκεύασε τὸ λατόμιον σὺν τῇ στήλῃ ἐμαυτῇ καὶ τῷ γλυκυτάτῳ μου ἀνδρὶ... ὑπομνείας χάριν, ζήσαντι ἔτη... ἀμέμπτως· μηδένα ἕτερον ἐξέσται βληθῆναι εἰς αὐτό, εἰμὴ τὰ τέκνα μου...» [6] ἢ «Ὁ... ἔθηκα τὴν σορὸν ἐμαυτῷ καὶ τῇ γυναικί μου... καὶ τέκνοις δυσί...» [7] κτλ.

Ὁ δὲ μετὰ τῆς ρητῆς ἀπαγορεύσεως τῆς εἰς τὸν τάφον ξένου ταφῆς ἢ τῆς βλάβης καὶ καταστροφῆς αὐτοῦ ἢ τῆς πωλήσεως τύπος ἦτο: «...ὃς ἂν καταστρέψει, ὃς ἂν λίθον κοπήσει, δώσει εἰς τὴν κώμην δηνάρια ν'...» [8] ἢ «Ἡ... κατεσκεύασε τὴν σορὸν σὺν τῷ γράδῳ ἑαυτῇ καὶ τῷ υἱῷ αὐτῆς... καὶ τοῖς ἐγγόνοις ἀνεξοδίαστον· ὃς ἂν δὲ πωλήσῃ τὴν σορὸν ἢ τὸν γράδον, δώσει εἰς τὸ δημόσιον δηνάρια...» [9] ἢ «Ὁ.... ζῶν ἑαυτῷ τὸ ἡρῷον κατεσκεύασεν, ὃ οὐδενὶ ἐξέσται ἀλλοτριῶσαι» [10] ἢ «Ὁ... ἐποίησα ἐμαυτῷ τὸ ἐνσόριον καὶ τῇ γυναικί μου καὶ τοῖς τέκνοις· εἴ τις δὲ ἕτερον τολμήσει βάλλειν, δώσει προστείμου τῷ ταμείῳ δηνάρια φ' καὶ τῇ πόλει δην. φ',» [11] ἢ «Ὁ... τὸ λατόμιον κατεσκεύασε ζῶν καὶ φρονῶν ἐμαυτῷ καὶ τῇ γλυκυτάτῃ μου γυναικί... καὶ ἂν τέκνον μοι ἔσται· ἕτερον δὲ ἐὰν μὴ εἶναι πτῶμα καταθέσθαι· ὃς ἂν δὲ τολμήσῃ, δώσει τοῖς κληρονόμοις μου δηνάρια φ' καὶ τῇ πόλει δην. φ'. χαῖρε παροδεῖτα» [12] ἢ «εἴη ἐξώλης ὁ βιασάμενος» [13].

Πολλάκις προηγεῖται τῆς ἐπιγραφῆς ἢ ἕπεται αὐτῇ τὸ: «χαῖρε, παροδεῖτα», οἷον: «Χαῖρε παροδεῖτα. Ὁ.....κατεσκεύασα ἐκ τῶν ἰδίων τὴν στήλην καὶ τὸ λατόμιον ἑαυτῷ καὶ τῇ γυναικί μου... ἰδίως· μηδένα ἕτερον ἐπιβληθῆναι. Χαῖρε» [14] ἢ Ὁ... ζῶν καὶ φρονῶν ἑαυτῷ ἔθηκε τὸν βωμὸν καὶ τῇ συμβίῳ ἑαυτοῦ... καὶ τοῖς τέκνοις μνείας χάριν. Χαῖρε παροδεῖτα» [15]. Φαίνεται δὲ ὅτι ἐνιαχοῦ καὶ νόμος τιμωρυχίας ὑπῆρχε κατὰ τῶν βιαζομένων τοὺς τάφους: «Ὁ... ἔθηκα τὴν σορὸν ἐκ τῶν ἐμῶν τῷ φίλῳ μου... Εἰ

---

4) *Dumont-Homolle*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 380.
5) Bulletin de la correspondance Hellénique, τόμ. IV, ἔτ. 1880, σελ. 311.
6) C. I. G. ἀρ. 2032.
7) Bull. de la corr. Hellénique, τόμ. IV, ἔτ. 1880, σελ. 514.
8) *Dobrusky*, Archéol. Izvestija, τόμ. I, σελ. 127.
9) *Dumont-Homolle*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 342, ἀρ. 57m.
10) *Kalinka*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 250, ἀρ. 330.
11) Mittheilungen des Deuts. arch. Inst. Athens, τόμ. IX, σελ. 77.
12) C. I. G. ἀρ. 2043.
13) *Kalinka*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 221, ἀρ. 273.
14) Θρακικὴ ἑπετηρὶς Ἀθηνῶν, ἔτ. 1897, σελ. 305.
15) C. I. G. ἀρ. 2026.

δέ τις φορτίδειη ἕτερον πτῶμα ἐπιβάλλειν, κρατηθήσεται τῷ τῆς τεμβουρχίας νόμῳ» [16].

Πλεῖσται τῶν ἐκ σανίδος λίθου λαρνάκων ἐνεπιγράφων καὶ μὴ περιεσώθησαν, διότι οἱ Τοῦρκοι ἐχρησιμοποίουν αὐτὰς ὡς δεξαμενὰς ὕδατος, τοποθετοῦντες παρὰ τοῖς εἰσόδοις τῶν τζαμίων ἢ τῶν ἐνοδοχείων, ὅπως πλύνωνται διὰ τοῦ ἐν αὐταῖς ἐντιθεμένου ὕδατος, ἐκφέοντος ἐκ κρουνῶν διατεθέντων ἐν τῷ κάτω μέρει τῆς ἑτέρας τῶν μακρῶν πλευρῶν, ἃς διετρύπησαν κατ' ἀποστάσεις, τὰ δὲ ἐπικαλύμματα αὐτῶν ὡς σκάφας παρὰ φρέασιν ἀναστρέψαντες, ὅπως ποτίζωσι τὰ ζῶα. Ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Φιλιππουπόλεως ἱκανὰ τοιαῦτα ἀπαντῶσιν. Ἀξιοσημείωτος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου λάρναξ εἶναι ἡ ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Στάρας-Ζαγόρας (Τραϊνῆς Αὐγούστης-Βερόης) ἐκτεθειμένη, μήκους 2.70, πλάτους 1.45 καὶ ὕψους 1.50 τοῦ μ. εὑρεθεῖσα ἐν τῇ κώμῃ Bogomilovo (Tekė), ἑπτὰ χιλιόμετρα δυτικῶς τῆς πόλεως. Λέγεται ὅτι μετεκομίσθη πρὸ αἰῶνος εἰς τὴν κώμην ὑπὸ Τούρκου ἐπισήμου ἐκ τῆς Τραϊανῆς Αὐγούστης καὶ ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενὴ ὕδατος, τιμωμένη ὑπό τε τῶν Μωαμεθανῶν καὶ τῶν Χριστιανῶν. Ἐν τῷ μέσῳ πρὸς τὰ κάτω τῆς μιᾶς τῶν μακρῶν πλευρῶν, ὅπου ἐτέθη ὁ κρουνός, ὑπάρχει ἔγγλυπτον περίγραμμα ὡραβουργημάτων, γλυφὲν ὑπὸ τῶν Τούρκων, ὅτε ἡ λάρναξ μετεβλήθη εἰς δεξαμενὴν κρήνης, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας τὸ ἐλλεῖπον:

«Ἀμφοτέρων τόδε σῆμα Σαβείνης Αἰμιλίου τε,
ἀνδρὸς κυδαλίμου καὶ πιντῆς ἀλόχου» [17].

Ἐκ δὲ τῶν ἀνευρεθεισῶν μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων μαρμαρίνων λαρνάκων ἀξία εἶναι ἡ ἐν Ratiaria τῆς Μοισίας εὑρεθεῖσα [18], ἐφ' ἧς ἀνάγλυπτος εἶναι ὁ Θρᾷξ ἱππεύς, κεφαλαὶ Σατύρων καὶ Σειληνοῦ, γίγαντες, ταινίαι μετὰ στεφάνων, τέχνης Ἑλληνοασιατικῆς τοῦ δευτέρου ἢ τρίτου μ.Χ. αἰῶνος· ἑτέρα ὁμοία σχεδὸν ταύτῃ εὑρεθεῖσα παρὰ τῷ Viminacium οὖ μακρὰν Ρωμαϊκοῦ στρατιωτικοῦ σταθμοῦ τέχνης Ἑλληνοτρουσκικῆς [19] καὶ ἄλλη εὑρεθεῖσα ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Λόβετς παρὰ τῇ κώμῃ Λίζενι μετὰ παραστάσεων τοῦ Θρᾳκὸς ἱππέως καὶ τοῦ Ἡρακλέους φονεύοντος τὸν Ἀνταῖον, τέχνης Ἑλληνικῆς [20]. Ἐκ δὲ τῶν ἐπιτυμβίων στηλῶν αἱ πλεῖσται ἐν μὲν τῇ ἄνω ζώνῃ ἔχουσιν ἀνάγλυφον τὸν Θρᾷκα ἱππέα, ἐν δὲ τῇ κάτω ἐπιτάφιον δεῖπνον,

16) Θρακ. ἐπετ. Ἀθηνῶν, ἔτ. 1897, σελ. 301—302.

17) Otschet na Trajana Augusta (Ἔκθεσις περὶ τῆς Τραϊνῆς Αὐγούστης), ἔτ. 1925, σελ. 51—53.

18) *Dubrusky*, Sbornik, τόμ. II, ἔτ. 1890 σελ. 23 καὶ *Filow*, Bull. de la societé archéol. Bulg. τόμ. 1, ἔτ. 1890, σελ. 8-16.

19) Jahreshefte des Österr. archäol. Instituts, τόμ. VIII, ἔτ. 1905, σελ. 11.

20) *Filow*, Monuments antiques au Musée nat., Bull. de la societé arch. Bulg. τόμ. III, ἔτ. 1912, σελ. 152.

προερχόμεναι πᾶσαι ἀπὸ τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων [21].

Μνημονευτέα ὡσαύτως καὶ ἡ ἐν τῇ παρὰ τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ Σωζοπόλει (Ἀπολλωνίᾳ) ἀνευρεθεῖσα ἐπιτύμβιος ἀνάγλυφος στήλη ἀνδρός, κάλλιστον ἔργον τοῦ ἕκτου π. Χ. αἰῶνος, κοσμοῦν νῦν τὸ μουσεῖον Σοφίας, ὅμοιον καὶ ἐραμίλλον, βέλτιον δ' ἐξειργασμένον τῆς ἐν τῷ κεντρικῷ τῶν Ἀθηνῶν κειμένης ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου ἐξ Ὀρχομενοῦ τῆς Βοιωτίας στήλης, ἔργου τοῦ Ἀλξήνορος, εἰ καὶ ἐκομίσθη αὕτη ἐκ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως στηθῇ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ δοκιμωτάτου καὶ δικαιοτάτου τῶν Ἀπολλωνιατῶν Ἀναξάνδρου κατὰ τὸ ὑπ' αὐτὴν ἐπιτύμβιον :

«Ἐνθάδ' Ἀνάξανδρος ἀνὴρ δοκιμώτατος ἀστῶν
κεῖται ἀμώμητος τέρμα λαχὼν θανάτου» [22].

Ἡρὸς δὲ καὶ τὰ ἐξ Ἀττικοῦ ἐργαστηρίου ἐξελθόντα ἢ κατ' Ἀττικὸν πρότυπον ποιηθέντα ἐπὶ λευκοῦ μαρμάρου ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀποχωρισμοῦ, μεγέθους καὶ τύπου τῶν ἐν τῷ Ἀθηναϊκῷ μουσείῳ κατακειμένων, ἅτινα ἡ αὐτοκρατορικὴ Ρωσικὴ ἀποστολὴ ἀπεκόμισεν ἐκ Ναυλόχου καὶ Μεσημβρίας κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῶν Ρώσων (1829—1830) εἰς τὴν Θράκην [23], ὡς καὶ τὰ ἐναποκείμενα νῦν ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Βάρνης τοιαῦτα, ἀνευρεθέντα ἐν ταῖς παρὰ τῷ Εὐξείνῳ Πόντῳ Ἑλληνικαῖς ἀποικίαις.

§ 5) Ἡρὸς τοῖς ὑπὸ τὰ χώματα Θρᾳκικοῖς τάφοις καὶ τοῖς ἐν ταῖς νεκροπόλεσι καὶ ἀλλαχοῦ ἐσπαρμένοις κατὰ τὸν Ἑλληνικὸν τύπον δέον νὰ σημειωθῶσι καὶ οἱ *προϊστορικοί*, οἵτινες ἰδιάζουσιν εἰς τὴν ὁμοφυλίαν τῶν Καυκασίων ἐθνῶν. Τούτων ἀπαντῶσι πλείονες μὲν ἐπὶ τῶν ἀνατολικῶν τῆς Θρᾴκης ὀρέων, τῶν τῆς Στρώντζης (μικροῦ Αἵμου), ἐλάττονες δὲ ἐπὶ τοῦ τῶν Ἐλάφων ὄρους (Ἀνθαίμου) καὶ ἐλάχιστοι ἐπὶ τῆς Ροδόπης. Ἐκτισμένοι δι' ὀγκωδῶν λίθων σύγκεινται συνήθως ἐκ τριῶν θαλάμων, τ. ἔ. τοῦ κυρίου θαλάμου, τοῦ προθαλάμου καὶ τῆς εἰσόδου, ὧν ἕκαστος σχήματος ὀρθογωνίου ἀποτελεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐκ τεσσάρων λίθων, δύο ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν ὀλίγον συγκεκλιμένων πρὸς τὰ ἄνω καὶ δύο ἐπὶ τῶν μικρῶν πλευρῶν, ὧν οἱ πρὸς τὴν ἔξοδον τοῦ τε θαλάμου καὶ τοῦ προθαλάμου ἔχουσι τετραπλεύρους ὀπὰς παρὰ τῷ ἐδάφει, ὥστε νὰ εἰσέρχηται δι' αὐτῶν ἄνθρωπος ἤ, ἐὰν αὗται αἱ πλευραὶ ἀποτελῶνται ἐκ δύο ἀνθ' ἑνὸς λίθων, οὗτοι διίστανται ἀλλήλων, ὥστε νὰ καταλείπωσιν εἴσοδον. Ὁ προθάλαμος εἶναι ὀλίγον τι ταπεινότερος τοῦ θαλάμου καὶ ταπεινοτέρα τοῦ προθαλάμου ἡ εἴ-

21) *Heuzey*, Sur le culte de Bacchus Tasibastenus καὶ *Tomaschek*, Brumalia und Rosalia.

22) *Kalinka*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 261, πρ. 333 καὶ *Filow*, Archeologhitscheski paralili (ἀρχαιολογικοὶ παραλληλισμοὶ) ἐν τῷ Sbornik, τόμ. XXVI, ἔτ. 1910, σελ. 30 κέξ.

23) *Sayger et Desarnod*, Album d' un voyage fait en Turquie en 1829-1830. Paris, ἀρ. 11 κέξ.

σοδος, ἥτις εἶναι ἀνοικτή, πάντες δὲ οἱ θάλαμοι στεγάζονται διὰ μεγάλων καὶ παχειῶν πλακῶν.

Οὗτοι οἱ τάφοι περιβάλλονται ἐν κανονικῇ περιφερείᾳ ὑπὸ ἀκατεργάστων λίθων προσηρμοσμένων ἀλλήλοις ὡς ἐν τοίχῳ ἄνευ ἁμιλοκονίας καὶ καλυπτόμενοι ὑπὸ γῆς οὐδαμῶς διαφέρουσιν ἐξωτερικῶς κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν μορφὴν τῶν προμνημονευθέντων *χωμάτων-τύμβων*. Ὁ θάλαμος κατέχει τὸ κέντρον τοῦ χώματος. Τὸ μῆκος ἑκάστου τῶν θαλάμων ποικίλλει μεταξὺ δύο καὶ τριῶν μέτρων, τὸ πλάτος μεταξὺ ἑνὸς καὶ ἑνὸς καὶ ἡμίσεος καὶ τὸ ὕψος ὑπερβαίνει τὸ μέτρον. Ἐνίοτε ὑπὸ τὸ αὐτὸ *χῶμα* ἢ βέλτιον εἰπεῖν *κολωνὸν* ἀπαντῶσι δύο τάφοι παράλληλοι ἀπέχοντες ὀλίγον ἀλλήλων. Οἱ πλεῖστοι τῶν προϊστορικῶν τούτων τάφων εἶναι κατεστραμμένοι, διότι ἀνέκαθεν οἱ περίοικοι ἀφαιροῦσι λίθους ἐξ αὐτῶν πρὸς χρῆσιν εἰς οἰκοδομητικάς των ἀνάγκας. Γενομένων ἔν τισιν αὐτῶν ἀνασκαφῶν εὑρέθησαν μόνον ἐντὸς τοῦ θαλάμου εἰς ἥμισυ μέτρον ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν ἴχνη ἀνρῶς, τέφρα, ἄνθρακες, ἀνθρώπινα ὀστᾶ καὶ κρανία, πήλινα ἀγγεῖα καὶ ὀστράκια αὐτῶν.

Οἱ περίοικοι κωμῆται πλείστας δεισιδαιμονίας καὶ παραδόσεις διατηροῦσι περὶ αὐτῶν. Ἀποδίδουσι δὲ τὴν κατασκευὴν αὐτῶν ἀλλαχοῦ μὲν εἰς παλαιοτάτους ἀνθρώπους ἔχοντας οὐρὰν καὶ πιστεύουσιν ὅτι οὗτοι καὶ μέχρι σήμερον ἐξακολουθοῦσι ζῶντες ἐν αὐτοῖς καὶ ὅτι ἐν τακταῖς τοῦ ἔτους ὥραις νύκτωρ ἐξέρχονται καὶ περιπλανῶνται, ὅθεν καὶ μετὰ δέους οἱ δεισιδαίμονες ἀποβλέπουσιν εἰς αὐτοὺς καὶ φοβοῦνται νὰ πλησιάσωσιν· ἀλλαχοῦ δὲ εἰς τοὺς παλαιοὺς Ἕλληνας καὶ πιστεύουσιν ὅτι οὗτοι ζῶσιν ἀκόμη ἐν αὐτοῖς γυμνοὶ ὡς πάλαι ποτέ. Οἱ οἰκοῦντες ἀνὰ τὰ παράλια τοῦ Εὐξείνου Πόντου περὶ τὸν Πύργον ὁμολογοῦσιν ἀνεξαιρέτως ὅτι οἱ τάφοι οὗτοι εἶναι ἔργον τῶν Ἑλλήνων. Ἐνιαχοῦ πιστεύεται ὅτι ἐν τακταῖς τοῦ ἔτους νυξὶ ἐξέρχεται τῶν τάφων τούτων φλόξ, ἥτις περιέρχεται τὴν παρακειμένην κώμην καὶ ἐπιστρέφει πάλιν εἰς αὐτοὺς καὶ ὅτι ἕκαστος τάφος ἔχει ἕνα μόνον κύριον [1].

Ἐπὶ τῶν αὐτῶν ὀρέων παραλλήλως τοῖς προειρημένοις ἀπαντῶσι κατὰ τὸν Bontschew, [2] σπανιώτερον ὅμως, καὶ ἕτερα προϊστορικῶν τάφων εἴδη τῆς νεολιθικῆς καὶ παλαιομεταλλικῆς περιόδου. Καὶ οὗτοι σύγκεινται ἐκ μεγάλων λίθων καὶ οὐδαμῶς διαφέρουσι τυπικῶς τῶν πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης, τῆς βορείου Ἀμερικῆς καὶ ἐν Παλαιστίνῃ εὑρεθέντων καὶ γνωστῶν ἡμῖν, ὑπὸ τὰ ὀνόματα *Cromlechs* (καμπυλόλιθοι), *Maenhirs* (μακρόλιθοι), καὶ *Allées converles* (ὑπόγειοι διάδρομοι) καὶ γενικῶς ὑπὸ τὸ ὄνομα *Daulmaen* ἢ *Dolmen* (ὀγκόλιθοι). [3]

1) *K. Skorpil*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 1—57, ὅπου γίνεται ἐκτενὴς καὶ λεπτομερὴς τῶν τάφων περιγραφὴ μετὰ σχεδιαγραφημάτων.

2) *Bontschew*, Megalitni pametnitsi vif Sakar planina (ἐπὶ τοῦ τῶν ἐλάφων ὄρους), Sbornik, τόμ. XVIII, ἔτ. 1901, σελ. 659-703, Sophia.

3) Ἡ λέξις *Maenhir* εἶναι σύνθετος ἐκ τῶν Κελτικῶν maen-men (λίθος) καὶ

§ 6) Ἐν τέλει προσημειωτέα καὶ ἕτερα μεγίστης περιφερείας, καὶ ἐξωμαλισμένα τὴν ἐπιφάνειαν χώματα, ἐν εἴδει ὑψωμάτων τοῦ ἐδάφους (tells), ἀπαντῶντα ἐν τῇ βορείῳ Θράκῃ, ἰδίως δὲ ἐν τῇ ἀνατολικῇ Μοισίᾳ. Ταῦτα δὲν εἶναι *τύμβοι*, διότι ἐκ τῶν γενομένων ἔν τισιν αὐτῶν ἀνασκαφῶν, ἀπεδείχθη ὅτι προῆλθον ἐκ προϊστορικῶν τῆς νεολιθικῆς περιόδου συνοικισμῶν κατασταφέντων παλαιότατα διὰ πυρὸς ἢ ἄλλως πως, ὧν τὰ λείψανα κατεχώσθησαν σὺν τῷ χρόνῳ. Οὕτω ἐν τῷ παρὰ τὴν κώμην Κοτζαδερμὲν τῆς περιφερείας Σούμλας ἀνασκαφέντι τῷ 1914 τοιούτῳ χώματι, διαμέτρου 60 καὶ ὕψους 7 μέτρων, εὑρέθησαν μεταξὺ λειψάνων συνοικισμῶν ἀποτελούντων στρώματα ἐξ ἀνθράκων καὶ τέφρας, συντετριμμένα πήλινα ἀγγεῖα καὶ ἐργαλεῖα ἐκ λίθων, ὀστῶν, κεράτων τῆς νεολιθικῆς περιόδου.

Ὁ τὰς ἀνασκαφὰς ποιησάμενος μακαρίτης παλαιοντολόγος R. Popow διαιρεῖ ταῦτα τὰ εὑρήματα εἰς τεχνητὰ καὶ φυσικά. Ἐν τοῖς πρώτοις συγκαταλέγονται ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς χρείας ἐκ διαφόρων εἰδῶν λίθου, ἐξ ὀστῶν καὶ κεράτων ζώων καὶ ἐκ χαλκοῦ πεποιημένα, οἷον : αἰχμαὶ βελῶν, καρφίδες, μάχαιραι, ξύστραι, πελέκεις, βολίδες λίθινοι πρὸς ἐκφρενδονισμόν, κοσμήματα, ἤτοι μαργαρῖται ἐξ ὀστῶν, κεράτων, σπόρων καρπῶν, κογχυλίων καὶ πηλοῦ, ἀγγεῖα ἐκ πηλοῦ, εἰδώλια, μορφαὶ ζώων, πρότυπα οἰκιῶν, κοχλιάρια, σταθμά, σφαῖραι, φαλλοὶ καὶ διάφορα ἕτερα ἀντικείμενα. Ἐν δὲ τοῖς δευτέροις συγκαταλέγονται λείψανα ζώων, οἷον κυνός, ἀλώπεκος, βοός, προβάτου, ἐλάφου, λαγωοῦ, χοίρου, ὀστᾶ διαφόρων πτηνῶν, λείψανα φυτῶν καὶ καρπῶν, ὀστᾶ ἀνθρώπων καὶ κρανία παίδων μετ' ὀστῶν ζώων ὁμοῦ, ὅπερ δηλοῖ ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν συνοικισμῶν τούτων ἦσαν ἀνθρωποφάγοι. Τὰ εὑρεθέντα ἀγγεῖα εἶναι ποικίλων σχημάτων καί τινα αὐτῶν εἶναι διακόσμητα, γεγραμμένα διὰ γραφίτου ἢ ἔκτυπα, ὧν τὸ βάθος τοῦ διακόσμου εἶναι πεπληρωμένον διὰ λευκῆς γῆς [1].

Παρόμοια ἀντικείμενα εὑρέθησαν καὶ ἐν ἑτέρῳ χώματι, ἀνασκαφέντι ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ τῷ 1912 οὐ μακρὰν τῆς κώμης Σαλμάνοβο [2] καὶ ἐν ἑτέρῳ ἓξ χιλιόμετρα ἀνατολικῶς τοῦ Τυρνόβου—Σεϊμὲν τῆς Θράκης κατὰ τὴν γωνίαν τὴν ἐσχηματισμένην μεταξὺ τοῦ Ἔβρου καὶ τοῦ ἐμβάλλοντος εἰς αὐτὸν ἀπὸ

---

hir (μακρός), ἄρα=μακρόλιθος. Ἡ *Cromlech* ὡσαύτως ἐκ τῶν Κελτικῶν crom (καμπύλος) καὶ lech (λίθος), ἄρα=καμπυλόλιθος. Καὶ ἡ Daulmaen ἢ Dolmen ἐκ τῶν Κελτικῶν daul (ὀγκώδης) καὶ maen (λίθος), ἄρα=ὀγκόλιθος. Ὑπὸ πολλῶν ὅμως γίνεται ἀδιάφορος χρῆσις καὶ τῶν τριῶν Κελτικῶν λέξεων ἐν περιγραφῇ τῶν τοιούτων προϊστορικῶν τάφων.

1) *K. Popow*, Der Hügel Kodjadermen bei Schumen, ἐν τῷ Bull. de la soc. archéol. Bulg. τόμ. VI. ἔτ. 1916—1918, σελ. 71—155 μετ' εἰκόνων τῶν εὑρημάτων.

2) *Τοῦ αὐτοῦ*, Le tumulus de Denew près du village Salmanovo. Αὐτόθι, τόμ. IV, ἔτ. 1911, σελ. 148—225.

βορρᾶ παραποτάμιον Σαζλὶ—δερέ [3]. Τοιοῦτον ὁσαύτως χῶμα εἶναι καὶ τὸ ἀνασκαφὲν τῷ 1911 παρὰ τῇ κώμῃ Κυρίλλοφον τῆς περιφερείας Στάρα-Ζαγόρας (Βερόης). Διότι, ἐνῷ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας αὐτοῦ εὑρέθησαν χριστιανικοὶ τάφοι πλινθόκτιστοι ἢ λιθόκτιστοι καὶ βαθύτερον λείψανα μνημείων τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων, οἷον ἀνάγλυφον τοῦ Θρᾳκὸς ἱππέως καὶ τεμάχια ἑτέρων τοιούτων, ἀγαλμάτιον τῆς Ἀθηνᾶς ὀρειχάλκινον, κεφαλὴ μαρμαρίνου ἀγαλματίου γυναικὸς καὶ ἄλλα, ἐν βάθει τεσσάρων ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας μέτρων εὑρέθησαν ἀντικείμενα τῶν προϊστορικῶν χρόνων, οἷον: ἀγγεῖα πήλινα καὶ ὀστράκια αὐτῶν μετὰ ἢ ἄνευ διακοσμητικῶν γραμμῶν, λίθινα ἐργαλεῖα, ὀστέιναι βελόναι, πήλινον εἰδώλιον, τετράπλευροι χάλκιναι βελόναι, χάλκινον ὅπλον ἐν εἴδει τριπλεύρου αἰχμῆς καὶ ἄλλα [4]. Ἐκ τούτων εἰκάζεται ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐσχηματισμένου χώματος ἐκ τῶν λειψάνων προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ ἐκτίσθησαν κατὰ τοὺς Ρωμαϊκοὺς χρόνους οἰκοδομίαι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὂν πολλῷ βραδύτερον ὠρύχθησαν καὶ κατεσκευάσθησαν χριστιανικοὶ τάφοι.

Ὡσαύτως ἐν χώματι παρὰ τῇ κώμῃ Μπαλμπουνὰρ τῆς περιφερείας Ρουχτσουκίου (Μοισίας), διαμέτρου 70 καὶ ὕψους 12 μέτρων, ἀνασκαφέντος μέρους τῷ 1925, ἐν μὲν τῇ ἐπιφανείᾳ εὑρέθησαν λείψανα τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων, βαθύτερον δὲ εἰς βάθος μέχρι δύο μέτρων διάφορα ἀντικείμενα τῆς νεολιθικῆς περιόδου, ἤτοι ὀστράκια ἀγγείων, λίθινα ἐκ πυρίτου καὶ γρανίτου ἐργαλεῖα, ὀστᾶ ζώων, αἰχμαὶ βελῶν ὀστέιναι καὶ πελέκεις ἐκ λελειασμένου λίθου. Ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ εὑρεθέντα πολλὰ ὀστέινα καὶ πήλινα εἰδώλια. Πρὸς δὲ εὑρέθησαν καὶ 25 σκελετοὶ ἀνθρώπων, τεθαμμένων ὀκλαδὸν παρὰ ταῖς ἑστίαις των, ὡς φαίνεται [5].

Χώματά τινα τελείως ἀνασκαφέντα, ὡς ἐν τῷ Πυρδὸπ παρὰ τῷ Λίμῳ, εἰ καὶ εἶχον τὸ κυκλοτερὲς τοιχίον καὶ δὴ ἐκ μεγάλων λίθων πεποιημένον καὶ εἰς ὕψος ἱκανόν, ἐξικνούμενον μέχρις 1.60 τοῦ μέτρου κάτωθεν τῆς κορυφῆς τοῦ χώματος, οὐδὲν ἴχνος τάφου ἢ ταφῆς νεκροῦ ἀπέδειξαν [6], ἐξ οὗ εἰκάζεται ὅτι ταῦτα ἦσαν πιθανῶς μνημεῖα, ἀνεγερθέντα δι' αἰτίας ἀγνώστους ἡμῖν [7].

---

3) **Τοῦ αὐτοῦ**. Le tells de Devé-bargan, Annuaire de Musée nat. de Sophia, ἔτ. 1922—25, σελ. 72—115,

4) *G. Kazarow*, Ἀνασκαφαὶ ἐν Κυριτζόβῳ, βουλγαριστί, Bull. de la societé archéol. Bulg. τόμ. III, ἔτ. 1913, σελ. 110 κέξ.

5) *V. Mikow*, Le tumulus préhistorique près du village Balbounar. Bull. de l'institut archéol. Bulg. τόμ. IV, ἔτ. 1926—1927, σελ. 251—284.

6) *R. Popow*, Ἀνασκαφαὶ χώματος ἐν Πυρδόπ, βουλγαριστί. Bull. de la societé archéol. Bulg. τόμ. IV. ἔτ. 1911, σελ. 262 κέξῆς.

7) Περὶ τῶν ἐν Βουλγαρίᾳ χωμάτων γενικῶς ἔχει γράψει ὁ νῦν τοῦ παλαιοντολογικοῦ τμήματος τοῦ ἐν Σοφίᾳ μουσείου φιλόπονος διευθυντὴς *N. Mikow* εἰδικὴν μελέτην ἄνευ παραπομπῶν ἐν τῇ Βουλγαρικῇ ἱστορικῇ βιβλιοθήκῃ Σοφίας, ἔτ. 2, 1929, τόμ. 1, σελ. 1—43.

§ 7) Ἀναγράφομεν ἐνταῦθα τὰ σπουδαιότερα τῶν εὑρημάτων ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν μέχρι νῦν ἀνασκαφέντων ἐν τῇ βορείῳ Θράκῃ καὶ τῇ Μοισίᾳ *χωμάτων-τύμβων*, σὺν τῇ περιγραφῇ αὐτῶν, ἅτινα σὺν τῷ χρόνῳ ἀναμφιβόλως θὰ πολλαπλασιασθῶσιν ἕνεκα τῶν ἀπό τινος χρόνου γινομένων συστηματικῶς ἀνασκαφῶν δι' εἰδικῶν ἀνδρῶν ὑπό τε τοῦ ἐν Σοφίᾳ ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ τῶν κατὰ τόπους ὑφισταμένων ἀρχαιολογικῶν συνδέσμων ἀνὰ ὅλην τὴν Βουλγαρίαν, ἐργαζομένων φιλοτίμως πρὸς περισυλλογὴν καὶ διαφύλαξιν τῶν ἀρχαιοτήτων.

α') Ἐν θολωτῷ λιθίνῳ τάφῳ ὑπὸ χῶμα κείμενον ἐπὶ λόφου παρὰ τῇ κώμῃ Ραχμανλῇ, ἀπεχούσῃ τῆς Φιλιππουπόλεως βορείως περὶ τὰς ἓξ ὥρας, ἀνοιχθέντι τῷ 1851 ὑπὸ χωρικῶν εὑρέθη ἀναλελυμένος ὁ σκελετὸς ἀνδρὸς τεθωρακισμένου. Ὁ θώραξ ἦτο σχεδὸν ἐρθαρμένος. Τὸ κρᾶνος ὅμως τοῦ νεκροῦ ἀκέραιον. Περὶ αὐτὸν ἦσαν ὀρειχάλκινα ἀγγεῖα, ἀργυραῖ φιάλαι, πήλινος στάμνος, ἀλάβαστρον, βέλη καὶ διάφορα τεμάχια ὠξειδωμένα ἀκαθορίστων μεταλλίνων σκευῶν [1].

β') Ἐν χώματι ἐπὶ τῆς δεξιᾶς τοῦ Ἔβρου ὄχθης κειμένῳ παρὰ τῇ πόλει Τατὰρ-Παζαρτζὶκ (Βησσαπάρᾳ), ἔνθα νῦν ὁ σιδηροδρομικὸς τῆς πόλεως σταθμός, ἰσοπεδωθέντι τῷ 1872, εὑρέθησαν πλεῖστα πήλινα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα καθημερινῆς χρείας, πήλινα εἰδώλια κακοτεχνῆ, ἱστάμενα ἢ καθήμενα, καὶ ἀετὸς ἐκ λίθου λευκοῦ. Τῶν ἀγγείων τινὰ ἦφερον ἀτεχνῆ διάκοσμον, τὰ μὲν διὰ χρώματος, τὰ δὲ διὰ γλυφῶν. Στάμνος ἐξ αὐτῶν εἶχε σχῆμα γυναικός, ἧς αἱ χεῖρες κρατοῦσαι τὴν ὀσφὺν ἀπετέλουν τὰς λαβάς. Εὑρέθησαν ἐπίσης μέγιστα κέρατα μήκους 0,85 καὶ περιφερείας περὶ τὴν βάσιν 0,40 τοῦ μέτρου [2].

γ') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1878 ὑπὸ τῶν Ρώσων, κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Ντιλμπόκι βορειοανατολικῶς τῆς πόλεως Στάρα Ζαγόρας (Βερόης) εὑρέθησαν ἐντὸς λιθοκτίστου τάφου, ἔχοντος σχῆμα μικρᾶς αἰθούσης, ὀρειχάλκινος θώραξ Ἑλληνικοῦ τύπου, χρυσοῦς δάφνινος στέφανος βάρους 250 γραμμαρίων, ἀργυρᾶ ἐκπώματα, πήλινα ἀγγεῖα τοῦ ὕστ. π. Χ. αἰῶνος, ὀρειχάλκινα ὅπλα καὶ σκεύη καὶ τμήματα σιδηρᾶ, λείψανα ἅρματος [3].

δ') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1880 ὑπὸ χωρικῶν παρὰ τῇ κώμῃ Στρόεβον βορείως τῆς Φιλιππουπόλεως, ὅπου κατ' ἐπιγραφὴν τοῦ β'-γ' αἰῶνος μ. Χ. ἦτο ὁ Θρᾳκικὸς συνοικισμὸς *Βενδιπάρα*, εὑρέθησαν ἐντὸς λιθοκτίστου τάφου, ἔχοντος σχῆμα μικρᾶς τετραπλεύρου αἰθούσης, πήλινα ἀγγεῖα,

1) *Γ. Τσουκαλᾶ*, Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως ἔτ. 1852, Βιέννη, σελ. 36—52.

2) *Βλ. Σκορδέλη*, Θρᾳκικαὶ μελέται, σελ. 45.

3) Ἐν τῇ ἐφημ. Μαρίτσα Φιλιππουπόλεως, ἔτ. 1878, ἀρ. 66 καὶ *Filow*, Das antike Steingrab von Düllboki, Bull. de l'inst. arch. Bulg. τόμ. VI, ἔτ. 1930—31 σελ. 45—56.

ὀστᾶ καὶ ἄλλα ἀντικείμενα καὶ σκεύη διαφαγέντα δυστυχῶς. Ἐπὶ τοῦ χώματος δ' εὑρέθη καὶ μαρμάρινον ἀνεπίγραφον ἀνάγλυφον, παριστῶν γυναῖκα ὀρθὴν κλαίουσαν καὶ ὑποβασταζομένην ὑπὸ στρατιώτου, προφανῶς ἐπιτύμβιον [4].

ε') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1905, κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Γροτὰν ἐπὶ τοῦ Λίμου, εὑρέθησαν ὀρειχάλκινοι πόρπαι, σιδηραῖ δοράτων αἰχμαὶ καὶ τμήματα τοιούτων, τοῦ ε'—γ' π. Χ. αἰῶνος κατὰ τὸν Filow [5].

ς') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι ὡσαύτως τῷ 1905 παρὰ τῇ πόλει Γάβροβον ἐπὶ τοῦ Λίμου εὑρέθησαν ἐντὸς λιθοκτίστου τάφου ἀργυρᾶ πόρπη, σκελετὸς ἀνθρώπου καὶ πήλινα ἀγγεῖα τοῦ αὐτοῦ χρόνου [6].

ζ') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ αὐτῷ ἔτει παρὰ τῇ κώμῃ Καντίνεν μόστ τῆς περιφερείας Κιουστεντίλ (Παναλίας) εὑρέθη τάφος, κατεσκευασμένος κατὰ τὸν προμνημονευθέντα ἀνωτέρω τρόπον [7] κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἐν ᾧ ἐγένετο ἡ τοῦ νεκροῦ μετὰ τῶν κτερισμάτων καῦσις. Ἐν τῷ τάφῳ εὑρέθησαν σκελετὸς ἀνθρώπου, τέφρα, ὀρειχάλκινος φιάλη, στάμνος, δακρυδόχοι (lacrimaria), ἐκπώματα κεκαυμένα καὶ τεθραυσμένα κεράμεια ἀγγεῖα τοῦ πρώτου μ. Χ. αἰῶνος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χώματος εὑρέθησαν ἐν σμικρῷ βάθει τρεῖς σκελετοὶ ἀνθρώπων, ταφέντων ἀναμφιβόλως βραδύτερον [8].

η') Ἐν ἄλλῳ παρακειμένῳ χώματι εὑρέθη ὅμοιος τῷ προμνημονευθέντι τάφος, ἐν ᾧ ἀπεκαλύφθησαν τέφρα καέντος νεκροῦ, τεθραυσμένα κεράμεια ἀγγεῖα καὶ ἐκπώματα. Καὶ ἐν τρίτῳ παρακειμένῳ εὑρέθη τάφος πλινθόκτιστος, ἐφ' οὗ ἐπέκειντο μεγάλοι κατειργασμένοι λίθοι. Ἐν τῷ τάφῳ ἐτάφησαν καέντες παρὰ τῷ χείλει αὐτοῦ ἀνὴρ καὶ γυνὴ συρριφθέντων ἅμα καὶ τῶν λειψάνων τῶν σφαγιασθέντων καὶ συγκαέντων ζώων. Τὰ ἐν αὐτῷ εὑρεθέντα κτερίσματα, φιάλη, φιαλίδια, στάμνος καὶ λυχνία ἀνάγονται εἰς τὸν δεύτερον ἢ τρίτον μ. Χ. αἰῶνα [9].

θ') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1913 παρὰ τῇ κώμῃ Ἐξέροβον, κειμένῃ ἐν τῷ ἄνω τοῦ Ἔβρου λεκανοπεδίῳ, εὑρέθη τάφος κατεσκευασμένος κατὰ τὸν προμνημονευθέντα Θρᾳκικὸν τρόπον, ἐν ᾧ ἐκάη ὁ νεκρός, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῆς πυρακτώσεως τῶν τοιχίων αὐτοῦ. Ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρέθησαν χρυσοῦν διάδημα, χρυσοῦς δακτύλιος μετ' ἐπιγραμματος ἐπὶ τῆς

---

4) *Takella* ἐν τῇ ἐφημ. Echo des Balkans, ἔτ. 1885, ἀρ. 4.

5) *Filow*, Deux tumuli Thraces dans le Balkan, Bull. de la societé archéol. Bulg. τόμ. I, ἔτ. 1900, σελ. 155.

6) *Τοῦ αὐτοῦ*, αὐτόθι, σελ. 156.

7) Ἴδε ἀνωτέρω § 2.

8) *J. Ivanow*, Rapport sur les fouilles de Kadine—most, arrondissement de Kustendil. Bull. de la soc. arch. Bulg. τόμ. Γ', ἔτ. 1900, σελ. 163 κέξ.

9) Αὐτόθι.

περικυνομένης ψηφῖδός του, [10] χρυσοῦν μικρὸν κοχλιάριον, δύο χρυσᾶ τριγωνικὰ ἐλάσματα, τεμάχια τεθρυμμένου ὀρειχαλκίνου ἀγγείου, ὀρειχάλκινον κάτοπτρον τύπου ἀρχαϊκοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἕτερα εὐτελῆ ὀρειχάλκινα ἀντικείμενα. Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ χώματος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν μέρος εὗρέθησαν τρεῖς ἄλλοι τάφοι τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων μετὰ κεραμείων τεθρυμμένων ἀμφορέων καὶ ἑνὸς ἀγγείου [11]. Ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ δακτυλίου ἐπιγραφῆς εἰκάζεται ὅτι ὁ πρῶτος τάφος δὲν εἶναι μεταγενέστερος τῶν ἀρχῶν τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος.

ι') Ἐν ἑτέρῳ χώματι, κειμένῳ ἑκατὸν μέτρα ἀποτέρω τοῦ προμνημονευθέντος καὶ ἀνασκαφέντι ὡσαύτως εὑρέθη παρόμοιος τῷ προειρημένῳ τάφος εἰς βάθος ἑνὸς μέτρου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ χώματος. Ἐν τῷ τάφῳ ἐνῆρχε κεράμειος ἀμφορεὺς ἀνεστραμμένος καὶ μετ' ὀπῆς ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ πυθμένος [12], περιέχων ὀστᾶ κεκαυμένα, κεράμειον ἀγγεῖον, τεμάχια ἑτέρου τεθρυμμένου καὶ ψευδεῖς μαργαρίτας ἐξ ὀπτῆς γῆς. Τὸ ἔδαφος τοῦ τάφου ἦτο πεπυρακτωμένον καὶ ὑπὸ τέφρας κεκαλυμμένον, ἐξ οὗ διαπιστοῦται ὅτι ὁ νεκρός, ὡς ἐν τῷ προειρημένῳ, ἐκάη ἐν αὐτῷ. Καὶ οὗτος ὁ τάφος, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν ἐν αὐτῷ κτερισμάτων, δὲν εἶναι μεταγενέστερος τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος [13].

ια') Ἐν χώματι κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Βρέζοβον, βορειονατολικῶς τῆς Φιλιππουπόλεως, ἀνασκαφέντι τῷ 1897 ὑπὸ χωρικῶν, εὑρέθησαν ἐντὸς λιθοκτίστου δίκην λάρνακος τάφου σκελετὸς ἀνθρώπου, σιδηρᾶ παρ' αὐτῷ ῥάβδος παρεμφερὴς σκήπτρῳ, χρυσοῦς δακτύλιος ἔχων ἐπὶ τῆς ψηφῖδός του γεγλυμμένον ἱππέα καὶ πρὸ αὐτοῦ γυναῖκα ὀρθὴν προτείνουσαν αὐτῷ ρυτόν, κοσμήματά τινα, ἀργυρᾶ περίαπτα, ὀρειχάλκινα ἀγγεῖα, κεράμειοι ἀμφορεῖς [14], πάντα προερχόμενα ἀπὸ τοῦ τετάρτου ἢ τρίτου κατὰ τὸν Filow αἰῶνος [15].

---

10) Εἶναι ἡ περιώνυμος δίστιχος ἐπιγραφή, περὶ ἧς ὑπολη φθείσης ὅτι εἶναι ἐν Θρᾳκικῇ γλώσσῃ δι' Ἑλληνικῶν γραμμάτων γεγραμμένη, ἐδόθησαν μέχρι τοῦδε πολλαὶ καὶ διάφοροι ἀλλήλων ἑρμηνεῖαι καὶ ἀναγνώσεις. Καθ' ἡμᾶς ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι ἐν Ἑλληνικῇ μειξοβαρβάρῳ γλώσσῃ. Ἴδε ***Μυρτίλου Ἀποστολίδου***, Πάλιν περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ δακτυλίου ἐκ τῆς κώμης Ἐξέροβο ἐπιγραφῆς. Βουλγαριστί, Πλόβδηφ. ἔτ. 1930, σελ. 39 εἰς 8ον καὶ Θρᾳκικά τόμ. Γ'. ἔτ. 1932. σελ. 181—235 περὶ τῆς γλώσσης τῶν Θρᾳκῶν.

11) ***Filow***, Bague d'or κτλ. Bull. de la soc. arch. Bulg. τόμ. III, ἔτ. 1913, σελ. 202—203.

12) Τοῦτο ὑποτίθεται ὅτι ἐγένετο ἐκ προθέσεως· ἀφείθη δηλ. ἡ ὀπή, ὅπως ἡ ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, ἣν οἱ Θρᾷκες ἐφαντάζοντο ὑπὸ μορφὴν ὄφεως, ἐξέρχηται τοῦ τάφου καὶ ἀπολαύῃ τῶν προσκομιζομένων αὐτῇ θυσιῶν. Ἴδε ***Μυρτ. Ἀποστολίδου***, Περὶ θρησκείας τῶν Θρᾳκῶν, Θρᾳκικά, τόμ. IV, ἔτ. 1934, σελ. 41—59 καὶ 14.

13) ***Filow*** ἔνθα ἀνωτέρω.

14) *H.* καὶ *K. Shorpil* Moghili (χώματα), Plovdiv, ἔτ. 1898, σελ. 140—141.

15) ***Filow***, Denkmäler der Thrakischen Kunst. Bull. de la soc. arch. Bulg. τόμ. VI, ἔτ. 1916—18, σελ. 3 κέξῆς.

ιβ') Ἐν χώματι κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Παναγιούριστε (Παναγυρίκιον) ἐπὶ τοῦ Μέσου ὄρους (Ἀνθαίμου), ἀνασκαφέντι τῷ 1903, ἐντὸς λιθοκτίστου τάφου εὑρέθησαν χρυσᾶ ἐλάσματα ἐκ διαδήματος ἢ μᾶλλον ἐξ ἐπιστηθίου καί τινα κοσμήματα ἀκαθορίστου εἴδους, μικρὰ ἀργυρᾶ ἐλάσματα, ὧν τὰ μὲν εἶχον ἔγγλυφον κεφαλὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, τὰ δὲ τοῦ Ἡρακλέους, ἕτερα ἀργυρᾶ κυκλοτερῆ κοσμήματα, ὀρειχάλκινος πρόχους, οἰνοχόη, διάφορα ἀγγεῖα, αἰχμαὶ δοράτων καὶ ἀκοντίων πολλαὶ καὶ κεράμειοι ἀμφορεῖς. Πιθανῶς καὶ ταῦτα προέρχονται ἀπὸ τῶν αὐτῶν χρόνων [16].

ιγ') Ἐν μικρῷ χώματι, κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Μανδηκιόϊον παρὰ τῷ Μέσῳ ὄρει ὡσαύτως οὐ μακρὰν τῆς πόλεως Γαρπὰν ἀνασκαφέντι τῷ 1909 ὑπὸ χωρικῶν εὑρέθησαν ἐντὸς τάφου, ἐκτισμένου δι' ἀκατεργάστων λίθων, σκελετὸς ἀνδρός, διάφορα ὀρειχάλκινα καὶ κεράμεια ἀγγεῖα, σιδηρᾶ ὅπλα καὶ ὀρειχάλκινα κοσμήματα [17].

ιδ') Ἐκ συστάδος πολλῶν μικρῶν χωμάτων, κειμένων βορείως τῆς κώμης Βαΐλοβον παρὰ τῷ Λίμῳ ἐν τῇ περιφερείᾳ Σοφίας (Σερδικῆς) καὶ ἀποτελούντων οἱονεὶ Θρακικὴν νεκρόπολιν, ἀνασκαφέντων τῷ 1921 ἐνδεκα, εὑρέθησαν ἐν αὐτοῖς τάφοι κατεσκευασμένοι κατὰ τὸν Θρακικὸν προειρημένον τρόπον. Ἐν τοῖς πλείστοις τούτων οἱ νεκροὶ ἐκάησαν, ἔν τισι δὲ καὶ κατωρύχθησαν. Πάντες ἀνάγονται εἰς τοὺς Θρακικοὺς χρόνους, ὡς τεκμηριοῦται ἐκ τῶν ἐν αὐτοῖς εὑρημάτων, ἅτινα ἦσαν πήλινα ἀγγεῖα ἄνευ ἢ μεθ' ἁπλοῦ διακόσμου, πόρπαι μετάλλιναι ἀκίνδυνοι, τεμάχια σιδηρῶν ξιφῶν, ὀρειχάλκινοι δακτύλιοι, ἄκανστα βοῶν ὀστᾶ, αἰχμαὶ ἀκοντίων καὶ παραπλήσια τούτοις πολλά [18].

ιε') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1925 ὑπὸ τῶν χωρικῶν παρὰ τῇ κώμῃ Λουβανλῇ, 24 χιλιόμετρα βορείως τῆς Φιλιππουπόλεως, καλουμένῳ τοῦ *Κόκκυγος* (Koukouva moghila), εὑρέθη τάφος ἐκτισμένος διὰ μεγάλων κατειργασμένων λίθων, μετὰ πολλῶν κτερισμάτων. Ταῦτα ἦσαν χρυσοῦν ἐλλειψοειδὲς διάδημα ἢ ἐπιστήθιον μᾶλλον μεθ' ἁπλοῦ διακόσμου, χρυσᾶ ἐλάσματα σχήματος ἰχθύων, χρυσῆ πυξίς, χρυσᾶ ἐνώτια καὶ ψέλια, χρυσοῦς δακτύλιος, χρυσᾶ περιδέρεια καὶ ποικίλα κοσμήματα, ἀργυροῦς ἀμφορεὺς ἐπικεχρυσωμένος, ὀρειχάλκινον κάτοπτρον, σιδηροῦς τρίπους, ἀλάβαστρα, κεράμειοι τριάλαι διακόσμητοι, ἐν τῷ πυθμένι μιᾶς ὧν ἦτο κεχαραγμένον δι' ὀξέος ὀργάνου τὸ ὄνομα ΙΠΠΟΜΑΧ(Ο)Σ. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὸν πέμπτον ἢ τέταρτον π. Χ. αἰῶνα [19]. Τῶν σπουδαίων τούτων εὑρημάτων ἀπόκεινται τὰ μὲν

16) ***Τοῦ αὐτοῦ***, αὐτόθι, σελ. 14 κέξῆς.

17) ***Τοῦ αὐτοῦ***, αὐτόθι, σελ. 29 κέξῆς.

18) *R.* ***Popow***, Die Necropole von Bailovo, Bull, de l' Institut arch. Bulg. τόμ. I, ἔτ. 1921—22, σελ. 68—85.

19) *B.* ***Diacovitch***, Un tombeau antique à Koukouva Moghila près du village de Douvanly. Αὐτόθι, τόμ. III, ἔτ. 1925, σελ. 111—130.

ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Φιλιππουπόλεως, τὰ δὲ ἐν τῷ τῆς Σοφίας. Ὁ Φίλωφ, ὅστις ποιεῖται πιστὴν περιγραφὴν πάντων, χαρακτηρίζει ἄλλα μὲν τούτων ὡς ἐξόχου Ἑλληνικῆς τέχνης, εἰσαχθέντα ἐκ τῆς Ἰωνίας, ἄλλα δὲ βαρβαροτεχνῆ κατασκευασθέντα ἐν τῷ τόπῳ [20].

ιε') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1923 παρὰ τῇ κώμῃ Λούκοβιτς ἐν τῇ περιφερείᾳ Ὀρεχοβίτσης (ἀνατολικῆς Μοισίας) εὑρέθησαν μεταξὺ ἀνθρωπίνων ὀστῶν ἀτάκτως ἐρριμμένων ὀρειχάλκινα ἐλάσματα, δακτύλιοι, κύκλοι καὶ χαλκοῦν νόμισμα τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου [21].

ις') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον παρὰ τῷ τῶν Ἐλάφων ὄρει (Ἀνθαίμῳ) παρετηρήθη ὅτι ἡ τάφρος, ἐν ᾗ κατεκάη ὁ νεκρός, εἶχε βάθος ἡμίσεος μέτρου ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους καὶ ἦτο πλήρης ἀνθράκων, τέφρας καὶ χώματος, αἱ δὲ πλευραὶ αὐτῆς ἦσαν ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς πυρακτώσεως ἐρυθραί, ὥσπερ πλίνθοι, καὶ ὅτι ἦτο κεκαλυμμένη στεγανῶς ἄνωθεν ὡς τάφος διὰ λιθίνων πλακῶν. Ἐν τῇ τάφρῳ εὑρέθη δίωτος κάλπη περιέχουσα τέφραν καὶ ἀνθρώπινα κεκαυμένα ὀστᾶ, κύλιξ, τεμάχια ἐκπωμάτων καὶ τμῆμα μαχαίρας ἢ ξίφους. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τοὺς Θρακικοὺς χρόνους [22], δηλαδὴ τοὺς κλασσικοὺς Ἑλληνικούς.

ιη') Ἐν μεγάλῳ χώματι κειμένῳ κατὰ τὸ νοτιοανατολικὸν τῆς Φιλιππουπόλεως ἄκρον, ἀνασκαφέντι τῷ 1905, εὑρέθη ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ ἐδάφους τάφος ἐκτισμένος διὰ μεγάλων λίθων δίχην λάρνακος. Φαίνεται ὅτι ὁ νεκρὸς ἐκάη παρ' αὐτῷ ἐπὶ πυρᾶς μετὰ τῶν ποικίλων κτερισμάτων καὶ σφαγίων ὁμοῦ, μετὰ δὲ τὴν καῦσιν τὰ σπουδαιότερα τῶν κτερισμάτων μετὰ τῶν λειψάνων τοῦ νεκροῦ ἐρρίφθησαν εἰς τὸν τάφον φύρδην μείγδην καὶ ἐπεχύθησαν ὑπὸ τῆς καταλειφθείσης τέφρας τῆς πυρᾶς. Τὰ ἐν τῷ τάφῳ εὑρήματα ἦσαν σιδηρᾶ ὅπλα, κεράμεια καὶ ὀρειχάλκινα ἀγγεῖα ὠξειδωμένα, ἀργυρᾶ ἐκπώματα, ὑάλινα φιαλίδια, ἀργυρᾶ προσωπὶς συνδεδεμένη μετὰ κράνους σιδηροῦ (masque casque) παριστῶσα τὴν ὄψιν τοῦ νεκροῦ, χρυσᾶ φύλλα δάφνης ἐκ στεφάνου, χρυσοῦς δακτύλιος φέρων ἐπὶ τῆς ψηφῖδος γεγλυμμένον λέοντα καὶ ὀστέϊνα, ξύλινα, δερμάτινα καὶ μετάλλινα τεμάχια διαφόρων ἀντικειμένων. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὸν πρῶτον μ. Χ. αἰῶνα [23].

ιθ') Ἐν χώματι ἀνασκαφέντι τῷ 1925 ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Ἐσκὶ-

20) *Filow*, Neue Funde aus dem antiken Hügelgrabe bei Duvanli. Αὐτόθι, τόμ. IV, ἔτ. 1926—27, σελ. 27—60.

21) *B. Diacovitch*, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 248.

22) *Skorpil*, Megalithi pametnitsi i moghilischte, τόμ. IV, ἔτ. 1925, Sophia, σελ. 65.

23) *B. Diacovitch*, Θρακικὸς τάφος παρὰ τῇ Φιλιππουπόλει, βουλγαριστί, Sbornik, ἔτ. 1906—1907, τόμ. XXII—XXIII, σελ. 1—55. Λεπτομερὴς τῆς προσωπίδος περιγραφὴ ἐν ἀντιπαραβολῇ πρὸς ὁμοίας εὑρεθείσας ἀλλαχοῦ ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Filow ἐν τῷ Annuaire de la bibliothèque nat. à Plovdiv, ἔτ. 1923, σελ. 130. Le masque-casque au Musée nat. de Plovdiv, ὅπου ἐναπετέθη καὶ εὑρίσκεται νῦν.

Ἀξουμιαγιὰ (Μοισίας) εὑρέθη τάφος ἐκτισμένος διὰ καλῶς κατειργασμένων λίθων καὶ ἐσκεπασμένος ὁμοίως διὰ λίθων ἀποτελούντων ἀέτωμα καὶ ἔχων θύραν. Ἔσωθεν ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ ἔξωθεν ἐπὶ τοῦ ἀετώματος εἶχε κοσμηματογραφίας. Ἐν τῷ τάφῳ εὑρέθησαν ὀρειχάλκινον μέγα ἀγγεῖον μετὰ γλυπτῶν παραστάσεων, οὗ τὰ ὦτα ἦσαν κεκοσμημένα διὰ φοινικοφύλλων καὶ Σειρήνων, ὀρειχάλκινη ἀσπὶς καὶ κράνος, μικρότερα ὀρειχάλκινα ἀγγεῖα, βέλη καὶ ἄλλα τινά. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὸν τέταρτον π. Χ. αἰῶνα [24].

κ΄) Ἐν χώματι ὕψους 9 μέτρων κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Belozème τῆς περιφερείας Φιλιππουπόλεως, ἀνασκαφέντι τῷ 1926, εὑρέθη τάφος εἰς βάθος τεσσάρων μέτρων ἀπὸ τῆς κορυφῆς, μήκους 2.5 καὶ πλάτους 2 μ. καὶ ἐν αὐτῷ λείψανα πεπυρακτωμένων κτερισμάτων καὶ ἀνθράκων. Ὡς διαπιστοῦται, πρῶτον ἠγέρθη κρηπὶς ἐκ γῆς ὕψους 5 μέτρων, ἐν τῷ κέντρῳ ἧς ὠρύχθη τάφρος, ἐν ᾗ ἐγένετο ἡ τοῦ νεκροῦ καῦσις καὶ εἶτα συναθροισθείσης ἐπὶ τῆς κρηπῖδος καὶ ἑτέρας γῆς συνετελέσθη τὸ χῶμα. Ἕνεκα τῆς ὑψηλῆς θερμοκρασίας τῆς πυρᾶς, ἐφ' ἧς ἐκάη ὁ νεκρὸς μετὰ κτερισμάτων, τὰ μεταλλινα ἀγγεῖα ὠξειδώθησαν καὶ ἐκ τούτου ἐθραύσθησαν κατὰ τὴν ἐξαγωγήν των. Περιεσώθησαν τὸ ἄνω μέρος ξίφους ἐν θήκῃ, κεκοσμημένῃ δι' ἐγχύπτων ἀργυρῶν ἐλασμάτων, παριστώντων γεωμετρικὰ σχήματα καὶ τρεῖς ῥόδακας, αἰχμαὶ ἀκοντίων, τεμάχια ὠξειδωμένα μεταλλίνων ἀγγείων, λαβὶς ἀγγείου παριστῶσα ἄνωθεν κεφαλὴν κριοῦ καὶ κάτωθεν κεφαλὴν γυναικός, φύλλα χρυσᾶ δάφνης, ἅτινα ἦσαν ἐσκεδασμένα ἐπὶ τοῦ τάφου, θραύσματα κυανῆς ὑάλου, τρεῖς κεράμειοι δακρυδόχοι καὶ ἕτερα τεμάχια ἀκαθορίστων ἀντικειμένων. Ὁ τάφος ἐκ τῶν εὑρημάτων ἀνάγεται εἰς τοὺς Ρωμαϊκοὺς ἐν Θράκῃ χρόνους [25].

κα΄) Ἐν χώματι καλουμένῳ Rochava, κειμένῳ περὶ τὰ δύο χιλιόμετρα νοτιοανατολικῶς τῆς κώμης Σταροσοβοσέλο τῆς περιφερείας Φιλιππουπόλεως ὑπὸ τὰς ὑπωρείας τοῦ Μέσου ὄρους καὶ ἔχοντος διάμετρον 65 καὶ ὕψος 12 μέτρων εὑρέθη τάφος τυχαίως ἐσκαμμένος τῷ 1926. Κείμενος περὶ τὸ κέντρον τῆς περιφερείας τοῦ χώματος εἶχε τὸ σχῆμα Ἑλληνικοῦ ναΐσκου ἐν παραστάσει μετὰ σηκοῦ διὰ τὸν νεκρὸν καὶ ἦτο ἐκτισμένος διὰ κανονικῶν λίθων (δόμων) ἐξ ἀσβεστολίθου, κομισθέντων προφανῶς ἄλλοθεν. Τὸ μόνον ἐν τῷ τάφῳ εὑρεθὲν κτέρισμα ἦτο λαβὶς χρυσῆς φιάλης παριστώσης κεφαλὴν ἀμνοῦ, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι ὁ τάφος ἐσυλήθη πρὸ πολλοῦ. Ὑπὸ τοῦ Velkow ἀνάγεται εἰς τὸν τέταρτον π. Χ. αἰῶνα [26].

κβ΄) Ἐν χώματι μεγάλῳ κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Moghilovo, βορειο-

24) *G. Kazarow*, Ἡ Βουλγαρία ἐν τῇ ἀρχαιότητι, βουλγαριστί, Sophia, ἔτ. 1926, σελ. 36.

25) *A. Peelw*, Fouille de tumulus gornata moghila près du village Belozème Annuaire de la bibliothèque nat. à Plovdiv, ἔτ. 1926, σελ. 85 κέξῆς.

26) *Velkow*, Le tombeau Thrace de Staronovoselo, αὐτόθι, ἔτ. 1925. σελ. 171

ἀνατολικῶς τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ ἐν τῇ περιφερείᾳ τοῦ Τσιρπάν, πολλάκις καὶ ὑπὸ πολλῶν ἀνασκαφέντι, εὑρέθησαν τεθαμμένα ὅπλα καὶ ἁρμάμαξαι. Πολλὰ τῶν ἐπὶ τούτων μεταλλίνων κοσμημάτων, πάντως ἀπὸ τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων προερχομένων, οἷον κεφαλαὶ Γοργόνων, κορμοὶ Λήδας, Ἀρτέμιδος, Ἡρακλέους, εἰδώλια Ἀμαζόνων καὶ ἕτερα συλλεγέντα εὑρίσκονται ἐν τοῖς μουσείοις τῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῆς Στάρα-Ζαγόρας [27].

κγ') Ἐν χώματι ἰσοπέδῳ (tells) διαμέτρου 100 μέτρων, παρὰ τοῖς πρόποσιν οὗτινος ἀναβρύει πηγὴ ὕδατος, κειμένῳ παρὰ τῇ κώμῃ Καραμουσταφαλὰρ τῆς περιφερείας Φιλιππουπόλεως, εὑρίσκονται ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας του πλεῖστα ὀστράκια πηλίνων ἀγγείων πεποιημένων ἄνευ τροχοῦ καὶ διακοσμήτων ποικίλοις ἐκτύποις ἀναγλύφοις ἢ γραφαῖς. Ὡσαύτως εὑρέθησαν καὶ τεμάχια ἐργαλείων ἐκ πυρίτου λίθου πεποιημένων, πηλίνων εἰδωλίων καὶ ἄλλων σκευῶν. Εἰκάζεται ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ προϊστορικὸς συνοικισμός [28].

κδ') Ἐν ἀνασκαφείσῃ τῷ 1930 συστάδι ἓξ ἓξ χωμάτων ὕψους 2—12 μέτρων παρὰ τῷ κολπίσκῳ τῆς Ὀδησσοῦ (Βάρνης) βορειοανατολικῶς τῆς κώμης Γαλατᾶ εὑρέθη τάφος ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστου χώματος. Τρεῖς τῶν τάφων συνέκειντο ἐκ πλακῶν ἓξ ἀσβεστολίθου καὶ εἷς ἦτο λελαξευμένος ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ κεκαλυμμένος διὰ ξύλων. Ἐν τοῖς τρισὶ τάφοις ὁ νεκρὸς ἐκάη. Ἀνευρέθησαν κοσμήματα ἐξ ἐλεφαντόδοντος τῆς ξυλίνης τοῦ νεκροῦ θήκης καὶ λεπτὰ μετάλλινα ἐλάσματα, δύο χρυσοῖ δακτύλιοι, ἐνώτια, περιδέρεια ἐκ σφαιριδίων χρυσῶν καὶ περικεχρυσωμένων, ὀρειχάλκινος δακτύλιος μετὰ λίθου, ἐφ' οὗ γεγλυμμένη ἡ Παλλὰς Ἀθηνᾶ, ὑάλινα καὶ κεράμεια ἀγγεῖα, τετεμαχισμένα ὀρειχάλκινα νομίσματα τετριμμένα, ὑάλινα σφαιρίδια καὶ σιδηρᾶ ἀντικείμενα καὶ τμήματα τῆς νεκρικῆς θήκης. Ἔξωθι δὲ τῶν τάφων σωροὶ τεθρανσμένων ἀγγείων, ἰδίως ἀμφορέων καὶ ὀστᾶ ζῴων. Ἐκ τῶν εὑρημάτων τεκμαίρεται ὅτι τὸ ἓν χῶμα ἀνάγεται εἰς τὸν πέμπτον ἢ τέταρτον π. Χ. αἰῶνα, τὰ τρία εἰς τὸν τρίτον ἢ δεύτερον καὶ τὰ ἕτερα δύο εἰς τὸν δεύτερον μ. Χ. αἰῶνα [29].

κε') Ἐν χώματι καλουμένῳ Baschova moghila παρὰ τῇ κώμῃ Douvanli [30], ὕψους 6 καὶ διαμέτρου 35 μέτρων, ἀνασκαφέντι τῷ 1929, εὑρέθη ἀπὸ τῆς κορυφῆς εἰς βάθος 2 μ. κυψελοειδὴς βόθρος διαμέτρου 2.20 μ., ἐν ᾧ θραύσματα κεραμείων ἀγγείων καὶ ἀμέσως ὑπ' αὐτὸν ὀλίγῳ βαθύτερον τῆς βάσεως τοῦ χώματος τάφος 3 μ. μήκους καὶ 2 μ. πλάτους περιτε-

27) *B. Diaconitch*, αὐτόθι, ἔτ. 1923, σελ. 153. Ἐν τῷ ὄρθρῳ γίνεται μνεία καὶ πάντων τῶν μέχρι νῦν ἀνακαλυφθέντων ὅπλων ἐν Βουλγαρίᾳ, σελ. 161 κέξῆς.

28) Bull. de la société archéol. Bulg. τόμ. I. ἔτ. 1910, σελ. 228.

29) Ἀνασκαφαὶ τῶν παρὰ τῇ κώμῃ Γαλατᾷ (Βάρνης) χωμάτων. Ἀνακοίνωσις τοῦ ἐν Βάρνῃ μουσείου (K. Skorpil) ἐν τῇ ἐφημ. Σοφίας *Μέρ.* 24 Ὀκτωβρίου 1930 ἀρ. 9090.

30) Ἴδε καὶ ἀνωτέρω § 7, ιε'.

τοιχισμένος διὰ μεγάλων τετραπλεύρων κανονικῶν λίθων καὶ ἐσκεπασμένος ἄνωθεν κατὰ μῆκος δι' ἰσχυρῶν δοκῶν συνδεδεμένων ἀλλήλαις διὰ σιδηρῶν ἥλων. Ὁ νεκρὸς ἐκάη, ἡ δὲ τέφρα αὐτοῦ μετὰ τῶν ἐναπολειφθέντων ὀστῶν ἔκειτο ἐντὸς ἀργυρᾶς φιάλης ἐν εἴδει λεκάνης. Ἐν τῷ τάφῳ εὑρέθησαν ὀρειχάλκινοι καὶ κεράμειοι ἐδρίαι, αἰχμαὶ ἀκοντίων καὶ βελῶν, κεράμεια καὶ ἀργυρᾶ ἀγγεῖα καὶ ἔλασμα χρυσοῦν ἐπιστήθιον μετὰ βαρβαροτεχνοῦς ἀναγλύφου λέοντος. Ἐκ τῶν ἀργυρῶν ἀγγείων ἀξιοσημείωτα εἶναι ὁμφαλωτὴ φιάλη ἄνοτος, ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἐπιφανείᾳ ἧς εἶναι κεχαραγμένη μετὰ λεπτῆς τέχνης ἁρματοδρομία ἐπίχρυσος (τέσσαρα ἅρματα ἐλαύνοντα μεθ' ἡνιόχων καὶ ἐπιβάτου), κύλιξ (φιάλη) δίωτος ἐν ᾗ ὡσαύτως εἰκὼν ἱππευτρίας, πιθανῶς τῆς Σελήνης, ὀντὸν καταλλήγον εἰς ἡμιρόδιον ἵππον, ἐπίχρυσον ἐν μέρει, μόνωτος κύαθος, ἐπὶ πάντων ὧν εἶναι ὁμοιοτρόπως κεχαραγμένη δι' ὀξέος ὀργάνου ἡ ἐπιγραφὴ ΔΑΔΑΛΕΜΕ[31]. Ἐκ δὲ τῶν ἐδρίων ἀξιοσημείωτοι αἱ δύο κεράμειοι Ἀττικαὶ ἐρυθρόμορφοι, ὧν ἡ μὲν παριστᾷ Θεοξένεια τῶν Διοσκούρων μετὰ τῶν ὀνομάτων ΚΟΜΟΣ—ΚΟΑΣ, ἡ δὲ μορφὰς ἀκαθορίστους, ἕνεκα τῆς τριβῆς των, καὶ διακοσμήσεις. Τὰ κτερίσματα πάντα πλὴν τοῦ ἐλάσματος εἶναι Ἑλληνικῆς τέχνης, εἰσαχθέντα ἐξ Ἑλλάδος διὰ τῶν ἐπὶ Θράκης ἀποικιῶν καὶ ἀνάγοντα εἰς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου π.χ. αἰῶνος.[32].

κς') Ἐν παρακειμένῳ χώματι, καλουμένῳ Muschovitza Moghila, ὕψους 4 καὶ διαμέτρου 32 μέτρων, ἀνασκαφέντι ταυτοχρόνως τῷ προειρημένῳ εὑρέθη ἐν τῇ κορυφῇ κατὰ τὸ μέσον τάφρος τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, ὡς εἰκάζεται ἐκ τῶν συνευρεθέντων τεσσάρων χαλκῶν νομισμάτων Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου μετὰ σκελετοῦ, δύο μικρῶν κεραμείων ἀγγείων, ὀρειχαλκίνης πόρπης, δακτυλίου καὶ τριημάτων ψελλίων. Ἐν δὲ τῷ βάθει τοῦ χώματος ἐπὶ τοῦ κέντρου τάφρος, μὴ ἐκτισμένος μετὰ νεκροῦ ταφέντος, οὗ ὀστᾶ τινα διεσώζοντο. Τὰ σπουδαιότερα τῶν ἐν τῷ τάφρῳ κτερισμάτων, κειμένων περὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, ἦσαν χρυσοῦν ἐπιστήθιον ἔλασμα διακόσμητον ἐν τῇ περιφερείᾳ του (ζῷα) διὰ 16 μικρῶν πτηνῶν, τρεῖς χρυσαῖ τοξοειδεῖς πόρπαι, δύο χρυσᾶ ἁλυσοειδῆ κοσμήματα, εἴκοσι χρυσοῖ σφαιροειδεῖς

31) Προφανῶς τὸ ὄνομα εἶναι πτώσεως δοτικῆς τοῦ Ε κατὰ τὴν παλαιὰν ὀρθογραφίαν δηλοῦντος τὴν δίφθογγον ΕΙ, ὥσπερ καὶ τὸ Ο δηλοῖ τὸ Ω ἐν τῷ ΚΟΜΟΣ (=Κῶμος). Τὸ ὄνομα ***Δαδαλέμης*** (ΔΑΔΑΛΕΜΕΣ) τὸ πρῶτον ἁπαντᾷ καὶ ἀνήκει εἰς τὸν νεκρὸν Θρᾷκα, εἰς ὃν προσηνέχθησαν τὰ κτερίσματα ἢ εἰς ὃν ἀνῆκον ταῦτα. Πιθανῶς σύνθετον ἐκ τοῦ ***δὰς·δᾰδός*** (δαίω=καίω) πρβλ. ***Δάδας*** ἢ ***Δαδᾶς***, ***Δαζίενις*** (Dazienis ἐκ τοῦ Daza et Zenis) καὶ τοῦ ***ἀλεμὸς*** (=κόμβος καθ' Ἡσύχιον), ἅρμα=κόμβος δᾳδός.

32) *Iv. Velkow*, Grabhügelfunde aus Duvanli in Südbulgarien. Bull. de l'Institut archéol. Bulg., τόμος VI, ἔτος 1930—31, σελ. 1—44. Ὡσαύτως *Filow* καὶ *Velkow* ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐπιγραφὴν ἐν τῷ Jahrbuch des Deutsch. archäol. Instituts, τόμ. XLV, ἔτ. 1930, σελ. 281—322.

κόκκοι περιδεραίου, δεκαεννέα ὡσαύτως χρυσᾶ τεχνουργήματα ἐν εἴδει μαργαριτῶν, πιθανῶς τοῦ αὐτοῦ περιδεραίου, δέκα χρυσᾶ κυκλοτερῆ ἐνώτια καὶ δύο ἄλλης μορφῆς, ἀρχαϊκὸν Ἑλληνικὸν ὀρειχάλκινον κάτοπτρον, τὸ ἄνω μέρος κεραμείου εἰδωλίου γυμνῆς γυναικὸς (Ταναγραίας κόρης), Ἀττικὸς μελανόμορφος ἀμφορεύς, ἐφ' οὗ παράστασις τοῦ ἀγῶνος τοῦ Θησέως πρὸς τὸν Προκρούστην καὶ Διονυσιακῆς σκηνῆς, δίωτος κεράμειος κύλιξ, ἄνωτος κύαθος καὶ κύλιξ, τρεῖς οἰνοχόαι ἐξ ἐγχρώμου ὑάλου, ἑπτὰ ἀλαβάστρινοι λήκυθοι καὶ ποικίλα ἄλλα μικρότερα ἐκ διαφόρου ὕλης κοσμήματα. Ἐκ τῶν κτερισμάτων εἰκάζεται ὅτι ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πέμπτου π.Χ. αἰῶνος [33].

κζ') Ἐν δυσὶ παρακειμένοις χώμασι παρὰ τῇ κώμῃ Endsche τῆς Σούμλης (Μοισίας), τῷ μὲν ὕψους 4.5 καὶ διαμέτρου 32, τῷ δὲ ὕψους 8 καὶ διαμέτρου 32 μέτρων, ἀνασκαφεῖσι τῷ 1929, εὑρέθησαν πέντε τάφοι ἐν τῷ πρώτῳ καὶ τρεῖς ἐν τῷ δευτέρῳ, ἐν οἷς, πλὴν τοῦ εἰς βάθος ἀπὸ τῆς κορυφῆς 3.5 μέτρων ἐν τῷ δευτέρῳ χώματι εὑρεθέντος καὶ ὄντος μεταγενεστέρου τῶν ἄλλων, οἱ νεκροὶ ἦσαν τεθαμμένοι ἔχοντες κεκαμμένα ἀπὸ τῶν γονάτων τὰ κάτω ἄκρα (Hocker), οἱ δὲ σκελετοί, ὧν εἷς γυναικὸς ἀκέφαλος, ἦσαν κεχρωματισμένοι ἐρυθροί, ἄνευ οὐδενὸς κτερίσματος [34]. Οἱ δύο κεντρικοὶ ἐν τοῖς χώμασι τάφοι, βόθροι, ἐσκεπασμένοι διὰ δοκῶν, ἦσαν κατορωρυγμένοι ὀλίγῳ βαθύτερον τῆς βάσεως τῶν χωμάτων, οἱ δὲ ἄλλοι περικείμενοι ἐν αὐτοῖς τοῖς χώμασιν οὐδὲν ἴχνος ξύλου σῴζοντες. Ἐπειδὴ οἱ σκελετοὶ τῶν κεντρικῶν τάφων ἀνήκουσιν εἰς ἄνδρας, οἱ δὲ τῶν περικειμένων εἰς γυναῖκας, κρατούσας ἐν ταῖς χερσί των τὰ τέκνα των, φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ταφὴν τῶν νεκρῶν κατὰ τὴν χῶσιν τοῦ χώματος ἐθυσιάσθησαν αἱ γυναῖκες αὐτῶν μετὰ τῶν τέκνων των καὶ συνετάφησαν ἐν τῷ αὐτῷ χώματι. Ὁ ἐν τῷ δευτέρῳ χώματι ἀνόμοιος τάφος, ὅστις ὠρύχθη ὕστερον ἐπὶ τῆς κορυφῆς του, καὶ ἕνεκα τούτου ὑφώθη τὸ χῶμα διὰ χώσεως, περιεῖχε σκελετὸν ἀνδρὸς ἐν ὑπτίᾳ στάσει καὶ μὴ κεχρωματισμένον καὶ πολλὰ κτερίσματα, ἤτοι ὀρειχάλκινον χαλινόν, σιδηρᾶν αἰχμὴν δόρατος, σιδηροῦν βραχὺ ξίφος, δύο πήλινα ἀγγεῖα τεθραυσμένα, χρυσοῦν διάδημα τετμημένον εἰς δύο ἡμίσῃ μέρη, ὧν τὸ μὲν ἔκειτο παρὰ τῷ ἀριστερῷ ποδὶ τοῦ σκελετοῦ, τὸ δὲ παρὰ τῇ δεξιᾷ χειρί, 32 ὀρειχαλκίνους αἰχμὰς βελῶν καὶ ὀρειχάλκινον ἄγκιστρον. Ἡ συνύπαρξις ἐν τῷ τάφῳ μεταλλίνων ἀντικειμένων ἀνάγει αὐτὸν εἰς τοὺς μετὰ τὸν ἕνατον π.Χ. αἰῶνα χρόνους, πιθανῶς εἰς τὸν ἕκτον μέχρι τοῦ τετάρτου [35].

---

33) Αὐτόθι. 34) Ἐπειδὴ ὁ χρωματισμὸς τῶν νεκρῶν δὲν εἰθίζετο παρὰ τοῖς Θρᾳξίν, εἰκάζεται ὅτι οἱ τάφοι ἀνήκουσιν εἰς Σκύθας, οἵτινες ἀρχαιόθεν ἐγκατέστησαν καὶ ἐντεῦθεν τοῦ Ἴστρου. Διότι σκελετοὶ κεχρωματισμένοι νεκρῶν καὶ ἐν παρομοίᾳ στάσει εὑρέθησαν ἐντὸς πλείστων χωμάτων ἐν τῇ νοτίῳ Ρωσίᾳ ἀπὸ Κιέβου καὶ Πολτάβας μέχρι Βησσαραβίας καὶ Κριμαίας.

35) *R. Popow*, Grabhügelfunde aus Endsche, Regierungsbezirk Schumen. Bull. de l'Inst. archéol. Bulg. τόμ. VI, ἔτ. 1930—31, σελ. 88—116.

κη') Ἐν μικροῖς χώμασιν ἐκ συστάδος τοιούτων περὶ τὴν κώμην Ἀλεξάνδροβον τῆς περιφερείας Λόβετς (Μοισίας) ἀνασκαφεῖσι τῷ 1929 εὑρέθησαν τάφοι ἀπὸ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος, ὧν οἱ νεκροὶ ἢ κατεκάησαν ἢ κατωρύχθησαν. Τὰ ἐν τούτοις τοῖς τάφοις κτερίσματα ἦσαν πενιχρά: ὀρειχάλκινος πόρπη, τμῆμα σιδηροῦ ξίφους, πήλινα ἀγγεῖα, σιδηρᾶ αἰχμὴ δόρατος. Εἷς τῶν τάφων λιθόκτιστος ἦτο κενοτάφιον. Ὡσαύτως ἐν δέκα μικροῖς χώμασι περὶ τὴν κώμην Μάλκα - Βρεστνίτσα, περιφερείας Τετεβὲν (Μοισίας), ἀνασκαφεῖσι ταὐτοχρόνως εὑρέθησαν τάφοι, ὧν οἱ νεκροὶ ἐν τοῖς μὲν κατεκάησαν, ἐν τοῖς δὲ κατεχώσθησαν. Ἐκ τῶν συνευρεθέντων κτερισμάτων μνημονευτέα: ἀργυροῦν ψέλλιον, δύο ὀρειχάλκινοι πόρπαι, βαρὺ ὀρειχάλκινον ψέλλιον καὶ σιδηρᾶ δόρατος αἰχμή [36].

κθ') Ἐν μικρῷ χώματι ὕψους 1.5—2 μέτρων περὶ τὴν κώμην Ὀπαλτσένιτς τῆς περιφερείας Τσιρπάν, ἀνασκαφέντι τῷ 1927, εὑρέθη λιθόκτιστος τάφος ἀπὸ τοῦ πέμπτου π. Χ. αἰῶνος. Ὁ νεκρὸς ἐτάφη. Κτερίσματα συνανευρέθησαν: χρυσοῦν ἐπιστήθιον πλακοειδὲς κόσμημα, ὀρειχάλκινος πρόχους, μετάλλινον κάτοπτρον, οὗ ἡ λαβὶς ἐπικαλύπτεται δι' ἀναγλύφου παραστάσεως τῆς Ἀφροδίτης λουομένης, τμήματα ὀρειχαλκίνων ὑδριῶν καὶ κεραμείων ἀμφορέων μετ' ἐρυθρομόρφων παραστάσεων ἐν μέλανι πεδίῳ. Πάντα ἐναπόκεινται ἐν τῷ ἐθνικῷ τῆς Φιλιππουπόλεως μουσείῳ [37].

λ') Ἐν ὀκτὼ χώμασιν ἐκ πολλῶν τοιούτων κειμένων νοτίως τῆς Φιλιππουπόλεως ἑκατέρωθεν τῆς εἰς Κούκλενεαν ἀγούσης ἁμαξιτοῦ ἐκσκαφεῖσιν ὑπὸ τῶν κεραμοποιῶν πρὸς χρῆσιν τοῦ χώματός των εὑρέθησαν διάφοροι τάφοι ἀπὸ τοῦ δευτέρου π. Χ. μέχρι τοῦ τετάρτου μ. Χ. αἰῶνος, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν μετὰ τῶν ἐν αὐτοῖς συνανευρεθέντων νομισμάτων Φιλίππου Ε' καὶ μεγάλου Κωνσταντίνου. Οἱ πλεῖστοι τῶν τάφων συνέκειντο ἐκ μεγάλων κεράμων ἢ πλίνθων, οἱ δὲ ἐν αὐτοῖς νεκροὶ ἐν ἄλλοις μὲν ἐκάησαν, ἐν ἄλλοις δὲ κατωρύχθησαν. Τὰ εὑρεθέντα κτερίσματα ἦσαν ἄνευ τινὸς ἀξίας, συνήθως σκεύη οἰκιακῆς χρείας, ἤτοι ἀγγεῖα πήλινα (ὑδρίαι, πρόχοι), λυχνίαι, ὀστέϊνοι δακτύλιοι καὶ πόρπαι, φιαλίδια ὑάλινα καὶ μαργαρῖται, σιδηραῖ βελῶν αἰχμαὶ καὶ ἄλλα. Ἐν ἑκάστῳ χώματι οἱ τάφοι ἦσαν πλείονες τοῦ ἑνὸς καὶ διαφόρων χρόνων [38].

λα') Ἐν χώματι *μεγάλῳ* καλουμένῳ, ἐκ τῶν παρὰ τῇ κώμῃ Δουβανλῆ [39] ὕψους 7 καὶ διαμέτρου 35 μέτρων ἐν τῇ βάσει, ἀνασκαφέντι τῷ 1931 εὑρέθη τάφος εἰς βάθος 5.5 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς καὶ νοτίως τοῦ κέντρου 2 μέ-

36) *V. Mikov*, Grabhügelnekropolen aus der Umgebung von Lovec und Teteven. Αὐτόθι, σελ. 153—170.

37) *B. Diacovitch*, Tombeau thrace du village Opaltschénetz. Annuaire de la bibliothéque nat. à Plovdiv, ἔτ. 1930, σελ. 187—193.

38) *Τοῦ αὐτοῦ*, αὐτόθι, σελ. 195—209.

39) Ἴδε ἀνωτέρω § 7, κε' καὶ κς'.

τρα. Ἀπετελεῖτο ἐκ μεγάλων τετραπλεύρων λίθων ἔχων ἔσωθεν μῆκος 2.33, πλάτος 1.08 καὶ ὕψος 1.11 μέτρων. Ἐκαλύπτετο δι' ἓξ μεγάλων πλακῶν. Ἔξωθι αὐτοῦ εὑρέθη τμῆμα ληκύθου. Ὁ ἐν τῷ τάφῳ νεκρὸς εἶχε καῆ, τὰ δὲ εὑρεθέντα ἐν αὐτῷ κτερίσματα ἦσαν χρυσοῦς δακτύλιος, ἐπὶ τῆς ψηφῖδος οὗτινος εἶναι βαθέως κεχαραγμένη καὶ καλῆς τέχνης παράστασις ἵππέως καλπάζοντος, περὶ ὃν ἡ ἐπιγραφὴ ΣΚΥΘΟΛΟΚΟ (=Σκυθοδόκου), χρυσοῦν πλακοειδὲς λεπτὸν ἐπιστήθιον μήκους 0.385, πλάτους 0.095 τοῦ μ. καὶ βάρους 86.8 γραμμαρίων διακόσμητον δι' ἐντύπων ροδάκων καὶ στιγμῶν βαρβαρικῆς τέχνης (ἐπιχωρίου), ἕτερον τοιοῦτον μήκους 0.175, πλάτους 0.07 τοῦ μ. καὶ βάρους 28 γραμμαρίων διακόσμητον δι' ἐντύπων γεωμετρικῶν σχημάτων, ἄργυροῦς κάνθαρος μετὰ κεχαραγμένης καὶ ἐπικεχρυσωμένης παραστάσεως ἔνθεν μὲν Μαινάδος κρατούσης ἐν ταῖς χερσὶ νεβρὸν καὶ Διονύσου, ἔνθεν δὲ Μαινάδος ὀρχουμένης καὶ γέροντος Σατύρου μεθ' ἵππείου οὐρᾶς κρατοῦντος θύρσον, καλῆς τέχνης, ἕτερος κάνθαρος ὅμοιος ἄνευ παραστάσεων, ἔντυπα ἀνάγλυφα κοσμήματα ἐξ ἀργυρῶν ἐπικεχρυσωμένων ἐλασμάτων (Γοργόνειον, ἅρμα τέθριππον, ἐφ' οὗ ἡ Νίκη ἐν πτήσει κρατοῦσα δι' ἀνυψωμένης τῆς δεξιᾶς στέφανον, ἕτερον ὅμοιον καὶ πέντε ὁμοιόμορφοι λεόντων κεφαλαί), ὀρειχάλκινος ὑδρία, κρίνος, σιδηροῦν ξίφος μετὰ ἐξ ἐλεφαντόδοντος λαβῆς Ἑλληνικοῦ τύπου, σιδηρᾶ ἀκοντίου αἰχμή, μεταλλίνη ζώνη καὶ λείψανα εἰς κόνιν μεταβεβλημένου ὑφάσματος πορφυροῦ καὶ χρυσοῦ. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ πέμπτου π. Χ. αἰῶνος [40].

λβ') Ἐν *παρακειμένῳ* χώματι καλουμένῳ τῆς Ἀμπέλου (Lozaska moghila) ὡς ἀμπελοφύτου, ὕψους 8 καὶ διαμέτρου ἐν τῇ βάσει 50 μέτρων, εἰς βάθος 3 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς καὶ 4 μ. νοτιανατολικῶς τοῦ κέντρου, ἐκσκαφέντι τῷ αὐτῷ ἔτει, ἀπεκαλύφθη σαρκοφάγος ἐκ λίθου πορώδους. Διεπιστώθη ὅτι τὸ χῶμα ἐχώσθη κατ' ἀρχὰς εἰς ὕψος 4 μ. καὶ τεθείσης τῆς σαρκοφάγου εἶτα συνεπληρώθη πρὸς συντέλεσιν τοῦ τύμβου. Ἡ σαρκοφάγος ἔνδοθεν εἶχε μῆκος 1.80, πλάτος 0.77 καὶ βάθος 0.96 τοῦ μ. τὰ δὲ τοιχώματα αὐτῆς ἦσαν πάχους 0.10 τοῦ μ. Περιεῖχε κεκαυμένα ὀστᾶ καὶ καλῶς διατετηρημένα τμήματα ξυλίνης κλίνης. Ἐν αὐτῇ εὑρέθησαν κτερίσματα : λήκυθος μελανόμορφος, σιδηροῦς δακτύλιος καὶ σιδηροῦν βελονοειδὲς ἀντικείμενον. Ὁ τάφος ἀνάγεται ἀπὸ τοῦ εἴδους τῆς ληκύθου εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ πέμπτου π. Χ. αἰῶνος [41].

λγ') Ἐν χώματι τῆς αὐτῆς νεκροπόλεως καλουμένῳ τοῦ *Ἀμαξηλάτου* ἀπὸ τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ ἰδιοκτήτου τοῦ ἀγροῦ, ἐν ᾧ τοῦτο κεῖται (Arabadziska moghila), ὕψους 2.70 καὶ διαμέτρου ἐν τῇ βάσει 30 μέτρων, ἐκ-

40) *B. Filow*, Neuentdeckte thrakische Hügelgräber von Duvanli. Bull. de l'Inst. archéol. Bulg. τόμ. VII, ἔτ. 1932—33, σελ. 217—247.

41) *Τοῦ αὐτοῦ*, αὐτόθι, σελ. 248—252.

σκαφέντι τῷ αὐτῷ ἔτει, εὑρέθη τάφος εἰς 5 μέτρων ἀπόστασιν νοτιανατολικῶς τοῦ κέντρου. Τὸ χῶμα ἀρχῆθεν ἦτο πολλῷ ὑψηλότερον, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ, διὰ τῆς ἀρόσεώς του πρὸς τὴν καλλιέργειαν ἐταπεινώθη. Ὁ τάφος εἶχε σχῆμα βόθρου μήκους 4.20, πλάτους 3.20 καὶ βάθους 0.20 τοῦ μέτρου, ἀνοιχθέντος ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἐντὸς τούτου ὑπῆρχε δεύτερος βόθρος κατὰ τὸ μέσον μήκους 2.50, πλάτους 1.45 καὶ βάθους 0.35 τοῦ μ. περιπεφραγμένος διὰ δοκῶν πάχους 0.10 τοῦ μ., ἐν ᾧ ἀπετέθη ὁ νεκρός. Ἡ σκέπη τοῦ τάφου ἐξ ὁμοίων δοκῶν συγκειμένη εἶχε καταπέσει ὅλη. Ἐν τῷ τάφῳ εὑρέθη ὁ σκελετὸς γυναικὸς καὶ τὰ ἀκόλουθα κτερίσματα: χρυσοῦς δακτύλιος, ὅμοιος σχεδὸν τῷ προμνημονευθέντι [42], μετ' ἐπιγραφῆς ἐπὶ τῆς ψηφῖδός του περὶ τὸν ἵππέα ΗΥΣ ΜΕΖΗΝΑΙ, χρυσοῦν ἐξ ἐλάσματος ἐπιστήθιον διακόσμητον δι' ἐντύπων γεωμετρικῶν κοσμημάτων βαρβαρικῆς τέχνης χρυσοῦν περιδέραιον ἀποτελούμενον ἐκ 17 σφαιροειδῶν κοίλων ἐξωτημάτων ἐπεξειργασμένων, 19 χρυσᾶ λιθάδια πιθανῶς ἀνήκοντα εἰς τὸ αὐτὸ περιδέραιον, 6 χρυσᾶ μηνοειδῆ ἐνώτια ἐξόχου τέχνης, 2 χρυσᾶ ἑλικοειδῆ ἐνώτια ὁμοίας τέχνης, ἀργυροῦν ἄνατον ἀγγεῖον, ἀργυρᾶ λάγηνος, ὀρειχάλκινον κάτοπτρον, ὀρειχάλκινον περόπτον, Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφος ὑδρία μετὰ παριστάσεως εἰκονιζούσης σκηνὴν ἀπὸ γυναικωνίτου, τύπου κλασσικοῦ τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους, κύλιξ, ἀλάβαστρον, καὶ ἄλλα τινὰ κοσμήματα καὶ σκεύη οἰκιακῆς χρείας. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὸ τέλος τοῦ πέμπτου π. Χ. αἰῶνος [43].

λδ') Ἐν χώματι ὕψους 5 καὶ διαμέτρου 27 μέτρων παρὰ τῇ κώμῃ Βρέζοβον, ἀπεχούσῃ βορείως τῆς Φιλιππουπόλεως 40 χιλιόμετρα, ἀναοκιφρέντι τῷ 1934, εὑρέθη τάφος κατὰ τὸ κέντρον ἐπὶ τῆς φυσικῆς τοῦ ἐδάφους ἐπιφανείας ἐσκαμμένος, περιτετοιχισμένος διὰ λίθων, ἔχων μῆκος 2, πλάτος 0.90 καὶ βάθος 0.65 τοῦ μέτρου καὶ ἐσκεπασμένος πιθανῶς διὰ ξυλίνων δοκῶν. Ὁ ἐν αὐτῷ νεκρὸς πολεμιστὴς ἐτάφη, δὲν ἐκάη. Κτερίσματα εὑρεθέντα ἐν τῷ τάφῳ ἦσαν: ἔλασμα χρυσοῦν ὡς ἐπιστήθιον, χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ ψηφῖδος ἐξ ἀχάτου λίθου, ἐφ' ἧς κεχαραγμένος λέων, αἰχμαὶ βελῶν καὶ ἀκοντίων, ἀργυροῦν κύπελλον, ἀλάβαστρον, ἀγγεῖά τινα ἐπιχωρίου τέχνης καὶ Ἀττικὴ πελίκη ἐρυθρόχρους παριστῶσα κιθαριστὴν (ἀοιδὸν) στεφανούμενον ὑπὸ τεσσάρων πτερωτῶν Νικῶν μετὰ τῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν: ΑΛΚΕΜΑΧΟΣ ΚΑΛΟΣ· ΝΙΚΗ ΠΑΝΑΘΕΝΑΟΙ(Σ), ΝΕΜΕΟΙΣ, ΜΑΡΑΘΟΝΙ, ΙΣΘΜΟΙ. Ὁ τάφος ἀνάγεται εἰς τὸν πέμπτον π. Χ. αἰῶνα [44]. Τὰ εὑρήματα

42) Ἴδε ἀνωτέρω § 7, λα'.

43) *B. Filow*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελ. 252—276. Τὸ γράμμα Ζ γράφεται ἀρχαϊκῶς διὰ καθέτου κεραίας μετὰ δύο ὁριζοντίων εἰς τὰ ἄκρα της. Ἡ ἐπιγραφὴ πιθανῶς δηλοῖ προσφορὰν τοῦ δακτυλίου· ὁ *Ἥυς* (δωρεῖται τὸν δακτύλιον) τῷ ἢ τῇ *Μεζήνᾳ*.

44) *Ivan Velkow*, Grabhügelfunde aus Bresovo in Süd-Bulgarien. Bull. de l'Inst. archéol. Bulg. τόμ. VIII, ἔτ. 1934, σελ. 1—17. Ἡ παράστασις διασαφοῦ-

πάντα κοσμοῦσι τὸ ἐθνικὸν τῆς Φιλιππουπόλεως μουσεῖον.

λε') Ἐν χώματι ἐσκαμμένῃ ὑπὸ χωρικῶν παρὰ τῇ κώμῃ Κοτσιάσεβον περιφερείας Φιλιππουπόλεως τῷ 1937 ἀπεκαλύφθη τάφος κτιστὸς διὰ πλίνθων καὶ ἐν αὐτῷ εὑρέθησαν ὀστᾶ κεκαυμένα, θραύσματα Ἀττικῶν κεραμείων ἀγγείων, μία κεράμειος διακρυδόχος καὶ εἰδώλιον ὕψους 0.30 τοῦ μ. Νίκης ἢ Ἀφροδίτης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Ἡ ταφὴ ἐγένετο διὰ καύσεως ἔξω τοῦ τάφου εἰσαχθέντων τῶν τε ὀστῶν καὶ τῶν κτερισμάτων εἰς τὸν τάφον μετὰ τὴν περίκαυσιν αὐτῶν. Ὁ νεκρὸς ἀνῆκεν εἰς γυναῖκα καὶ πιθανῶς τὰ πολύτιμα κοσμήματά της ὑπερεμορέθησαν ὑπὸ τῶν ἐσκαμμένων τὸ χῶμα. Ὁ τάφος προέρχεται ἀπὸ τοῦ πέμπτου ἢ τετάρτου π. Χ. αἰῶνος [45].

λς') Ἐν χώματι ἐσκαμμένῃ συστηματικῶς ἀπὸ τοῦ 1932 καὶ ἑξῆς παρὰ τῇ κώμῃ Μεζέκ, 6 χιλιόμετρα νοτιανατολικῶς τοῦ σιδηροδρομικοῦ σταθμοῦ Σβίλεν-γρὰδ παρὰ τοῖς Ἑλληνικοῖς μεθορίοις, καλουμένῳ Μὰλ τεπέ, ἀπεκαλύφθη τάφος λίθινος θολωτὸς μετὰ δύο διαμάτων, εἰς ἃ ἄγει διάδρομος, παρόμοιος τοῖς Μυκηναϊκοῖς. Τὰ ἐν αὐτῷ εὑρεθέντα κτερίσματα ἀνήκουσιν εἰς μεταγενεστέραν τοῦ τάφου ταφὴν κατὰ τὸν τέταρτον π. χ. αἰῶνα, ὡς διαπιστοῦται ἐκ τῶν συνευρεθεισῶν δύο ἀργυρῶν δραχμῶν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, γενομένην ἔξω τοῦ τάφου. Ταῦτα ἦσαν χρυσᾶ κοσμήματα, μαργαρῖται, διακτύλιος, ἐνώτια, ὁρειχάλκινα ἀγγεῖα, λυχνίαι, κύπελλα, ἀμφορεῖς καὶ ἄγαλμα ὑός, πρὸς δὲ καὶ λείψανα πεπυρακτωμένων ἀργυρῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων [46].

λζ') Ἐν χώμασιν ἐσκαφεῖσιν ὡσαύτως συστηματικῶς ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ ἔτους ὑπὸ τοῦ ἐν Σοφίᾳ Ἰνστιτούτου, κειμένοις περὶ τὴν αὐτὴν κώμην Μεζὲκ καὶ ἀποτελοῦσιν ὅλην νεκρόπολιν, ἀπεκαλύφθησαν ἐν τοῖς ἐν αὐτοῖς τάφοις πολλὰ καὶ ποικίλα κτερίσματα καὶ θραύσματα αὐτῶν, οἷον ἀγγεῖα, κρατῆρες μετὰ γεγραμμένων παραστάσεων, ἀργυρᾶ κοσμήματα, χρυσᾶ ἐνώτια κτλ. πάντα Ἑλληνικῆς τέχνης, χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ τετάρτου καὶ τρίτου π. χ. αἰῶνος. Ἐν ὀστρακίοις κεραμείων ἀγγείων ἀναγινώσκεται: ΠΥ-ΛΑΔΗ(Σ) (Θ)ΑΣ(ΙΟΣ) καὶ.... ΟΣ ΒΗΡΙΜΑΡΟΥ, προφανῶς τὰ ὀνόματα τῶν ἀγγειοπλαστῶν. Ἐν ἄλλοις δὲ χώμασι κειμένοις δυτικῶς τοῦ σιδηρο-

---

μένη διὰ τῶν παρ' αὐτῇ ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν δηλοῖ τὸν ὡραῖον Ἀλκέμαχον (ἀοιδὸν) στεφανούμενον διὰ τὰς νίκας του εἰς μουσικοὺς ἀγῶνας, τελεσθέντας κατὰ τὰ Παναθήναια, τὰ Νέμεα, τὰ Ἴσθμια καὶ ἐν Μαραθῶνι.

45) Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἐθνικοῦ τῆς Φιλιππουπόλεως μουσείου, εἰς ὃ κατετέθη τὸ εἰδώλιον, ἡ διακρυδόχος καὶ τὰ τῶν ἀγγείων θραύσματα.

46) *B. Filow*, Die Kuppelgrabe von Mezek. Bull. de l'Inst. arch. Bulg. τόμ. XI, ἔτ. 1937, σελ. 1—116. Περιγράφεται ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ λεπτομερῶς ὁ τάφος μετὰ πάντων τῶν κτερισμάτων του, ὡσαύτως καὶ ὁ παρὰ τῷ χώματι Κούρτ-Καλὲ ἀνασκαφεὶς παρόμοιος ἀλλ' ἄνευ διαδρόμου, ὅστις εὑρέθη ἀρχαιόθεν σεσυλημένος καὶ καθορίζονται αἱ χρονολογίαι αὐτῶν.

δρομικοῦ σταθμοῦ Σβίλεν-γραδ περὶ τὸ ἓν χιλιόμετρον ἀπεκαλύφθησαν ὁσαύτως ἀνασκαφεῖσι τάφοι μετὰ ποικίλων κτερισμάτων, ἀνερχόμενοι εἰς τὸν δεύτερον μ. Χ. αἰῶνα, ὡς διαπιστοῦται ἐκ συνευρεθέντος νομίσματος τοῦ αὐτοκράτορος Κομμόδου, ἐκκοπέντος ἐν Ἀδριανουπόλει. Ἀκριβὴς καὶ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν χωμάτων τούτων, τῶν τάφων καὶ τῶν ἀνευρεθέντων ἐν αὐτοῖς ἐγένετο ὑπὸ τοῦ διενεργήσαντος τὰς ἀνασκαφὰς ἀρχαιολόγου Ivan Velkow, ὅστις παρέχει καὶ τὰ σχέδια καὶ τὰς εἰκόνας αὐτῶν [47].

Ἐν Ἀθήναις τῇ 21 Νοεμβρίου 1939

Κ. ΜΥΡΤΙΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ δ. φ.

47) *Ivan Velkow*, Die Ausgrabungen bei Mezek und Svilengrad, αὐτόθι σελ. 117—170.

MIDDLE AND LATE HELLADIC POTTERY

As a friend who owes much to Tsountas' scholarly work I offer to his memory the following observations drawn from Mycenae with which his name will always be associated.

The Middle Helladic period is characterized by two kinds of pottery, Mattpainted Ware and Minyan Ware [1]. The former is perhaps a descendant of the patterned Early Helladic pottery [2] just as the Mattpainted ware of Middle Cycladic is descended from the Early Cycladic Ware with linear patterns in lustrous paint [3]. Minyan Ware on the other hand has no apparent ancestry on the Greek Mainland and must be presumed therefore to be a new ware and to represent an incoming racial element, in all probability the Hellenic. Whence it came does not here concern us. The object of the present paper is to discuss the descendants of Minyan Ware rather than its ancestors.

The earlier Minyan Ware is Grey Minyan and the later is Buff or Yellow Minyan. The earlier Mattpainted Ware is rather coarse in fabric and decorated simply with geometric and linear designs. The later Mattpainted Ware is fine in fabric and decorated with curvilinear and sometimes with animal designs. Some of the later fine Mattpainted Ware has a buff surface and thus appears rather like buff Minyan Ware painted with matt black colour. In other words at the beginning of the Middle Helladic period Mattpainted and Minyan Ware are two distinct wares, but by the end of the period they have so to speak approached one another [4].

Towards the end of the Middle Helladic Period there are signs that the potters of the Mainland were beginning to ape Cretan fashions notably in the use of white patterns on a black ground which form the converse of the Mattpainted Ware with black patterns on a buff or greenish yellow ground [5]. It is a debateable point whether

---

1) Blegen, *Prehistoric Pottery of the Southern Greek Mainland*, p. 8 ff.

2) Blegen, *Korakou*, p. 8 ff., Pl., I ; Id., *Zygouries*, p. 101 ff., Pls. XI-XIII ; Frödin-Persson, *Asine*, p. 226 ff.

3) *Phylakopi*, pp. 96 ff., 102 ff.; cf. Frödin-Persson, *op. cit.*, p. 274.

4) cf. Goldman, *Eutresis*, p. 167 ff.

5) Blegen, *Korakou*, p. 32, Pl. II ; cf. Frödin-Persson, *op. cit.* p. 275 ; Karo, *Schachtgraber*, p. 236.

this Cretan influence came direct or by way of Cyclads such as Melos. At Phylakopi in Melos Middle Helladic pottery of the Minyan style has been found as well as Middle Minoan I *b* and II *a* ware of Kamares style [1]. On the other hand except for one sherd Minyan Ware has so far not been found at Knossos [2]. Middle Minoan Ware of the Kamares style is rare on the Greek Mainland and is so far only known at Asine and Aegina [3], but imitations of it are known at Mycenae and Tiryns [4]. The Mattpainted Ware of Middle Helladic shows likenesses to Middle Cycladic ware of the same type [5] and the bird vases of two groups of Mattpainted Ware can be compared with the bird vases of Phylakopi [6] and the polychrome Mattpainted Ware resembles the black and red ware of Phylakopi which characterizes M. C. III [7]. Thus it would appear that by the end of Middle Helladic though Cretan influence on the pottery of the Mainland is observable, yet it was not very strong.

In the succeeding period, L. H. I and II, Cretan influence on the pottery of the Mainland becomes very strong, so much so that some have even dreamt of a Cretan conquest and colonisation of parts of the Mainland. This is unlikely for even in the face of the strong Cretan influence visible in certain patterns and in certain shapes of vases the pottery of the Mainland in L. H. I and II can usually be distinguished from that of Crete. At Phylakopi it is possible to divide the imported pottery of L. C. I and II into Cretan and Mainland. In so dividing a series of sherds of such pottery from Phylakopi now in the Museum of Classical Archaeology at Cambridge it is noticeable that the Mainland sherds outnumber the Cretan by three to one. In L. H. I and II some patterns, such as the ogival canopy, and some shapes of vases, such as the squat alabastron, are very rare in Crete, but very common on the Mainland [8]. These indicate that in spite of the strong «Crétoiserie» then fashionable on the Mainland the native

---

1) *B.S.A.* XVII, p. 16 ff.

2) Evans *P. of M.* II, p. 309.

3) Frödin-Persson, *op. cit.*, p. 278; Welter, *Aigina*, p. 18.

4) Schliemann, *Tiryns*, Pls. XXVI, XXVII; Furtwängler-Loescheke, *Mykenische Thongef.*, Pl. VI; Karo, *A. M.* 1915, p. 151.

5) cf. *Phylakopi*, Pls. XV-XVIII and Blegen, *Korakou*, p. 24 ff., figs. 34-36.

6) Blegen, *Prehistoric Pottery* etc., p. 12; *Phylakopi*, p. 118 ff.

7) *Phylakopi*, Pl. XXI; Furtwängler Loescheke, *Mykenische Vasen*, Pl. XXIV 185, 187; F.-L., *Mykenische Thongef.*, Pls. I, IX, X.

8) Pendlebury, *Arch. of Crete*, pp. 207, 223.

«Helladic» element still held its own. Indeed in the fifteenth century in L. M. I b and L. M. II there are signs of Mainland reaction on Crete. The Ephyraean vases of L. H. II are copied in L. M. II [1] and the newly discovered tholos tomb at Knossos the date of which is not yet certain [2], but apparently not earlier than L. M. I a shows that imitations of the tholos tombs of the Mainland were attempted in Crete. Consequently it is not surprising that on the fall of Knossos about 1400 B. C. and the resulting exhaustion and decline of Crétoiserie on the Mainland the native Helladic elements and spirit come to the front again. So the patterns of L. H. III pottery in several respects repeat Middle Helladic patterns though modifications due to Cretan influence or other factors such as natural evolution are to be observed.

One well marked characteristic of Middle Helladic patterns is a sense of formalism and planning and a preference for abstract design rather than for naturalism. The Cretan patterns imitated in L. H. I and II are largely naturalistic (mainly marine and floral) and tend to unrestrained exuberance, the beginnings of which are clearly seen in the designs of Middle Minoan pottery. The «Helladic» spirit is more formal and restrained as can be seen in the Ephyraean vases and the difference between the Helladic and the Cretan instinct can perhaps be best observed by comparing the Ephyraean vases with their Cretan imitations [3].

Thus in L. H. III when the «Helladic» elements assert themselves again the naturalistic patterns which survive, such as the octopus or the papyrus flower, are developed into abstract patterns [4]. The native «Helladic» sense for planned design which appears even in L.H. I and II again becomes dominant together with the native restraint in pattern. There is a tendency towards simplification and the graceful Mycenean (L. H. III) kylikes [5] with simple abstract patterns are a welcome relief after the florid baroque of the designs borrowed from Crete [6].

To illustrate these points we can now proceed to a brief exami-

---

1) Evans, *P. of M.* IV, p. 359 ff.

2) *A. J. A.* 1939, p. 128.

3) Cf. Blegen, *Korakou*, Pls. VI, VII, figs. 75, 76, and *Prosymna*, figs. 675, 676, 681, 697, with Evans, *P. of M.* IV, p. 301 ff. figs. 201, 302, 306.

4) Blegen, *Zygouries*, p. 140 ff; *B. S. A.* XXV, Pls. V f, VIII a; *B. M. Cat.* I Pt. 1, p. xli; F.-L. *Mykenische Vasen*, Pl. XXX.

5) Blegen, *Zygouries*, Pls. XVI-XVIII; *B. M. Cat.* I Pt. 1, Pl. XIV.

6) *J. M.* 1909, Pls. XVI—XXIII (except Pl. XVIII 1).

nation of some Helladic patterns. The first pattern to note is the «panel» or «metope» method of design [1] which is often but erroneously believed to be an innovation of L. H. III and not to occur before the first stage of that period. It is common in Middle Helladic ware and is known at Aphidna, Eleusis, Korakou, Eutresis, Argos and the Argive Heraeum on small vases [2] and on pithoi at Korakou, Eleusis, Eutresis, Athens, Aegina and Argos [3]. A panel method of composition is visible in L.H.I at Eleusis [4] and Forsdyke has called attention to the panel treatment of the double axe bowls [5]. So the reemergence of the panel style in L. H. III is only natural. A link with the panel style of L. H. III can be seen in some M. H. pieces in which vertical lines are edged with concentric half circles [6], a favourite «Mycenean» motive. Some of the panel patterns of L. H. III are what may be termed rationalisations of an octopus [7] or other naturalistic pattern under the influence of an innate feeling for formalism and of an essential idea of orderly design as evidenced by the panel system of the Middle Helladic Period.

The chessboard design of L. H. III [8] was also anticipated in Middle Helladic pottery at Athens, Eleusis, Eutresis and Argos [9] and is known too in L. H. I. [10].

It has already been suggested that the ogival canopy, so rare in

---

1) *B. M. Cat.* I Pt. I, p. xlii f.; Hall, *Civ. of Greece in Bronze Age*, p. 234 f.

2) Blegen, *Korakou*, p. 22, fig. 30; Id., *Prosymna*, figs. 570, 580, 643; *A. M.* 1896, Pl. XIV. 4; Goldman, Eutresis, pp. 154, 157, figs. 214, 217, 219; Mylonas, Πρω. Ἐλευσίς, p. 90, fig. 96; *B. C. H.* 1906, p. 22 ff., figs. 29, 30, 38, 47—49.

3) Blegen, *Korakou*, p. 21, fig. 28; Mylonas, *op. cit.*, figs. 78, 79; Goldman, *Eutresis*, pp. 147, 149, figs. 201—203, 205, Pls. XII, XIV; *B. C. H.* 1906, p. 21, fig. 24; Ἐφ. Ἀρχ. 1895, Pl. 10 1—4; Graef, *Vasen v. d. Akrop.*, Pl. 1 (10).

4) Mylonas, *op. cit.*, p. 115, figs. 98 (1), 94; Blegen, *Prosymna*, figs. 655, 661, 664, 666, 670.

5) *B. M. Cat.* I Pt. I, p. 129, A 754.

6) Blegen, *Korakou*, pp. 26, 33, figs. 35 (7), 47 (9); Goldman, *Eutresis*, p. 188, fig. 260 (7); *B. M. Cat.* I Pt. I, p. 203, fig. 286; F.-L., *Myk. Vasen*, Pl. XXXIII; Ἐφ. Ἀρχ. 1914, pp. 105, 108, figs. 8, 14; Ἀρχ. Δελτ. V, pp. 102 f. figs. 17, 18; Graef, *Vasen v. d. Akrop.*, Pls. 5 (145), 6 (191).

7) F.-L., *Myk. Vasen*, Pls. XXIX 255, 256, 257; *B. S. A.* XXV, Pls. V f. VIII a.

8) *B. M. Cat.* I Pt. I, p. 203, fig. 286; F.-L., *Myk. Vasen*, Pl. XXXIV 341.

9) Graef, *Vasen v. d. Akrop.* Pl. 7 (229); Goldman, *Eutresis*, p. 157, fig. 219; Mylonas, *op. cit.*, p. 88, fig. 66 (4); *B. C. H.* 1906, p. 27, figs. 43, 45, 46.

10) Wace, *Chamber Tombs*, Pl. XLI 33.

Crete, but common on the Mainland, probably derives from a well known pattern of M. H times which occurs incised on Minyan Ware and painted on Mattpainted Ware[1]. This though common in L. H. I and II is hardly known in L. H. III.

As to vase shapes the squat alabastron is already so well known as a characteristic Mainland shape that no further discussion of it is necessary[2]. The «Mycenean» kylix traces its ancestry back to the Middle Helladic goblets[3] and is another Mainland product copied in Crete. The squat jug of L. H. I and II is a well known shape in Mattpainted Ware and survives into L.H.III.[4] It also is very rare in Crete where its presence is probably due to a reaction from the Mainland[5]. Another shape, prominent in L. H. III, but also rare in Crete, the feeding bottle is known on the Mainland not only from M. H., but even from E. H. times and therefore is probably to be regarded as indigenous[6]. Another shape, the deep bowl, which is very popular in L.H. III and much associated with rhe «panel» system of decoration and also thought to be peculiar to L. H. III, occurs in L. H. II and is probably to be derived from a Middle Heliadic shape[7].

These instances which could easily be multiplied by further analysis of M. H. and L. H. pottery are enough to indicate that there is a definite development and connection from M. H. to L. H. pottery especially that of the L. H. III phase when the native «Helladic» preference for restraint and formal and abstract design reasserts itself after the intoxicating effect of the «Crétoiserie» of L. H. I and II has passed off. This «Crétoiserie» to some extent obscures the obvious connection between Middle and Late Helladic, but the essential «Helladic» strain can be observed underneath the Cretan veneer, as for

1) Wace, *op. cit.*, p. 153 ; *B. C. H.* 1906, p. 28, figs. 50—54 ; Goldman, *Eutresis*, Pl. XV 1, 2 ; Frödin-Persson, *Asine*, pp. 270, fig. 188 (2), 273, fig. 189 (3) ; Pendlebury, *op. cit.* p. 207.

2) Pendlebury, *op. cit.*, p. 223 ; Wace-Blegen, *Klio* XXXII, p. 146.

3) Wace, *Chamber Tombs*, p. 106 ; Frödin-Persson, *op. cit.*, p. 296.

4) Wace, *op. cit.*, pp. 150, 157, 168 ; Blegen, *Prosymna*, fig. 648 (501, 569, 570, 573, 590), pp. 384, 389, 415.

5) Pendlebury, *op. cit.*, p. 224 ; Evans, *P. of. M.* II, fig. 315 a. Another from Pseira is in the University Museum, Philadelphia.

6) Wace, *op. cit.*, pp. 162, 167 ; Blegen, *Prosymna*, p. 444 ; Frödin-Persson, *Asine*, p. 355, fig. 232.

7) Wace, *op. cit.*, p. 172 ; Blegen, *Korakou*, pp. 16, fig. 22, 48 (3) figs. 64, 65 ; Frödin-Persson, *op. cit.*, p. 265, fig. 184 (5—7); see *B. M. Cat.* I Pt. I A 1075 ; Hall, *op. cit.*, p. 236.

instance in the ogival canopy pattern, the squat one handled jugs, the alabastron and the elegant Ephyraean goblets which are the natural link between the Middle Helladic goblets and the graceful «Mycenean» kylikes of L. H. III. The more the differences between L. H. I and II and L. M. I and II in all forms of art are observed and analyzed the more will the connection between Middle and Late Helladic become clearer.

The formalism of L. H. III design is not due to degeneracy, but to a native love of restraint and the inevitable reaction from the exuberance of the Cretan designs imitated so recklessly in L. H. I and II though even the big Palace Style amphorae may be, as is now suggested a Mainland rather than a Cretan expression [1]. A period such as L. H. III which produced the palaces and fortifications of Mycenae, Tiryns, and Thebes to say nothing of the tholos tombs so common on the Mainland at that time, was anything but degenerate or decadent. The love of formal design and restraint in L. H. III pottery, which is of excellent fabric, may be regarded as an essential Hellenic characteristic. These tendencies after the end of L. H. III evolve through the protogeometric stage and reach their full development in the geometric style of which the Attic Dipylon style may be taken as the supreme example. In this, the geometric style, the panel method of composition which we have traced from Middle Helladic times through Late Helladic III attains its zenith.

Cambridge ALAN J. B. WACE

1) Pendlebury, *op. cit.*, p. 227; Snijder, *Kretische Kunst*, p. 123 f.

UEBER DIE KUNST DER ÆLTESTEN INDOGERMANISCHEN HELLENEN

Bevor die homerischen Achaier als erste Indogermanen aus dem Norden nach Hellas einwanderten und die griechische Sprache einführten, haben dort mehrere vorhellenische Stämme gewohnt, wie die Karer, die Lykier, die Tyrsener, die Pelasger, und andere. Das wird von den antiken Schriftstellern so bestimmt überliefert und auch durch die Archäologie der Gegenwart und durch die Sprachforschung so sicher bestätigt, dass darüber kein Zweifel mehr bestehen kann. Fraglich ist nur, ob die Schriftsteller des Altertums, wie einige Gelehrte von heute glauben, mehrere dieser vorhellenischen Stämme unter dem gemeinsamen Namen «Pelasger» zusammengefasst haben. Diese verschiedenen Volksstämme hatten ferner besondere vorgriechische Sprachen, von einander abweichendes Kunstgewerbe und meist auch ihre eigenen Götter.

In der ersten Hälfte des II. Jahrtausends sind dann aus dem nördlichen Europa die von Homer als Achaier bezeichneten Indogermanen nach dem späteren Hellas eingewandert, und am Ende desselben Jahrtausends die Dorier, welche ebenfalls Hellenen waren, aber einen andern Dialekt der griechischen Sprache hatten. Von diesen Doriern wissen die ursprünglichen homerischen Epen noch nichts und müssen daher vor 1100, der Zeit der dorischen Wanderung, entstanden sein (vgl. H. Rüter, Zeit und Heimat der homerischen Epen, 1937, 142).

Einige Gelehrte nehmen an, dass neben den Achaiern und Doriern noch ein dritter indogermanischer Stamm, die Ionier, in Hellas eingewandert seien. So glaubt z. B. P. Kretschmer (Glotta 1909, 9), dass die Ionier vor den Achaiern und Doriern eingewandert seien. Dagegen nimmt Eduard Meyer an (Philologus 1889, 268 ff), dass es vor der ionischen Wanderung nach Kleinasien (um 1100 vor Chr.) noch keine Ionier gegeben habe. Eine noch andere Meinung vertritt Ernst Curtius, der in einer besonderen Schrift (Die Ionier vor der Ionischen Wanderung, 1855) und in seiner Griechischen Geschichte (I, 1878, 31) zu beweisen sucht, dass schon im II. Jahrtausend Alt-

Ionier in Kleinasien gewohnt hätten. Sie sollen nicht aus dem Norden Europas, sondern aus Kleinasien nach Hellas eingewandert und den Phönikern «geistes- oder sogar blutsverwandt» gewesen sein. Obwohl weder Eduard Meyer noch Ernst Curtius in bezug auf die Ionier die Zustimmung der Gelehrten von heute gefunden haben, bin ich überzeugt, dass Curtius sich auf dem richtigen Wege zur Erklärung der Ionier befand; er hat aber vor dem Ziel Halt gemacht. In meinem Buch Alt-Olympia (1935, 427 ff) habe ich zu beweisen gesucht, dass die Ionier des II. Jahrtausends, die wir als Alt-Ionier bezeichnen, mit den Phönikern Herodots identisch waren, nämlich mit den arabischen Orientalen, welche als Kadmeer oder Minyer oder Danaer oder Araber aus Unterägypten und Palästina nach Hellas eingewandert sind und den Achaiern die mykenische Kunst und Kultur gebracht haben.

Doch auf diese Frage soll hier nicht näher eingegangen werden. Vielmehr gehe ich von der fast unbestrittenen Tatsache aus, dass in der ersten Hälfte des II. Jahrtausends die homerischen Achaier aus dem nördlichen oder mittleren Europa in die Balkan-Halbinsel eingewandert waren, und will hier untersuchen, welches Kunsthandwerk diese Achaier aus ihrer Heimat mitgebracht haben. Diese Frage möchte ich in dem vorliegenden, dem Andenken von Chr. Tsountas gewidmeten Buch behandeln, weil er selbst einen wichtigen Beitrag dazu geliefert hat.

Die Frage nach der Kunst und Kultur der ältesten indogermanischen Hellenen hat schon Wolfgang Helbig aufgeworfen, indem er in seiner Schrift «Die Italiker in der Po-Ebene» (1879) untersucht, welche Kultur die Lateiner bei ihrer Einwanderung nach der Apenninen-Halbinsel und die indogermanischen Hellenen bei ihrer Einwanderung nach der Balkan-Halbinsel eingeführt haben. Er kommt zu dem Ergebnis, dass das Kunstgewerbe beider Volksstämme einen einfachen mitteleuropäischen Charakter gehabt haben müsse.

Diese Vermutung Helbigs hat sich in bezug auf Griechenland an drei wichtigen Ausgrabungsplätzen bestätigt, nämlich erstens bei den Grabungen von Chr. Tsountas in Sesklo und Dimini, nicht weit von Volo in Thessalien, zweitens bei meinen eigenen Ausgrabungen in der homerischen Stadt Ithaka auf der Insel Leukas, und drittens bei der Entdeckung der Schachtgräber innerhalb der Burg von Mykenai durch Schliemann. Die Ausgrabungen in Mykenai hat bekanntlich Tsountas auf den Königspalast selbst ausgedehnt, wobei ich ihm als Architekt behilflich sein konnte.

1. Bei seinen Ausgrabungen der Burgen von Dimini und Sesklo im Anfang unseres Jahrhunderts hat Tsountas drei verschiedene, übereinander liegende Schichten mit Hausresten und Gräbern aufgedeckt, die er in seinem Buch Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου (1908) besprochen hat. Zu unterst fand er zwei neolithische Schichten mit Resten von Haus- und Burgmauern. Beide lieferten viele Steinwerkzeuge und eine reich bemalte geometrische Topfware mit entsprechenden Idolen. Darüber dehnten sich an beiden Orten als dritte Schicht die Reste ähnlicher Wohnhäuser und einfacher Plattengräber (sogenannte Hockergräber) aus. Neben letzteren befand sich in Dimini auch ein rundes Kuppelgrab mit spätmykenischen Beigaben. In dieser obersten Wohnschicht, die offenbar nach der Zerstörung der beiden neolithischen Schichten erbaut worden war, kam nur einfarbige Topfware zutage mit einigen eingeritzten oder eingepressten Mustern, und dazu zinnarme Bronzegegenstände.

Mit vollem Recht hat Tsountas (S. 395 ff) die beiden untersten Wohnschichten den vorhellenischen Bewohnern Thessaliens zugeteilt, nach seiner Ansicht den Pelasgern und den Thrakern, die eine reich bemalte Topfware gehabt haben. Diese vorhistorische Keramik ist später von A. J. B. Wace und M. S. Thompson auch an mehreren anderen Orten Thessaliens gefunden und in ihrem Buch «Prehistoric Thessaly» (1912) behandelt worden. Als Bewohner der obersten Schicht dagegen nimmt Tsountas (S. 399 ff) in Übereinstimmung mit mir die aus dem Norden eingewanderten Hellenen an, die indogermanischen Achaier. Ihre Ankunft aus dem Norden Europas setzt er aber zu früh an, weil er die monochrome Topfware der obersten Schicht mit der Keramik von Troja I gleichsetzen zu dürfen glaubt und daher für zu alt hält. Auf diesen Irrtum haben schon Wace und Thompson (S. 236 f) und habe auch ich selbst (Alt Olympia, 1935, 304) hingewiesen. Zwar sind die Vasen beider Orte, Thessalien und Troja, monochrom, aber von sehr verschiedenem Charakter. So fehlen z. B. in Sesklo und Dimini die mit Kreide gefüllten vertieften Muster der Topfware von Troja I. Die genauere Datierung der einfarbigen Keramik der dritten Schicht von Sesklo und Dimini ist vielmehr dadurch gegeben, dass in zwei der Plattengräber von Dimini (Tsountas S. 150 f.) mykenische Vasen vorkommen, welche aus dem Ende des II. Jahrtausends stammen. In einem der Plattengräber von Sesklo (Nr. 56) fand sich auch, worauf ich noch zurückkommen werde, eine merkwürdige Speerspitze aus Bronze, die für die Frage der Kunst der homerischen Achaier von besonderer Bedeutung ist. Dem Ende des II. Jahrtausends darf auch

das oben erwähnte Kuppelgrab von Dimini zugeschrieben werden. Das passt aus dem Grunde besonders gut für die achaiischen Könige dieser Zeit, weil sie auch in anderen Orten Griechenlands, wie in Mykenai, Sparta und Pylos, neben ihrer alten achaiischen Topfware mykenische, also altphönikische Kunstgegenstände angenommen hatten.

2. Ein weiterer Ort, an dem sich das Kunstgewerbe der ersten, nach Griechenland eingewanderten Hellenen nachweisen lässt, ist die homerische Stadt I t h a k a, die ich auf der jetzigen Insel Leukas in der Ebene von Nidri als unterste Schicht gefunden und teilweise aufgedeckt habe. In dieser Wohnschicht sind eine grössere Anzahl von Bürgergräbern und in der Nähe von Steno zahlreiche Königsgräber zutage gekommen. Letztere unterscheiden sich dadurch von den Grabstätten der Bürger, dass sowohl in den Frauen- als auch in den Männergräbern Gegenstände aus Gold und Silber vorkommen, welche bei den andern vollkommen fehlen. Über dieser untersten achaiischen Schicht, die meist mit einer Kieslage abgedeckt ist, befinden sich als zweite und dritte Schicht Reste griechischer und römischer Häuser und Gräber. In meinen Büchern Alt-Ithaka (1927, 393 f) und Alt-Olympia (1935, 297 ff) habe ich die Zugehörigkeit des Kunsthandwerks der untersten Schicht zu den homerischen Achaiern des II Jahrtausends nachgewiesen. In den Gebäuderesten und Gräbern dieser untersten Schicht haben sich dieselbe einfarbige Topfware und dieselben Bronzen gefunden wie in der obersten Schicht von Sesklo und Dimini. Besonders erwähnenswert sind darunter einerseits kantharos-artige Näpfe aus Ton mit zwei hohen Henkeln, die P. Goessler in Alt-Ithaka (S. 316 f, Beilage 73) beschrieben und abgebildet hat. Dabei ist auch auf die ähnlichen Gefässe in Thessalien und Mykenai verwiesen. Andererseits ist in dem Grab F (Alt-Ithaka S. 315, Beilagen 73 und 74) genau dieselbe oben genannte einzigartige bronzene Speerspitze zum Vorschein gekommen, wie sie auch die Gräber von Dimini und Mykenai geliefert haben und zwar ebenfalls zusammen mit den oben erwähnten hochhenkligen Tongefässen.

Dazu kommt, dass auf der Insel Leukas ausser der Stadt Ithaka, die fast nur monochrome dunkle und helle Topfware geliefert hat, an einer anderen Stelle, nämlich in der Schweinehöhle bei Evgiros, dieselbe reich bemalte geometrische Keramik zutage gekommen ist, die in Sesklo und Dimini unterhalb der Schicht mit den einfachen achaiischen Vasen vorkommt. Während auf Leukas vor der Zeit des trojanischen Krieges noch Menschen, vermutlich Pelasger, in der grossen Schweinehöhle wohnten, hatte dieser vorhellenische Volksstamm in

Thessalien schon grössere Ansiedlungen mit Ringmauern, wurde aber von dort vertrieben durch die aus dem Norden einwandernden Achaier, die sich an denselben Stellen ihre Burgen bauten. Die Datierung der achaiischen Ansiedlung in Nidri auf Leukas ist zunächst dadurch gesichert, dass sich über dieser, durch eine Kieslage getrennt, die Kulturschicht der dorischen Bevölkerung des I. Jahrtausends befindet, und sodann dadurch, dass in der untersten achaiischen Kulturschicht vereinzelte spätmykenische Tonscherben zutage gekommen sind, die mit Sicherheit der zweiten Hälfte des II. Jahrtausends zugeschrieben werden dürfen.

3. Ein dritter Ort, der uns einfarbige achaiische Topfware geliefert hat wie die Burgen von Sesklo und Dimini und das homerische Ithaka auf Leukas, ist Mykenai, dessen Schachtgräber sicher aus der Mitte des II. Jahrtausends stammen; sie enthalten nachweisbar die Gräber des Perseus und seiner Nachfolger, der ersten Dynastie der Könige von Mykenai. H. Schliemann hatte diese Gräber aufgedeckt und in seinem Buch «Mykenae» (1878) veröffentlicht. In neuerer Zeit hat G. Karo ein besonderes Buch über die Schachtgräber von Mykenai (1933) herausgegeben. Das vierte dieser Schachtgräber lieferte neben reichen mykenischen Kostbarkeiten aus der Mitte des II. Jahrtausends einige einfarbige Tongefässe, die der Keramik von Thessalien und von Leukas-Ithaka vollkommen gleichen. Jene mykenischen Gegenstände erklären sich dadurch, dass die Mutter und die Frau des Perseus, Danae und Andromeda, zu den phönikischen Danaern gehörten, die nach Herodot (II, 171) aus Ägypten zur Argolis gekommen waren. Das vierte Grab enthielt ferner ausser einem Kantharos aus Ton noch eine jener eigentümlichen Speerspitzen aus zinnarmer Bronze, die ich oben bei Besprechung der Funde von Thessalien und der von Leukas-Ithaka schon hervorhob. Die Gräber der zweiten Königsdynastie von Mykenai, der Pelopiden, sind die bekannten Kuppelgräber, welche in ihrer Gestalt und in ihren Beigaben nur mykenisch-phönikische Kunst zeigen.

Wie uns schliesslich Homer seine Hellenen, die er Achaier nennt, teils mit ihren einfachen Häusern und Geräten, teils aber mit reichen orientalisch ausgestatteten Wohnungen schildert, so haben auch die drei hier angeführten Landschaften drei verschiedene Stufen der Durchdringung der alten indogermanischen Kultur mit orientalisch-phönikischen Elementen gezeigt. In der homerischen Stadt Ithaka auf Leukas haben die Wohnhäuser und Gräber der Bürger und der Könige noch die alten einfachen Formen mit ausschliesslich mono-

chromer Topfware: und selbst die Waffen der Könige und die Schmucksachen ihrer Frauen zeigen noch keine Spur der phönikisch-mykenischen Kunst; nur wenige mykenische Scherben haben sich in der ganzen Schicht gefunden. In den beiden Ansiedlungen von Thessalien kommen nur in zwei Bürgergräbern und in dem Kuppelgrab von Dimini mykenische Vasen und Idole vor (Tsountas, S. 150 f). Hier war also die mykenische Kunst schon etwas mehr eingedrungen als in Leukas-Ithaka und die mykenisch-phönikischen Gegenstände gehören der jüngeren mykenischen Periode an und stehen dem Ende des II. Jahrtausends nahe. Die mykenische Kunst ist, wie ich vermute, von Jolkos, dem heutigen Volo, wo nach allgemeiner Ansicht eine bedeutende phönikische Ansiedlung gelegen hat, nach Sesklo und Dimini eingeführt worden.

Noch anders ist das Verhältnis der mykenischen zur einfachen achaiischen Kunst in Mykenai. Nur noch in dem vierten Schachtgrab, vielleicht dem Grab des Gründers der Burg, des Perseus, kommen neben reichen mykenischen Gegenständen noch einfarbige achaiische Vasen und auch jene charakteristische Speerspitze aus Bronze vor, die wir oben bei den drei besprochenen Landschaften als achaiische Waffe erwähnt haben. Dass schon Perseus, obwohl er selbst Achaier war, seine alte achaiische Kunst aufgegeben und die höhere mykenisch-phönikische angenommen hatte, darf uns nicht wundernehmen, hatten sich doch die phönikischen Danaer seit Jahrhunderten, als Hyksos aus Ägypten vertrieben, in der Argolis angesiedelt.

So lehrt uns gerade der Unterschied zwischen den Kulturen der drei besprochenen Landschaften, wie die alte achaiische Kultur und Kunst immer mehr durch die mykenisch-phönikische verdrängt worden ist und wie derjenige Zustand der Kultur bei den Achaiern entstand, den Homer für das Ende des II. Jahrtausends richtig schildert. Aus der ältesten geometrischen Kunst der vorhellenischen Völkerschaften Griechenlands, ferner aus der einfachen Kunst der in der ersten Hälfte des II. Jahrtausends aus dem Norden eingewanderten indogermanischen Achaier und drittens aus der naturalistischen Kunst der in der Mitte des II. Jahrtausends aus Ägypten eingewanderten arabischen Phöniker ist die hohe spätere griechische Kunst erwachsen. Am Anfang des I. Jahrtausends war aber durch die Phöniker aus Tyros noch eine zweite Welle orientalischer Kunst hinzugekommen, die man als korinthisch zu bezeichnen pflegt, die aber richtiger «jung-phönikisch» genannt werden sollte (Alt-Olympia, S. 376 ff).

Meine hier dargelegte These, dass die ältesten indogermanischen

Hellenen, die homerischen Achaier, in der ersten Hälfte des II. Jahrtausends aus dem nördlichen Europa nach Thessalien (Dimini und Sesklo), nach den ionischen Inseln (Leukas-Ithaka) und zur Argolis (Mykenai) eingewandert sind, hat dadurch eine sehr erwünschte Bestätigung erhalten, dass in Appenstetten in der Nähe von Nürnberg runde Hügelgräber der Bronzezeit aufgedeckt worden sind, welche in ihrer Gestalt, ihrem Inhalt und ihrer Bestattungsart vollkommen den runden Königsgräbern von Leukas-Ithaka gleichen. Diese Tatsache habe ich wiederholt hervorgehoben (z. B. Alt-Ithaka, S. 397 ff) und dabei auch auf die besondere Bestattungsart, die leichte Brennung oder Dörrung der Toten, hingewiesen. Der Entdecker der Gräber von Appenstetten, der inzwischen verstorbene Professor K. Hörnmann, hat die Ähnlichkeit der Königsgräber von Nidri auf Leukas und der altgermanischen Gräber bei Nürnberg anerkannt (Abh. d. Naturhist. Ges. Nürnberg, 1926, 251—269) und später in der Schumacher-Festschrift (1930, 77—79) die Bedeutung der Dörrung der Leichen als Zwischenglied zwischen totaler Verbrennung und feuerloser Bestattung hervorgehoben.

In meinem Buch Alt-Olympia (S. 309 f) bin ich auf die Ähnlichkeit der Gräber von Nürnberg und die der homerischen Achaier in Griechenland, besonders der Königsgräber von Nidri auf Leukas-Ithaka, nochmals zurückgekommen und habe der abweichenden Ansicht von G. Karo über die älteren Königsgräber in der Burg von Mykenai (Die Schachtgräber von Mykene, 1933, 339 Anm. 4) widersprochen. Brieflich hat Karo seinen Irrtum zugegeben und eine öffentliche Berichtigung in Aussicht gestellt.

In bezug auf die Bestattungsart mag hier noch hinzugefügt werden, dass ich meine Ansicht über die Dörrung der Toten bei den aus dem Norden eingewanderten Achaiern und bei den späteren Hellenen trotz starken Widerspruchs aufrechterhalte (Neue Jahrbücher 1912, 1—26; Alt-Ithaka, 1927, 394 f).

Leukas-Ithaka, im Februar 1940 WILHELM DŒRPFELD

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΡΑΜΠΟΥΡΝΑΚΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Σὲ κανένα δὲν εἶναι δύσκολο νὰ εὕρῃ θέμα ταιριασμένο στὸν πνευματικὸ κόσμο τοῦ ἀειμνήστου Τσούντα. Ἂν κάτι ἔργο τῆς ζωῆς του ἦταν ἡ προϊστορία, ὅμως κάθε ἐκδήλωση τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ τὸν ἀπασχολοῦσε ζωηρὰ καὶ μὲ τὴν ἴδια ἀγάπη ἀτένιζε κάθε ζήτημα τῆς ὅλης ἐθνικῆς καὶ λαϊκῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ δὲ χρειάζεται βέβαια καμιὰ δικαιολογία, ἂν παρακάτω θὰ περιγράψω τὴ μικρὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἐνήργησε τὸ Πανεπιστήμιο στὸ Καραμπουρνάκι. Ἀλλὰ τίποτε δὲν ἄγγιζε βαθύτερα τὸν ψυχικό του κόσμο, ὅσο ἀνασκαφὲς γινομένες ἀπὸ Ἕλληνες ἀρχαιολόγους, μάλιστα στὶς νέες Ἑλληνικὲς ἐλεύθερες χῶρες. Ἓν γένει τοὺς ἀρχαιολογικοὺς τόπους δὲν ἀντίκρυζεν ὁ Τσούντας, ὅπως κάθε ἀλλοεθνὴς σοφός, σὰν ἁπλᾶς πολύτιμες καὶ ἱερὲς τοῦ παγκόσμιου πολιτισμοῦ μόνο, ἀλλ' ἀκόμα καὶ σὰν τόπους δικούς μας, ποὺ ἀπὸ μακρυὰ ἢ ἀπὸ κοντὰ πάντα μᾶς μιλοῦν γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἱστορία. Ἡ ἐξωεπιστημονικὴ πατριωτικὴ ἰδεολογία δὲν ἦταν ἀνακατεμένη μέσα του μὲ τὴν αὐστηρὴ ἐρευνητικὴ σκέψη, οὔτε τὴν ἐπηρέαζε καθόλου, ἀλλ' οὔτε βρίσκοταν πολὺ μακρυὰ λησμονημένη ἢ ἄτονη σὰν κοινὴ καὶ ἀδιάφορη. Μὲ τὸ συνηθισμένο ἤρεμο καὶ πρόσχαρο τρόπο του πολλὲς φορὲς εἶχε ἐκφράσει τὴ γνώμη, ὅτι τώρα μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἀνοιγόταν ὡραῖο στάδιο ἔρευνας γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους. Καὶ αὐτὸ ἐλογάριαζε, ὅτι θὰ γινόταν μάλιστα μὲ τὸ νεοσύστατο Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἔδωκαν τυχαῖα εὑρήματα, ποὺ ἔκαμε στὸ Μικρὸ Καραμπουρνοῦ ὁ καθηγητὴς Ἰ. Παπαδόπουλος. Μέσα σ' αὐτὰ ξάφνιζαν ὡραῖα κομμάτια ἀγγεῖα μὲ γραφὲς καὶ γράμματα ἀκόμα τοῦ ὕστερου π. Χ. αἰώνα. Ὁ πειρασμὸς ἦταν μεγάλος καὶ δὲν ἀργήσαμε σὲ ἐκδρομὲς μὲ πολλοὺς φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες νὰ ἐρευνήσουμε ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χαμηλοῦ πλατιοῦ λόφου στὴν ἄκρη τῆς προεξοχῆς, ποὺ θέλει νὰ περιορίσῃ λίγο τὸν ἀπέραντο λιμένα. Παίζοντας, εἶναι ἀλήθεια, στὸ πρῶτο ἀσχολήθηκε τὸ πολυάριθμο αὐτὸ ἐρευνητικὸ σῶμα στὸ ψάξιμο τῶν χωμάτων. Τοὺς φαινόταν κάπως ἀστεῖο νὰ εὕρουν τίποτε σημαντικὸ σ' αὐτὰ τὰ κοινὰ χώματα. Ἀλλ' ὅταν μὲ τὸ πρόχειρο καθάρισμα τῶν κομματιῶν ἔλαμψε τὸ ὡραῖο στιλπνὸ γάνωμά και ποῦ καὶ ποῦ κανένα κεφάλι, χέρι ἢ ἄνθος ζωγραφισμένα καὶ ὅταν στὸ σπουδαστήριο πετύχαμε μὲ τὸ ταίριασμα μερικῶν συντριμμάτων ὁλόκληρες κάπως εἰκόνες, τότε τὰ νεαρὰ πρόσωπα ἐπῆραν ἄλλη ἐντελῶς ἔκφραση. Γοητεία καὶ χαρούμενη σπουδαιότητα ἐκυριάρχησε ἀβίαστα σὲ ὅλον τὸν κύκλο. Τόσα λοιπὸν ὡραῖα πράμματα ἦσαν ἐκεῖ κρυμμένα

καὶ τόσο εὔκολο ἦταν νὰ βρεθοῦν παλαιὰ μακεδονικά, ἀττικὰ ἢ κορινθιακὰ ζωγραφιστὰ ἀγγεῖα! Μὲ ἀνανεωμένη ὁρμὴ καὶ ἐνθουσιασμὸ ἀκόμα ἔγιναν οἱ ἀκόλουθες ἐκδρομές. Καθένας ὀνειρευόταν νὰ εὕρῃ τὸ θαυμασιώτερο γραπτὸ ὄστρακο. Ἔτσι ἡ συλλογή μας τῶν εὐκόλων εὑρημάτων ἔγινεν ἀρκετὰ μεγάλη καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ἀποφασίστη γιὰ δύο κυρίως λόγους καὶ σκοπούς. Πρῶτα γιὰ νὰ σωθοῦν τὰ συντρίμματα ποὺ θὰ ὑπῆρχαν στὸ βάθος, ἔπειτα γιὰ τὴν ἐπίκαιρη καὶ ἀποτελεσματικὴ διδασκαλία.

Ἀπὸ τὴν 23 Ἰουνίου ἕως 10 Ἰουλίου τοῦ 1930 ἐπραγματοποιήθη μὲ 10—12 ἐργάτες ἡ πρώτη ἀνασκαφὴ μὲ τέλεια ἱκανοποίηση στὶς προσδοκίες μας. Ὅπως γίνεται σὲ ἑλληνικὲς ἀνασκαφὲς ἢ ὅπως πρέπει νὰ γίνεται, ὁ διευθυντὴς τῆς ἐργασίας δὲν ἔμενε, ὅπως ἀπὸ ἀνάγκη ὁ ἀλλοεθνὴς ἀρχαιολόγος, κλεισμένος μέσα στὴ μυστηριώδη σοφία τον χωρὶς καμιὰ πνευματικὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐργάτες. Εἶναι πολὺ γνωστὴ ἡ εὐφυΐα καὶ ἡ φιλοτιμία τῶν Ἑλλήνων ἐργατῶν καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ οἱ ἐργάτες ἦσαν οἱ περισσότεροι πρόσφυγες ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ τὸν Καύκασο, ἄνθρωποι πονεμένοι, ποὺ κάτι ἤξεραν ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἱστορία, γιατὶ τὴν ἔζησαν, ὥστε νὰ μὴ ἐπιτρέπεται ποτὲ ὁ ἀποκλεισμός τους ἀπὸ τὸ πνευματικὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς. Καὶ ἦταν συγκινητικὸ νὰ βλέπῃ κανείς, μὲ τί ζῆλο καὶ τί μανία ἐργάζονταν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀκατάπαυτα, χωρὶς καμιὰ παρακίνηση, τὶς καυτερὲς ἐκεῖνες ἡμέρες καὶ δὲν ἐσταματοῦσαν παρὰ γιὰ νὰ ἁρπάξουν κάτι ἀπὸ τὰ λόγια γιὰ «Ἑλληνικὰ ἀρχαῖα πρὶν Χριστοῦ», ποὺ ἂν δὲν τὰ καταλάβαιναν πέρα-πέρα, ὅμως εἶχαν ἀνάγκη μεγάλη νὰ τ' ἀκούσουν.

Μόνιμοι ὁδηγοὶ καὶ παραστάτες τους ἦσαν οἱ τότε σπουδαστὲς καὶ τώρα εὐδόκιμοι ἐκπαιδευτικοὶ κ. κ. Ἰ. Παπαγεράκης, Β. Καλογερᾶς, Ἀπ. Βακαλόπουλος καὶ Πελοπ. Παπαδόπουλος. Ὀφείλω νὰ ἐξάρω ὄχι μόνο τὸ ζῆλο τους καὶ τὴ φωτισμένη ἀντίληψη, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐγκαρτέρηση, ὥστε τίποτε νὰ μὴν τοὺς διαφύγῃ γιὰ τὴ θέση τοῦ κάθε ὀστράκου καὶ τὴν παρακολούθηση τῶν χωμάτων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξακριβωθῇ τὸ ἰδιόρρυθμο σχῆμα τῶν τάφων.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σημασία τοῦ τόπου δὲν ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ γνωστή. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ περασμένου αἰώνα εἶχαν παρατηρήσει στὸ Καραμπουρνάκι ἀρχαῖα ἐρείπια καὶ τοποθετήσει ἐκεῖ τὴν ἀρχαία Αἴνεια[1]. Ἀλλὰ μόνο τὸ 1917 κατὰ τὸν παγκόσμιο πόλεμο ἔγινε ἡ πρώτη στὸν τόπο ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπὸ τοὺς συμμάχους στρατιωτικούς, Γάλλους, Ἄγγλους καὶ Ρώσσους, ποὺ εἶχαν στὸ σημαντικὸ ἀκρωτήριο ἐγκαταστήσει πυροβολεῖα καὶ

---

1) Ὅπως βλέπω στὸ BCH, 1917, 96,2 ὁ βαρῶνος Beaujour ἐκφράζει τὴ γνώμη αὐτὴ στὸ ἔργο του Voyage militaire dans l'empire Ottoman 1829, 1, 200. Ὀρθότερα ἐτοποθέτησαν τὴν ἀρχαία πόλη στὸ Μεγάλο Καραμπουρνοῦ. Πρβλ. Plassart, BCH, 1921, 55, 5.

στρατῶνες. Βέβαια στὴν ἀρχὴ οἱ στρατιωτικὲς ἐργασίες δὲν εἶχαν σκοπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀλλ' ὅταν μὲ τὴν εὕρεση τάφων ἐκινήθη ἡ προσοχὴ καὶ οἱ εἰδικὲς ἀρχαιολογικὲς ὑπηρεσίες ἀνέλαβαν τὴ φροντίδα, τότε ἔγινε κάποια συστηματικώτερη ἔρευνα, ὅσο φυσικὰ ἐπέτρεπαν οἱ περιστάσεις. Ἰδίως στὸν τομέα τῶν Γάλλων μὲ τὴν ἡγεσία τοῦ L. Rey, ποὺ ἐρεύνησε πολλὲς τοῦμπες γύρω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Μακεδονίας, ἔγινε ἡ μεγαλύτερη ἐργασία καὶ ἔπειτα στὸ μέρος τῶν Ἄγγλων. Ὁ Rey ἐδέχτη, ὅτι τὸ ἡμικυκλικὸ ὑψωματάκι, ποὺ κόβεται πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ ξεχωρίζει μὲ χαντάκια, ἐχρησίμευσε γιὰ προϊστορικὸ συνοικισμό, table, γιὰ τὴ σχετικὴ ἐπιπεδότητά του. Τάφους ἐδῶ δὲν εὑρῆκε, ἀλλὰ μόνο ὄστρακα, ποὺ ἐφθάναν ἀπὸ τὴ β' χιλιετηρίδα ἕως τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχή. Οἱ πολλοὶ τάφοι εὑρέθηκαν πίσω ἀπὸ τὸ ὕψωμα πρὸς τὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ μέρος[1]. Καὶ ὁ λόγος ποὺ δὲν εὑρῆκε ἐπάνω στὸν ἡμικυκλικὸ χαμηλὸ λόφο—ὕψος ἀπὸ τὴ θάλασσα 24 μέτρα—τάφους ἦταν, ὅτι ἐκεῖ εἶχε ἐγκατασταθῆ ἀντιαεροπορικὸ πυροβολεῖο καὶ ὁ χῶρος μπροστὰ εἶχε ἰσοπεδωθῆ. Ἡ ἰσοπέδωση αὐτὴ εἶχε γιὰ μᾶς τοῦτο τὸ τυχερό, ὅτι ἐφύλαξε ἀποκάτω τὰ ἐρυθρόμορφα ὄστρακα, ποὺ ἦρθαν πάλι στὸ φῶς, ὅταν ἀργότερα ὁ στρατός μας ἄνοιξεν ἐκεῖ ταχύσκαπτα γιὰ ἀσκήσεις.

Τὰ μικρὰ ταχύσκαπτα ἦσαν περιωρισμένα σὲ βάθος καὶ πρώτη μας παρατήρηση στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἦταν, ὅτι τὰ πήλινα κομμάτια πήγαιναν βαθύτερα καὶ ἁπλώνονταν σὲ μεγαλύτερη ἔκταση. Τὰ χώματα μὲ τὰ ὄστρακα εἶχαν τὸ γνωστὸ σκοτεινὸ χρῶμα τῆς πατημένης φυτικῆς καὶ μὲ ἄλλες ὀργανικὲς ὕλες ἀνακατεμένης γῆς (humus) καὶ ξεχώριζαν ἀπὸ τὸν ἄμμο γύρω, ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὸ στερεὸ ἀργιλλῶδες στρῶμα στὸ βάθος. Τὸ τελευταῖο ὀνομάζουν σήμερα στὴ Χαλκιδικὴ *μέλαγγα*[2], ἂς ἔχῃ καὶ χρῶμα κοκκινωπό. Ἐπειδὴ τὰ κομμάτια ἔπαυαν ἀπότομα νὰ βρίσκωνται μέσα στὸν ἄμμο, ἀκριβῶς ὅπως ἅμα φθάναμε στὸ στερεό, ἔγινε φανερό, πὼς ὁ λάκκος μὲ τὰ εὑρήματα πρέπει νὰ εἶχε παλαιὰ καταγωγὴ καὶ σὰν ἀνοίχτη, δὲν ξέρομε πότε, ἴσως ἀπὸ καλλιεργητὲς ποὺ περιφρόνησαν τὰ πήλινα ἀγγεῖα, γέμισε

---

1) BCH, 1917–20, I, 96—100, fig. 79—81, 170. II, 258, fig. 50. Albania, 1927, 48 κέξ., 1932, 67 κέξ. μὲ πολλὲς εἰκόνες τῶν τάφων καὶ ἀγγείων. Διασαφηνιστικὴ τοῦ τόπου μὲ τὴν table καὶ τὴ νεκρόπολη ὡραία φωτογραφία ἀπὸ ἀεροπλάνο ἰδὲ BCH ἔ. ἀ. εἰκ. 81 καὶ Albania, 1927, σελ. 49. Γιὰ τὰ εὑρήματα τῶν Ἄγγλων 3 τάφων ἰδὲ BSA, XXIII, 1918—9, σελ. 39 καὶ Albania ἔ. ἄ.

2) Ἡ λέξη ἔχει φανερὴ ἀρχαία καταγωγή. Πρβλ. τὴν μελάγγαιον Αἴγυπτον τοῦ Ἡροδότου (II, 12) καὶ τὴν τοπωνυμία Μελαγγεῖα, τά, κοντὰ στὴ Μαντίνεια (Παυσ. VIII, 6, 4—5). Ὅπως ὁ κ. Κυριακίδης μὲ ἐβεβαίωσε, στὴν Κομοτινὴ μέλαγγα λένε τὴ μαύρη λάσπη. Στὴ Χαλκιδική, ὅπως καὶ στὴ Μυτιλήνη, κατὰ τὸν κ. Εὐαγγελίδη, ἔγινε ἐπέκταση τῆς σημασίας σὲ κάθε φυσικὸ στερεὸ ἔδαφος.

μὲ τὸν καιρὸ ἀπὸ χώματα, ποὺ σκέπασαν ἔτσι τὰ σκορπισμένα συντρίμματα. Πῶς ἦταν τὸ ἀρχικὸ σχῆμα τοῦ λάκκου δὲν μπορέσαμε ἀμέσως νὰ ξεκαθαρίσουμε, ἐπειδὴ τὴν πρώτη ἡμέρα, γιὰ νὰ μὴ μᾶς διαφύγῃ κανένα ἀπὸ τὰ λαμπρὰ ὄστρακα, προχωρήσαμε πάρα πολὺ μέσα στὸν ἄμμο καὶ καταστρέψαμε τὰ ὅρια. Ἀλλ' ὅταν ὕστερα μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς σὲ γειτονικοὺς τόπους πετύχαμε πάλι σκοτεινὰ χώματα μὲ πήλινα κομμάτια, παρετηρήσαμε, προσεχτικώτερα τώρα, ὅτι ὁ φυσικὸς ἄμμος κόβεται σὲ κυκλικὴ περιφέρεια. Νὰ ἀργήσωμε ἔπειτα νὰ βεβαιωθοῦμε, ὅτι λάκκοι μὲ κυκλικὸ σχῆμα θὰ ἐχρησίμευαν γιὰ ἐνταφιασμό, καὶ τρεῖς τέτοιοι λάκκοι καὶ ἕνας τέταρτος παρέ-

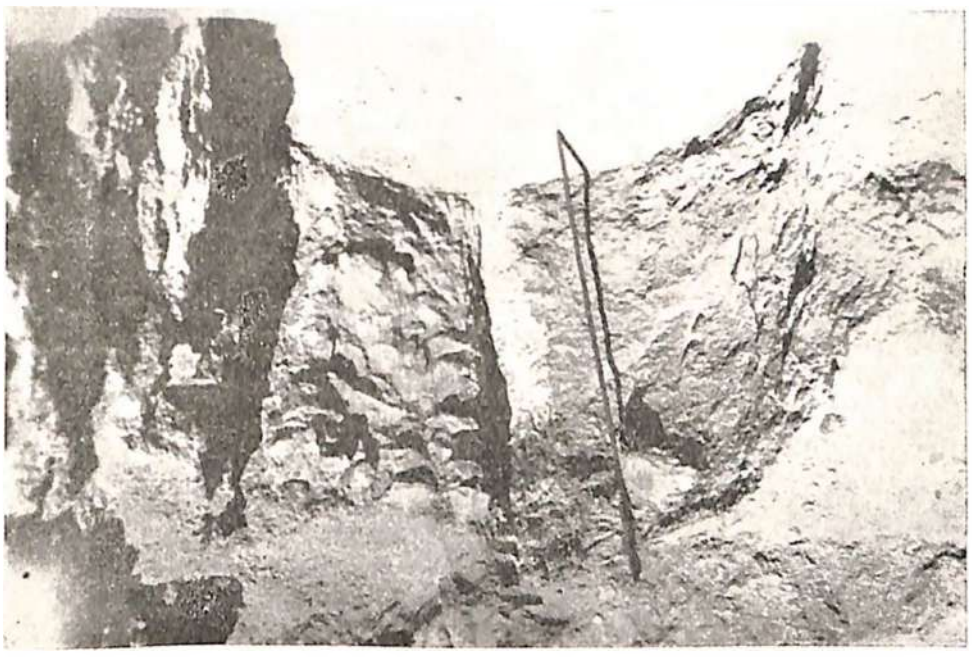

Εἰκ. 1. Τάφος σκεπασμένος μὲ πλίθρες.

κει ξεκαθαρίσθηκαν. Ὁ πρῶτος καὶ βορειότερος, διατηρημένος καλύτερα, ἔδειχνε σὲ βάθος 1.50 μ. διάμετρο 2.10 μ., ποὺ σὲ ὕψος 1.30 μ. ἐστένευε 30 ἑκατοστά. Εἶχε ἄρα τὸ ὄργυμα σχῆμα κολούρου κώνου. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέλαγγα διατηρήθηκαν δύο τὸ πολὺ σειρὲς λίθων κοινῶν, ποὺ ἄφηναν μεταξὺ κενὸ μὲ 1.20 μ. μῆκος καὶ 0.50 μ. πλάτος. Σὲ μιὰ ἄκρη τοῦ κενοῦ αὐτοῦ ἐφάνη στάχτη, καρβουνάκια καὶ κόκκαλα μικροῦ ζώου μισοκαημένα, δείγματα βέβαια γιὰ τὸ ἀρχαῖο ἐνάγισμα. Κόκκαλα ἀνθρώπου ἢ τίποτε ἄλλο δὲ φάνηκαν. Τὰ τρία ἄλλα ὀρύγματα δὲν παρουσίαζαν τὸ ἴδιο σχῆμα τοῦ κώνου, εἶχαν ὅμως ὅλα ἐσωτερικὴ λίθινη ἐπένδυση, ὅπως ἐφάνη ἀπὸ τὰ πεσμένα καὶ σκόρπια λιθάρια, καὶ ἔδωκαν μερικὰ ἐρυθρόμορφα ὄστρακα τοῦ Ε' αἰώνα.

Σὲ ἕνα ἀπ' αὐτὰ βρέθηκαν καὶ βέβαια κόκκαλα ἀνθρώπου.

Τὸ ἴδιο σχῆμα τῶν τάφων ἐβεβαιώθη ἀργότερα μὲ περισσότερα παραδείγματα. Ὄχι λιγώτεροι ἀπὸ 7 σὲ σχῆμα κολούρου κώνου ἐσκαπτώθηκαν 30—40 μ. δυτικώτερα ἀπὸ τὴν ἄλλη παραπάνω συστάδα στὴν ἀκρη τοῦ λόφου κατὰ τὴ θάλασσα. Ἀλλ' ἦταν οἱ περισσότεροι κατεστραμμένοι, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς στρατιωτικὲς ἐργασίες τοῦ 1917. Μόνο δύο μικροὶ εὑρέθηκαν ὁπωσδήποτε ἀκέραιοι. Στὸν ἕνα μάλιστα βρέθηκε ἄθικτο καὶ τὸ φτωχικὸ ἄχρονο περιεχόμενό του, κομμάτια χύτρας μελανωπῆς ἀκόσμητης μὲ πολλὲς στάχτες καὶ κάρβουνα. Στὸν ἄλλον, ἐντελῶς ἄθικτον ἀπὸ κάθε διάγμα ταφῆς,

Εἰκ. 2. Μέρη δύο γειτονικῶν τάφων.

ἐβεβαιώσαμε τοὐλάχιστο τὴν κατασκευή. Μὲ διάμετρο κάτω 1.50, ποὺ στενεύει στὸ ὕψος 1.40 σὲ 1.20 μ., σκεπαζόταν ὁ τάφος μὲ ὠμὲς πλίθρες, ὅπως ἐφάνη ἀπὸ πολλὰ τέτια κομμάτια, ποὺ ἦσαν στὴ θέση τους γύρω στὸ στόμιο (εἰκ. 1). Ἐσωτερικὴ λίθινη ἐπένδυση δὲν εἶχε, οὔτε τὴ χρειαζόταν μὲ τὶς μικρὲς διαστάσεις του. Μόνο, ἐπειδὴ ἀργότερα ἄνοιξαν πολὺ κοντὰ ἕναν ἄλλον καὶ κατέστρεψαν σὲ ἕνα μέρος τὸ τοίχωμα, ἔγινε ἀνάγκη νὰ χτίσουν μὲ πέτρες τὸ ἄνοιγμα. Οἱ ἄλλοι πέντε, κομμένοι στὴ μέση, κωνοειδεῖς τάφοι βρέθηκαν ἐπίσης χωρὶς κανένα κτέρισμα δηλωτικὸ τῆς ἐποχῆς των. Ἀλλ' ἦσαν μεγάλοι—δύο ἔδειχναν 2.50 μ. κάτω διάμετρο καὶ ὕψος κοντὰ 2 μέτρα (εἰκ. 2). Γιὰ νὰ στερεωθοῦν πρέπει ἐξάπαντας νὰ εἶχαν, ὅπως εἴδαμε

στὴν ἄλλη συστάδα, λίθινη ἐπένδυση. Ἡ χρονολογία τους θὰ ἦταν μὲ συμπερασμὸ σύμφωνη μὲ τῶν ἄλλων, θὰ ἀνῆκαν δηλ. στὸ β' ἥμισυ τοῦ 5ου αἰώνα ἢ τὸ πολὺ στὸ πρῶτο ἥμισυ, γιατὶ κανένας ἀπὸ τοὺς τάφους, ποὺ εὗραν οἱ Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι στὴ γειτονικὴ νεκρόπολη ἔξω ἀπὸ τὸ λοφίσκο, δὲν ἀνεβαίνει χρονικὰ ψηλότερα [1].

Τὸ περίεργο τοῦτο σχῆμα τῶν τάφων ἀξίζει πλατύτερα νὰ ἐξετασθῇ. Ὅπως φαίνεται, στὴν ἄλλη νεκρόπολη δὲν παρετήρησαν παρόμοιους τάφους τὸ 1917, ἐκτὸς ἐὰν μεταξὺ τῶν πίθων, ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολὺ σύντομη ἔκθεση τοῦ L. Rey [2], μερικοὶ ἔδειχναν τὸ κωνοειδὲς σχῆμα καὶ παρερμηνεύτηκαν. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ, τὸ ὑπόγειο κυκλικὸ κατασκεύασμα δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοηθῇ σὰν μίμηση τῶν πίθων, ἀλλ' εἶναι στοιχεῖο παλαιό, ποὺ πρέπει νὰ ἀνεβαίνῃ ἕως τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ἂν παράλειψαν τὸ δρόμο καὶ τὴν εἴσοδο, τοῦτο εἶναι εὔλογο γιὰ τὶς μικρὲς διαστάσεις. Ἀλλὰ τὸ ἐπιβίωμα ἐδῶ δὲν ἐξηγεῖται μόνο μὲ τὴ γνωστὴ μακροβιότητα στὶς λατρευτικὲς συνήθειες. Γιὰ νὰ διατηρηθῇ ἕως τὸν 5ο αἰώνα, κοντὰ 1000 χρόνια, τὸ παλαιὸ σχῆμα τῶν θολωτῶν τάφων, αἰτία σημαντικὴ ἦταν ἡ παντοτινὴ ἀνάγκη νὰ βαστιαχτῇ ὁ σωρὸς τῶν χωμάτων, ὁ τύμβος, πρᾶγμα ποὺ τὸ ἐξασφάλιζαν ἀπὸ παλιὰ καὶ στοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους καὶ κατόπι μὲ ἐξωτερικὴ λίθινη κρηπῖδα [3]. Μὲ τοῦτο δὲν θὰ ἀρνηθοῦμε, ὅτι παλαιότερες μορφὲς δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν τόση μακροβιότητα, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάζουμε ὅλες τὶς συνθῆκες ποὺ βρίσκονται οἱ συντηρητικοὶ μεταγενέστεροι. Δὲν εἶναι παράδοξο ἔτσι, ἂν στὴν Αἴγινα οἱ κωνοειδεῖς μὲ εὐρύτερη βάση σκαλισμένοι στὸ βράχο μυκηναϊκοὶ τάφοι, ποὺ ἐρεύνησε ὁ Κεραμόπουλος Β τοῦ ναοῦ τῆς «Ἀφροδίτης», ἐχρησιμοποιήθηκαν καὶ σὲ μεταγενέστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχή [4]. Γνωρίζομε ἀκόμα, ὅτι στὴ Θεσσαλία, μικρότεροι θολωτοὶ τάφοι διατηρήθηκαν ἕως τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς (Μαρμάριανη, Heurtley) καὶ τοὺς γεωμετρικοὺς (Καπακλῆ) χρόνους καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Καρίε (Ἀσσαρλὶκ) στὴ Θήρα

1) Albania, 1927, σελ. 48. Τὰ ἀγγεῖα ὅλων τῶν τάφων καὶ οἱ κώθωνες ἀκόμα οἱ κορινθιακοὶ δὲν ὑπερβαίνουν τὸν 5ον αἰώνα, ὅπως καὶ τὸ περιεχόμενο τῶν τάφων τοῦ Ζέϊτενλικ (Albania, 1927, 28 κέ.).

2) Albania, 1927, 19: On distingue deux sortes de sepultures; tombes en pierre et jarres. Σημ. ὅτι τίποτε δὲν ἀπεικονίζεται ἀπὸ τοὺς πίθους, ἐνῶ γιὰ τοὺς σαρκοφάγους ὑπάρχουν ὑπερβολικὰ πολλὰ σχέδια.

3) Ὁ N. Wahnin ἔδειξε στὴν Corolla archaeologica principi hereditario regni Sueciae Gustavo Adolpho dedicata, 1932, Tholos Tombs and Tumuli, σελ. 216—227, ὅτι ὁ σωρὸς τοῦ χώματος πάνω ἀπὸ τὸ θολωτὸ μυκηναϊκὸ τάφο δὲν ἦταν ἄγνωστο πρᾶγμα σὲ πολλὲς περιπτώσεις καὶ ἀκόμα, ὅτι στὴ Μεσσηνία τουλάχιστο οἱ τυμβόχωστοι θολωτοὶ παλαιοὶ τάφοι συνδυάζουν καὶ τὴν κρηπῖδα ἀπέξω, (Pl. I, II Bodia).

4) ΑΕ, 1910, σελ. 178 κέ., 180, εἰκ. 2. Ἄλλωστε τὸ πρᾶγμα εἶναι καὶ ἀπαλλοῦ γνωστὸ (Ὀρχομενό, Τίρυνθα κτλ.).

οἱ θαλαμωτοὶ καὶ μιὰ φορὰ οἱ θολωτοὶ (Thera II, 97) ἦταν γνωστοὶ ἕως τὸν 6ον αἰώνα. Ἀλλὰ στὴ βόρεια Ἑλλάδα, τὴ Μακεδονία καὶ Θρᾴκη, ἡ ἀπροσδόκητη διατήρηση τῶν μυκηναϊκῶν μορφῶν ἦταν ἀξιοθαύμαστη. Στὸ Trebenischte, κοντὰ στὴν Ἀχρίδα λίμνη, ἀνακαλύφθηκαν τάφοι, τοὺς ὁποίους τὸ σχῆμα καὶ τὸ περιεχόμενο—προσωπίδες χρυσὲς καὶ πολλὰ ἄλλα χρυσᾶ κοσμήματα, ὅπλα καὶ ἀγγεῖα μεταλλινα—ξαφνιάζουν στὴ μυήμη τοὺς ἔξη περίφημους τάφους τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, ἂν καὶ ἀνήκουν ὅλοι στὸ τέλος τοῦ 6ου π. Χ. αἰώνα [1]. Ἀλλ' ἀκόμα καταπληκτικώτερα εἶναι τὰ τελευταῖα εὑρήματα στοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδες τῆς Ῥοδόπης, κοντὰ στὰ ἑλληνοβουλγαρικὰ σύνορα, στὸ Mezek. Ὁ ἀνυπόκριτος βοιώτης ἀρχαιολόγος καθηγητὴς B. Filow ἀνέσκαψεν ἐδῶ καὶ δημοσίευσε τάφους κυψελοειδεῖς, μὲ δρόμο καὶ θαλάμους ὀρθογώνιους, ποὺ μέσα στὸν 4ο ἢ ἴσως καὶ τὸν 5ο π. Χ. αἰώνα ἐπαναλαμβάνουν τὸ ἴδιο παραπάλαιο σχῆμα τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέως [2]. Οἱ νεώτερες συνήθειες—κλίνη καὶ θύρα γιὰ τὸν κεντρικὸ θολωτὸ θάλαμο—καὶ ἄλλες ἐλαφρὲς τροποποιήσεις δὲν ἰσχύουν νὰ ἐλαττώσουν τὴν ἐντύπωση τῆς μυκηναϊκῆς καταγωγῆς, ὅπως καὶ στὸ γνωστὸ θριᾴσιο τύπο τοῦ Μακεδονικοῦ καμαρωτοῦ τάφου ἡ ἴδια παλαιὰ προέλευση εἶναι ἀναμφισβήτητη [3]. Ἔχομε βέβαια πολλὲς ἐνδείξεις, ὅτι ἀνέκαθεν ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς εἶχε ρίξει βαθειὲς ρίζες στὴ Μακεδονία καὶ τὶς ἄλλες βόρειες χῶρες. Ἀγγεῖα μυκηναϊκὰ καὶ μιμήσεις ἐντόπιες ἐνρέθηκαν στὰ παράλια τῆς Χαλκιδικῆς καὶ τὴν κάτω κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ καὶ ὁ Filow ἐδημοσίευσε

1) Ἀρτία ἔκδοση τῶν 7 πρώτων τάφων ὀφείλομε στὸν B. Filow, Die archaische Nekropole von Trebenischte, 1927. Ἀκολούθησε γιὰ τὸ ἴδιο θέμα μακρὰ πραγματεία τοῦ Α. Κεραμοπούλου, ΑΕ, 1929, σελ. 41—112, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀσύμφορες ἐπαναλήψεις εὑρίσκει κανεὶς πολλὲς καὶ στηριγμένες παρατηρήσεις. Πρβλ. ἐκεῖ, ΑΕ, σελ. 47—49 καὶ τὴ γνώμη τοῦ Ernst Fabricius. Γιὰ τὸν 8ο πλουσιώτατο τάφο καὶ τοὺς τέσσερες μικρότερους ἰδὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ N. Vulic εἰς Oester. Jahresh. 1932, 1 κέ. καὶ 1933, 161 κέ. Σχετικὰ μὲ τὸ ἐθνολογικὸ ζήτημα πιστεύω, ὅτι τὰ εὑρήματα τῶν τάφων, ὅσο ἑλληνικὰ περαπέρα καὶ ἂν εἶναι καὶ ὅσες μυκηναϊκὲς συνήθειες (προσωπίδες) καὶ ἂν ἐνθυμίζουν, καμία δὲν ἔχουν μόνα τους ἀποδεικτικὴ δύναμη. Τέτια ἔργα τέχνης μποροῦσε νὰ προμηθευθῇ κάθε βάρβαρος δυνάστης ἢ φύλαρχος καὶ τεχνίτες ἀκόμη Ἕλληνες μαθητὲς ἐντόπιους μποροῦσε νὰ ἔχῃ στὴ διάθεσή του. Ἀλλ' ὅταν θελήσουμε νὰ ἀποδιάσουμε τὰ εὑρήματα τοῦ Trebenischte μαζὶ μὲ τὶς ἐπίμονες παραδόσεις—βασιλεία τοῦ Κάδμου καὶ τῆς Ἁρμονίας, τῶν Θηβῶν, στοὺς Ἐγχελεῖς καὶ τὴ Λυχνιδό—καὶ μὲ τὰ ἑλληνικὰ τοπωνύμια—Ἀλαλκομεναί, Βόϊον ὄρος καὶ τὰ ἔθν. Βοισοί (=Βοιωτοί) Δουρίοπες—τότε δὲν μποροῦμε χωρὶς λόγο νὰ παρασιωποῦμε ἢ νὰ ἀρνούμεθα τὴ μερικὴ τοὐλάχιστο ἀλλὰ παλαιὰ ἑλληνικότητα τῆς Πελαγονίας. «*Μακεδνὸν ἔθνος*» δὲν ἦσαν μόνον οἱ Δωριεῖς.

2) Bull. de l' inst. Bulgare, XI, 1937, 1—116 μὲ γερμανικὴ περίληψη στὸ τέλος καὶ πολλὲς καλὲς εἰκόνες.

3) Τὸ πρᾶγμα θὰ ἐξετασθῇ εὐρύτερα σὲ λίγο μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ νέου εὑρήματος τῆς Βεργίνας.

διπλοὺς πελέκεις, ξίφη καὶ χρυσὸ ἀγγεῖο, εὑρημένα στὴ σημερινὴ Βουλγαρία μὲ βέβαιες ἀναμνήσεις μυκηναϊκές [1]. Ἀλλὰ γιατί μόνο ἐδῶ ἐπάνω οἱ παλαιὲς αὐτὲς καὶ μεγάλες ὑπόγειες κατασκευὲς καὶ γιατὶ τὰ πλουσιώτατα κτερίσματα τοῦ Trebenischte; Ποτὲ δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε τὴν ἀποκλειστικότητα αὐτὴ στὸν ἀρχαϊσμό, ἂν δὲν ἐδίναμε προσοχὴ στὴ σημαντικώτατη ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὅτι στὶς βόρειες αὐτὲς χῶρες, Ἑλληνικὲς ἢ βαρβαρικές, ὑπῆρχαν πάντοτε βασιλεῖς καὶ κοντὰ σ' αὐτοὺς πλούσιες οἰκογένειες, ποὺ συνήθιζαν ἀνέκαθεν νὰ ἐφοδιάζουν τοὺς νεκρούς των μὲ ἄπειρα δῶρα καὶ χρειάζονταν ὁλόενα χῶρο καὶ κατασκευές. Τὸ ἴδιο βέβαια δὲν ἰσχύει καὶ γιὰ τοὺς μικροὺς καὶ σχετικὰ φτωχοὺς τάφους ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι. Ἀλλὰ καὶ ἐδῶ ἡ ἐπιβίωση τοῦ παλαιοῦ τάφου-κιβωτίου, ἔστω καὶ σὲ ἀτροφικὴ μορφή, γίνεται μόνο νομιὴ ὅμως σκεφθοῦμε καὶ τὸν κρυμμένον παράγοντα, τὴν τεχνικὴ ἀνάγκη, νὰ στερεωθῇ ὁπωσδήποτε ὁ ἀπαραίτητος τύμβος [2].

Ὕστερα ἀπὸ τοὺς τάφους ἀποβλέψαμε στὴν ἔρευνα τοῦ παλαιοῦ συνοικισμοῦ, table, τὴν πρώτη ἀρχή του καὶ τὴ διάρκεια. Ἀνοίξαμε πρὸς τοῦτο πολλοὺς μικροὺς λάκκους πάνω στὸ ἐπίπεδο ὕψωμα καὶ προσέξαμε μάλιστα στοὺς κομμένους ἔτοιμους ὄχτους κατὰ τὴ θάλασσα. Σὲ τρία σημεῖα βεβαιώσαμε ἴχνη κατοικιῶν. Κοντὰ στὴ δεύτερη συστάδα τῶν τάφων βρέθηκε τὸ ἀρτιώτερο οἴκημα. Οἱ τοῖχοι κατέβαιναν στὸ βάθος σχεδὸν τῶν 2 μέτρων, ἦσαν κακοχτισμένοι μὲ κοινοὺς μικροὺς καὶ μεγάλους λίθους πολὺ λίγο πελεκημένους καὶ περιέκλειαν δύο δωμάτια, τὸ στενώτερο δυτικὸ γεμᾶτο πίθους καὶ τὸ μεγαλύτερο ἀνατολικὸ ἄδειο. Τὸ ὀρθογώνιο κτήριο εἶχε φαίνεται μάκρος κοντὰ 7 μ. καὶ πλάτος 5.50 μ. Ἀπὸ τοὺς πίθους, ποὺ ἕνας ἔφθανε ὕψος 1.90 μ. καὶ πλάτος τὸ μεγαλύτερο 0.80 μ., κανένας δὲν ἦτανε στολισμένος μὲ γλυπτὰ ἢ ζωγραφιστὰ κοσμήματα, οὔτε λαβὲς εἶχε. Ἔτσι δὲν ἔδιναν ἀφορμὴ γιὰ ὁρισμένη χρονολογία. Ὅμως γιὰ τὸ στενόμακρο σχῆμα τους, τὴν κωνικὴ κάτω βάση, τὴ λεία ἐπιφάνεια καὶ τὴ σίγουρη δουλειά τους δὲ φαίνονται πολὺ ἀρχαῖοι. Πιθανὸν μάλιστα νὰ εἶναι σύγχρονοι, καὶ σχετικὰ τὸ οἴκημα, μὲ τοὺς τάφους. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν πολλὰ μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τοὺς τοίχους, δὲ βγαίνει τίποτε ὁριστικό, γιατὶ καὶ στὸ μεγαλύτερο βάθος ἦταν ἀνακατωμένα πρωτογεωμετρικὰ μακεδονικὰ μὲ κορινθιακὰ καὶ κομμάτια νεώτερα μὲ στιλπνὸ μαῦρο γάνωμα. Στὰ ἄλλα δύο κτήρια οἱ τοῖχοι ἔπαιναν ἐνωρὶς καὶ δὲν ἐπέτρεπαν καμία εἰκασία.

1) Revue internationale et balkanique, III, 1937, 1—7. Πρβλ. καὶ REG, I.II, 1939, 104—5 (Picard).

2) Τὸ σχῆμα τοῦ κολούρου κώνου μὲ τὸ μεγαλύτερο κόψιμο τῆς κορυφῆς, σὰ μικρὴ νεώτερη τροποποίηση, βλέπομε καὶ στὸ θολωτὸ τάφο τοῦ Kurt-Kalé (Bull. inst. Bulgare ἔ. ἀ. σελ. 79. εἰκ. 89) καὶ τὸ ἴδιο παρατηρεῖ ὁ Durm στοὺς παρόμοιους μεγάλους τάφους τοῦ Παντικαπαίου (Baukunst der Griechen, 81 κέξ.).

Μόνο σὲ ἕναν ἐσημειώσαμε τὸ ἀπροσδόκητο πάχος 1.60 μ. καὶ ἴσως ἀνῆκε σὲ μεγάλον περίβολο. Σὲ ἄλλη θέση, νοτιώτερα καὶ πρὸς τὴ θάλασσα, ἐφάνη σὲ μικρὸ βάθος καλοχτισμένο βάθρο μὲ πώρινους μεγάλους λίθους, βέβαια νεώτερο, μὲ μῆκος 2.44 καὶ πλάτος 1.10 μ. Κοντὰ στὸ βάθρο παρακολουθήσαμε τὰ ὄστρακα σὲ μεγάλο βάθος καὶ μόνο στὰ 4 μέτρα βρήκαμε τὸ μέλιγγα. Καὶ ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε καμία τάξη στὰ στρώματα καὶ βρήκαμε νεκρατικὰ καὶ μαῦρα στιλπνὰ κομμάτια πολὺ κάτω. Σημαντικὸ ὅμως εἶναι, ὅτι δὲν ἐσημειώθηκε κανένα ἀναμφισβήτητο κομμάτι τῆς χαλκῆς ἐποχῆς· οὔτε γνήσιο μυκηναϊκό, ὅπως ὑπῆρχε λόγος νὰ περιμένωμε [1]. Τὸ ἴδιο παρατηρήσαμε καὶ στοὺς ἄλλους λάκκους ποὺ ἀνοίξαμε καὶ μᾶς ἔδωκαν μεγάλον ἀριθμὸ ὀστράκων. Ἡ ἀπουσία τῶν μυκηναϊκῶν καὶ ἄλλων κομματιῶν, ποὺ νὰ ἀνήκουν μόνο στὴ 2η χιλιετηρίδα, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Μόνο ἄρθονα ἐντόπια ὄστρακα, γραπτὰ ἢ ἄγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου, ἂν καὶ μερικὰ καταγωγῆς παλαιότερης, ἐμαζεύτηκαν, ἀνακατεμένα συχνὰ μὲ νεώτερα, ἀπέξω φερμένα κομμάτια. Καὶ ὁ Rey ὁ ἴδιος ἀπεικονίζει μόνο ἕνα κομμάτι, λαιμὸ ἀπὸ ἀμφορέα μὲ γραπτοὺς δύο συγκεντρικοὺς κύκλους, ποὺ ἀνήκει στὸ εἶδος τῶν ἐντόπιων πρωτογεωμετρικῶν (BCH, ἔ. ἀ. II, 258, fig. 50) [2]. Ἀλλ' ἂς μελετήσωμε καλύτερα πρῶτα τὰ ὄστρακα τῆς συλλογῆς τοῦ Πανεπιστημίου.

Στὴν εἰκ. 3 τὸ 1 μὲ τὴ δακτυλόμορφη λαβή, ὕψος 0,15 μ. ἀνήκει σὲ σκύφο χειροποίητο, ποὺ ὁριστικὰ δὲν ἀνήκει στὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου. Παρόμοιος ἀκέραιος σκύφος ὑπάρχει ἀπὸ τὴν Ὄλυνθο στὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης (Olynthus V, pl. XXIII, P. 25, Mylonas). Τὸ 2 ἐπίσης ἀπὸ

---

1) W. A. Heurtley, Prehistoric Macedonia, 1939. Στὸ νέο αὐτὸ λαμπρὸ βιβλίο τοῦ γνωστοῦ ἐρευνητῆ τῆς προϊστορικῆς Μακεδονίας βλέπει κανεὶς εὔκολα ἀκολουθώντας τοὺς πίνακες καὶ τὴν ἐποπτικὴ διάταξη τῶν κεφαλαίων, ὅτι μυκηναϊκὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν στὸν Ἅγ. Μάμα κοντὰ στὴν Ὄλυνθο (σελ. 8), στὸ Γόνα (σ. 23), Σαρατσὲ (σ. 30), Βαρδαρόφτσα (σ. 39), Βάρδινα (σ. 35) καὶ στὸ Κιλινδὶρ καὶ τὴν Τσαουσίτσα.

2) Ὁ Heurtley, Preh. Maced. σελ. 219, εἰκ. 90 ε ἀπεικονίζει ὄστρακο τοῦ Βρεττανικοῦ Μουσείου (=B. M. C. Fig. 29) μὲ προέλευση Mikra, ποὺ τὸ τοποθετεῖ στὴν τελευταία περίοδο τοῦ χαλκοῦ (L. B.). Πρόκειται γιὰ ὄστρακο τῆς συλλογῆς τῶν Ἄγγλων κατὰ τὸν πόλεμο, ποὺ πῆρε τὸ δρόμο πρὸς τὸ Βρεττανικὸ Μουσεῖο καὶ ἕνα κομματάκι βέβαια δὲν ἀλλοιώνει τὴ γνώμη γιὰ τὴ νεώτερη ἐποχὴ τοῦ συνοικισμοῦ. Στὸ ἴδιο χωρίο ὁ Heurtley ἀμφιβάλλει ἂν ἡ Mikra τοῦ Καταλόγου εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ Mikrò Karabournoù καὶ ἔχει δίκαιο, γιατὶ ὁ Rey στὴν παλαιότερη δημοσίευσή του ὀνομάζει τὸ Καραμπουρνάκι πάντοτε petit Karabouroun καὶ μόνο στὴν Albania τοῦ 1927 ἀναφέρει τὴ Μίκρα. Φαίνεται, ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι πλάσμα τῶν ξένων στρατιωτικῶν, φτιαγμένο γιὰ τὴ γλωσσικὴ εὐκολία. Τοὐλάχιστον, ὅσο ἐζήτησα δὲν κατώρθωσα νὰ μάθω, ἂν ἡ Μίκρα εἶναι λαϊκὸ γνήσιο τοπωνύμιο, ἂν καὶ ἄρχισε νὰ εἰσάγεται καὶ σὲ μᾶς γιὰ τὴ συντομία του, π. χ. ἀεροδρόμιον τῆς Μίκρας.

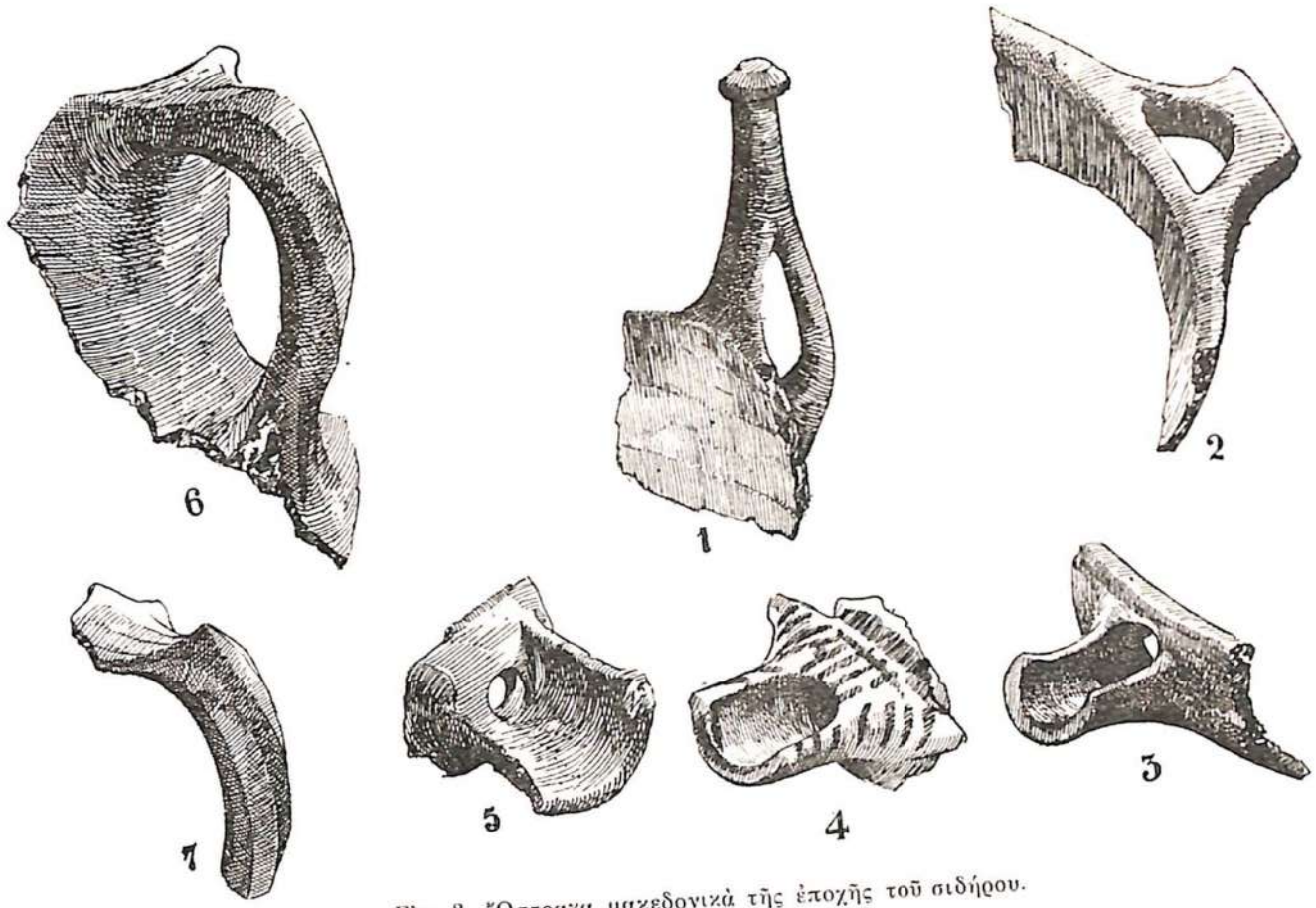

Εἰκ. 3. Ὄστρακα μακεδονικὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου.

σκύφο χειροποίητο, μῆκος μέγιστο 0.145 μ. Ἡ λαβὴ εἶναι νεόπλασμα τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου. Ἐβγῆκε ἀπὸ τὴ διαπλάτυνση τοῦ στομίου καὶ μοιάζει χωρὶς νὰ ἔχῃ τὴν ἴδια καταγωγὴ μὲ τὴ γνωστὴ διχαλωτὴ λαβὴ (Ποσούντας), τὸ wish-bone handle τῶν Ἄγγλων (Heurtley ἔ. ἀ σελ. 103). Τὰ 3, 4 καὶ 5 εἶναι *προχύσεις* σκύφων. Τὸ κομμάτι 3 ἀνήκει σὲ τροχοποίητο σκύφο, βαμμένον ἀπέξω καὶ μέσα μὲ παῦρο σκοτεινὸ γάνωμα. Ἡ πρόχυση 4 παίρνει τὴ μορφὴ κεφαλῆς ζώου, σὰν ταύρου, ὅπως ἡ λαβὴ ἀγγείου ἀπὸ τὸ Σαρα-

Εἰκ. 4. Πρωτογεωμετρικὰ μακεδονικὰ ὄστρακα.

τσὲ [1] κεφαλῆς πάπιας. Σκύφοι μὲ τὸν κρουνό, τὴν πρόχυση, κάτω ἀπὸ τὸ στόμιο παρουσιάζονται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἴδια ἐποχὴ (πρβλ. Heurtley ἔ. ἀ 493 καὶ Fig. 110). Τὰ 6—7 εἶναι μέρη ἀπὸ προχόες μεγάλες τοῦ γνωστοῦ τύπου μὲ τὸ λαιμὸ κομμένον. Οἱ γωνιάρικες ἐπάνω καὶ στριμένες αὐλακωτὲς λαβὲς σημαίνουν τὸ κύριο γνώρισμα τῆς κεραμικῆς τοῦ Lausitz, ὅπως ὀνομάζουν ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο τόπο τῆς Βοημίας τὸ λαό, ποὺ κατέβηκε κατὰ τὸ 12ο αἰώνα ἕως τὴ Μακεδονία (Heurtley, 98, 103, Fig. 87, 190).

1) BSA, XXX, 1928—9, The Toumba of Saratsé, Fig. 24.

Ἡ κεραμικὴ αὐτὴ ἐμορφώθη βέβαια στὴ χαλκὴ ἐποχή, ἀλλ' ὅμως εἶχε στὸν τύπο μάλιστα τῆς προχόης μεγάλη μακροβιότητα σὲ πολλοὺς ὕστερα αἰῶνες [1].

Εἰκ. 4, 1. Κομμάτι ἀπὸ μεγάλον ἀμφορέα, λαιμὸς καὶ ὦμος. Ὕψος 0.12. Ὁ πηλὸς κοκκινωπός, καλὰ ψημένος, λεῖος στὴν ἐπιφάνεια, χωρὶς ἄλλο ἐπίχρισμα. Τὸ γάνωμα μαῦρο μὲ μικρὴ μεταλλικὴ λάμψη. Ἡ διακόσμηση στὸν ὦμο: τρίγλυφα—4 κάθετες γραμμὲς—καὶ μετόπες μὲ ὁμοκέντρους κύκλους φτιασμένους μὲ διαβήτη. Εἰκ. 4, 2. Χοντρὸ ὄστρακο, πάχος 0,01, μὲ συγκεντρικοὺς κύκλους. Τὸ γάνωμα εἶναι σκοτεινότερο παρὰ στὸ προηγούμενο. Εἰκ. 4, 3. Κομμάτι τεχνικῶς ὅμοιο μὲ τὸ 1 ἀλλὰ μὲ ἄτονο ἀμαυρὸ γάνωμα, ἀπὸ τὸν ὦμο μεγάλου ἀγγείου. Σὰν εἶναι στὴ φωτογραφία βαλμένο ἀνάποδα, ὅπως καὶ τὸ 4, ἡ ἀρχὴ τοῦ λαιμοῦ πρέπει νὰ ζητηθῇ κάτω. Ἡ πλατιὰ ἀκανόνιστη καμπύλη φαίνεται πὼς γυρίζει μόνο δεξιὰ καὶ εἶναι ἄγνωστο πόσους κυματισμοὺς ἔκανε καὶ πῶς ἐτελείωνε ἀριστερά. Εἰκ. 4, 4. Ἐπίσης ὦμος μεγάλου ἀγγείου. Ἡ διακόσμηση εἶναι παρόμοια, ἀλλὰ τώρα εἶναι πλουσιώτερη. Οἱ κοκκίδες εἶναι κατάμαυρες καὶ τὸ ἄλλο χρῶμα τῶν σπειρῶν κραμπολό

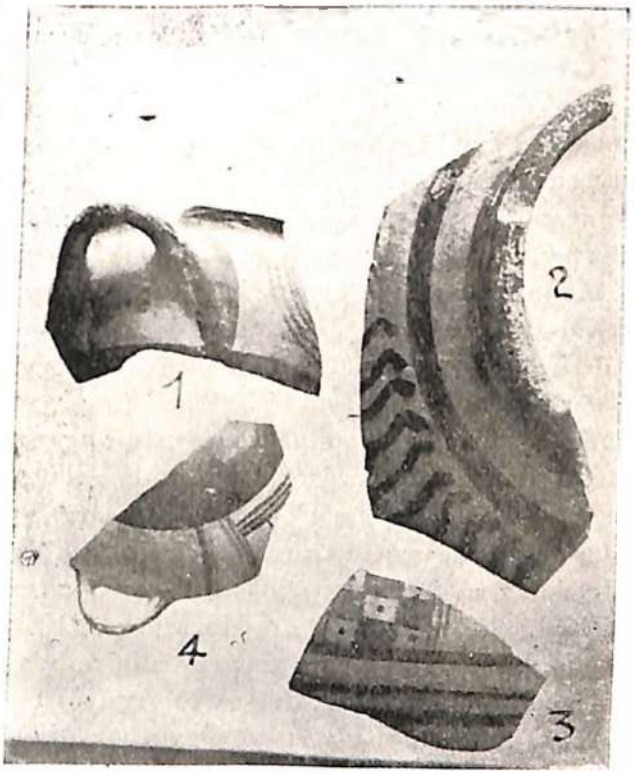

Εἰκ. 5.

Εἰκ. 5, 1. Μέρος σκύφου μὲ κρεμάμενα ἡμικύκλια συγκεντρικά. Ὁ

1) Ὁ τύπος τῆς προχόης πέρασε καὶ στὴ Θεσσαλία, ὅπου ἦταν σὲ συχνὴ χρήση στοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους τῆς Μαρμάριανης (800 περίπου π. Χ. Heurtley a. Skeat, Marmariane, pl. III). Πόσο διατηροῦνται τὰ ἁπλὰ ἀγγεῖα κοινῆς χρήσεως εἶναι γνωστό, ἀλλὰ θὰ ἔμενε ἀπίστευτο, ὅτι ἡ προχόη φθάνει μέχρι τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἂν δὲν ἐβεβαίωνε τὸ πρᾶγμα ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμοπούλου κοντὰ στὸ Τσοτύλι, ὅπου στὸν ἴδιο τόπο εὑρέθη μιὰ τέτια προχόη μὲ λαιμὸ κομμένο καὶ στριμένο χέρι μαζὶ μὲ μεγαρικοὺς σκύφους..

πηλὸς εἶναι πυκνὸς σφιχτὸς καὶ καλοψημένος μὲ λεία ἐπιφάνεια. Τὸ γάνωμα κοκκινωπὸ μὲ αἰσθητὴ λάμψη. Παρόμοιων σκύφων εὑρέθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια. Τὸ σχῆμα τοῦ σκύφου, μυκηναϊκῆς καταγωγῆς, καὶ ἡ τυπικὴ διακόσμηση τῶν ἡμικυκλίων εἶναι γνωστὰ καὶ σὲ ἄλλους μακεδονικοὺς τόπους καὶ στὴ Μαρμάριανη (Heurtley, Preh. Mac. 497 ἀπὸ τὴν Τούμπα τῆς Καλαμαριᾶς, 480 (Σαρατσὲ) καὶ 491 (Τοψίν). Marmariane, BSA, XXXI, pl. VII). Εἰκ. 5, 2. Κομμάτι ἀπὸ σταμνόμορφο μεγάλο ἀγγεῖο ἐξαιρετικὰ καλῆς ἐργασίας, μὲ γάνωμα στιλπνὸ μαυροκόκκινο. Κοντὰ στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς κρεμασμένες φιδίσιες γραμμὲς ἀριστερὰ ἴχνη λαβῆς. Ὑπάρχουν καὶ δύο ἄλλα κομμάτια μὲ παρόμοια διακόσμηση, ἄλλα μὲ σκοτεινὸ γάνωμα, ἀπὸ μικρότερα ἀγγεῖα. Εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχουν ὅλα μυκηναϊκὴ καταγωγὴ (Submycenaean. Πρβλ. Heurtley ἔ. ἀ. εἰκ. 107). Εἰκ. 5, 3. Ὄστρακο, ἀπὸ ἀδιάγνωστο μεγάλο ἀγγεῖο, μὲ ἀβακωτὸ κόσμημα. Τοῦτο θυμίζει ἀπὸ μακρυὰ παρόμοια ἀβακωτὰ ἀπὸ τὸ Μπουμπούστι (Heurtley, fig. 98 f), ἀλλὰ γιὰ τὴν καλὴ ἐργασία καὶ τὴν ἐναλλαγὴ τοῦ χρωματισμοῦ στὰ τετράγωνα φαίνεται ὅτι τὸ ἀγγεῖο εἶναι ἀπέξω φερμένο, ἀπὸ τὴ Ν. δηλ. Ἑλλάδα καὶ εἶναι γεωμετρικό. Βέβαιο γεωμετρικὸ ὄστρακο καὶ μάλιστα τοῦ Λιπύλου ἢ τῶν Κυκλάδων ὑπάρχει στὴ Συλλογὴ ἕνα μὲ ραβδωτὴ ἐπιφάνεια καὶ διακόσμηση τεθλασμένων γραμμῶν, τῆς καλύτερης ἐργασίας [1]. Ἀκόμα ὑπάρχουν πολλὰ κομμάτια ποὺ ἀνήκουν σὲ δύο ἢ τρεῖς ἄποδες κύλικες ἢ πινάκια. Σταυρωτὸ κόσμημα στολίζει τὴ βάση καὶ φακοειδῆ στολίδια, σὰν φύλλα χωρὶς μίσχους στὶς ἄκρες κάθετα τοποθετημένα, γεμίζουν γύρω τὴν πλατύτερη ζώνη. Παρόμοια εὑρέθηκαν στὸ βόθρο τῆς καθάρσεως στὴ Ρήνεια (Dugas, Délos XV, pl. 33, 1 σελ. 67) καὶ στὸ Μουσεῖο τοῦ Βόλου βλέπει κανεὶς μερικὰ παραδείγματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸν πλούσιο γεωμετρικὸ τάφο τοῦ Καπακλή (ἀδημοσίευτο). Γι' αὐτό, ἂν καὶ τὸ τεχνικὸ μέρος δὲν εἶναι πολὺ διαφορετικό, τὸ πιθανώτερο εἶναι, ὅτι τὰ πινάκια αὐτὰ ἦρθαν ἀπέξω. Ἀναμφισβήτητο ἐξωτερικὸ ἀγγεῖο εἶναι σκύφος ροδιακός, ποὺ ἕνα μέρος του φαίνεται στὴν εἰκ. 5, 4. Ὁ πηλὸς εἶναι ὠχρόλευκος, ἡ ἐπιφάνεια λεία καὶ τὸ μαῦρο γάνωμα λάμπει ζωηρότερα. Παρόμοιοι σκύφοι τῆς Ρόδου βρέθηκαν ἀρκετοὶ στὴ Ρήνεια (Dugas, Délos XV, pl. 48).

Ἀνατολίζοντα.

Δὲν εἶναι λιγώτερα ἀπὸ τὰ ἐντόπια γεωμετρικὰ τὰ ἀνατολίζοντα. Ξεχω-

---

1) Ἕνα χιλιόμετρο ΒΑ ἀπὸ τὸ Καραμπουρνάκι καὶ κοντὰ στὴ θάλασσα ἰδιώτης εὑρῆκε ἀκέραιο σκύφο γεωμετρικό, διακοσμημένον ἁπλὰ μὲ κάθετες γραμμὲς καὶ τὸν ἐδώρησε στὴ Συλλογὴ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἄλλη τοῦτο μαρτυρία, ὅτι διαφορετικὰ ἀπὸ τοὺς μεσόγειους τόπους, ὅπου μόνο τὰ κορινθιακὰ πρωτοεισάγονται (Βαρδαρόφτσα), ἔχομε στὸν παράλιο συνοικισμὸ εἰσαγωγὴ γεωμετρικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ ἢ ἀπὸ τὰ νησιά. Ὁ σκύφος εἶναι γραμμένος στὸν κατάλογο τῆς Συλλογῆς.

ρίζουν ἀπ' αὐτὰ γιὰ τὸ πλῆθος τῶν τὰ *κορινθιακὰ* ὄστρακα καὶ τὰ λεγόμενα *ναυκρατικά*. Ἀπὸ τὰ πρῶτα βρέθηκαν κομμάτια ἐκτὸς ἄλλων καὶ ἀπὸ κρατῆρες μεγάλους τοῦ γνωστοῦ σχήματος a colonette, χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία[1]. Ἕως 30 κομμάτια μικρῶν καὶ μεγάλων ἀγγείων πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν ναυκρατικῶν. Τὸ ὄστρακο, εἰκ. 6, 1 δείχνει ὅλα τὰ γνωστὰ χαρακτηριστικά. Εἶναι ἄκρη ἀπὸ λεπτότατο σκυφοειδὲς ἀγγεῖο μὲ ἐπίχρισμα

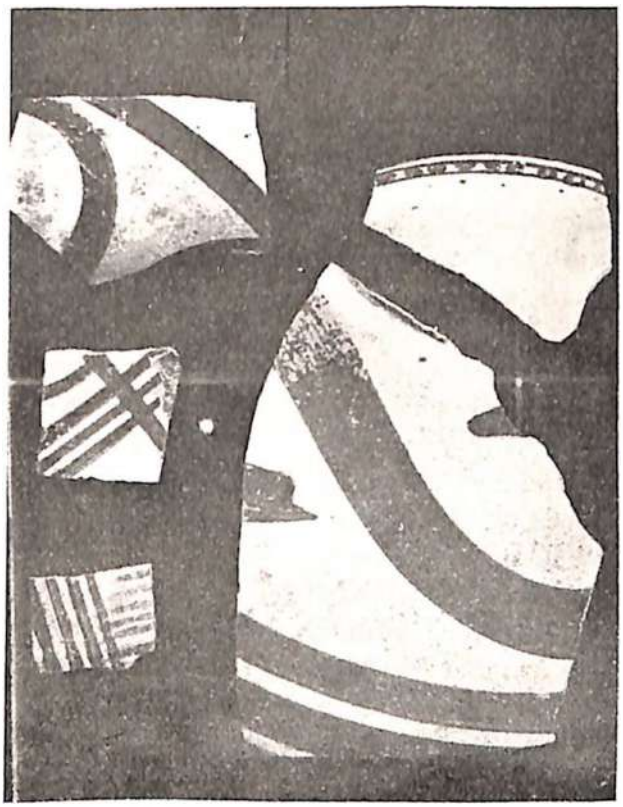

Εἰκ. 6. «Ναυκρατικὰ» τῆς Χίου.

λευκὸ καὶ λεῖο καὶ στὶς δυὸ πλευρές. Ἀπομένει τὸ ἐπίχρισμα σκεπάζει γάνωμα καστανὸ καὶ πάνω σ' αὐτὸ ἡ διακόσμηση γίνεται μὲ χρώματα ἐπίθετα, λευκὸ καὶ κόκκινο—διατηρεῖται ρόδακας μὲ κύκλους καὶ στιγμὲς γύρω καὶ μέρος «φύλλου». Ἀπέξω ὅς φάντο χρησιμεύει τὸ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ τὸ γάνωμα τῆς ταινίας εἶναι στιλπνὸ μαῦρο. Μὲ τὸ γνήσιο αὐτὸ ναυκρατικὸ κομμάτι

1) Ὅτι συχνὴ ἦταν στὸν τόπο ἡ εἰσαγωγὴ κορινθιακῶν ἀγγείων, δείχνουν καὶ οἱ σχετικὰ πολυάριθμοι νεώτεροι κώθωνες, οἱ δημοσιευμένοι στὴν Albania, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ γειτονικὴ νεκρόπολη. Μερικοὶ κώθωνες ἔμειναν στὴ Θεσσαλονίκη, στὴ μικρὴ Συλλογὴ δίπλα στὸν Ἅγιο Γεώργιο.

συμφωνοῦν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα. Τὰ 2 καὶ 3 τῆς ἴδιας εἰκόνας παρουσιάζουν τὸ ἴδιο δυνατὸ ἐπίχρισμα καὶ γάνωμα, εὐχάριστο κόκκινο σχεδὸν πορφυρό. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς γάνωμα μὲ ἀραιότερο ἐπίχρισμα δείχνουν καὶ τὰ μεγάλα κομμάτια 4 καὶ 5 ποὺ ἀνήκουν σὲ μεγάλους ἀμφορεῖς. Στὸ 4 διακρίνεται ἀντίστροφα στὰ δύο ἄκρα ἀναδιπλωμένη σπεῖρα, ποὺ θὰ ἐστόλιζε τὸν ὦμο τοῦ ἀμφορέα, ἀπὸ 5 φαίνονται κάτω ἀπὸ τὴν πορφυρὴ ζώνη μέρη δύο κύκλων. Ἀνάλογη ἁπλὴ διακόσμηση ἁπλωτὴ καὶ στὰ λοιπὰ κομμάτια μεγάλων ἀγγείων χρήσεως. Ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ πηλός, κοκκινωπὸς σὲ παραλλαγές, δὲν διαφέρει ἀπὸ τὸν πηλὸ τῶν γεωμετρικῶν τοῦ τόπου καὶ τὰ τελευταῖα δείχνουν κάποτε τὴν ἴδια ἀναδιπλωμένη σπεῖρα, ἀλλ' αὐτὸ δὲ στηρίζει τὴν ἰδέα, ὅτι μποροῦ τὰ λαμπρόχρωμα αὐτὰ ἀγγεῖα νὰ εἶναι ἐντόπια.

Στὴ νῆσο Χίο καὶ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Φαναίου ὁ Κ. Κουρουνιώτης εὗρε τὸ 1915 ἀρκετὰ κομμάτια ναυκρατικὰ καὶ μερικὰ μάλιστα μὲ ἐπιγραφὲς στὴ διάλεκτο τοῦ τόπου (Ἀρχ. Δελτίον, 1916, 200 κέξ., *ὑπομνήμ.*, εἰκ. 16). Τελευταῖα στὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, στὰ Κάτω Φανά, ἡ Miss Lamb ἐπρόσθεσε πλῆθος ναυκρατικῶν ἀγγείων καὶ ἐπειδὴ αὐτὰ παρουσιάζουν ποικιλία σχημάτων καὶ ὁμοιάζουν τεχνικὰ μὲ τὰ γεωμετρικὰ τοῦ τόπου, ἔφθασε στὸ εὔλογο συμπέρασμα, ὅτι ἡ πρώτη πατρίδα τῶν ἀγγείων αὐτῶν ἦταν ἡ Χίος καὶ ὄχι ἡ καινὴ ἀποικία τῶν Ἰώνων, ἡ Ναύκρατις, ὅπου θετικὰ γνωρίζομε, ὅτι ἔλαβαν μέρος καὶ Χῖοι, ἂν μὴ ἐπρωτοστάτησαν (Ἡρόδ. II, 178) [1]. Τὸ ποᾶγμα εἶναι τόσο φανερό, ὥστε ἤδη στὰ 1930 ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ γνωρίζοντας μόνο τὰ εὑρήματα καὶ τὴ μελέτη τοῦ Κουρουνιώτη, εἶχα σκεφθῆ τὸ ἴδιο [2]. Ἀλλὰ τὰ νεώτερα εὑρήματα δὲν ἀφήνουν καμία ἀμφιβολία. Μποροῦ στὴ Ναύκρατι νὰ εἶχαν ἐγκατασταθῆ Χῖοι κεραμεῖς, ἀλλὰ τὸ ἀρχικὸ καὶ κύριο ἐργαστήριο ἦτανε στὸ μεγάλο νησὶ καὶ ἀπὸ κεῖ ἐγίνοταν ἐξαγωγὴ γύρω σὲ ὅλο τὸ Αἰγαῖο (Ἀῆλος) καὶ στὸ βόρειο παράκτιο συνοικισμὸ στὸ Καραμπουρνάκι. Οἱ μεγάλοι ἀμφορεῖς θὰ ἐστέλνονταν γεμάτοι ἀπὸ τὸν περίφημο στὴν Ἀρχαιότητα οἶνον τοῦ νησιοῦ (Θουκ. VIII, 24, 3). Ἐπὶ πλέον ὁ Μπακαλάκης εὗρῆκε ναυκρατικὰ συντρίμματα στὴν Καβάλα (ΠΑΕ, 1937, 62—63, εἰκ. 4—5).

Ἀπὸ ἄλλα ὄστρακα τῶν δοκιμαστικῶν λάκκων σημειώνομε ἀκόμη 2 κομμάτια τοῦ εἴδους τῶν κλαζομενείων ἀγγείων καὶ μερικὰ ἄλλα συντρίμματα, ἐπίσης ἀσήμαντα, μελανόγραφα. Ἀπὸ τοὺς λάκκους ἐβγῆκαν καὶ

1) BSA, XXXV, 1934—5, 138—161 pl. 34—37. Στὸν πίνακα 37 τὰ ὄστρακα 4 καὶ 6 δείχνουν τὴν ἴδια ἀκριβῶς ζώνη ὅπως τὸ δικό μας τῆς εἰκ. 6, 1. Τὸ κομμάτι μὲ τὴ δυσανάγνωστη ἐπιγραφὴ Fig. 13 (coarse ware) δείχνει τὴ συνηθισμένη στὰ μεγάλα ἀγγεῖα χρήσεως κνηματισμένη ταινία. Πρβλ. καὶ BCH, 1935, 300—302 fg. 53 (Lemerle) καὶ REG, 1939, 185 (Audiat).

2) Τὴ γνώμη αὐτὴ ἐξέφρασα σὲ ἔκθεσή μου, ποὺ δημοσιεύτη στὸ BCH, 1930, II, (Chronique) σελ. 497 ἀπὸ τὸν Beguignon.

πολυάριθμα ἀττικὰ ἄγραφα μὲ μαῦρο στιλπνὸ γάνωμα τοῦ 5ου ἢ καὶ 4ου αἰώνα. Ἑλληνιστικὰ ὄστρακα δὲν ἐσημειώθηκαν μὲ θετικότητα.

Ξαναγυρίζοντας στὸ χρονολογικὸ ζήτημα δὲ βρίσκομε εὔλογο νὰ ἀνεβάσωμε τὴν ἵδρυση τοῦ συνοικισμοῦ στὴν τελευταία ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ (1500 περίπου—1000 π. Χ. Heurtley, 126). Μέσα στὰ ὄστρακα ποὺ περιγράψαμε λείπουν οἱ χαρακτηριστικὲς διχαλωτὲς λαβὲς (wish-bone handles) καὶ τίποτε δὲ φαίνεται ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἀμαυρόχρωμη διακόσμηση, ποὺ ξέρομε ἀπὸ τὸ Μπουμπούστι πρὸ πάντων. Ἡ κεραμικὴ τοῦ Lausitz γνωρίζομε, ὅτι διαρκεῖ πολὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη ἀνάπτυξή της γύρω στὰ 1150 (Heurtley, 125), ἐνῶ τὰ πρωτογεωμετρικά, ποὺ εἶναι νεώτερα, μὲ μικρὴ ἐξέλιξη εἶναι σχεδὸν τὰ μόνα παλαιὰ ἀγγεῖα. Ἔπειτα πρέπει νὰ ἀποβλέψωμε στὸ εὔκολο καὶ συχνὸ ἀνακάτεμα τῶν παλαιῶν μακεδονικῶν ὀστράκων μὲ τὰ νεώτερα. Γιὰ ὅλα αὐτὰ πιστεύω, ὅτι ἡ πρώτη ἐγκατάσταση στὸ Καραμπουρνάκι ἔγινε τὸ ἐνωρίτερο γύρω στὰ 1000 π. Χ. Καὶ τοῦτο εἶναι φυσικό, ἂν λάβωμε ὑπόψει τὸ μικρὸ βάθος, ποὺ ἂν δὲν εἶναι 1.20, ὅπως ἀναφέρει ὁ L. Rey, δὲν ὑπερβαίνει ὅμως κατὰ μέσον ὅρον τὰ 2 μέτρα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὴ θέση Gona στὴν κοιλάδα τῶν Βασιλικῶν, ὅπου κοντὰ στὴν τοῦμπα εἶναι ἡ table μὲ 2 μέτρα ἀνώτερο στρῶμα, βυζαντινὰ ὄστρακα, καὶ 2 μ. παρακάτω μὲ συντρίμματα μόνο τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου (Heurtley, σελ. 23). Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἔχομε καὶ στὴν table τῆς Ὀλύνθου. Ἀνήκει ἄρα ὁ συνοικισμὸς στὸ Καραμπουρνάκι στὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὸ συμβατικὸ ἀλλ' ἐπιτυχημένο καθορισμὸ τοῦ Τσούντα, ὅτι ἡ κάθοδος τῶν Δωριέων σημαίνει τὸ τέλος τῶν προϊστορικῶν χρόνων[1]. Σὰν παράλιος τόπος ἦταν πιὸ ἀνοιχτὸς στὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν κάτω Ἑλλάδα, ὅπως εἴδαμε, ὅτι συμβαίνει μὲ τὰ γεωμετρικὰ καὶ ὕστερα τὰ «ναυκρατικὰ» καὶ ἄλλων τόπων ἀγγεῖα. Ἡ ἐπικοινωνία αὐτὴ δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ σταματήσῃ προτοῦ ἐμφανιστοῦν τὰ ἀττικά. Ἔτσι εἴχαμε τὴν καλὴ τύχη νὰ συναρτίσουμε ἀπὸ εὑρήματα τῆς πρώτης συστάδας τῶν τάφων μερικὰ ἐνδιαφέροντα ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, ποὺ θὰ τὰ περιγράψωμε, ὡς τὸ λαμπρότερο δῶρο τῆς ἀνασκαφῆς, ἰδιαιτέρως.

II

Τὸ ἀρτιώτερα συγκροτημένο ἀγγεῖο τῆς συλλογῆς, ὁ σκύφος, πίν. 1—2, δὲ δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορά. Σύμφωνα μὲ τὴ σύντομη περιγραφὴ χωρὶς εἰκόνα στὴν Chronique BCH, 1930, 497, καὶ μόνο μ' αὐτή, ὁ σύγχρονος ἀνακαινιστὴς τῶν ἀγγειογραφικῶν μελετῶν, ὁ Beazley, μὲ τὴν ἀπέραντη μνήμη καὶ τὴν καταπληκτικὴ διαύγεια στὶς ἀντιλήψεις του, ἀναγνώρισε ἕνα ἄλλο ἔργο τοῦ ἀγγειογράφου, ποὺ τὸν εἶχε πρωτύτερα ὀνομάσει

1) Χρ. Τσούντα, Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης, σελ. 1.

Lewismaler[1] καὶ ἐφοδιάσει μὲ 30 κοντὰ ἀγγεῖα, ἀποκλειστικὰ σκύφους. Τὴ γνώμη του αὐτὴ ἀνακοίνωσε στὸν H. Smith, καθηγητὴ στὴν Καλιφόρνια, ποὺ ἑτοίμαζε εἰδικὸ ἔργο γιὰ τὸ σκυφογράφο. Προτύτερα ὁ D. Robinson καὶ ἡ S. Freeman εἶχαν διεξοδικὰ μελετήσει (AJA. 1936, 215—227) τὸν ἴδιο τεχνίτη μὲ τὴ δημοσίευση νέων σκύφων τῆς συλλογῆς Robinson τῆς Βαλτιμόρης, ποὺ ἔφερε τὴν ἐπιγραφή : *Πολύγνωτος ἔγραψεν*. Ἐμάνη καθαρά, ὅτι ὁ Πολύγνωτος αὐτός, ποὺ ἐπιγράφει καὶ ἕνα ἄλλο κομμάτι σκύφου τοῦ Tübingen, εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ καὶ λίγο νεώτερο ἀγγειογράφο, τρίτος ὁμώνυμος ὕστερα ἀπὸ τὸ μεγάλο Θάσιο, καὶ ὁ ἴδιος μὲ τὸν Lewismaler. Τέλος ἐφέτος ὁ Smith ἐξέδωκε τὸ εἰδικὸ βιβλίο στὴ γνωστὴ σειρά, Bilder griech. Vasen, herausg. v. J. Beazley u. P. Jacobsthal, μὲ τὴν ἐπιγραφή : Der Lewismaler, ἐπειδὴ ἤθελησε νὰ ἀποφύγῃ τὸ σωστὸ ἀλλὰ περίπλοκο ὄνομα Polygnotos II. Στὸ βιβλίο, ἐφοδιασμένο, ὅπως ὅλα τῆς σειρᾶς, μὲ ἄριστες καλὲς εἰκόνες καὶ λίγο συμπυκνωμένο κείμενο, βλέπει κανεὶς στὸν πίν. 12c καὶ τὸ δικό μας σκύφο σύμφωνα μὲ τὴ πάνω χρήσιμη φωτογραφία τῆς πλευρᾶς μὲ τὸν Ἀπόλλωνα, ποὺ εἶχα τότε στὴ διάθεσή μου καὶ εἶχα στείλει στὸν ἐκδότη μὲ μερικὲς σημειώσεις. Ἀλλ' ὅμως καὶ πάλι ὁ λόγος γιὰ τὸ σκύφο δὲν εἶναι καθόλου περιττός. Ἤρθε ἀπ' ὅλα ὁ τεχνίτης τοῦ ἐδῶ Μουσείου Ἀπ. Κοντογιώργης μὲ ἐπιπονώτερη ἔρευνα πρὸ 2 μόλις μηνῶν πέτυχε καὶ ταίριαξε καὶ ἄλλα κομματάκια, ὥστε λίγο μέρος τοῦ σκύφου νὰ μείνῃ γύφτικο, ἔπειτα ἔχομε τώρα φωτογραφίες καὶ τῆς ἄλλης πλευρᾶς καὶ γιὰ τὸ σύνολο καὶ τὶς λεπτομέρειες φυσικὸ εἶναι ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνια αὐτοψία καὶ τὴν τελευταία μελέτη νὰ ἔχωμε κάτι νὰ προσθέσωμε.

Μὲ τὶς νέες συγκολλήσεις ἔχομε τώρα ὁλόκληρη σχεδὸν τὴ δεξιὰ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα λαβὴ καὶ τὴ θέση τῆς ἀριστερᾶς, τὸ ἄκρο τοῦ σκήπτρου ἐμπρὸς καὶ ὁλόκληρο τὸ γῦρο τοῦ ἀγγείου χωρὶς σημαντικὴ κουβέντα διακοπή. Μόνο τὸ λυπηρὸ χάσμα στὴν εἰκόνα τῆς Νύμφης πίσω ἔμεινε καὶ πάλι ἀσυμπλήρωτο. Τὸ σύνολο ἔγινε μὲ 30 ἀκριβῶς κομμάτια. Τὸ ὕψος τοῦ σκύφου : 15.4, ἡ κάτω διάμετρος : 12.3, ἡ ἄνω 19 ἑκ. καὶ μὲ τὶς λαβές : 27.5. Δὲν εἶναι ἄρα ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους—ὁ σκύφος τῆς συλλογῆς Robinson ὕψ. 19.6 καὶ μεγίστη διάμετρο 33.4—ἀλλ' ἀπὸ τοὺς μέτριους[2]. Οἱ λαβές, τὰ χερούλια, ἔχουν τὸ συνηθισμένο σὲ ὅλη τὴ σειρὰ σχῆμα τοῦ πετάλου[3]. Εἰκονίζεται ὁ Ἀπόλλων κυνηγώντας μία ἀπὸ τὶς πολλὲς φίλες του, Λάφνη ἢ Κρέουσα ἢ Κορωνίδα, Αἴγλη κτλ., AJA, 1936, 511 κέξ. Ὁ θεὸς εἶναι ἀπαραγνώριστος γιὰ τὴ νεανική του ὁμορφιά, τὴν πλούσια κόμη (ἀκερσεκό-

1) Beazley, Attische Vasenmaler 149 κέ. 473 καὶ Greek vases in Poland 60.
2) Smith, Lewismaler 27 κέξ.
3) Smith, Lewismaler 8 κέ

μης) καὶ τὸ διάφανο στέφανο, ἂν καὶ φέρει ὅσο γνωρίζω γιὰ πρώτη φορὰ μακρὸ σκῆπτρο, ποὺ ταιριάζει ἐν τούτοις στὸν *ἀρχηγέτη*. Στὴν ἄλλη πλευρὰ δὲ διατηρεῖται τίποτε ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ μόνο ἡ ἄκρη τοῦ ἀριστεροῦ ποδιοῦ φαίνεται, ἀλλ' ὅμως καὶ ἔτσι εἶναι φανερό, ὅτι ἡ Νύμφη κινεῖται διαφορετικὰ καὶ πιὸ μαζεμένη ἀπὸ τὸν ὁρμητικὸν ἐραστή. Μπροστά της δεξιὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα εἶναι εἰκονισμένο, συμμετρικὰ κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ αὐτὴ πάνω, παράδοξο πρᾶμα, ποὺ μοιάζει θάμνο καὶ σημαίνει χωρὶς ἀμφιβολία, ὅπως σὲ συζήτηση ἐρώτεινεν ἡ κ. Σέμνη Καρούζου, βράχο ἢ τόπο πετρώδη, ἂν καὶ ἀκριβῶς τέτια δήλωση βράχων πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν κατώρθωσα νὰ ἰδῶ[1]. Ὁπωσδήποτε, μὲ ἔκτακτη δεξιότητα στὴ διάταξη τῶν προσώπων παριστάνεται τὸ κυνηγητό. Τὰ δύο κεφάλια δὲν εἶναι τοποθετημένα στὶς ἄκρες τῆς μεσαίας διαμέτρου, ὅπως θὰ περιμέναμε. Ἐνῷ ὁ Ἀπόλλων τοέχοντας ὀφήνει περισσότερο μέρος πίσω του καὶ λιγώτερο ἐμπρὸς ἕως τὴ λαβή, ἡ Νύμφη τὸ ἀντίθετο· γιατὶ ταραγμένη μόλις τώρα ἀρχίζει τὴ φυγάλα καὶ δὲν ἔχει ἑπομένως πολὺ ἀπομακρυνθῆ. Ἀκόμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ στοιχειστικὴ αὐτὴ διάταξη, μεγαλώνει ὁ ὑπόλοιπος χῶρος κάτω ἀπὸ τὴν ἄλλη λαβὴ καὶ ὁ χῶρος αὐτὸς ὁ ἀναιχτὸς καὶ ἀπέραντος χαρακτηρίζεται μὲ τὰ δύο σημάδια βράχο ποὺ εἴπαμε. Καὶ τότε πιθανὸν εἶναι, ὅτι τὰ πέδιλα[2] ποὺ εἶναι κρεμασμένα ἐπάνω δεξιά, σημαίνουν τὸ στεγασμένο μέρος, ἀπὸ ὅπου ξεκινάει ἡ Νύμφη, ἂν μὴ εἶναι ἁπλὴ ὡσήμαντη διακόσμηση.

Μπορεῖ νὰ δηλώνουν τὰ σημάδια αὐτὰ τὸ Τέμπη καὶ τὸν τόπο τῆς Λάφνης καὶ τοῦ πατέρα της τοῦ Πηνειοῦ; Λὲν εἶναι ἄτοπο τὸ ἐρώτημα, ὅταν ἔρωμε, πόσο ἁπλὰ καὶ συμβολικὰ ἐγίνοταν ἡ δήλωση τοῦ τόπου στὶς ἀγγειογραφίες, ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχουν ἄλλοῦ παρόμοιες εἰκόνες τῶν Τεμπῶν βεβαιωμένες μὲ ἄλλα περιστατικά. Τέτιες δὲν ὑπάρχουν καὶ τότε ἕνας ἄλλος μὲ τὸ συνηθισμένο πόδι τῆς δικῆς του ἑρμηνείας μποροῦσε νὰ ζητήσῃ ἐδῶ τὴν Κρέουσα καὶ τὰς *προσβόρρους πέτρας* τῆς Ἀκροπόλεως (Εὐρ. Ἴων 11). Καὶ ἕνας τρίτος θὰ ἤθελε τὶς Φαιδριάδες τῶν Δελφῶν καὶ τὴ διωγμένη ἀποκεῖ παλαιὰ κυρία τοῦ ἱεροῦ, τὴ Θέμιδα. Ἀλλ' οἱ ἑρμηνεῖες αὐτὲς μὲ ὅση δεξιότητα καὶ ἂν εἶναι εὑρημένες ἄλλο τόσο εἶναι γιὰ τὴν ἔρευνα ἄχρηστες, γιατὶ καμιὰ δὲν ἔχει βέβαιο στήριγμα, οὔτε πιθανώτερη εἶναι ἀπὸ τὶς ἄλλες. Σὲ ἄλλα ξένα μὲ τὸν ἀγγειογράφο καὶ γενικὰ λίγο νεώτερα ἀγγεῖα παριστάνεται ἀρκετὰ συχνὰ μόνο ὁ Ἀπόλλων νὰ κυνηγᾷ ἀνώνυμη κόρη καὶ σπανιώ-

1) Τὸ ἴδιο συμβολικὲς ἀλλὰ πειστικώτερες εἰκόνες βράχου ἢ βουνοῦ βλέπει κανεὶς σὲ δύο σκύφους τοῦ ἴδιου τεχνίτη, Smith ἔ. ἀ. πίν. 13 a—b καὶ 13 c—d (Ἕως καὶ Κέφαλος).

2) Στὸ Ἀρχ. Δελτ., 9, σελ. 41 κέξ., ἡ Σ. Παπασπυρίδη δημοσιεύοντας κομμάτι σκύφου τῆς Ἐλευσίνας μὲ ὅμοια κρεμασμένα ἀντικείμενα ἔδειξε μὲ ἀρκετὴ βεβαιότητα, ὅτι εἶναι πέδιλα (τὸ ἕνα σὲ προοπτικὴ παράσταση).

τατα ἡ κόρη μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ Δάφνη [1]. Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐξήγητο— εὐδιάκριτος εἶναι ὁ θεὸς καὶ οἱ φίλες του *πολλές—ἀλλ'* εἶναι δύσκολο καὶ ἄτοπο ἀκόμα, σὲ κάθε εἰκόνα νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἡ ἰδιαίτερη καθοριστικὴ λεπτομέρεια. Ἀλλ' ἐπειδὴ γνωστότερος εἶναι ὁ μῦθος τῆς Δάφνης, γι' αὐτὸ ὀνομάζουν συνήθως τὴ Νύμφη ἔτσι, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἰδιαίτερη ἔνδειξη [2]. Τὸν κάθε καλλιτεχνικὸ τύπο χαρακτηρίζει πάντοτε λίγη ἢ πολλὴ γενικότητα καὶ ἀοριστία, εἶναι δὲ ἄτοπο νὰ ζητοῦμε ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο τεχνίτη κάθε τόσο πληροφορίες, ποὺ ἢ δὲν τὶς εἶχε στὸ νοῦ του, ἢ ἂν τὶς εἶχε, δὲν τὶς παρέτησε μὲ τὴ διεξοδικότητα ποὺ χρειαζόμαστε. Τὸ μόνο λοιπὸν θετικὸ καὶ χρήσιμο ἐξαγόμενο τῆς ἔρευνας, εἶναι, ὅτι τὰ δύο σημάδια τοῦ βράχου φανερώνουν τὴν τοποθεσία, τὸ ὕπαιθρο, καὶ τίποτε ἄλλο. Τὸ ἴδιο φανερώνουν καμιὰ φορὰ σχηματοποιημένα δεντρύλλια πρὸς τὸ μέρος τῆς Νύμφης ἢ ἕνας βωμός [3], ἀλλὰ τὸ συνηθέστερο στὸν ἀγγειογράφο εἶναι νὰ τοποθετῇ κάτω ἀπὸ κάθε λαβὴ σύμπλεγμα ἀνθεμίων, ποὺ χωρίζει ἔτσι καὶ συνδέει τὰ δύο μέρη τῆς παραστάσεως.

Σὲ τί ἐνδιαφέρεται ὁ ἀγγειογράφος τὸ δείχνουν ἀμέσως οἱ ἐπιγραφὲς γύρω στὰ δύο κεφάλια, *καλος* (ἰωνικὸ λάμβδα) *κο[λε]*, ποὺ ἂν εἶναι τυπικὲς καὶ συχνὲς σὲ ὅλη τὴ σειρὰ τῶν σκύφων, ὅμως ἐδῶ θὰ ἔλεγαμε, ὅτι ἔχουν πραγματικὴ σημασία. Ἰδιαίτερα στὸν ὡραῖο θεό, ποὺ διατηρεῖται ὁλόκληρος, βλέπομε καθαρά, πόσο ἐρρόντισε καὶ μὲ πόση ἀσφάλεια ἐπέτυχε. Γιὰ νὰ μὴν κρύψῃ τὸ ἀγαλματένιο κορμί, ἐπίτηδες [4], ἐτοποθέτησε τὸ ἐλαφρὸ ἱμάτιο μόνο στὸν ἕνα ὦμο καὶ τὸ ἐδίπλωσε πάνω στὸ ἀριστερὸ χέρι, ἀφήνοντάς το νὰ πέφτῃ ἀνάμεσα στὰ σκέλη καὶ νὰ ἀνεμίζεται πίσω, πλαίσιο ἔτσι γιὰ τὸ ὅλο σῶμα καὶ ἔντονα παραστατικὸ γιὰ τὴν κίνησή του. Μόνο τὸν κορμὶ φαίνεται σὰν πολὺ γεμᾶτο καὶ τὰ πόδια σὰν πολὺ βαριά, μὰ μὲ τὶς ἀναλογίες τοῦ συνόλου καὶ τὴ βέβαιη εὐκινησία ἔχομε στὴ στιγμὴ τὴν ἐλαφρύνση καὶ τὴν ἰσορροπία. Ἐπειδὴ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, πίσω λίγο φερ-

---

1) Ἕνα μόνο παράδειγμα γνωρίζω, ὅπου μὲ βεβαιότητα παριστάνεται ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Δάφνη (δέντρο δάφνης ἐμπρός της, πίσω ἀπὸ τὸ νέο μὲ διπλὰ δόρατα τρίποδας), τὸν ἀμφορέα τῆς Βοστώνης: AJA. 1936, 515 fig. 5. 6, 7. Ἄλλα εἶναι μόνο πιθανά, ὅπως ὁ γαμικὸς λέβης τῆς Βαλτιμόρης: AJA, 1936, 507 κέ. καὶ ἡ οἰνοχόη τῆς Βάρης, Hahland, Vasen um Meidias, Taf. 20, a—b (ὁ Ἀπ. κρατεῖ μακρὸ κλάδο δάφνης). Στὴ Βάρη καὶ τὴν παρόμοια οἰνοχόη τοῦ Leningrad ὁ Ἀπ. βέβαιος ἀλλ' ὄχι ἡ Δάφνη. Muse (Beazley), Mädchen (Hahland).

2) Ἐδῶ ἀνήκουν ὅλα τὰ πρόγ. ὅσα ἡ S. Karousou ἀναφέρει, BCH. 1937, 352 κέξ., δημοσιεύοντας τὸ ρυτὸ σὲ σχῆμα κριοκεφαλῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (pl. 27—28).

3) Δεντρύλλι ἡ κλάδος στὸ χέρι δηλωτικὸς τῆς ἐξοχῆς, Smith ἔ. ἀ. πίν. 6, 7, βωμὸς πίν. 14.

4) Ἐπίτηδες ἐπίσης εἶναι ἀκάλυπτος ὁ Ἀπόλλων στὴν ὡραία οἰνοχόη τῆς Βάρης. Hahland, Vasen um Meidias, Taf. 20, a—b.

μένο, κρατεῖ τὸ σκῆπτρο καὶ τὸ δεξιὸ προτείνεται ἐπιτακτικά, κατορθώνεται ἡ ἀντικίνηση ὅλων τῶν μελῶν (contraposto) καὶ πάνω τὰ σταθμίζει ὅλα τὸ σταθερὰ βαλμένο θεληματικὸ κεφάλι. Πλούσιο ἐξαιρετικὰ καὶ ἐξακριβωμένο εἶναι τὸ ἐσωτερικὸ σχέδιο μὲ χρῶμα ἁραιωμένο καστανόλευκο, πολὺ ἀνοιχτὸ ἐδῶ, ποὺ μόνο μὲ τὸ ἀγγεῖο στὸ χέρι μπορεῖ κανεὶς σωστὰ νὰ ἐκτιμήσῃ. Ἀλλ' ἴσως καὶ στὸν πίν. 2α θὰ ἀντιληφθοῦμε, πόσο νευρώνονται τὰ σκέλη μὲ τὶς ἀδίστακτες αὐτὲς δυνατὲς γραμμές. Ἀρκεῖ νὰ κυτάξωμε στὴ δεξιὰ κνήμη, πόσο ἀλύγιστες καὶ σκόπιμες κατεβαίνουν οἱ ἴσιες γραμμὲς ἕως κάτω στὸ πέλμα, γιὰ νὰ πιστέψωμε πόσο ἀληθινὰ καὶ ἐκφραστικὰ εἶναι τὰ λόγια τοῦ Λουκιανοῦ, τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ἀρχαίους καλλιτέχνες Κριτίο καὶ Νησιώτη: *«ἀπεσφιγμένα καὶ νευρώδη καὶ σκληρὰ καὶ ἀκριβῶς ἀποτεταμένα ταῖς γραμμαῖς»* (Ρητ. διδ. 9). Εἶναι ἀλήθεια, πὼς καὶ μέσα στὰ μικρὰ αὐτὰ πλαίσια μποροῦμε νὰ βροῦμε τὶς μεγάλες καλλιτεχνικὲς ἀξίες ὅλες, μὲ ἰδιαίτερο κάθε φορὰ τρόπο φανερωμένες. Πραγματικὰ καὶ ἐδῶ, ρώμη καὶ θέληση ἀνθρώπινη εἶναι ἀδύνατο τελειότερα νὰ παρασταθοῦν.

Λὲν εἶναι λιγώτερο ὡραία ἡ Νύμφη τῆς ἄλλης πλευρᾶς. Καὶ ἐδῶ ἡ συγκρατημένη πληρότητα τῶν λεπτομερειῶν καὶ τοῦ συνόλου, ὅσο μποροῦμε νὰ τὸ συμπληρώσουμε. Λεπτό, πλούσιο σχέδιο τοῦ ἰωνικοῦ χιτώνα. Ἀλλὰ καὶ πόση διαφορά, ποὺ ὀφείλεται ὄχι μόνο στὴν ἔκπληκτη φεύγουσα τὴν ἐπίθεση νέα, ἀλλὰ καὶ στὴ γυναικεία της φύση. Ὅτι τὸ πρόσωπο δείχνει σχετικὴ ἠρεμία καὶ δὲ φαίνεται παντοῦ συνταρακτικὸς φόβος, τοῦτο δὲ μειώνει τὴν ἔκφραση. Ἴσια ἴσια ἡ ἀκέραιη μνημειακὴ εἰκόνα μὲ μόνο τὰ ἀνοιχτὰ ἀπὸ σάστισμα χέρια δίνει στὸ πάθος τὸ μεγαλύτερο τόνο. Ἔπειτα στὸ κεφάλι, τὰ χαρακτηριστικὰ ὅλα, μικρὰ καὶ μεγάλα, διαφέρουν καὶ συμφωνοῦν μεταξύ τους. Πρὸ πάντων ἀξίζει νὰ προσέξουμε στὸ σχηματισμὸ καὶ τὴν ἔκφραση τοῦ ματιοῦ. Στὸν Ἀπόλλωνα τὸ σταθερὸ πρὸς τὰ ἐμπρὸς βλέμμα παριστάνει ἐξαίρετα τὸ μακρὸ ἐλάχιστα καμπυλωτὸ φρύδι συνδυασμένο μὲ τὴν ἴσια κεραία—τολμηρὴ ὡραία ἐπινόηση—ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ ἑνωτικὸ τῶν δύο γραμμῶν τοῦ ἄνω βλεφάρου μικρὸ τόξο καὶ φθάνει μὲ μικρὴ κατάνευση ἕως τὴν ἄκρη. Στὴ νέα ὑπάρχει ἡ ἴδια ἴσια κεραία, ἡ δυνατώτερη στὴν ἔκφραση, ἀλλὰ τὸ φρύδι καμπυλώνεται πολὺ ἐμπρὸς σύμφωνα μὲ τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς καὶ πολὺ περισσότερο τοξοποιεῖται ἡ δεύτερη γραμμὴ τοῦ βλεφάρου. Μὲ συντομία, οἱ 5—6 γραμμίτσες αὐτὲς ἔχουν καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὴν ἰδιαίτερή τους καθεμιὰ ὑπόσταση. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι, ὅτι μὲ τοὺς ἁφανεῖς αὐτοὺς συντελεστὲς εἰκονίζεται τέλεια, ἐκεῖ τὸ ἀνδρικὸ ἀδίστακτο βλέμμα, ἐδῶ ἡ μαλακώτερη καὶ φοβισμένη γυναικεία ματιά [1].

1) Τὴν προσεχτικὴ μελέτη τοῦ Erwin Bielefeld, Archäol. Vermutungen, 1938, γιὰ τὴν παράσταση τῶν ματιῶν στὸν περίφημο κρατῆρα τοῦ Βερολίνου μὲ

Παρ' ὅλα αὐτὰ θὰ ἀπορήσῃ κανεὶς ἂν προσέξῃ τὰ δάχτυλα τῶν χεριῶν καὶ ποδιῶν, ποὺ εἶναι πολὺ κοντὰ καὶ φαίνονται ἐπὶ σὰν κομπέντα. Τὸ ἴδιο κόψιμο παρατηροῦμε καὶ στὰ πέλματα κάτω τοῦ Ἀπόλλωνα, ὅστε τὸ φαινόμενο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖο, οὔτε νὰ προέρχεται ἀπὸ βιασύνη καὶ ἀμέλεια. Ὅτι καὶ στὶς λεπτομέρειες τὶς πιὸ ἀφανεῖς προσέχει πολὺ ὁ ἀγγειογράφος τὸ δείχνει τὸ σκῆπτρο, ποὺ τελειώνει πίσω σὲ κομψὸ σφαιρικὸ ἄκρο καὶ μπρὸς ἔχει συμμαζεμένο τὸ ἄνθος. Πιστεύω γι' αὐτό, ὅτι τὰ κομπέντα αὐτὰ δάχτυλα σημαίνουν ἀπόπειρα προοπτικῆς ἀναπαράστασης μὲ ἕνα τρόπο ρηζικὸ καὶ πρῶτο, παρὰ ἀδεξιότητα ἢ ἀπειρία.

Ὅτι ὁ Beazley ἐπέτυχε τὸ σωστὸ ἀποδίδοντας τὸ σκύφο μας στὴ σειρὰ τοῦ Lewismaler εἶναι ἐπιβεβαίωσις. Ἀρκεῖ καὶ μόνο νὰ φυλλομετρήσῃ κανεὶς τοὺς ἀριθμοὺς πίνακες τοῦ ἔργου τοῦ Smith. Τὸ ἴδιο σχῆμα τοῦ σκύφου καὶ τῶν λαβῶν, ποὺ ἰδιάζει σὲ ὅλη τὴ σειρά, δὲν σημαίνουν βέβαια τὸν ἴδιο ἀγγειογράφο. Ἀλλ' οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ εἶναι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι εἶναι ἤδη ἕνα σημαντικὸ κοινὸ γνώρισμα. Σχετικὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι στὸ σκύφο τὸ λάμβδα εἶναι ἰωνικό, ὅπως πάνω συμβαίνει στὶς δύο ἀγγεῖα ποὺ ἐπιγράφει ὁ σκυφογράφος Πολύγνωτος[1]. Πολὺ ποιάζει μὲ τὸ σκύφο τῆς παλαιᾶς συλλογῆς Lewis, ποὺ εἶναι στὸ Cambridge καὶ ἔδωκε τὸ συμβατικὸ ὄνομα στὸν ἀγγειογράφο. Ὁ ἀφιερωμένος ἀπὸ τὴν Ἠὼ Τιθωνὸς ἢ Κέφαλος, ὅπως καὶ οἱ σύντροφοί του πανσικοὶ ποὺ φεύγουν, ἔχουν παρόμοια εὐρωστία τῶν μελῶν καὶ ὁ πρῶτος τὸ ἴδιο πλούσιο ἐσωτερικὸ σχέδιο. Ἀκόμα τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ Ἀπόλλωνα, ὅπως λυγίζει στὸ πάτημα, βρίσκει ἐδῶ τὸ πλησιέστερο ἀνάλογο[2]. Ἔπειτα τὴ συνήθεια τοῦ Πολυγνώτου τούτου νὰ ζωγραφίζῃ τὸ χιτώνα μὲ ὁρισμένο σύστημα: δεσμίδες ἀπὸ κάθετες ἴσιες γραμμὲς διαδεχόμενες καταπλοτὲς τὴ μία μέσα στὴν ἄλλη, τὴ βρίσκομε καὶ στὸ χιτώνα τῆς Νύμφης τοῦ σκύφου, δὲν σημαίνει ἂν τροποποιημένη καὶ πιὸ ἐλεύθερη. Ἀλλ' ὁ σημαντικώτερος λόγος ποὺ στενὰ συνδέει τὸ σκύφο μὲ τὴν ὑπόλοιπη σειρά, εἶναι ἡ διάταξη τῶν προσώπων καὶ ἡ παράσταση τοῦ ἀνοικτοῦ χώρου, ὅπως παραπάνω τὴν περιγράψαμε. Ὁ Smith στὸ βιβλίο του, σελ. 14 κέξ., μᾶς δίδει καλὴ εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀγγειογράφου. Ἄρχισε μὲ τὴ μίμηση τῶν κρατήρων, ὅπου

τὸν Ὀρφέα καὶ τοὺς Θρᾶκες ἀξίζει νὰ ἐπεκτείνουν οἱ ἐρευνητὲς σὲ ὅλες τὶς ἀξιόλογες ἀγγειογραφίες.

1) Smith, ἔ. ἀ. 26.

2) Ὁ σκύφος ἐδημοσιεύθη στὸ JHS. 1921, 222 pl. 13—14. Γιὰ τὸ ἐσωτερικὸ σχέδιο πρβλ. ἐδῶ τὴν παρατήρηση: the body muscles by brown glaze lines. Smith ἔ.ἀ. 27. Nr. 14, Taf. 10.

3) Smith, ἔ.ἀ. 15. Παρατηρῶ ὅτι λιγώτερο ἐνδιαφέρει ἀπὸ ποῦ πῆρε τὸν τρόπο αὐτό, ἀπὸ τὸν Altamuramaler ἢ ἄλλον, ὅσο, ὅτι μεταχειρίζεται τὸ σύστημα σὰν δικό του.

φυσικὸ εἶναι νὰ ὑπάρχουν κύριες ὄψεις καὶ νὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς πίσω, τὶς δευτερεύουσες, ἀλλὰ γρήγορα βρῆκε μὲ πολλὴ δεξιότητα τὸν ἰδιαίτερο κάθε φορὰ τρόπο, ποὺ ταιριάζει στοὺς σκύφους καὶ τὶς κύλικες, οἱ δύο ὄψεις νὰ σχετίζουνται καὶ ἡ παράσταση νὰ γυρίζῃ, ὅπως τὸ ἀγγεῖο, ἑνιαία, δίχως νὰ σταματάῃ τὸ μάτι στὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρά. Σύμφωνα μ' αὐτὰ τὴν τελειότερη λύση βρῆκε ὁ ἀγγειογράφος στὸ σκύφο αὐτὸν ἐδῶ, γιατὶ παραλείποντας τὰ ἀνθέμια καὶ τοποθετώντας τὰ σημάδια τοῦ ὑπαίθρου στὸ μεγαλύτερο κενὸ χῶρο κατώρθωσε νὰ δώσῃ σὲ μιὰ τόσο ἁπλὴ παράσταση ἔκταση, συνέχεια καὶ ροὴ ἀνεμπόδιστη, ὅπως τὰ στρογγυλεμένα τοιχώματα τοῦ ἀγγείου [1].

Ἐπειδὴ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω ὁ σκύφος εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου, φυσικὸ εἶναι νὰ ἔχῃ ἀτομικότητα καὶ νὰ παρουσιάζῃ ἔτσι καὶ διαφορές. Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν ἔχομε τὴν ἀνδρικὴ αὐτὴ μεστότητα, ὅπως στὸν Ἀπόλλωνα, οὔτε τὴν αὐστηρὴ ἁβρότητα καὶ εὐγένεια στὰ δύο κεφάλια μὲ τὴν ἀπαράμιλλη διάθεση τῆς κόμης. Ἔπειτα τὸ σημαντικώτερο, ὁ σχηματισμὸς τοῦ ματιοῦ εἶναι ἐδῶ, ὅπως τὸν εἴδαμε, ἐντελῶς διαφορετικός. Διαφέρει ἀπὸ τὸ συνηθισμένο τρόπο τοῦ ἀγγειογράφου νὰ βαθουλώνῃ τὸ κάτω βλέφαρο κατὰ τὸ πίσω μέρος λίγο ἢ πολὺ ὑπερβολικά [2]. Τὸν χαρακτηριστικὸν αὐτὸν τρόπο βλέπει κανεὶς σὲ πολλοὺς σκύφους, καθαρώτατα στὸν ἀθηναϊκὸν ἀπὸ τὴ Φωκίδα (CC 1356, Smith 8), χωρὶς νὰ λείπῃ καὶ στὸ νεώτατο νομιζόμενο ἔργο, τὸ σκύφο τοῦ Chiusi μὲ τὸ Διόνυσο καὶ Σιληνὸ (AJA, 1936, 223, fig. 7—8. Smith, Taf. 20—21). Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος ἡ ἐκφραστικώτατη κεραία, ποὺ εἶναι σχηματικὴ ἐπέκταση τῆς βλεφαρίδας, ἂν ἴσως ἐξαιρέσωμε τὰ δύο ἐνεπίγραφα ἔργα, ὅπου ἐμφανίζεται μέτρια, δὲ φαίνεται ἀλλοῦ καθόλου. Τὸ μόνο σωστὸ ἀνάλογο παρουσιάζει ὁ σκύφος μὲ τὴ μνηστηροφονία τοῦ Βερολίνου (FR, Taf. 138), ποὺ ἀποδίδεται στὸν «τεχνίτη τῆς Πηνελόπης», σκυφογράφο ἐπίσης (Beazley, AV, 366. Penelopemaler). Μὲ τοῦτο ὅμως—τόσο λίγο!—δὲ θαρρεύω νὰ δεχτῶ, ὅτι λύεται

1) Κοντὰ στὴν κορυφαία αὐτὴ λύση ἔρχεται ὁ ὡραῖος σκύφος τῆς Providence, Smith, Taf. 7, a—b, CVA Providence I pl. 20, 1, ἀλλὰ τὰ ἀφειμένα δόρατα πίσω ἀπὸ τὸ νέο καὶ ὁ κλάδος τῆς νέας ὑστεροῦν ὡς παραστατικὰ μέσα τοῦ ἀνοικτοῦ χώρου. Παρόμοια διάταξη τῶν δύο προσώπων, ἔξω ἀπὸ τὴ διάμετρο, βλέπομε στὸ σκύφο, Smith Taf. 9, μὲ τὸ Διόνυσο καὶ τὴν Ἀριάδνη, ἀλλ' ἐδῶ ὑπάρχουν ἀνθέμια κάτω ἀπὸ τὶς λαβές, ποὺ ἂν συνδέουν τὶς δύο ὄψεις, ὅμως ὁπωσδήποτε τὶς χωρίζουν. Στὸ σκύφο τοῦ Schwerin, Smith, Taf. 13 a—b καὶ τῆς Νεάπολης, 13 c—d (Ἕως καὶ Κέφαλος) ἡ παράσταση τῆς καταδιώξεως συσχετίζει τὶς δύο ὄψεις, ἀλλὰ πρόσωπα καὶ πράγματα, βουνὸ καὶ στήλη, μαζεύονται σὲ ἕνα μέρος καὶ τὸ ἄλλο τὸ μεγαλύτερο, χωρὶς ἀνθέμια, μένει πολὺ ἄδειο.

2) Πολλὰ καὶ σωστὰ ἔγραψαν οἱ D. Robinson καὶ S. Freeman γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ματιοῦ ἀπὸ τὸν Πολύγνωτο τὸ 2ο ἐν συγκρίσει μὲ τὸν Πολύγνωτο τὸν 1ο AJA, 1936, 225. Δὲν ἐτόνισαν ὅμως τὸ χτυπητὸ καὶ χαρακτηριστικὸ βαθούλωμα.

ἄρα τὸ ἐπίμαχο ζήτημα, ἂν ὁ Lewismaler εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Penelopemaler ἢ μόνο διδάσκαλός του, πρεσβύτερος. Ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ χαρακτηριστικὸ αὐτὸ κοντὰ στὰ ἄλλα μᾶς παρέχει τὴ βεβαιότητα, ὅτι ὁ σκύφος εἶναι ἀπὸ τὰ προχωρημένα ἔργα τοῦ ἀγγειογράφου καὶ ὁ αὐτὸ συμφωνῶ μὲ τὸν Smith (σελ. 81), ποὺ βλέπει ἐδῶ μετάβαση στὴν τελευταία φάση τῆς ἐξελίξεώς του. Θὰ ἔλεγα, ὅτι ἔγινε πολὺ λίγο ἔτη πρὸ τοῦ 450 π. Χ. Μόνο ἀδύνατο μοῦ εἶναι νὰ ἀκολουθήσω τὸν Ἀμερικανὸ λόγιο στὸ δρόμο του μὲ τὴν ἐσφαλμένη προϋπόθεση, ὅτι μποροῦμε λεπτομερῶς νὰ ἀποδώσωμε τὸν Lewismaler καὶ τὴν καλλιτεχνική του σταδιοδρομία, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ κανένα νεώτερο ἢ σύγχρονο καλλιτέχνη.

Πραγματικὰ τί ἔχομε ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ἀγγειογράφου γιὰ νὰ εἴμαστε τόσο κατηγορηματικοὶ στὶς κρίσεις μας; Οἱ 30 τόσοι σκύφοι ποὺ διελέξησεν ὁ Smith δὲ θὰ εἶναι οὔτε τὸ δέκατο, γιὰ νὰ εἰποῦμε ἕνα μικρὸ ἀριθμό, τῆς ὅλης παραγωγῆς του. Ἢ ἂν πιστέψωμε, ὅτι στοὺς 30 αὐτοὺς σκύφους ἔχομε ἀντιπροσώπους γιὰ ὅλα τὰ δυνατὰ κατορθώματα τοῦ ἀγγειογράφου, τότε πῶς θὰ ἐξηγήσωμε τὸ ἀπότομο ἀνέβασμά του ἕως τὸ θαυμάσιο σκύφο («das Augenfest») μὲ τοὺς ἐραστὲς καὶ παλαιστρίτες (Ταΐ. 18); Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἡ μόνη ἀπορία μας. Ὁ σκύφος τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἄλλοι ἀκόμη ὑποβάλλουν τὴ βάσιμη ἰδέα, ὅτι τὰ ὅρια τῆς ἱκανότητας τοῦ Ἠλυγνώτου τούτου δὲν ἔχουν καθόλου θετικὰ ὁρισθῆ. Ἡ ὀδυσσειακὴ ἑρμηνεία τοῦ ὡραίου σκύφου Robinson ἀπὸ τὸν Dugas (REA, XL, 43 κέξ.), ὅπως καὶ τὸ δεύτερο ἐνεπίγραφο κομμάτι σκύφου στὸ Tübingen μᾶς παρεκινοῦν σὲ ἐκτίμηση καὶ γιὰ τὴν εὐρετικότητα τοῦ ἀγγειογράφου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι δύσκολα ὁ τεχνίτης τῆς Ἠνελόπης μὲ τὴν ἀρθονία τῆς εὑρέσεώς του καὶ τὴν πρωτοτυπία τῶν ἐκφραστικῶν του μέσων θὰ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν Lewismaler, ὅση καὶ ἂν δεχτοῦμε ἐπίδραση ἀπὸ τὸ μεγάλο Θάσιο ζωγράφο. Γιὰ ὅλ' αὐτὰ τὸ μόνο βέβαιο ἐπὶ τοῦ παρόντος εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ χωρὶς ἔμφαση ἔγραψεν ὁ Dugas (ἔ.ἀ., σελ. 45): La personnalité du «Lewismaler» n' apparait donc pas comme nettement circonscrite.

Κρατήρας σὲ σχῆμα καμπάνας (*Glockenkrater*) πίν. 3—4 καὶ εἰκ. 7. Εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ συγκροτημένα ἀγγεῖα μὲ ὄχι μικρότερο ἐνδιαφέρον. Ἂν καὶ ἐδῶ τὰ χάσματα εἶναι μεγαλύτερα, ἡ δέση τῶν κομματιῶν ὅλων εἶναι βέβαιη καὶ τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου μὲ τὶς λαβὲς ἐξασφαλισμένο. Ἀντίθετα πρὸς ὅ,τι περιμέναμε, οἱ λαβὲς δὲν εἶναι τοποθετημένες στὴ μέση καὶ ἀφήνουν ἔτσι 15 χιλ. μεγαλύτερο χῶρο γιὰ τὴν κυρία ὄψη. Ὅπως θὰ ἰδοῦμε καὶ παρακάτω στὴν πελίκη, τοῦτο ἔγινεν ἐπίτηδες. Ὕψος τοῦ κρατήρα 38, διάμετρος στὴ βάση 20, ἐπάνω στὸ στόμιο 40,5 ἑκατ.

Ἐξαιρετικὰ ὡραία εἶναι ἡ ὅλη μορφὴ τοῦ ἀγγείου. Ἡ φωτογραφία δὲν ἀποδίδει πιστὰ μὲ τὴ διαπλάτυνση τοῦ μέσου τὶς τέλειες ἀναλογίες. Ἡ βάση κάτω εἶναι πλατιὰ καὶ δυνατή, ὥστε λογικὰ καὶ σύμμετρα νὰ φυτρώνη

ὁ κορμὸς τοῦ ἀγγείου, νὰ ἀνεβαίνῃ σταθερὰ καὶ νὰ ἐξογκώνεται ὅσο πρέπει, νὰ μαζεύῃ ἔπειτα κατὰ τὶς λαβὲς ἀνεπαίσθητα καὶ νὰ ἁπλώνῃ μαλακὰ καὶ γελαστὰ στὸ περιφερικό του στόμιο. Θὰ ἦταν ἀστήριχτη ὑπερβολὴ νὰ εἰποῦμε, ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἄλλοῦ παρόμοιοι, ἀλλ' ὁρισμένως ὅλοι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν οἱ κρατῆρες, ὑπερ τοὺς δέκα, παρέχουν μὲ τὶς ὑπερβολές των ἀσθενέστερη ἐντύπωση. Τὸ τεχνικὸ μέρος εἶναι ἄμεμπτο. Τὸ μαῦρο στιλπνὸ γάνωμα εἶναι ἀρκετὰ πυκνὸ καὶ δυνατὸ καὶ ὁ ἀγγειογράφος γνωρίζει νὰ τὸ μεταχειρίζεται μὲ ἐπιτυχία στὶς ἀναγλυπτες γραμμὲς τοῦ σχεδίου καὶ ἰδίως ἔξω ἀπὸ τὰ περιγράμματα. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι σημαντικὰ κατώτερη. Ὅπως συνήθως, παριστάνονται ἱματιοφόροι νέοι ἄνδρες, ἐδῶ τρεῖς, ποὺ ἀκουμπώντας στὰ ραβδιά τους συνομιλοῦν. Στὴν κυρία ὄψη εἰκονίζεται ἕνας ἀπὸ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ, λησμονημένους στὴν ἐποχή, ἡ πάλη τοῦ ἥρωα μὲ τὸ λέοντα τῆς Νεμέας. Ὁ κρατήρας διασώζει καὶ ἐπιγραφή. Μπρὸς ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ διαβάζομε — πίν. 4[β] — σὲ δύο σειρές: *καλος καλιος*. Ἄδηλο, ἂν 3 ἢ 4 κεραῖες ἔχει τὸ σῖγμα, τὸ λάμβδα εἶναι τὸ ἰωνικό. Ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀμφίβολη. Ἢ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι στὴ δεύτερη σειρὰ ἐπαναλαμβάνεται κακογραμμένο τὸ καλὸς ἢ νὰ ὑποθέσομε, ὅτι ἐπαινεῖται ἐδῶ ὡς ὡραῖο παιδὶ ὁ Καλλίος, ὄνομα ἀπαλλοῦ ἄγνωστο, ἀλλὰ πιθανόν, ὅπως ἔχομε Κριτίας καὶ Κριτίος. Ἀλλ' ἂς περάσομε σὲ ἀσφαλέστερο ἔδαφος.

Εἰκ. 7. Ἀπὸ τὸν κρατήρα.

Τὸ μέσο τῆς εἰκόνας κατέχει ἡ Ἀθηνᾶ στηριγμένη στὸ δόρυ της σὲ

γνώριμη στάση τῆς ἐποχῆς. Στάσιμο σχέδιο εἶναι τὸ δεξιὸ πι πλάγια ὄψη τοῦ ποδιοῦ, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ σύρεται πίσω ἐμφατικά φανερώνοντας μὲ τὸν κολλημένο χιτώνα τὴν κνήμη σὲ ὅλη της τὴν κίνηση. Ἔτσιης μὲ ἔμφαση ἐξογκώνεται τὸ δεξιὸ ἰσχίο καὶ γέρνει τὸ πάνω σῶμα δεξιά καὶ πίσω. Ἀλλ' ὅμως γιὰ τὴν ἰσορροπία τὸ κεφάλι γυρίζει ἐντυπωτικὰ καὶ μὲ τὸ δεξί της ἡ θεὰ θέλει νὰ κόψῃ ἕνα κλαδὶ ἀπὸ τὴν κοντινὴ ἐλιά γιὰ νὰ στέψῃ. Θὰ ἐξέγαμε σήμερα, τὸ νικητὴ προστατευόμενό της. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι ἔτσι μετριάζεται ἡ ἀγαλματένια στάση καὶ ἡ θεὰ δείχνει ανησυχία στὴ σπουδαία σκηνή, ποὺ θὰ ἀκολουθήσῃ. Λίπλα της ὁ Ἡρακλῆς σαπισμένος μὲ τὰ χαρακτηριστικά του κατσαρὰ μαλλιὰ πρόκειται νὰ ὁρμήσῃ στὸ ἀγριεμένο θηρίο, ποὺ προβάλλει φοβερὸ κάτω ἀπὸ τὴ βραχώδη σπηλιά. Θὰ παλέψῃ μὲ γυμνὰ τὰ χέρια κατὰ τὴ συνήθειά του καὶ γι' αὐτὸ τὸ ρόπαλό του ἔχει ἀφήσει κάπου ἐκεῖ—σώζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος—καὶ τὸ τόξο μὲ τὴ φαρέτρα ἔχει ἀναρτημένο στὸ δέντρο τῆς ἐλιᾶς. Ἔτσι ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ ἐλιὰ μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ τὸν λέοντα βρίσκονται μεταξύ τους σὲ ἄμεση στενὴ σχέση καὶ τώρα ἔρχονται στὴ σειρά, δεξιὰ γυναίκα καθήμενη πάνω στὸ βράχο τοῦ σπηλαίου, δημωμένο μὲ λευκὲς γραμμές, καὶ ἀριστερὰ νεαρὸς διαβάτης μὲ πέτασο καὶ δύο δόρατα, ποὺ περνώντας ἀποκεῖ ξαφνίζεται καὶ μὲ ἔντονη προσοχὴ ἀποβλέπει στὴ σκηνή.

Ποιὸς εἶναι ὁ νεαρὸς διαβάτης, μποροῦμε νὰ εἰποῦμε χωρὶς πολλὲς δυσκολίες. Εἶναι ὁ συχνὸς σύντροφος θεῶν καὶ ἡρώων σὲ ἱστορίες τοῦ ὑπαίθρου, ὁ Ἑρμῆς, χωρὶς νὰ κρατῇ τὸ χαρακτηριστικό του κηρύκιο. Γνωρίζομε ὅτι στὶς παλαιότερες μελανόμορφες παραστάσεις τοῦ ἴδιου ἄθλου συχνὰ ἐμφανίζεται κοντὰ στὴν Ἀθηνᾶ ὁ Ἑρμῆς καὶ ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος εἶναι γνωστό, ὅτι ἀπὸ τὸ δεύτερο ἥμισυ τοῦ 5ου αἰώνα καὶ κάτω συνηθίζεται στὴν ἀγγειογραφία ὁ τύπος τοῦ νέου ὁδοιπόρου μὲ πέτασο ἢ χωρὶς αὐτὸν καὶ δύο δόρατα καὶ ἔτσι βλέπομε τὸν Ἀπόλλωνα[1] νὰ τρέχῃ κατόπι στὶς πολυώνυμες Νύμφες ἢ τὸν Ἡλέα[2] νὰ κυνηγᾶ τὴ Θέτιδα. Ἔτσι στὴν ἐρυθρόμορφη λήκυθο μὲ βελανόμορφη βάση καὶ κρίση Πάρη τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 1284 καὶ ὁ Πάρης καὶ ὁ Ἑρμῆς φέρουν δόρατα καὶ πέτασο. Σχετικὰ μὲ τὴν καθήμενη, τόσο ἁπλὰ ποὺ ἐμφανίζεται μὲ τὸ δεξιὸ ἀκουμπώντας στὸ βράχο καὶ τὸ ἄλλο χέρι κατεβασμένο, Ἥρα δὲν μπορεῖ νὰ ὀνομασθῇ. Ἀλλὰ καὶ ἡ νύμφη Νεμέα, ἡ πρώτη θυγατέρα τοῦ Ἀσωποῦ ποὺ μαζὶ μὲ τὶς ἀδερφάδες καὶ τὸν πατέρα εἶχε ἀγάλματα στὴν Ὀλυμπία (Παυσ. II, 15, 2 καὶ V, 22, 6) δὲν εἶναι ἀνάγκη ὡρισμένως νὰ παριστάνεται. Τὸ ὁλοπρῶτο ποὺ χρειάζοταν ὁ τεχνίτης ἦταν μιὰ καθήμενη ποὺ νὰ χαρακτηρίζῃ τὸν τόπο καὶ

1) Ἀπόλλων μὲ πέτασο καὶ 2 δόρατα στὸν ἀμφορέα τῆς Βοστώνης, AJA. 1936, 515, fig. 5—6—7. Ἐπίσης στὸ γαμικὸ λέβητα Robinson, AJA. 1936, 511.
2) Πηλεὺς μὲ 2 δόρατα : CVA, Villa Giulia, 1, III, 1 c, pl. 12.

Ανασκαφη Καραμπουρνακι

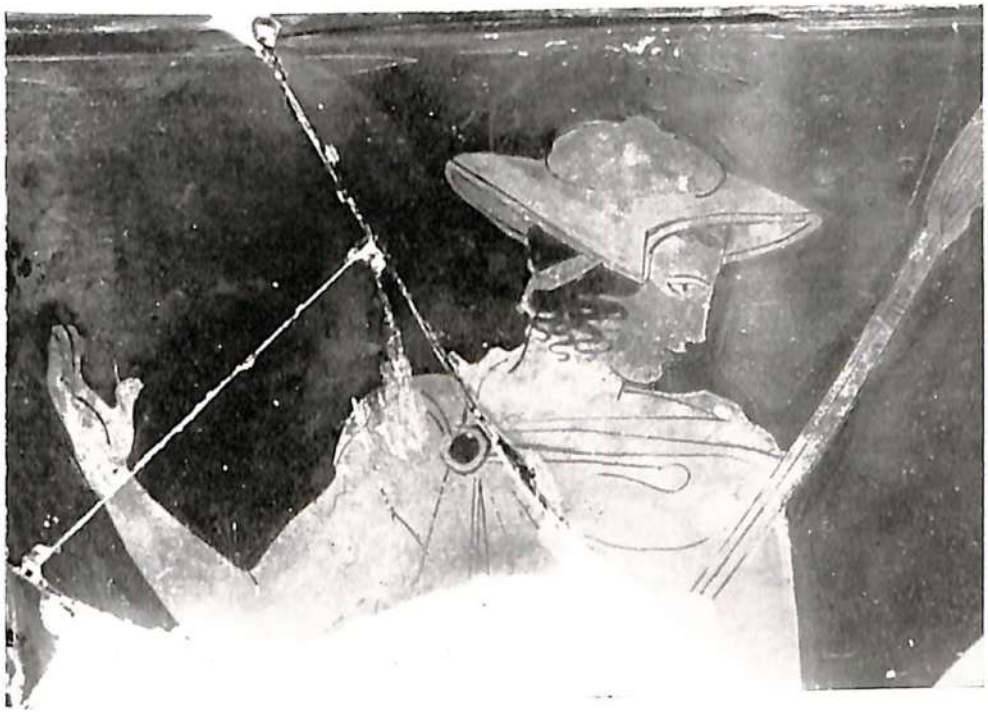

νὰ συμπληρώνῃ τὴ σύνθεση. Ποιὰ ἦταν αὐτή, θὰ ἦταν σκέψη δεύτερη, ποὺ μποροῦσε νὰ μὴ εἶχε γίνει ἢ πολὺ ἀόριστα, μιὰ τοπικὴ Νύμφη.

Εἶναι φανερό, πὼς ἡ σύνθεση τῆς εἰκόνας καὶ στὸ περιεχόμενο καὶ τὴ μορφολογικὴ διάταξη εἶναι σφιχτοδεμένη καὶ τέλεια. Ἕνα ἄλλο ἀκόμη πρέπει νὰ ἐκτιμήσουμε. Ἡ παράσταση ξετυλίγεται στὸ χῶρο καὶ δὲν ἁπλώνεται μόνο στὴν ἐπιφάνεια. Πίσω ἀπὸ τὸ σκυμμένον ἥρωα εἶναι τὸ δέντρο καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, ὁ βράχος τοῦ σπηλαίου βγαίνει κάτω πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὁ κορμὸς τῆς καθισμένης ὑψώνεται πρὸς τὰ μέσα, τὸ δεξὶ πόδι τοῦ Ἑρμῆ δὲν πατάει στὴν ἴδια γραμμὴ τοῦ μαιάνδρου ἀλλὰ λίγο ψηλότερα, δηλ. πίσω. Ὅλα αὐτὰ ταιριάζουν ὅσο γίνεται καλύτερα μὲ τὸ σχῆμα τοῦ κρατήρα, ποὺ κατὰ τὰ πόδια τῆς τοπικῆς Νύμφης δείχνει τὴ μεγαλύτερη ἐξόγκωση καὶ πρὸς τὰ πάνω στενεύει. Μὲ τοῦτο δὲ θὰ ἰσχυρισθοῦμε, ὅτι ὁ ἀγγειογράφος πρῶτος ἐδημιούργησε τὴν ἰδιαίτερη σύνθεση μὲ προορισμὸ τὸν κρατήρα του. Μποροῦσε παρόμοια νὰ εἶδε σὲ κανένα ζωγραφικὸν πίνακα ἢ τοιχογραφία, ἀλλ' εἶχε τὴ δεξιότητα νὰ ἐπιτύχῃ τὴν κατάλληλη προσαρμογὴ στὸ διακοσμητικό του ἔργο. Ἡ θαυμαστὴ αὐτὴ δεξιότητα τῆς προσαρμογῆς δὲν ἔλειψε ποτὲ στοὺς δυνατοὺς ἀγγειογράφους τῶν παλαιοτέρων ἐποχῶν καὶ δὲν ἔπαψε οὔτε στοὺς δυσκολώτερους καιρούς, ἀπὸ τὸν Πελοποννησιακὸ πόλεμο καὶ κάτω. Δυσκολώτερους, ἐπειδὴ τότε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς προοπτικῆς οἱ στρογγυλεμένες ἢ ἀπότομα κομμένες ἐπιφάνειες τῶν ἀγγείων δὲν ἦσαν καὶ τόσο εὐνοϊκές [1].

Ἂν ἐξετάσωμε τώρα λεπτομερειακὰ τὴν τεχνοτροπία, ἂς ἔχουμε ὑπόψει μας, ὅτι στὸ σχέδιο οἱ πολλὲς συγκρατητὲς γραμμὲς τείνουν πάντοτε νὰ φκιάσουν μιὰ ἐπιφάνεια ὁπωσδήποτε ὁμαλὴ καὶ ὁμοιόμορφη, ἐνῷ οἱ λίγες, διαλεχτὲς καὶ κομμένες, εἶναι προσφορώτερες γιὰ νὰ παραστήσουν τὸ βάθος καὶ ἀνάγλυφο τὸ κάθε μέλος. Ἔτσι στὴ χαίτη τοῦ λέοντα, εἰκ. 7, οἱ λίγες σπαρμένες ἐσωτερικὲς γραμμὲς μαζὶ μὲ ἄλλες πιὸ πλατιὲς μὲ ἀραιωμένο γάνωμα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ δυνατὸ ἀγκαθωτὸ περίγραμμα δηλώνουν ὅσο γίνεται καλύτερα τὸν ὄγκο τῆς κεφαλῆς τοῦ θηρίου. Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὸ ἐσωτερικὸ σχέδιο, στὰ φορέματα τῆς Ἀθηνᾶς ἢ τὴ χλαμύδα τοῦ Ἑρμῆ. Σχετικὰ μὲ τὸν παλαιότερο τρόπο καὶ τὴ συνέχειά του στὸν κύκλο τοῦ Μειδία οἱ πτυχὲς εἶναι λίγες καὶ τὸ ὅλο σχέδιο φαίνεται σὰν ἀμελημένο. Εἶναι σὰν νὰ ψάχνῃ ὁ τεχνίτης, πῶς νὰ πετύχῃ τὸ ἀνάγλυφο καὶ ν' ἀποφύγῃ τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια. Ἀπεναντίας, πολὺ φροντισμένο εἶναι τὸ περίγραμμα. Ἂν προσέξουμε τὰ πρόσωπα τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἑρμῆ (πίν. 4), τίποτε δὲ θὰ βροῦμε ὅμοιο ἀπὸ τὰ μικρὰ χαρακτηριστικά, μάτι, ἄνω χεῖλος, μύτη, στόμα, σαγόνι.

---

1) Ὅπως ἐτόνισεν ὁ Schefold, Kertscher Vasen 7, καὶ σ' αὐτὰ τὰ λίγο περιφρονημένα ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰώνα φαίνεται καθαρὰ ἡ γενναία προσπάθεια νὰ ἰσορροπήσουν οἱ ἀντίθετες τάσεις τῆς προοπτικῆς καὶ τῶν καμπυλωτῶν ἐπιφανειῶν τῶν ἀγγείων.

Καθένα μὲ σκόπιμο διαφορισμὸ καὶ τὸ σύνολο μὲ ἐνιαία ἔκφραση. ἐδῶ ἡ αὐστηρὴ θελληματικὴ θεά, ἐκεῖ ὁ γεμᾶτος περιέργεια νεαρὸς Ἑρμῆς. Διαφορετικὰ στέκει τὸ κεφάλι καὶ ὁ λαιμὸς σὲ κάθε κορμὶ καὶ ἡ ἀνάγλυφη παράσταση δὲν καθυστερεῖ. Ἴδε π. χ. τὸν πέτασο, πῶς γυρίζει ἐλλειπτικὰ ἐμπρὸς καὶ πίσω, ὥστε νὰ βγαίνῃ ἔξω ἀβίαστα τὸ κεφάλι. Ἀριστοτεχνικὸ εἶναι τὸ δεξιὸ χέρι, λοξὰ βαλμένο καὶ ἀνοιχτὸ σὰν ἕνα μεγάλο ἐρωτηματικό: «Τί τρέχει δῶ;» Στὴν Ἀθηνᾶ δὲ βλέπομε ἀποκλειστικὰ ἕνα καθαρὸ τριῶλ, ὅπως σὲ παλαιότερο καιρό. Ἡ μέση τῆς περικεφαλαίας ἔρχεται παραμέσα καὶ ἔχομε κάτι ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ μετώπου, σὰν νὰ στρέφεται δεξιὰ τὸ κεφάλι. Ἀντίθετα στὸν τράχηλο ἡ στροφὴ φαίνεται πὼς γίνεται ἀριστερὰ καὶ τὸ ἐλλειπτικὸ περίγραμμα τοῦ καυχενίου γυρίζει μπροστὰ ἀντὶ νὰ χάνεται πίσω, ὅπως θὰ περίμενε ὁ ὀρθολογιστής. Μὰ καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἐτεροχρονες κινητικὲς εἰκόνες, ὅσο καὶ ἂν σὲ μιὰ δομένη στιγμὴ καταλύουν ἡ μία τὴν ἄλλη, ὅμως εἶναι ἑνωμένες στὴ νοητικὴ εἰκόνα καὶ δείχνουν ἐξαίσια τὸ τρισδιάστατο κινούμενο κεφάλι. Ἀκόμα ἡ ἀγάπη στὸ ἀνάγλυφο εἶναι φανερὴ στὴν παράσταση τῶν κλάδων τῆς ἐλιᾶς. Μὲ τὴ διάθεση καὶ πορφὴ τῶν φύλλων μάλιστα στὶς κορφὲς καὶ τὸ πρόσθετο γάνωμα γύρω, οἱ κλάδοι φαίνονται σὰν φκιασμένοι μὲ πηλὸ ἐπίθετο.

Σύμφωνο μὲ τὴν τεχνοτροπία τῆς ἀγγειογραφίας εἶναι καὶ κάποιο ψυχικὸ μέρος ἐντονώτερο. Ἡ Ἀθηνᾶ παρὰ τὴν ἐμφαντικὴ μνημειακή της στάση κόβει νευρικὰ κάπως τὸ κλαδάκι καὶ ὁ Ἑρμῆς, ὡραῖος σὰν Ἄδωνις, κυτάζει τὴ σοβαρὴ σκηνὴ μὲ παιδιάτικη ἀφέλεια. Ἕνα ἀνεῦμα θηλυκῆς ὁμορφιᾶς καὶ χάρης ὕστερα ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα καὶ τὸ ἐπίνητρο τῆς Ἐρετρίας (430 π.Χ.) κυριαρχεῖ σιγὰ σιγὰ ὄχι μόνο στὰ γυναικεῖα πρόσωπα ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλους τοὺς νεαροὺς θεούς, ἥρωες ἢ ἁπλοὺς θνητούς. Ἀκόμα ἔκδηλη εἶναι ἡ κλίση στὸ ὀργιαστικὸ πάθος καὶ τὴ σφοδρὴ κίνηση. Γι' αὐτὸ στὶς ἀγγειογραφίες τῆς ἐποχῆς καὶ ὄχι μόνο στὸν κύκλο τοῦ Μειδία ἐπικρατοῦν ὁ Διόνυσος μὲ τὸ θίασό του, ἡ Ἀφροδίτη μὲ τὴ συνοδεία της, ὁ χορός, ἡ κρίση τοῦ Πάρη καὶ οἱ χαριτωμένες ἀσχολίες τῆς συνοδείας τῆς νύφης πάνω στοὺς συχνοὺς τώρα γαμικοὺς λέβητες. Καὶ φυσικὸ εἶναι νὰ σπανίζουν στὴν ἐποχὴ οἱ ἡρωϊκὲς διηγήσεις.

Ἂν λοιπὸν θέλωμε χρονικὰ νὰ τοποθετήσωμε τὸν κρατῆρα, στὴν ἐποχὴ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου πρέπει νὰ ζητήσωμε. Στὴν ἐποχὴ αὐτὴ ξεχωρίζουν τρεῖς κυρίως κατευθύνσεις, ὅμοιες καὶ οἱ τρεῖς στὸ πνεῦμα ποὺ εἴπαμε καὶ διαφορετικὲς στὴν τεχνοτροπία. Μία εἶναι τοῦ Μειδία καὶ τοῦ ἐργαστηρίου του (420—400. Hahland, Vasen um Meidias). Ἔπειτα ἄλλη σχολὴ σπουδαιότερη γιὰ τὴ συνέχισή της στὸν 4ο αἰώνα, νεωτερική, γιατὶ προσαρμόζεται μὲ διαλεχτὸ σχέδιο στὶς ἀπαιτήσεις τῆς προοπτικῆς, εἶναι, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Hahland, ἡ σχολὴ τοῦ τεχνίτη τοῦ δίνου στὸ Βερολῖνο ἢ, ὅπως θέλει ὁ Dugas (Aison, 91 κἑξ.), τοῦ τεχνίτη τῆς Ἀταλάντης,

σύμφωνα μὲ τὸν ὡραῖο κρατῆρα τοῦ Μουσείου τῆς Βολώνιας (Ἔ.ἀ. fig. 17,18). Ἡ τρίτη τέλος κατεύθυνση τῶν ἀγγειογραφιῶν εἶναι περισσότερο ζωγραφικὴ (Aison, 112 κἑξ., fig. 23). Καμία ἀμφιβολία δὲν ὑπάρχει, ὅτι στὴ δεύτερη καὶ μεσαία, μεταξὺ σχεδίου ἐπιφανείας καὶ ζωγραφικοῦ τρόπου, ἀνήκει ἡ ὑπόψει μας ἀγγειογραφία. Κάτω ἀπὸ τὸν 5ον εἶναι ἀδύνατο νὰ κατεβοῦμε, καὶ συγκεκριμένα τὴν προτελευταία δεκαετία, 420—410, ὑποθέτω ὡς τὸν παιδανώτερο χρόνο τοῦ κρατήρα. Ἔχομε ἀττικὸ ἀνάγλυφο χρονολογημένο ἀκριβῶς στὸ 410. RM. 47. 1932. Taf. 10, 3, ὅπου ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζεται μὲ παρόμοια κλίση τοῦ κορμιοῦ πάνω ἀπὸ τὸ σχετικὸ γοφό.

Εἰκ. 8. Ἀπὸ τὴν πελίκη (Λ).

Δύο πελίκες. Ἡ μικρότερη, ὕψ. 18, εἶναι ἀσήμαντη, μὲ κοινὴ παράσταση νέου γυμνοῦ ποὺ τρέχει σὲ ἄλλον ντυμένον. Ἡ μεγαλύτερη παρουσιάζει ἀρκετὰ καλὲς γραφές. Τὸ κάτω μέρος ἀπὸ τὴ μέση λείπει ἐντελῶς. Γιὰ τὴν ἀπουσία ὑποφερτῆς φωτογραφίας παρέχομε σχεδιάσματα τοῦ Χ.Λεμπέκη, ποὺ ἂν καθυστεροῦν σὲ λεπτότητα ἀπὸ τὸ πρωτότυπο εἶναι τοὐλάχιστον γιὰ τὴν παράσταση καὶ τὸ σύνολο χρήσιμα (εἰκ. 8 καὶ 9). Στὴ μιὰ πλευρὰ Διόνυσος περιμένοντας κέρασμα ἀπὸ τὸν ὑποταχτικὸ Σιληνό. Στὴν ἄλλη, κατὰ παράδοξο τρόπο πλατύτερη 12 χιλιοστὰ μὲ ἐπίτηδες γινομένη τοποθέτηση

Εἰκ. 9. Ἀπὸ τὴν πελίκη (Β).

τῶν λαβῶν [1], Μαινάδα ποὺ ἀποκρούει ἐπίθεση Σιληνοῦ. Πίσω κρέμεται ἀσκί. Ἀξίζει νὰ προσέξωμε στὴν ἔκφραση τοῦ προσώπου τῶν δύο Σιληνῶν. Ἐκεῖ ὁ ταπεινότατος, προσεχτικὸς ὑπηρέτης, γεμᾶτος εὐλαβητικὴ προθυμία, μὲ τὸ αὐτὶ ὁριζόντιο, ἐδῶ μὲ τὴν ἀπεγνωσμένη προσπάθεια τοῦ τολμηροῦ ἐραστῆ μὲ λίγες ἐλπίδες.

Ἡ σὲ πολλὰ ἀξιόλογη πελίκη εἶναι νὰ παραβληθῇ μὲ τὶς δύο παρόμοιες καὶ σύγχρονες πελίκες (γύρω στὸ 415 π. Χ.), ποὺ ἐμελέτησε τελευταῖα ὁ Schefold, AM, 1934, 137 κέξ.

Ἐν τέλει παραθέτομε τὴν εἰκόνα κομματιοῦ κρατήρα πολὺ καλῆς ἐργασίας (εἰκ. 10). Τὸ σχέδιο ἐν τούτοις εἶναι κατώτερο καὶ λιγώτερο ἐπιμελημένο παρὰ στὸ μεγάλο κρατήρα. Φαίνεται κεφαλὴ γυναικεία δαδούχου καὶ μπρὸς βαδίζει ἱεροπρεπῶς ἄντρας μὲ στικτὸ χιτώνα κρατώντας στὸ χέρι θύρσο. Ἂν παραβάλωμε μὲ ὅσα ἀγγεῖα τῆς Ἐλευσίνας ἐδημοσίευσε τελευταῖα ὁ Κ. Κουρουνιώτης στὴν Ἀρχ. Ἐφημ. 1937, 223 κέξ., θὰ ἔχωμε καὶ ἐδῶ λατρευτικὴ πομπή, ὅπου ὁ στεφανωμένος ὁδηγεῖται στὴ μύηση. Μόνο ἀντὶ βάκχου κρατεῖ ὁ τελούμενος θύρσο.

1) Τὸ πρᾶγμα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ σφοδρότερη κίνηση τῶν προσώπων, ἂς εἶναι ἀντίθετα μὲ τὸν κρατήρα, δεύτερη στὴ σημασία ἡ πλευρὰ Β.

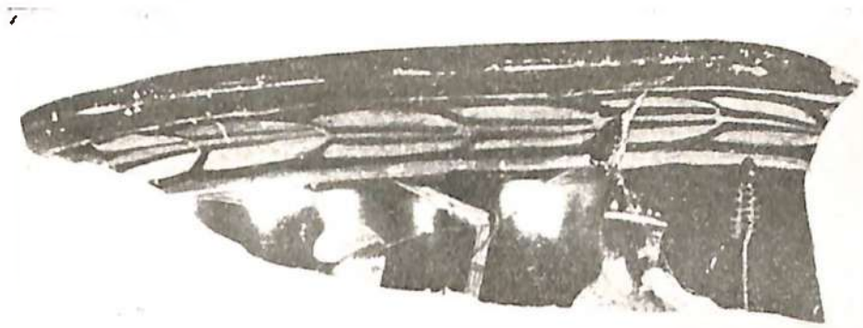

Εἰκ. 10. Κομμάτι κρατήρα.

Γιὰ νὰ κλείσωμε τώρα τὴ μελέτη δὲν εἶναι ἄσκοπο νὰ ἀναμετρήσωμε τὰ κέρδη, ποὺ μᾶς ἔδωκε ἡ μικρὴ ἀνασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι. Πραγματικῶς δὲν εἶναι λίγα. Ἡ παράδοξη κατασκευὴ καὶ τὸ σχῆμα ἀρκετῶν τάφων τοῦ 5ου ἀκόμα π. Χ. αἰώνα, ποὺ φανερώνουν ἐξάρτηση, ἔστω μακρυνή, ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, μᾶς ἐπέτρεψε νὰ βάλωμε σὲ κάποιο νέο φῶς τὴν ἱστορία τῶν γνωστῶν καμαρωτῶν τάφων τῆς Μακεδονίας, ποὺ ἔχουν παλαιὰ καταγωγὴ καὶ ρίζες βαθιές, γιὰ νὰ φθάνουν χίλια τόσα προηγούμενα χρόνια ἑλληνικῆς παραδόσεως. Τὰ εὑρήματά μας, ἀποκλειστικὰ κομμάτια ἀπὸ πήλινα ἀγγεῖα, γιὰ τὸν ἰδιώτη ἀσήμαντα καὶ τιποτένια, μᾶς διηγήθηκαν οὐσιαστικὸ μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ μικροῦ συνοικισμοῦ, ποὺ ἱδρύθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου ἔδωκε δείγματα τῆς ἐντόπιας τέχνης καὶ σὰν παραλιακὸς εἶχε συχνότερες σχέσεις μὲ τὴ νότια Ἑλλάδα (γεωμετρικὰ ἀγγεῖα) καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (Χίο, Ρόδο). Ἀκόμα ἀπὸ τὰ πήλινα συντρίμια ἐκερδίσαμε δύο τοὐλάχιστο λαμπρὰ δείγματα τῆς τέχνης τοῦ Κεραμεικοῦ. Καὶ τὸ σπουδαιότερο ἀπ' ὅλα, ἡ μικρὴ αὐτὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ἐνίσχυσε τὴ βάσιμη ἐλπίδα, ὅτι ἂν καμιὰ φορὰ σὲ καιρὸ εὐθετώτερο ἐπιχειρηθῇ στὸ Καραμπουρνάκι συστηματικὴ ἔρευνα, ὅπως ἀξίζει, — ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τραπεζωτοῦ συνοικισμοῦ εἶναι κατὰ πολὺ εὐκολώτερη παρὰ μιᾶς τούμπας — θὰ ἔχωμε τότε ἀγγεῖα πολλὰ συγκροτημένα ἄρτια καὶ μία διδαχτικὴ τομὴ στὴν Ἑλληνικὴ ἱστορία θὰ ἔχῃ γίνει τόσο κοντὰ στὴ Μακεδονικὴ πρωτεύουσα.

Θεσσαλονίκη, Δεκέμβρης 1939. Κ. Α. ΡΩΜΑΙΟΣ

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΟΣ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΝ ΕΠΟΧΗΝ ΥΠΑΡΧΟΥΣΩΝ

Ὡς ἀποτέλεσμα τῶν ὑπὸ διαφόρων ἐπιστημόνων Ἑλλήνων, Γάλλων καὶ Ἄγγλων κατὰ ἢ μετὰ τὸν πόλεμον ἐνεργηθεισῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀνασκαφῶν, ἤλθαν εἰς φῶς στοιχεῖά τινα, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν νὰ συναγάγωνται ὡρισμένα συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν σχέσεων τῶν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν κατὰ τὰς προϊστορικὰς περιόδους ὑπαρχουσῶν.

Τοιούτων εἴδους συμπεράσματα βασίζονται γενικῶς ἐπὶ τῆς εἰς δύο χώρας ὑπάρξεως ὁμοειδοῦς πολιτισμοῦ. Ὁ χαρακτὴρ ἑνὸς προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ καθορίζεται, ὡς γνωστόν, διὰ τῶν τύπων τῶν ἐν καθημερινῇ χρήσει ἀντικειμένων, κυρίως ἀγγείων πηλίνων, ὡς καὶ διὰ σχημάτων οἰκιῶν, ἐθίμων ταφῆς κ.τ.λ. Ἀναλόγως πρὸς τὴν στενότητα τῆς ὁμοιβαίας τούτων ὁμοιότητος δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν σχέσεις δύο εἰδῶν.

1) Ἐὰν εἰς δύο χώρας εἰς ὡρισμένα ἀρχαιολογικὰ στρώματα ὅλα ἢ πλεῖστα τῶν ἀγγείων ὁποιωνδήποτε ρυθμῶν ὁμοιάζουν εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας, δηλαδὴ σχήματα, τεχνοτροπίαν, χρώματα καὶ διακόσμησιν, καὶ ἐὰν ὁμοιάζουν ἐπίσης ἐργαλεῖα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, συνάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πληθυσμὸς (ἢ τοὐλάχιστον μέρος τι αὐτοῦ) ἑνὸς τόπου μετηνάστευσε ἀθρόως καὶ ἀποτόμως ἀπὸ τὴν μίαν χώραν εἰς τὴν ἄλλην, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη.

2) Ἐὰν ὅμως εἰς τοιαῦτα στρώματα ἡ κεραμεικὴ ἔχῃ γενικὴν ἁπλῶς ὁμοιότητα ὅσον ἀφορᾷ σχήματα, τεχνοτροπίαν κ.τ.λ., ἀλλὰ δὲν ὁμοιάζει ἐντελῶς εἰς ὅλας τὰς λεπτομερείας, προκύπτει ἡ ἀντίληψις ὅτι πρόκειται μᾶλλον περὶ βαθμιαίας εἰσδύσεως στοιχείων ἑνὸς πληθυσμοῦ εἰς τὴν χώραν ἄλλου. Ἡ διαφορὰ τῆς κεραμεικῆς ἀποδοτέα εἰς ἐξέλιξιν τῆς τέχνης, γινομένην μόλις ἀφίχθησαν οἱ εἰσδύσαντες ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ νέου περιβάλλοντος, καί, τοὐλάχιστον εἰς ἤδη κατῳκημένα μέρη, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἤδη ὑπαρχούσης κεραμεικῆς. Σχέσεις τοῦ πρώτου εἴδους ὑποδεικνύονται διὰ τῶν εἰς τὰ Σέρβια τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἀνευρεθέντων. Ἐδῶ, ἐν τῷ κατωτάτῳ τῶν ἐκσκαφέντων συνοικισμῶν, ἀποδοτέῳ εἰς τὴν Πρώτην Νεολιθικὴν Ἐποχήν, τὸ σύνολον τῆς κεραμεικῆς ὁμοιάζει καθ' ὅλας τὰς λεπτομερείας μὲ τὴν σύγχρονον κεραμεικὴν συνοικισμῶν τινων τῆς Θεσσαλίας (π. χ. Τσαγγλί). Ἐργαλεῖα ἐπίσης ὑπάρχουν ὅμοια [1]. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ ἀπο-

---

1) Λόγῳ τοῦ δοκιμαστικοῦ χαρακτῆρος πλείστων τῶν ἐν Μακεδονίᾳ ἀνασκαφῶν λείψανα οἰκιῶν (πλὴν εἰς Ὄλυνθον) καὶ τάφων εἶναι ἀσήμαντα.

τόμων μετατοπίσεως ἑνὸς συνοικισμοῦ, καί, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐν Θεσσαλίᾳ τοιαύτη κεραμεικὴ εἶναι κοινὴ καὶ γενική, ἐν ᾧ ἐν Μακεδονίᾳ εἶναι ἄγνωστος ἐκτὸς τῶν Σερβίων, δέον νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ κατεύθυνσις τῆς μεταναστεύσεως ἦτο ἐκ Θεσσαλίας εἰς Μακεδονίαν καὶ ὄχι ἀντιστρόφως.

Σχέσεις τοῦ δευτέρου εἴδους μεταξὺ Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας ἀπεικονίζονται ἐν τῇ ἑπομένῃ περιόδῳ (τῇ λεγομένῃ Δευτέρᾳ Νεολιθικῇ Ἐποχῇ). Ἀνὰ τὰς δύο χώρας ἡ κεραμεικὴ ἔχει οἰκογενειακήν, ὡς εἰπεῖν, ὁμοιότητα, ἀλλὰ διακρίνεται ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλην εἰς λεπτομερείας. Τὰ ἐργαλεῖα δὲν διαφέρουν. Ἡ προϋπάρχουσα κεραμεικὴ δὲν ἐκλείπει ἀποτόμως, ἀλλὰ διατελεῖ εἰσέτι ὀλίγον χρόνον ἐν χρήσει καὶ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς νέας. Πρόκειται, ὡς φαίνεται, περὶ εἰσδύσεως, διὰ τὴν κατεύθυνσιν τῆς ὁποίας δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, δεδομένου ὅτι ὁ πολιτισμὸς τῆς Μακεδονίας τῆς περιόδου αὐτῆς ἔχει στενωτάτην συγγένειαν μὲ τοὺς αὐτόχθονα πολιτισμοὺς τῶν πρὸς Βορρᾶ χωρῶν, ἐξ ὧν καὶ εἶχεν ἀρχικῶς προέλθει. Κατὰ συνέπειαν ὁ πολιτισμὸς τῆς Θεσσαλίας ἐξηγεῖται ὡς ἐξάπλωσις πρὸς Νότον τοῦ Μακεδονικοῦ.

Καὶ εἰς τὴν ἑπομένην περίοδον (τὴν λεγομένην Πρώτην Ἐποχὴν τῆς Χαλκοκρατίας) αἱ σχέσεις μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας εἶχον τὸν ἴδιον χαρακτῆρα. Ἔχομεν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς φῦλα προερχόμενα ἐκ τῆς Βορειο-Ἀνατολικῆς Ἀνατολίας ἐξεπλώθησαν ἀνὰ ὅλην τὴν Μακεδονίαν τὴν πρὸς δυσμὰς τοῦ Στρυμῶνος κειμένην. Τὰ φῦλα αὐτὰ εἰσήγαγον τὴν χρῆσιν τοῦ χαλκοῦ καὶ διατρήτων λιθίνων ἐργαλείων. Ἡ κεραμεικὴ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν ἔχει στενὴν γενικὴν ὁμοιότητα μὲ τὴν Μακεδονικὴν καὶ ἐμφανίζονται ἐπίσης τὴν πρώτην φορὰν ἐκεῖ ἐργαλεῖα χαλκᾶ, διάτρητοι λίθινοι πελέκεις κ.τ.λ., ὡς καὶ πήλινά τινα ἀντικείμενα (ἄγκιστρα), προφανῶς Μακεδονικοῦ χαρακτῆρος. Ἐξ οὗ συμπεραίνομεν ὅτι τὰ ἴδια φῦλα ἐξεπλώθησαν καὶ ἀνὰ τὴν Θεσσαλίαν καί, ἐφ' ὅσον ἐν Θεσσαλίᾳ ἡ κεραμεικὴ των διαφέρει κατά τι ἀπὸ τὴν Μακεδονικὴν καὶ ἡ προηγουμένη κεραμεικὴ διατελεῖ ὀλίγον χρόνον ἐν χρήσει, συμπεραίνομεν ὅτι πρόκειται περὶ βαθμιαίας εἰσροῆς ἀποσπασμάτων, κατὰ δόσεις, ὡς εἰπεῖν, γινομένης, καὶ ὄχι μιᾶς ἡνωμένης εἰσβολῆς ὁλοκλήρων φύλων.

Ἡ εἴσδυσις αὐτὴ ἐξηκολούθησεν, ἀλλ' εἰς περιωρισμένην ἔκτασιν, καὶ κατὰ τὴν ἑπομένην ἐποχὴν (Μέσην Ἐποχὴν τῆς Χαλκοκρατίας), ὡς δεικνύουσιν ἀγγεῖα ἔχοντα Μακεδονικὴν ἰδιοσυγκρασίαν ἀνευρεθέντα εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος διαπιστοῦται δὲ μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς Σιδηρᾶς Ἐποχῆς (1100 π. Χ. περίπου) δι' ἀγγείων τινῶν ἀναμφιβόλως Μακεδονικῆς κατασκευῆς ἀνευρεθέντων ἐν τάφοις τῆς Θεσσαλίας, κυρίως ἐν τοῖς θολωτοῖς τάφοις τῆς Μαρμάριανης ἀνασκαφεῖσιν ὑπὸ τοῦ Τσούντα τοῦ ἰδίου.

Συνοψίζοντες τὰ ἄνω πορίσματα συμπεραίνομεν ὅτι κατὰ τὴν Πρώτην Νεολιθικὴν Ἐποχὴν μέρος τι τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλίας μετηνάστευσεν

ἀποτόμως εἰς Μακεδονίαν. Ἡ κίνησις αὕτη ἦτο λίαν περιορισμένη δεδομένου ὅτι ἴχνη της γνωρίζονται μέχρι σήμερον εἰς ἓν μόνον σημεῖον, δηλαδὴ εἰς τὰ Σέρβια ἐν Νοτιο Δυτικῇ Μακεδονίᾳ.

Εἰς τὰς ἑπομένας περιόδους ἔγιναν δύο ἀλλεπαλλήλοι μετακινήσεις ξένων στοιχείων ἀπὸ Μακεδονίας εἰς Θεσσαλίαν, ἡ μία εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Λευτέρας Νεολιθικῆς Ἐποχῆς, ἡ ἄλλη εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Χαλκοκρατίας. Ἐξαίτιας τῶν μετακινήσεων τούτων εἶχε τὸν χαρακτῆρα ἐξαπλώσεως μᾶλλον ἢ εἰσβολῆς, καὶ ἡ δευτέρα ἐξηκολούθησε σποραδικῶς μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς Στιμηρᾶς Ἐποχῆς.

Δι' ἐμένα ἀποτελεῖ εἰδικὴν εὐχαρίστησιν ἡ πρόσκλησις νὰ συντελέσω εἰς τεῦχος ἀφιερωμένον εἰς μνήμην τοῦ μεγάλου ἀρχαιολόγου, δεδομένου ὅτι ἡ ἐργασία μου ἐν Μακεδονίᾳ δὲν εἶναι παρὰ συμπλήρωμα τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἰδικῆς του, ὑπὸ τῆς ὁποίας καὶ ἐνεπνεύσθη σημαντικῶς.

W. A. HEURTLEY

Σημ. Ἡ παροῦσα διατριβὴ περιορίζεται εἰς σχέσεις γενικοῦ χαρακτῆρος. Διὰ λεπτομερῆ μελέτην τῶν προϊστορικῶν πολιτισμῶν τῆς Θεσσαλίας βλ. Γ. Μυλωνᾶ, *Ἡ Νεολιθικὴ Ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι* (ἐν Ἀθήναις, 1928).

KELTEN IN THRAKIEN

Die Kelten berennen 278 v. Chr. Delphi und dringen in denselben Jahren nach Kleinasien vor. Ihre kurze Anwesenheit in Griechenland hat, wie zu erwarten, keine Spuren hinterlassen[1]. Auch in Kleinasien sind direkte erhaltene Zeugnisse spärlich[2]. Anders steht es für den Balkan. Für Rumänien ist das Material am besten und handlichsten zusammengestellt von J. Nestor im 22. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 152 ff. Für Thrakien, das als Vermittler gewisser klar zu fassender Stilelemente der keltischen Kunst sicher eine Rolle gespielt hat, sind wir weniger gut dran. Ich möchte hier ein paar wenig bekannte oder noch nicht erkannte Denkmäler kurz besprechen[3].

Zunächst einen Einzelfund, den goldnen Torques von Zibar[4] (Regierungsbezirk Lomza an der Donau) (Abb. 1). Durchmesser 13,9 bezw. 15,2 cm. Er wiegt 432,8 g: das weist nach Analogien, die untersucht wurden, auf eine Einlage unedlen Metalls. Die Puffer sind schmucklos. Das Prinzip, das Ornament von den Puffern ausge-

1) Spätlatène Fibel von Dodona, *Carapanos* Taf. 51, 7, S. 94. Die Provenienz «Attika» des New Yorker Keltenhelmes, G. Richter, *Bronzes* 1552 ist fragwürdig, aber nicht unmöglich.

2) Keltenwaffen der Pergamener Balustrade: zum Panzer s. Drexel, *Germania* 5, 18. Die Joche (*Alt. v. Perg.* II Taf. 44,2; 49, 3, S. 105, 114) sind mit den Jochen von La Tène, Vouga, *La Tène* Taf. 35, S. 95, ganz nahe verwandt. —LT II Fibel aus Priene: Winnefeld in *Priene* S. 387 mit Verweis auf Montelius *La Civilisation primitive en Italie* I, Taf. 12, No. 6a; s. auch Déchelette, *Manuel*, Abb. 535. Ich werde ferner auf eine bronzene Spätlatènefibel mit aufgebogenem und am Bügel befestigtem Fuss aus der Gegend von Çanakkale an den Dardanellen und ähnliches aus Pergamon hingewiesen; auch in Larissa gibt es—nach Kjellberg's Notizen—eine keltische Fibel, ähnlich Ebert, *Reallexikon* III, Taf. 100 c. Galatische Keramik: s. Zahn, *A.A.* 1907, 227 und *BPhW* 1907, 638; s. ferner MDOG 70, 1938, 26, 27, Abb. 15 und 77, 1939, 11, Abb. 8. Unergiebig ist das Grab des Galaterfürsten Deiotarus II in Karalar: Türk Tarih, *Arkeologya ve Etnografya Dergisi* II, 1934, 102 ff. (mit kurzem französischem Resumé auf S. 308); *Revue Archéologique* 1935, II, 133; 1937, I, 80.

3) Ich möchte hier Prof. B. Filow für die grosse Freundlichkeit meinen Dank aussprechen, mit der er mir Photographien der Objekte, die ich selbst nie gesehen habe, gab und viele Fragen mit grosser Geduld beantwortete.

4) Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* 2 Tafel 110.

hen zu lassen und den Ring im übrigen nicht zu verzieren, begegnet ebenso an anderen goldnen Torques dieser Stufe[1]. Die Einschaltung der «Pelten» in Ranken ist bezeichnend für diese durch den Fund von Waldalgesheim und von Filottrano auf das Ende des vierten Jahrhunderts festgelegten Phase keltischer Kunst[2]. Das Feld der Ranke ist aussen mit einem Languettenmuster konturiert; an den Spitzen, wo sich zwei Bögen begegnen, stehen Punkte: das gehört zu einer Klasse keltischer Motive, die aus dem Italischen Villanova stammen und bis in erstaunlich späte Stufen keltischer Kunst weiterleben. Der Grund ist mit gepunzten Punkten ausgefüllt, für

Abb. 1. Goldner Torques von Zibar. Sofia.

solche Verbindung von Languettenbögen und Punzung des Grundes ist die einzige mir bekannte Parallele die gleichzeitige ungarische Tonurne von Alsópél[3] (Abb. 2), von der ich hier nur die gravierten

1) Waldalgesheim: Aus'm Weerth, *Der Grabfund von Waldalgesheim* Taf. 1; Déchelette, *Manuel* Abb. 582, 1; Ebert 14, Taf. 55; *Die Antike* 10, 1934, 27 Abb. 7.—Filottrano: *Mon. Line.* 9, Taf. 3; dall'Osso, *Guida illustrata del Museo Nazionale di Ancona* S. 240; *Dedalo* 5, 1924, 10; *Journal of Roman Studies* 1939, 98.—Oblat: Wien. 67, 1937, Taf. 19, 1, S. 236; *Journal Royal Anthrop. Society* Naturhistorisches Museum: *Mitt. Wiener Anthrop. Gesellschaft* 20, 1920, *Sitzungsberichte* S. 12, Abb. 7; A. Stocky, *La Bohême à l'âge du fer* Taf. 21, 13.—«Belgien», British Museum, *British Museum Quarterly* 5, 1930/31, Taf. 7.—Wahrscheinlich auch das Fragment von Rauris in Salzburg, *Jahrbücher für Altertumskunde* 1912, 1 ff. Abb. 1, 2.

2) *Prähistorische Zeitschrift* 25, 1934, 62 ff., *Journal of Roman Studies* 1939, 98 ff.

3) L. von Marton, *Die Früh La Tène Zeit in Ungarn*, Taf. 18, 19; S. 48, Abb. 8, S. 63; Ebert, 14 Taf. 12a.

Muster wiedergebe; sie sind eine flüchtige und halbverstandene Kopie nach Ornament guter Metallarbeiten wie dem Torques oder dem Helm von Silivas in Klausenburg [1]. Nach stilistischen Erwägungen ist die Entstehungszeit des Goldtorques von Zibar um 300 v. Chr. anzusetzen und das passt gut in die Geschichte.

Lehrreicher als dieser Einzelfund ist ein Grabensemble: die Funde aus dem Kuppelgrab vom Maltepe bei Mezek in Südbulgarien, am Fusss des östlichsten Ausläufers der Rhodope, nahe der griechischen Grenze [2]. Filow hat gezeigt, dass es sich um mehrere Bestattungen handelt, dass sich aber die Bestattungseinheiten aus den im Grab verstreuten und sogar aus dem Grab hinausgeratenen Gegenständen nicht rekonstruieren lassen. Die Mehrzahl der Funde ist griechisch Skythisches und thrakisches fehlt; ich möchte auch im Gegensatz zu Filow die beiden Goldschnallen, die er in Abb. 27, 28 (S. 110, 1) wiedergibt, für reingriechisch halten, sie gehen nahe mit der spartanischen Stele Möbius. Die Ornamente der griechischen Grabstelen Taf. 72, a zusammen, die er S. 77 überzeugend ins späte dritte Jahrhundert datiert. Die bronzene Oinochoe Filow Abb. 55, 56 (S. 111, 18) ist zwar griechisch, aber wohl das Erzeugnis eines verbauerten Ateliers in einer nicht fern gelegenen griechischen Provinzstadt. Zu dem silbernen Pektoral Abb. 75—77 (vorher Welkow AA 46, 1931, 419, Abb. 2) bemerkt Filow auf S. 112, zu Nr. 42: «Stilistisch und technisch mit dem Helm von Amfreville verwandt, aber ohne keltische Elemente in der Ornamentik. Spätestens Ende des 4. Jahrhunderts». Ich möchte doch gegenüber dieser Beurteilung durch den verehrten Ver-

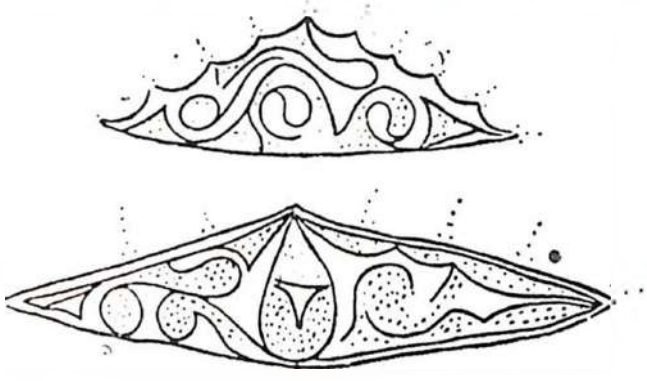

Abb. 2. Ritzmuster der Tonurne von Alsópél, Budapest.

1) *Prähistorische Zeitschrift* 1925, 211 (von Roska); ebendort 25, 1934, 103; 22. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 1933, 153 (Nestor).

2) B. Filow, *Die Kuppelgräber von Mezek*. Buil. de l' Institut Bulgare 11, 1937, 1 ff; vorher kurzer Bericht von Welkow in *AA* 46, 1931, 418.

fasser an meiner in Prähistorische Zeitschrift 25, 1934, 80 Anm. 28 ausgesprochenen Meinung festhalten: die technische Beziehung zu dem keltischen Helm besteht nicht, wie man an meiner Aufnahme a. O. 102, Abb. 64, wiederholt Filow Abb. 78 gut nachprüfen kann bei ihm ist das Muster auf dem Bronzeband vorgetrieben und das dünne Goldblech dann darauf gehämmert; beim Pektoral scheint mir das getriebene Silberblech auf einer glatten Eisenunterlage zu ruhen. Und da, wie Filow sehr richtig sagt, keltische Elemente fehlen, besteht auch keine stilistische Beziehung zum Helm. Die Ornamentik[1], ein aus einem Blattkelch wachsender Frauenkopf als Mittelstück einer nach beiden Seiten wachsenden Ranke, die gereihten Köpfe in den schmaleren Streifen oben und unten, weist eindeutig nach Unteritalien. Eine gewisse Vermeidung der dritten Dimension, perspektivischer Wiedergabe von Pflanzen, die für das grossgriechische Ornament so bezeichnend ist, ein gewisser Schematismus in den Palmetten der intermittierenden Wellenranke oben, weitgetriebene Flachstilisierung der zwickelfüllenden Arazeen in der Wellenranke des Hauptfrieses sind Züge, die es vielleicht empfehlen, die Entstehung des Pektorals nicht in einem Atelier ersten Ranges zu suchen, man könnte ganz gut an eine Werkstatt auf dieser Seite der Adria denken; es erscheint unter diesen Umständen auch durchaus möglich, dass das Pektoral etwas jünger ist als das Ende des 4. Jahrhunderts [2].

Aber es gibt wirklich keltisches in diesem Kammergrab. Die beiden Objekte bei Filow Abb. 23 (S. 111, Nr. 28), von denen ich hier nur eines auf Taf. 1 a wiederhole, sind zwei bronzene, 12,5 cm lange Achsnägel (Lunsen) eines keltischen Wagens. Das wird voll-

1) Zu dem Streifen mit aufwärts und abwärts gerichteten tropfenförmigen Blättern in Schleifenband s. H. Luschey, *Die Phiale* S. 44.

2) Ich hatte schon früher auf Praschnikers Bemerkungen zu diesen transadriatischen Verbindungen in *ÖJ* 21/22, 1922/24, Beiheft 203 hingewiesen.— Die sehr nahe zu ihrem grossgriechischen Vorbild stehende etruskische Terrakotte in Hamburg *AA* 32, 1917, 91 Abb. 16, auf der ein solches Pektoral in Ton nachgebildet ist, kann man nicht mit von Mercklin a. O. ins ausgehende 5. Jahrhundert datieren; der auch hier als Mittelstück erscheinende Frauenkopf in Ranken ist nicht vor dem 4. Jahrhundert möglich. Zu den kleinen Parfumbehältern, die an das Pektoral von Abb. 17 a. O. angehängt sind, vgl. Haufmann, *AA* 50, 1935, 180; *Journal Royal Anthropol. Society* 67, 1937, Taf. 14, S. 230, 237, 201.—Die iberische Terrakotte von Ibiza, J. Colominas Roca, *Les Terracuites Cartagineses d' Eivissa* Taf. 18 scheint ein italisches Modell des 3. Jahrhunderts nachzuahmen.

kommen deutlich, wenn man auf Taf. 1 b, 1 c, Abb. 3 sieht[1]: Taf. 1 b kommt aus Württemberg, Taf. 1 c aus der Eifel, Abb. 3 aus ostkeltischem Bereich. Die Achsnägel von Mezek sind eine Spur länger als der Durchschnitt, sie zeigen die auch sonst meist erhaltene

Abb. 3. Fragmentierter Achsnagel aus der Champagne, Saint Germain-en Laye.

gebogene Form, man schlug die Nägel krumm, damit sie festsitzen; ganz bronzen wie die Mezeker ist Taf. 1 c, sonst ist gewöhnlich der

1) Taf. 1 b in Stuttgart, aus dem Ermsbett, 10, 7 cm lang. P. Goessler *Prähistorie* 1, 208; K. Bittel, *Die Kelten in Württemberg* Taf. 8, 1, S. 67. — Taf. 1 c in Trier, 9, 1 cm lang, von Sefferweich. W. Dehn in *Trierer Zeitschrift* 13, 1938, Taf. 9, S. 229. — Abb. 3 Saint-Germain-en Laye. In seiner Bedeutung erkannt und erwähnt in *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 20, 1934/5, 156 von J. D. Cowen, dem ich auch die Photographie verdanke. Zu einem Ensemble gehörig, das von einem Händler mit der unglaubwürdigen Provenienz »Paris« erworben wurde, aber sichtlich ostkeltischer Herkunft ist — Ich zähle noch einige andre solche Stücke auf: 1) Stuttgart, F. O. Grabenstetten, 12 cm lang. Goessler a. O. 208; Bittel a. O. Taf. 8, S. 63. 2) Bonn. Aus dem Wagengrab von Waldalgesheim, Aus'm Weerth, *Der Grabfund von Waldalgesheim*, Taf. 5/6, Nr. 15, 10,1 cm lang. Kopf bronzeplatiert, die Bronze heut vom Eisen weggefressen. 3) Brüssel F. O. Leval—Trahegnies. Ein Paar, 9 cm, bzw. 8,2 cm lang. De Loë, *Belgique ancienne* 2, 231, Abb. 108, S. 196. 197. 4) Saint-Germain-en Laye. F. O. Wagengrab von Nanterre. Etwa 8 cm lang. Déchelette, *Manuel* Abb. 502. Eisen—Kopf Bronze. 5) Museum Châlons sur-Marne, »Marne«, 10 cm lang; Eisen, stark corrodiert; typische Krümmung.

Nagel aus Eisen und nur die Kopfplatte bronzeplatiert — eine Materialverbindung, die die Kelten auch sonst sehr häufig üben. Am nächsten in der Dekoration zu den thrakischen steht der Württembergische Taf. 1 b: ich habe nach den Photographien den Eindruck, dass auch in Mezek rechts und links ein menschlicher Kopf, nach aussen schauend, als «Eckakroter» steht und sich von ihnen ausgehende Ranken um hier vier in der Mitte der Platte oben und unten stehende Bossen schlingen; jedoch erlaubt mir Mangel an Autopsie und der Erhaltungszustand kein sicheres Urteil.

Taf. 2 a, b zeigt weitere Bronzen gleichen Stiles aus dem Mezeker Kammergrab [1]. Bei a) sieht man in der Mitte eine keltische Fratze, die Augen setzen sich nach rechts und links als Spiralen fort, die aussen in sehr plastischen Einrollungen enden. Man kann auch sagen: in der Mitte begegnen sich zwei Spiralen, ihre nahe zusammentretenden Einrollungen oben werden als Augen interpretiert und dann wachsen Nase und Mund hinzu. Solches Spiel, solches Hineinsehen von Gesichtern in Ornament — oder die Ornamentalisierung von Köpfen, das Ergebnis ist das gleiche — ist eminent keltisch, kommt aber auch sonst vor: im Grunde geschieht auf dem Euphorbiosteller [2] dasselbe. Wenn ich mich nicht täusche, liegt auf Taf. 2 b die Vorform vor, die Umdeutung in ein Gesicht ist hier noch nicht vollzogen, Nase und Mund fehlen noch. Gute Parallelen sind der Achsnagel aus der Eifel Taf. 1 c und der in Abb. 3, ich gebe auf Taf. 2 c ein weiteres Beispiel, einen hessischen Bronzetorques [3]. Wo und wie diese Ringe am Wagen verwandt waren, wissen wir nicht, und dasselbe gilt von Abb. 4 [4]. Auch Filow Abb. 70, S. 111, Nr. 33 wird zu Wagen oder Pferden gehören und vielleicht noch manches andere. Am sprechend-

1) a) ist bei Filow S. 63, Nr. 31 aufgeführt, aber nicht abgebildet, ich verdanke ihm Hinweis auf das Stück und Bild. Durchmesser 8, 4 cm., Höhe 3, 5 cm. b) ist einer von den beiden Ringen, die Filow Abb. 69 wiedergibt und S. 111, Nr. 29 aufzählt; im ganzen sind vier Stücke dieser Art im Grab. Durchmesser 7, 3 cm.

2) British Museum A 749: Pfuhl, *Malerei und Zeichnung* Abb. 117; Rumpf, *Jdl* 48, 1933, 76.

3) *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* V, Taf. 57, S. 331. In Darmstadt. A. O. wird als Fundort «Schönauer Hof, Gemeinde Rüsselsheim, Kreis Gross-Gerau» angegeben; im Museumsinventar steht «Brandgrab im Daummelberg bei Trebur» S. auch von Marton, a. O., S. 34, Abb. 4 (Text S. 77).

4) Abb. 4, Filow Abb. 52, S. 111, Nr. 15 ist 12, 2 cm hoch. Er bezeichnet es vorsichtig fragend als Leuchterteil; es scheint mir aber kein Zweifel zu bestehen, dass das Ornament keltisch ist, es also nicht zu dem griechischen

sten sind die beiden Achsnagel. Dass reichliche Pferdeknochen im Dromos lagen, sagt Welkow a. O. 421.

Mit Vorsicht möchte ich zu der keltischen Bestattung auch die Goldperlen Abb. 5 rechnen (Filow Abb. 32, S. 110, Nr. 7). Ich kann ihre Form auf griechisch nicht verstehen und sie erinnern mich an den Goldtorques von Herczegmárok in Budapest (Abb. 6)[1] wo die Glie-

Abb. 4. Keltische Bronze von Mezek, Sofia.

der sozusagen fest geworden sind. Die Bildung des Mittelstücks bei den hier nicht wiedergegebenen Goldperlen Filow Abb. 30, 8—11 gemahnt an die Behandlung der Ringknoten bei dem goldnen Armband von Schwarzenbach[2] und dem Goldtorques von Dürkheim[3],

Kandelaber des Grabes gehören kann. Vgl. die Fibel bei von Marton, a.O., S. 93, Abb. 25 (Text S. 33).

1) *Arch. Értesitö* 1903, 23; *Congrès Préhistorique de France*, Autun 1907, 826, 827, Abb 3, 4; Déchelette S. 1342, 1344.

2) Déchelette Abb. 584, 4; *Berliner Museen* 1935, 6 Abb. 3; Jacobsthal-Langsdorff, *Bronzeschnabelkannen* S. 26.

3) *Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* II, II Tafel 1, 1; Déchelette a.O. Abb. 584, 1; Sprater, *Urgeschichte der Pfalz*, Abb. 122; Jacobsthal-Langsdorff, *Die Bronzeschnabelkannen* S. 22.

das Motiv hat klassische Vorlagen im Westen und Osten[1].

Der lebensgrosse bronzene Eber (Schlussabbildung) ist ausserhalb des Grabes gefunden, aber mit vollem Recht erwägt Filow S. 110, Nr. 13 seine Herkunft aus dem Grabe. Es liegt überaus nahe, ihn der keltischen Bestattung zuzurechnen, die Rolle des Wildschweins bei den Kelten und in keltischen Gräbern ist allbekannt[2]. Devambez, *Grands bronzes du Musée de Stamboul*, der auf Tat. 3–5 die besten Abbildungen gibt, hält ihn mit Recht für griechisch, aber ich

Abb. 5. Goldperlen von Mezek, Sofia.

finde die Arbeit, im Gegensatz zu ihm, unlebendig und pedantisch; seine Datierung ins fünfte Jahrhundert erscheint mir möglich, obwohl ich mir denken könnte, dass man in der Provinz diesen Stil noch länger beibehält. Wenn Filows Annahme, dass er aus dem Grab stammt, und meine Vermutung, dass er zur keltischen Beisetzung gehört, richtig sind, so haben ihn die Kelten aus einer der geplünder-

1) Für den Osten kann man an die silbernen Fibeln erinnern, die so reichlich auf dem Balkan vorkommen: Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales* S. 224 ff.

2) S. die Bemerkungen L. von Martons, *Die Früh La Tène Zeit in Ungarn* S. 29 zu den Knochen von Wildschweinen in ungarischen Keltengräbern.

ten griechischen Küstenstädte—wir wissen von diesen Raubzügen—gestohlen; an den Blutstropfen, an der Verwundung ihres Totem nahmen sie keinen Anstoss; die 10 cm langen Eisen unter den Füssen (*Rev. arch.* 1908, I, S. 1) werden von der ersten Aufstellung auf einer Basis herrühren.

Der Goldtorques von Zibar ist, wie gesagt, eine Arbeit noch aus dem späten vierten Jahrhundert, d. h. aus der Zeit der Kämpfe mit

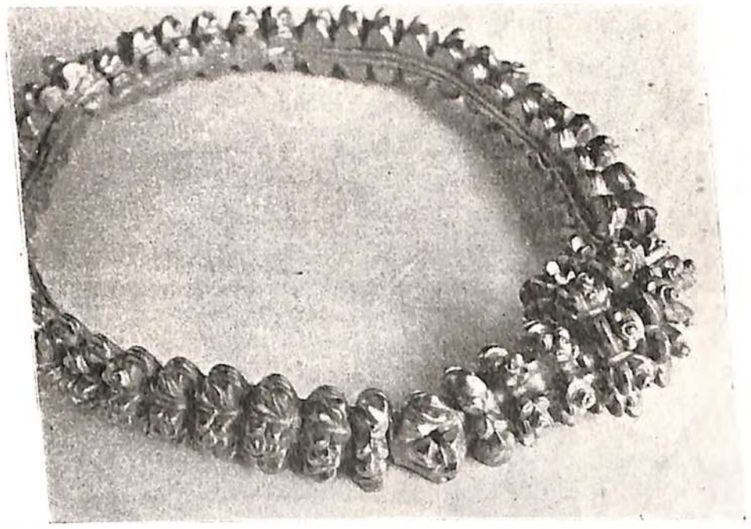

Abb. 6. Goldring von Herczegmárok, Budapest.

den Illyriern (Theopomp 115 F 40 Jacoby) oder mit Kassander (Theophrast bei Seneca, nat. quaest. III, 11, 3; Plin. n. h. XXXI, 53).

Der «Schwellstil» der Mezeker Bronzen ist jünger als der «Waldalgesheimstil», zeitlich genau festlegen kann ich ihn noch nicht, auf alle Fälle ist er jünger als 300 v. Chr. Gegenstände mit dieser Dekoration sind in Böhmen, Ungarn, Südostdeutschland am dichtesten[1]. Der Mezeker Wagen ist ebensowenig wie der Zibarer Goldring in Thrakien gefertigt, sondern weiter westlich und aus einem

1) Für den Balkan sei auf das Wagengrab von Cristurul-Secuese verwiesen, das Nestor, a. O., S. 154 sehr richtig ins dritte Jahrhundert datiert.

der genannten Länder gekommen, doch wohl mit dem Mann, der auf ihm in die Schlacht fuhr, in den Jahren, als sich nach der Niederlage durch Antigonos Gonatas 276 vor Chr. keltische Horden in Thrakien für kurze Zeit konsolidierten und das Reich von Tylis gründeten.

Oxford PAUL JACOBSTHAL

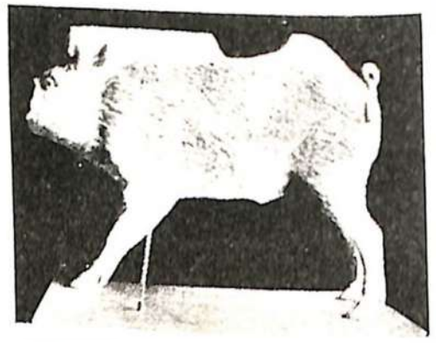

c) Bronzener Achsnagel von Sefterweich, Trier.

a) Bronzener Achsnagel von Mezek, Sofia.

b) Achsnagel aus der Ems, Stuttgart

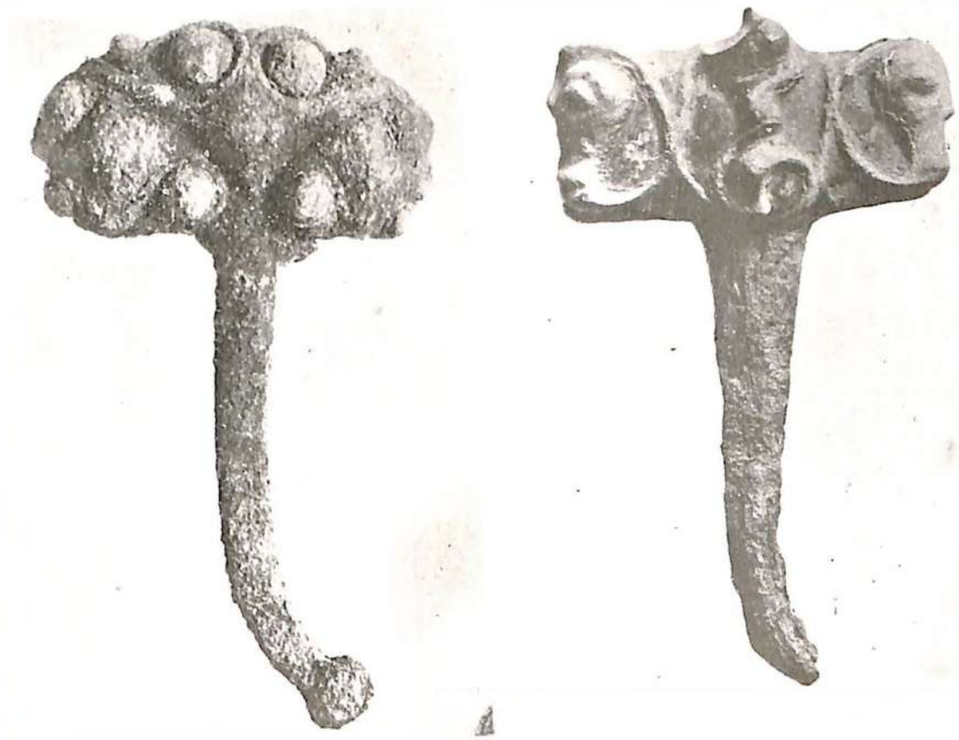

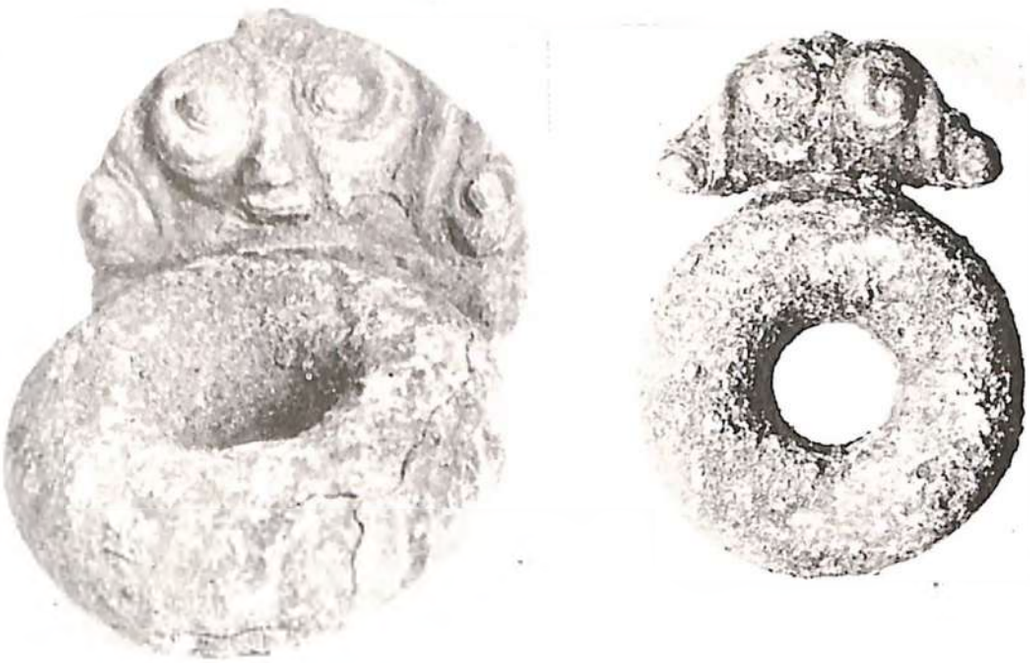

a-b) Keltische Bronzen von Mezek, Sofia.

c) Bronzener Torques von Trebur, Darmstadt

THE RED APPLE

In the year 1545, when Europe was much exercised at the alarming progress of the Turks, Bartholomew Georgevits, a Hungarian who had been a prisoner in their hands, published a little book, *Prognoma sive Praesagium Mehemetanorum*, a part of a large collected volume with the general title *Historiae de Saracenorum sive Turcorum origine, moribus etc.* In this *Prognoma* he published a prophecy then current among the Turks with a rough Latin translation, *secundum sententiam* : the text is on p. 166. The same Turkish text with Georgevits' translation and commentary, put into Italian, was published in 1548 by Lodovico Domenichi at Florence; the book is called *Prophetia de Maometani et altre cose Turchesche*. It has also been published by Lonicerus.

The Turkish text is written in Latin characters and clearly contains several errors, some not difficult to correct. Both Georgevits and Domenichi only profess to give the general sense, but there is no real difficulty as to the meaning. I render thus : «Our emperor «(*padissahomoz*) will come; he will take the kingdom of the Infidels; «he will take the Red Apple; he will seize it; after seven years if the «sword of the Infidel be not drawn, he will be their master; he will «take his pleasure; he will plant vines; he will fence gardens(?); he «will beget sons and daughters. After twelve years the sword of the «Christians will be drawn; it will drive the Turks back again». An important variant is given : in some of their books, says Georgevits, the Turks have *keuzul almai*, the Red Apple, in others *Urum Papai, id est, rubrum pomum, sive graecum sacerdotem vel patriarcham*. Also, as Hasluck remarks, *Urum Papai* could be interpreted, if one wished to do so, as «the Pope of Rome» [1].

The Swedish Envoy Nichlas Rolamb was in Constantinople in 1657, and he says that at that time reports of an intended expedition against Venice had turned the heads of certain fanatics, whom he calls *budalates*—this can hardly be other than *μπουνταλάδες*—and that

1) F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 1929; To Ch. LVIII, *The Prophecy of the Red Apple*, I am particularly indebted. The present reference is to p. 737.

they were bawling out in the streets everywhere *Cicil Alma*, Cicil *Alma, i. e. Rome*: «for in their *Muhamedys* (a book of prophecies) it «is said that the Turkish emperor shall come as far as Rome and take «it, that he shall make the pope patriarch of Jerusalem [1]». *Cicil Alma* is of course *Kyzyl Alma* the Red Apple, and Rolamb goes on to say that the Turks believe that the pope will turn Moslem, Christ come to earth and confirm the truth of the Koran, that then the power of the Turks shall decline, and they will retire to desert Arabia, and then will come the end of the world. He then mentions the fear the Turks had for the Swedes, as being the «Yellow Race» destined ultimately to overcome them.

With the Turkish fear that they would some day be conquered by a «Yellow Race», identified sometimes with the Russians and sometimes with the Swedes, I am not here concerned. It was current from the sixteenth century onward, and most of what can be known of it has been collected by Hasluck [2]. Nor need I discuss with what cities the Red Apple has been identified. Prophesies are notoriously capable of the most varied explanations, and Hasluck has shown that though Rome is the most usual identification, Constantinople has also been suggested; even Buda Pest and Rhodes are candidates. But on this subject I may perhaps quote a passage which escaped Hasluck. Sir Henry Blunt was in Turkey in 1634, and he says: [3] «One of their «*Priests* told me of an old Prophecy they have: *That their Emperour «should win the* Red Apple: *and in the seventh year after, if they did «not defend themselves bravely*, the Christians *should overcome them; «but, howsoever, in the twelfth, they should at the furthest be overcome «by the* Christians. The *Red Apple* (he said) was *Constantinople*, though «some (quoth he) hold it to be *Rome*». Blunt, «holding such Prophecies rather cunning than true», came to the very judicious conclusion that this prophecy, obviously the same as that recorded by Georgevits, was framed with the widest ambiguity of interpretation as to years and dates in such a way as to keep the Turks perpetually on the alert against the Christians. It «makes them in the mean while «use the Christians as their future destroyers, with much hostility, as «a revenge anticipate: which serves right to the purpose of the State:

1) *A Relation of a Journey to Constantinople*, by Nicholas Rolamb, p. 705. This is contained in a compilation called *A Collection of Travels*, Vol. IV. 1752.

2) *Christianity and Islam*, p. 471, note 4.

3) *A Voyage into the Levant*, by Sir Henry Blunt; 8th edition, 1671; pp. 106, 7.

«and when all comes to all, those years (as such Prophetical times «use) are like to prove very long ones». Rome was certainly the common Turkish identification of the Red Apple. Thus we read in the seventeenth century Turkish traveller Evliya Efendi that in the church of Santa Sophia there was a statue of the Virgin holding in her hand a great carbuncle «by the blaze of which the mosque was «lighted every night. This carbuncle was also removed in the birth-«night of the Prophet, to Kizil Alma (Rome), which received its «name (Red Apple) from thence». In two other passages Evliya calls Rome the Red Apple [1].

But the object of this paper is to suggest an explanation of the common Greek saying that the Turks should be sent to the Red Apple, or rather to the Red Apple Tree, ἡ Κόκκινη Μηλιά, which means that the defeated Turk should be forced to flee back to the Asiatic region from which he originally came to be the scourge and destruction of Christendom. The phrase in its most characteristic form occurs in the tradition of *The King turned to Marble*, ὁ μαρμαρωμένος Βασιλιάς, which is most conveniently quoted from Politis' *Παραδόσεις* [2]. The story of the last Constantine turned to marble after the taking of the City ends with the prophecy of the coming to life again of the great hero. «But when it is the will of God, the angel will come «down into the cave and will turn him from stone and will give again «into his hand the sword which he carried in the battle. And the king «will arise and will enter the City by the Golden Gate, and pursuing «the Turks with his armies he will chase them away to the Red Apple «Tree». Another good example is in the *Song of Daskaloyannι*, when when the Cretan leader boasts that he will bring the Russians to show the Turks the way to the Red Apple Tree: καὶ γιὰ τὴν Κόκκινη Μηλιὰ δρόμο νὰ τοὺνε δώσω [3]. These two examples will be enough.

The original symbolism of the Red Apple is, as Hasluck has said correctly, world dominion [4]. This I find in Europe as early as the *Chanson de Roland*, a passage known to but not quoted by Hasluck. I therefore give it. In Stanza 29 the traitor Ganelon is talking with Blancandrin, a paynim of Spain, and tells him how Charlemagne's

1) Evliya Efendi, *Narrative of Travels*: translated by Von Hammer. London, 1850, I, pp. 57, 82, 146.

2) *Παραδόσεις*, I. p. 22, and in II, pp. 658-74 a long commentary of which I have made use.

3) Ἐμμ. Βαρδίδης, *Κρητικὰ Ῥίμματα*, 1888, p. 7, line 14.

4) *Christianity and Islam*, p. 736.

nephew Roland has brought his uncle a red apple as a symbol of the crowns of all kings. I give Scott Moncrieff's rendering [1]:

> Once in the shade the king had sat him down;
> His nephew came in sark of iron brown,
> Spoils he had won, beyond by Carcassone,
> Held in his hand an apple red and round.
> «Behold, fair Sire» said Roland as he bowed,
> «Of all earth's kings I bring you here the crowns».

The last three line run in French [2]:

> En sa main tint une vermeille pume;
> «Tenez, bel sire», dist Rolland a sun uncle,
> «De trestuz reis vos present les culunes».

Another relevant passage is in the fourteenth century *Historia Trium Regum* of John of Hildesheim [3]. We are told that Melchior presented Christ with a golden apple, made by Alexander from fragments of the tribute of all his vassals. It could be held in the hand, but signified the whole world: being round, it had neither beginning nor end. Alexander held it in his hand always. It was in fact like the orb put into the hand of Kings of England at their coronation.

We shall find the same idea of dominion associated with the Red Apple in Constantinople also. Much evidence could be brought, but I must be brief. Justinian set up an equestrian statue of himself which is described by Codinos [3]. In his left hand he held a ball upon which was set a cross, to show that by his faith in the cross he had universal dominion over the earth. His right hand was stretched out towards the east as a sign to the Persians that they should advance no further against his empire. The idea goes back to the very time of Justinian, for Procopius, describing the same statue says that, besides the attitude threatening the Persians, in his left hand the emperor held a ball, by which the artist made it plain that land and sea were all subject to him [4]. This passage too makes it clear that the origin of the idea of the apple as a symbol of power was that it was a sphere representing the earth. For the same reason the English coronation orb is divided into three parts, a half and two quarters, to represent Europe, Asia and below, Africa, on the bottom half of the

1) *Song of Roland*, transl. by C. S. Moncrieff, London 1919.
2) Early English Text Society's edition, p. 230.
3) Codinus, Bonn edition, p. 28.
4) Procopius, *De Aedificiis*, Bonn edition, p. 184. For this statue see also *Folk-Lore* (Ancient Statues in Mediaeval Constantinople), XXXV, 1924, p. 222.

sphere, all the three parts of the known globe. Arabic authors too knew of the Justinian statue and of the ideas connected with it. In the thirteenth century Qazwini says that the hand of the emperor held either a talisman to keep off enemies, or that on the ball was written, «I own the world as long as this ball is in my hand [1]».

The Turks in their most glorious period had the same idea, that the Red Apple was the seat or symbol of dominion. From the time of Solyman I in the sixteenth century came the custom that each sultan at his accession should take a cup of sherbet from the Aga of the Janissaries [2]. The Aga returned it saying «We shall see each other again at the Red Apple», the name, says Creasy, which the Turks commonly give to the city of Rome.

In these ideas about the Red Apple we have one singular contradiction. In the centuries before the coming of the Turks, both in the east and in the European west the Red Apple was the symbol of supreme power. So to the Turks it continued to be: the Red Apple was to them the symbol of the highest glory still reserved for them, the conquest probably of Rome itself; it was the toast of the Janissaries to each succeeding Sultan. But among the conquered Greeks it bears a very different meaning: to them the Red Apple is associated with the final overthrow of the Turks and their withdrawal to their original home, far away from the Christian world into which they had intruded. In this difficulty neither Politis not Hasluck help us. Politis says much of the Red Apple Tree as the fatherland of Mahomet and the last refuge of the Turks; Hasluck devotes his paper to the Red Apple as a symbol of dominion.

What is the solution of this difficulty? I think it is to be found in the wording of the Turkish prophecy recorded for us by Georgevits. It tells of the end of the Turks; they will gain glorious victories, military and religious; they will win the great glory of the Red Apple. But then, after twelve years at the latest, the Christians will arise and drive them back to their own place. Taking the prophecy as a whole, we see these two ideas brought together, their conquest of the Red Apple and their final defeat and expulsion. The Red Apple is thus connected with the forcing of the Turks back to Arabia by the Christians, and this connexion has to the Greeks given the word

1) See J. Marquart, *Osteurop. und ostasiatische Streifzüge*, 1903, p. 221.
2) Creasy, *History of the Ottoman Turks*, 1877, p. 201.

quite a new meaning, the land to which the Turks will at last be
ven back.

This transition was made all the more easily because in earl
days at the time of the Taking of the City the place to which t
Turks would at last have to flee was also called by the name of a tre
They were to go their way back again to the mysterious Solita
Tree, to the μονοδένδριον, of which we read in the Θρῆνος τῆς Κω
στιαντινουπόλεως [1]:

νὰ πᾶσιν ἀπεζεῖ ποῦ ἤλθαν ἕως Μονοδενδρίου

and of which Doukas tells us that it was at the borders of Persia
But the Solitary Tree is in fact even more cryptic than the Red
Apple. We get a hint in the book of Marco Polo, who mentions
the Arbre Seule or Sol, «which we Christians call the Arbre Secq
The Arbre Seule can hardly be dissociated from the Greek μονοδέν-
δριον, as was acutely perceived by Hasluck, and the reading Arbre
Sol, the Tree of the Sun, seems to be due to a contamination with
the Trees of the Sun and of the Moon which appear in the Alexan-
der Romance. The Arbre Sec is the centre of a number of legends
discussed by Yule in his edition of Marco Polo, and in the west it
seems to have been used exactly like the μονοδένδριον, to mean a
place a long way off. Hasluck found it used in the Old French ro-
mance of Huon of Bordeaux for a place «at the other end of nowhere»,
and conjectured that the idea had come into Europe by way of the
Crusades [4]. The passage is a little out of the way and is worth tran-
scribing. Huon meets an old man who tells him of his adventures and
his wide wanderings:

«Il n'en a marce, ne païs ne regné,
Dese'au sec arbre ne tant c'on puet aler,
Si m'aït Diex là où je n'aie esté».

But in this paper I can carry the idea of the Solitary, the Dry
Tree no further.

Oxford, May 1939

R. M. DAWKINS

1) In Ellissen's *Analekten*, III, p. 223 (line 866).
2) Doucas, Bonn edition, p. 290, line 4.
3) *The Book of Ser Marco Polo the Venetian*; translated and edited by Co-
lonel Henry Yule, London, 1871, p. 120-130.
4) *Huon de Bordeaux*, ed. Guersand et Grandmaison; Paris, 1860; lines
3079 81. On these Trees see Hasluck, *Letters on Religion and Folk-Lore*, 1926,
pp. 108, 111, 136.

EIN ANGEBLICHES REITERMOTIV DES PARTHENONFRIESES

Frederik Poulsen stellt in seinem Beitrag zur Jahrhundertfeier der Griechischen Archäologischen Gesellschaft (Ἐφημ. 1937, 188 ff.) eine Reihe von Reiterdarstellungen des Parthenonfrieses und, seiner Meinung nach, unter dessen Einfluss stehender, griechischer Weih- und Grabreliefs zusammen, die ein ähnliches Motiv zeigen: der Reiter streckt seinen rechten Arm nach dem Kopf des Pferdes aus und scheint mit der Hand an dessen Scheitel beschäftigt. Er verwirft die gewöhnliche Erklärung dieser Bewegung als Versuch des Reiters, das Tier durch Streicheln oder Abklopfen mit der Hand zu beruhigen [1], will auch die als Gruss [2] nicht gelten lassen und durchwegs annehmen, dass der Reiter durch Reinigen der Haarsträhne mit flach anliegender Hand oder durch Fangen einer Handvoll Insekten mit gekrümmten Fingern die Fliegen und Mücken zu entfernen sucht, die das Tier quälen. Ebenso sei auch die Geste der Figur Nordfries 129 (seine Abbildung 4) [3] zu verstehen, wo der Reiter seine Rechte etwa in der Mitte der Mähne hält. Als Beweis dafür, dass im Parthenonfries auch sonst auf die Fliegen und Mückenplage des sommerlichen Athen angespielt werde, weist er auf die Westmetope Nummer 12 (seine Abbildung 5) hin, wo das Pferd sich Nase oder Maul am Schienbein reibt, um ein lästiges Insekt zu vertreiben, wie bereits Aug. Diehl richtig bemerkte [4]. Ob Poulsen soweit geht, dass er annimmt, dass der neben dem Pferd stehende Mann, Figur 23, mit seiner Rechten die etwa auffliegenden Insekten fängt, ist aus dem Text nicht zu ersehen; die Armbewegung mit den anscheinend nach oben eingeschlagenen Fingern, seine Körperhaltung und sein Blick würden dazu stimmen [5].

---

1) So A. Michaelis, *Parthenon* 230; A. Conze, *Att. Grabrel.* zu Nr. 1161 Taf. 250; G. Richter zu *Brlin.* 729; Aug. Diehl, *Reiterschöpfungen* 96 und 101.

2) So G. Bluemel, *Katalog Berlin* zu K 111 Taf. 66.

3) Michaelis Taf. 13; Smith Taf. 59; Fougères und Collignon Taf. 104.

4) Aug. Diehl *a. a. O.* 91. Michaelis 224 dachte an «heftigen Widerstand». Collignon, *Parthénon* 35 zu Taf. 80 XII übernimmt Diehls Erklärung.

5) Eine Erklärung dieser Platte, die in ihrer Darstellung grosse Aehnlichkeit mit Nummer 3 desselben Frieses aufweist, ist bisher kaum gelungen (Michaelis 231; Diehl 91; Smith, *Cat.* I 180 und *Parthenon* 61). Ausser dem

Was zunächst die von Poulsen angeführten Beispiele aus dem Parthenonfries betrifft, so hat der Reiter Westfries Figur 19 (Poulsen Abb. 2) auszuscheiden, da seine fragliche rechte Hand der Länge nach einen Bohrkanal aufweist, der auf dem Gipsabguss und auch noch auf der photographischen Aufnahme Boissonas' deutlich erkennbar ist [6]. Der Reiter hat also in seiner Rechten etwas gehalten; A. Michaelis S. 231 gibt ihm einen kurzen Stab, wohl den Stiel einer Peitsche» in die Hand. Ferner würde es bei dem bereits genannten Reiter Nordfries Figur 12 [7], der die Mähne seines Pferdes von Fliegen reinigen soll, schlecht zu Poulsens Erklärung passen, dass er sich dabei abwendet und nach rückwärts umblickt, die angenommene Handlung erfordert doch mehr Aufmerksamkeit. Ich glaube nicht, dass man dies wie Poulsen mit dem Hinweis abtun kann, dass es sich eben um eine von jedem Reiter mechanisch ausgeführte Bewegung, nämlich das Verjagen von Fliegen, handle, sondern vielmehr, umgekehrt, die ganze Arm- und Handhaltung aus der starken Drehung des Oberkörpers und dem Umsehen des Reiters zu erklären ist. So bliebe im Parthenonfries nur mehr der bärtige Reiter in thrakischer Tracht Westfries Figur 8 (Poulsen Abb. 1). Weiters ist Poulsens Bemerkung, dass es sich durchwegs um unruhig, mit zurückgeworfenem Kopf dastehende oder sich bäumende Pferde handle, nicht richtig; es stimmt zum Beispiel nicht bei dem Relief im Metropolitan Museum in New York (Poulsen Abb. 3).

Schliesslich hat Poulsen meiner Meinung nach ein Motiv offenbar übersehen, das, durch eine Reihe von Beispielen gesichert, jeden

Pferdejungen, der auf der Schulter ein schweres Gewandstück trägt, sind zwei Figuren und ein Pferd dargestellt. Ich glaube doch, dass in Figur 23, die offenbar die Zügel hält, der Reiter zu erkennen ist; die Reiter in ähnlicher Tracht wie Figur 23 tragen Stiefel und Helm. Die sonderbar zurückgebogene Haltung, sowie die anscheinend geschlossene rechte Hand der Figur 23 waren offenbar der Anlass, dass man (so Michaelis, Smith) annahm, der Mann drohe oder winke einer bereits weiter entfernten Figur. Der Zustand der rechten Hand scheint sich, wie ein Vergleich des Gipsabgusses (auch Smith Taf. 69) mit der photographischen Aufnahme Boissonas' (Fougères und Collignon Taf. 80) zeigt, bedeutend verschlechtert zu haben; vielleicht war doch auch hier wie bei Figur 19 des Westfrieses ein Bohrkanal vorhanden; vergl. Anm. 6.

6) Michaelis Taf. 9. Nach dem Gips auch Smith Taf. 57; Boissonas' Aufnahme bei Fougères und Collignon Taf. 81. Diese Bohrung wurde auch von Diehl *a. a. O.* 96 nicht beachtet, weshalb er an beruhigendes Streicheln denkt.

7) Oben Anm. 3.

falls auch in anderen Fällen erkannt werden darf: die Bekränzung des Pferdes oder das Zurechtrichten des dem Pferde bereits aufgesetzten Kranzes, der sich ja gerade beim Zurückwerfen des Kopfes oder Bäumen des Tieres verschoben haben mag oder herabzufallen droht. Dass Pferde bei festlichen Aufzügen und Feiern religiöser Art, nach einem im kriegerischen oder friedlichen Kampf errungenen Sieg mit Zweigen geschmückt oder bekränzt wurden, ist an sich selbstverständlich und auch durch die Ueberlieferung gesichert [8]. Sieger im Wettreiten oder -fahren ist ja nicht der Reiter oder Fahrer, sondern der Züchter des Pferdes, in gewissen Sinn dieses selbst: der «Aura» wird der Preis zuerkannt, obwohl sie ohne Reiter—er war abgestürzt—zuerst durchs Ziel ging; auch auf einem unten zu besprechenden Relief [9] bekränzt Nike ein lediges Pferd; der ebenfalls ledige «felix

Abb. 1.

Abb. 2.

Abb. 3.

Paduss» auf einem Karneol in Kassel [10] trägt die Siegespalme im Maul.

Unter den bildlichen Darstellungen, die den Akt der Bekränzung eines Pferdes vorführen, kommen zunächst als sicherste Zeugnisse Münzbilder in Betracht, da auf diesen die Details, die auf Marmorreliefs oder -rundskulpturen auch aus Metall angesetzt oder nur in Malerei ausgeführt sein konnten, durch die Prägung wiedergegeben werden mussten, also auch heute noch einwandfrei sichtbar sind. Da sind vor allem Münzen von Tarent (Abb. 1—3) [11] zu nennen, mit einem

8) Vergl. die corona panium des equus Octobris (J. Köchling, *De coronarum usu* 79); auch Jagdhunde werden bekränzt, Arrian, *Cyneget.* 34.

9) Vergl. unten S. 411 mit Anm. 59.

10) Vergl. Anm. 13.

11) *BMCat. Tarentum* S. 161 Nr. 7, 8; S. 184 Nr. 182—184; S. 187 Nr. 200; S. 197 Nr. 278 ff.; S. 400 Nr. 2, 3 (wo der Reiter seinerseits wieder von Nike bekränzt wird). Ich glaube nicht, dass man in dem kleinen Pferdereiter mit dem Herausgeber des *BMCat.* Taras oder Kastor oder überhaupt eine göttliche Figur erkennen darf; die vereinzelt vorkommende Beischrift Τάρας bei einem ähnlichen, aber von Nike bekränzten Reiter beweist nichts, da sie den Stadtnamen und nicht den Gründer bezeichnen kann (*RE* IV A 2286 f.),

nackten, auf einem Pferd sitzenden Reiter, der mit der Rechten dem Kopf des Pferdes einen Kranz aufsetzt. Ein ganz ähnliches Bild zeigen Didrachmen Philipps II. von Makedonien, zu denen H. Gaebler [12] bemerkt, dass der Reiter seine Rechte über den Kopf des Pferdes hält, «wohl um ihn zu bekränzen»; letztere Darstellung weist jedenfalls auf den olympischen Sieg Philipps II. im Wettreiten hin [13].

Auf Grund dieser Münzbilder wird man auch in der Reiterdarstellung auf dem archaischen Doppelrelief im Akropolismuseum Nummer 3702 [14] dieselbe Szene erkennen dürfen, wie dies bereits G. Loeschke tat. Ich sehe aber keinen Grund, mit ihm und A. Conze dieses Stück für ein Grabrelief zu halten; dagegen spricht einerseits der Fundort, andererseits sind sowohl Reiter als Sphinxdarstellungen als Einzelweihungen auf der Akropolis nachgewiesen. Leider ist das Relief oben gerade so gebrochen, dass vom Kranz, wenn er auch plastisch gebildet war, nichts mehr sichtbar sein kann. In derselben Haltung erscheint auch der Reiter auf dem Relief im Epigraphischen Museum in Athen EM 2802 (Taf. 1a) [15], doch ist hier die Darstellung insofern erweitert, als ihm eine, ihrer Grösse nach göttliche, Frau genübertritt. Die rechten Hände beider scheinen über dem Scheitel des Pferdes beschäftigt und man glaubt auch noch Reste eines Kranzes, mindestens an der Färbung des Marmors, zu erkennen; bei der starken Verwitterung und nicht sehr sauberen Technik ist es heute nicht mehr leicht, zwischen den Ohren und Haaren des Pferdes, den Fingern der weiblichen Figur und eventuellen Blättern eines Kranzes zu unterscheiden. Kämmten wir nicht die früher besprochenen, genau parallelen Darstellungen des Reiters allein, so könnte man vielleicht

---

letzteren dürfen wir wohl nur in dem Delphinreiter erkennen; vergl. auch Aristot. frg. 509 R³ bei Pollux IX 80: νόμισμα ἐφ' οὗ ἐντετυπῶσθαι Τάραντα τοῦ Ποσειδῶνος δελφῖνι ἐποχούμενον.

12) *Ant. Münzen von Makedonia und Paionia* II 166 Nr. 20 XXXI 15; ähnlich auch auf Kupfermünzen Kassandros', Gaebler *a.a.O.* II 176 Nr. 3 XXXII 7.

13) *Jh.* XXXII und Anm. 26. Auf Tetradrachmen und Oktobola Philipps II. (Gaebler *a. a. O.* II 155 Nr. 21—25, XXX 42 und 166 Nr. 27, XXX 2 und 28) hält der Reiter einen Palmenzweig in der Hand. Auf dem Kameol in Kassel trägt der Hengst «felix Padus» einen solchen selbst im Maul (Imhoof-Keller, *Tier- und Pflanzenbilder* 101 Nr. 39, XVI mit zwei weiteren Beispielen).

14) G. Loeschke, *AM.* IV, 1879, 292; Sybel 7128; A. Conze, *Att. Grabrel.* I 16; Payne-Young 125, 7; Walter, *Jh.* XXXII mit Anm. 15.

15) Svoronos, *Nationalmuseum* CCXXIV 3, S. 670 Nr. 452, 3. Pentelischer Marmor; gr. H. 0,33, gr. Br. 0,20, Dicke 0,11 m.

auch vermuten, dass der Reiter den Kranz von der Frau in Empfang nimmt, um ihn sich selbst aufzusetzen [16]. Jedenfalls wird aber auch Poulsen hier nicht annehmen wollen, dass die göttliche Frau dem Reiter beim Fliegenfangen hilft [17]. Aehnlich wie auf dem eben besprochenen Relief wird anscheinend auch auf dem Bruchstück von der Akropolis Nummer 2731, das zu einer Basis zu gehören scheint [18], das Pferd, auf dem ein gepanzerter Reiter sitzt, von einer ihm gegenüber tretenden Figur bekränzt.

Wie der Reiter allein oder in Verbindung mit einer göttlichen Frau dem Pferd den, offenbar von letzterer verliehenen, Kranz aufsetzt, so tut es auch diese allein: dafür bietet ein vollkommen gesichertes Beispiel das Relief, von dem ein Bruchstück im Akropolismuseum unter Nummer 4688, das andere im Nationalmuseum unter Nummer 2970 verwahrt wird (Taf. 1b) [19]: eine klein gebildete Nike flattert hier auf ein nach links gallopierendes Pferd zu, um auf dessen Kopf einen, auch im Relief wiedergegebenen, Kranz zu setzen; links davon war vielleicht gross Athena dargestellt.

Aehnlich wie der Reiter [20] oder sein Pferd von Nike bekränzt werden, so ist dies auch bei Gespannen der Fall. Hier erscheint Nike entweder entgegen der Fahrtrichtung auf den Lenker, oder wohl richtiger: Besitzer des Gespannes, zu fliegend, aber auch in der Fahrt-

16) Siehe unten Anm. 19.

17) Eine sichere Deutung der göttlichen Frau ist bei dem heutigen Erhaltungszustand kaum möglich; da von Flügeln keine Spur nachweisbar ist, wird es wohl nicht Nike sein; man könnte vielleicht an eine Personifikation denken. Auch die Deutung als Athena lässt sich, da weder Helm, noch Aegis, Schild oder Lanze nachweisbar sind, nicht beweisen, obwohl sie bei dem auf der Akropolis gefundenen Relief sehr am Platze wäre, zumal wenn man in ihm den oberen Abschluss einer Urkundenstele erkennen darf, was nach den oberhalb des Kyma erhaltenen Buchstabenresten, deren Ergänzung zu ἐγ]ραμμάτευε gerade die Zeile füllt, nahezu sicher erscheint. Man könnte an ein Vertragsrelief denken; doch finden sich offensichtlich auch auf agonistische Siege bezügliche Darstellungen auf Urkundenreliefs; vergl. die Stele des Arybbas, *Jh.* XXXII mit Anm. 26, die des Alketas *ebda* mit Anm. 27–31.

18) In meiner *Beschr. der Reliefs* Nr. 253 ist das Pferd versehentlich als «sich bäumend» bezeichnet.

19) Walter, *Beschr. der Reliefs* Nr. 244; A. Conze I 17 Taf. IX 2 hatte das Relieffragment auf der Akropolis irrtümlich unter die archaischen Grabreliefs aufgenommen.

20) Münzbilder, auf denen die hinter dem Reiter fliegende Nike diesen bekränzt: *BMCat.* Syracusae S. 155 Nr. 75; S. 184 Nr. 185 (mit Beipferd); Tarentum S. 161 Nr. 9; S. 400 Nr. 3 (oben Abb. 3), wo der Reiter seinerseits wieder das Pferd bekränzt. Vasenbilder siehe Köchling *a.a.O.* 90.

richtung, die Pferde gleichsam zum Siege führend und sie bekränzend. Für beide Motive liefern besonders sizilische Münzen, und zwar auch ein und derselben Stadt, reichliche Beispiele[21]; das erstere kehrt auf dem Marmorrelief im Britischen Museum Nummer 814 wieder; auch zur Gruppe des delphischen Viergespanns mit dem berühmten Wagenlenker gehört eine Nike.

Eine Art verkürzter Wiedergabe desselben Gegenstandes bieten jene Darstellungen, die ober- oder unterhalb von Einzelpferden oder Gespannen einen oder mehrere grössere Kränze zeigen[22]. Sie kommen für uns hier weniger in Betracht, da man daraus nicht mit Sicherheit auf eine Bekränzung der Pferde schliessen kann; letztere könnten auch nur als Hinweis auf die Art des Sieges und nicht als Preisträger selbst dargestellt sein.

Die hier angeführten Beispiele mögen genügen, um zu zeigen, dass die Bekränzung von Pferden üblich und die Darstellung des Reiters, der sein Pferd bekränzt oder den aufgesetzten Kranz zurechtrichtet, ein der klassischen Kunst durchaus geläufiges Motiv war. Was speziell den Parthenonfries betrifft, auf dem Poulsen das von ihm angenommene Motiv in drei Fällen erkennen und anscheinend zum erstenmal dargestellt wissen will, so sind, wie oben gezeigt, sicher zwei Beispiele auszuscheiden. Wie die Handbewegung bei dem allein noch erübrigenden bärtigen Reiter in thrakischer Tracht, Westfries Figur 8 (Poulsen Abb. 1)[23] zu erklären ist, mag dahingestellt bleiben. Wenn sich allerdings auch anscheinend bei keinem der Pferdeköpfe dieses Frieses sichere Reste eines Kranzes nachweisen lassen, so müssen wir uns doch folgendes vor Augen halten: Auf den Köpfen einzelner Reiter dieses Frieses, zum Beispiel Westfries Figur 2, Südfries Figur 35, sind, durch Stiftlöcher in Metall ausgeführte, aber auch schon nach der Handhaltung vorauszusetzende Kränze gesichert; in anderen Fällen, zum Beispiel Südfries Figur 121, sind solche nach der entsprechenden und nur in Verbindung mit einem Kranz zu erklärenden Handhaltung ebenso sicher anzunehmen, müssen aber, mangels

21) *BMCat.* zum Beispiel Catana, Leontini, Messana, Syracusae.

22) Gespanne: Münzen von Gela *BMCat.* S. 71 Nr. 43–46, 54; Selinus *BMCat.* S. 142 Nr. 44 ff. Reiter: Relief in Athen, Epigraphikon 2813 (Svoronos CCXIV). Lediges Pferd: Relief des Alketas, Akropolismuseum 349, *Jdi.* XXXII mit Anm. 27. Die Kränze auf den Münzen Philipps II. bei Gaebler *a. a. O.* II Nr. 2 und 30 sind wohl nur Beizeichen, da auf anderen gleichartigen Stücken an dieser Stelle zum Beispiel Heuschrecken, Dreifüsse, Keule u. a. erscheinen.

23) Michaelis Taf. 9; Smith Taf. 63; Fougères und Collignon Taf. 84.

der Stiftlöcher, nur in Malerei dargestellt gewesen sein[24]. Somit kann die Möglichkeit nicht bestritten werden, dass Kränze auch sonst, vielleicht auch auf Köpfen von Pferden und Opfertieren, gemalt waren, wo wir sie jetzt aus keinerlei Anzeichen erschliessen können. Es wäre also keineswegs unmöglich, die Handhaltung des Reiters auf dem Kopf seines Pferdes auch hier in diesem Zusammenhang zu erklären[25].

Wir wollen aber jedenfalls nicht in denselben Fehler wie Poulsen verfallen und alle ähnlichen Darstellungen in der gleichen Weise interpretieren, das heisst immer eine Bekränzung des Pferdes oder ein Zurechtrichten des diesem bereits aufgesetzten Kranzes erkennen. Wohl möchte ich dies zum Beispiel vor allem bei dem Relief im Metropolitan-Museum in New-York und seinen Wiederholungen tun; gerade dazu passt der feierliche Gang des Pferdes sehr gut[26]. In einzelnen Fällen mag es sich auch um ein Zurechtrichten, An- oder Ablegen des Pferdegeschirrs handeln[27], in anderen, wie doch auch trotz Poulsens gegenteiliger Behauptung «Reitkundige» versichern, um ein beruhigendes Abklopfen oder Streicheln des Tieres, das auch am Halse erfolgen kann. Bei einigen Darstellungen möchte ich auch an der Deutung der Geste als Gruss oder zum Ausdruck des segnenden Schutzes festhalten, so insbesondere dann, wenn der berittene Heros

24) So waren auch Zaumzeug und Kopfgeschirr der Pferde (Michaelis *a. a. O.* 225), wie Stiftlöcher beweisen, mehrfach in Metall ausgeführt, in vielen anderen Fällen aber, wo sie trotz Fehlens von Befestigungsspuren nach Haltung von Tier und Reiter unbedingt vorauszusetzen sind, nur gemalt. Eine gewisse Parallele dazu bieten die Nagelköpfe an dem Sturz und den Wänden der Nordtür des Erechtheion, die allerdings aus verschiedenen Zeiten stammen.

25) Man hat sich offenbar mit Unrecht an dem Mangel der Bekränzung der Teilnehmer und der Opfertiere des Festzuges am Parthenonfries gestossen, ihn besonders zu erklären versucht, ja daraus absonderliche Schlüsse ziehen wollen. Overbeck hat diesbezüglich schon das Richtige getroffen und Michaelis (*a. a. O.* 207 f. mit älterer Literatur) mit seiner Annahme weitgehender «Ellipsen» in der Reliefplastik klassischer Zeit sicher nicht Recht; er führt diese selbst ad absurdum, wenn er die Stäbe, auf die sich Personen stützen, als Parallelen anführt; diese, beziehungsweise ihre nicht in Marmor gebildeten Teile waren zweifellos in Metall oder, wo keine Befestigungsvorrichtungen nachweisbar sind, in Farbe ausgeführt: auch den antiken Beschauer hätte es sicher gestört, wenn sich die Figuren an die Luft angelehnt hätten. Die «in Marmor sehr unbequem zu bildenden Kleinigkeiten» wurden eben in Metall oder Malerei wiedergegeben, nicht gänzlich weggelassen.

26) Vielleicht auch das Bruchstück im Nationalmuseum, Svoronos CCLIX 4, S. 638 Nr. 487, 4.

27) Nationalmuseum 1358 (Svor. XLVI); 1934 (Svor. LVI).

Sterblichen erscheint[28]; auch stehende Gottheiten und Heroen erheben so ihre Rechte[29]. Besonders deutlich wird dies durch Beispiele, wo der Reiter seine Hand so hoch über den Kopf des Pferdes erhebt, dass man eine Beschäftigung an diesem überhaupt nicht annehmen kann[30]. Die Gebärde des Grusses, die ja zugleich die des Gebetes ist, wird man wohl auch bei den drei menschlichen Reitern der Bryaxis-Basis[31] erkennen dürfen, die Poulsen nicht erwähnt; jede andere, doch mehr oder minder zufällige und nur kurz andauernde Handbewegung, wie Fliegenfangen, wäre in der dreimaligen Wiederholung bei den Reitern, die in feierlichem Schritt auf den als Preis errungenen Dreifuss zureiten, unmöglich.

Wenn es sich nun nachweisen liess, dass bei verschiedenen Reiterdarstellungen, die das von Poulsen besprochene Motiv zeigen, die ses verschieden zu erklären ist, so wird es vielleicht fraglich, ob sich dann für die von ihm vertretene Deutung des Fliegenfangens überhaupt noch sichere Beispiele ergeben.

Athen

OTTO WALTER

---

28) Heroenrelief von Cumae in Berlin K 111 Taf. 86. Auf Athen, Nationalmuseum 1586 (Svor. LII) begrüsst der Reiter wohl die Frau; vergl. Rom Barracco 135 und andere von A. Conze bei Nummer 1161 zusammengestellte Beispiele. Der verschieden gedeutete Gegenstand, den der jugendliche Heros auf dem Relief in Berlin K 113 Taf. 87 in der Rechten hält (auch Deneken, Roscher I 2562 hielt ihn für einen Kuchen), ist meiner Meinung nach sicher ein Kranz; man vergleiche die beiden Kränze auf dem Relief Nationalmuseum 2952+2962 (*Jh.* XVIII, 1915, Beibl. 91 f. Abb. 34). Was der schöne Reiter auf dem Relief Nationalmuseum 1392 (Svor. LVII) mit der Linken tut, ist nicht klar; der in der Rechten gehaltene Gegenstand, der durch seine Zerstörung eine so sonderbare Form angenommen hat (er wurde auch für die Nachbildung eines Pferdekopfes gehalten; das vermeintliche Ohr ist eine Falte des Gewandes der Frau!) war doch wohl eine grosse, tellerförmige Opferschale.

29) Z. B. die Hygieia auf dem Relief Nationalmuseum 1338 (Svoronos XXXVIII); vergl. ὑπερέχειν und ὑπερτείνειν τὴν χεῖρα der ὑπερδέξιοι Θεοί.

30) Z. B. das Relief aus Korseia *AM.* III, 1878, 381 Nr. 146 und IV, 1879, Taf. XVII 2.

31) Athen, Nationalmuseum 1733 (Svor. XXVI/VII).

b

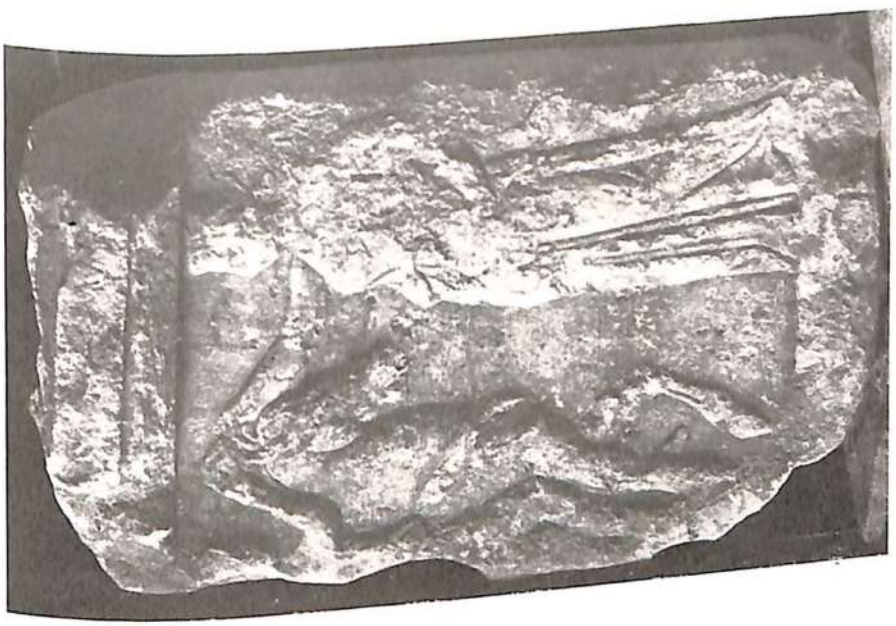

a

ΟΙ ΒΑΣΙΛΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ

Ἡ συμβολὴ τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ Χρήστου Τσούντα εἰς τὴν προϊστορικὴν ἔρευναν εἶναι τόσον σπουδαία καὶ τόσον θεμελιώδης, ὥστε δικαίως ὁ σεπτὸς Λιδάσκαλος θεωρεῖται ὡς εἷς τῶν σπουδαιοτέρων ἱδρυτῶν καὶ πρωτεργατῶν τοῦ νεωτέρου τούτου κλάδου τῆς Ἑλληνικῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἔργον του «*Μυκῆναι καὶ ὁ Μυκηναῖος πολιτισμός*»[1] ἔθεσε τάξιν εἰς τὰς χαώδεις ἀντιλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐπηκολούθησαν τὰς μνημειώδεις ἀνακαλύψεις τοῦ Schliemann καὶ διέγραψε σαφῆ καὶ αὐθεντικὴν εἰκόνα τοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπεκράτει εἰς τὴν ἠπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ διάστημα τῆς προ-Ὁμηρικῆς ἐποχῆς. Αἱ Κυκλαδικαί του ἔρευναι μᾶς ἐγνώρισαν τὸν λεγόμενον Κυκλαδικὸν πολιτισμόν, ἐν ᾧ αἱ ἔρευναί του εἰς Θεσσαλίαν διηύρυναν κατὰ πολὺ τὸν προϊστορικὸν ὁρίζοντα καὶ ἔφερον εἰς φῶς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐργασία του αὕτη, γενομένη εἰς ἐποχήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ προϊστορικὴ ἔρευνα ἦτο ἀκόμη εἰς τὰ σπάργανά της, παραμένει «κτῆμα ἐς ἀεὶ» καὶ ἀποτελεῖ καὶ σήμερον ἀκόμη ζηλευτὸν ὑπόδειγμα διὰ τοὺς νεωτέρους ἐρευνητὰς τῶν προϊστορικῶν χρόνων καὶ πολιτισμῶν. Ἡ διαύγεια τοῦ πνεύματος, ἡ θαυμαστὴ παρατηρητικότης καὶ ἡ δεινὴ ἐπιστημονικὴ ἱκανότης τοῦ Τσούντα θὰ γίνῃ φανερὰ ὅταν τονισθῇ ὅτι ἐλάχιστα σχετικῶς στοιχεῖα ἔχει προσθέσει ἡ νεωτέρα ἐντατικὴ καὶ συστηματοποιημένη ἔρευνα εἰς τὰ ὅσα αὐτὸς ἐδίδαξε εἰς τὰ *Κυκλαδικὰ* καὶ εἰς τὰς *Ἀκροπόλεις τοῦ Διμηνίου καὶ τοῦ Σέσκλου*[2]. Τὸ πρῶτον του ἔργον, *Μυκῆναι καὶ ὁ Μυκηναῖος πολιτισμός*, περιλαμβάνει πλείστας φωτεινὰς γνώμας, αἱ ὁποῖαι ἐπεβεβαιώθησαν ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν καὶ αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ χρησιμοποιοῦνται ἀκόμη ὑπὸ τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν. Μίαν τῶν γνωμῶν τούτων θὰ ἀκολουθήσωμεν καὶ ἡμεῖς καὶ θὰ ἀναπτύξωμεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην.

Ὡς γνωστὸν ἐντὸς τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν τῷ 1876 ὁ Schliemann ἀνεκάλυψε πέντε καθέτους βασιλικοὺς τάφους καὶ ὀλίγον ὑστερώτερον

---

1) Ἀθῆναι, 1893. Ἔκδοσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ ἔργον τοῦτο μετεφράσθη εἰς τὴν Ἀγγλικὴν ὑπὸ τοῦ J. Irving Manatt καὶ ἐξεδόθη ὑπὸ τὸν τίτλον *The Mycenaean Age*, London, 1903. Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην αἱ παραπομπαί μου θὰ εἶναι εἰς τὴν Ἀγγλικὴν ταύτην μετάφρασιν, διότι δυστυχῶς εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου μου ἔχομεν μόνον τὴν Ἀγγλικὴν ἔκδοσιν.

2) «Κυκλαδικά», *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογική*, 1898, σ. 137 ἑξ. καὶ 1899, σ. 73 ἑξ. *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου*. Ἀθῆναι 1908. Ἔκδοσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ὁ Σταματάκης ἀνεῦρε καὶ ἔκτον βασιλικὸν τάφον. Ἤρειν τοῦ περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως ἀνευρέθησαν μέχρι τοῦδε ἐννέα θολωτοὶ τάφοι καὶ πλῆθος λαξευτῶν. Οἱ κάθετοι διαφέρουσι τῶν θολωτῶν καὶ τῶν λαξευτῶν καὶ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ κατὰ τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπὶ τῆς διαφορᾶς ταύτης στηριζόμενος ὁ Τσούντας ἐδέχθη ὅτι οἱ τάφοι ἦσαν ἔργα δύο διαφόρων φύλων καὶ δύο διαφόρων βασιλικῶν οἴκων [3]. Οἱ κάθετοι τάφοι ἀνῆκον εἰς τοὺς Δαναούς, ἐν ᾧ οἱ θολωτοὶ καὶ οἱ λαξευτοὶ εἰς τοὺς Ἀχαιοὺς ἄρχοντας τῶν Μυκηνῶν. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Τσούντα ἐδέχθη ὁ ἀντάξιος συνεχιστὴς τοῦ ἔργου του εἰς τὰς Μυκήνας καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Cambridge A. J. B. Wace. Ἀποφεύγων τὰς δυσκολίας, αἱ ὁποῖαι δημιουργοῦνται ἐκ τῆς ἀποδόσεως μνημείων εἰς φῦλα γνωστὰ μόνον ἐκ τῆς παραδόσεως, ὁ Wace ἀπέδωσε τοὺς τάφους εἰς δύο βασιλικοὺς οἴκους, τοὺς ὁποίους καὶ ὠνόμασε «The Shaft Grave Dynasty» καὶ «The Tholos Tomb Dynasty» [4]. Τὴν γνώμην ταύτην ἀντέκρουσεν ὁ πολὺς Sir Arthur Evans. Ἐν τῇ προϊστορείᾳ του ὅπως ἀναβιβάσῃ τοὺς χρόνους τῶν θολωτῶν εἰς ἀρχαιοτέραν ἐποχήν, ὁ Evans ὑποστηρίζει ὅτι οἱ κάθετοι τάφοι τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν εἶναι ὑστερώτεροι καὶ κατεσκευάσθησαν διὰ τὴν ἀποθήκευσιν τῶν κτερισμάτων καὶ νεκρῶν τῶν θολωτῶν εἰς ἐποχὴν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων εἰς τὸ Ἄργολικὸν πεδίον [5]. Ἡ γνώμη αὕτη τοῦ Evans δὲν ἐγένετο παρὰ πάντων δεκτὴ καὶ οἱ περισσότεροι τῶν προϊστοριολόγων πιστεύουσιν ἀκόμη εἰς τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης τοῦ Τσούντα ὡς διετυπώθη τελευταίως ὑπὸ τοῦ Wace. Εἰς τὰ πολλὰ καὶ ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα οἱ προϊστοριολόγοι οὗτοι ἀνέπτυξαν ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ Τσούντα καὶ τοῦ Wace διὰ ἐπιχειρήσομεν διὰ τῆς παρούσης μελέτης νὰ προσθέσωμεν καὶ ἕτερον ἠρτυμένον ἐκ τῆς Ἀθηναϊκῆς παραδόσεως.

Προτοῦ ἐξετάσωμεν ὅμως τὴν Ἀθηναϊκὴν ταύτην παράδοσιν θεωροῦμεν σκόπιμον νὰ ἐπαναλάβωμεν μερικὰς χαρακτηριστικὰς πληροφορίας διὰ τοὺς καθέτους τάφους τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν [6].

Οἱ τάφοι οὗτοι εἶναι βασιλικοί. Οὐδὲν ἔχουσιν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτῆρα καὶ ὀντότητα, ἀλλ' ἁπλῶς εἶναι τάφροι ὀρθογώνιοι ἐσκαμμένοι εἰς τὴν γῆν. Ἡ θέσις τῶν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως εἶναι ὅλως ἀντίθετος πρὸς

3) ἔ. ἀ. σ. 343—345.

4) The Annual of the British School at Athens (=*B.S.A.*), XXV, 391.

5) Sir Arthur Evans, *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenae and their Interrelation*, London, 1929.

6) Διὰ τοὺς βασιλικοὺς τάφους τῶν Μυκηνῶν ὅρα: H. Schliemann, *Mycenae*, New York, 1878, σ. 150 ἑξ. Τσούντας, ἔ. ἀ. σ. 83 ἑξ. Π. Καββαδίας: *Προϊστορικὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι, 1909, σ. 215—266. G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai*, München, 1930. A. J. B. Wace, *Excavations at Mycenae*, B.S.A. XXV (1921—1923). Διὰ τὰς χρονολογίας βλέπε Wace, σ. 119, 122, 391.

τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν συνήθειαν τῶν ἱστορικῶν χρόνων τοῦ νὰ θάπτωνται οἱ νεκροὶ ἐκτὸς τοῦ περιβόλου. Ἡ συνήθεια αὕτη φαίνεται ὅτι ἤρχισεν εἰς τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν καὶ εἰς τοὺς ἀμέσως μεταγενεστέρους τῶν καθέτων τάφων χρόνους. Διότι οἱ θολωτοὶ καὶ οἱ λαξευτοὶ τάφοι, οἱ ὁποῖοι κατεσκευάζοντο ἀντὶ τῶν καθέτων εἰς τοὺς Ὑστεροελλαδικοὺς ΙΙ χρόνους, εὑρίσκονται ἄνευ ἐξαιρέσεως πέραν τῶν τειχῶν. Ὁ χῶρος τῶν βασιλικῶν τάφων περικλεισθὴ διὰ κυκλικοῦ τοίχου εἰς τοὺς Ὑστεροελλαδικοὺς ΙΙΙ χρόνους καὶ εἰς τὸν οὕτως περικλεισθέντα κυκλικὸν χῶρον ἐτελοῦντο λατρευτικαὶ τελεταὶ πρὸς τιμὴν τῶν ἀφηρωισθέντων βασιλέων καὶ μέχρι τοῦ τέλους τῶν προϊστορικῶν χρόνων [7]. Ὁ περικλεισθεὶς λοιπὸν χῶρος μετετράπη εἰς «ἱερόν». Τόσος ἦτο ὁ σεβασμός, τὸν ὁποῖον οἱ Μυκηναῖοι ἔτρεφον πρὸς τοὺς ἀρχαίους των βασιλεῖς, τοὺς ἀποκειμένους ἐντὸς τῶν καθέτων τάφων, ὥστε ὅταν ἔκτισαν τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν, ἤλλαξαν κατά τι τὴν φορὰν των διὰ νὰ μὴ καταπατήσῃ τὸν χῶρον τοῦ κυκλικοῦ ἱεροῦ.

Τάφοι, παρουσιάζοντες τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα γνωρίσματα τῶν Μυκηναϊκῶν, δὲν ἔχουσι μέχρι τοῦδε ἀνευρεθῆ εἰς ἄλλας προϊστορικὰς ἀκροπόλεις καὶ ἡ ἔλλειψις αὕτη παραλλήλων εὑρημάτων καθιστᾷ δυσκολωτέραν τὴν τελικὴν ἀπόδειξιν τῆς ὀρθότητος τῆς γνώμης τοῦ Τσούντα καὶ τοῦ Wace ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ Evans ἀφ' ἑτέρου. Ἡ Ἀθηναϊκὴ ὅμως παράδοσις ἔχει διαφωτίλλει θετικὰς μαρτυρίας, τῶν ὁποίων καμμία χρῆσις δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε καθ' ὅσον γνωρίζω, αἱ ὁποῖαι νομίζομεν ὅτι διαφωτίζουσι ἀρκετὰ τὸ ἐν λόγῳ πρόβλημα, διότι μᾶς παρέχουσι παράδειγμα τάφων ὁμοιάζοντος κατὰ πολλὰ πρὸς τοὺς καθέτους τῶν Μυκηνῶν.

Ὁ καταλογος τῶν ἀρχαιοτάτων βασιλέων τῶν Ἀθηνῶν ἀρχίζει μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Κέκροπος [8]. Εἰς τὸν πρῶτον τοῦτον ἄρχοντα τῆς Ἀκροπόλεως ἡ παράδοσις ἀποδίδει διάφορα γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐπέδρασαν σπουδαίως εἰς τὴν πρόοδον καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ Στράβων (IX, 1, 20) λέγει σχετικῶς: «ὅτι φησὶ Φιλόχορος πορθουμένης τῆς χώρας ἐκ θαλάττης μὲν ὑπὸ Καρῶν, ἐκ γῆς δὲ ὑπὸ Βοιωτῶν, οὓς ἐκάλουν Ἄονας, Κέκροπα πρῶτον εἰς δώδεκα πόλεις συνοικίσας τὸ πλῆθος, ὧν ὀνόματα Κεκροπία... κλπ.» Ὁ Παυσανίας (Ἀρκαδικά, Η, 3) βεβαιοῖ ὅτι ὁ Κέκροψ «Δία τε ὠνόμασεν Ὕπατον πρῶτος καὶ ὁπόσα ἔχει ψυχήν, τούτων μὲν ἠξίωσεν οὐδὲν θῦσαι, πέμματα δὲ ἐπιχώρια ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καθήγισεν, ἃ πελάνους καλοῦσιν ἔτι καὶ εἰς ἡμᾶς Ἀθηναῖοι». Ἤτοι εἰσήγαγεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὴν λατρείαν τοῦ Διὸς Ὑπάτου καὶ ἵδρυσε τὸν βωμόν, τὸν ὁποῖον ὁ Παυσανίας εἶδε πρὸ τῆς

7) Α. Κεραμόπουλλος, «Περὶ τῶν βασιλικῶν τάφων τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν», *Ἀρχ. Ἐφ.* 1918, σ. 52 ἑξ. Πρβλ. καὶ Γ. Οἰκονόμον, *De prosusionum receptaculis sepulchralibus*, σ. 13—14. Γ. Ε. Μυλωνᾶ, «Οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ἱστορικὰ Ἑλληνικὰ φῦλα», *Ἀρχ. Ἐφ.* 1930, σ. 20—21.

8) «Ἀπὸ Κέκροπος τοῦ πρώτου βασιλεύσαντος Ἀθηνῶν» *Πάριον Χρονικόν*.

εἰσόδου τοῦ Ἐρεχθείου (Ἀττικά, 26, 5). Κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἀρχῆς τοῦ Κέκροπος λέγει ὁ Ἀπολλόδωρος (III, 14, 1) «τούτων (τῶν δώδεκα θεῶν) δι καζόντων ἡ χώρα τῆς Ἀθηνᾶς ἐκρίθη, Κέκροπος μαρτυρήσαντος ὅτι πρώτη τὴν ἐλαίαν ἐφύτευσεν».

Αἱ πληροφορίαι αὐταὶ εἶναι πιθαναί, δὲν δύνανται ὅμως νὰ ἀποδειχθῶσι καὶ ὡς ἀληθεῖς οὐδὲ καὶ νὰ ἐπιβεβαιωθῶσιν ἐπιστημονικῶς. Καὶ ἡ πιθανότης των ἀκόμη εἶναι πολὺ μικρά, διότι ὡς ὁ Πλάτων εἶπε· «σιγὴ δὴ τὰ τῶν παλαιῶν ὀνόματα ἄνευ ἔργων διασέσωται»[9]. Ἓν καὶ μόνον στοιχεῖον σχετικὸν πρὸς τὸν Κέκροπα εἶναι βέβαιον καὶ στηρίζεται ἐπιστημονικῶς. Εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ κατὰ τὸν τέταρτον πρὸ Χριστοῦ αἰῶνα ἀκόμη διετηρεῖτο ἱερὸν ἀφιερωμένον εἰς τὸν Κέκροπα. Τὸ ἱερὸν τοῦτο μνημονεύεται ἀπεριφράστως εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τοῦ Ἐρεχθείου τὰς σχετικὰς πρὸς τὴν οἰκοδόμησιν αὐτοῦ καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν γνωστὴν ἐπιγραφὴν Chandler[10]. Εἰς τὴν στήλην II τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης ἀναγιγνώσκομεν:

στ. 9 ἐπὶ τει γονίαι τει πρὸς το Κεκροπίο
στ. 58—59, 62—63 πλὲν το ἐν τει προστάσει
τει πρὸς τοι Κεκροπίοι.
στ. 83—84 ἐπὶ τει προστάσει τει πρὸς το[ι]
Κεκροπίοι ἔδει.

Τὸ ὄνομα τοῦ Κεκροπίου συνεπληρώθη μετὰ πολλῆς πιθανότητος εἰς τὴν λεγομένην ἐπιγραφὴν τοῦ Ἑκατομπέδου[11] (στ. 9 καὶ 10):

«[μηδ' ἔκ]τοθεν [τον] εό : ἐντὸς το Κ[εκροπίο]» κλπ.

Τὸ τιμητικὸν ψήφισμα τῶν ἐφήβων τῆς Κεκροπίδος φυλῆς τοῦ 334/33 π. Χ. (ἐπὶ Κλησικλέους ἄρχοντος)[12] ὥριζε ὅπως τοῦτο ἀναγραφῇ:

«ἐν στήλῃι λιθίνῃι καὶ στῆσαι ἐν τῶι τοῦ Κέκροπος ἱερ[ῶι]».

Ὁ [Ἄρειος] Δωρίωνος Ἠ[α]ι[ν]εὺς φέρεται ὡς «ἱερεὺς Κέκροπος» εἰς τὸν κατάλογον τῶν Ἀμυνανδριδῶν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἐρεχθείου[13].

Αἱ μαρτυρίαι αὐταὶ ἀποδεικνύουσι τὴν ὕπαρξιν τοῦ ἱεροῦ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἡ θέσις δὲ τοῦ ἱεροῦ τούτου τοῦ Κέκροπος ἔχει ἀσφαλῶς καθορισθῆ εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν αὐτοῦ τοῦ Ἐρεχθείου καὶ πολὺ πλησίον πρὸς τὴν «πρόστασιν τῶν Κορῶν», τῶν

9) *Κριτίας*, 110 Α. Ἡ ὑπὸ τῆς παραδόσεως μεταβολὴ αὐτῆς τῆς μορφῆς τοῦ Κέκροπος ἀποδεικνύει τὴν ὀρθότητα τῶν λόγων τοῦ Πλάτωνος. Πρβλ. καὶ τὰς ἐνδιαφερούσας σχετικὰς ἐπεξηγήσεις εἰς τὸ «*βιβλίον ἱστορικῆς* κλπ.» Ἰωάννου τοῦ Τζέτζου, V, 19.

10) *The Erechtheum*, Ἐκδότης J. M. Paton, Cambridge, 1927, σ. 286 ἑξ.

11) *I. G.*, I, *Suppl.* 18, 19 στ. 137—139=I. G. I², 3—4. Πρβλ. Buschor, *Ath. Mitt.*, 1922, σ. 105, ὅπου συμπληρώνει «το κ[άτο σεκο]».

12) *I. G.* II, 5, 568 β. στ. 35.

13) *I. G.* III, 1276 στ. 8.

Καρυατίδων δηλαδή, τὴν ἀνιχνευομένην εἰς τὴν ἐπιγραφὴν Chandler[14]. Οὐδεμία ἀμφιβολία δύναται νὰ ὑπάρξῃ ὅτι τὸ ἱερὸν τοῦτο ἐδημιουργήθη πέριξ τοῦ τάφου τοῦ Κέκροπος, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύεται ὡς ὑπάρχων ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν. Εἰς τὸν «*Προτρεπτικὸν*» τοῦ Κλήμεντος (III, 45) ἀνευρίσκομεν τὰ ἑξῆς σχετικά: «ἐν τῷ νεῷ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Λαρίσῃ ἐν τῇ ἀκροπόλει τάφος ἐστὶν Ἀκρισίου, Ἀθήνησι δὲ ἐν τῇ ἀκροπόλει Κέκροπος, ὡς φησιν Ἀντίοχος ἐν τῷ ἑνάτῳ τῶν ἱστοριῶν». Ἡ μαρτυρία αὕτη ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου «καὶ γὰρ Ἀθήνησιν, ὡς Ἀντίοχος ἐν τῇ ἑνάτῃ γέγραφεν ἱστορίᾳ, ἄντικρυς ἐν τῇ ἀκροπόλει Κέκροπός ἐστι τάφος παρὰ τὴν Ὁλιοῦχον αὐτήν»[15]. Αἱ μαρτυρίαι αὐταὶ μᾶς ἐπιτρέπουσι νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ τάφος τοῦ Κέκροπος ἦτο ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως.

Ὁ τάφος οὗτος ἦτο βασιλικός. Ἀσφαλῶς δὲν θὰ εἶχεν ἀρχιτεκτονικὸν χαρακτῆρα, δὲν θὰ ἦτο κτιστὸς ἢ λιξεντός, διότι ἄλλως ἴχνη των θὰ διεσώζοντο ἐπὶ τοῦ βράχου. Ἦτο ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ συνεπῶς ἐντὸς τοῦ τετειχισμένου τμήματος τῆς προϊστορικῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ περὶ αὐτὸν περιοχὴ μετετράπη εἰς ἱερόν, τὸ ὁποῖον διετηρεῖτο καὶ εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Ὁ σεβασμός, τὸν ὁποῖον οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἔτρεφον πρὸς τὸ ἱερὸν ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰς προσπαθείας των κτιστῶν τοῦ Ἐρεχθείου νὰ μὴ κατασπατήσωσι τὸν χῶρον του κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ κτιρίου ἐκείνου.

Ἁπλῆ καὶ μόνον παραβολὴ τῶν ἀνωτέρω συμπερασμάτων τῶν σχετικῶν πρὸς τὸν τάφον τοῦ Κέκροπος πρὸς τὰ γνωρίσματα, τὰ χαρακτηρίζοντα τοὺς καθέτους τῶν Μυκηνῶν δὰ ἀποδείξῃ ὅτι ταυτίζονται καθ' ὅλα. Ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λοιπὸν τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχε προϊστορικὸς τάφος, ἐπιμεμαρτυρημένος ὑπὸ τῆς παραδόσεως, καθ' ὅλα ὅμοιος πρὸς τοὺς καθέτους τάφους τῶν Μυκηνῶν. Ἀρά γε οἱ τάφοι οὗτοι τῶν Μυκηνῶν καὶ τῶν Ἀθηνῶν δύνανται νὰ ταυτισθῶσι καὶ χρονολογικῶς; Κατὰ τὸν Wace οἱ κάθετοι τάφοι τῶν Μυκηνῶν κατεσκευάσθησαν κατὰ τὴν δεκάτην ἕκτην πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδα[16]. Εἰς τὸ Πάριον Χρονικὸν ἀνευρίσκομεν τὴν πληροφορίαν: «ἀφ' οὗ Δευκαλίων παρὰ τὸν Παρνασσὸν ἐν Λυκωρείαι ἐβασίλευσε [βα]σιλε[ύσ]αντος Ἀθηνῶν Κέκροπος, ἔτη ΧΗΗΗΑ». Ἤτοι ὁ Κέκροψ φέρεται ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὡς βασιλεύων εἰς τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν αὐτὴν δεκάτην ἕκτην ἑκατονταετηρίδα καὶ περὶ τὰ 1573 περίπου[17]. Ὥστε ὁ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τάφος ἀποδεικνύεται σύγχρονος τῶν καθέτων τάφων τῶν Μυκηνῶν.

14) Πρβλ. *The Erechtheum*, σ. 127 ἑξ. καὶ εἰκ. 80.

15) Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων. Περὶ τῆς τῶν μαρτύρων τιμῆς II, 30. Πρβλ. καὶ Arnobium, *Adversus Nationes*, VI, 6.

16) ἔ. ἀ. σ. 119.

17) Jacoby, ἔ. ἀ. σ. 3 στ. Χρονικοῦ 5.

Τὸ συμπέρασμα, τὸ ὁποῖον δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τῶν τοῦ ταυτισμοῦ τούτου γνωρισμάτων καὶ χρονολογιῶν εἶναι προφανές. Εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν καὶ κατὰ τὴν δεκάτην ἕκτην ἑκατονταετηρίδα ἔχομεν μνημεῖον καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὰ σύγχρονα μνημεῖα τοῦ κεντρικοῦ ἱεροῦ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν. Τὸ μνημεῖον τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως ἦτο βεβαιωμένος τάφος καὶ τὰ ὅμοια πρὸς αὐτὸ λείψανα τῶν Μυκηνῶν ἀσφαλῶς θὰ ἦσαν τάφοι, ὡς ἐδίδαξεν ὁ Τσούντας, καὶ οὐχὶ ἀποδέκται τῶν σκελετῶν καὶ τῶν κτερισμάτων τῶν θολωτῶν, ὡς θέλει ὁ Evans.

Αἱ πολύτιμοι πληροφορίαι, τὰς ὁποίας διετήρησεν ἡ Ἀθηναϊκὴ παράδοσις μᾶς ἐπιτρέπουσι νὰ προβῶμεν ἔτι περαιτέρω. Κατὰ τὸν Παυσανίαν ὁ Κέκροψ εἶχε ἕνα καὶ μόνον υἱόν, τὸν Ἐρυσίχθονα, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἐβασίλευσεν Ἀθηναίων, ἀλλὰ οἱ τοῦ πατρὸς ζῶντος τελευτήσαντες ἄνευ βίᾳ, καὶ τὴν ἀρχὴν τὴν Κέκροπος Κραναὸς ἐξεδέξατο, Ἀθηναίων δυνάμει προέχων»[18]. Τὸν Κραναὸν διεδέχθη ὁ γαμβρός του Ἀμφικτύων καὶ τοῦτον ὁ Ἐριχθόνιος, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὴν ἀρχὴν κατόπιν ἐπαναστάσεως. Τὴν πληροφορίαν ταύτην τοῦ Παυσανίου ἐπιβεβαιοῖ καὶ τὸ Πάριον Χρονικόν, τὸ ὁποῖον θέτει τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἐριχθονίου κατόπιν τῆς βασιλείας τοῦ Κραναοῦ καὶ τοῦ Ἀμφικτύονος. Ὁ μυθικὸς ἐκεῖνος βασιλεὺς δὲν ἀνήκει οὔτε εἰς τὸ γένος τοῦ Κέκροπος οὔτε εἰς τὰς παλαιὰς ἀρχοντικὰς οἰκογενείας τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀνῆκον ὁ Κραναὸς καὶ ὁ Ἀμφικτύων. «Ἑτέρᾳ δὲ Ἐριχθονίῳ λέγουσιν ἀνδρώπων μὲν οὐδένα εἶναι, γονέας δὲ Ἥφαιστον καὶ Γῆν», λέγει ὁ Παυσανίας[19]. Ἡ πληροφορία αὕτη ἀσφαλῶς ὑποδεικνύει ὅτι ὁ Ἐριχθόνιος δὲν εἶναι αὐτόχθων Ἀθηναῖος, ὅτι εἶναι ἔπηλυς, διότι ἄλλως ἡ γενεαλογία του θὰ ἦτο γνωστὴ εἰς τοὺς Ἀθηναίους, ἔπηλυς, ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει διὰ τῆς βίας τὴν ἀρχὴν καὶ ἱδρύει νέον δεύτερον δυναστικὸν οἶκον εἰς τὰς προϊστορικὰς Ἀθήνας πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκάτης ἕκτης ἑκατονταετηρίδος. Ὥστε κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴν Ι καὶ ΙΙ ἐποχὴν ἔχομεν εἰς τὰς Ἀθήνας δύο δυναστικοὺς οἴκους, τὸν ἀρχαιότερον τοῦ Κέκροπος καὶ τὸν νεώτερον τοῦ Ἐριχθονίου. Πρέπει νῦν νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ παράδοσις δὲν ἀναφέρει ἕτερον ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως βασιλικὸν τάφον πλὴν τοῦ τάφου τοῦ Κέκροπος[20]. Καὶ τὰ

18) *Ἀττικά*, ΙΙ, 6.

19) Τὸ ἱερὸν τῆς Πανδρόσου δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς δημιουργηθὲν περὶ τὸν τάφον τῆς κόρης. Ἡ Πάνδροσος ὅμως ὡς καὶ ὁ Κραναὸς καὶ ὁ Ἀμφικτύων, ἀνήκει εἰς τὴν δυναστείαν τοῦ Κέκροπος καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ ἔπρεπε νὰ ταφῇ ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀκροπόλεως συμφώνως πρὸς τὰ ἔθιμα τοῦ δυναστικοῦ ἐκείνου οἴκου. Τὸ ἱερὸν τοῦτο ἐνισχύει ἔτι μᾶλλον τὸν παραλληλισμὸν τοῦ τάφου τοῦ Κέκροπος πρὸς τοὺς καθέτους τάφους τῶν Μυκηνῶν. Ὁ Κραναὸς δὲν φέρεται ὡς ταφεὶς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλ' ἡ παράδοσις διετήρησε τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἐκβολῆς του ἐκ τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ Ἀμφικτύονος. Ὥστε ὁ Κραναὸς δὲν ἦτο πλέον βασιλεὺς ὅταν ἀπέθνησκε, ἴσως δὲ δὲν ἦτο οὔτε εἰς τὰς Ἀθήνας. Ὁ Παυσανίας (*Ἀττικά*, XXXI, 3) ἀναφέρει ὅτι ὁ Κραναὸς ἐτάφη εἰς Λάμπτρας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ

μέχρι τοῦδε ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ὑποδεικνύουσιν ὅτι εἰς τοὺς ἑπακολουθήσαντας τὴν δυναστείαν τοῦ Κέκροπος χρόνους οἱ νεκροὶ ἐθάπτοντο ἔξω τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀκόμη καὶ οἱ βασιλεῖς φαίνεται ὅτι ἐθάπτοντο πέραν τῶν τειχῶν καὶ τοῦτο ἀποδεικνύεται ὑπὸ τοῦ λαξευτοῦ βασιλικοῦ τάφου, τὸν ὁποῖον ὁ καθηγητὴς T. L. Shear καὶ οἱ βοηθοί του Ἀμερικανοὶ ἀρχαιολόγοι ἀνεκάλυψαν ἐσχάτως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀγορᾶς[20].

Εἰς τὰς προϊστορικὰς Ἀθήνας λοιπὸν ἀνευρίσκομεν τὸν τάφον τοῦ Κέκροπος ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ μεταγενεστέρους τάφους πέραν τῶν τειχῶν αὐτῆς. Εἰς τὰς Μυκήνας ἔχομεν ἀκριβῶς τὴν αὐτὴν περίπτωσιν. Ἡ Ἀθηναϊκὴ παράδοσις ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἐντὸς τῆς Ἀκροπόλεως τάφος ἀνήκει εἰς μίαν ἀρχαιοτέραν δυναστείαν, τὴν τοῦ Κέκροπος, οἱ δὲ ἐκτὸς αὐτῆς τάφοι εἰς νεωτέραν δευτέραν δυναστείαν τὴν τοῦ Ἐριχθονίου. Ἡ ἀναλογία, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουσι τὰ ἔθιμα ταφῆς τῶν Ἀθηνῶν πρὸς τὰ τῶν Μυκηνῶν εἶναι τοιαύτη καὶ ἡ διαφορὰ τῶν καθέτων πρὸς τοὺς θολωτοὺς τάφους εἶναι τόσον σπουδαία[21], ὥστε δύναται νὰ ἐξηγηθῇ μόνον ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι καὶ εἰς τὰς Μυκήνας ἔχομεν δύο δυναστικοὺς οἴκους ὅπως καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας. Ἕνα ἀρχαιότερον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουσιν οἱ κάθετοι τάφοι, καὶ δεύτερον νεώτερον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουσιν οἱ θολωτοὶ καὶ λαξευτοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν. Καὶ οὕτω καταλήγομεν εἰς τὴν γνώμην τοῦ Τσούντα, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιοῦται καὶ ὑπὸ τῆς Ἀθηναϊκῆς παραδόσεως.

Ὁ Ἐριχθόνιος, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ ἱδρυτὴς τοῦ δευτέρου δυναστικοῦ οἴκου τῶν Ἀθηνῶν, φέρεται ὡς ἀναλαβὼν τὴν ἀρχὴν περὶ τὰ 1510[22]. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἱδρυταὶ τῆς νεωτέρας δυναστείας τῶν Μυκηνῶν ἀποδεικνύονται ὑπὸ τῶν θολωτῶν τάφων ὡς ἀναλαβόντες τὴν ἀρχὴν πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκάτης ἕκτης ἑκατονταετηρίδος[23]. Ὁ ταυτισμὸς καὶ πάλιν τῶν χρονολογιῶν τούτων, αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἢ ὑποδεικνύονται ὑπὸ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων, εἶναι ἀξιοσημείωτος. Ἡ σχεδὸν σύγχρονος ἀλλαγὴ τῶν δυναστικῶν οἴκων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Μυκηνῶν δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς τυχαία σύμπτωσις, ἀλλὰ φαίνεται μᾶλλον ὡς ἀποτέλεσμα μεταβολῶν, τὰς ὁποίας ἐπέβαλεν ἡ κίνησις νέων φύλων εἴς τε τὰς Ἀθήνας καὶ εἰς τὰς Μυκήνας πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκάτης ἕκτης ἑκατονταετηρίδος. Εἰς τὰς

τὸ τελευταῖον μέλος τῆς δυναστείας τοῦ Κέκροπος, διὰ τὸν Ἀμφικτύονα, διότι τοῦτον ἐξέβαλε τῆς ἀρχῆς βιαίως ὁ Ἐριχθόνιος.

20) Ὁ τάφος οὗτος δὲν ἔχει ἀκόμη δημοσιευθῇ. Δι' ἄλλους προϊστορικοὺς τάφους ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Ἀγορᾶς βλέπε Hesperia IV (1935) σ. 318 ἑξ. καὶ V (1936) σ. 21 ἑξ.

21) Πρβλ. Wace ἔ. ἀ. σ. 391. Τσούντας ἔ. ἀ. σ. 343 ἑξ.

22) *Πάριον Χρονικόν*, Jacoby ἔ. ἀ. σ. 5 στ. 17.

23) Οἱ ἀρχαιότεροι τῶν θολωτῶν τάφων τῶν Μυκηνῶν—ὁ Κυκλώπειος καὶ ὁ τοῦ Ἐπάνω Φούρνου- ἐτέθησαν ὑπὸ τοῦ Wace πρὸς τὸ τέλος τῆς Ὑστεροελλαδικῆς Ι ἐποχῆς, ἤτοι περὶ τὰ 1510 περίπου (Wace, ἔ. ἀ. σ. 287 καὶ 391).

Μυκήνας τὴν ἀπόδειξιν τῆς καθόδου νέων φύλων παρέχει ὁ διάφορος τύπος τῶν θολωτῶν τάφων, τὸν ὁποῖον οἱ βασιλεῖς τῆς δευτέρας δυναστείας εἰσήγαγον[24]. Εἰς τὰς Ἀθήνας ἡ κάθοδος αὕτη ὑποδεικνύεται ὑπὸ τῆς παραδόσεως. Ὁ Ἐριχθόνιος ἦτο ξένος καὶ ἔπηλυς, κατέλαβε δὲ τὴν ἀρχὴν διὰ τῆς βίας. Τοῦτο ἦτο δυνατὸν ἐὰν μετὰ τοῦ Ἐριχθονίου κατῆλθον εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ πλῆθος ὀπαδῶν, ἤτοι νέα φῦλα, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων κατελύθη τὸ προγενέστερον καθεστώς. Ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν ἐθίμων ταφῆς οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Ἐριχθονίου ἀσφαλῶς ἀνῆκον εἰς τὰ αὐτὰ φῦλα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον καὶ οἱ καταλυταὶ τῆς ἀρχαιοτέρας δυναστείας τῶν Μυκηνῶν. Εἰς τὰ νέα ταῦτα φῦλα ὁ Τσούντας ἀνεγνώρισε τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ εἰς τοὺς ἀρχαιοτέρους κατοίκους τῶν Μυκηνῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀνῆκον οἱ κάθετοι τάφοι, διεῖδε τοὺς Δαναούς[25]. Ὁ Wace δὲν ἠθέλησε νὰ ἀποδώσῃ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα εἰς τὰ ἐκ τῆς παραδόσεως γνωστὰ φῦλα. Θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι τὰ φῦλα, τὰ ὁποῖα κατεῖχον καὶ τὰς Μυκήνας καὶ τὰς Ἀθήνας κατὰ τὴν Ὑστεροελλαδικὴν ἐποχὴν καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἀνῆκον οἱ δύο δυναστικοὶ οἶκοι, ἦσαν οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοί[26].

Νοέμβριος 1939

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

---

24) Ὁ τύπος οὗτος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξελιχθῇ ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑλλαδικῶν τύπων οὔτε καὶ ἐκ τῶν καθέτων.

25) Ἔ. ἀ. σ. 344 ἑξ.

26) Διὰ τὴν κάθοδον τῶν Ἰώνων καὶ τῶν Ἀχαιῶν πρβλ. Μυλωνᾶ, Ἀρχ. Ἐφ. 1930, σ. 18 ἑξ.

THE "HALBERD" FROM THE SIXTH SHAFT GRAVE

During a sojourn in Athens in 1910 Dr. Hubert Schmidt observed certain peculiarities in the form of one of the bronze daggers found in the Sixth Shaft Grave at Mycenae (No. 928) which led him to the conviction that the weapon was not really a dagger at all, but rather a halberd of a North European type. His view, published briefly in 1912[1], soon had in its support the weighty authority of Sir Arthur Evans[2] to which was presently added that of Dr. G. Karo[3], and it has apparently since that time been generally accepted. In the meantime the weapon itself has become well known, and it is frequently cited as providing one of the most striking bits of evidence for contact between Minoan-Mycenaean civilization and the contemporary north.

Faced with an agreement of three specialists of so great distinction as those named one might be thought almost presumptuous to suggest the need of a re-examination of the character of the dagger; but in view of the far reaching conclusions and deductions to which it has unwittingly given rise, it may not be taken amiss if we proceed to test once again the validity of the identification.

Schmidt adduces two grounds for regarding the weapon as a halberd of northern type: in the first place, he says, the asymmetry of the sides and edges of the blade is a characteristic which marks it as belonging to the more developed type of halberd; and in the second place the shape of the rivets with their high conical heads points to a connection with the north, where the form persisted in the decorative rivets of North and Middle German halberds. The same criteria are put forward by Evans who writes: «The conical caps of the rivets as well as the shape of the blade distinguish this from all Minoan weapons, and recur in northern Europe». Elsewhere[4] he points out more specifically that the blade from Mycenae «belongs to a family

1) *Prähistorische Zeitschrift*, IV, 1912, p. 35.
2) *Palace of Minos*, II, Part 1, pp. 170 ff.
3) *Schachtgräber von Mykenai*, pp. 162, 198, and Plate XCV.
4) *The Shaft Graves and Bee-Hive Tombs of Mycenae and Their Interrelations*, p. 41.

of such weapons of widespread western range, the basic type of which is an Irish halberd of already advanced form, showing the typical undulation of the lower edge».

Let us look more closely at the blade itself (Fig. 1, from a drawing by E. Gilliéron). Although it is unfortunately in a very badly damaged condition, one can see immediately that it was in its original state a rather roughly made weapon, sturdy and substantial, but not at all elegant. Traces of a fairly broad rounded midrib are barely discernible[5]. As now preserved the dagger has a length of *ca.* 33 cm. and it is *ca.* 8.7 cm. wide at the butt. From the butt the edges of the blade now curve somewhat irregularly inward, then swell outward again before they finally taper toward the point; and the blade has thus the asymmetrical undulating outline to which Sir Arthur Evans refers. But a careful examination reveals clearly that the present «undulating» edge is not the original cutting edge of the weapon. On both sides it has suffered severely from corrosion, where the metal was thin, and has broken away in a jagged line. Since they are due mainly to decay and breakage, perhaps resulting from wear and resharpening that thinned the edges over much, the striking «undulations» are thus largely fortuitous, and certainly do not now represent the original shape of the blade. The dotted outline suggested in our figure 2 must indicate approximately the form of the dagger when it left its maker's hands. If not intended to be absolutely straight, the edges were no doubt made to show at most only the gentle double curve familiar in so many Minoan and Mycenaean daggers, and there was surely no deliberate attempt to produce asymmetry. One of the two grounds adduced for identifying the blade as a halberd may consequently be safely rejected.

We must now turn to the rivets. Five in number, not exactly evenly spaced, and by no means uniform in size, they run across the heel of the weapon in a slightly curving line. The heads, roughly hammered out to an almost conical shape, are plated in gold. A sixth rivet of like type and character, but somewhat smaller, found in the same tomb, has been unanimously assigned by all commentators to the same weapon, and there can be no reasonable doubt that it did so belong. We shall revert to this sixth rivet in a moment; but first the

5) The central part of the blade is badly affected by corrosion, but I think the line of the midrib can just be recognized in Karo's excellent illustration, *Schachtgraeber*, Plate XCV.

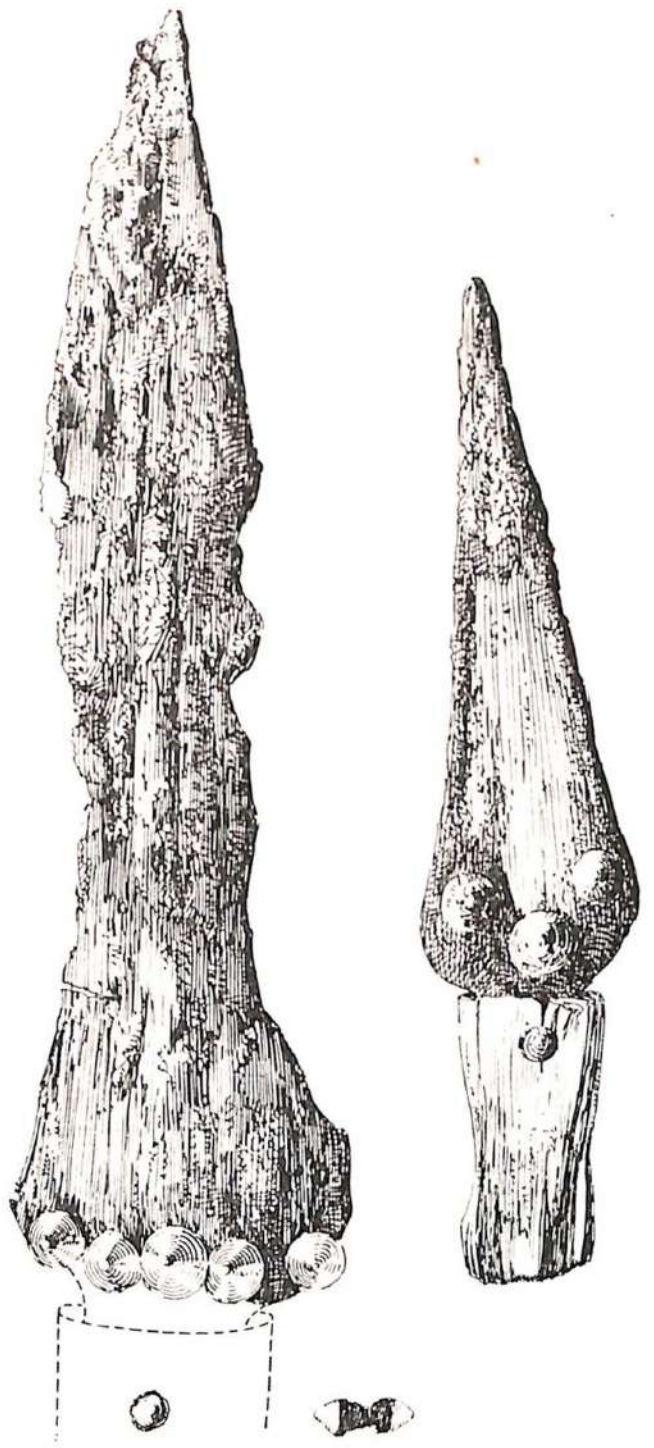

Fig. 1. Above: Dagger No. 928, from Sixth Shaft Grave
Below: Dagger No. 927, from Sixth Shaft Grave
Drawing by E. Gilliéron.

conical shape itself calls for further consideration. So far as accessible published evidence indicates, Sir Arthur Evans' statement quoted above is strictly accurate, namely that the conical form of the rivet heads distinguishes the Mycenaean dagger from all Minoan weapons. But the form is by no means unique, in this example, on the mainland. A short pointed dagger of early type[6] found in the Sixth Shaft Grave itself, has studs of the same kind; and the form recurs on a similar blade[7] from the Second Shaft Grave. Tomb III at the Argive Heraeum also yielded a stout little blade with massive conical rivets[8]; and one or two detached studs of comparable shape came from other tombs in that cemetery. Without exhaustive searching we thus find at once four good parallels for the use of conical rivets on Mycenaean, that is to say, mainland weapons. This criterion is therefore apparently decisive in differentiating between Minoan and Helladic weapons, but it loses its cogency when the comparison relates to Mycenae and Northern Europe; and it can in no case be taken as offering valid evidence for identifying the blade from the Sixth Shaft Grave as a North European halberd.

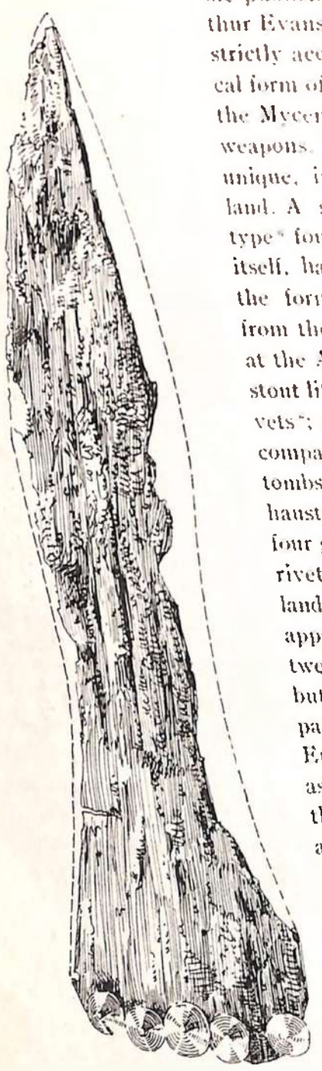

Fig. 2. Suggested form of Dagger, No. 928, before corrosion. Drawing by L. T. Lands.

We may now turn back to the sixth rivet. It was certainly used to fasten the handle, made either of bone, ivory or wood, to the tang; and in the reconstruction illustrated in Dr. Karo's publication (Plate XCV) the rivet has been placed in such a position. This restoration

6) No. 927, Karo, *ibid.*, Plate XCV.
7) No. 217, Karo, *ibid.*, Plate LXXII.
8) *Prosymna*, p. 332 and Figures 458, 459.

though perhaps faulty in some details is, in my opinion, essentially correct; for it was not based on mere guess-work or conjecture, but on careful observation of the common ordinary method of fastening the handles of daggers which is so abundantly exemplified in the collection of arms from the Shaft Graves. The normal arrangement provided a row of rivets, sometimes curved, sometimes almost straight, or occasionally a triangle, across the heel of the blade to hold the broad end of the hilt firmly in place, while a single stud, or several at intervals, fastened the grip to the tang (or where there was no real tang, clamped the two faces of the handle together back to back). The small dagger which has already been mentioned, No. 927 from the Sixth Shaft Grave (Fig. 1), offers an excellent example of this method; and it must not be overlooked that the rivet through the tang is distinctly smaller than the others. The arrangement with five studs in a row across the heel and a single stud in the tang was not an innovation of Mycenaean times, for it already occurs in the Middle Helladic Period as shown by a dagger from Grave IV at the Argive Heraeum[9]. Here the single rivet through the grip was found in place with part of the ivory handle still preserved. Subsequently, in early Mycenaean times, (Late Helladic I and II), this traditional method of fastening continues to be employed. Apart from numerous instances among the weapons from the Shaft Graves themselves, I need refer only to two daggers brought to light in the cemetery at the Argive Heraeum, one in Tomb XXV, the other in Tomb XXVI. In each case the handle, probably of wood, had completely disintegrated, but the rivets, three in the transverse row and one through the grip, still lay undisturbed *in situ*.[10].

Our examination of the dagger from the Sixth Shaft Grave has shown clearly, I think, that the apparent asymmetry is due more to corrosion than to design. The shape of the blade is a clumsy version of a usual Mycenaean type. The conical rivets have their counterparts on the Greek mainland, and the method of fastening the handle agrees exactly with a traditional Helladic way of doing it. In view of these considerations, I believe that the weapon is really a large and somewhat awkwardly made dagger belonging to a native Mycenaean class, and that it is not a halberd at all. Whether or not the conical rivets themselves may be taken to indicate some contact with

9) *Prosymna*, p. 328 and Figures 50, 58.
10) *Prosymna*, p. 333 and Figures 197, 604.

the north must still remain an open question; but the specific conclusions with reference to connections and dating based on the supposed occurrence of a halberd at Mycenae can no longer be regarded as well founded. [1].

CARL W. BLEGEN

---

[1] I am very happy to be able to add that I have just had an opportunity to discuss the weapon with Dr. Karo. He tells me that he has long doubted the identification as a halberd, and he has kindly given me permission to quote him as agreeing fully with the views set forth above.

MYKENISCHE MISCELLEN

1. EINE RASSENFRAGE

Zu den schönen Funden, die Chr. Tsundas in Mykenai gemacht hat, gehört das Elfenbeinköpfchen [1], das uns in künstlerisch feinster Form den physiognomischen Typus der Führerschicht der festländischen mykenischen Kultur zeigt. Ihm liessen sich eine kleine Reihe von Darstellungen anschliessen, die aus Mykenai, Spata und Menidi stammen, während Parallelen aus Kreta fehlen [2]. Auch der Kriegerkopf auf der Scherbe eines Fayencegefässes aus dem vierten Schachtgrabe, in dem man früher einen Schardana zu erkennen glaubte, konnte dieser Gruppe zugewiesen werden [3]. Den gleichen Typus vertreten die Goldmasken der Schachtgräber. Bei ihrer Rekonstruktion wird man die gleiche Biegung des Nasenrückens rekonstruieren müssen. E. Fischer [4] hat in seiner vorsichtigen Analyse der Goldmasken eine Mischung von mediterranen und nordischen Zügen festgestellt. So haben die Griechen des zweiten Jahrtausends ausgesehen.

Völlig verschieden davon ist der normale Typus von Männern und Frauen in der kretischen Kunst [5]. Man darf, wenn man nach der Rasse der Träger der kretischen Kultur fragt, nicht von vereinzelten Ausnahmefällen, wie dem Kopfgefäss aus Phaistos [6], den Siegelabdrücken mit einem älteren und einem jüngeren Kopf aus Knossos [7] oder dem völlig unkretischen Diskos aus Phaistos ausgehen. Der Diskos ist importiert. Das Gefäss und die Siegel können fremde Händler wiedergeben, vielleicht auch Mitglieder der Herrscherfamilie, die durch Versippung mit fremdrassigen Fürstengeschlechtern einen

1) Chr. Tsundas, *Ἀρχ. Ἐφ.* 1888, 165 f. Taf. 8,12. V. Stais, *Coll. Mycén.* II 78 ff. Nr. 2470.

2) G. Rodenwaldt, *Tiryns* II 6 Anm. 3; *Fries des Megarons von Mykenai* 68 Anm. 130; *Ethnologische Zeitschr.* 1931, 211 f.

3) Rodenwaldt, *Tiryns* II a. O.

4) Bei G. Karo, *Schachtgräber von Mykenai* 320 ff.

5) Rodenwaldt, *Tiryns* II a. O.; *Fries des Megarons von Mykenai* 49; *Ethnol. Zeitschr.* a. O.

6) Bossert, *Altkreta* [2] 100.

7) Evans, *Palace of Minos* I 8, Fig. 2 a u. b.

unkretischen Typus zeigen [8]. Die weitverzweigten Handelsbeziehungen brachten sowohl nach Kreta wie nach Griechenland Angehörige anderer Rassen [9]. Demgegenüber steht, durch zahlreiche Darstellungen der Wandmalerei und der Kleinkunst bezeugt, ein normaler, sich stets gleichbleibender Typus, der am besten durch ein Elfenbeinköpfchen aus Knossos [10] und durch den Kopf des «Cupbearers» [11] vertreten wird. Auf Bildern geringeren künstlerischen Ranges werden die charakteristischen Züge übertrieben [12]. Dieser Typus zeigt einen runden Kopf, schwarze Haare und im Gegensatz zu dem festländischen Typus volle Lippen und eine leicht aufgestülpte Nase, die in der Mitte des Nasenrückens eine leise Erhöhung hat und unten gerundet ist. Der gleiche Typus erscheint infolge einer bildlichen Tradition, deren Fortführung durch die Verwandtschaft der aus frühhelladischer Zeit stammenden Bevölkerung unterstützt wurde, auch in der Wandmalerei des Festlandes [13].

Dieser kretische Rassetypus ist nicht nur ungriechisch. Er fehlt gänzlich auf den aegyptischen Keftiufresken. Bei dem Interesse und der Begabung, die die Aegypter stets der Beobachtung und Wiedergabe fremder Rassenmerkmale zugewandt haben, kommt diese negative Tatsache als recht gewichtig zu den übrigen Bedenken hinzu, die gegen die Identifikation der Keftiu mit den Kretern sprechen und leider immer wieder übersehen werden [14]. Auf der anderen Seite lassen die Funde kretischer und kretisierender Objekte in Syrien und Palästina es immer weniger merkwürdig erscheinen, dass ein auf dem

8) Vgl. den unaegyptischen Typus des Prinzen Hem-On in Hildesheim. H. Junker, *Giza* I Taf. 19 ff. S. 65.

9) Vgl. Funde von «armenoiden» Schädeln in Kreta und Asine, C. M. Fürst, Zur Anthropologie d. praehistorischen Griechen in Argolis (*Acta Univ. Lund.* 26, 1930, Nr. 8) 55 f.

10) Ich habe es aus diesem Grunde genau von vorne und im Profil aufnehmen lassen. Vgl. Rodenwaldt, *Fries des Megarons* 40 Abb. 24; *Ethnolog. Zeitschr.* a. O. 211 Abb. 1 u. 2; Bossert *a. O.* 123 u. 124.

11) Bossert *a. O.* 59.

12) Bossert *a. O.* 56 u. 57.

13) Rodenwaldt, *Fries des Megarons* 68 Anm. 130.

14) Auch die Gewandmuster der Keftiu-Fresken zeigen kein einziges der charakteristischen kretischen Textilornamente. Vgl. *Fries des Megarons* 64 Anm. 50. Eine Reihe von Aufnahmen kretischer Monumente, die für die von Ed. Meyer und mir vorbereitete Bearbeitung der Keftiu-Fresken bestimmt waren (*Berl. Sitz. Ber.* 1913, 776), habe ich Bossert für die zweite Auflage seines Buches zur Verfügung gestellt.

Festland wohnendes Keftiu-Volk kretische Kunstwerke als Tributgaben bringt.

Der kretische Gesichtstypus schliesst jeden Zusammenhang mit der orientalischen und der kleinasiatischen Rasse aus. Sehen wir uns unter den europäischen Rassen um, so finden wir verwandte Züge in der alpinen oder ostischen Rasse [15]. Ich habe früher einen solchen Zusammenhang nicht anzunehmen gewagt. Die Vermutung, dass die Bevölkerung, auf die die Worte auf assos und inthos zurückgehen, sowohl in Kreta wie auf dem Festlande mit der alpinen Rasse in einem Zusammenhange steht, der vorläufig nicht im Einzelnen zu klären ist, ist indessen nicht mehr zu kühn, seit bei den Skeletten der submykenischen Gräber im Kerameikos als zweites Hauptelement neben dem Mediterranen die ostische Rasse festgestellt wurde [16] und sich Beziehungen zu alpiner Rasse in Kleinasien fanden [17]. Eine Urverwandtschaft mit einer europäischen Rasse würde es erklären, dass die kretische Kultur zwar, wenn wir sie mit der griechischen vergleichen, als ungriechisch erscheint, dass sie aber, wenn wir sie aus grösserer Perspektive betrachten, Europa wesentlich näher steht als dem Orient [18].

2. ASIATISCHER GALOPP

Der einheimisch mykenische Meister der Grabstelen IV und V [19] hat in seiner primitiven Art vor den Streitwagen nur je ein Pferd gebildet und von ihm nur ein Vorderbein und ein Hinterbein dargestellt. Das Hinterbein berührt mit dem Hufe den Boden, während das Vorderbein in die Höhe gehoben ist. Das gleiche Motiv war auf der Stele IX enthalten [20]. Diese Stelen zeigen auch in ihrer Ornamentik keine Spur kretischen Einflusses. Anders ist es auf der Stele I [21]. Hier ist der Löwe in dem kretischen Typus des «galop volant» gegeben. Das Pferd vor dem Wagen lässt noch die Herkunft aus dem anderen

15) Baur, Fischer, Lenz, *Menschliche Erblehre* I[4] 283, 726, Taf. 6.

16) E. Breitinger, *Kerameikos* I 253.

17) Krogman, Cranial Types from Alisar Hüyük, Chicago, *Orient Inst. Publ.* 30, 1937, 260 f.—E. Fischer, *Sitz. Ber. Berlin*, Phys.-math. Klasse, 1938, 254. Eine erneute Untersuchung des anthropologischen Materials von Kreta wäre erwünscht.

18) Rodenwaldt, *Kunst d. Antike*[3] (1938), 13.

19) *BSA.* 25, 1921-3, Taf. 20.

20) *a.O.* 134 Abb. 30.

21) *a.O.* Taf. 19.

Motiv an dem stark gesenkten Hinterbein erkennen, ist aber durch die Lösung von einer Bodenlinie und die höhere Anordnung im Verhältnis zum Wagen dem kretischen Galopp angepasst. Das vor dem Löwen flüchtende Wild berührt ebenfalls nicht mit den Hinterbeinen den Boden, behält aber im Übrigen das Motiv des Galoppierens mit erhobenem Vorderkörper bei. An die Stelle der Füllornamente von Stele V sind Terrainangaben kretischen Stils getreten. Der Meister dieser Stele hat unter dem Einflusse der nach Mykenai importierten und in Mykenai von kretischen Künstlern angefertigten Werke den älteren Typus umstilisiert; zu dieser Umgestaltung gehört auch die freie Verteilung der Figuren auf der Fläche.

Der Vorgang kann nicht in umgekehrter Weise erfolgt sein. Denn es handelt sich bei den erstgenannten Stelen um ein ganz anderes und in Kreta nicht bezeugtes Motiv des Galopp. Es ist die primitive Nachbildung des Galoppmotivs, das in der gleichen Zeit in Aegypten im Schlacht- und Jagdbild mit der ersten Verwendung des mit zwei Pferden bespannten zweirädrigen Wagens auftaucht [22]. Während wir in Griechenland überhaupt keine älteren bildlichen Darstellungen besitzen, lässt sich in Aegypten feststellen, dass dieses Galoppmotiv nicht aus einer aegyptischen Tradition heraus entstanden ist, sondern als künstlerische Darstellung ebenso plötzlich erscheint wie der Gebrauch des Streitwagens, also offenbar mit ihm importiert worden ist. Um die Mitte des zweiten Jahrtausends erscheint das Motiv des Galopps, bei dem die Hinterbeine den Boden berühren, die Vorderbeine gehoben sind, auf Denkmälern Vorderasiens; in der Kultur des Mitanni-Reiches ist offenbar um 1600 die Verwendung des Wagens zu Kampf und Jagd entstanden und rasch nach Aegypten, Kreta und dem griechischen Festlande übertragen worden [23]. Dass kein Denkmal sich mit Sicherheit vor die ältesten aegyptischen und mykenischen Beispiele datieren lässt, ist ein Zufall. Eine Vorstufe zu dem Galoppmotiv finden wir bei den vordersten Gespannen der «Standarte» aus Ur (Moortgat *a. O.* Taf 1, 1); die Zwischenstufen fehlen noch. Sowohl kunstgeschichtlich, wie kulturgeschichtlich interessant ist es, dass nicht nur der Gebrauch des Wagens, sondern auch die bild-

22) W. Wreszinski, Löwenjagd im alten Aegypten (*Morgenland*, Heft 23) 3 ff., insbesondere 17.

23) Grundlegend A. Moortgat, Der Kampf zu Wagen in der Kunst des alten Orients, Zur Herkunft eines Bildgedankens, *Orientalist. Literaturzeit.* 1930, 841 ff. Wreszinski *a. O.* J. Wiesner, Fahren u. Reiten in Alteuropa u. im alten Orient (*Der alte Orient* 38, Heft 2-4) 29 ff.

liche Form des galoppierenden Gespanns aus dem vorderen Orient nach Aegypten und Mykenai gebracht worden ist. Dem Import der Wagen ist offenbar die Kunde von den neuen Kampfmittel durch Bilder vorausgegangen, und Bilder mögen den importierten Wagen als Erläuterung mitgegeben worden sein. Die Aegypter übernahmen und pflegten diesen Bildtypus. Dagegen widersprach er mit dem Haften der Hinterbeine auf einer Bodenlinie dem kretischen Kunstempfinden so sehr, dass die kretische Kunst dieses Galoppmotiv ablehnte und wo sie ein in raschem Laufe dahinfliegendes Gespann darstellen wollte, den «galop volant» wählte. Die mykenischen Stelen IV, V und IX sind nach einem vorderasiatischen Vorbilde angefertigt, wobei der primitive Handwerker einige Vereinfachungen vornahm. Dagegen hat der Meister des Jagdringes aus dem vierten Schachtgrabe das kretische Motiv des «galop volant» gewählt, ebenso später der Maler des Frieses im Megaron von Mykenai [24]. Der Meister der Stele I hat versucht, den vorderasiatischen Typus in das Kretische zu übersetzen. Diese unmittelbare Beziehung zwischen Mykenai und Vorderasien lehrt, dass die mykenischen Griechen den Streitwagen unmittelbar von dort und nicht auf dem Umwege über Kreta erhalten haben. Andrerseits spricht nichts dafür, dass Kreta ihn erst von den Griechen übernommen hätte. Der Streitwagen ist offenbar gleichzeitig von Vorderasien nach Aegypten, Kreta und Griechenland gekommen [25].

Das orientalische Galoppmotiv hat eine ungeheure Nachwirkung gehabt. Es ist von der assyrischen Kunst für Wagen- und Reitpferde übernommen worden, erhielt sich durch die persische bis in die parthische und sassanidische Kunst [26] und drang bis nach China vor. Von Assyrien her kam es ein zweites Mal und mit grösserem Erfolg nach Griechenland in der archaischen Kunst, und erhielt sich dort, bis das klassische Motiv des auf der Versammlung des Pferdes beruhenden langsamen Galopps geschaffen wurde, das man als europäisches Galoppmotiv dem asiatischen gegenüberstellen kann [27].

---

24) Rodenwaldt, *Fries des Megarons von Mykenai*, Beilage II.

25) Rodenwaldt *a. O.* 66 Anm. 80.

26) Durch Loslösung von der Bodenlinie entstand eine scheinbare Aehnlichkeit mit dem «galop volant»; vgl. J. Hannover, *Naturwiedergabe i. d. kretischen Malerei* (Diss. Berlin. Noch nicht gedruckt).

27) Rodenwaldt, Griech. Reliefs in Lykien (*Berl. Sitz. Ber.* 1933), 13 ff.

3. MYKENISCHE KOMPOSITION?

Ein Silberbecher aus einem der Königsgräber von Dendra [28] zeigt eine eigentümliche Komposition. Hirsche werden von Hunden gejagt. Die teils laufenden, teils zusammenbrechenden Tiere sind so über die Fläche verteilt, dass sie mit den sehr komplizierten Bewegungen der Leiber und Gliedmassen ineinander verschränkt sind, ohne sich zu überschneiden oder grössere Räume zwischen sich frei zu lassen. Die nächste Parallele dazu finden wir auf den Fragmenten eines Frieses mit stehenden, kämpfenden und laufenden Hirschen aus Tiryns, der durch seine Polychromie eine interessante Stellung in der jüngeren festländischen Malerei einnimmt [29]. Die seltsame Ineinanderschachtelung eines Fragmentes wie *Tiryns* II Taf. 15, 2 wird durch den Becher von Dendra verständlich; wir werden uns den ganzen Hirschfries ähnlich komponiert denken müssen. Suchen wir nach älteren Vorstufen, so wüsste ich nur die Goldbleche des Holzkästchens aus dem fünften Schachtgrabe [30] zu nennen, auf denen figürliche und ornamentale Motive kretischer Vorbilder in einer ganz unkretischen Weise ineinander verschränkt sind. Es ist eine Umbildung, die nicht nur primitive Züge aufweist, sondern von einem eigentümlichen Stilempfinden zeugt, das an skythische und nordische Parallelen erinnert, und offenbar mykenisch-griechisch ist. Der Silberbecher von Dendra überträgt die Kompositionsweise in den besten kretischen Stil, während der Tirynther Fries sie bis in eine der letzten Phasen der festländischen Malerei erhält.

4. ZUM FRIES DES MEGARONS VON MYKENAI

Die Zahl der Namen griechischer Götter und Heroen, die von der Sprachwissenschaft der vorgriechischen Bevölkerung der frühen Bronzezeit zugewiesen werden, ist in ständigem Wachsen begriffen [31]. Um so überraschender scheint es, dass mit Ausnahme der Athena des Votivpinax von Mykenai sich bisher alle Versuche, sichere Darstellungen griechischer Gottheiten, Heroen und Mythen auf mykenischen Denkmälern festzustellen, als vergeblich herausstellen. Auch die antiquarischen Beziehungen zwischen Homer und Mykenai haben durch die kritische Forschung mehr ab- als zugenommen und sind je

28) A. W. Persson, *The royal tombs at Dendra* 52 ff. Taf. XVII.
29) Rodenwaldt, *Tiryns* II 140 ff.
30) Karo, *Schachtgraeber von Mykenai* 143 f. Nr. 808-811.
31) Vgl. zuletzt H. Krahe, *Die Antike* 15, 1939, 175 ff.

denfalls geringer als es noch M. Nilsson annahm [32]. Das Letztere lässt sich gut begreifen, wenn man den langen und tiefen Kulturbruch bedenkt, der die mykenische Kultur von der geometrischen trennt und nur von der schmalen Brücke der Tradition submykenisch-protogeometrischer Keramik und einer sehr einfachen und formenarmen Metallkunst überbrückt wird. Und auch die erstere Tatsache wird weniger seltsam, wenn wir berücksichtigen, dass mit wenigen Ausnahmen Götter und Mythen auch der Thematik der geometrischen Kunst fremd sind und dass der Mythos epochemachend in die Vasenmalerei erst um 675 eindringt, wohl nicht ohne Zusammenhang mit der Entstehung der monumentalen Malerei [33].

Wie weit die Bildung der Mythen in die mykenische Zeit zurückreicht und ob es damals schon, was durchaus möglich ist, eine älteste epische Dichtung gegeben hat, wird sich vorläufig schwer entscheiden lassen. Um so bedeutungsvoller ist es, dass wir nicht nur die Thematik der griechischen Heldensage, Kampf und Jagd, sondern auch eine Parallele zu der Art der epischen Schilderung in den Friesen der Wandmalerei besitzen, in dem Fries, den Tsundas im Megaron von Mykenai fand [34], in dem Jagdfries aus Tiryns [35] und Fragmenten ähnlicher Friese aus Mykenai und Tiryns. Wie hier in liebevoller Breite auf Friesen, die den ganzen Raum von Tür bis Tür umzogen, nicht nur der Kampf und das Erlegen der Beute sondern alle Phasen der Vorbereitung, in Mykenai beginnend mit dem Heranführen der Pferde an die noch unbespannten Wagen geschildert wird, das ist demselben Geiste entsprungen, der nach Jahrhunderten das homerische Epos erfüllt. Diese Tatsache ist vielleicht noch wichtiger,

32) *Homer and Mycenae* 137 ff. Zu der Frage der Schilde vgl. R. Nierhaus, *JdI.* 53, 1938, 92 ff., zum Becher des Nestor P. Kretschmer, Festschrift 57. Vers. Philol. 1929, 5 ff., zum Kyanosfries G. Rodenwaldt, *Fries des Megarons von Mykenai* 70, Anm. 79. θριγκός ist ein Gesims, während der Alabasterfries von Tiryns den Sockel bildet.

33) R. Hampes Versuch (*Frühgriechische Sagenbilder*), Mythenbilder auf böotischen Fibeln in das achte Jahrhundert zu datieren, scheint mir nicht überzeugend. Ich halte sie nach wie vor für provinzielle Werke des siebenten Jahrhunderts. Vgl. J. M. Cook, *BSA.* 35, 1924-35, 206 ff.

34) *Πρακτικά* 1886, 73. Ἀρχ. Ἐφ. 1887, 104 ff. Taf. 11. Weitere Fragmente *AM.* 36, 1911, 231 ff. Neue Stücke kamen 1914 bei einer mit freundlicher Erlaubnis von Tsundas vorgenommenen Untersuchung des Megarons zu Tage; vgl. Rodenwaldt, *Der Fries des Megarons von Mykenai* (1921). Weitere Fragmente wurden bei der englischen Ausgrabung gefunden, *BSA.* 25, 1921-23 (vgl. *Gnomon* 2, 1926, 244 f.).

35) *Tiryns* II, 96 ff.

als wenn bestimmte Mythen greifbar wären. Die Motive des Mythos sind durch die Gegenstände, Kampf und Jagd gegeben. Belagerung einer Festung, von einem kretischen Meister für einen Fürsten von Mykenai dargestellt, enthält das Silberrhyton aus dem vierten Schachtgrabe. Das häufige mythische Motiv des Rinderraubes war vielleicht der Gegenstand eines Freskos aus Tiryns [36]. Auf dem Jagdfriese von Tiryns beteiligen sich auch Frauen an der Jagd. In dieser, im Bereiche der kretisch mykenischen Kultur nicht überraschenden Sitte, wird die Teilnahme der Atalante an der kalydonischen Eberjagd wurzeln [37], die aus nachmykenischen kulturellen Zuständen nicht verständlich ist.

Aus der Malerei von Tiryns konnte seinerzeit der kulturelle und ethnologische Unterschied zwischen Kreta und dem griechischen Festlande gesichert werden [38]. Kampf und Jagd erwiesen sich im Gegensatz zur kretischen Kunst als bevorzugte Themata der festländischen Kunst. Spätere Funde haben diese Feststellung bestätigt. Aber diese Verschiedenheit ist, einer modernen Neigung zur Konstruktion polarer Gegensätze entsprechend, neuerdings mitunter überspitzt worden, indem man die ritterlichen Griechen von Mykenai von dem pazifistischen Krämervolk von Kreta abhob [39]. Die Tatsache, dass niemals nach den Zerstörungen kretischer Paläste auch nur der leiseste Versuch einer Befestigung gemacht ist, lässt sich nur so erklären, dass die Ursache der Zerstörungen in Naturkatastrophen zu suchen ist [40] und dass die Kreter, solange der Palast von Knossos bestand, die unbestrittene Seeherrschaft ausübten, die die griechische Sage von Minos überliefert hat [41]. Die Themawahl der kretischen Kunst ist durch die Religiosität des kretischen Volkes bestimmt worden, dessen geistige Struktur von der der Griechen sicherlich sehr verschieden war [42]. Es gibt auch andere kriegerische Perioden im Mittelalter und in der Neuzeit, die die Erlebnisse des Kampfes nicht zum Gegenstande der bildenden Kunst machten. Sonst müsste ein Archäologe der Zukunft

36) *Tiryns* II, 13 Nr. 16.

37) *Tiryns* II, 136.

38) *Tiryns* II, 203.

39) Vgl. z. B. J. Wiesner, *Fahren u. Reiten* a. O. 26.

40) Sp. Marinatos, Kreta u. d. Hethitisch-Kleinasiatische Welt (*Türk Tarih Kongresi* 1937).

41) Sp. Marinatos, *Ἀρχ. Ἐφ.* 1930, 108 ff. u. *BCH.* 57, 1933, 170 ff. (Vgl. Rodenwaldt, *Fries des Megarons* 50 f. Anm. 136).

42) Rodenwaldt, *Gnomon* 5, 1929, 179.

auf einen sehr unkriegerischen Charakter des Bewohners von Schloss Sanssouci schliessen. Es wäre denkbar, dass die Kreter sich zur Bemannung der Schiffe fremder Söldner bedienten. Aber die Bilder nicht ungefährlichen Sportes, der Becher von Hagia Triada und die doch nicht ganz fehlenden Kampfszenen lassen darauf schliessen, dass das kretische Volk im Spiel und im Ernst zu kämpfen wusste. Die Leistung des griechischen Festlandes, sich neben dieser Macht ein eigenes Reich zu schaffen, kann bei dieser Auffassung eher noch gewinnen als verlieren.

Berlin G. RODENWALDT

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΟΥ ΣΤΗΝ ΠΛΑΤΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴ σημασία τοῦ Κέφαλου στὸ πρῶτο βιβλίο τῆς Πλατωνικῆς 'Πολιτείας', εἶναι ἀνάγκη νὰ παρακολουθήσουμε τὸ ἔργο ἀπὸ τὴν ἀρχή του :

'Ο Σωκράτης ἔχει κατεβεῖ στὸν Πειραιᾶ μὲ τὸ Γλαύκωνα γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὴ γιορτὴ τῆς Βενδίδας· μόλις τελειώνει ἡ λιτανεία, ξεκινοῦν γιὰ νὰ γυρίσουν πίσω στὴν 'Αθήνα. Τοὺς βλέπει ὅμως ἀπὸ μακριὰ πέσω στὸν πολὺ κόσμο ὁ Πολέμαρχος, ὁ γιὸς τοῦ Κέφαλου, καὶ στέλνει γρήγορα τὸ δοῦλο του μπροστά, νὰ τοὺς προφτάσει καὶ νὰ τοὺς πεῖ νὰ σταματήσουν, ὥς ποὺ νὰ ἔρθει ὁ ἴδιος νὰ τοὺς μιλήσει. Πραγματικὰ σὲ λίγο φτάνει μὲ τὸν 'Αδείμαντο, τὸν ἀδερφὸ τοῦ Γλαύκωνα, τὸν Νικήρατο, τὸ γιὸ τοῦ Νικία, καὶ ἄλλους μερικούς. 'Η συντροφιὰ φαίνεται ἀρκετὰ εὔθυμη καὶ ὁ Πολέμαρχος κάνει ἀμέσως τὴ δήλωση, ὅτι δὲν ἔχει σκοπὸ ν' ἀφήσει τὸ Σωκράτη καὶ τὸ Γλαύκωνα νὰ φύγουν, ἀκόμα καὶ ἂν εἶναι νὰ ἔρθουν στὰ χέρια· καὶ πῶς θὰ μποροῦσαν δυὸ μόνο ἄντρες νὰ τὰ βάλουν μὲ τόσο πολλούς ;

Στὴν ἀπειλὴ αὐτὴ τοῦ νέου - φυσικὰ δὲν εἶναι στὰ σοβαρὰ εἰπωμένη - ἀποκρίνεται ὁ Σωκράτης, γιὰ ν' ἀντιτάξει ἕνα ὅπλο ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τῆς προσωπικότητάς του : 'Λὲ μένει ὡστόσο καὶ κάτι ἄλλο, ποὺ μπορεῖ νὰ γίνει, νὰ σᾶς π ε ί σ ο υ μ ε δηλαδή, ὅτι πρέπει νὰ μᾶς ἀφήσετε ;'—«*Οὐκοῦν ἔτι ἓν λείπεται, τὸ ἦν πείσωμεν ὑμᾶς, ὡς χρὴ ἡμᾶς ἀφεῖναι ;*» Στὴ βία ἀντιπροβάλλεται ἡ πειθώ, στὴν ἀστειότητα κάτι πολὺ σοβαρὸ καὶ σημαντικό. 'Αλλοῦ ὁ Σωκράτης θ' ἀπαντοῦσε μὲ ἀνάλογο κι' αὐτὸς τόνο, ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ νιώσουμε τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν εὔθυμη διάθεση τῆς συντροφιᾶς τῶν νέων καὶ στὴ δική του. Πόσο πρέπει ὅμως νὰ φοβᾶται ὁ Πολέμαρχος τὸ ὅπλο αὐτὸ στὸ στόμα τοῦ Σωκράτη, δείχνει ἀμέσως ἡ ἀπάντησή του· ἀρνιέται κατηγορηματικὰ νὰ σταθοῦν νὰ τὸν ἀκούσουν : *ὡς τοίνυν μὴ ἀκουσομένων, οὕτω διανοεῖσθε* (327 c).

'Η συνεννόηση γιὰ μιὰ στιγμὴ φαίνεται ἀδύνατη. Τότε μπαίνει στὴ μέση ὁ 'Αδείμαντος, γιὰ ν' ἀναγγείλει, ὅτι κατὰ τὸ βράδυ θὰ γίνει λαμπαδηφορία πάνω σ' ἄλογα, κάτι ποὺ πρώτη φορὰ δοκιμάζεται. 'Ο Σωκράτης ἀρχίζει νὰ ἐνδιαφέρεται. Καὶ ὅταν ὁ Πολέμαρχος συμπληρώνει, ὅτι ἡ γιορτὴ θὰ κρατήσει καὶ τὴ νύχτα ὁλόκληρη κι' ἀκόμα - τὸ πιὸ δυνατὸ ἐπιχείρημα φυλαγμένο στὸ τέλος - ὅτι θὰ βροῦν ἐκεῖ καὶ νέους πολλοὺς νὰ συζητήσουν μαζί τους · *ἐξανασησόμεθα μετὰ τὸ δεῖπνον καὶ τὴν παννυχίδα θεασόμεθα καὶ ξυνεσόμεθά τε πολλοῖς τῶν νέων αὐτόθι καὶ διαλεξόμεθα* - , ὁ Σωκρά-

της δὲν μπορεῖ πιὰ ν' ἀντιστοιχεῖ. Βρίσκεται νικημένος ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ ὅπλα, ἀντὶ νὰ πείσει ἐπείστηκε. Μένει λοιπὸν σύμφωνος μὲ τὸ Γλαύκωνα νὰ μὴ φύγουν.

Αὐτὸ ποὺ πείθει τὸ Σωκράτη δὲν εἶναι μόνο ἡ ἀσυνήθιστη λαμπαδηφορία οὔτε ἡ ἐλπίδα νὰ βρεῖ στὴν παννυχίδα τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσει μὲ νέους. Ὁ λόγος τοῦ Πολέμαρχου τὸν δαμάζει ὡς ἕνα σημεῖο καὶ μὲ τὴν ἐξωτερική του μορφή, ὄχι μόνο μὲ τὰ νοήματά του : μὲ τὴν ἀσυνήθιστη στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ λόγο παραταχτικὴ σύνδεση τῶν ρημάτων ἀκούγονται ὁ ἕνας πίσω στὸν ἄλλον τέσσερις μέλλοντες, πολυσύλλαβοι καὶ ὁμοιοκαταληκτοι : *ἐξαναστησόμεθα καὶ θεασόμεθα καὶ ξυνεσόμεθά τε καὶ διαλεξόμεθα*. Ὁ ἐξωτερικὸς ὄγκος τῆς λέξης μεγαλώνει τὴν ἀξία της· στὴν παρήχηση πάλι κρύβεται συχνὰ ἕνα δυνατὸ ὅπλο, γιὰ νὰ παραλύσεις τὴν ἀντίσταση τοῦ ἀντιπάλου σου, ἄσχετα μὲ κάθε λογικὴ ἐπιχειρηματολογία. Τὰ τέσσερα ρήματα λές καὶ σὰν ἀπαντοτὸ δυνατὸ σφυροκόπημα χαρφώνουν βαθιὰ μέσα σου τὸ στοχασμό τους. Πρβλ. Ὅμ. Α 19—20, 255 κκ., Ε 110 κκ. καὶ ἀλλοῦ. Ἴδὲ Γ. Θ. Κακριδῆ, Ἡ πρώτη σκηνὴ τοῦ Χρύση στὴν Ἰλιάδα 6 κκ. (=Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολ. Θεσσαλονίκης 4,392 κκ.). Πρβλ., ἀκόμα τὸ λόγο τοῦ Ἀγάθωνα στὸ Πλατωνικὸ Συμπόσιο (194e). Φυσικὰ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Σωκράτη, ποὺ ζητεῖ πάντα νὰ πείσει τοὺς φίλους του «πρώτερον καὶ διαλεκτικώτερον» (Μέν. 75d), δύσκολα νὰ βρεῖ χρησιμοποιημένο ἕνα τέτοιο ἐξωτερικὸ μέσο γιὰ μετάπεισι.

—Τὸ τέλος τῆς δεύτερης αὐτῆς σκηνῆς βρίσκεται σὲ φανερὴ ἀντιστοιχία μὲ τὸ τέλος τῆς πρώτης : 327b (μιλεῖ ὁ δοῦλος) *ἀλλὰ περιμένετε*.—*Ἀλλὰ περιμενοῦμεν, ἦ δ' ὅς ὁ Γλαύκων* : 328a (μιλεῖ ὁ Πολέμαρχος) *ἀλλὰ μένετε καὶ μὴ ἄλλως ποιεῖτε*. *Καὶ ὁ Γλαύκων, ἔοικεν, ἔφη, μενετέον εἶναι*.—*Ἀλλ' εἰ δοκεῖ, ἦν δ' ἐγώ, οὕτω χρὴ ποιεῖν*. Στὴν πρώτη σκηνὴ ὁ σύντροφος τοῦ Σωκράτη μιλεῖ καὶ γιὰ τοὺς δύο καὶ ἔτσι σκεπάζει στὴν ἀπάντησή του ὅλη τὴ φράση τοῦ δούλου (*περιμένετε* : *περιμενοῦμεν*)· στὴ δεύτερη, ὅπου χρειάζεται νὰ δείξει καὶ ὁ Σωκράτης, πὼς ὑποχωρεῖ, ἡ ἀπάντηση στὸ λόγο τοῦ Πολέμαρχον μοιράζεται (*μένετε καὶ μὴ ἄλλως ποιεῖτε* : (Γλαύκων) *ἔοικε μενετέον εἶναι*, (Σωκράτης) *οὕτω χρὴ ποιεῖν*.)

Ὁ Σωκράτης μὲ τὸ σύντροφό του ἀκολουθᾶν τὸν Πολέμαρχο στὸ σπίτι του· ἐκεῖ βρίσκουν τὸ Λυσία καὶ τὸν Εὐθύδημο, τοὺς ἀδερφοὺς τοῦ Πολέμαρχου, τὸ Θρασύμαχο, τὸ Χαρμαντίδη καὶ τὸν Κλειτοφῶντα. «Ἦν δ' ἔνδον καὶ ὁ πατὴρ ὁ τοῦ *Πολεμάρχου Κέφαλος*, καί μάλα πρεσβύτης μοι ἔδοξεν εἶναι... *Καθῆστο δὲ ἐστεφανωμένος* ἐπί τινος προσκεφαλαίου τε καὶ δίφρου· τεθυκὼς γὰρ ἐτύγχανεν ἐν τῇ αὐλῇ. Ἐγκαθεζόμεθα οὖν παρ' αὐτόν...» Τοῦ Κέφαλου τὸ ὄνομα ἀκούγεται τελευταῖο, σὲ ξεχωριστὴ μάλιστα φράση· κι' ἐνῶ τ' ἄλλα πρόσωπα μένουν γιὰ τὴν ὥρα σκιὲς δίχως κίνηση, μοναχὰ τὸν Κέφαλο ἐμψυχώνουν οἱ ἀκόλουθες λεπτομέρειες, πῶς ἐφάνηκε στὸ Σωκράτη, ποῦ καθόταν, τί ἔκανε. Γύρω ἀπ' αὐτὸν μαζεύονται ὅλοι οἱ ἄλλοι. Γιὰ μιὰ στιγμὴ ὅλο τὸ ρῶς συγκεντρώνεται πάνω στὸν Κέφαλο, φυσικὰ ὄχι γιατὶ εἶναι ὁ πιὸ γέρος τῆς συντροφιᾶς καὶ ὁ πατέρας τοῦ οἰκοδεσπότη, παρὰ γιατὶ εἶναι ὁ πιὸ γέρος τῆς συντροφιᾶς καὶ ὁ πατέρας τοῦ οἰκοδεσπότη, παρὰ γιατί· τὸ καταλαβαίνει κανεὶς - αὐτὸς εἶναι ποὺ θ' ἀνοίξει τὴ συζήτηση.

Μόλις ὁ Κέφαλος ξεχωρίζει μέσα στοὺς νέους τὸ Σωκράτη, τὸν χαιρετίζει μὲ χαρὰ μεγάλη· τοῦ παραπονιέται, γιατί δὲν ἔρχεται συχνὰ στὸν

Πειραιᾶ νὰ τὸν βλέπει. Ἂν ὁ ἴδιος βαστοῦσε ν' ἀνηφοίνει στὴν Ἀθήνα, δὲ θὰ πείραζε, γιατὶ θὰ ἐρχόταν αὐτὸς νὰ τὸν ἀκούει· τώρα ὅμως πρέπει ὁ Σωκράτης πιὸ συχνὰ νὰ κατεβαίνει· «ὡς, ἐὰν ἴσθι, ὅτι ἧττον ἴσον αἱ ἄλλαι αἱ κατὰ τὸ σῶμα ἡδοναὶ ἀπομαραίνονται, τοσοῦτον μᾶλλον αἱ περὶ τοὺς λόγους ἐπιθυμίαι τε καὶ ἡδοναί. Μὴ οὖν ἄλλως ποίει, ἀλλὰ τοῦδέ τι τοῖς νεανίαις ξύνισθι καὶ δεῦρο παῤ ἡμᾶς φοίτα...» (328d)

Καὶ ὁ Σωκράτης ὅμως τονίζει, πόσο πολὺ τὸ χαίρεται, νὰ συζητεῖ μὲ ἀνθρώπους προχωρημένους πολὺ στὰ χρόνια· γιατὶ αὐτοὶ πάνω ἀπορροῦν νὰ τοῦ ποῦν, ἂν ὁ δρόμος τῆς ζωῆς, ποὺ ἔχει ἀκόμα νὰ τραβήξει, εἶναι εὔκολος ἢ ὄχι. Εἶναι ἀλήθεια τὰ γεράτειά τόσο βαριὰ ὅσο λένε; Καὶ καθὼς ὁ Κέφαλος ἀπαντῶντας δείχνει, πόσο εὐχαριστημένος εἶναι καὶ τώρα ποὺ γέρασε, ὁ Σωκράτης φέρνει τὸ ζήτημα τοῦ πλούτου· μήπως εἶναι αὐτὸς ποὺ δίνει τὴν εὐτυχία στὸν ἄνθρωπο;· , γιὰ νὰ φτάσει στὸ τέλος στὸ μεγάλο πρόβλημα, τί εἶναι δικαιοσύνη. Ἀφορμὴ σ' αὐτὸ τοῦ δίνει ἡ γνώμη τοῦ Κέφαλου, ὅτι ἀπὸ τὶς πιὸ μεγάλες ὠφέλειες τοῦ πλούτου εἶναι, ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ πεθαίνει, δίχως νὰ ἔχει χρεώσει τοὺς ἄλλους ἢ πεῖ καθόλου ψέματα, καὶ δίχως ν' ἀφήνει κανένα χρέος ἀπλήρωτο σὲ θεοὺς κι' ἀνθρώπους.

Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι ἡ δικαιοσύνη: νὰ λέμε δίχως ἄλλο τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ χρωστᾶμε πίσω ὅ,τι πήραμε; ἀκόμα καὶ τὸ νὰ δώσουμε στὰ χέρια ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ τρελλάθηκε στὸ μεταξύ, ὅπλα, μόνο καὶ μόνο γιατὶ τοῦ ἀνήκουν; ἢ καὶ νὰ τοῦ φανερώσουμε τὴν ἀλήθεια ὅλη; Ὄχι βέβαια! «Οὐκ ἄρα οὗτος ὅρος ἐστὶ δικαιοσύνης, ἀληθῆ τε λέγειν καὶ ἃ ἂν λάβῃ τις ἀποδιδόναι. —Πάνυ μὲν οὖν, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ὑπολαβὼν ὁ Πολέμαρχος, εἴπερ γέ τι χρὴ Σιμωνίδῃ πείθεσθαι. —Καὶ μέντοι, ἔφη ὁ Κέφαλος, καὶ παραδίδωμι ὑμῖν τὸν λόγον· δεῖ γάρ με ἤδη τῶν ἱερῶν ἐπιμεληθῆναι. —Οὐκοῦν, ἔφην ἐγώ, ὁ Πολέμαρχος τῶν γε σῶν κληρονόμος; —Πάνυ γε, ἢ δ' ὃς γελάσας, καὶ ἅμα ἦει πρὸς τὰ ἱερά» (331d).

Ὁ Κέφαλος, ποὺ λίγα λεπτὰ πιὸ πρὶν ἔδειχνε τόση λαχτάρα ν' ἀκούσει τὸ Σωκράτη· ποὺ τὸν παρακαλοῦσε νὰ ἔρχεται ταχτικὰ νὰ τὸν βρίσκει· ποὺ τὸν βεβαίωνε, ὅτι ὅσο λιγοστεύουν οἱ σωματικὲς χαρὲς γι' αὐτόν, τόσο δυναμώνουν 'αἱ περὶ τοὺς λόγους ἐπιθυμίαι τε καὶ ἡδοναί', σηκώνεται καὶ φεύγει, 'κληρονομῶντας' τὴ συζήτηση ἀκόμη καλὰ καλὰ δὲν ἄρχισε στὸ γυιό του, γιὰ νὰ μὴν ξαναπαρουσιαστεῖ οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ ὥς τὸ τέλος τοῦ διαλόγου.

Ἂν ἡ σκηνὴ τοῦ Κέφαλου βρισκόταν στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα, εὔκολα φαντάζεται κανείς, μὲ πόση χαρὰ θὰ χρησιμοποιοῦσε τὴ χοντρὴ αὐτὴ ἀντίφαση ὁ φιλόλογος γιὰ τ' ἀναλυτικά του πειράματα· χωρὶς τὸν παραμικρὸ διαταγμὸ θὰ διασποῦσε τὴ σκηνὴ καὶ θὰ πιστοποιοῦσε δύο ποιητικὰ σχέδια, ἀντίθετα καὶ ἀσυμβίβαστα μεταξύ τους· στὸ ἕνα ὁ Κέφαλος ὅλ' ἀποτελοῦσε μορφὴ κεντρική· ἔτσι ποὺ χαραχτηρίζεται σὰ μεγάλος τῶν λόγων ἐπιθυμη-

τής, αὐτὸς θὰ ἔμενε ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους, ἂν ὄχι ὁ κύριος ἀντίπαλος τοῦ Σωκράτη ὡς τὸ τέλος τοῦ ἔργου. Στὸ ἄλλο ὁ φιλόσοφος θὰ εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μὲ τοὺς νέους μόνο νὰ κάνει, ὁ Κέφαλος δὲ θὰ παρουσιαζόταν καθόλου. Καὶ ἤρθε ὕστερα ὁ ἀδέξιος συμπαίκτης καὶ ζήτησε νὰ ἑνώσει τὰ δύο αὐτὰ σχέδια· ἔβαλε στὴν ἀρχὴ τὸν Κέφαλο κ' ἀνοίγει τὴ συζήτηση μὲ τὸ Σωκράτη κι' ἔπειτα τὸν ἀποπέμπουνε ἀπότομα, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ συνεχίσει μὲ τὸ δεύτερο σχέδιο, ἀδιαφορῶντας γιὰ τὶς δυσκολίες, ποὺ προκαλοῦσε ἕνας τέτοιος συμβιβασμός, ἢ καὶ ἀνίκανος νὰ τὶς συλλάβει.

Εὐτυχῶς ποὺ ἡ Πολιτεία γράφηκε σὲ χρόνους ἱστορικοὺς ἀπὸ συγγραφέα γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔργα καὶ ἔτσι ἔλειψε ἀπὸ τοὺς φιλόλογους τὸ ἐνδιαφέρο νὰ ψάξουν καὶ νὰ ἀνακαλύψουν τὴν ἀντίφαση αὐτή, ἐνῶ στὸν Ὅμηρο δὲν ἔμεινε καμμιὰ παρόμοια ἀνωμαλία ἀπαρατήρητη καὶ ἀνεκμετάλλευτη γιὰ τὴν ἀνάλυση. Καὶ ἂν ὅμως τώρα ὑπεύθυνο γιὰ τὴ δυσκολία ποὺ πιστοποιήσαμε κάναμε τὸν ἴδιο τὸν Πλάτωνα, ἡ λύση μας θὰ ἦταν ὄχι λιγότερο πρόχειρη καὶ ἄκοπη, ἂν ζητούσαμε ἀμέσως νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀντίφαση σὰ μιὰν ἀτέλεια τοῦ ἔργου· ἀτέλεια, ποὺ τὴν ἀρῆκε ὁ συγγραφέας εἴτε γιατὶ δὲν τὴν πρόσεξε εἴτε γιατὶ ἄλλαξε τὴν τελευταία στιγμὴ τὸ σχέδιό του στὸ μέρος αὐτό, χωρὶς νὰ βρεῖ τὸν καιρὸ νὰ παραμερίσει ὅλες τὶς ἀνωμαλίες, ποὺ γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ αὐτή. Σὲ μιὰ τέτοια ἐξήγηση τότε μόνο ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ καταφύγουμε, ὅταν ὕστερα ἀπὸ πολύχρονη καὶ βαθειὰ μελέτη πειστοῦμε, ὅτι ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἔργου μᾶς ἀρνιέται κάθε ἄλλη δυνατότητα. Ἂν τώρα τὴν πρώτη, πραγματικὴ ἢ φανταστική, μεγάλη ἢ μικρὴ ἀνωμαλία ποὺ ἀντικρύζουμε σ' ἕνα κείμενο βιαζόμαστε νὰ τὴ χαραχτηρίσουμε σὰν ἀντίφαση βαρειὰ ἢ σὰν παραλογισμὸ ἀνυπόφορο, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸν διαπαλιό του σχέδιο βιαστικὰ καὶ ἀπρόσεχτα - ἂν κάνουμε τὸ λάθος αὐτό, καὶ καιολογήσουμε μόνο, ἂν παραδεχτοῦμε, ὅτι ὁ συγγραφέας διασκευάζει τὸ πολὺ συχνὰ μάλιστα, δὲν πρέπει νὰ φανεῖ σὲ κανένα παράξενο. Γιατὶ σὲ μιὰ τέτοια θεωρία μᾶς σπρώχνει ἡ ἐπιθυμία νὰ διαλύσουμε τὴ συγγραφὴ σὲ κομμάτια παλιὰ καὶ νέα καὶ ἔτσι νὰ ἀνασυστήσουμε, ὅσο μποροῦμε, τὴν ἀρχική της σύνθεση καὶ τὰ προσωρινὰ σχέδια, ὅπως τὰ ἔπλασε διαδοχικὰ ὁ συγγραφέας, πρὶν δώσει μορφὴ τελειωτικὴ στὸ ἔργο του· καὶ τὸ πιὸ σημαντικό : παράλληλα μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἔργου, ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς βγαλμένη νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἱστορία τῆς ψυχῆς τοῦ συγγραφέα. Καὶ τί κεντρίζει περισσότερο τὴ σκέψη τοῦ φιλόλογου : νὰ ξεηγήσει ἕνα χωρίο καὶ νὰ δείξει, ὅτι ἡ ἀντίφαση εἶναι ἐξωτερική, μὲ σκοπὸ αἰσθητικὸ ὡρισμένο καὶ περιωρισμένο; ἢ νὰ στηριχτεῖ σ' αὐτὴ καὶ νὰ δοκιμάσει νὰ μπεῖ στὰ μεγάλα μυστικὰ τῆς δημιουργίας τοῦ ἔργου καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ δημιουργοῦ του ;

Ἀξίζει ὡστόσο νὰ μὴν ξεχνοῦμε, καὶ σὲ πόσα παραστρατήματα μᾶς ἔφεραν οἱ μεγαλόπρεπες ἀναλυτικὲς θεωρίες, ποὺ εἶναι συχνὰ σὲ πολὺ

ἀδύνατα πόδια στηριγμένες. Τίνος παλιοῦ συγγραφέα ἡ ἰδέα δὲν ἔχει ἀκριβὰ πληρώσει τὰ παράτολμα αὐτὰ πειράματα;

Καὶ ἀπὸ κάποιο ἄλλο ὅμως λάθος θὰ ζητήσουμε νὰ προφυλαχτοῦμε: ἀπὸ τὴ 'φυσικὴ' ἐξήγηση· αὐτὴ ποὺ θὰ δοκίμαζε νὰ δικαιολογήσει τὸ ἀπροσδόκητο φέρσιμο τοῦ Κέφαλου, μὲ τὸ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀντίστοιχη πράξη σ' ἕνα ζωντανὸ πρόσωπο· ἢ καὶ ποὺ θὰ συμπλήρωνε ὅ,τι δὲν λέει ὁ συγγραφέας μὲ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ γίνει σὲ ἀνάλογη πραγματικὴ σκηνή· π.χ. ἕνας γέρος χαίρεται βέβαια νὰ κουβεντιάζει, γρήγορα ὅμως κουράζεται· αὐτὴ τὴν ἐξήγηση δίνει ὁ Κικέρωνας, ad Att. 4. 16.3: .. cum ipse quoque commodissime locutus esset, ad rem divinam dicit se velle discedere neque postea revertitur. Credo Platonem vix putasse satis consonum fore, si hominem id aetatis in tam longo sermone diutius retinuisset. —Ἢ: ὁ Κέφαλος ἤξερε, ὅτι ἡ θυσία ποὺ εἶχε νὰ κάνει θὰ βιαστοῦσε πολὺ καὶ δὲν ἤθελε γιὰ τὸ δικό του τὸ χατίρι νὰ σταματήσει ἡ συζήτηση· ἂν πάλι γύριζε, δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ τὴν παρακολουθήσει.—Ἢ: τί μᾶς ἐμποδίζει νὰ δεχτοῦμε, ὅτι ἅμα τελείωσε μὲ τὴ θυσία ξαναμπῆκε σιγὰ σιγὰ στὴν αἴθουσα, χωρὶς νὰ πάρει κανεὶς εἴδηση;

Τὰ πρόσωπα ἑνὸς ἔργου τῆς τέχνης, ὅσο φυσικὰ καὶ ἂν εἶναι πλασμένα, ζοῦν μιὰ ζωὴ ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπ' ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι οἱ πραγματικοί. Ἡ ζωή τους εἶναι αὐστηρὰ προκαθορισμένη ἀπὸ τὸν ποιητὴ ποὺ τὰ ἀνάστησε· δὲν ἔχει προέχταση· περασμένα, μελλούμενα, σύγχρονες πράξεις, σὲ ὧρες ποὺ δὲν παρουσιάζονται στὴ σκηνὴ· παρὰ μόνο ὅσα θέλει ὁ δημιουργός τους. Ἀντίθετα μὲ τὰ πραγματικὰ τὰ ποιητικὰ πρόσωπα ὑπάρχουν μοναχὰ ὅση ὥρα χρειάζονται· λένε καὶ κάνουν ὄχι ὅ,τι εἶναι φυσικό, ἀλλὰ ὅ,τι τὸ ποιητικὸ σχέδιο τοὺς ἐπιβάλλει, καὶ συχνά, ὅταν σκοπὸς τῆς ποίησης δὲν εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς ἀνθρώπινης ψυχολογίας, μπορεῖ νὰ τοὺς λείψει καὶ ἡ στοιχειωδέστερη συνέπεια. Νὰ ἐπιχειρήσεις νὰ τὰ χαραχτηρίσεις ἀπὸ τὰ λόγια τους ἢ τὰ ἔργα τους δὲν ἔχεις τότε δικαίωμα.

Μὴ ρωτήσεις, τί κάνει ἡ Ἰσμήνη σὲ ὅλο τὸ δεύτερο μέρος τῆς 'Αντιγόνης', ποὺ δὲν παρουσιάζεται καθόλου στὴ σκηνή, οὔτε ὅταν φέρνουν τὴν ἀδερφή της πεθαμένη· οὔτε γιατί ἡ Χρυσόθεμη στὴν 'Ηλέκτρα', δὲ βγαίνει νὰ χαιρετήσει τὸν ἀδερφό της ποὺ γύρισε. Λάθος θὰ ἦταν καὶ νὰ θελήσεις νὰ καθορίσεις τὸ χαραχτῆρα τους ἀπὸ τὸ φέρσιμό τους αὐτό. Προσπάθησε μόνο νὰ καταλάβεις τὴν ποιητική τους ἀποστολὴ στὸ μέρος τῆς τραγωδίας ποὺ παρουσιάζονται νὰ μιλοῦν καὶ νὰ ἐνεργοῦν, καὶ ὅταν ἰδεῖς τὴν ἀποστολὴ αὐτὴ νὰ τελειώνει, μὴν ἀπορήσεις, ἂν ὁ ποιητὴς ἐξαφανίζει τὶς γυναῖκες αὐτὲς ἀδιαφορῶντας γιὰ κάθε φυσικότητα. Γιατὶ τί θὰ ἦταν πιὸ φυσικὸ ἀπὸ τὸ νὰ κλάψει ἡ Ἰσμήνη τὴν ἀδερφή της; καὶ τί πιὸ ἀπίθανο ἀπὸ τὸ νὰ μὴ ρωτάει ὁ Ὀρέστης οὔτε γιὰ μιὰ στιγμὴ γιὰ τὴν ἄλλη του ἀδερφὴ κι' οὔτε νὰ παίρνει εἴδηση ἡ Χρυσόθεμη, ὅτι γύρισε ὁ ἀδερφός της καὶ σκότωσε τὴ

μητέρα του στὸ ἴδιο τὸ παλάτι μέσα, ποὺ βρίσκεται κι' αὐτή ;[1]

Ἀνάμεσα στὰ πρῶτα λόγια τοῦ Κέφαλου καὶ τὰ ὕστερά του ἔργα ὑπάρχει μιὰ ἀντίφαση ἀναμφισβήτητη. Λὲ θὰ μιλήσουμε γιὰ ἀπροσεξία ἢ γιὰ ἀδέξια ὑστερότερη δυσκεντὴ στὸ μέρος αὐτὸ παρὰ μόνο ὅταν ἀπελπιστοῦμε γιὰ κάθε ἄλλη λύση. Κι' ἀκόμα ἡ ἐξήγησή μας δὲ θὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸν Κέφαλο· θὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα· ὄχι : γιατί ἀντιφάσκει τὸ ποιητικὸ πρόσωπο;—ἀλλά : γιατί τὸ εἰσάγει ὁ δημιουργός του ἔτσι νὰ μιλεῖ στὴν ἀρχὴ καὶ ἔτσι νὰ δρᾶ ἔπειτα ;

Εἴδαμε πρὶν τὸν Πολέμαρχο καὶ τὴ συντροφιά του γυρισμένους ἀπὸ τὴν πομπὴ ν' ἀπειλοῦν τὸ Σωκράτη, πὼς θὰ καταφύγουν στὴ βία, ἂν δὲν ὑποκύψει δίχως ἄλλο στὴ θέλησή τους· ἀκόμα νὰ φράζουν τ' ἀφτιά τους σὲ κάθε λόγο του, ποὺ θὰ δοκίμαζε νὰ τοὺς πείσει, ὅτι πρέπει νὰ τὸν ἀφήσουν νὰ φύγει. Τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ συγγραφέας παρουσιάζει τὴ διάθεση τῶν νέων νὰ εἶναι τόσο ἐθίμια τοντισμένη καὶ νὰ στέκει τόσο ἐχτρικὰ ἀπέναντι στὸ λόγο τοῦ φιλόσοφου, πῶς ν' ἀφήσει ν' ἀνοίξει μ' αὐτοὺς ἡ συζήτηση ἀμέσως, γιὰ ἕνα τόσο σοβαρὸ μάλιστα θέμα ; Ἔτσι νιώθει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπινοήσει μιὰ μετάβαση βαθμιαία μὲ τὴ μεσολάβηση ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ δὲν ἐπῆρε μέρος στὴ γιορτή, ποὺ ἔχει ἀποτραβηχτεῖ ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τίποτα ἄλλο δὲν τοῦ δίνει τόση χαρὰ ὅσο οἱ λόγοι· ἑνὸς ἀνθρώπου, ποὺ θὰ δείξει καὶ τῶν ἡλικιωμένων τὴν ἐχτίμηση στὸ Σωκράτη κι' ἀκόμα θὰ παρουσιάσει τὴ ρηχὴ ἀντίληψη τῶν κοινῶν ἀνθρώπων γιὰ τὴ δικαιοσύνη σὰν πρώτη βάση τῆς συζήτησης, ποὺ θὰ φτιάσει λίγο λίγο σὲ μιὰν ἀσύγκριτα πιὸ βαθειὰ ἀντίκρυση τῆς ἀρετῆς αὐτῆς. Ὅταν ὕστερα ὁ Πολέμαρχος θὰ κόψει τὸν πατέρα του γιὰ ν' ἀπαντήσει αὐτὸς στὸ φιλόσοφο (331d ἐπολαβών), ὁ Κέφαλος ἔχει πιὰ πεῖ ὅ,τι ἔχει νὰ πεῖ· ἔπειτα ἔχουμε πιὰ ξεμακρύνει ἀρκετὰ ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ δρόμου· ἡ σοβαρότητα, ποὺ πῆρε σιγὰ σιγὰ ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὸ Σωκράτη καὶ στὸν Κέφαλο, μᾶς προετοιμάζει νὰ δεχτοῦμε τὴ νέα, ἀκόμα πιὸ σοβαρὴ συνομιλία μὲ τὸν Πολέμαρχο δίχως καμμιὰ πιὰ ἀντίρρηση· ἕνας ἄλλος ἑρμηνευτὴς θὰ μιλοῦσε γιὰ τὸ βαθμιαῖο σοβάρεμα τῶν νέων, ποὺ παρακολουθοῦν τὴ συζήτηση τῶν δύο ἡλικιωμένων, ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ γίνονται ἄξιοι νὰ πάρουν τὸ λόγο οἱ ἴδιοι πάνω τους.

Τὸ πρῶτο βιβλίο εἶναι τὸ 'προοίμιο' τῆς ὅλης 'Πολιτείας' (II 357a). Στὴ σειρὰ τῶν προσώπων, ποὺ διαλέγονται ἐδῶ μὲ τὸ Σωκράτη ὅλο καὶ σοβαρότερα, ὅλο καὶ περισσότερην ὥρα, γιὰ νὰ προπαρασκευάσουν τὰ προβλήματα τῶν κατοπινῶν βιβλίων (Κέφαλος, Πολέμαρχος, Θρασύμαχος), ὁ Κέφαλος εἶναι ἕνας κρίκος ἀπόλυτα καὶ αὐτὸς ἀναγκαῖος. Γι' αὐτὸ καὶ τονίζεται ὄχι μόνο ἡ δική του ἐπιθυμία νὰ μιλεῖ μὲ τὸ Σωκράτη, ἀλλὰ καὶ

1) Πρβλ. *Tycho von Wilamowitz-Möllendorff*, Die dramatische Technik des Sophokles (1917) 23 κε.

τοῦ Σωκράτη ἡ εὐχαρίστηση νὰ διαλέγεται μὲ τοὺς γεροντότερούς του (328d). Ἔτσι ἀνοίγει ἡ συζήτηση ἀβίαστα καὶ ζωηρά.

Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι ἡ διαβεβαίωση αὐτὴ τῆς ἀπομάκρυνσης εὐχαρίστησης ἀπὸ τὴ συνομιλία ἔρχεται σὲ χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ξαφνικὴ καὶ ὁριστικὴ ἀποχώρηση τοῦ Κέφαλου· ἡ ἀντίθεση ὅμως αὐτὴ μᾶς ἐνοχλεῖ μοναχὰ ὅση ὥρα κάνουμε τὸ λάθος νὰ ἀντικρύζουμε τὸν Κέφαλο τῆς 'Πολιτείας' σὰν ἕναν ἄνθρωπο ἀληθινό [1]. Σὰ μορφὴ ποιητικὴ ὅμως ποὺ εἶναι, δὲν πρέπει καθόλου ν' ἀπορήσει κανείς, ἂν μόλις τελειώνει ἡ ἀποστολή της ἐξαφανίζεται βίαια· γιατὶ νέοι πρέπει νὰ πάρουν πάνω τους χρέος τὴ συζήτηση μὲ τὸ Σωκράτη γιὰ τὴ δικαιοσύνη, μόνο νέοι. Λιγάκο βέβαια δὲ θὰ ἦταν στὸν Πλάτωνα νὰ ἀρήσει τὸν Κέφαλο νὰ παρακολουθεῖ τοὺς ἄλλους νὰ μιλοῦν, δίχως νὰ ἀνακατωθεῖ αὐτὸς πιά· μιὰ τέτοια ὅμως παραχώρηση στὴ φυσικὴ πιθανοφάνεια, γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἡ περιέργεια τῶν ἀνθρώπων, ποὺ ζητοῦν νὰ μάθουν ὡς τὸ τέλος, τί ἀπόγιναν οἱ διάφοροι ἥρωες τοῦ ἔργου, γιατὶ τοὺς ἐνδιαφέρουν αὐτοὶ πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο καὶ τὸν δημιουργό του· μιὰ τέτοια παραχώρηση δύσκολα νὰ τὴν κάνει ὁ μεγάλος καλλιτέχνης, ποὺ στέκει δεσπότης ἀπόλυτος πάνω στὰ πρόσωπα ποὺ ἔπλασε, γιὰ νὰ τ' ἀφανίσει τὴν ἴδια τὴ στιγμὴ ποὺ παύουν νὰ ἔχουν γι' αὐτὸν ἀξία. Μὲ τὴν ἴδιαν ἀδιαφορία ποὺ παραιτεῖται στὸ Σωκράτη ἡ Ἰσμήνη καὶ ἡ Χρυσόθεμις, ἀφοῦ ἐκπλήρωσαν τὴν ποιητική τους ἀποστολή, παραιτεῖται καὶ ὁ Κέφαλος στὸν Πλάτωνα, ἀκόμα ὁ Φοίνικας στὸ Ι τῆς Ἰλιάδας, ἢ καὶ ὁ Ἕλενος στὸ Ζ [2]. Ἡ τέχνη μένει πιστὴ στοὺς δικούς της μόνο νόμους· ὅ,τι δὲν εἶναι φυσικὸ δὲ θὰ πεῖ πὼς εἶναι καὶ ἄτεχνο.

Ἡ πρώτη σκηνὴ τῆς 'Πολιτείας' παίζεται στὸ δρόμο, μέσα στὸν κόσμο καὶ τὴν ταραγμένη κίνηση τοῦ πανηγυριοῦ· ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διάθεση τῆς συντροφιᾶς τοῦ Πολέμαρχου. Στὸ σπίτι τον ὕστερα ἔχουμε καὶ λιγότερα πρόσωπα καὶ ἠρεμότερη κίνηση καὶ σοβαρότερη διάθεση. Σιγὰ σιγὰ ὁ θόρυβος τῆς γιορτῆς σβύνει, τὰ πρόσωπα ὅλο καὶ λιγοστεύουν, ὄχι γιατὶ μᾶς τὰ παρουσιάζει ὁ συγγραφέας ὅλα νὰ φεύγουν, ἀλλὰ γιατὶ ἡ συζήτηση περιορίζεται ὅλο καὶ σὲ λιγότερους· τὸ ἴδιο ὅπως στὸ θέατρο, ὅταν ἀπὸ μιὰ πολύχρωμη καὶ πολυτάραχη εἰκόνα ὁ προβολέας σιγὰ σιγὰ περιορίζει τὸ φῶς του πάνω σὲ δυὸ μόνο πρόσωπα, γιὰ νὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπαρατήρητα τὰ ἄλλα μέσα στὸ σκοτάδι. Ἀπὸ τὸ δεύτερο βιβλίο τῆς 'Πολιτείας' μιλοῦν μὲ τὸ Σωκράτη σχε-

---

1) Αὐτὸ δὲ θὰ πεῖ, ὅτι στὴν πλατωνικὴ διήγηση δὲν ὑπάρχουν ἄλλα στοιχεῖα, ποὺ νὰ χαρακτηρίζουν τὸν Κέφαλο· πλάι στὴν ὀρχοντιὰ ὁρκετὰ τονισμένη εἶναι καὶ ἡ γεροντικὴ τάση γιὰ πολυλογία καὶ ἡ κάπως ἐπιπόλαιη ἀντίκρυση τῆς ζωῆς. Χρέος τοῦ ἑρμηνευτῆ ὅμως εἶναι νὰ ξεχωρίσει τὰ χαρακτηρολογικὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ τεχνικά, ὅπως εἶναι ἡ ἀπροσδόκητη παρουσίαση τοῦ Κέφαλου ἀπὸ τὴ συζήτηση.

2) Ἰδὲς Hermes 72, 1937, 188.

δὲν ἀποκλειστικὰ τὰ δύο ἀδέρφια τοῦ Πλάτωνα· καὶ αὐτὰ ἀκόμη σιγὰ σιγὰ χάνουν τὴν προσωπικότητά τους, ποὺ τόσο τονίζεται στὴν ἀρχή, καὶ καταντοῦν τυπικοὶ ἀποκριτὲς στὸ Σωκράτη, ποὺ παρακολουθοῦν τοὺς συλλογισμούς του βεβαιώνοντάς τους: *ἁπλᾶ (δῆλον, ἔφη· οὐκοῦν χρή· ναί· πάνυ μὲν οὖν· ἀλλὰ τί μήν;...)*

Σιγὰ σιγὰ ξεχνοῦμε, ποῦ βρισκόμαστε· δὲν εἴμαστε πιὰ στὸν Πειραιᾶ, στοῦ Κέφαλου τὸ σπίτι· εἴμαστε σὲ οὐδέτερο ἔδαφος καὶ παρακολουθοῦμε τὴν ὀνειρεμένη πολιτεία, ὅπως τὴ χτίζει μιὰ πέτρα πάνω στὴν ἄλλη ὁ Σωκράτης μὲ τὸ λόγο του. Κι' ὅταν τελειώνει ὁ διάλογος μὲ τὸ μῦθο τοῦ Κάτω κόσμου, ποιός θυμᾶται πιὰ τὸν Κέφαλο· τοὺς γιούς του· τὸ σπίτι τους· τὴν παννυχίδα· τὴν ὑπόσχεση τοῦ Πολέμαρχου νὰ βγοῦν στὸ δρόμο καὶ νὰ βροῦν νέους· Ποιός θὰ ζητήσει ἀπὸ τὸ Σωκράτη, ποὺ ἱστορεῖ ὅλον αὐτὸ τὸ διάλογο σὲ κάποιον ἄγνωστο, νὰ συμπληρώσει τὴ διήγησή του καὶ νὰ μᾶς πεῖ, τί ἀπόγινε, ὅταν τελείωσε· Ποιός θὰ θυμηθεῖ ἀκόμα νὰ πεῖ, ὅτι μιὰ τέτοια πολύωρη συζήτηση δίχως διακοπὴ καμμιὰ εἶναι ἀδύνατη στὴν πραγματικότητα· [1]

Ι. Θ. ΚΑΚΡΙΔΗΣ

1) Τὰ προβλήματα ποὺ ἀντικρύστηκαν στὴ μελέτη αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς ἄσχετα μὲ τὸ γνωστό, γιὰ μένα ἄλυτο ἀκόμα ζήτημα, ἂν τὸ πρῶτο βιβλίο τῆς 'Πολιτείας' εἶναι γραμμένο, στὸ μεγαλύτερό του μέρος τουλάχιστο, στὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ συγγραφέα, γιὰ νὰ δημοσιευτεῖ σὰν ξεχωριστὸς διάλογος. Γιατὶ ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὰ λόγια καὶ στὰ ἔργα τοῦ Κέφαλου μένει, καὶ στὸ πρῶτο μόνο βιβλίο ἂν κρατηθοῦμε.

SUR UN GROUPE D'IVOIRE DE MYCÈNES

A l'occasion des relations provisoires qu'il a pu déjà donner sur ses fouilles de l'année dernière à Mycènes, M. A. J. B. Wace a rendu plusieurs fois un juste hommage à la conscience et à la perspicacité de Chr. Tsountas [1]. Dans un travail consacré à la mémoire du regretté savant hellène, il n'est peut être pas sans intérêt de partir de quelques observations concernant un des objets les plus récemment découverts à Mycènes même: le si curieux groupe d'ivoire que M. A. J. B. Wace a eu le bonheur d'exhumer en 1939 et qu'il lui appartiendra de commenter en détail.

Tel qu'il a été reproduit déjà par les *Illustrated London News* [2], ce groupe comporte essentiellement deux femmes et un enfant (voir la planche).

On sait qu'il a été trouvé dans la région du temple de l'Acropole, du côté où l'on a reconnu aussi les ruines d'un sanctuaire d'âge m y c é n i e n ouvert vers le Sud : ce qui a bien pu, notons le, déterminer l'orientation insolite du temple hellénique postérieur et voisin.

En contre-bas du grand remblai de la terrasse du temple (côté Nord), deux chambres d'habitation, mycéniennes, ont livré des objets précieux. Le plus important est, précisément, le groupe d'ivoire en ronde bosse dont nous nous occupons ici. Deux femmes sont représentées accroupies, dont l'une, à droite, a passé le bras autour du cou de l'autre, dans un geste affectueux. Un petit enfant s'approche de l'une d'elles, se serrant étroitement contre ses genoux et caressant la main qui se pose à son épaule. Une des têtes des femmes manque, mais l'autre, grave, maternelle, est bien conservée. Nous n'avions rien d'aussi tendrement pathétique, jusqu'ici, dans tout l'art c r é t o i s, auquel cette oeuvre remarquable se réfère. Groupe divin, comme sera celui des déesses de la triade éleusinienne, ou groupe princier humain, tel qu'il y en a, par exemple, au fronton Ouest du Parthénon? C'est ce

1) P. ex : *Illustrated London News*, 16 Déc 1939, p. 905 et *Messager d'Athènes* (trad).

2) *L. l.* Les restaurations habilement faites au Musée National ont modifié ou complété la représentation. Elles ne changeront rien à la signification de l'ensemble.

qui paraît pouvoir être ici décidé. Ce qui se revèle à première vue, c'est que le mouvement du drapé arrière—un même «châle» enveloppant les deux femmes—insiste sur le caractère u n i du groupe. Le costume, les bijoux, la coiffure sont rendus avec exactitude et finesse. Nous avons là le plus bel objet sculpté et l e p l u s i n s t r u c t i f de l'ère mycénienne (vers 1300 environ) dans la citadelle des Atrides. Il est, certes, significatif que cette pièce c r é t o i s e ait été trouvée près d'un palais achéen d' o ù e l l e p r o v i e n t, et l'année même où l'on a découvert aussi les archives du Palais de Pylos, si comparables par leur écriture linéaire B à celles de Cnossos, de Malia. La facture est très habile, la grâce de la composition inoubliable. Ne manquons pas, au passage, d'évoquer, cette année aussi, la trouvaille des restes de statues chrysélephantines ioniennes — une triade de Létoïdes — ensevelies à Delphes sur l'Aire. Les traditions orientalisantes des ivoiriers n'ont jamais été interrompues en Grèce depuis l'époque préhellénique, et c'est justement, ainsi, que M. A. J. B. Wace avait replacé sa précieuse trouvaille parmi les riches trésors lointains d'Ougarit, d'Armageddon (Megiddo), d'Arslan-Tash etc.

On sait qu'on a trouvé en outre à Mycènes, en 1939, une tête de figurine en argile peinte, dont la polychromie était parfaitement conservée au moment de la découverte (cheveux et yeux bleus, traces de rouge aux joues et aux oreilles); enfin, beaucoup de bijoux en or, un sceau cylindrique en porcelaine pareil à ceux d'Ougarit, des colliers en verre et porcelaine, une poignée d'épée en pierre. Ces riches offrandes étaient mêlées à des débris d'autels stuqués, à des restes d'idoles d'argile. L'époque ne manquait pas d'effigies divines! Le tout doit bien provenir du sanctuaire mycénien qui surplombait à l'époque primitive.

Il est assez précieux de constater cette origine précise, et de pouvoir se demander maintenant si, par exemple, les célèbres D a m e s e n b l e u de Cnossos, abondamment restaurées par les soins empressés de feu Gilliéron, n'appartenaient pas elles-mêmes, plutôt qu'à une profane parade mondaine, à une évocation religieuse de cette sorte, meublant jadis un sanctuaire.

Quand Mme Hermine Speier a publié son intéressant travail récent sur les groupes doubles des Ve et IVe siècles [1], elle s'est surtout préoccupée, comme on voit, de ceux qui associaient plus ou moins

1) *Röm. Mitt.*, 47, 1932, p. 1—94 : *Zwei-figuren Gruppen im Ven und IVen Jahrh. v. Chr.*

côte à côte deux figures debout, liées par un geste affectueux des bras. L'enquête, d'autre part, ne remontait guère dans le passé. Il y est fait mention, en tout et pour tout, à travers l'art archaïque (qui n'aurait accordé, paraît-il, «aucun intérêt» (p. 2) aux gestes d'union des figures!) qu'aux Dioscures béotiens Dermys et Kitylos, de Tanagra, retenus fraternellement par les épaules. Mme H. Speier nous avait cité aussi un ivoire du VIIe siècle, avec deux déesses assises qui se pressaient les mains [1]; elle mentionne, par comparaison, un groupement de deux déesses «éleusiniennes» (première moitié du Ve siècle avant J C.), dans la Collection Calvert [2].

On apprendra déjà ici par les nouveaux ivoires de Mycènes la haute ancienneté d'une formule artistique visant à montrer le type au repos des déesses qu'associe une communion familiale; ainsi est à nouveau évoquée cette émotivité, tendre, passionnelle, et si chaste [3], qui fut déjà propre, selon Sir Arthur Evans, à la religion evoluée des Minoens, mais se gâta en Syrie.

M. G. Snijder avait déjà marqué l'intérêt d'une étude relative aux groupes trônants de la mère et de l'enfant [4]; or le document crétois trouvé sur l'Acropole des Atrides vient, d'autre part, se placer en tête de la série des Courotrophes préhelléniques assises avec une grâce sentimentale et une liberté de composition qui marqueraient assez par elles mêmes le prix de la découverte.

Notons que l'oeuvre, si importante à ce double point de vue pour les historiens de l'art, a déterminé des suites, maintenant plus faciles à reconnaître : on retrouve les figures féminines groupées tendrement, partout : sur l'un ou l'autre fronton du Parthénon par exemple; elles sont là posées côte à côte comme les figurantes de l'ivoire mycénien: ainsi les Eleusiniennes de l'Est [5]; du même côté le groupe Léto Aphrodite Dioné a utilisé une formule analogue, d'un abandon encore plus tendre. A l'Ouest, soit dans le groupe de Cécrops et de sa fille,

1) *BSA.*, XIII, p. 96, fig. 28; cf. Fr. Poulsen, *Orient und frühgr. Kunst.*

2) *Athen. Mitt.*, 53, 1928, Beil. 19, 3.

3) J'ai relevé dans une conférence d'Ascona (*Eranos* 1938) combien les déesses nationales préhelléniques et helléniques montrent déjà d'humanité, par comparaison avec les Astartés et les Mères d'Asie. Elles annoncent les Madones de la Chrétienté.

4) *De forma matris sed.*, passim.

5) M. L. Curtius, *Die klass. Kunst Griechenland*, 1938, appelle encore ces Olympiennes, bien à tort, «Hersé» et «Pandrosos»; il est vrai qu'il voit aussi les «Horai» dans les trois autres Olympiennes groupées en face : Léto, Dioné et Aphrodite!

soit pour l'Assemblée des Erechtéides et Pandionides, on retrouve, amplifié, le mouvement qui liait déjà les petites figures de Mycènes. Qui donc a pu parler de l'art classique comme d'un art trop solennel, rebelle à l'émotion tendre? En sa familiarité, il suivait à distance les grandes traditions préhelléniques! Et il y a aussi dans le mouvement du petit enfant qui s'approche du giron maternel, une annonce de groupes en ronde bosse, comme celui de Procné et Itys, sur l'Acropole, groupe où C. Praschniker a cru pouvoir retrouver l'oeuvre et la consécration d'Alcamène [1]. Même violence craintive de l'enfant qui se serre contre sa protectrice, sans paraître redouter le meurtre imminent, et qui s'incruste en quelque sorte dans la robe de sa mère cruelle.

Nous saurons désormais jusqu'où remonte une puissance sentimentale, que seule l'invasion dorienne avait pu mettre temporairement en péril, interrompant les effets de la tutelle divine des Courotrophes [2].

Mais ce n'est pas seulement l'histoire de l'art qui doit bénéficier de la découverte faite à Mycènes. M. P. Demargne [3] s'était déjà à plusieurs reprises interrogé sur le sens à donner à certains groupes doubles archaïques de figures debout, groupes dont Mme H. Speier ne s'est pas assez souciée. Ils représentent en général des déesses crétoises [4] debout côte à côte; leurs bras sont tendus les uns vers les autres; on a trouvé des ex-voto de ce genre dans la Crète orientale, à l'Anavlochos, par exemple, en 1929; un autre document venu de Praesos est maintenant conservé au Louvre, et M. M. Fr. Poulsen [5], P. Demargne [6], ont signalé tour à tour [7] le rapprochement à faire

1) Ch. Picard, *Man. archéol. gr. Sculpt.* II** p. 560.

2) Sur la Courotrophie féminine des déesses et des Nymphes, et la Courotrophie masculine en opposition ethnique, cf. les pénétrantes observations historiques de H. Jeanmaire, *Couroi et Courètes*, 1938. J'ai montré (Ch. Picard, *Origines du polythéisme hellénique*, passim) l'abaissement de civilisation consécutif au passage des Doriens nomades et barbares. C'est bien à tort qu'on a écrit, qu'on écrit encore (*Messager d'Athènes*, 19 mars 1940), que l'art grec a plus ou moins ignoré ou dédaigné l'enfance. On ferait aisément le catalogue de tous les documents qui contredisent ce jugement péjoratif.

3) P. ex. *BCH.*, LIV, 1930, 195—209: *La double déesse*; cf. aussi du même auteur, LV, 1931, p. 408 sqq., pour quelques correctifs apportés aux premières vues présentées là.

4) Il y a aussi à l'occasion des groupes d'hommes et femmes, parmi ces ex-voto, réunions divines ou héroïques; cf. ci-dessus, P. Demargne *BCH*, LV, 1931, *l. l.*

5) *Der Orient und die frühgr. Kunst*, p. 165.

6) *L-l.* n. 2. 7) *BCH.*, 1930, p. 197.

avec un petit ivoire trouvé à Sparte au Sanctuaire d'Artémis Orthia. On aimera à comparer l'ivoire mycénien, bien plus libre, découvert en 1939. Contrairement à ce que pensait R. Dawkins [1], il s'agit bien à Sparte d'Orthia et d'Eleithyia, assises côte à côte comme feront les Eleusiniennes au Parthénon. La main droite de l'une des deux déesses-parentes tient serrée la main gauche de l'autre. D'autres couples assis [2] ont repris volontiers ces curieuses attitudes de tendresse.

Eleithyia et Orthia avaient gardé bien des liens avec Déméter et Coré ; et la série laconienne continue sans doute, avec moins de charme, la série crétoise, préhellénique, puis archaïque. Dans tous ces groupes doubles, il ne s'agit pas toujours certes, des divinités éleusiniennes; et en plusieurs cas, M. P. Demargne [3] a bien fait de marquer déjà des doutes. Du moins l'identification n'est guère incertaine, parfois : ainsi pour un groupe de Kition, où Déméter pose la main gauche affectueusement sur l'épaule de sa fille.

Peut-il, au vrai, subsister un doute là où le lieu de provenance est un sanctuaire, et où l'idée de la Courotrophie primitive est si marquée par la présence de l'enfant? Ce *Divine Child*, associé plus tard aux Eleusiniennes sous le nom de Ploutos, n'est-il pas celui, sans doute, auquel M. Martin P. Nilsson a consacré tout un chapitre de son livre relatif aux survivances de la religion créto-mycénienne? Relevons à nouveau que l'ivoire de Mycènes provient certainement d'un lieu de culte du palais. Indice décisif!

Ce n'est donc point un «sujet de genre», comme on disait autrefois, qui nous a été rendu. La puissance des déesses protectrices de l'enfant et maîtresses de toute la vie animale ou végétale a été, on le voit, bien connue des Mycéniens: à Mycènes déjà, les «deux-déesses» ont eu avec elles, près d'elles, le rejeton divin qui deviendra missionnaire d'un évangile d'amour sauveur.

Le mythe grec, riche d'épisodes multiples, grâce au génie religieux d'un peuple d'artistes exceptionnel, a su s'épanouir peu à peu jusqu' à l'Olympe: à partir de motifs toujours simples dont il sera possible de reconstituer, de mieux en mieux, l'évolution.

Les «deux déesses» entoureront gravement Triptolème adolescent sur le célèbre Relief Lenormant d'Eleusis, oeuvre qu'on tend à rapporter aujourd'hui à la décoration intérieure du Télestérion des Mystères.

1) En dernier lieu, *Artémis Orthia*, p. 221, pl. 124, 125.
2) P. Demargne, *BCH.*, 1930, p. 198.
3) *BCH.*, 1930, p. 199 sqq.

E D'IVOIRE DE MYCÈNES

ΠΙΝΑΞ 1

ΠΗΛΙΝΟΝ ΕΚΤΥΠΩΜΑ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

Ce que montre déjà l'ivoire de Mycènes, c'est qu'une Trinité de type éleusinien, avec l'enfant, était déjà apparue à l'époque préhellénique, et qu'elle avait été vénérée sur l'Acropole même des Atrides. Or que voyons nous plus tard à Eleusis? Le rôle de l'enfance s'y est maintenu important: il y a toujours eu de jeunes initiés approchant de bonne heure des autels. Dionysos a gardé tendance à se rajeunir là plus qu'ailleurs. Il est à l'occasion le *παραπαίζων*, dieu des jeux; il se confondra volontiers avec Iacchos, génie mineur de la procession d'automne, entité adolescente. Zeus Eubouleus lui-même se transformera un jour à Éleusis en petit berger [1].

Cela ne s'expliquerait pas si bien sans les anciennes tendances traditionnelles que nous pourrons désormais peut-être mieux comprendre.

Le groupe d'ivoire de Mycènes éclaire favorablement la période «instinctive» des origines : quand les mythes se formaient et quand la croyance dont ils sont nés subsistait recluse encore dans sa simplicité un peu vague.

Athènes, 1940 CH. PICARD

1) Enfant divin sur les tablettes de Locres (P. Orsi, *Boll. arte*, III, 1909, p. 468, n° 35, fig. 39); N. Putorti, *Ital. ant.* XI, 1937, p. 3 sqq.—Pour Zagreus, le *divine Child* crétois assimilé à Dionysos-Iacchos, cf. Höfer, *Lexicon Roscher* s. v. *Iacchos*, col. 2-3. La statue éleusinienne du Musée d'Athènes N° 255, trouvée en 1885, me paraît représenter Iacchos adolescent.

ΕΚΤΥΠΩΜΑ ΠΗΛΙΝΟΝ ΕΥΡΩΠΗΣ ΕΚ ΚΡΗΤΗΣ

Ἐκ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίου πολίσματος τῶν νοτίων ἄκτῶν τῆς μέσης Κρήτης — ἐκ τῆς θέσεως Κιόνια ὑπὸ τὸ χωρίον Κεραμὲ — προέρχεται, ὡς ἐγράφομεν εἰς τὸ «Ἀφιέρωμα εἰς Γ. Χατζιδάκιν» σελ. 72 (ἐν Ἀθήναις 1921), ἐκτὸς τῆς ἐκεῖ δημοσιευομένης ἐπιγραφῆς καὶ τὸ ἐν *πίν. 1* καὶ *εἰκ. 1* ὑπ' ἄλλον φωτισμὸν (γυψίνου ἀποτύπου) ἡμικυκλικὸν ἐξ ὀπτῆς γῆς ἔκτύπωμα Εὐρώπης ἀπαγομένης ὑπὸ τοῦ Θεοταύρου. Ἀπόκειται ἔκτοτε εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθν. Ἀρχαιολ. Μουσεῖον ὑπ' ἀριθ. 14793· μῆκος ἄνω 0,085 μ.·

Εἰκ. 1. Προσθία ὄψις ὑπ' ἄλλον φωτισμόν.

ὕψ. 0,05· τὸ πάχος, λεπτότατον κατὰ τὴν περίμετρον, ἐντείνεται μέχρι 0,03 εἰς ἐπιμήκη λαβὴν ὄπισθεν (*εἰκ. 2*), φέρουσαν τὰς κοιλότητας τῶν ἐκπιεσάντων τὸν ὠμὸν τότε πηλὸν δακτύλων ἐκ τοῦ ἀρνητικοῦ τύπου. Ὕψος τῆς ἐκτύπου παραστάσεως 0,003· πηλὸς κεραμόχρους ὑπομέλας καὶ ὄπτησις ἁπλῶς ἐξαίρετος. Ὡς πρὸς τὴν διατήρησιν, (γενικῶς καλήν, πλὴν τῶν φανερῶν ἐν τῇ εἰκόνι βλαβῶν τῆς περιφερείας καὶ δὴ τῶν ἄκρων ποδῶν καὶ ἱκανῆς ἀποτριβῆς τῆς ἐπιφανείας κατὰ τὰ στήθη τῆς Εὐρώπης, ἰδίᾳ τὸ δεξιόν, καὶ τοὺς δακτύλους τῆς κρατούσης τὸ κέρας ἀριστερᾶς), σημειωτέον, ὅτι ὁ ὑπὲρ τὴν λαγόνα τοῦ ταύρου λακκίσκος δὲν ὀφείλεται εἰς φθοράν, ὡς ἀποδεικνύει τὸ ὁμοιόχρωμον τῆς ἐπιφανείας, ἀλλ' εἰς ἀτέλειαν τῆς ἐκτυπώσεως ἢ βλάβην αὐτῆς τῆς πρωτοτύπου μήτρας.

Διότι ἀσφαλῶς *ἐκτύπωμα* πρόκειται ἡμῖν, *ὄχι πρόπλασμα μήτρας*, ὅπερ ὄχι μόνον *παχύτερον* ἀσυγκρίτως καὶ ὄλον ἰσοπαχὲς θὰ ἦτο, ἀλλὰ καὶ ἀλλοῖα θὰ εἶχε τὰ ἐπὶ τῆς λαβῆς ὄπισθεν δακτυλικὰ ἀποτυπώματα (τῆς ἀριστερᾶς κανονικῶς) τοῦ προπλάσαντος, δηλ. κάτω μὲν τὸ τοῦ ἀντίχειρος, ἄνω δὲ τοῦ λιχανοῦ καὶ μέσου. Ἀφοῦ δὲ τὸ τελείως ἐπίπεδον τοῦ ἐδάφους ἀποκλείει προορισμὸν καὶ τοῦ πρωτοτύπου διὰ τορευτὸν μετάλλινον ἀγγεῖον [1] καὶ τοῦ παρόντος ἀποτύπου δι' ἀνάγλυφον κόσμον πηλίνου ἀγγείου [2], μόνον ὡς *ἀρτοσφραγὶς* καὶ ἀκριβέστερον *πεμματοσφραγὶς* φαίνεται νοητὸν καὶ τὸ ἀρνητικόν, ἐγγλυπτὸν ποτε εἰς στερεὰν ὕλην, *πρότυπον* [3] καὶ αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐπιμελῶς ὠπτημένον ἐκτύπωμα. Σφραγῖδες πήλιναι *μὲ θετικὰς* ὡσαύτως παρα-

Εἰκ. 2 Ὀπισθία ὄψις.

στάσεις εἶναι πολλαχόθεν γνωσταί, καὶ παλαιότεραι καὶ μεταγενέστεραι (πρβλ. Priene σ. 465 ἑ. ἰδίᾳ τὰς παραπομπὰς 467, ἔνθα καὶ περὶ προορισμοῦ τῶν σφραγιστῶν πεμμάτων εἰς ἑορτὰς Δήμητρος π.χ. ἐν Τάραντι κλπ.), ὡς καὶ ὁλόχληροι ἀρτομῆτραι (παμπληθεῖς ἐξ Ὠστίας Not. d. Scavi 1906, 357 ἑ. Ἰδὲ καὶ M. Bieber : 75 Winckelmans-Progr.)· ἐκ παραπομπῆς μάλιστα γνωστὴ καὶ Εὐρώπης παράστασις ἐπὶ τοιαύτης παρὰ Hefner : Töpferei in Westendorf πίν. I 19. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Χαιρωνείας ἐνθυμούμεθα ὁμοίαν (κυκλικὴν) σφραγῖδα (ἀρ. 657) μὲ παράστασιν (θετικὴν) Δήμη-

1) Οἷος ὁ πρόστυπός ποτε ἐπὶ κάδου ἐκ Μυρίνης ἐπιδελφίνιος παρανηχόμενος BCH. 1883 πίν. 5.

2) Οἷα τὰ ἐν 64 Winckelmans-Pr. ὑπὸ A. Brückner καὶ 74 ὑπὸ Br. Schröder πραγματευμένα.

3) Δι' ἀρτοσφραγῖδα θὰ ἤρμοζε ξύλον, π. χ. σμίλακος ἤ, ὡς μέχρι σήμερον συχνά, κυπαρίσσου· ἀλλὰ *μετάλλου* ἐργασίαν μᾶλλον βλέπομεν, ὅσῳ μᾶλλον προσέχομεν εἰς τὴν ἀκρίβειαν καὶ ὀξύτητα τῶν γραμμῶν, ἀκόμη καὶ τῶν κοσμημάτων, ἐργασίαν μάλιστα ἔκκρουστον ἑκατέρωθεν (πρβλ. αὐλακώσεις καὶ ἴνας ἰδίᾳ τῶν ποδῶν τοῦ ταύρου).

τρος ἐνθρόνου μεταξὺ δύο σταχύων· καὶ ἐν τῷ Ἐθνικῷ τῶν Ἀθηνῶν τέλος ἀπόκειται ὑπ' ἀρ. πηλίνων 5908 ὁμοία (κυκλικὴ) σφραγίς, ἐξ ὀπτοῦ πηλοῦ ἐπίσης μὲ παράστασιν ἔκτυπον Σιληνοῦ ὀκλάζοντος ἀνάστροφα ἐπὶ ἀθύρου ὀναρίου καὶ μὲ λαβὴν ὄπισθεν ὁμοίαν (διάμ. 0,72×0,79)—καὶ ἄλλη ὑπ' ἀρ. 4464 (κατὰ τὸ εὑρετήριον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας ἀρ. 551 δῆθεν «πρόπλασμα ἡμισφαιρικὸν μὲ ἐκτύπους ὄπισθεν δακτύλους τοῦ κατασκευάσαντος, ἐπὶ δὲ τῆς προσθίας ἐπιφανείας δύο χορευτρίας»· διάμ. 0,12).

Καὶ συνήθως μὲν αἱ σφραγῖδες ἔχουσι σχῆμα κυκλικόν· ἀλλ' εἰς *μηνοειδῆ πέμματα* ἢ πόπανα, οἷα ἦσαν αἱ γνωσταὶ *σελῆναι* (πρβλ. Stengel ἐν Hermes 1903, 567 ἑ. καὶ τελευταῖον Roscher ἐν Λεξικῷ Ζ' 228) καὶ οἷα πιθανῶς προσεφέροντο καὶ εἰς κρητικὰς ἑορτὰς Εὐρώπης (ἔτι καὶ χωρὶς νὰ τὴν δεχθῶμεν ὡς σεληνιακὴν ἀρχικῶς μετά τινων σοφῶν), θὰ ἤρμοζεν ἀρκετὰ τὸ παρὸν σχῆμα [1]. Ἂν δὲ εὐλόγως προσκρούῃ τις εἰς τὸ ἄηθες τῆς σφραγῖδος ἡμικυκλικὸν σχῆμα, θὰ πρέπῃ νὰ εὕρῃ πιθανωτέραν λύσιν, ἣν ἡμεῖς δὲν βλέπομεν· διότι οὔτε μικρογραφία ἀναθηματικὴ π. χ. *μίτρας* χαλκῆς ζωστῆρος νοεῖται μὲ εἰκόνα Εὐρώπης, οὔτε ἐκ παρειᾶς κριάνους τορευτοῦ ἁρμόζει νὰ ἔχῃ ἐκπιεσθῇ, ὡς τὸ κάλλιστον ἐκεῖνο πήλινον ἐν Βόννῃ καὶ Βερολίνῳ ἔκτυπωμα Ἑλένης μετ' Ἔρωτος ἀντιβλέποντος (ὅπερ, ὑπὸ Studniczka διαγνωσθὲν A. Anz. 1919, 127 ἑ. ἐπραγματεύθη εἶτα λαμπρῶς ὁ Rodenwaldt A. Jahrb. 1926, 191—204 [2]).

Σπουδαιοτέρα ὅμως τοῦ προορισμοῦ εἶναι αὐτὴ ἡ ἐν τῇ μικρότητι τόσον ζωντανὴ καὶ πλαστικὴ παράστασις, ὥστε νὰ ἐνθυμίζῃ τὰ παρὰ Πλινίῳ περὶ τῶν γλυπτῶν λίθων ἐκεῖνα «*τὸ μεγαλεῖον τῆς φύσεως εἰς βραχὺ πυκνωμένον*» (in artum coacta naturae majestas, N. H. 37 ἀρχῇ). Ἐντὸς πλαι-

1) Περὶ τῶν ἀρχαίων ἀρτοσφραγίδων ἐν γένει καὶ τῆς χριστιανικῆς συνεχείας αὐτῶν μέχρι καὶ σήμερον ἰδὲ Dölger, Antike und Christentum I ἐν ἀρχῇ καὶ Στ. Ξανθουδίδην ἐν ΔΕΝΛ 1903, 138 ἑ. μετὰ πίν. V 2: βυζαντιακὴν «τύπωσιν», ἤτοι *σφραγῖδα ὀπτοῦ πηλοῦ* ἐκ Λύκτου, κυκλικὴν μὲ λαβὴν κυλινδρικὴν ὄπισθεν, ἡ ἔγγλυπτος (ἀρνητικὴ) παράστασις Ἁγίου Κωνσταντίνου ἐχρησίμευε κατὰ τὴν πιθανωτέρων εἰκασίαν τοῦ Ξανθουδίδου εἰς σφράγισιν ἄρτων διανεμομένων κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἁγίου εἰς τοὺς πιστούς.

2) Οἷα εἶναι, περίφημος ἰδίᾳ, ἡ ἀρχαϊκὴ (χαρακτὴ) ἐκ Ρεθύμνης ἡ ὑπὸ Poulsen ἐκδεδομένη ἐν AM. 1906, 373 ἑ., ἀλλὰ καὶ πολλαὶ καταλεγόμεναι ὑπὸ Hagemann: Griech. Panzerung 99.

3) Περὶ ἐκτυπωμάτων πηλίνων, ἐξ ὅπλων ἰδίᾳ τορευτοῦ κόσμου τοῦ λήγοντος ἰδίᾳ Ε' αἰῶνος, πραγματεύεται ἀφθόνως καὶ ἐπικαίρως — ἐξ εὑρημάτων τῶν ἀμερικανικῶν ἀνασκαφῶν τῆς ἀθηναϊκῆς ἀγορᾶς—ἐν Hesperia VIII 285 ἑ. πραγματεία «Mater caelaturae» τῆς Dor. Burr Thompson, ἧς διδακτικώτατα ἰδίᾳ τὰ σ. 318 περὶ προορισμοῦ αὐτῶν ὡς *ἐκμαγείων μονίμων*—εὐθηνῶν ἅμα, ὡς καὶ τὰ κατοπτρικὰ τοῦ Züchner A. Anz. 1935, 365—καὶ πρὸς ἀναπαραγωγὴν ὁμοίων τορευμάτων, ἴσως μάλιστα ἐνίοτε ἀπὸ συναδελφικὰ ζηλευτὰ ἔργα.

σίου ἡμικυκλικοῦ, γραμμῆς ἁπλῆς περιφερικῆς, διπλουμένης μόνον ἄνω κατὰ τὴν διάμετρον καὶ ἐγκλειούσης τὸ ἀρχαιόθεν σύνηθες κόσμημα πλοχμοῦ, φέρεται πρὸς τὰ δεξιὰ κολυμβῶν τὸ θεῖον σύμπλεγμα Ταυροδιὸς καὶ Εὐρώπης· τὴν θάλασσαν ὑποτυποῖ μᾶλλον παρὰ εἰκονίζει κάτω μὲν (δηλ. πρόσθιον πρὸς ἡμᾶς) τὸ ὄχι ἁπλῶς κοσμηματικόν, ἀλλ' ὄντως *σπειρόκυμα* [1], ἀπωτέρω δὲ (κατὰ τὴν προοπτικὴν τῶν χρόνων), ἔμπροσθεν καὶ ὄπισθεν τοῦ κυρίου συμπλέγματος, δελφὶς «ἑλάφρ' ἀναπαλλόμενος» καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν βυθιζόμενος καὶ παρατρέχων μὲ ἀμύλλης φαιδρὰ σκιρτήματα.

Μεσοπέλαγα λοιπὸν ἤδη ὁ μέγας καὶ νευρώδης Θεόταυρος, ἀνέτως βαστάζων τὸ πολύτιμον φορτίον, τροχάζει μὲ τὴν χαρακτηριστικῶς ὠρθωμένην καὶ κυρτωμένην οὐράν, ἐρέσσων ἰσχυρῶς μὲ τὰ πρόσθια, εὐρέως διανοιγόμενα, ἄκρα, ἀλλὰ καὶ μὲ μικρὰν στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὴν κόρην, ποὺ ἐνδεικνύει [2], χάριν τίνος ἐπάθλου ἐξορμᾷ εἰς τόσον πλοῦν — καὶ τί λοιπὸν εἶναι καὶ δι' ἡμᾶς κατὰ τὸν τεχνίτην τὸ κύριον ἐν τῇ παραστάσει· πάντως ὄχι «χηλαῖς ἀβρέκτοισι» λοιπόν, ὡς παρὰ Μόσχῳ 115 οὐδὲ «ἀδίαντος» ὡς παρὰ Νόννῳ Α 55, ἀλλ' ἀκούραστος σχίζει τὰ νερά.

Ἡ θεία νύμφη, ὡσεὶ ὀλισθήσασ' ἀπὸ τὴν ἀρχικῶς, πρὸ τῆς ἐξορμήσεως, ἐπὶ τῶν νώτων τοῦ ταύρου ἕδραν, ἔχει προφθάσει νἀναρτηθῇ διὰ τῆς ἀριστερᾶς μασχάλης ἐκ τοῦ ρωμαλέου τραχήλου αὐτοῦ, κρατοῦσα δὲ ἀκόμη καὶ τὸ ὄπισθεν (ἀριστερὸν) κέρας τοῦ ἀπαγωγέως ἐκκρέμαται οὕτως ἀσφαλῶς, ὡς ἐξ ἐμπείρου σώζοντος κολυμβητοῦ, καὶ λοξὴ ἀπὸ τῆς καθέτου, ὅπως ἀποθεῖται ὑπὸ τῆς ὑδατίνης μάζης, συμπλέει, χωρὶς νὰ τὸν παραβαρύνῃ, παρὰ τὸ πλευρόν του αἰωρουμένη. Τὸ ἱμάτιον, διολισθῆσαν ἐν τῇ καταφορᾷ, μένει ἀκόμη περὶ τὸν ἀριστερὸν ὦμον, ὅπου εἶναι πορπημένον, καὶ ὡς ὑγρὸν κολλημένον ἐμπρὸς καὶ ἐγκαρσίως περὶ τὰ στήθη, ἁπλοῦται ὀπίσω της μὲ τὰ ἐπὶ τῶν πλευρῶν καὶ νώτων μέχρι καὶ ὄπισθεν τοῦ ταύρου—ἐλεύθερα πλέον —καὶ κάτω πρὸς τὸ ὄσχεον ἀνεμούμενα κράσπεδα· ἔτσι ἀφίνεται σχεδὸν ὁλόγυμνον ἐμπρὸς τὸ σῶμα νὰ προβάλλεται ἀνεπτυγμένον ἐν ὅλῃ τῇ ἁβρᾷ του ἀνθηρότητι ἐνώπιον τοῦ ἀδροτέρου ταυρείου —καὶ τοῦ κολπουμένου ἱματίου της. Καὶ ἡ πλαστικὴ *διάπτυξις* αὕτη εἶναι σοφῶς μελετημένη. Ὡς ἡ ἀριστερὰ εἶναι πρὸς τὸ κέρας προτεταμένη, ἡ δεξιὰ καμπυλοῦται ὄπισθεν, ὡς εἰς κίνημα στιγμιαῖον ἀφελοῦς φιλαρεσκείας [3], πρὸς τὴν κόμην, ὁ δὲ κορμός,

1) Ὡς τοσάκις (πρβλ. καὶ De Ridder: Mon. Piot IV 80 καὶ Schröder: Jahrb. 1914, 146) ἔτι καὶ εἰς ἔργα πολὺ ὕστερα, οἷον C. V. Kertscher Vasen (Schefold) πίν. Ια καὶ ὑπὸ τὸν χαλκοῦν παρανηχόμενον ἐπιδελφίνιον τῆς Μυρίνης BCH 1883, πίν. 5 (ὃ θεωρεῖται ἐκεῖ ὡς ἁπλοῦν κόσμημα ὑπὸ Pottier-Reinach).

2) Ἂν καὶ ἀνέκαθεν ἡ στροφὴ αὕτη, ὡς καὶ τὸ ἥρεμον, ἀγαθὸν βλέμμα, εἶναι τυπικὰ τῶν ἐν πλαγιογραφίᾳ κατὰ τἆλλα βοῶν.

3) Ὄχι βέβαια πένθους, οἷον τὸ βλέπει συχνὸν ὁ Jacobsthal ἐν Mel. Rel. σ. 81. Τοὐναντίον καὶ ὡς *ὀρχηστικὸν* εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τὰς Θυιάδας π. χ. ἢ Καρυάτιδας τοῦ δελφικοῦ ἀκανθοκίονος.

ὡσεὶ μετὰ πρώτην ταλάντευσιν πλαγιωθείς, ὥστε νὰ ἐμφανίσῃ ἀντίνωτος ἐπὶ τοῦ πλευροῦ τοῦ ταύρου, ἐμφανίζεται σχεδὸν κατενώτιον, ἐνῷ ἡ ὡραία κεφαλὴ κατὰ κρόταφον—καὶ ὀρθία ὑφαύχην, ὡσεὶ βυθίζουσα ἀφοβον βλέμμα πρὸς τὸν ἀχανῆ διανοστέον πόντον· καὶ συνεκολουθεῖ ἐν πλαγιογραφίᾳ τὸ κάτω σῶμα μὲ τὰς κνήμας ἐλαφρῶς λυγισμένας—τὴν ἀριστερὰν ὄπισθεν κατὰ χιασμὸν πρὸς τὰς χεῖρας· — ἔτι δὲ περαιτέρω ὄπισθεν ἁπλοῦται μεγαλωσπὶ διαγωνίως ὁ ταῦρος μὲ τὰ ἐπ' αὐτοῦ—καὶ πέραν αὐτοῦ ἐλεύθερα—κυματούμενα κράσπεδα τοῦ ἱματίου της, ἅτινα καὶ ἀποτελοῦν, ἐλεύθερα πλέον εἰς τὸν κολποῦντα ἄνεμον, τὸ τελευταῖον ἀνάγλυφον ἐπίπεδον, μὲ τὸ ὁποῖον ἀποσπώμεναι τοῦ ἐδάφους αἱ μορφαὶ φαίνονται σχεδὸν περίοπτοι.

Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς πλαστικότητος ἐκπρεπὴς εἶναι καὶ ὁ ἐν κινήσει ρυθμὸς καὶ ὅλου μὲν τοῦ ὡς ἐν πομπῇ μακρινῇ ἀφ' ἡμῶν παρελαύνοντος συμπλέγματος, ἀλλὰ πρὸ πάντων τοῦ δικαίμονος σώματος τῆς νύμφης, ὅπως συμπαρασύρεται καὶ παραπλέει, ὡς ἀβαρὲς παράρτημα θείας δυνάμεως εἰς φορὰν λοξὴν ἀπὸ τῆς καθέτου, ἁρμονισμένην πρὸς τὴν τοῦ ταύρου· ἐνῷ δὲ οὕτως ἐξουδετεροῦται μὲ τὸν φυσικώτερον τρόπον ἡ βαρύτης τοῦ σώματος τῆς κόρης, συγχρόνως μὲ τὴν σύγκλισιν τοῦ ἄξονός του πρὸς τὸν ὁριζόντιον τοῦ φορέως ἐμφανίζεται καὶ ὡς ἁρινομένη νᾶπαγθῇ εἰς πλοῦν ἀτίναικτον, αἴσιον· καὶ συνεπιραίνεται γαλήνη καὶ τῶν δύο εὐγενική, αὐτῆς μὲν ἀδιατάρακτος ἀπὸ ἀγωνίαν, ἐκείνου δὲ ἀμιγὴς μὲ ὁρμὴν προπετῆ ἢ πόθον (χαρακτηριστικὰ παραστάσεων μεταγενεστέρων, ἔνθα στρέφει σχεδὸν εἰς φίλημα, π. χ. ἐν τοιχογραφίᾳ Πομπηΐας Helbig ἀρ. 128: Overbeck Atlas πίν. 7,5).

Τῆς κινήσεως τὴν ἰδέαν συνενισχύουν οἱ παρατρέχοντες δελφῖνες [1] τὴν δὲ ὅλην σύνθεσιν—τῶν κυριωτάτων μόνον, χωρὶς φόρτον συμπλωτήρων, οἵους προσθέτουν π. χ. ἀγγειογραφίαι ὕστεραι καὶ ψηφιδωταί, Νηρηΐδας ἢ συμπαικτορίας ἐπὶ τῆς ἀκτῆς—περιλαμβάνει τέλος εἰς ἑνότητ' ἀρτίαν τὸ ἀπέριττον πλαίσιον, μαζὶ καὶ τοὺς πληροῦντας ἅμα τὰ ἐμπρὸς καὶ ὀπίσω κενὰ τοῦ χώρου δελφῖνας.

Ἀλλὰ ἡ οὐσιώδης στατικὴ καινοτομία τοῦ προκειμένου τύπου, δι' ἧς κατωρθώθη καὶ ἐλαφρότης καὶ ρυθμὸς καὶ ἀσφάλεια—ἔτι καὶ γαλήνης ἔμφασις τῆς ἀπαγομένης, εἶναι ἡ διὰ τῆς μασχάλης ἐξάρτησις αὐτῆς ἀπὸ τὸν τράχηλον καὶ ἅμα διὰ τῆς χειρὸς δράξις τοῦ ὀπισθίου κέρατος τοῦ ταύρου. Πᾶσαι αἱ προγενέστεραι Εὐρῶπαι [2], εἴτε ἀνάγλυφοι (ἔτι ἀπὸ τῶν πασιγνώ-

1) Σύμβολον δὰ γοργότητος· πρβλ. Πινδ. Νεμ. 5' 61 ἑ.

2) Εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς Εὐρώπης—μετὰ τοὺς παγιώσαντας Jahn (Entführung d. Europa 1870) καὶ Overbeck, Kunstmythologie I 420 ἑ. (μὲ εἰκόνων πλοῦτον ἐν Atlas 5—7) καὶ Stephani εἰς σειρὰν τῶν C. R. Πετρουπόλεως ἀπὸ 1863—71—συμβολὴν ἀξιόλογον ἀποτελοῦν δύο σχεδὸν σύγχρονοι πραγματεῖαι τοῦ P. De la Coste Messelière ἐν Musée de Delphes (1936), τὸ VI κεφ. σ. 153—176

στων μετοπῶν Σελινοῦντος καὶ Δελφῶν, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐκτύπου ἐπὶ τεμαχίου πίθου Βοιωτικοῦ Mélanges Perrot 298 πίν. 1), εἴτε γραπταὶ ἐπὶ ἀγγείων (ἀπὸ τῶν γνωστῶν ἐκ Καίρης μέχρι τοῦ ἐν Βερολίνῳ ἀρ. 2347 Furtw.=Jahn: Entführung πίν. Ib (τοῦ Achilles master κατὰ Beazley) καὶ μέχρι τῆς ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀφαίας λευκοπέδου κύλικος (Furtw. Ägina πίν. 114) καὶ τοῦ ὡσαύτως λευκοπέδου, ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου Τσούντα ἐκδοθέντος ἐν Ἀ. Ἐφ. 1885 πίν. 5 τροχαλοειδοῦς διπλοδίσκου, εἴτ' ἐπὶ εἰδωλίων ὀπτῆς γῆς (πολυαρίθμων ἤδη τῶν τοῦ τύπου Winter I 163, 6), εἴτ' ἐπὶ τῶν πρώτων νομισμάτων τῆς Γόρτυνος, εἴτε τέλος ἐπὶ γλυπτῶν λίθων, ὡς Furtw. Gemmen Taf 6, 63, πρῶτον μὲν κάθηται ἐπὶ τῶν νώτων τοῦ ταύρου, ἐννοεῖται «οὐ περιβάδην, ἀλλὰ κατὰ πλευρόν» [1], γυναικεία, ἅπασαι, ἀδιάφορον ἂν ὡς ἔνθρονοι ἐν ἀταραξίᾳ (ἐπιτηδευτῇ ἐνίοτε, μὲ ἄνθος εἰς τὴν ἐλευθέραν χεῖρα, ὡς αἱ ἐκ Καίρης καὶ Αἰγίνης) ἢ ἐν ἀγωνίᾳ προκλινόμεναι πρὸς τὸν λαιμὸν τοῦ φορέως, ὡς ἡ Σελινουντία καὶ ἡ Δελφική· ἔπειτα, ὁσάκις δράττουσι καὶ τὸ κέρας του (καὶ δὲν ἀρκοῦνται νὰ ἐγγίζουν ἁπλῶς κεφαλὴν (ἢ λαιμὸν) καὶ νῶτά του δι' ἑκατέρας διατεταμένης χειρός, ὡς ἐπὶ τῶν πρώτων νομισμάτων τῆς Γόρτυνος), πάντοτε τὸ πρόσθιον κέρας συλλαμβάνουν—ἀκόμη καὶ αἱ μάλιστα εἰς φυσικότητα καθίσματος προηγμέναι καὶ ὡς ἄμεσοι προβαδμίδες τῆς ἡμετέρας δυνάμεναι νὰ θεωρηθοῦν, αἱ τοῦ εἰρημένου τύπου εἰδωλίων ὀπτῆς γῆς Winter I 163, 6, εἰς ἃς ἀνήκει καὶ ἡ ἐνταῦθα εἰκ. 3 τοῦ Metrop. Mus. τῆς Ν. Ὑόρκης, ἐκ τοῦ Catal of classical collect. (1930) σ. 142 εἰκ. 100: καθήμεναι καὶ αὐταὶ ἐν σχιστῷ χιτῶνι, ἀντωπαὶ κατὰ τὸ ἄνω σῶμα, ἀλλὰ τὸ κάτω ἐν πλαγιογραφίᾳ [2] πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀντιθέτως δηλ. τῆς κυρίας φορᾶς καὶ μὲ τὰς κνήμας ὡσαύτως κεκαμμένας—ἡ πρώτη ἀρχέλης ἀπόπειρα νὰ παρασταθῇ ἁρμονισμένη συμμετοχὴ καὶ τοῦ σώματος, αἰωρουμένου τρόπον τινά, εἰς τὴν κίνησιν—τὸ πρόσθιον κέρας συλλαμβάνουν [3]. Ὄχι ἄλλως δὲ καὶ ἡ ἀτελῶς ἀκόμη καθισμένη ἐπὶ τοῦ μώλιτος ἀναλαβόντος αὐτὴν καὶ ἤδη ἀνεγειρομένου ἀπὸ ὀκλάζοντος ταύ-

«Europe et Phrixos» καὶ τοῦ Technau ἐν Jahrb. 1937, 76 ἑ. Die Stiergöttin. Καὶ οἱ δύο διαστέλλουν εὐστόχως τὴν κυρίως Εὐρώπην ἀπὸ ἀρχέγονον («πότνιαν ταύρων» Technau, ταυροθεάν, «Θεὰν βλαστήσεως», κοινὴν προμήτορα διαφόρων ἐκγόνων, De la Coste 158). Ἡκνήν, μεγαλόγραμμον μορφολογικὴν ὑποτύπωσιν δίδει καὶ ὁ De Ridder ἐν Mon. Piot IV 81 ἑ. Ἡμεῖς κυρίως θὰ παρακολουθήσωμεν τὸ θέμα τῆς **παραιωρήσεως** ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς γενικῆς εἰκονογραφίας τῆς Εὐρώπης.

1) Ἀχ. Τατ. 70, 30.

2) Τὴν γενικῶς εἰς τὰς γραπτὰς γυναικείας μορφὰς πλαγιογραφίαν τοῦ κάτω σώματος ἐξηγεῖ ἐκ τῆς προοπτικῆς δυσκολίας βραχύνσεώς του εἰς τὰ ἀντωπὰ ὁ Furtw. Aegina σ. 498 καὶ 284 καὶ Möbius AM. 1916, 203.

3) Τοῦ τύπου περαιτέρω ἀνάπτυξις (μὲ γυμνὸν τὸ ἄνω σῶμα) εἶναι καὶ αἱ παρὰ Winter Typenkat I 165, 6=Jahn πίν. IIIb ἐκ Κρήτης, ἔτι δὲ ὑστέρα ἡ 164, 3=Courby, Vases gr. en relief 212=Overbeck VI 22.

ρου, ἡ ἐπὶ λαβῆς Λοκρικοῦ κατόπτρου διατρήτου ἐργασίας Notiz. d. Scavi 1917, 112 εἰκ. 13 (ὅθεν καὶ A. Anz. 1921, 148). Καὶ αἱ μεταγενέστεραι ἐξ εἰκόνων περιγραφαὶ Ἀχ. Τατίου 39, 4 Hercher καὶ Νόννου Διον. Α 68 «ἡνιοχίαν διὰ τοῦ κέρατος» καὶ «*τηδάλιον* κέρας ἔχουσαν» ἐννοοῦσι βεβαίως τὸ *πρόσθιον*.

Καὶ πᾶσαι μὲν αὗται ἀνέρχονται καὶ ὑπὲρ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος. Ἀλλὰ καὶ ἡ προφανῶς μετ' αὐτὰ Εὐρώπη τοῦ ὑπ' ἀρ. 7422 κατόπτρου τοῦ Ἐθν. Μουσείου (ἐνταῦθα εἰκ. 4), ἡ πλησιεστάτη ὅλων πρὸς τὴν ἡμετέραν,

Εἰκ. 3. Πήλινον συμπλεγμάτιον ἐν Νέᾳ Ὑόρκῃ.

καὶ πρώτη εἰς παράπλευρον ἡμαιώρησιν παριστωμένη [1], ἀποδίδει μὲν ὡραῖα τὸ ἐπιζητηθὲν ὑπὸ τοῦ τεχνίτου μεγαλεῖον αὐτοτελοῦς ἐμφανίσεως (παρὰ τὸν μικρυσμένον κάπως ταῦρον), πρὸ πάντων διὰ τοῦ πομπώδους ἱματισμοῦ, οὗτινος ἡ τόσον εὐρεῖα διαπέτασις τοῦ ἱματίου ὑπὲρ τὸν ὦμον καὶ πέραν τῆς ἀνυψούσης ἀριστερᾶς ἐνθυμίζει ὄχι μόνον τὴν Νίκην τοῦ Παιωνίου ἀλλ' ἤδη μὲ τὰς βαθυκόλπους σωληνωτὰς πτυχὰς καὶ τὴν προσθίαν τῶν δύο ἐπὶ τοῦ θωρακείου τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ὁδηγουσῶν τὴν βοῦν εἰς θυσίαν

1) Ἐκδεδομένη ὑπὸ De Ridder ἐκ φωτογραφίας κακῆς ἐν Mon. Piot IV 78· ὁμοία, μόνον ἀντίστροφος, πρὸς τὰ δεξιά, ἡ ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ὑδρίας ἐκ Κρήτης Brit Mus. Vas. E 231, κατὰ τὴν ὁποίαν πιθανώτατα καὶ ἡ τοῦ κατόπρου ἀνάγεται εἰς σύνθεσιν γραφικὴν πολυπρόσωπον.

(Brunn-Bruckmann 35), μᾶλιστα προαγγέλλει ἤδη καὶ τὴν γνωστήν, τὸν κύκνον ὑποδεχομένην καὶ προστατεύουσαν δι' ὁμοίου πολυπτύχου ἱματίου, Λήδαν καὶ τὸν ἀναλαμβανόμενον ὑπὸ τοῦ ἀετοῦ Γανυμήδην τοῦ γνωστοῦ Κορινθιακοῦ κατόπτρου· ἀλλά, ὅπως κρατεῖται ἀκόμη ἐκ τοῦ προσθίου ψκέρατος καὶ μᾶλλον ἐπὶ τοῦ πήχεως τῆς δεξιᾶς ἢ τῆς μασχάλης ἐπιστηρίζεται, ἐμποιεῖ ἐντύπωσιν μᾶλλον ἀπιθάνου ἐκκρεμάσεως ἢ καὶ κινδύνου νὰ πέσῃ εἰς τὰ ὑπὸ τοὺς πόδας της κύματα· οὐδὲ παρακολουθᾷ κυρίως αὕτη ὅλη ἀκόμη, ἀφοῦ οὐδὲ συνακολουθεῖ τὴν κάμψιν τῶν κυμάτων, ἀποθουμένων ὑπὸ τῶν ὑδάτων,

Εἰκ. 1. Εὐρώπη κατόπτρου Ἐθν. Μουσείου (ἀρ. 7422).

ἢ μεταξὺ κάθετος, ἐντυπωσιακὴ καὶ αὐτὴ μᾶλλον, μᾶζα τοῦ ποδογύρου τοῦ χιτῶνος.

Τόσῳ μᾶλλον τολμηρῶς καινοτόμος, ὡς εἴπομεν, ἐμφανίζεται—βέβαια καὶ ἐξ αὐτοψίας ἀπὸ κολυμβητὴν συνεξάγοντα ἕτερον ἐμπνευσμένη—ἡ ἐξ ὁλοκλήρου παραιωρουμένη καὶ μόνον πρὸς στιγμὴν χωρὶς ἄλλην βοήθειαν τῆς δεξιᾶς παρανηχομένη ἡμετέρα, ἧς οὕτω καὶ οἱ χρόνοι καθορίζονται—καὶ ὑπὸ τῆς ὅλης τεχνοτροπίας: ὄχι μόνον ἡ κατ' ἐπάλληλα ἐπίπεδα, πλαστικὴ διαβάθμισις σωμάτων καὶ μελῶν—ἐνίοτε καὶ ἐπιπροσθούντων, οἷον ἡ δεξιὰ κνήμη της ὑπὲρ τὴν ἑτέραν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἱμάτιον, ὅπως περιφύεται

μόνον περὶ τὸ στῆθος πλέον, ἀφίνον ἀνεμπόδιστον νὰ κολυμβᾷ τὸ σῶμα, τοὐναντίον δὲ ἐλεύθερον ὅλον ὀπίσω ἀνεπόϋται εἰς πολυπτύχους αὐλακώσεις ἀπολῃγούσας εἰς κυματοειδῆ ᾤραν, εἶναι γνωστὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεγάλης τέχνης τοῦ ὑπερμεσοῦντος Ε' αἰῶνος [1]. Ἐξ ἄλλου λεπτομέρειαι μορφικαί, οἷον ἡ πολύπτυχος λαμυρὶς τοῦ ταύρου [2] καὶ τῆς κόμης ὁ τονισμένος λαμὸς καὶ ἡ εἰς κωνικὸν κότσον ἀνεκτενισμένη ὁλόγυρα κόμη, ὡς καὶ τὸ κοσμηματικὸν πλαίσιον [3], ἐμφαίνουν ἐμμονὴν συντηρητικὴν εἰς ἀρχαιοτέρας παραδόσεις. Λείπει δὲ ἀκόμη καὶ ἡ γνωστὴ ὑπερσώρευσις μικροπτυχῶν καὶ ἡ πρὸς τὸ πομπῶδες τάσις τοῦ λήγοντος Ε' αἰῶνος, μᾶλλον δὲ κρατεῖ ἀκόμη ἡ ἀπέριττος γαλήνη τῆς μεγάλης τέχνης τοῦ μεσοῦντος. Ἐν γένει οὐδετέρα τῶν δύο τελευταίων νοεῖται πρὸ τοῦ 420 περίπου.

Ὅτι δὲ ἡ παράστασις τῆς παραιωρουμένης ποντοπόρου ταυροπαρθένου ἔτυχεν ἐπαξίως τιμῆς καὶ μιμήσεως κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (ἐκ πίνακος ζωγράφου πιθανῶς), μαρτυροῦν περὶ μὲν τῆς ἐνδεδυμένης (τοῦ κατόπτρου) ἀγγειογραφίαι τοῦ Δ' αἰῶνος, οἷα π. χ. ἡ ἐξ Ἀπουλικῆς ἐν Βιέννῃ κύλικος Jahn πίν. 8α καὶ Overbeck 6, 4, καὶ ἡ ὁμοία τοῦ ἐκ Παντικαπαίου ἰχθυηροῦ πινακίου, τοῦ ἐκδοθέντος ὑπὸ Stephani ἐν τοῖς C. R. τῆς Πετρουπόλεως 1871 πίν. 5, 1, (ὁπόθεν καὶ Overbeck πίν. 6, 20). Ἀλλ' ἐπίδρασιν ἐξ αὐτῆς, ἂν καὶ ἄλλως καθημένη αὕτη, δεικνύει καὶ ἡ *πρώτη λαμβάνουσα τὸ κέρας* τῆς ἀπεστραμμένης πλευρᾶς καὶ ὑψοῦσα τὸ ἱμάτιον ὡς ἱστίον ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἐν ἐρυθρομόρφῳ ἀγγειογραφίᾳ Ἀπουλικοῦ ἐπίσης ἀμφορέως τοῦ Βερολίνου (Furtw. Vasenbeschr. 3241, εἰκὼν Gerhard: Apul. Vasenb. Taf. 7 καὶ νῦν Neugebauer: Führer durch das Antiqu. πίν. 82). Τῆς δὲ ἡμετέρας καθαυτὸ μὲν ἀναπαράστασις εἶναι ἡ εἰς ἐνελόπαστον τοῦ Α' αἰῶνος ἔγγλυπτος Furtw. Gemmen πίν. 37, 5 (ἐνταῦθα *εἰκ. 5*), μόνον ὁλόγυμνη αὕτη περίπου, νεωτεροικώτερον, δηλ. ἐν χιτῶνι διαφανεῖ — καὶ αὕτη μὲν παρίσταται ἀντίστροφος τῆς ἡμετέρας, δηλ. πρὸς ἀριστερά, ἀλλὰ καὶ δευτέρα κατὰ Furtw. αὐτ. ὁμόρροπος. Ἐλευθερώτεραι δὲ ἀπεικονίσεις κατ' ἐπίδρασιν ταύτης εἶναι πρῶτον πολυάριθμοι ἔκτυποι ἐπὶ ἀναγλύφων ἀγγείων ἑλληνιστικῶν, γυμναὶ κακονικῶς πλὴν τοῦ ὄπισθεν τοῦ σώματος ὡς βάθους

1) Ὑπὸ Ἰωνικὰς ἐπιδράσεις, ὡς ἔδειξεν ὁ Schröder, A. Jahrb. 1914, 128 ἑ. 144 ἑξ.

2) Ὡς εἰς τὰς ἐκ Καίρης γνωστὰς ὑδρίας Λούβρου καὶ Castellani, εἰς τὴν ἐν Δελφοῖς Σικυωνίαν μετόπην καὶ τὴν Σελινουντίαν, εἰς τὴν ἐν Μονάχῳ κύλικα τῆς Γηρυονείας, εἰς τὰ ἀρχαϊκὰ νομίσματα τῆς Συβάρεως, εἰς τοὺς χαρακτοὺς ἐπὶ θωράκων τῆς Ὀλυμπίας καὶ γενικῶς τοὺς ἀρχαϊκοὺς τῆς Ἀκροπόλεως ταύρους κ.ἄ.

3) Ἰδίᾳ τὸ ἀρχαϊκόν, ἐξαιρέτως ἐκ τῶν Κλαζομενίων σαρκοφάγων γνωστόν, πλέγμα ἄνω· ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη περιφερειακὴ γραμμὴ ἁπαντᾷ μετὰ τὰς κανονικῶς ἐμφανιζούσας αὐτὴν ἀρχαϊκὰς γλυπτὰς λίθους ἀκόμη μέχρι τῶν τοῦ Φρυγίλλου καὶ τῶν πρώτων μόνον τοῦ Δεξαμενοῦ κατὰ Furtw. Gemmen III 134 καὶ 137.

διεκτεταμένου ὑπὸ τῆς ἡρωΐδος χειρὸς ἱματίου, οἷον ἡ ἐπ' ἀμφορέως «Νώλας» ἐν Βερολίνῳ (ἀρ. Furtw. 2903, εἰκὼν νῦν π. Köster: Die griech. Terrakotten πίν. 71, ἐνταῦθα εἰκ. 6). Ἐπὶ προχοΐδος τοῦ Βρετ. Μουσ. (Catal. Vas. G 6=Jahn πίν. 9b, οὗ πρβλ. καὶ σελ. 46) καὶ ἄλλαι (ἰδὲ Winter εἰς πίν. 164, 4. C. R. Petersb. 1866 πίν. 2. Overbeck εἰς πίν. 6 ἀρ. 21 ἑ). Μεταγενέστεραι δὲ καὶ ἐπὶ βιομίσκων πηλίνων «ἑλληνορωμαϊκῶν» χρόνων ἀνάγλυφοι, οἷαι αἱ Monum. d. Inst. XI πίν. 10α ἀρ. 4, 5, 7 πανόμοιαι—μόνον πτεροῦται καὶ ταινιοῦνται τὴν δεξιὰν αὐτῶν ὀπίσω παραλλήλως πρὸς τὴν πέρνγα· ὅμοιαι δὲ καὶ ἀρ. 8—9 παριστορούμεναι Νηρηΐδες. (Ἰδὲ σχετικῶς

Εἰκ. 5. Ἰωνικὴ λίθος Furtw. Gemmen πίν. 37, 5.

Εἰκ. 6. Ἀγγεῖον ἀνάγλυφον Βερολίνου.

Dressel, Ann. d. Inst. 1879, 268). Ὅμοια τέλος—καὶ ἀσημοτέρα—εἶναι ἡ ὑπὸ Ad. Reinach ἐν Neapolis II 249, 4 εἰκ. 35 ἐκδιδομένη καὶ ὑπερτιμωμένη, ὡς ἐκ Τάραντος, ἐπὶ aretta fittile ὡσαύτως, πτεροτὴ καὶ αὐτὴ κατὰ τὴν κυρίως ἑλληνιστικὴν τόσων θείων ὄντων πτέρωσιν, περὶ ἧς ἰδὲ νῦν S. D. van Buren ἐν Memoirs of the Amer. Acad. in Rome II (1918) 15—51, (ἰδίᾳ σελ. 48 περὶ πιθανῆς ὄντως συμφύρσεως μὲ Νίκην καὶ ἅμα Νηρηΐδα) καὶ Ad. Reinach ἔ. ἀ. Πτεροτὴν τέλος μίμησιν τῆς ἡμετέρας βλέπω τυχαίως καὶ ἐν Samml. Loeb ἀρ. 112.

Ἡ παραιώρησις μάλιστα καὶ μετατίθεται εἰς τὴν ἀντίθετον, τὴν ἀπεστραμμένην, πλευρὰν τοῦ ταύρου ἤδη τὸν Δ' αἰῶνα ἐν ἀγγειογραφίᾳ ἐκ

Παντικαπαίου εἰκ. Schefold : Kertscher Vasen πίν. 1α ἱκανῶς ὁμοίᾳ (καὶ κατὰ τὴν ἐπίχαριν χειρονομίαν τῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν κεφαλήν), ἂν καὶ αὕτη ἀπιθανώτερον οὐδ' ἐπιστηρίζεται ὅλως πλέον ἐπὶ τοῦ ταύρου—ὡς καὶ ἡ Νηρηΐς Furtw. Gemmen πίν. 41, 33—εἰς στάσιν λοιπὸν ὀλίγον ἀπέχουσαν ἀπὸ τὴν ἁπλῆν τῶν χειρῶν ἐπιστήριξιν ἐπὶ τῶν νώτων τοῦ δελφῖνος ὑπὸ τῆς Νηρηΐδος Jacobsthal : Mel. Reliefs εἰκ. 57.

Οὕτω δὲ ὁ τύπος τῆς παραπλεύρως ἐν ἐξαρτήσει νηχομένης ἐπικρατεῖ πολὺ ἐφεξῆς—μόνον μὲ ποικιλίας μορφικάς, ἰδίᾳ ἱματισμοῦ ἢ γυμνότητος τῆς κόρης καὶ ζωηρότητος τοῦ ταύρου—(πρβλ. τὰς τοιχογραφίας Πομπηΐας, π. χ. Overbeck : Atlas πίν. 7, 6)—μέχρι καὶ ὑστάτων ἐκγόνων ἐπὶ σαρκοφάγων π. χ. Jahn πίν. IXα, χωρὶς ὅμως φυσικὰ νὰ ἐκλίπῃ καὶ ὁ τῆς καθημένης καὶ ἢ σεμνῶς ἐνδεδυμένης, οἵα π. χ. ἐν λευκανικῇ ἀγγειογραφίᾳ τοῦ Βρετ. Μουσ. F 184=Élite céram. I πίν. 27, ἢ καὶ γυμνῆς, ὡς ἡ ἀνάγλυφος ἐπ' ἀγγείου π. Overbeck πίν. 6, 23, ἢ κάποτε καὶ ἀντινώτου πρὸς ἡμᾶς καθημένης, ὡς ἐν τῷ περιφήμῳ ἐκ Πραινέστου ψηφιδωτῷ Jahn πίν. 2=Overbeck πίν. 7, 20. Κατὰ τοὺς ἀπ' Αὐγούστου μάλιστα κλασσικίζοντας χρόνους ὁ τύπος τῆς καθημένης καὶ ἐπικρατεῖ ἐκ νέου (πρβλ. τὴν καλλίστην τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Πομπηΐας Herrmann-Bruckmann, Denkm. d. Malerei Taf. 68, ὁπόθεν καὶ π. Rodenwaldt, Kunst d. Ant. σελ. 654 καὶ L. Curtius : Wandmal. Pompejis πίν. IV, καὶ ψηφιδωτά, οἷον τὸ πάντων κάλλιστον ἐξ Ἀκυληΐας Jahn πίν. 10 κ. ἄ. καὶ τὸ τῆς Σπάρτης (περιγρ. Α. Μ. II 427 καὶ εἰκ. π. Τσούντᾳ, Ἱστ. τῆς ἀρχ. τέχνης σ. 571). Οὕτω δέ, καθημένη, ἀντωπή, συνεχίζεται καὶ εἰς βυζαντιακὴν ἐλεφαντογλυφίαν Diehl, Manuel d' art Byz. 367 εἰκ. 171, ἀλλ' ἀδοκήτως καὶ ὡς σύμβολον τῆς Γῆς εἰς ἰταλικὴν ἁγιογραφίαν τοῦ 11ου αἰῶνος (π. Technau, A. Jahrb. 1937 σ. 102), καὶ εἰς κοπτικὰ ὑφάσματα.

Καὶ ἐμφανίζεται μὲν ἡ παραιώρησις ἐνωρίτερον—καὶ σταθερώτερον—κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα εἰς παραστάσεις Φρίξου παρὰ τὸν κριόν, ὄχι μόνον εἰς Μήλια ἀνάγλυφα, ὧν τὸ ἐν τῷ Ἐθν. Μουσείῳ 4196 κάλλιστον (εἰκ. 7 ἐκ τοῦ Jacobsthal, Mel. Reliefs πίν. 19) καὶ ἐπιπεδωτέραν ἀκόμη ἐργασίαν δεικνύει καὶ πτυχολογίαν ἀρχαιοτροπωτέραν καὶ τὸ σῶμα τοῦ Φρίξου ὀρθιώτερον, πρὸ πάντων δὲ ἐκ μόνου τοῦ προσθίου κέρατος ἀπιθανώτερον ἀσυγκρίτως, τόσον ὑψηλὰ μάλιστα, ἐκκρεμάμενον—ἀλλὰ καὶ εἰς ἀγγειογραφίας συγχρόνους περίπου—εἰς ἅς, καταλεγομένας ὑπὸ Türk παρὰ Roscher ἄρθρ. Phrixos καὶ Jacobsthal ἔ.ἀ. 187 καὶ τελευταῖον ὑπὸ De la Coste, Musée de Delphes 169 ἑ., προσετέθη ἔκτοτε καὶ νέα ἐπὶ πελίκης τοῦ Ἐθν. Μουσείου, ἐκδοθεῖσα ὑπὸ τῆς κ. Σέμνης Καρούζου BCH 1937, 359, εἰκ. 6α [1]. Διὸ καὶ συνή-

1) Ὁ μικκύλος, ὅλως μετέωρος ὑψηλά, μὲ τὴν δεξιὰν μόνον εἰς τὸ πρόσθιον

ἅως θεωρεῖται ὡς ἐκ τοῦ Φρίξου μεταγμένη εἰς τὴν Εὐρώπην ἡ παραιώρησις (καὶ ὑπὸ De la Coste 168). Καὶ ὅμως τὸ ἐναντίον θὰ ἦτο λογικώτερον, ἔστω καὶ παρὰ τὴν τυχαίαν εἰς τὸν Φρίξον δι' ἡμᾶς προεμφάνισιν. Φύσει ὁ Φρίξος ἀρχικῶς *περιβάδην* ἱππεύων καὶ νοεῖται καὶ εὑρίσκεται ἐν τῇ ἄλλως κατεφθαρμένῃ Σικυωνίᾳ μετόπῃ τοῦ Τ' αἰ. μεσοῦντος (De la Coste ἔ.ἀ. Pl. IE καὶ σ. 173)—διὰ ν' ἀφήσωμεν ὑστέρας παραστάσεις, τὸ ἐπ' ἀσπίδος ἐπίσημον Olympia IV 30 εἰκ. 30, τὴν Ἀπουλικὴν τοῦ Βερολινείου Antiquarium κύλικα (Neugebauer Führer πίν. 79) καὶ τὸν κρατῆρα τοῦ Ἀσστέα· διὸ καὶ ἀπίθανον ὅτι οἴσοιδεν οὗτος θὰ παρίστατο ἀπολισθημένος πρότερον ἀπὸ τὰς φύσει κατὰ πλευρὸν ἱππευούσας θηλείας. Πολὺ πιθανώτερον

Εἰκ. 7. Φρίξος Μηλίου ἀναγλύφου Ἐθν. Μουσ. 1196.

φαίνεται, ὅτι, ὡς ὁ γυναικεῖα ἱππεύων τοῦ πηλίνου εἰδωλίου Arch. Anz. 1895, 129, 35=Winter Typenkat. 163, 7 ἔχει προδήλως ἀφομοιωθῇ πρὸς τὰς πολυπληθεῖς ὁμοίως ὀχουμένας Εὐρώπας τοῦ τύπου 163, 6, οὕτω καὶ περαιτέρω κατὰ τὴν παραιώρησιν ἀφομοιώθη π. χ. πρὸς Εὐρώπην τινὰ τοῦ ἡμετέρου τύπου, ἀρχαιοτέραν, (ἀφοῦ ἡ Ἕλλη του ἢ κάθηται ἔτι ἐπὶ τοῦ κριοῦ ἢ καταποντωμένη παρίσταται [1], τῆς δὲ ὑποθετικῆς ἐκείνης, ἐκ τοῦ προσθίου κέρατος ἐξηρτημένης, Εὐρώπης θαυμασίαν τροποποίησιν ἀντεξεῦρε τότε

κέρως καὶ τὴν ἀριστερὰν ἀδρανῆ πρὸ τοῦ λαιμοῦ, ὄχι ἐπὶ τοῦ ὀπισθίου, ὀρθῶς εἰκάζεται ὡς ἀφωμοιωμένος πρὸς ἐρωτιδεῖς ἐρυθρομόρφων ἀγγείων ὑπὸ τῆς κ. Κ. Ἀλλὰ βέβαια καὶ συνεχίζει (καὶ παρανοεῖ) τὸν τύπον τοῦ Mel. Reliefs ἀρ. 101—2.

1) Τοῦ Φρίξου ἡ παραιώρησις θὰ ἐπέδρασεν ὄντως εἰς τὴν ἐπὶ νομισμάτων ἀδήλου Κυπριακῆς πόλεως παρὰ κριὸν ὁμοίως εἰκονισμένην BMC. πίν. 13, 11—12 ἴσως Ἀφροδίτην «Πελαγίαν».

ὁ πλάστης ἢ ζωγράφος τοῦ τύπου μας τὴν διὰ τῆς μαχαίρης ἐκ τοῦ λαιμοῦ καὶ τοῦ ὀπισθίου κέρατος ἐκκρέμασιν.

Οὐδέν, ὡς φαίνεται, τόλμημα πρέπει νὰ ἀρνηθῶμεν εἰς τὸν δαιμόνιον Ε' αἰῶνα, ἤδη τὸν ἀρχαϊκὸν μάλιστα· μὴ δὲν ἀνακλίνει τὴν Εὐρώπην οὗτος ἤδη ἐφ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς ράχεως τοῦ ταύρου εἰς ἀρχαϊκὸν σκαραβαιοειδὲς Furtw. Gemmen πίν. 6, 63· καὶ βραδύτερον εἰς νόμισμα τοῦ κυπριακοῦ Μαρίου (Technau : Jahrb. 1937, 91 εἰκ. 11α) [1]. Πρβλ. καὶ τοὺς ἐκ τῶν ἡνίων ἁπλῶς παρηρτημένους εἰς τοὺς ἵππους των, περιόπτους μάλιστα, κούρους

Εἰκ. 8. Νηρηΐς Jatta, ἀγγειογραφία ἀπουλική.

ἐκείνους τῶν Λοκρῶν (τώρα καὶ ἐν καλῇ ἀναπαραστάσει Ferri ἐν A. Anz. 1927 σ. 414)—ἔστω καὶ ὑποβασταζομένους ὑπὸ Τριτώνων, ἀπαγόντων εἰς μακάρων νήσους· πρβλ. ἔτι καὶ τὰς ἐξ ἵππων ἀποπιπτούσας Ἀμαζόνας, ὄχι μόνον τὴν ἀνάγλυφον τῆς ζωφόρου Φιγαλείας, ἀλλὰ καὶ τὴν «Patrizzi» περίοπτον Jahrb. 1914, 156 Beil., καὶ τοὺς ἀπὸ τῶν ἵππων ἀποπηδῶντας, ὡσεὶ ἵνα «παρακαλπάσουν», Διοσκούρους τοῦ Τάραντος ἐν RM. 1905 σ. 20 ἑ. τοῦ τύπου 30 τοῦ Petersen (ἀναγλύφους).

Καὶ τῶν Νηρηΐδων μάλιστα ἡ ἀπὸ τοῦ Δ' μόνον αἰῶνος ὁμοία παραιώ-

1) Θέμα ἤδη ἀληθῶς μελανογράφων ἀγγειογραφιῶν, ἀλλὰ ἐπιζῶν ἔτι καὶ εἰς ψήφωμα τόσον ὄψιμον, ὅσον εἶναι τὸ ἐν Zarskoje Scelo, A. Jahrb. 1928 πίν. 12, καὶ εἰς Νηρηΐδας μέχρι καὶ τῆς θαυμαστῆς ἐπιπανθηρίας ἐν τοιχογραφίᾳ Σταβιῶν Curtius : Wandmal. Pompejis εἰκ. 221, ἀλλὰ καὶ εἰς πλῆθος ἀνακεκλιμένων Ἐρώτων, Ἀφροδιτῶν κλπ. πρβλ. Cartault : Terres Cuites Gr. εἰς πίν. 17.

ρησις ἐκ δελφίνων, ἱπποκάμπων ἢ ἄλλων κητῶν (ἐνῷ πρότερον παρίσταντο πεζαί) πιθανὸν νομίζομεν ὅτι *Εὐρώπης ἐπίδρασιν* ἔσχεν—μεθ' ἧς δὰ τοσάκις συμπαρίσταντο πομπεύουσαι (ἢ καὶ ἀνὰ μίαν ὡς κόσμημα πάρισον ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ π. χ. κατόπτρου, τοῦ τῆς ἀνωτ. εἰκ. 4)· οὕτω παραιωρεῖται ἐκ τῆς μασχάλης, ὀρθιωτέρα μόνον καὶ σεμνῶς ἐνδεδυμένη, ἡ θαυμασία καὶ ὄντως ἐν τῇ ἀγγειογραφίᾳ ἰσαξία τῆς ἐν εἰκ. 4 ἡμετέρας, ἐπὶ τοῦ Ἀπουλικοῦ ἀμφορέως Jatta, (εἰκ. ἐν Heydemann, Nereiden mit den Waffen des Achills πίν. 1, ὅθεν καὶ ἐνταῦθα *εἰκ. 8*) ἡ κομίζουσα τὴν πηλιάδα μελίνην εἰς τὸν Ἀχιλλέα· ὁμοίως καὶ δύο τῶν ἐπὶ μαρμαρίνου ἐκ Ρόδου λέβητος τοῦ Μονάχου, *ἀριθ.* Furtw. 203 (εἰκ. Mon. d. Inst. III Taf. 19) ἀνεγλύφων, ἡ φέρουσα τὸν θώρακα καὶ ἡ τὴν ἀσπίδα, τῶν περὶ τὸ 400 χρόνων κατὰ Furtw., ὥστε πρὸ τῆς περιφήμου συνθέσεως τοῦ Σκόπα [1]. Οὕτω τέλος καὶ, ἐπίγονος ὁμιμωτάτη ἀλλ' ἐπίσης καλλίστη, ἡ παρανηχομένη παρ' ἀγέροχον καὶ δυσήνιον ἱππόκαμπον ἡμίγυμνος τῆς τοιχογραφίας Σταβιῶν, ἡ εἰκ. ἐν Monuments du Musée de Naples πίν. 21—πᾶσαι αὗται μὲ τὴν μασχάλην ἐπίσης ἐπηρειδόμεναι. Ἀλλ' ἴσως καὶ *ὁ Φάλανθος* τῶν ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος νομισμάτων τοῦ Τάραντος, ἐνῷ καθ' ὅλον τὸν Ε' ἱππαστὶ ἀντιθέτως πρὸς τὸν Φρίξον κατὰ φύσιν ὀχεῖτο, ὁμοίαν ὑπέστη ἐπίδρασιν, ὡς καὶ ὁ ἀνωτ. σ. 453.1 μνημονευθεὶς χαλκοῦς ἐκ Μυρίνης παρανηχόμενος «ἥρως». Καὶ οἱ πετόμενοι τέλος, ἀλλ' ἅμα καὶ παρανηχόμενοι ἐκ δελφίνων *Ἔρωτες*, ὁ τοῦ σκαραβοειδοῦς Furtw. Gemmen πίν. 13, 31—ρωμαϊκὸν ἀντίγραφον ὡραίου ἑλληνικοῦ προτύπου τοῦ Δ' αἰῶνος πιθανῶς (ἐνταῦθα *εἰκ. 9*) καί, τροποποίη-

Εἰκ. 9. Ἔρως, Furtw. Gemmen, πίν. 13, 31.

---

1) Εὐλόγως μὲν ἤκαζεν ὁ Heydemann (ἔ. ἀ. 7) καὶ ἄλλοι πρὸ αὐτοῦ ὡς πρῶτον πλάσαντα τὰς Νηρηΐδας ἐποχουμένας ἐπὶ κητῶν τὸν Σκόπαν—καθ' ὃν καὶ ὁ πρῶτος μνημονεύων ἐπιδελφινίας «Πλάτων» (Κριτίᾳ 116 Ε) τὰς φαντάζεται ἐν Ἀτλαντίδος ἱερῷ Ποσειδῶνος — ἐκ μνείας τόσον ἐγκωμιαστικῆς τοῦ praeclarum opus π. Πλινίῳ 36, 26. Ἀλλ' ὡς τὴν ἐπιτραγίαν Ἀφροδίτην ὄχι πρῶτος κυρίως ἔπλασεν ὁ Σκόπας (Furtw. A. Anz. 1888, 251· πρβλ. νῦν καὶ τὴν ὑπὸ Böhm δημοσιευομένην ἐν A. Jahrb. 1889, 408 ἑ. ἀγγειογραφίαν), οὕτω, φαίνεται, καὶ τὰς ἐπὶ κητῶν Νηρηΐδας ἢ προπλασμένας ὑπ' ἄλλου ἢ αὐτὸς ἐνεπνεύσθη ἐξ ἐπιταυρίας Εὐρώπης—ἔστω ἅμα καὶ ἐπικυκνίας Ἀφροδίτης ἢ ἄλλων ἁπλῶς ἐφίππων (καθ' ὃς καὶ αἱ Νηρηΐδες ἢ Αὖραι τοῦ Τιμοθέου, εἰκ. Α. Ἐφ. 1884 πίν. Γ' 23, *ἱππεύουν* ἁπλῶς πάλιν καὶ φυσικῶς, γυναικεῖα, μόνον πτυχολογικῶς τελειότεραι τῆς ἐν εἰκ. 4 ἀνωτέρω, ὡς ἤδη καὶ ἡ τοῦ κατόπτρου Α. Ἐφ. 1893, πίν. 15β *Νηρηΐς* πιθανῶς καὶ αὐτή). *Ἀντεπιδράσεις* εὐλόγους Νηρηΐδων Σκόπα, Ἀντιφίλου κ. ἄ. τίς καὶ πῶς θὰ ἐξιχνίαζε πλέον;

σις τοῦ τύπου, ὁ τῆς Μαδρίτης π. Laumonier : Catal ἀρ. 866 πίν. 101, 1, ὁ ἁπλῶς τὴν χεῖρα μόνον στηρίζων ἐπὶ τοῦ δελφῖνος (ἐπὶ πηλίνου ἡμικυκλικοῦ δίσκου καὶ αὐτός, ἀλλὰ μὲ τὴν διάμετρον κάτω)—ὄχι ἀπίθανον νὰ ἔχουν ἐμπνευσθῆ καὶ ἐκ παραστάσεως Εὐρώπης τῶν οὕτω δημοφιλῶν· ἐνῷ ἡ ἀσπιδοφόρος «Εὐδία» τοῦ πώματος τῆς πυξίδος Jatta (Heydem. Ner. Taf. 5, 2) φαίνεται ὀψίμως ἐπιστρέψασα εἰς τὸν τύπον τῆς εἰκόνος μας 3.

Β΄

Ἰδιαιτέραν σημασίαν προσδίδει ἐκ πρώτης ὄψεως εἰς τὸ μικροτέχνημα ἡ καταγωγὴ ἐκ Κρήτης, ὡς κοιτίδος δὰ ἀρχαιοτάτης πηλοπλαστικῆς ἅμα καὶ γλυπτικῆς— καὶ δὴ μετὰ μυθολογικῶν θεμάτων—καὶ τορευτικῆς ἔτι [1], κυριωτάτης δὲ κοιτίδος καὶ τῆς λατρείας καὶ τοῦ μύθου τῆς Εὐρώπης (ἔστω, μὲ Ἑλλωτίδι παλαιοτέραν, συγχωνευμένης), ὁπόθεν καὶ εἰς τὸν Τάραντα [2] πιθανώτατα μετεδόθη ἡ λατρεία της, δι' ἣν δὰ παρηγγέλθη καὶ τὸ περίφημον τοῦ Πυθαγόρου σύμπλεγμα—ὡς δὴ ἐκ Κρήτης φαίνονται ἐπιδράσεις καὶ ἐπὶ τὴν βοιωτικήν, ἔστω, οἴκοθεν ἢ καὶ βορειοτέραν ἔπηλον Εὐρώπην· Δήμητρα [3]—ἐκ Κρήτης τέλος, ὅπου καὶ ἱερογαμία σχετικὴ παραδίδοται τελουμένη [4] καὶ τὸ ἔθος τῆς ἁρπαγῆς νυμφῶν, τὸ ἄλλως «ἑλληνικόν τε καὶ ἀρχαῖον» κατὰ Διον. Ἁλ. Β΄ 30 (καὶ παναπεικὸν δὰ) ἐπεξετείνετο καὶ εἰς τοὺς Αἴτας ἀκόμη κατὰ Στράβωνα Α΄ 483.

Ἀλλ' ὅμως ὄχι μόνον μινωϊκῆς τέχνης οὐδὲν φυσικὰ πλέον ἴχνος ἐμφαίνει οὐδὲ τῆς ἔπειτα πρωταρχαϊκῆς κρητικῆς, τῆς ἐπίσης ἐνδόξου, τίποτε χαρακτηριστικόν, ἀλλ' οὐδὲ μὲ ἄλλα ἱστορικὰ ἐκ Κρήτης ἔργα τεχνικὴν ὁμοιότητα, βεβαιοῦσαν πάντως ἐγχωρίαν τεχνοτροπίαν· ἀλλ' ἀνόμοιος π. χ. καὶ ὁ ταῦρος, ἂν καὶ βραχύκερως ἐπίσης, καὶ ἡ ἐριδρυμένη τῶν γορτυνιακῶν νομισμάτων τοῦ Ε΄ αἰῶνος· ἀνόμοιον (ἄλλως καὶ ἀνεπαρκὲς) καὶ τὸ ἤδη μνημονευθὲν ὡς ἐκ Κρήτης πήλινον συμπλεγμάτιον καθημένης πλαγίως τοῦ Winter Typ. 165,6· τὸ δὲ τοῦ Βρετ. Μουσείου μαρμάρινον ἐκ Γόρτυνος σύμπλεγμα (Sculpt. Catal. 1535) εἶναι προφανῶς ξηρὰ καὶ τραχεῖα ρωμαϊκὴ

1) Πρβλ. τελευταῖον Demargne BCH. 1931, 395 ἑ. καὶ R. Ét. Anci. 1931, 500—512.

2) Περὶ δεσμῶν Τάραντος μὲ Κρήτην ἰδὲ (Ét. Pais π.) Busolt I 408 καὶ Oldfather ἀρθ. Messapioi ἐν P.-W.-Kroll.

3) Πρβλ. τὴν ὑπὸ De la Coste : Au Musée d. Delphes 161 ὀρθῶς παρατηρηθεῖσαν κρητομυκηναϊκὴν ἐπιβίωσιν εἰς τὴν ἐπὶ βοιωτικοῦ πίθου ἔκτυπον παράστασιν ταύρου ἁπάγοντος Εὐρώπην—τοῦ Ζ΄ ἔτι πιθανῶς αἰῶνος ἐκδ. ἐν Mélanges Perrot σ. 298 εἰκ. 1 (ὅθεν καὶ De la Coste πίν. X 4).

4) Κυρίως μὲν Διὸς καὶ Ἥρας ἐν Κνωσῷ κατὰ Διόδ. Ε΄ 72· ἀλλ' ἐκ τῆς γλώσσης Ἡσυχίου «*Εὐρωπία ἡ Ἥρα*» ἤδη ὁ Jahn ἔ. ἀ. σ. 25 ἐπιθανολογεῖ ταὐτὰ περὶ τῆς Εὐρώπης, ἐν Γόρτυνι βέβαια, ἧς καὶ τὰ νομίσματα, ὡς γνωστόν, ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἐμφανίζουν Εὐρώπην ἢ ἐπὶ τοῦ ταύρου ἢ ἐπὶ τῆς πλατάνου, «ἐφ' ἧ»· ἐμυθολογεῖτο ἡ ἕνωσίς των (Θεοφρ. Ἱστ. φ. Α΄ 15).

παραμόρφωσις ἔτι ἀρχαικωτέρου καὶ πάλιν ἀνομοίου. Τοῦ ἡμετέρου τὴν τεχνοτροπίαν ἐλέγομεν ἤδη ἀνωτέρω ἰωνοαττικήν· καί, προσθέτομεν, ὄχι ὅλως ἀδύνατον καὶ ἐπείσακτος, παρηγγελμένη ἔξωθεν [1], νὰ ὑπόκειται μήτρα, ὡς εἶναι—ἐκ Λοκρῶν τῶν Ἐπιζεφυρίων—ἡ τοῦ ἐξ Ἀπτέρας πηλίνου ἀποτυπώματος A. Anz. 1895,133 ἀρ. 67 (καὶ νῦν Jantzen: Bronzewerkstätten in Grossgriech. 23).

Κατὰ δὲ ταῦτα ἤδη ἀτίθανος καὶ ἡ ἄμεσος τοὐλάχιστον καταγωγὴ τοῦ ἐκ τοῦ περιφήμου ἐν Τάραντι συναλλάγματος τοῦ Πυθαγόρου, ὅπερ ἄλλως καὶ ἀρχαιοπρεπέστερον πολὺ θὰ ἦτο (πόσον διάφορος ὁ ὑπὸ Lechat ἐν τῇ γνωστῇ μονογραφίᾳ καὶ πάλιν ὁ ὑπὸ Langlotz: Frühgriech. Bildhauerschulen 127—52 ἀναλυσάμενος χαρακτὴρ τοῦ τεχνίτου!) καί, τὸ σπουδαιότερον, ἦτο ἐκ χαλκοῦ περίοπτον, ἐν ᾧ δυσχόλως θὰ ἐξεκρέματο ἡ Εὐρώπη, μᾶλλον δὲ καὶ ποσῶς φαίνεται, *ἐπικαθημένη* ἐκ τῶν ἄλλως γενικῶν ὅλως τοῦ Ἁγ. Τατίον, πρὸς Ἕλλ. 33 «Πυθαγόρου κατέγνωκα τὴν Εὐρώπην ἐπὶ τοῦ ταύρου *καθιδρύσαντος*» καὶ Cic. in Verr. IV, 60,135 Tarentinos nihil mereri velle, ut Europam *in lauro* amittant.

Πολὺ μᾶλλον γραφικόν τι φαίνεται τὸ πρότυπον τοῦ ἡμετέρου [2], πίναξ ἴσως ἔμμεσον τὸ πολὺ ἐπίδοξον ἔχων ἀπὸ τὴν egregiam imaginem τοῦ Πυθαγόρου, ἴσως ζωγράφου μαθητοῦ αὐτοῦ (ὡς καὶ ὁ ἴδιος initio pictor κατὰ Plin. 34,60)· καὶ κατὰ τόσον μόνον φαίνεταί μοι πιθανὴ ἡ ἐν Neapolis II 242 εἰκασία [3] τοῦ Ad. Reinach, ὅτι πρῶτος ὁ Πυθαγόρας «ῥυθμοῦ καὶ δὴ ἁρμονίας στοχασάμενος» προέβη εἰς τὴν *παραιώρησιν* τῆς Εὐρώπης, ἐπὶ τὸ ζωηρότερον καὶ εὐρυθμότερον —μᾶλλον ἴσως εἰς ἡμικάθισμά τι μεταβατικὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς εἰκ. 3—ἀντὶ τῆς προτέρας ἀτενοῦς *ἐφεδρεύσεως*.

Πάντως ὅμως σπουδαῖον θὰ ἦτο καὶ μόνον ὅτι προσεπικυροῖ, ἐφ' ὅσον ἰδίᾳ σφραγίς, φύσει πως ἱερὸν σύμβολον καὶ ὄχι εἰδυλλιακὸν ἢ ρωπογραφικὸν ἄθυρμα, τὴν ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα λατρείαν τῆς Εὐρώπης, μαρτυρῶν μὲν τῆς Γόρτυνος (καὶ ἡμέρας ὁδὸν δυτικώτερον) ἀλλ' εἰς τὴν διαλεκτικήν της ἀκόμη ἐπικράτειαν [4], ἐντοιχίζει δ' ἐμμέσως καὶ τὴν ἀνέκαθεν κρητικοτάτην τοῦ μύθου τῆς ταυροπλάστου *νύμφης*· καὶ τέλος ἐπιμαρτυρεῖ καὶ τεχνικὴν ἐπικοινωνίαν τῆς *νήσου πάντα μὲ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα* [5], ἀντιθέτως

---

1) Ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, πόσον ἀτελῶς ἔχει ἐρευνηθῇ καὶ γνωσθῇ δι' ἀνασκαφῶν ἡ μετὰ τὸν Ζ' αἰῶνα Κρήτη καὶ ἡ τέχνη της.

2) Καὶ τοῦ κατόπρου τῆς εἰκ. 4· πρβλ. τὰ χαρακτὰ κυμάτια, ὑπὸ τὴν μᾶζαν τοῦ χιτῶνος κάτω καὶ δεξιὰ πέραν τῶν ποδῶν.

3) Ἂν καὶ ἐπιδοκιμασθεῖσα ὑπὸ S. D. van Buren Ε. ἀν. 50 ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑστέρων ἐκείνων ἐπὶ βωμίσκων πηλίνων ἀναγλύφων.

4) Ἰδὲ ἀφιέρωμα εἰς Γ. Χατζιδάκιν σ. 73 ἑ.

5) Πρβλ. Κρησίλαν καὶ τὸ ἀνωτ. ἐξ Ἀπτέρας ἀπότυπον.

πρὸς τὴν κάπως πρόχειρον ἀπόφανσιν τοῦ Wilamowitz (Glaube der Hellenen 134) περὶ ἀπομονώσεως τῆς Κρήτης ἤδη τότε καὶ παρεκπῆς τυχείας [1].

Εἶναι μὲν αὐτόδηλον ὅτι κατὰ τὸν τεχνίτην εἰς Κρήτην — καὶ δὴ εἰς Γόρτυνα κατὰ τὴν πολλαπλῆν καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Βοιωτῷ Ἡσιόδῳ παράδοσιν —διαπορθμεύεται ἡ ἡρωΐς, ἐπὶ γάμῳ ἱερῷ, ἐξ οὗ θὰ προέλθῃ τριὰς ἡρώων καὶ δὴ Μίνως ὁ «βασιλεύτατος κλπ.»· ἀλλὰ σήμερον εὐνόητον ὅτι τελοῦντες (κατὰ πᾶν ἴσως ἔαρ) οἱ Κρῆτες τὴν ἱερογαμίαν ταύτην καὶ ἀπεικονίζοντες ἢ ὑμνοῦντες αὐτὴν οἱ τεχνῖται καὶ ποιηταί των—ἐπ' εὐφορίᾳ τῆς χώρας βέβαια παντοίᾳ καὶ εὐτυχίᾳ—ἐσυνέχιζον τελετὰς χρόνων παναρχαίων πρωτογόνων, καθ' οὓς ἀκόμη καὶ ζῴων μορφὰς ὑπεδύοντο οἱ θεοί («τοτεμικοῦ» θρησκευτικοῦ στρώματος κληροδοσίαν), χωρὶς νὰ ἐνθυμῶνται πλέον, ὅτι ἀρχικῶς θεὰ τῆς βλαστήσεως—κατ' οὐσίαν ἡ «Γαῖα, πολλῶν ὀνομάτων μορφὴ μία» ποτὲ—ἦτο ἡ ὑπὸ τοῦ θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ γονιμοποιουμένη· τὴν δὲ κατὰ παράδοσιν ἐμφάνισιν τούτου ὑπὸ μορφὴν τοῦ κραταιοῦ ζῴου ἐδέχοντο καὶ ἔκτοτε ἐξ ἴσου ἀσκανδαλίστως ὅσον καὶ τὴν ὁμοίαν τοῦ βραδύτερον ἀναλαβόντος τὴν αὐτὴν λειτουργίαν εἰδικῶς υἱοῦ του, τοῦ Διονύσου, ὃν διὰ τοῦτο δὴ καὶ ἐπεκαλοῦντο αἱ Ἠλεῖαι νὰ ἔλθῃ

«εἰς ναὸν ἀγνὸν
τῷ βοέῳ ποδὶ θύων,
ἄξιε ταῦρε,
ἄξιε ταῦρε» [2].

Τὴν ἐπίστευαν μάλιστα τὸν Ε' αἰῶνα ἤδη ἀτελῆ ἡρωΐδα Εὐρώπην, τέκνον, ἀγνοοῦντες ὅτι, καὶ ὅτε πρῶτον εἶχε μεταπέσει ἀπὸ Μητρὸς τῆς γονιμότητος εἰς ἀνηλῆ ἡρώων μητέρα, *Φοίνικος ἐγχωρίου* [3] φυσικὰ ἐλέγετο κόρη (πιθανῶς τοῦ ὁμωνύμου ἐκείνου ἥρωος τῆς περιφήμου ἐπιγραφῆς τοῦ Γ' αἰῶνος τῆς Δήλου, νῦν Syll³ 237,30)—ἢ θεοῦ κατὰ Beloch²: Griech. Gesch. I². 70.—Ἑλληνὶς μάλιστα μὲ τὸ ἴσως ἀρχικῶς Κρητικὸν ὄνομα—ὡς ἐλέγετο ἀκόμη Γελχανὸς καὶ ὁ Κρηταγενὴς Ζεύς—καὶ ὅτι μόνον βραδύτερον ἔγινε Φοίνισσα, Τυρία ἢ Σιδωνία, βασιλόπαις, διὰ τοῦ Λιβυκοῦ ἀπαγομένη εἰς Γόρτυνα ὑπὸ τοῦ Ταυροδιός, ἐν τῇ ποιήσει κυρίως τοῦ Ἡσιόδου [4], ὅτε

1) Τὴν παρακμὴν διαψεύδουν περὶ τοῦ Δ' αἰῶνος τοὐλάχιστον τὰ γνωστὰ τοῦ Πλάτ. Νόμ. 631B «οἱ Κρητῶν νόμοι οὐκ εἰσὶ μάτην διαφερόντως ἐν πᾶσιν εὐδόκιμοι τοῖς Ἕλλησιν, ἔχουσι γὰρ ὀρθῶς τοὺς αὐτοῖς χρωμένους εὐδαίμονας ἀποτελοῦντες», καθ' ἃ καὶ τὰ ἐν Μίνωϊ (τοῦ Γ' αἰῶνος τὸ βραδύτερον, ἀφοῦ συγκατελέγετο εἰς τοὺς πλατωνικοὺς ὑπὸ Ἀριστοφάνους) 320B «τοὺς νόμους ἔθηκε..., δι' οὓς ἥ τε Κρήτη τὸν πάντα χρόνον εὐδαιμονεῖ καὶ Λακεδαίμων ἀφ' οὗ ἤρξατο τούτοις χρῆσθαι».

2) «Καὶ ὁ ταῦρος εἶναι ζῷον εὐγενὲς ἐν ἀνυποστάτῳ ῥώμῃ, ὥστε καὶ θεοὶ μεγάλοι νὰ ἐμφανίζωνται μὲ τὴν μορφήν του» Wilam. εἰς Εὐριπ. Herakl. 2 I 42

3) Ἄσιος ἤδη παρὰ Παυσ. Ζ' 4, 1.

4) Ἀπ. (Ἠοιῶν) 30—31 Rz καὶ νῦν, ἐπιβεβαιῶσαν, τὸ Pap. Ox. XI 1358 f.

πλέον καὶ οἱ «Φοίνικες ἀγαυοὶ» τοῦ Ὁμήρου καὶ αἱ Σιδώνιαι γυναῖκες, αἱ «ἀγλαὰ ἔργα εἰδυῖαι», εἶχον πολὺ γνωσθῇ καὶ παρ' ἀξίαν ἤδη εἶχεν ὑπερτιμηθῇ κατὰ τὴν γνωστὴν τάσιν ἡ ἐπίδρασίς των (περὶ ἧς ἰδίᾳ Poulsen: Orient und Frühgriech. Kunst 181 ἑ.)

Καὶ εἰς συντελέσαντα μὲν δῆθεν εἰς τὸν μῦθον πραγματικὰ ἐν Κρήτῃ φοινικικὰ στοιχεῖα ἢ ὅλως σημιτικότητ' αὐτῆς οὐδεὶς σήμερον πλέον βέβαια πιστεύει—ὡς οὐδὲ παλαιὰς ἐπισφαλεῖς θεωρίας περὶ ἡλιακοῦ δῆθεν ταυροθεοῦ καὶ σεληνιακῆς [1] ἢ ἡφαιστειακῆς [2], ἢ περὶ Μίνωος ὡς Κρητικοῦ ποτε ταυροθεοῦ καὶ ἀρχικῆς τοῦ ταυτότητος λοιπὸν μὲ τὸν Μινώταυρον [3]. Ἀλλ' ἀφ' ἧς ὁ Robert: Heldensage 105,8 μεταγνοὺς τὰ ἐν τῇ Μυθολογίᾳ του περὶ φοινικικότητος ἀντιδίδαξεν ὡς «*Βοιωτικὴν γηγενίος χθονίαν θεάν*» τὴν Εὐρώπην (352 ἑ.) διὰ τὰ γνωστὰ τοῦ Ἀντιμάχου περὶ ἀποκρύψεώς της ὑπὸ τοῦ Διὸς ἐν ἄντρῳ Τεμησσοῦ καὶ τὰ Πινδάρου· περὶ Εὐρώπης μητρὸς Εὐφράνορος (ἐκ Ποσειδῶνος), τέλος τὰ παρὰ Παυσ. Θ' 19,1 περὶ *Δήμητρος Εὐρώπης* [4] ἐν Λεβαδείᾳ, φαίνεται πως λησμονουμένη ἡ κυρία κοιτὶς τῆς λατρείας τῆς Ἑλλωτίδος Εὐρώπης, ἡ μόνη ἀσφαλῶς καὶ ἐπὶ αἰῶνας παραδεδομένη—ἡ Γόρτυς—καὶ ἡ φυσικωτέρα πορεία τῆς διαδόσεώς της ἐκ τῆς Κρήτης, μεθ' ὅλου τοῦ Κρητικοῦ πολιτισμοῦ [5], ἀντιζητεῖται δὲ — καὶ δι' ἀντιδράσιν τινα, φαίνεται, κατὰ τοῦ δῆθεν «παγκρητισμοῦ» τοῦ Löwy μὲν (Öst. Jh. 1909 καὶ 1911) ὡς πρὸς τὴν τέχνην, τοῦ Evans δὲ (Tree and pillar cults καὶ Nilsson, ἰδίᾳ ἐν Mycenaean Origin of Gr. Religion) ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν—ἡ ἀρχὴ τοῦ μύθου κλπ. μᾶλλον ἐν τῇ βορειοτέρᾳ Ἑλλάδι. Οὕτω δὲ καὶ ὁ Wilamowitz, Glaube d. Hellenen 122 ἑ., περιορίζων εἰς ὡς ἐλάχιστον τὴν κατὰ τούτους μεγίστην ἐπίδρασιν τῆς Κρητομυκηναϊκῆς θρησκείας καὶ μυθολογίας ἐπὶ τὴν ἑλληνικήν, ὄχι μόνον ἀρνεῖται ταυρομορφίαν τοῦ θείου ἐν Κρήτῃ—ἐκ τῆς ἐλλείψεως [6] ἀσφαλῶν παραστάσεων αὐτῆς (ἀρρητικοῦ κριτηρίου)—ἀλλὰ

Ἴσως καὶ ἄλλων ἐπικῶν, οἷον Εὐμήλου, καὶ Βοιωτῶν ἴσως κ. Gruppe: Myth. Liter. 537· ἀλλὰ καὶ Βακχυλ. 17' 59 καὶ δραματικῶν πλέον, ὡς Εὐριπ. ἀπ. (Κρητῶν) 472 N. καὶ (Ὑψιπύλης) Pap. Ox. VI 853,2. col. III 20. Καθ' ἃ καὶ πλειοδοτεῖ ὁ Ἡρόδ. Α' 5 καὶ Δ' 45.

1) Roscher: Selene und Verwandtes 99.

2) Harrison: Themis 417 κατὰ τὸν Max Müller ἤδη.

3) Bethe: Rhein. Mus. 1910. ἰδίᾳ 215 ἑ. 4) Πυθ. Δ' 46.

5) Τῆς σεμνοτέρας λοιπὸν ταύτης, δημητροειδοῦς, εἰκὼν φαίνεται κατὰ τὰ Jahrb. 1926, 249 ἡ πρότερον Ἀσπασία ἢ Σωσάνδρα λεγομένη Εὐρώπη ἀταύρωτος αὕτη. Ὅτι ὅμως καὶ ἡ Δημήτηρ «Κρήτηθεν» κατὰ τὰ Ὁμ. Ὕμν. 123, μὴ λησμονῶμεν ὅτι πλαστὴ διήγησις.

6) Πρβλ. τὰ Κρητικὰ γράμματα τοῦ Καδμείου, τὴν μέχρι Ἀχρίδος (Trebenischte) Κρητομυκηναϊκὴν τέχνην κλπ.

7) Ὁμολογουμένης ἄλλως καὶ ὑπὸ Nilsson: Mycen. Origin 176.

καὶ αὐτὴν τὴν λατρείαν Μητρὸς Γῆς, ἐξ ἧς δὰ ὁ Evans ἔ. ἀ. 129 καὶ ὁ Nilsson πολλαχοῦ παράγουσι τόσας ἑλληνικὰς θεάς, ἐν αἷς καὶ Εὐρώπην καὶ Ἀριάδνην· τὴν Ἑλλωτίδα μάλιστα ἔννοεῖ ὡς Ἀριάδνη τινὰ ἁπλῶς, κατὰ ταῦλλα ἐκεῖνα τῆς Γόρτυνος νομίσματα, ἔνθα κάθηται ἐπὶ «δένδρου, ὄχι πλατάνου»· ἐνῷ, ὡς ἔδειξεν ὁ Imh. Blumer ἐν ΑΕΝΑ 1908,99 ἑ., ὄχι μόνον τὸ σχηματικὸν δένδρον δύναται νὰ εἶναι ἐξ ἴσου πλάτανος (ἡ σκιάσασα δὰ τὴν ἐν Γόρτυνι ἕνωσιν Διὸς καὶ Εὐρώπης κατὰ τὸν γορτυνιακὸν μῦθον) καὶ δρῦς δῆθεν, ἀλλὰ κυρίως ὁ Διὸς ἀετός, ὃν εἷς τινα τῶν νομισμάτων (αὐτ. πίν. G, 47. 48) σφίγγει πρὸς τὸν ἡμίγυμνον κόλπον, ὡς τὸν κύκνον περίπου ἡ Λήδα, σαφῶς ἐνδεικνύει ὅτι σωστὴ *Εὐρώπη* εἶναι καὶ ἡ «Ἀρνάς» ἢ Ἑλλωτὶς αὕτη· (ἀλλὰ καὶ ὁ ταῦρος τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς ὄχι ὀλιγώτερον ὁμιλεῖ). Ἔπειτα ποῦ ἀλλοῦ γνωρίζομεν ὅσην ἐν Κρήτῃ ταυρομορφίαν καὶ ταυρομυθολογίαν [1] (μάτην ἀποχωρίζεται ὡς δῆθεν τελείως διάφορος ὁ μῦθος τῆς Πασιφάης)· καὶ ποῦ μᾶλλον αὐτονόητος «Μεγάλη θεὰ μήτηρ» γονιμότητος κλπ. ἢ ἐν Κρήτῃ ὅπου κατ' ἐξοχὴν δὰ ὡς «θῆλυς» ἐλατρεύθη τὸ θεῖον—καὶ ἂς μὴ ἦτο «Ρέα» ἀκόμη κατὰ τὰ ὄντως ἔντονα Δημητρίου τοῦ Σκηψίου π. Στραβ. 472, ἀφοῦ αἷξ ἐθήλασε τὸν Κρηταγενῆ Δία — χιλιετίας ὅλας πρὸ τοῦ ἐπιγράμματος S. G. D. I. 5112.

Ἀλλὰ προκειμένου μεταξὺ Κρητικῆς ἢ Βοιωτικῆς ἀρχῆς τοῦ μύθου δὲν εἶναι ἀμφίβολος ἡ διαγνώμη· ἤδη ὁ Βοιωτὸς Ἡσίοδος ὑμνῶν ἀποβίβασιν καὶ ἠρωοτοκίαν τῆς Εὐρώπης εἰς Κρήτην, φαίνεται ἀγνοῶν ἀκόμη βοιωτικὸν μῦθον περὶ Τευμησσοῦ ἄντρου κλπ., ὃν ὑφήμως τόσον βλέπομεν παρ' Ἀντιμάχῳ (Στ. Βυζ. ἐν λ. Τευμ.)· καὶ πάλιν ὑφήμως ἐμφανίζεται γενάρχισσα καὶ ἐν Βοιωτίᾳ Εὐφάμου μὲν (καὶ Βαττιαδῶν) παρὰ Πινδάρῳ (ἐκ *Ποσειδῶνος*), Δώδωνος δὲ σκιώδους ἐπωνύμου—ἄνευ συνεχείας—ἐν Ἠπείρῳ (ἡ *Ὠκεανὶς* ἐδῶ Εὐρώπη) κατὰ τὴν ἄγνωστον πηγὴν τοῦ Ἀκεστοδώρου (π. Στεφ. Βυζ. λ. Δωδώνη)· ἡ δ' ἐπὶ Βοιωτικοῦ ὄντως ἀρχαιοτάτου πίθου ἔκτυπος ἐν Mélanges Perrot 298 ὀρθῶς ἤδη διεγνώσθη ὡς ἐπιβίωσις κρητικῆς τεχνοτροπίας—ἰδίᾳ κατὰ τὴν εὐρεῖαν διάστασιν ἡνωμένων τῶν προσθίων ποδῶν τοῦ ταύρου κλπ. —ἴσως καὶ χεὶρ Κρητὸς ἢ μίμησις—ὑπὸ De la Coste ἔ. ἀ. 161, ἀποκρούοντος λοιπὸν τὴν βοιωτικὴν προτεραιότητα. Ἀλλ' ὑπὲρ πᾶν ἄλλο, ἡ ἐν Γόρτυνι κυρίως καὶ ἐπὶ αἰῶνας ριζωμένη λατρεία τῆς Ἑλλωτίδος [2] εἰς τόσας ἀπεικονίσεις διατηρουμένη ἐπὶ νομισμάτων αὐτῆς—καὶ τῆς Κνωσοῦ,

1) Πρβλ. Malten: Der Stier im Kult κλπ. ἐν Jahrb. 1928, ἰδίᾳ περὶ Κρήτης 121—138. Βοῦς θηλάζει τὸν Κρηταγενῆ ἐν νομίσματι Πραισοῦ, Ἀρχ. Ἐφημ. 1893, πίν. I 16, φαίνεται.

2) Πρβλ. κυρίως διὰ τὰ Ἑλλώτια Nilsson, Griech. Feste 95 ἑ., οὗτινος εἶναι καὶ ἡ μόνη ἑρμηνεία τῆς περιέργου «ὀστῶν» δῆθεν τῆς Ἑλλωτίδος ἐν τῷ στεφάνῳ ἐκείνῳ ἐνθήκης.

κατὰ τὴν παροδικὴν τῶν κοινοπολιτείαν — πειστικῶς φαίνεται καὶ εἰς ἡμᾶς συνηγοροῦσα ὄχι μὲν ἐπὶ ἐπεκρητικῆς ἀποκλειστικῶς ἀρχῆς, ὡς ἤθελεν ὁ Farnell: Cults II 632 [1], ἀλλ' ἐπὶ *πρωτοελληνικῆς καὶ ἐν Κρήτῃ ἀνέκαθεν* λατρείας Μεγάλης Μητρὸς—ἐξ ἧς προῆλθε σὺν τῷ χρόνῳ ὁ μῦθος τῆς θνητῆς ἀλλ' ἡρώων κλπ. γεναρχίσσης. Τὸ ὄνομα μόνον *Εὐρώπη*—ὡς καὶ ὁ Ζεὺς δὰ ἀντὶ Γελχανοῦ [2],—δὰ ἦλθεν ὄντως ἀργὰ ἐκ Βορρᾶ, οὗ ὑπενθυμίζει τοὺς θεσσαλικοὺς ποταμοὺς καὶ τὴν Μακεδονικὴν πόλιν Εὐρωπὸν—ἴσως καὶ τὸν Εὐρώταν κατὰ τὰ ὄχι ἀνάξια προσοχῆς τοῦ Aly ἐν Glotta 1914, 63 ἑ. (Ὄντως τὸ *εὐρώς* δυνατὸν ἀρχικῶς = ὑγρασία· πρβλ. *εὐρωπία* Πινδ. ἀπ. 249 Β).

Ὡς πρὸς δὲ τὴν ῥηθεῖσαν τοσάκις ἀρχικὴν φύσιν τῆς Εὐρώπης ἀξιολογωτάτη εἶναι κυρίως ἡ σύμπτωσις τῶν γνωμῶν ἀμφοτέρων τῶν τελευταίων ἀναθεωρητῶν τοῦ μύθου, ὡς εἴπομεν, De la Coste καὶ Technau· ἰδίᾳ ὁ δεύτερος [3], ἐπὶ τῇ εὐρείᾳ βάσει ἀριθμοτάτων εἰκονογραφικοῦ ὑλικοῦ ἀνάγεται πείθων εἰς (*προελληνικὴν* ἀκόμη, λέγει, ἀνατολικὴν δὰ γενικῶς, ὄχι μόνον Χεττιάων, ὡς ἤδη Prinz καὶ Malten) ἀρχικὴν Μεγάλην Μητέρα καὶ *πόντιαν ταύρων ἄμα*, ἧς *ἐπιφάνειαν* εἰκονίζουν αἱ παραστάσεις θεᾶς ταυροφορήτου καὶ ἐξ ἧς ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς πολυθείας ἀργὰ διαφοροποιοῦνται ὄχι μόνον Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ Ἀριάδνη (=Ἀφροδίτη ἐν Κύπρῳ) καὶ Ἄρτεμις Ταυροπόλος καὶ Θέμις ἐν Βουχέτοις κ.λ.π. Μόνον δὲν ἐξαίρει, βλέπομεν, τὴν *Κρήτην ὡς κυρίαν κοιτίδα ἢ γέφυραν* πρὸς τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, ὡς ἀνέμενέ τις ἐκ τῆς ἐν σελ. 98 εἰκ. 12 (κατὰ σχεδίασμα A. v. Salis) εἰκόνος ταυροφορήτου πράγματι *μινωϊστὶ* ἐνδεδυμένης γυναικὸς (ἐκ ψήφων ὑελώδους μάζης ὑστερομυκηναϊκοῦ τάφου Μιδείας κ. Persson, Royal Tombs at Dendra σ. 123)—δυναμένης ὄντως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ προμήτωρ πως «Εὐρώπης».

Περὶ τῆς Εὐρώπης ὡς ἠπείρου ἂς ἐξαρκοῦν τὰ Technau, σελ. 87 σημ.

Θεσσαλονίκη ΝΙΚ. Γ. ΠΑΠΠΑΔΑΚΗΣ

1) Ἐπανερχόμενος καὶ ἐν Gr. Hero-Cults 47 ἑ. διασαφεῖ, οὐσιωδῶς ἐμμένων εἰς τὴν γνώμην—καὶ ἀναπτύσσει πῶς ἐκ τῆς ἀρχικῆς θεᾶς προῆλθε καὶ Εὐρώπη καὶ Ἀριάδνη.

2) Ἴσως ἤδη οὗτος ὁ «μέγιστος κοῦρος» τοῦ Δικταίου ὕμνου (προχείρως Diehl, Anth. II, 279) ὄχι εἰς ποίμνια κλπ. ἔθρωσκεν ἀρχικῶς, ἀλλὰ καὶ εἰς Ἑλλωτίδα;

3) Ἐν Jahrb. 1938. Τὴν Würtheim: Europa (Amsterdam 1924) ἀτυχῶς πολὺ ἀργὰ μαθὼν δὲν εἶδον. Τοὐναντίον τοῦ Lehmann-Hartleben βλέπω τελευταῖον τὴν ἐν AJA 1939, 669 ἑ. Note on the Potnia tauron· αἱ πανόμοιαι ἐκ Κρήτης καὶ Κολοφῶνος τορευταὶ ἐπὶ ἅρματος ταύρων (ἀρχαϊκαὶ) θεαὶ ἀφίνουν ἄκριτον κατὰ τὸν L.-H. τὸ ζήτημα, ἂν ἐξ Ἀνατολῆς ἢ Κρήτης τὸ πρότυπον.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ἐπιτάσσομεν εἰκ. *10 καὶ 11* τὰς ἐν σελ. 2 μνημονευθείσας πηλίνας ἐπίσης, ἐκ χρόνων πολὺ ὑστέρων, δύο σφραγῖδας, τὴν βυζαντινὴν μὲ παράστασιν Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ ἐπιγραφὴν καὶ τὴν ἑλληνιστικὴν μ' εὐθυμότερον θέμα, Σιληνὸν ἀνάστροφα καὶ σταυροπόδι ἐπὶ ὄνου. Ὁ ἀναβάτης, ἀνακεκλιμένος (βέβαια ἐν κατανύξει) μᾶλλον παρὰ καθήμενος, μὲ τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα ἐπὶ τοῦ ἀκρωμίου τοῦ ὄνου, θέλει τώρα νὰ προχωρήσῃ (κατόπιν ἴσως παρατεταμένης ᾠδῆς παρωνίου ἢ καὶ ὕπνου)· ἀλλὰ ὁ κάνθων δυστροπεῖ ἀκόμη, ἀντερείδων τὰ πρόσθια ἠνωμένα καὶ τὸ ἀριστερὸν ὀπίσθιον ἐπὶ τῆς γῆς· διὸ καὶ ἑτοιμάζεται νά του κατιφέρῃ ἐπὶ τῶν νώτων τὸ ῥοπάλιον, ποὺ κρατεῖ ὑπὲρ τὸν δεξιὸν ὦμον. Ἀτυχῶς κατεφθαρμένον τὸ πρόσωπον τοῦ Σιληνοῦ· ἀλλὰ τὸ ρεαλιστικὸν σύνολον ἐνθυμίζει γνωστὰς πολλὰς διονυσιακὰς παραστάσεις καὶ ἐπὶ ἀγγείων (π. χ. Brit. Mus. Vas. Cat. E 102) καὶ ἐπὶ νομισμάτων (Μένδης π. χ. Head Σβορ. Α' 277 πίν. ΙΑ' 10, καὶ Σικελικῶν BMC. Sic. σ. 117), ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ἔργων μεγάλης τέχνης (Clarac πίν. 696 ἀρ. 1610 A) καὶ ἐπὶ ἀναγλύφων (Reinach: Rep. rel. III 486, 2 ἐν διονυσιακῇ πομπῇ): ἐπὶ ἀστράβης ἢ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς ῥάχεως τοῦ διονυσιακοῦ ὑποζυγίου (πρβλ. Radermacher: Wien. Stud. 1915, 320 ἑ.) καὶ ὁ Σιληνός, ὡς καὶ ὁ κύριός του, συχνότατα ὀχοῦνται.—Περὶ τῆς βαθυτέρας σημασίας τῶν παραστάσεων, ἐν σχέσει μὲ *εὐκαρπίαν* πρβλ. Radermacher ἔ. ἀ.

Εἰκ. 10. Πηλίνη σφραγίς, Ἐθν. Μουσ. 5968.

Θὰ ἐσφράγιζε δὲ ὁ Σιληνός μας *διονυσιακοὺς* βέβαια ἄρτους ἢ πέμματα (διότι δὲν θὰ ἠρχοῦντο οἱ ἀκολούθοντοι κατὰ τὰ Διονύσια εἰς τοὺς παραδιδομένους «ὀβελίας» ἄρτους ἀπαλείψαντα ἀποχωροῦντες!), ἴσως τὰ ἔντυπα τοῦ Ἡσυχίου (μᾶλλον ἔντυπα, ὡς ἤδη ὁ Lobeck Agl. 1070 παραβάλλει τοῦ αὐτοῦ τὴν γλῶσσαν «τρίμμα· πέπλα ἁρμοττίζον ἐν γάμοις καὶ θεατρικοῖς ἀγῶσιν» ἴσως τι ὅμοιον πῶ τὰ σημερινὰ κρητικὰ π. χ. τριβίδια).

Εἰκ. 11. Βυζαντιακὴ σφραγὶς ἐκ Λύκτου Κρήτης.

ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΤΟΥ ΚΟΡΑΗ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ 1824 ΚΑΙ 1825

Α΄

Μεταξὺ τῶν στοιχείων ποὺ ἀνέφερε τὸ Ἑλεγκτικὸ Συνέδριο ἐναντίον τοῦ Ἰω. Ὀρλάνδου καὶ τοῦ Ἀνδρ. Λουριώτη σχετικὰ μὲ τὴν διαχείριση τῶν δανείων τῆς ἀνεξαρτησίας [1], ὑπάρχει καὶ μία καταβολὴ χρημάτων στὸν Κοραῆ, χωρὶς ἀντίστοιχο δικαιολογητικό, ἀπὸ «λίρας 50.18 πληρωθείσας εἰς τὸν Κοραῆν δ.ὰ βιβλίου» [2]. Ὅπως καὶ γιὰ τὰ ἄλλα, ἔτσι καὶ αὐτὸ σημεῖο τοῦτο εὔκολο στάθηκε στοὺς δύο ἀπολογουμένους [3], τῶν ὁποίων ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀναμφισβήτητη [4] νὰ ἀποδείξουν τὴν ἀθωότητά τους· πραγματικὰ βλέπουμε νὰ παρατίθεται στὴν «Ἀπολογία» ἡ σχετικὴ ἀπόδειξη τοῦ Κοραῆ, τὴν ὁποία

1) Γιὰ τὰ δάνεια αὐτὰ κυριώτερο βοήθημα εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Α. Ἀνδρεάδη, *Ἱστορία τῶν Ἐθνικῶν Δανείων μέρος Α΄* (καὶ μόνο) Ἀθῆναι 1904. Ὁ Ἀνδρεάδης στὴν μελέτη αὐτὴν εἶχε σχεδὸν ἐξαντλήσει τὶς τότε δημοσιευμένες πηγὲς (ἴσως θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε συμβουλευθεῖ ἀποτελεσματικὰ τὰ *Ὑπομνήματα* τοῦ Η. Πατρῶν Γερμανοῦ ἢ τὴν ἰδιαίτερη *Ἀπολογία* τοῦ Ὀρλάνδου. βλ. πιὸ κάτω)· μιὰ νέα ὅμως ἐργασία καμωμένη σήμερα θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιήσει ἄφθονα τὰ Ἀρχεῖα ποὺ δημοσιεύθηκαν στὸ μεταξύ, καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ Ἀρχεῖο Κουντουριώτη καὶ τὸ Ἀρχεῖο Ὕδρας. Σ' αὐτὰ τὰ δύο, τόσο ἀπὸ τὰ γράμματα τῆς Ἐπιτροπῆς ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα γράμματα τοῦ Ὀρλάνδου πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Κουντουριώτη, τοὺς κουνιάδους του, ξεκαθαρίζονται καλύτερα διάφορα σημεῖα τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ ἰδίως διαγράφεται θαυμάσια καὶ ἐξηγεῖ πολλὰ ἡ μορφὴ τοῦ Ὀρλάνδου, ἰσχυροῦ, ἀλλὰ καὶ ἐγωϊστῆ προεστοῦ. Χαρακτηριστικὸ ἄλλωστε τῆς μεθόδου καὶ τῆς ὀξύτητος τοῦ Ἀνδρεάδη, εἶναι ποὺ διαλέγοντας μὲ ἀσφάλεια τὶς μαρτυρίες του, δίνει λαμπρὰ τὴν εἰκόνα τοῦ Ὀρλάνδου καὶ τοῦ Λουριώτη, ἂν καὶ στερημένος ἀπὸ τὰ βοηθήματα καὶ μάλιστα τὰ μεταγενέστερα ποὺ σημείωσα ἐδῶ. (Βλ. καὶ πιὸ κάτω στὴν σημ. 3). Τὴν προϊστορία τοῦ πρώτου δανείου καθὼς καὶ τὴν συσχέτισή του μὲ τὰ πολιτικὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ, βλ. στὸν Δ. Κόκκινο, *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταις*, τ. Γ΄ (1935) σ. 213 κ. ἑξ.

2) *Ἀπολογία Ἰωάννου Ὀρλάνδου καὶ Ἀνδρέου Λουριώτου εἰς τὴν κατ' αὐτῶν ἀπόφασιν τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου...* τ. Α΄, Ἀθῆναι 1839, στὴ σ. 38.

3) Κυρίως, παρὰ τὸν τίτλο τοῦ δημοσιεύματος, φαίνεται πὼς ἕνας εἶναι ὁ ἀπολογούμενος, ὁ Λουριώτης μόνος, ποὺ θὰ εἶχε καὶ τὰ ἔγγραφα στὰ χέρια του (ἔτσι ἀπὸ κεῖνον προέρχονται καὶ τὰ γράμματα τοῦ Κοραῆ ποὺ δημοσιεύω πιὸ κάτω). Ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου, ὁ Ὀρλάνδος τὸ ἀπεκήρυξε. (Βλ. τὸ δικό του φυλλάδιο, *Ὁ Ὀρλάνδος ἀπολογούμενος ἐνώπιον τοῦ κοινοῦ*, Ἀθῆναι 1841, στὶς σ. 3—5).

4) Βλ. Ἀνδρεάδη ἔ. ἀ. σ. 2 σημ.

μεταγράφω ἐδῶ μαζὶ μὲ τὸ κείμενο ποὺ τὴν συνοδεύει, γιατὶ δὲν εἶναι γνωστή :

Πέμπτομεν [1] εἰς τὸ Συνέδριον ἐτ' ἀρ. 23 ἰδιόχειρον ἀπόδειξιν τοῦ Α. Κοραῆ, ἔχουσιν ὡς ἑξῆς·

«Ἔλαβε ὁ ὑπογεγραμμένος ἀπὸ τὸν κύριον Νικόλαον Μαυρομμάτην, φράγκα 2,000, λέγω φράγκα δύο χιλιάδας, μὲ ὑπόσχεσιν νὰ στείλω τόσα βιβλία ἀπὸ τὰς ἐκδόσεις μου, ὅσα φέρουν τὴν ἀξίαν τῆς ποσότητος ταύτης, διὰ χειρὸς τοῦ ἐν Μασσαλίᾳ κυρίου Θεοδώρου Ῥαλλάκη, εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν, ὡς ἐκ μέρους τῶν ἐν Λονδίνῳ κυρίων Ὀρλάνδου καὶ Λουριώτου.

Ἐν Παρισίοις 7 Μαρτίου 1825

Α. Κοραῆς»

Ἐκ τῆς ἀποδείξεως ταύτης τοῦ Α. Κοραῆ, φαίνεται ὅτι ἡμεῖς τὸν ἐπληρώσαμεν φράγκα	2,000.—
Ἀκολούθως δὲ ὁ ρηθεὶς Κοραῆς, πέμψας εἰς τὴν Κυβέρνησιν βιβλία τῆς ἀξίας μόνον φράγκων	1,270.05
μὲ γράμμα του τὴν 13 Ἀπριλίου 1825, μᾶς ἐπέστρεψε τὰ περιπλέον φράγκα	729.95

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὴν καταβολὴ αὐτή, στὴν ἴδια μέσα τὴν Ἀπολογία ἀπαντοῦμε καὶ μιὰν ἄλλη, ποὺ περνιέται στὸν ἰδιαίτερο λογαριασμὸ τοῦ Γ. Σπανιολάκη, γιατὶ ἀπὸ κεῖνον ἔγινε. Τὸ ποσὸν ποὺ κατέβαλε ὁ Γ. Σπανιολάκης στὸν Κοραῆ φαίνεται νὰ εἶναι [2] φράγκα 2.675. Δημοσιεύω ἐδῶ ἓξη γράμματα, ποὺ τὰ νομίζω ἀνέκδοτα, τοῦ Κοραῆ πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Δανείου, καὶ τὰ ἓξη σχετικὰ μὲ τὰ χρήματα ποὺ μετρήθηκαν [3], καὶ μὲ τὴν ἴδια εὐκαιρία παραθέτω καὶ ὅσες ἄλλες πληροφορίες ἔχω γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν Ἐπιτροπὴ στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ δημοσίευση, ποὺ εἶναι στηριγμένη σὲ αὐτόγραφα [4], ἀκολουθεῖ σὲ ὅλα τὸ πρωτότυπο, τόσο στὴν ὀρθογραφία ὅσο καὶ στὴ στίξη.

1) *Ἀπολογία Ὀρλάνδου καὶ Λουριώτη*, τ. Α΄ σ. 153.

2) *Ἀπολογία Ὀρλάνδου καὶ Λουριώτη* τ. Α΄ σ. 125.

3) Τὰ γράμματα αὐτὰ βρίσκονται στὸ μικρὸ ἀρχεῖο Λουριώτη, στὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους. Θερμὰ εὐχαριστῶ τὸν κ. Δ. Ζακυθηνό, Διευθυντὴ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων, ποὺ μοῦ ἀνεκοίνωσε τὴν ὕπαρξή τους καὶ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὰ δημοσιεύσω.

4) Καὶ τὸ ἔκτο. καὶ αὐτόγραφο ἂν δὲν εἶναι, πάντως ἔχει τὸ κῦρος αὐτογράφου.

Β'

1

Ἐκ Παρισίων, 9 Μαρτίου, 1825

Φίλοι πολῖται,

Ἔλαβα τὸ διὰ τοῦ κυρίου Μαυρομμάτη γράμμα σας ἐκδομένον τὴν 3 τοῦ παρόντος. Ὁ αὐτὸς μὲ ἠνάγκασε νὰ λάβω καὶ φράγκα 2000 τὰ ὁποῖα πέμπεται διὰ πληρωμὴν βιβλίων. Λέγω, μὲ ἠνάγκασε, διότι πρὸ ἑνὸς μηνὸς ἤθελα τὰ λάβειν μὲ πλειοτέραν εὐχαρίστησιν, ἀλλὰ τώρα τὰ ἐκράτησα πρὸς ὥραν, διὰ νὰ σᾶς κοινωνήσω πρῶτον τὴν περὶ αὐτῶν γνώμην μου, ὠφέλιμον (ἂν δὲν λανθάνωμαι), εἰς τὰς χρείας τῆς μητρὸς καὶ πατρίδος μας.

Τὴν 3 τοῦ περασμένου Φεβρουαρίου κατεύθυνα εἰς τὸν ἐν Μασσαλίᾳ κ. Ἀργέντην Ῥάλλην, κιβωτὸν περιέχουσαν 300 σώματα τῶν Πολιτικῶν τοῦ Πλουτάρχου, διὰ νὰ ἀκολουθήσῃ τὴν διαταγὴν τὴν περὶ αὐτῶν τῶν ἐν Τεργέστῃ κ. Ζαρῆ Βλαστοῦ καὶ Ἰακώβου Ῥώτα, μὲ τοὺς ὁποίους ἐσυμφώνησα τὰ ἀναγκαῖα. Τὸ πρᾶγμα λοιπὸν ἐτελείωσε, καὶ ἄλλην θεραπείαν δὲν ἔχει παρὰ τὴν ἐξῆς, ἂν τὴν κρίνετε εὔλογον.

Ἐπειδὴ ὁ σκοπός σας εἶναι νὰ ἀνακουφίσετε τὸ βάρος μου, ἐμπορῶ νὰ γράψω πρὸς τὸν ἐν Μασσαλίᾳ κύριον Ἀργέντην, ἂν δὲν τὰ ἔστειλεν ἤδη, νὰ διατάξῃ ἐκ τῶν 300 τὰ 250 κατὰ τὴν θέλησίν σας· καὶ ὁ ἀνα-

---

Ἐπ. 1. Σημ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους Κ 10γ, ἀρ. 13. Σχ. τετρασέλιδο. Διαστάσεις διπλωμένου 0.26×0.206 μ.

Στ. 3. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικ. Γ. Μαυρομμάτη (περ. 1790 - 1878). Τὸν φεβρουάριο τοῦ 1825 προσεκλήθη ἀπὸ τὸ Παρίσι ὅπου ζοῦσε, νὰ πάῃ στὸ Λονδῖνο καὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Λανείου γιὰ νὰ φέρει τὸ συμφωνητικὸ τοῦ δευτέρου δανείου στὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση. Γυρίζοντας γιὰ νὰ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα, πέρασε ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ ἐξετέλεσε τὴν ἐντολή τὴ σχετικὴ μὲ τὸν Κοραῆ. Βλ. γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ὕδρας, Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου... δημοσιευόμενα ὑπὸ Ἀντωνίου Λιγνοῦ... τ. Α' Πειραιεὺς 1926 σ. 147. Γενικὰ γιὰ τὸν Ν. Μαυρομμάτη, στοιχεῖα ἀρκετὰ ἀκριβῆ βρίσκει ὁ ἀνυπόγραφος στὴν ἐφημ. Ὥρα, ἔτος Δ' ἀρ. 58 τῆς 3 Ἰανουαρίου 1879 στὴ σ. 3 καὶ στὴ Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία τ. ΙΣ' σ. 794 στ. α'. Ὁ Π. Κοντογιάννης στὴ δημοσίευσή του Ἐπιστολαὶ ἀνεκδοτοι Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, π. Χιακὰ Χρονικὰ τεῦχος Ε' (1923) στὴ σελ. 94 σημ. 1 συγχέει μὲ τὸν Νικ. Π. Μαυρομμάτη, ποὺ χρόνια πρὶν εἶχε πεθάνει.

Στ. 5. Πολυγράφος ὁ Κοραῆς, ἔκανε κάποτε λάθη ἀπροσεξίας στὰ γράμματά του κ. ἀ. ἰδίως στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του. Βλ σχετικὰ Κ. Ἀμαντος στὸ π. Ἑλληνικὰ τ. Η' (1935) σ. 289. Ἔτσι καὶ ἐδῶ τὸ «πέμπεται» δὲν εἶναι ἀττικὴ σύνταξη, ἀλλὰ λάθος ἁπλό.

Στ. 10. Βλ. Ἐπιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ... ἐπιμελείᾳ Νικολάου Μ. Δαμαλᾶ τ. Γ' Ἀθῆναι, 1885 σ. 405.

κουφισμὸς γίνεται πάλιν ὁ αὐτός, ὡς καὶ νὰ τὰ ἐλαμβάνετε ἀμέσως ἐδῶθεν. Ἂν δὲν κριθῇ τοῦτο εὔλογον, εἶναι καὶ ἄλλος τρόπος τελευταῖος ὁ ἐξῆς. Δὲν περιέχουν μόνα τὰ εἰς τὰ εἰς τὸν Πλούταρχον, (τὸν τελευταῖον τοῦτον) προλεγόμενα, συμβουλὰς ὠφελίμους, ὡς τὰς ὀνομάζετε, ἀλλὰ ταῦται συμβουλαί, ὄχι ἰδικαί μου, ἀλλὰ τῶν προγόνων μας, εἶναι σπαρμέναι καὶ εἰς τὰ προλεγόμενα τῶν λοιπῶν μου ἐκδόσεων. Ἔπειτα καὶ ἡ μελετωμένη ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν κατάστασις τῶν σχολείων ἀπαιτεῖ διαφόρου εἴδους βιβλία. Ἂν ἤθελον λοιπὸν ὠφέλιμον νὰ κάμωμεν συνάρμοσμα (assortiment) διαφόρων βιβλίων ἀπὸ τὰς ἐκδόσεις μου μέχρι τῆς συμπληρώσεως τῶν 2000 φρ. καὶ νὰ τὰ στείλωμεν εἰς τὴν χρείαν ἔχουσαν πολλῶν βιβλίων Ἑλλάδα; Κάμετε περὶ τούτου σκέψιν, καὶ διαλέξετε ἀπὸ τοὺς δύο ἐκτεθέντας τρόπους τούτους, ὅτινα κρίνετε ὠφελιμώτερον, ἤ δηλαδὴ νὰ λάβετε τὰ ζητούμενα 250 σώματα ἀπὸ τὴν Μασσαλίαν, ἢ νὰ σταλθῶσιν εἰς τόπον ἐκεῖνον ἄλλα βιβλία. Τοῦτο μόνον σᾶς παρακαλῶ νὰ πιστωθῆτε, ὡς ἄνδρες τίμιοι ἀκούοντες ἀνδρὸς τιμίου λόγους, ὅτι καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος τρόπος εἶναι δι' ἐμὲ ἀδιάφορος· καὶ τὰ ἀργύρια τῆς πατρίδος θέλουν ἐπιστρέψει πάλιν εἰς χεῖράς σας, ἂν δὲν κρίνετε μήτε τὸν ἕνα μήτε τὸν ἄλλον εὔλογον. Ὅσα βιβλία δύναμαι νὰ στείλω εἶναι τὰ ἑξῆς:

Στράβωνος Γεωγραφία εἰς τόμους	4
Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ	1
Πολιτικὰ	1
Βεκκαρίαν	1
Μάρκον Ἀυρήλιον	1
Ξενοκράτην	1
Ἱπποκρατ. καὶ Γαλην.	1
Ἱεροκλ. ἀσιεῖα	1
Ὀνησάνδρου Στρατηγικὰ	1
Ὁμήρου Ἰλιὰς ΑΒΓΔ	4

Ἴσως καὶ ἄλλα τινὰ τὰ ὁποῖα μοῦ φεύγουν τὴν μνήμην τώρα. Ἀπὸ καθέκαστον εἶδος αὐτῶν 12 ἢ 15 σώματα, ἀρκοῦν νομίζω κατὰ τὸ παρόν. Ἀποκριθῆτε λοιπὸν σᾶς παρακαλῶ χωρὶς ἀναβολὴν φανερώνοντες τὴν θέλησίν σας· ἐπειδὴ χρειώζονται ὀλίγαι τινὲς ἡμέραι διὰ νὰ βαρθῶσι παρεκεῖ ἂν τὰ θέλετε στιχωμένα· ὅθεν πρέπει νὰ μοῦ τὸ φανερώσετε, καὶ τοῦτο. Πάλιν, σᾶς λέγω καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ πιστεύσετε, ὅτι καὶ ἂν ἀποβάλετε τὸν ἕνα καὶ τὸν ἄλλον τρόπον, ἡ εὐγνωμοσύνη μου εἰς τὴν πατρίδα θέλει εἶσθαι ἡ αὐτή, καὶ δὲν θέλω παύσειν νὰ εὔχομαι εἰς αὐτὴν

Στ. 30. Ὁ Κοραῆς γράφει ὅτινα ἀντὶ ὅττινα. Βλ. τὴν γνώμη του στὶς Lettres de Coray au protopsalte de Smyrne Dimitrios Lotos... Παρίσι 1880 στὴ σ. 257.

καὶ εἰς ἐσᾶς τὰ φίλα της τέκνα τὴν ποθουμένην αὐτονομίαν καὶ εὐδαιμονίαν!

Ὁ φίλος σας **Α. Κοραῆς**

Πρὸς τοὺς κυρίους Ὀρλάνδον καὶ Λουριώτην

εἰς Λονδῖνον

2

Φίλοι πολῖται

Ἡ προθυμία μου νὰ πληρώσω τὴν ἐπιθυμίαν σας, κατὰ τὴν 15 Μαρτίου ἐπιστολήν σας δὲν ἐπέτυχε. Ὁ ἐν Μασσαλίᾳ κύριος Παντ. Ἀργέντης, μὲ ἐπιστολὴν 2 Ἀπριλίου, μὲ λέγει, ὅτι πρὶν λάβῃ τὴν τελευταίαν μου διαταγήν, ἡ σταλεῖσα κιβωτὸς εἶχε περάσει εἰς Ὕδραν πρὸς τὸν κ. Παγκαλάκην διὰ λογαριασμὸν τῶν ἐν Τεργέστῃ κ. Ρώτα καὶ Βιάστου. Ἔμεινε λοιπὸν νὰ πληρώσω τὴν δευτέραν σας θέλησιν, τὸ ὁποῖον ἔπραξα πέμψας εἰς τὸν ἐν Μασσαλίᾳ κ. Θεόδωρον Ῥαλλακάκην κιβωτὸν σημειωμένην ΕΚ No 1 καὶ περιέχουσαν τὰ ἑξῆς βιβλία:

(Ἡ κιβωτὸς ἐκίνησε τὴν 9 τοῦ παρόντος· ὅθεν φροντίσατε νὰ γράψητε πρὸς τὸν Ῥαλλακάκην).

48	τόμοι σώματα	12	Στράβωνος γεωγραφίαν, πρὸς	16 φρ	φρ. 552.—	120.—
8	»	»	2 τοῦ αὐτοῦ εἰς μέγα χαρτίον	60		138.—
12	»	»	12 Ἀριστοτέλους πολιτικὰ	11,50		126.—
12	»	»	12 » ἠθικὰ	10,50		81.—
18	»	»	18 Μάρκου Αὐρηλίου	4,50		78.—
12	»	»	12 Ὀρησάνδρου στρατηγικὰ	6,50		39.—
6	»	»	6 Ξενοκράτους καὶ Γαληνοῦ	6,50		39.—
6	»	»	6 Βεκκαρίου	6,50		78.—
12	»	»	6 Ἡλιοδώρου Αἰθιοπικὰ	13		12.—
6	»	»	6 Ἱεροκλέους ἀστεῖα	2		27.—
6	»	»	6 Ἱπποκράτους καὶ Γαληνοῦ	4,50		72.—
24	»	»	6 Ἰλιαδ. Ὁμήρ. Α,Β,Γ,Δ,	12		
170	τόμοι περιεχόμενοι εἰς τὴν κιβωτὸν					32.50
5	Πλουτάρχου πολιτικὰ δοθέντα εἰς τὸν κ. Μαυρομμάτην			6,50		1394.50
						139.45
	Ἀφαιρῶ διὰ τὴν προπληρωμὴν $^{10}/_{100}$				φρ.	1253.05
	διὰ κιβωτὸν καὶ ἄλλα ἔξοδα					15.—
	Διὰ τὰ περισσεύοντα φρ. 729.05 ἀπὸ τὰς ὁποίας μ' ἔδωκεν					1270.05

Ἐπ. 2. Σημ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους Κ 10γ, ἀρ. 14. Σχ. τετρασέλιδο· Διαστάσεις διπλωμένου 0.26×0.206 μ.

ὁ κ. Μαυρομμάτης 2000 φρ. σᾶς στέλλω τὸ ἐδῶ κλεισμένον γραμματεῖον νὰ τὰ λάβετε ἀπὸ τοὺς André et Cottier 729.95

φρ. 2000.—

Μὴ παραξενίζεσθε, φίλοι, τὰ ἀκανόνιστα καὶ τὰς ἄλλας δυσιχίας τῆς ἐπιστολῆς μου. Λύτὰ εἶναι τὰ στολίδια τῆς γεροντικῆς ἡλικίας. Σᾶς τὴν εὔχομαι ἀπὸ ψυχῆς χωρὶς τὰ στολίδιά της!

13 Ἀπριλίου 1825

ὁ φίλος **Α. Κοραῆς**

Ἐδῶ κλεισμένην εὑρίσκετε καὶ τὴν ἀπολημπτικὴν τῶν 729.95 ἀπὸ τοὺς André et Cottier

Πρὸς τοὺς κυρίους Ὀρλάνδον καὶ Λουριώτην,
Ἐπιτρόπους τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως.

Εἰς Λονδῖνον

3

Πολῖται φίλοι,

Τὴν 21 Ἀπριλίου ἐπιστολήν σας ἔλαβα, καὶ σᾶς εὐχαριστῶ διὰ τὰς περὶ τῆς πατρίδος χρησιμους ἀγγελίας· ἔνθε αἱ μετ' αὐτὰς αὐτόθεν διαδοθεῖσαι κακαὶ τὰ μεταβληθῶσι καὶ αὐταὶ εἰς χρησιμας! τὰς περὶ τοῦ εἰς τὴν πόλιν Λονδῖνον ἀναφανέντος νέου ἀπεσταλμένου διὰ δάνεια λέγω περὶ τῶν ὁποίων εὑρίσκομαι εἰς μεγάλην ἀμηχανίαν ἑωσοῦ νὰ μάθω καθαρὰ καὶ τὸν ἀπεσταλμένον καὶ τοὺς ἀποστείλαντας.

Ὁ φίλος Φραγκιάδης σᾶς ἐπαρέδωκεν ἐκ διαταγῆς μου ἓν ἀντίτυπον τῶν Πολιτικῶν τοῦ Πλουτάρχου· τὴν περὶ τοῦ ὁποίου ἀπορίαν σας χρεωστῶ νὰ λύσω. Μάθετε λοιπὸν ὅτι ἀντὶ τῶν 6 ἀντιτύπων τῶν γραμμένων εἰς τὸν λογαριασμόν σας, ὡς δοθέντων εἰς τὸν κ. Μαυρομμάτην,

Στ. 35. Ὁ Η. Κοντογιάννης στὸν πρόλογο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κοραῆ (ἔ. ἀ. σ. 5—6) ἐκθέτει μὲ ποιὸ τρόπο διεξῆγε ὁ Κοραῆς τὴν ἀλληλογραφία του. Ὅσα γράφει ἐκεῖ εἶναι σωστά, ἀλλὰ χρειάζονται συμπλήρωση: δὲν ἔγραφε πάντοτε πρῶτα τὸ σχέδιο, ἀλλὰ συχνὰ ἔγραφε ἀπ' εὐθείας τὸ ὁριστικό. Ἔτσι ἐξηγεῖται πῶς σὲ διάφορα γράμματά του προσθέτει στὴ μέση πράγματα ποὺ ἤθελε νὰ πεῖ στὴν ἀρχή. (Ἐπιστολές, ἔκδοση Ν. Δαμαλᾶ, τ. Β' Ἀθῆναι 1885 σ. 525, 559), ἢ ἀφήνει χώρους κενοὺς περιμένοντας νὰ συμπληρώσει ἀργότερα (αὐτ. 524β) ἢ ἀπολογεῖται γιὰ τὶς μελανιὲς ποὺ κάνει (αὐτ. Γ', 754, Ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ Ἀδαμαντίου Κοραῆ πρὸς τὴν οἰκογένειαν Ῥαλλακάκη, Λειψία 1885, σ. 41, 81, 132 κτλ.).

Ἐπ. 3. Σημ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους Κ 10γ, ἀρ. 15. Σχ. δισέλιδο. Διαστάσεις 0.26×0.206 μ.

Στ. 3. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Γ. Κουντουριώτη. Εἶχε διασαλπισθεῖ τότε σὰν ἕνας θρίαμβος ἐξασφαλισμένος.

Στ. 5. Ὁ Σπανιολάκης ἔφθασε στὸ Λονδῖνο πολὺ ἀργότερα· ὅμως ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἔφυγε ὁ Ζαΐμης, ἡ ἀνησυχία τοῦ Ὀρλάνδου γιὰ τὸ τρίτο μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς εἶναι συνεχής. Τῆς ἀνησυχίας αὐτῆς ἀπήχηση φαίνεται νὰ εἶναι ἡ φράση τοῦ Κοραῆ.

ἔπρεπε νὰ γράψω μόνα 5, διότι τόσα μόνα τοῦ ἐδόθησαν. Εἶναι καὶ τοῦτο μία ἀπὸ τὰς καθημερινὰς τῆς ἡλικίας ἁμαρτίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας μόνος ὁ θάνατος μέλλει νὰ μ' ἐλευθερώσῃ. Ζῆτε καὶ εὐδαιμονεῖτε !

15 Μαΐου, 1825

Πρόθυμος εἰς τὰς προσταγάς σας

Α. Κοραῆς

Πρὸς τοὺς κυρίους Ὀρλάνδον καὶ Λουριώτην

Εἰς Λονδῖνον

4

Φίλοι πολῖται,

Ἐλπίζω ὅτι θέλετε συγχωρήσειν εἰς τὴν γεροντικὴν ἀδυναμίαν μου, τὴν τόσον ἀργὴν ἀπόκρισιν εἰς τὰς ἐπιστολάς σας. Ἀκόμη συγκαταβατικώτεροι ἠθέλετε φανῆ, ἂν ἐγνωρίζετε, ὅτι σιμὰ τῆς γεροντικῆς ἀδυναμίας καὶ μέριμνας τῆς κεφαλῆς ἄλλαι μύριαι δὲν παύουν νὰ ταράσσωσιν ἀδιακόπως τὴν ἡσυχίαν μου, καὶ νὰ μ' ἐμποδίζωσιν ἀπὸ τὸ μόνον φίλον ἔργον τῆς ψυχῆς μου, νὰ ὑπηρετῶ τὸ κατὰ δύναμιν τὴν πατρίδα.

Εἰς τὴν 19 Αὐγούστου ἐπιστολήν σας εὑρίσκω ἐγκλεισμένον τὸ ψήφισμα τῆς Κυβερνήσεως συνωδευμένον μὲ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ γενικοῦ γραμματέως περὶ τῆς διορισμένης ἐτησίου δαπάνης εἰς ἀγορὰν τῶν ἐκδόσεών μου. Δέχομαι, φίλοι, τὴν ἀπόφασιν τῆς Κυβερνήσεως μὲ τόσον πλειοτέραν εὐγνωμοσύνην, ὅσον αἰσθάνομαι τὴν πατρικὴν ἔπαινετὴν αὐτῆς φροντίδα περὶ τῆς ἀναγκαίας παιδείας τῶν νέων μας. Ἀλλὰ κατὰ τὸ παρόν, παρ' ὅσα ἔστειλα τὸν περασμένον Ἀπρίλιον διὰ προσταγῆς σας, νεώτερόν τι ἐκδομένον δὲν ἔχω ἀκόμη. Ἂν ὁ θάνατος μὲ συγχωρήσῃ νὰ ἐκδώσω τίποτε, θέλω προθύμως σᾶς τὸ φανερώσειν. Παρακαλῶ σας ἐν τοσούτῳ νὰ μοῦ φανερώσετε, ἂν πρέπῃ νὰ κρατῶ ἐδῶ, ἢ νὰ σᾶς ἐπιστρέψω τὴν ὁποίαν ἐπερικλείσατε συναλλαγματικήν.

Ἂς ἔλθωμεν εἰς τὰ ἀναγκαιότερα. Τὰ γνωστά σας θρυλλούμενα πρὸ ἡμερῶν ἐτάραξαν πολὺ τὴν ψυχήν μου, καὶ προσμένω μὲ ἀνυπομονησίαν νὰ μάθω, ἀπὸ τίνας, πῶς καὶ διὰ ποίαν κατεπείγουσαν ἀνάγκην, ἀπεφασίσθη ἡ καταφυγὴ εἰς τὴν εἴτε ὑπεράσπισιν, εἴτε προστασίαν εἴτε καί..... τῶν Ἄγγλων.

Στ. 12. Φανερὸ ὅτι κι ἐδῶ κάνει λάθος ὁ Κοραῆς.

Ἐπ. 4. Σημ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους Κ 10γ, ἀριθ. 16. Σχ. δισέλιδο. Διαστάσεις 0.26×0.207 μ.

Στ. 8. Οἱ ἐπιστολὲς καὶ τὸ ψήφισμα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Π. Κοντογιάννη ἔ. ἀ. σ. 102—106.

Στ. 23. Πρόκειται γιὰ τὴν αἴτηση προστασίας ἀπὸ τὴν Ἀγγλία. Τὸ κείμενό της βλ. στὸ *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ὕδρας*, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὕδρας*, τ. 1Ϛ' Πειραιεὺς 1932 σ. 161—169 καὶ στὴν *Ἱστορία* τοῦ Τρικούπη τ. Γ' Λονδῖνο 1862 σ. 388.

Ἄλλο χειρότερον, ἂν ὄχι τόσον κινδυνῶδες, τὸ κίνημα τοῦ μωροῦ Κεφαλᾶ, τοῦ ὁποίου αἱ φλυαρίαι μ' ἔριξαν εἰς ἀνέκφραστον ἀγανάκτησιν. Λυτὸς πολεμεῖ ὄχι μόνον τὴν πολιτικήν ἀλλὰ καὶ τὴν θρησκευτικήν μας κατάστασιν, ζητῶν νὰ μᾶς ὑποβάλῃ εἰς τὸν ζυγὸν Ἱεροκοσμικοῦ δεσπότου, ὅστις δὲν συγχωρεῖ εἰς τὴν ἐπικράτειάν του, νὰ θάπτωνται οἱ ταλαίπωροι Γραικοί, ὡς θάπτονται ὅλοι οἱ νεκροὶ ἀκόμη καὶ εἰς τὴν Ἀλιγέρην καὶ εἰς αὐτὸ τὸ Μαρόκον. Ἐκ τούτου συμπεραίνω ὅτι ὁ μωρὸς καὶ ἀχρεῖος Κεφαλᾶς δὲν ἐκινήθη ἀφ' ἑαυτοῦ του, ἀλλ' ἔγινεν ὄργανον τῆς Παπικῆς αὐλῆς καὶ ἐξαιρέτως τοῦ Σατανικοῦ τῶν Ἰησουϊτῶν τάγματος. Ὅπως ἂν ἦναι τὸ τόλμημα τοῦτο τοῦ ἀνοήτου μισέλληνος Κεφαλᾶ δὲν πρέπει νὰ μείνῃ ἀτιμώρητον. Χρεωστεῖ ἡ Κυβέρνησις, νὰ τὸν ἀποκηρύξῃ δημοσίως ὡς ἐχθρὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους, ἀπαγορεύουσα εἰς αὐτὸν νὰ μὴ τολμήσῃ νὰ πατήσῃ τὸ ἔδαφος τῆς ἐλευθερωμένης Ἑλλάδος.

Μὴν ἀμελήσετε νὰ ἐνεργήσητε τὴν δικαίαν ταύτην ποινὴν κατὰ τοῦ παπολάτρου Κεφαλᾶ. Εὐτυχεῖτε!

Ὁ φίλος σας **Ο.Ο.**

Προσφέρετε, παρακαλῶ σας εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἐν τοσούτῳ καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τὸ σέβας μου. Θέλω γράψειν εἰς αὐτήν, ὅταν εὐτυχήσω νὰ ἑτοιμάσω τίποτε.

23 Σεπτ. 1825

Πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως κυρίους
Ὀρλάνδον καὶ Λουριώτην

Εἰς Λονδῖνον

Καὶ μὲ ἄλλο χέρι: *διὰ μέσου τοῦ δούλου σας Στεφάνου Φραγκιάδη ὅστις σᾶς προσκυνεῖ.*

Πρβ. Τρικούπη, αὐτ. σ. 262—263, τὰ *Ὑπομνήματα* τοῦ Γερμανοῦ Π. Πατρῶν, Ἀθῆναι 1837 σ. 105, καὶ Driault-Lhéritier *Histoire diplomatique de la Grèce* τ. Α' (1925) σ. 293 κ. ἑξ. Ὁ Κοραῆς ἀπασχολήθηκε κι ἀλλοῦ ἀπὸ τὸ ζήτημα τοῦτο Βλ. *Ἐπιστολὲς Λαμαλᾶ* τ. Γ' σ. 922.

Στ. 24. Ὁ λόγος γιὰ τὸν διαβόητο Καπετὰν Νικ. Κεφαλᾶ ποὺ εἶχε παρουσιασθεῖ στὴ Ρώμη, δῆθεν ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Κυβερνήσεως νὰ ζητήσει τὴ βοήθεια τοῦ Πάπα στὸν Ἀγῶνα. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα βλ. συγκεντρωμένα ἀπὸ τὸν κ. Κ. Καιροφύλα στὸ π. *Νέα Ἑστία* τ. Ε' (1929) σ. 268—270.

Στ. 32. Γιὰ τὴν ἀντιπάθεια τοῦ Κοραῆ γιὰ τοὺς Ἰησουΐτες βλ. μερικὰ χωρία στὴν ἀκόλουθη μελέτη: Κ. Θ. Δημαρᾶ *Τὰ Νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ*, Ἀθῆναι 1940 σελ. 50 σημ. 3.

Στ. 39. Ο. Ο.=ὃν οἶδας· τύπος ὄχι σπάνιος στὶς ἐπιστολὲς τῆς Τουρκοκρατίας καθὼς καὶ ἄλλοι: «οἶδας τὸν γράψαντα» κ.τ.λ. Βλ. σχετικὰ ἀπὸ τὸν Θ. Φιλαδελφέα, *Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ* τ. Ε' (1901) σ. 195. Ὁ Κοραῆς φιλύποπτος πάντα καὶ προσεκτικός, μεταχειρίζεται συχνὰ τὰ δύο Ο ὅταν πράκειται γιὰ ζητήματα ὅπου ἡ γνώμη του θὰ κινδύνευε νὰ γίνει ἀντικείμενο ἐκμεταλλεύσεως ἀπὸ τρίτους στῶν ὁποίων τὰ χέρια θὰ μποροῦσε νὰ πέσει τὸ γράμμα του.

5

Φίλοι πολῖται,

Μετὰ δύο ἢ τρεῖς ἑβδομάδας ἔχω ἕτοιμον νέαν ἔκδοσιν ἑλληνικῶν συγγραφέων τὰ στείλω εἰς τὴν κυβέρνησιν, κατὰ τὴν φιλοφρόνησιν διὰ ψηφίσματος θέλησιν αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἀναγκάζομαι πρὸ τῆς ἀποστολῆς τὰ σᾶς ζητήσω τὰ μοῦ ἐμβάσετε τὴν ἀξίαν τῶν διορισθέντων 500 ταλάρων, ὄχι δι' ἄλλο πλὴν διὰ τὰ γνωρίσω πόσων ἀριθμῶν ἀνάλογον σωμάτων τῆς ἀργυρικῆς ποσότητος χρεωστῶ τὰ πέμψω. Γνωστοποιήσετέ με παρακαλῶ ἐνιαύσια, καὶ πρὸς τίνα θέλετε τὰ ταυτεύω τὴν κιβωτὸν ἢ τὰς κιβωτοὺς εἰς Μασσαλίαν δίδοντες καὶ εἰς ἐκεῖνον ἐντολὴν τὴν εἴδησιν τὰ κάμῃ τὴν πρέπουσαν ἀποστολήν.

Ἡ ἔκδοσις περιέχει δύο χωριστὰ συγγράμματα ἑνωμένα εἰς τόμον ἕνα, τὰ **Ἀπομνημονεύματα** *τοῦ Ξενοφῶντος καὶ τὸν* **Γοργίαν** *τοῦ Πλάτωνος, μαθητῶν καὶ τῶν δύο καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ἀρετῆς τοῦ Σωκράτους. Εἰς αὐτὰ ἐπερίλεισαν ὅλην τὴν Ἠθικὴν καὶ τὴν Πολιτικὴν ἐπιστήμην τοῦ διδασκάλου των, καὶ ἀπ' αὐτὰ ἔλπιζα μεγάλην ὠφέλειαν εἰς τοὺς νέους μας, ἐὰν ἡ κυβέρνησις τὰ μοιράσῃ, ὡς λέγει τὸ ψήφισμά της, εἰς μόνα καὶ μόνα τὰ σχολεῖα, μηδὲ συγχωρήσῃ νὰ σκορπισθῶσιν ἀνοικονομήτως εἰς ἀνθρώπους ὁμοίους μου τουρκογέροντας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν ἐλπίζεται πλέον οὐδεμία ὠφέλεια εἰς τὴν κινδυνεύουσαν πατρίδα. Τί λέγω, ὠφέλεια ; Εἴθε μὴν ἦσαν ἄλλο παρὰ ἀνωφελεῖς ! Ἀλλὰ τώρα, αἱ διχόνοιαι καὶ τὰ ἄλλα αἰσχρὰ τῶν πάθη κινδυνεύουν νὰ ὑποτάξωσι τὴν ταλαίπωρον πατρίδα των εἰς Τούρκους ἐναγγελλομένους εὐαγγελικούς, ἀφοῦ τὴν ἐλευθέρωσαν ἀπὸ Τούρκους τοῦ Κορανίου. Προσμένω κατὰ πᾶσαν στιγμὴν νὰ ἀποπληχθῶ ἀπὸ τὴν ἀγανάκτησίν μου.*

Γράψετέ με, παρακαλῶ σας, ἂν ἦναι ἐλπὶς ἀπὸ τὸν Κοκράνην, ἂν ἦναι ἐλπὶς ἀπὸ τὰς ἐκ τῆς Ἀμερικῆς φρεγάδας, καὶ εἴτι ἄλλο ἐξεύρετε

Ἐπ. 5 Σημ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους Κ 10 καὶ ἀριθ. 17. Σχ. τετρασέλιδο. Διαστάσεις διπλωμένου 0.26×0.206 μ.

Στ. 2 Βλ. σχετικὰ *Ἐπιστ. Λαμπελᾶ* τ. Γ' σ. 312.

Στ. 18 Κι ἀλλοῦ μιλεῖ ὁ Κοραῆς γιὰ τοὺς «Τουρκογέροντες», τοὺς ἀνθρώπους δηλαδὴ ποὺ ἀνατράφηκαν καὶ γέρασαν ὅσο οἱ Τοῦρκοι κυβερνοῦσαν. Ἀπὸ κείνους τίποτε δὲν περιμένει· πρέπει νὰ λείψουν ἐκεῖνοι γιὰ νὰ προκόψει τὸ Γένος. Βλ. τὸν ὅρο ἐξηγημένο στὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ *περὶ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων διάλογος* ποὺ προτάσσεται στὰ *Πολιτικὰ* τοῦ Πλουτάρχου Παρίσι, 1824 στὴ σ. 18, ἐπίσης Ξενοφῶντος *Ἀπομνημονεύματα* ... Παρίσι 1825 στὰ προλεγόμενα σ. νς'. *Ἐπιστ. Λαμπελᾶ* τ. Γ' σ. 681, 980 κ. ἀ. Ἡ λέξη εἶναι τοῦ Κοραῆ.

Στ. 22 Φανερὸ ὅτι πρόκειται πάλι γιὰ τὴν Ἀγγλία.

Στ. 25 Ὁ Κοραῆς ὅπως ὅλοι τότε οἱ Ἕλληνες, πολλὲς ἐλπίδες ἐστήριζε στὸν Κόχραν· γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον ποὺ ἔδειξε στὸ ζήτημα τοῦτο, βλ. *Ἐπιστ. Λαμπελᾶ* τ. Γ' σ. 318, 333—335, 339, 340, 348.

Στ. 26 Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1826 ἔφθασε ἡ μοναδικὴ φρε-

παρηγορητικὸν τῆς παιδορρηξίας μου. Προσμένων ἀπόκρισιν, σᾶς εὔχομαι εὐδαιμονίαν !

Ἐκ Παρισίων, 11 Νοεμβρίου. 1825

Ὁ Κοραῆς

Ἐκ τῆς κατοικίας μου, rue de Madame No 15. Τὴν ἐπιστολήν σας τῆς 6 Ὀκτωβρίου ἔλαβα. Τὸν κύριον Φραγκιάδην ἀσπάζομαι. Ἔλαβα τὴν ἐπιστολήν του τῆς 2 Νοεμβρίου.

A Monsieur Monsieur Jean Orlando, 29 Sackville Street Picadilly

A. Londres

6

Ἴσον τῆς σταλείσης εἰς τὸν κ. Γ. Σπαντολάκην,

Εἰς Παρισίους

Πρὸς τοὺς ἐν Λονδίνῳ Ἐπιτρόπους τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως Ι. Ὀρλάνδον, Α. Λουριώτην, καὶ Γ. Σπαντολάκην

Φίλοι πολῖται,

Τὴν 2 τοῦ παρόντος κατεύθυνα εἰς τὸν ἐν Μασσαλίᾳ Θεόδωρον Ἠρασκάκην δύο κιβωτοὺς Ε. Κ. 1—2 περιεχούσας βιβλία διὰ τὴν κυβέρνησιν. Αὐτὰ εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ Ξενοφῶντος, ἑνωμένα μὲ τὸν Γοργίαν τοῦ Πλάτωνος, σώματα 300, ἐκ τῶν ὁποίων λογαριάζω μόνα σώματα 295 πρὸς 10 φράγκα. . . . . φρ. 2950

ἀφαιρῶ 10/100 » 295

2655

Πρόσθ. Κιβωτίων 2 καὶ ἄλλα ἔξοδα. . . . » 20

φρ. 2675

Τόσα ἔλαβα (2675) καὶ ἀπὸ τοὺς Ternaux et Gandolphe, καὶ ἐξο-

γάτα μας, ἡ *Ἑλλάς*, ἀπὸ τὴν Ἀμερική. (Βλ. *Γεν. Ἐφημ.* ἀρ. 9 τῆς 4 Δεκεμβρίου 1825 σ. 31). Τόσο τὰ τοῦ Κόχραν ὅσο καὶ τὰ τῶν πλοίων τῆς Ἀμερικῆς, βρίσκει ὁ ἀναγνώστης στὸν Ἀνδρεάδη Ἔ. ἀ. Ὅμως καὶ γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο ἰσχύουν ὅσα εἶπα πιὸ πάνω (σελ. 474 σημ. 1) σχετικὰ μὲ τὰ Ἀρχεῖα. Γιὰ τὰ πλοῖα τῆς Ἀμερικῆς βλ. καὶ Σ. Θ. Λάσκαρι, *Ὁ Φιλελληνισμὸς ἐν Ἀμερικῇ κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν*. Ἀθῆναι, 1927 σ. 51—5.

Ἐπ. 6 Σημ. Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους Κ 10γ, ἀριθ. 18. Σχ. δισέλιδο. Διαστάσεις 0.21×0.18 μ. Γραμμένο ἴσως ἀπὸ ἄλλο χέρι· μόνο ἡ ὑπογραφὴ ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν Κοραῆ, καθὼς καὶ τὸ δεύτερο ὑστερόγραφο.

Στ. 2. Ὁ Σπαντολάκης βρισκόταν τότε στὸ Παρίσι γιὰ νὰ προμηθεύσει ἀξιωματικοὺς στὴν Ἑλλάδα. Βλ. σχετικὸ *Ὁ Ὀρλάνδος Ἀπολογούμενος* σ. 45.

φλίζω τὴν ἀποστολήν εὐχόμενος καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν καὶ εἰς σᾶς, φίλοι πολῖται, ν' ἀκολουθῆτε εἰς ὅλας σας τὰς πράξεις τὰ σωτήρια τοῦ Σωκράτους παραγγέλματα.

Ὁ φίλος **Κοραῆς**

Τὰ συμπεμπόμενα εἰς τὴν παροῦσαν τρία σώματα προσφέρονται εἰς τοὺς τρεῖς Ἐπιτρόπους.

4 Δεκεμβρίου, 1825

Τὰ δύο ἐκ τῶν τριῶν σώματα θέλει σᾶς τὰ στείλειν ἢ φέρειν ὁ κ. Σπανιολάκης.

Γ'

Οἱ ἐπιστολὲς ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ ἔρχονται νὰ συνταχθοῦν ἀφ' ὅσες ἄλλες εἶχαν περισωθεῖ καὶ δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν Ἐπιτροπή· μᾶς δίνεται λοιπὸν μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῶν σχέσεων τοῦ Κοραῆ στὴν περίοδο αὐτὴν καθὼς καὶ τῆς συμβολῆς των στὴν ἐθνικὴ προσπάθεια στὰ κρίσιμα ἐκεῖνα χρόνια.

Ἔτσι ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ σὰν κάτι χαρακτηριστικὸ ὅτι μόλις ἔφθασαν ὁ Ὀρλάνδος καὶ ὁ Λουριώτης στὸ Λονδῖνο[1] ἐπιφορτισμένοι πιὰ μὲ ἐπίσημη ἐθνικὴ ἀποστολή[2], μία ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνέργειές τους ἐστάλησε νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κοραῆ, γράφοντάς του ἕνα μακρὺ γράμμα, ὅπου ζητοῦν γιὰ διάφορα ζητήματα τὴν συμβουλή του, στὶς 9 Φεβρουαρίου 1824[3]. Στὸ γράμμα αὐτὸ ποὺ θίγει ζητήματα ἐθνικὰ σπουδαιότατα, ἀπήντησε ὁ Κοραῆς στὶς 21 Φεβρουαρίου 1824[4], ξεκαθαρίζοντας στὴν ἀπάντησή του ἕνα τὰ σημεῖα ποὺ ἔθιγαν οἱ ἐπιστολογράφοι. Γιὰ λόγους ποὺ δὲν γνωρίζω, ἐθελημένους ἴσως, ἀλλὰ μᾶλλον, καθὼς νομίζω, τυχαίους[5], τὸ γράμμα αὐτὸ

1) Ἡ ἡμερομηνία τῆς ἀφίξεώς τους δὲν μᾶς εἶναι ἀκριβῶς γνωστή. Κλίνει μᾶλλον νὰ πιστέψω τὶς 26 Ἰανουαρίου 1824. (Ἀρχεῖο Κουντουριώτη, τ. Β' σ. 147. Βλ. ὅμως καὶ Ἀρχεῖο Ὕδρας τ. Γ' σ. 34, καὶ Τρικούπη Ἐ. ἀ. τ. Γ' σ. 125 καὶ Ἀνδρεάδη Ἐ. ἀ. σ. 16).

2) Ὁ Λουριώτης δὲν εἶναι πρώτη φορὰ ποὺ ἐρχόταν καὶ ἀπίθανο εἶναι νὰ μὴν εἶχε σύνδεσμο μὲ τὸν Κοραῆ ἀπὸ χρόνια πρίν. Ὅμως ἡ πιὸ στενὴ καὶ παλιὰ σχέση εἶναι μεταξὺ Ὀρλάνδου καὶ Κοραῆ, καθὼς ξέρουμε ἀπὸ τὸ κάπως ζωηρὸ γράμμα τοῦ Κοραῆ ἀπὸ 22 Φεβρουαρίου 1807 Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ (τ. Γ' σ. 947) ἀλλὰ ἰδίως ἀπὸ τὰ ἄλλα περιστατικὰ ποὺ θὰ συναντήσουμε πιὸ κάτω στὰ 1823 ὅμως ὁ Κοραῆς εἶχε ξεχάσει τὸν Ὀρλάνδο. Βλ. αὐτ. τ. Γ' σ. 830.

3) Ἐπιστολὲς Κοντογιάννη Ἐ. ἀ. σ. 76--7.

4) Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ τ. Γ' σ. 978—83.

5) Στὴν ἔκδοση Δαμαλᾶ τὸ γράμμα παρουσιάζεται ἀχρονολόγητο· ἐπόμενο εἶναι νὰ ἐξέπεσε τὸ τέλος του ποὺ θὰ περιεῖχε τὴν ἡμερομηνία, καθὼς συχνὰ ἔκανε ὁ Κοραῆς, καὶ ἔτσι νὰ ἔμεινε κολοβό. Καὶ στὸ πρόχειρο ἡ ἡμερομηνία εἶναι, καθὼς βλέπει ὁ ἀναγνώστης στὸ τέλος. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ αἴρει καὶ τὴν πιθανότητα

δημοσιεύθηκε κολοβωμένο κατὰ τὸ τέλος του στὴν ἔκδοση τοῦ Δαμαλᾶ· δημοσιεύω ἐδῶ τὸ τιμῆμα τοῦτο ἀπὸ τὸ πρόχειρο τοῦ γράμματος ποὺ ὑπάρχει στὴν βιβλιοθήκη Κοραῆ στὴ Χίο[1]. Ἔτσι, μετὰ τὴν λέξη **αὐτονομίας** τῆς ἐκδόσεως Δαμαλᾶ[2], ἀκολουθεῖ:

Περὶ δὲ τοῦ τάγματος τῶν * * *, τὴν πρώτην φορὰν ὅτε τὸ ἤκουσα, ὀλίγον ἔλειψε ν' ἀποπληχθῶ, ὀλίγον ἔλειψε (συγχωρήσετέ με τὴν βλασφημίαν) νὰ ἐπιθυμήσω τοὺς Τούρκους· ἀλλὰ κατ' ὀλίγον ἐδιωκέδασα ἔπειτα τὸν φόβον μου, συλλογιζόμενος πρῶτον ὅτι τοὺς λείπουν τὰ μέσα, καὶ δεύτερον ὅτι δὲν συμφέρει κατ' οὐδένα τρόπον εἰς τὸ πολίτευμα τῶν Ἄγγλων ἡ ἀνάστασις τοῦ τάγματος· μ' ὅλα ταῦτα ὅπως ἂν καὶ ὅπου καταντήσῃ ἡ περὶ τούτου βουλὴ τῶν ἀλλογενῶν ἀπὸ σᾶς κρέμεται ἂν ἡ ὁμόνοια σᾶς καταστήσῃ, ὡς ἔλεγα, σεβαστοὺς τὰ ἀποιμακρύνετε ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα τὸν κίνδυνον τυθιον. Ἐὰν σᾶς τοὺς προβάλωσι, πιθανὸν ὅτι μέλλουν νὰ τοὺς προβάλωσιν ὡς συμμάχους· ἀλλὰ τίνα χρείαν συμμάχων ἔχουν οἱ γενταῖοι μας ταῦται, οἵτινες ἐκατόρθωσαν εἰς μικρὸν καιροῦ διάστημα πλειότερα ὅσων ἔπραξε τὸ τάγμα εἰς τριακοσίων ἐτῶν διάστημα κατὰ τοῦ τυράννου μας. Πάλιν τὸ λέγω, ἂν ὁμονοεῖτε, τίποτε δὲν ἔχετε νὰ φοβῆσθε· ἂν σᾶς λείψῃ ὁ ἱερὸς δεσμὸς τῆς ὁμονοίας, μέλλετε νὰ δείξετε, ὅτι χύνετε τὸ αἷμα σας ὄχι διὰ τὴν πατρίδα, ἀλλ' ὡς μισθωτοὶ στρατιῶται, ἑτοιμάζοντες εἰς ἄλλους τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἀγαθῶν τῆς πατρίδος.

Μακρὰν ἀπὸ μᾶς, ἄνδρες Ἕλληνες, τοσαύτη καταισχύνη! Εὐδαιμονεῖτε ἐργαζόμενοι τὴν εὐδαιμονίαν τῆς πατρίδος.

21 Φεβρουαρίου 1824 20

Μετὰ τὴν ἀπάντηση αὐτὴ διακόπτεται ἡ σωζομένη ἀλληλογραφία γιὰ ἕνα χρόνο περίπου· στὸ μεταξὺ δὲν ἔχουμε ἀσφαλὲς τεκμήριο γιὰ χαμένα

νὰ μὴν ἔστειλε τὸ τέλος ὁ Κοραῆς. Ἡ ὑπογραφὴ ποὺ παρουσιάζεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου τοῦ Δαμαλᾶ ἀποτελεῖ μεταγενέστερη προσθήκη.

1) Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Στ. Καββάδα, Διευθυντὴ τῆς Βιβλιοθήκης Κοραῆ ποὺ μοῦ ἐπέτρεψε νὰ τὸ δημοσιεύσω.

2) Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ τ. Γ' σ. 984.

Σημ. Ἐπιστ. Στ. 1 ὁ Κοραῆς ἔγραψε πρῶτα «ἀγάμων» κατόπιν τὸ διέγραψε καὶ τὸ ἀντικατέστησε ἀπὸ πάνω μὲ τοὺς τρεῖς ἀστερίσκους· συνεπῶς καὶ τὸ γράμμα τρεῖς ἀστερίσκους θὰ εἶχε. Φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρόταση τῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας ποὺ τὴν ὑπονοοῦν ὁ Ὀρλάνδος καὶ ὁ Λουριώτης στὸ γράμμα τους μὲ τὶς λέξεις «σταυροφορικὴ ἀποστολή». (Ἐπιστολὲς Κοντογιάννη σ. 77). Γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο βλ. ἰδίως Κ. Σάθα Ἱστορικαὶ Διατριβαί... Ἀθῆναι 1870, σελ. 1—94, Ἀρχεῖο Ὕδρας τ. Γ' σ. 169 κ. ἑξ., Ἀνδρεάδη Ἐ. ἀ. σ. 11—12 καὶ Driault—Lhéritier Ἐ. ἀ. σ. 208—215.

γράμματα, ἀλλὰ οὔτε ἔχουμε λόγο νὰ πιστεύουμε πὼς διεκόπη ἡ ἀλληλογραφία· ἄλλωστε εἶναι φανερὸ πὼς ἡ διάσωση τῶν ἕξη τούτων γραμμάτων ὀφείλεται στὸ ὅτι θέτουν ζητήματα διαχειριστικά, γιὰ τὰ ὁποῖα δοσίλογοι εἶναι ὁ Ὀρλάνδος καὶ ὁ Λουριώτης. Ἔτσι ἡ γνωστή μας ἀλληλογραφία ξαναρχίζει μὲ ἕνα χαμένο γράμμα τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὸν Κοραῆ, μηνολογημένο ἀπὸ 3 Μαρτίου 1825, στὸ ὁποῖον ἀπαντᾶ ὁ Κοραῆς μὲ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δημοσιευόμενα ἐδῶ γράμματά του.

Τὰ ἕξη γράμματα ἀποτελοῦν καὶ χρονολογικὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιεχομένου δύο χωριστὲς ὁμάδες, 1-2-3 καὶ 4-5-6· μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων παρεμβάλλονται, ἀποκαθιστῶντας ὁπωσδήποτε τὴν συνοχή, δύο ἄλλες ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ, ἄσχετες ἀπὸ οἰκονομικὰ ζητήματα, μὲ ἡμερομηνία 22 Ἰουνίου[1] καὶ 6 Αὐγούστου[2], καθὼς καὶ μία τῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὸν Κοραῆ, ἀπὸ 19 Αὐγούστου[3]· τὸ τελευταῖο τοῦτο γράμμα ἀναφέρεται καὶ στὸ ὑπ' ἀρ. 4 γράμμα τοῦ Κοραῆ ποὺ δημοσιεύεται ἐδῶ. Μεταγενέστερα γράμματα σχετικὰ δὲν γνωρίζω.

Ἡ πρώτη ὁμάδα τῶν γραμμάτων ἀφορᾶ στὸ ζήτημα ποὺ ξεκαθαρίζουν ὁ Ὀρλάνδος καὶ ὁ Λουριώτης στὴν *Ἀπολογία*[4]. Ἂν καὶ δὲν σώζονται τὰ γράμματά τους, φανερὸ εἶναι ὅτι ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία θέλησαν νὰ ἐνισχύσουν μὲ 2000 φράγκα τὸν Κοραῆ, τοῦ ὁποίου ἡ παντοτεινὴ ἀνέχεια εἶχε φθάσει πλέον στὸ ἀπροχώρητο ἐκεῖνο τὸν καιρό[5]· ὄχι μόνο ἴχνος τέτοιας ἐντολῆς δὲν βρίσκουμε στὴν *Ἀπολογία*, ἐντολῆς ποὺ τὸ κάτω κάτω θὰ τοὺς ἀπήλλασσε ἀπὸ τὴν σχετικὴ κατηγορία, ἀλλά, ὅπως θὰ συμπεράνουμε πιὸ κάτω μὲ ἀρκετὴ νομίζω βεβαιότητα, καὶ τὸ ζήτημα τῆς τακτικῆς ἐτησίας κυβερνητικῆς χορηγίας, ὁ Ὀρλάνδος φαίνεται νὰ τὸ προκάλεσε· ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ καὶ ἀπὸ χαρακτῆρα καὶ ἀπὸ τὴν ἐντολὴ ποὺ εἶχε λάβει, εἶχε ἀναλάβει στὸ Λονδῖνο πρωτοβουλίες ἡμιεπισήμου πρεσβείας. Ὁ Κοραῆς λέει ὅτι ἕνα μῆνα νωρίτερα θὰ εἶχε δεχθεῖ τὰ χρήματα «μὲ πλειοτέραν εὐχαρίστησιν»[6]· ὁ λόγος εἶναι ποὺ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πρώτη Ἰανουαρίου τοῦ 1825 λάβαινε ὑπὸ μορφὴν δανείου, μὲ ἐνέχυρο τὴν

---

1) *Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ* τ. Γ' σ. 948 κ. ἑξ.

2) αὐτ. σ. 951

3) *Ἐπιστολὲς Κοντογιάννη* ἔ. ἀ. σ. 105

4) Βλ. πιὸ πάνω σελ. 475.

5) Λίγους μῆνες πρὶν εἶχε περιέλθει σὲ τέτοια κατάσταση, ὥστε ἀναγκαζόταν νὰ πουλεῖ βιβλία ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη του. Βλ. γράμμα πρὸς τὸν Γώτια ἀπὸ 7 Νοεμβρίου 1824 (*Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ* τ. Γ' σ. 223) καὶ πρὸς τὸν ἴδιο ἀπὸ 5 Ἰουλ. 1824 (αὐτ. τ. Γ' σ. 214), καθὼς καὶ πρὸς τὸν Ζ. Βλαστὸ ἀπὸ 7 Νοεμβρίου 1824 (αὐτ. τ. Γ' στὴ σ. 400). Τὸν ἐτήσιο προϋπολογισμό του σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, βλ. αὐτ. τ. Γ' σ. 402-403.

6) Βλ. πιὸ πάνω σ. 476.

Βιβλιοθήκη του καὶ τὶς ἐκδόσεις του, μιὰ σταθερὴ ἐπιχορήγηση ἀπὸ μερικοὺς θαυμαστές του[1]. Χαρακτηριστικὴ ὅμως τοῦ αὐστηροῦ ἤθους τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἡ τυπικότης μὲ τὴν ὁποία ἀντιμετώπισε τὴν χορηγία, ἔτσι ὥστε καὶ τὸ σύνολο νὰ προϋπηλθεῖ νὰ ἀπορρίψει, ἀλλὰ καὶ νὰ φιλάσει νὰ ἐπιστρέψει ἕνα μέρος της, γιατὶ ὁ λογαριασμός του εἶταν κατώτερος ἀπὸ τὸ ποσὸν ποὺ εἶχε λάβει. Ἀλλὰ καὶ τῆς ἀριλοκερδείας του χαρακτηριστικὸ ἔχουμε, ποὺ μήτε πέρασε ἀπὸ τὸν νοῦ του νὰ ἐφαρμόσει ἀκριβῶς τὴν ἐντολὴ καὶ νὰ στείλει τόσα βιβλία ὅσα εἶταν ἀνεγκαῖα γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ ἡ ἀξία τῶν δύο χιλιάδων φράγκων.

Μὰ ὁ Ὀρλάνδος, καθὼς φαίνεται, ἐπιθυμοῦσε ἡ χορηγία αὐτὴ νὰ καθορισθεῖ μὲ τρόπο διαρκέστερο. Γιὰ τοῦτο βλέπουμε νὰ δίνει ἐντολὴ στὸν Ν. Μαυρομμάτη νὰ εἰσηγηθεῖ προφορικὰ στὸν Γ. Κουντουριώτη κάποιο ζήτημα σχετικὸ μὲ τὸν Κοραῆ[2]· στὶς 10 Μαρτίου, λοιπόν, ἐκδίδεται ἡ ἀπόφαση τοῦ Ἐκτελεστικοῦ «νὰ ἐξοδεύωνται ἐτησίως ἀπὸ τὸ ἐθνικὸν ταμεῖον πεντακόσια τάλληρα εἰς ἀγορὰν τῶν ὑπὸ τοῦ Κοραῆ ἐκδιδομένων βιβλίων» καὶ σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ Ὀρλάνδου διαβιβάζεται σ' ἐκεῖνον γιὰ νὰ τὴν ἀνακοινώσει στὸν Κοραῆ[3]. Ἔτσι τὸ τέταρτο γράμμα τοῦ Κοραῆ μᾶς φέρνει στὴν δεύτερη ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις ποὺ θίγει ἡ *Ἀπολογία*· στὸ γράμμα τοῦτο δείχνει τὴ χαρά του ποὺ χάρις στὴν ἀπόφαση τῆς Κυβερνήσεως οἱ κλασσικοὶ θὰ μποροῦσαν στὰ σχολεῖα[4], ἐπιφυλάσσεται ὅμως νὰ λάβει τὰ χρήματα ὅταν θὰ ἔχει τέλοσπαντι ἄλλο ἕτοιμο· στὸ ἑπόμενο γράμμα πληροφορεῖ πῶς ἐκδίδει τὸ καινούριο του βιβλίο, καὶ στὸ τελευταῖο βεβαιώνει τὴν λήψη τῶν χρημάτων καὶ τὴν ἀποστολὴ τῶν βιβλίων.

Ὅμως αὐτὴ ἡ μειονομένη ἐνέργεια τοῦ Κοραῆ δὲν σημαίνει καθόλου καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐτησίας χορηγίας· στὸν Μαυροκορδάτο γράφει πῶς τὴν δέχεται «διὰ μόνην πρώτην καὶ τελευταίαν φοράν»[5] στὸν Ζ. Βλαστὸ γράφει ρητὰ πῶς ἀπέρριψε τὴν χορηγία[6]. Ὁ λόγος δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ τὸ ὀξὺ αἴσθημα τῆς ἀνεξαρτησίας ποὺ ἄλλοτε κατ' ἐπανάληψιν τὸν ἔκανε νὰ

---

1) Βλ. Α. Ζ. Μάμουκα *Ἀδαμαντίου Κοραῆ Τὰ μετὰ θάνατον εὑρεθέντα συγγράμματα...* τ. Α' Ἀθῆναι 1881, πρόλογος στὶς σ. ηδ' ης' καὶ *Ἐπιστολὲς Λαμπλᾶ*, τ. Γ' σ. 399 κ. ἑξ. καὶ αὐτ. σ. 223.

2) *Ἀρχεῖο Κουντουριώτη* τ. Α' σ. 117. Συνιστᾶ στὸν Κουντουριώτη γιὰ τὸν Κοραῆ «νὰ τὸν προσπαθήσῃ», δηλαδὴ νὰ τὸν φροντίσει, νὰ προσπαθήσει γιὰ κεῖνον «τὰ ὅσα παρήγγειλα τὸν Μαυρομμάτην νὰ τὸν εἰπῇ διὰ λόγου, καὶ νὰ μὲ γράψῃ διὰ νὰ τὸν πληροφορήσω» (γράμμα τῆς 15 Φεβρουαρίου 1825).

3) Βλ. *Ἐπιστολὲς Κοντοχιάννη* σ. 104 καὶ 105.

4) Βλ. καὶ *Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα καὶ Πλάτωνος Γοργίας*... Παρίσι 1825, τὰ προλεγόμενα τοῦ Κοραῆ στὴ σ. μη' σημ. 1.

5) *Ἐπιστολὲς Κοντοχιάννη* σ. 111.

6) Γράμμα τῆς 28 Μαρτίου 1826, *Ἐπιστολὲς Λαμπλᾶ*, τ. Γ' στὴ σ. 418.

ἀπορρίψει χορηγίες κι ἄλλες ἐνισχύσεις: «ἤμεινε πένης... διὰ νὰ φυλάξω τὴν ἀνεξαρτησίαν μου» [1] καὶ εἶναι περίεργο πῶς μιὰ τέτοια χορηγία, ποὺ μὲ τέτοιον τρόπο τὴν ἐδέχθηκε, ἢ καλύτερα τὴν ἀπέρριψε ὁ Κοραῆς, βρέθηκαν ἄνθρωποι νὰ τὴν θεωρήσουν γιὰ δωροδοκία κυβερνητική. Ἔτσι ὁ Μ. Οἰκονόμου γράφει σχετικὰ μὲ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Γ. Κουντουριώτη τὰ ἀκόλουθα: «Μέλλοντος δὲ νὰ ἐκστρατεύσῃ ἐπέμφθησαν βοήθειαί τινες ἔκ τε τοῦ δανείου, καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Κουντουριώτου, καὶ ὑπὸ τοῦ Μαυροκορδάτου ἰδιαιτέρως, δίστηλα 500 εἰς τὸν ἐν Παρισίοις Α. Κοραῆν, εἰδοποιοῦμενον καὶ περὶ τῆς προκειμένης ἐκστρατείας καὶ λοιπῶν' (διὰ νὰ γράφῃ δηλαδὴ ὑπὲρ αὐτῶν)» [2]. Τὴν πληροφορία περισσότερο καὶ ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ ἀπὸ τὶς χρονολογίες καὶ ἀπὸ τὰ γράμματα [3], τὴν διαψεύδει τὸ ἦθος τοῦ Κοραῆ [4].

Ὅπως συνήθιζε ὁ Κοραῆς, τὰ γράμματά του συνοδεύονται μὲ γνῶμες γενικώτερες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀφήνοντας τὶς κρίσεις του γιὰ τὴν ἠθοπλαστικὴ σημασία τῶν κειμένων ποὺ ἐκδίδει ἢ γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ κατάσταση τῆς Ἑλλάδος στὶς δεινὲς ἐκεῖνες στιγμές, σημειώνω μονάχα λίγα λόγια σχετικὰ μὲ τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ νεοσυστάτου Κράτους.

1) *Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ* τ. Β' Ἀθῆναι 1885 σ. 31. Βλ. καὶ αὐτ. τ. Β' σ. 8, 377, 434—435, τ. Γ' σ. 418 κ. ἀ.

2) Μ. Οἰκονόμου *Ἱστορικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ὁ Ἱερὸς τῶν Ἑλλήνων Ἀγών*... Ἀθῆναι 1873 στὶς σ. 496—497. Ἡ πληροφορία πέρασε σὲ νεώτερα δημοσιεύματα ἐξ ἴσου ἀνεξέλεγκτα: «Περίεργον δὲ ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Κοραῆς ἐπληρώθη ποτὲ διὰ δημοσιογραφικὰς ὑπηρεσίας, κατὰ τὸν γράψαντα ἱστορικὰς ἀναμνήσεις Μιχαὴλ Οἰκονόμου...» Ἀνδρέου Κ. Χούμη, *Περὶ τυπογραφίας ἐν Σύρῳ*.... Σύρος 1901 (=*Χιακὸν Ἀρχεῖον. Ἐκδίδεται Ἐπιμελείᾳ Ἰωάννου Βλαχογιάννη*.... τ. Ε', 1911, στὶς σ. 554—555). Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Κοραῆ μεταχειρίσθηκαν σὲ διάφορες περιστάσεις τὸ ὅπλο τῆς συκοφαντίας ἐναντίον του· ἀλλὰ γι' αὐτό, ἄλλοτε.

3) Νομίζω ὅτι ἔδειξα πὼς ἡ ἰδέα ἦρθε ἀπὸ τὸν Ὀρλάνδο ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία· ἐξ ἄλλου ὅταν βγῆκε ἡ ἀπόφαση, εἶταν ἀργὰ γιὰ νὰ ἀνακοινωθεῖ ἀποτελεσματικὰ στὸν Κοραῆ. Τέλος, τὸ γράμμα τοῦ Μαυροκορδάτου καμμιὰ ὑπόδειξη δὲν περιέχει.

4) Τὸν ἄλλο χρόνο, 1826, σύμφωνα μὲ τὴν δήλωσή του, ὁ Κοραῆς δὲν ἔστειλε στὴν Κυβέρνηση τὴν νέα του ἔκδοση, τὸν λόγο τοῦ Λυκούργου κατὰ Λεωκράτους (βλ. *Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ* τ. Γ' σ. 318 καὶ 319). Ἔτσι ἡ σχετικὴ ἀπόφαση τῆς Κυβερνήσεως ἀτόνησε ὥς τὸ 1827, ὁπότε ὁ Καποδίστριας θέλησε νὰ συνεχίσει μὲ κάποιο τρόπο τὴν κεκαλυμμένη χορηγία (βλ. *Ἐπιστολὲς Κοντογιάννη* σ. 119, 120, 122, καὶ 123). Γιὰ τὶς δυὸ συνολικὰ ἀγορὲς ποὺ τοῦ ἔκανε τὸ Κράτος στὰ 1825, βρίσκονται μερικὲς πληροφορίες μέσα στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Κοραῆ· τὶς ἐσημείωσα πιὸ πάνω· προσθέτω ἀκόμη ὅτι τῆς ἀποστολῆς μνεία γίνεται στὶς *Ἐπιστολὲς Ἱμπρασακάκη* σελ. 14 καὶ 20, *Κοντογιάννη* σελ. 112, καὶ 113, *Δαμαλᾶ* τ. Γ' σελ. 920 καὶ 940. Τὰ βιβλία αὐτὰ φαίνεται ὅτι στὸ σύνολό τους σκόρπισαν καὶ χάθηκαν μέσα στὴ γενικὴ ἀκαταστασία τῶν καιρῶν. Βλ. σχετικὰ *Ἐπιστολὲς Κοντογιάννη* σελ. 121—122, καὶ *Ἑρμ.* τ. Δ' (1829) στὶς σ. 310—311 καὶ 312.

Θιασώτης τῶν γαλλικῶν ἰδεῶν (στὴν ἀμεροληψία του ἐφαρμογὴ καθ' ὅσον ἀφορᾶ στὴν πολιτεία), δύσπιστος πρὸς τὴν Ἀγγλία ἐξ αἰτίας τῆς προηγουμένης της πολιτικῆς, ὅταν ἔβλεπε ἀδυναμία τοῦ Γένους νὰ ὀρθοποδήσει μόνο του, πάντα πρὸς τὴν Γαλλία, τὴν θετή του πατρίδα, ἔστρεφε τὰ μάτια του καθὼς εἶναι φυσικό. Ἔτσι ἄλλωστε θεωρήθηκε, στὰ χρόνια τοῦ Ἀγῶνα—καὶ πρὶν ἀκόμη—σὰν τὸ καταλληλότερο πρόσωπο γιὰ νὰ χρησιμεύσει σὰν μεσάζων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες πρὸς τοὺς Γάλλους) [1]. Γιὰ τοῦτο τὸν βλέπουμε νὰ ἀνησυχεῖ ὅταν γίνεται ἡ πρόταση πρὸς τὴν Ἀγγλία [2]. Μὰ ἀκόμη μεγαλύτερη εἶναι ἡ δυσπιστία του πρὸς τὴν ἱεροκοσμικὴ ἐξουσία τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικὰ πρὸς τὴν ἀνάμιξη τοῦ κλήρου μέσα στὴν Πολιτεία· καὶ ἐξηγεῖται ἐντελῶς ἡ ἀγανάκτησή του εἴτε ὅταν γίνεται λόγος γιὰ συνεργασία μὲ τοὺς Ἱππότες τῆς Μάλτας, καθὼς φαίνεται στὸ ἀπόσπασμα ποὺ δημοσίευσα πιὸ πάνω, εἴτε ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν προστασία τοῦ Πάπα. Στὴν τελευταία μάλιστα αὐτὴ περίπτωση ἴσως μπορεῖ κανεὶς νὰ διαγνώσει καὶ μιὰν ἀμεσώτερη ἐπίδραση τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν ἀποκήρυξη τοῦ Κεφαλᾶ: ὄχι μόνο ἡ ἀποκήρυξη τοῦ Κεφαλᾶ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ γίνεται σχεδὸν μὲ τὶς ἴδιες λέξεις τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κοραῆ [3], ἀλλὰ καὶ ἕνα μῆνα ἀκριβῶς μετὰ τὸ γράμμα του [4] δημοσιεύεται στὴ Γενικὴ Ἐφημερίδα ἡ ἐπίσημη ἀποκήρυξη ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση. Ἔτσι ἡ φρόνηση τοῦ Κοραῆ στὰ

1) Στὰ 1825 ἀκριβῶς, ὅταν ἀποφασίσθηκε νὰ γίνει πρόσκληση—ἰδιωτικὴ—Γάλλου πρίγκηπος στὴν Ἑλλάδα, ἐκεῖνοι ποὺ θὰ τὴν διεπραγματεύοντο εἶχαν λάβει ἐντολὴ πρὶν φθάσουν στὸ Παρίσι νὰ ἔρθουν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κοραῆ (*Ἀρχεῖο Κουντουριώτη* τ. Ε' 1927, σ. 268 σχετικὰ μὲ σ. 258). Οἱ Χιῶτες πάλι τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1828, ἐκεῖνον θέλησαν νὰ διορίσουν ἀντιπρόσωπό τους γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὶς διεκδικήσεις τους (*Χιακὸ Ἀρχεῖο* τ. Γ' Ἀθῆναι 1910, σ. 445—449, 452, 454—455). Μὰ καὶ οἱ Σουλιῶτες, πολλὰ χρόνια νωρίτερα, φαίνεται ὅτι ἀπὸ κεῖνον ζήτησαν νὰ ὑποστηρίξει στὴ Γαλλία τὸν ἀγῶνα τους. Βλ. σχετικὰ *Ἐπιστολὲς Κοντογιάννη* σ. 14—17 καὶ Χρ. Περραιβοῦ *Ἱστορία τοῦ Σουλλίου καὶ Πάργας*.... Ἀθῆναι 1856 σ. 119 σημ. 1.

2) Τὴ γνώμη τοῦ Κοραῆ γιὰ τὴν Ἀγγλία, συναντᾶ κανεὶς στὶς Ἐπιστολές του καὶ ἀλλοῦ συχνά. Βλ. *Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ* τ. Β' σ. 443, 451, 529, Γ' σ. 78, 982—983, *Ἐπιστολὲς Ἱμπρασακάκη* σ. 33, 48 κ.τ.λ. Γιὰ τὴν Ἀμερική, *Ἐπιστολὲς Δαμαλᾶ* τ. Γ' σ. 873. Ἡ ἐμπιστοσύνη του πρὸς τὴν Γαλλία φανερώθηκε δραστικὰ στὰ χρόνια ἐκεῖνα στοὺς δύο διαλόγους ἐναντίον τοῦ Καποδίστρια. Γενικὰ γιὰ τὶς πολιτειακές του ἀντιλήψεις, βλ. Στάμου Παπαφράγκου, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ Δικαίου καὶ Δικαιοσύνης*.... Ἀθῆναι 1933. Θ. Κοκκαλιάδη καὶ Γ. Μουτάφη, *Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς περὶ Πολιτείας καὶ Δικαίου*, Χίος 1935 καὶ ἰδίως Κ. Ἀμάντου, *Τὸ ἔργον τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ*. Ἀθῆναι 1933, ὅπου στὴ σ. 6 παρέχεται ἐκ περιουσίας ἡ ἀναγκαία σύνθεση.

3) Βλ. Καιροφύλα ἔ.ἀ. σ. 268.

4) Ἡ ἀποκήρυξη γίνεται στὸ φύλλο τῆς 14 [26] Ὀκτωβρίου 1825.

ΥΔΡΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Πρὶν ὁ Τσούντας ἀφοσιωθεῖ στὴν ἔρευνα τοῦ προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ εἶχε ἀρχίσει, ἀμέσως ὕστερ' ἀπὸ λιπαρὲς σπουδὲς στὸ ἐξωτερικό, ν' ἀσχολεῖται μὲ ἐπιγραφὲς καὶ μὲ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς τέχνης, στερεὰ προετοιμασμένος γιὰ νὰ προσεγγίσει κάθε πλευρὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὶς πρῶτες αὐτές, τὶς νεανικὲς μελέτες του, τὶς δημοσιευμένες στὴν *Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδα* ἀπὸ τὸ 1883 καὶ ἔπειτα, ξεχωρίζουν ὅσες ἔχουν γιὰ θέμα ἀρχαῖα ἀγγεῖα, εἴτε δικά του εὑρήματα εἴτε ἀποκτήματα τοῦ νεοσύστατου τότε Μουσείου τῆς Ἑταιρείας. Τὰ «πρωτόλεια» αὐτὰ ἔχουν κάλλος σὲ σπέρμα τὸ ἴδιο βάρος μὲ τὶς κατοπινὲς μεγάλες συνθέσεις του· μὲ τὶς λεπτότατες καλλιτεχνικὲς παρατηρήσεις καὶ μὲ τὴ σημασία ποὺ δίνουν στὰ καθαρὰ ἀρχαιολογικὰ προβλήματα μποροῦν νὰ σταθοῦν δίπλα στὰ καλύτερα ἀγγειολογικὰ ἄρθρα ἀπὸ τοὺς συγχρόνους Εὐρωπαίους ἐρευνητές. Ὅταν στὴ μελέτη του γιὰ τοὺς τάφους τῆς Ἐρετρίας (*Α. Ε.* 1886, 31 ἑξ.), ὕστερ' ἀπὸ προσεκτικὴ περιγραφὴ τοῦ εἴδους τῶν τάφων καὶ τοῦ τρόπου τῆς ταφῆς, προχωρεῖ στὴν ἀνάλυση τῶν ἀγγείων, δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὴ διαπεραστικὴ ματιά του ὅτι «ὅσαι ἐκ τῶν ληκύθων ἔτυχε νὰ εὑρεθῶσιν ἐν τῷ αὐτῷ τάφῳ δεικνύουσιν ὄχι μόνον τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ τὴν αὐτὴν τέχνην, ἀλλὰ σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος καὶ τὸ α ὐ τ ὸ ἐ ρ γ α σ τ ή ρ ι ο ν». Ἕτοιμος ἀπὸ τότε, ὅπως ἔμεινε ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, νὰ σκύβει μὲ σεβασμὸ πάνω ἀπὸ κάθε νέα κατάκτηση, ἀντὶ νὰ προτιμάει τὸν ἄκοπο δρόμο τῶν πολλῶν, τὴν περιφρονητικὴν ἄρνηση, εἶχε προσέξει πόσο γόνιμη μποροῦσε νὰ γίνει ἡ νέα μέθοδος ποὺ μόλις ἀνάτειλε τότε, νὰ ἐξακριβώνεται ἡ προσωπικότητα τοῦ κάθε καλλιτέχνη μὲ τὸ μέσο τῆς τεχνοτροπικῆς ἐξέτασης τῶν ἔργων του.

Στὴ δημοσίευση τοῦ Ταναγραϊκοῦ ἀγγείου τοῦ Ἐθν. Μουσείου (*Α. Ε.* 1883, 171 ἑξ.) παρατηρεῖ ὅτι «ἡ ἐπ' αὐτοῦ διάθεσις τῶν μορφῶν καθ' ὅλως ζωγραφικὸν τρόπον ἐπὶ διαφόρων ἐδαφῶν» εἶναι γενικὸ γνώρισμα τῆς Βοιωτικῆς τέχνης καί, θέλοντας νὰ ἰδεῖ καὶ ἐδῶ τὸ κάθε τι ὄχι μόνο του, ἀλλὰ σὰν μέλος μιᾶς ὁμάδας, ἀνακαλύπτει σχέση τῆς «Βοιωτικῆς» αὐτῆς τέχνης μὲ τὴν ἀγγειογραφία τῆς κάτω Ἰταλίας καὶ προχωρεῖ στὴν ἐξέταση τῶν μύθων.

Πρῶτος αὐτὸς ἀνάμεσα στοὺς συγχρόνους του Ἕλληνες ἀρχαιολόγους πρόσεξε τὴ σπουδαιότητα τῶν ὀρυσσμάτων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἀπὸ τὸν ἀκατάταχτο σωρό τους ξεχώρισε μερικὰ ποὺ, εἴτε γιὰ τὴν

ἑβδομηνταεπτά του χρόνια κατώρθωνε ὄχι μόνο νὰ ἀναβιώνει, ἀλλὰ καὶ νὰ ὁδηγεῖ τὴν ἑλληνικὴ Πολιτεία μέσα στὰ δύσβατα μονοπάτια τῆς εὐρωπαϊκῆς διπλωματίας.

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

Σημ. Εἶχα παραδώσει τὸ χειρόγραφο τῆς ἐργασίας αὐτῆς, ὅταν πληροφορήθηκα ὅτι τῶν ἰδίων γραμμάτων τὴν ἔκδοση ἑτοίμαζε καὶ ὁ κ. Μ. Πρωτοψάλτης, Γραμματεὺς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους. Ἀνέστειλα, λοιπόν, τὴν δημοσίευση λογαριάζοντας πὼς ἴσως θὰ τὴν καθιστοῦσε περιττὴ ἡ ἐργασία τοῦ κ. Πρωτοψάλτη. Οἱ ἀτέλειες ὅμως τῆς τελευταίας αὐτῆς (Ν. Ἑστία τ. ΚΖ' [1940] σσ. 733—738), μὲ κάνουν νὰ προβῶ στὴν ἔκδοσή μου.

παράσταση, εἴτε γιὰ τὴν τέχνη τους, ἔπρεπε νὰ γίνουν γνωστὰ σὲ πλατύτερο κύκλο (*Α. Ε.* 1885).

Τὸ κέρδος ποὺ ἀπόμεινε ἀπὸ τὶς πρῶτες αὐτὲς δημοσιεύσεις τοῦ Τσούντα δὲν τὸ καρπώθηκε—ἂς μὴ φανῇ παράξενη ἡ σκέψη τούτη—τόσο ἡ ἀγγειολογικὴ ὅσο ἡ προϊστορικὴ ἔρευνα. Ἀπὸ τὴ στενὴ γνωριμία του μὲ τὴν κλασσικὴ τέχνη ἐκράτησε κατόπι, ὅταν βυθιζόταν στὰ σκοτεινὰ προβλήματα τῆς προϊστορίας, ὄχι μόνο τὴν ἀνάγκη νὰ ἑρμηνεύει μορφικὰ τὸ κάθε εὕρημά του, ἀλλὰ καὶ νὰ τὸ κατατάσσει σὲ ὁμάδες χωρὶς ν' ἀναγκάζεται νὰ καταφεύγει σὲ μηχανικὲς συνδέσεις. Τὰ σοβαρὰ ἐφόδια ποὺ κράτησαν ὁ νοῦς καὶ ἡ καρδιά του ἀπὸ τὸ πότισμά τους μὲ τὸν κλασσικὸ κόσμο τὸν φύλαξαν ἀπὸ τοὺς ταχυδακτυλουργικοὺς συνδυασμοὺς πολλῶν εἰδικῶν προϊστορικῶν, ἀπὸ τὴ στενὴ προσκόλληση στὶς λεπτομέρειες καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ νὰ κλείνει ζωντανὲς ἐποχὲς σὲ χρονολογικὰ σχήματα. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο δὲν θὰ ἦταν σωστὸ νὰ χωρίζονται οἱ μελέτες αὐτὲς ἐξ αἰτίας τοῦ διαφορετικοῦ περιεχομένου τους ἀπὸ τὸ ἄλλο, τὸ κύριο ἔργο τοῦ Τσούντα. Μὲ τὰ «*Κυκλαδικά*» του, ὅπως καὶ μὲ τὶς «*Μυκῆνες*» καὶ μὲ τὶς «*Προϊστορικὲς Ἀκροπόλεις τοῦ Διημηνίου καὶ Σέσκλου*» τὶς συνδέει ὁ ἴδιος καθολικὸς νοῦς ποὺ φρόντιζε στὴν ἀσχολία του μὲ τὶς λεπτομέρειες νὰ μὴ χάνει τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ σύνολο, καθὼς καὶ ἡ συνθετικὴ ἱκανότητα ν' ἀνάγει τὰ μερικὰ στὶς κύριες ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πνεύματος.

***

Ἀπὸ τὴ σύληση τῶν τάφων τῆς Ἀττικῆς, ποὺ γίνεται τόσο συστηματικὴ τὰ τελευταῖα χρόνια, ἔφθασε ἕως τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο μαζὶ μὲ ἄλλα ἀγγεῖα καὶ ἡ ὑδρία ποὺ δημοσιεύεται στοὺς πίνακες 1 καὶ 2β, ἀπὸ φωτογραφία καὶ ἀπὸ σχέδιο τοῦ μακαρίτη E. Gillieron. Μόνο ἕνα τμῆμα της ἔχει σωθῆ, ἀρκετὸ ὅμως γιὰ ν' ἀνασυγκροτηθῆ τὸ σχῆμα της: ἔχει τὸν ἀρχαϊκὸ τύπο, τὸν συνηθισμένον στὸν 6ον αἰῶνα, μὲ τὸν ὦμο ἐλαφρὰ κυρτὸν καὶ χωρισμένον ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα, ὄχι ἑνωμένον μαζί του, ὅπως στὴν παραλλαγὴ ποὺ λέγεται «κάλπις». Ἂν καὶ μέτρια διατηρημένη, ἀξίζει νὰ γίνει γνωστὴ γιὰ τὴν τέχνη της, καθὼς καὶ γιὰ τὴν παράσταση ποὺ τὴν στολίζει. Ὁ Ἑρμῆς γενειοφόρος, γυμνὸς μ' ἕναν κοντὸ χιτῶνα καὶ μὲ τὸ ἱμάτιο, ποὺ τὸ κρατεῖ στὸ δεξιὸν ὦμο μιὰ στρογγυλὴ πόρπη, μὲ τὸν πέτασο ριγμένο στὸν τράχηλο, προχωρεῖ πρὸς τὰ δεξιά, ἔχοντας στὸ ἀριστερὸ χέρι του τὸ κηρύκειο, ἐνῶ μὲ τὸ ἄλλο τραβάει ἀπὸ τὸ χέρι ἕναν ἄνδρα, ποὺ τυλιγμένος ἕως τὸ λαιμὸ μὲ τὸ ἱμάτιό του φαίνεται ν' ἀκολουθεῖ τὸ θεὸ χωρὶς ἀντίσταση. Ἡ μικρὴ συνοδεία προχωρεῖ ἀργά, μ' ἐλαφρὸ πάτημα. Κάτι ἀσυνήθιστο ὑπάρχει στὶς δύο μορφές, τὴν πρώτη ποὺ βαδίζει κάπως γοργότερα, τὴν ἄλλη ποὺ ἀφήνει νὰ σέρνεται συγκεντρωμένη ἀλλ' ἄβουλη, σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Εὔκολα μαντεύουμε τὴ σημασία τῆς σκηνῆς. Ἡ μορφὴ πίσω ἀπὸ τὸν Ἑρμῆ δὲν εἶναι ζωντανὸς ἄνθρωπος, ἀλλὰ

τὸ εἴδωλό του, «σκιῆ εἴκελον ἢ καὶ ὀνείρῳ», ποὺ θέλοντας καὶ μὴ ἀκολουθεῖ τὸν ψυχοπομπὸ στὸν κάτω κόσμο.

Ἀνάμεσα στὰ λιγοστὰ μνημεῖα ποὺ παρασταίνουν τὸν Ἑρμῆ νὰ κρατάει τὸ νεκρὸ ἀπὸ τὸ χέρι του τὸ σταυραδιάστερο εἶναι ἡ μαρμάρινη λήκυθος τῆς Μυρρίνης (Conze ἀρ. 1146, Diepolder *Att. Grabr.* πίν. 242)[1]. Ἡ χρονολόγησή της ἀπὸ τὸν Diepolder κατὰ τὸ 425 στηρίζεται περισσότερο, ἂν συγκρίνουμε τὶς μορφὲς τῆς ληκύθου μὲ μορφὲς τοῦ «ζωγράφου τῆς Ἐρετρίας». Μὲ τὴν τοποθέτηση στὴν ἐποχὴν αὐτὴ ἐξηγεῖται γιατὶ ἡ κομψότητα στὶς γραμμὲς καὶ στὰ σώματα, ἰδίως τῆς Μυρρίνης, καὶ ἡ τρυφερότητα στὴν ἔκφραση ἔχει νικήσει κάθε τάση γιὰ παράσταση τοῦ τραγικοῦ ἢ τοῦ ἀπόκοσμου. Τριάντα χρόνια παλιότερη εἶναι ἡ παράσταση στὴ λήκυθο τοῦ Ἐθν. Μουσείου, ἀρ. 1926 (Riezler, *Lekythen* πίν. 41—44α), ἔργο τοῦ «ζωγράφου τοῦ Χάρωνος», ὅπου ὁ Ἑρμῆς δίνει στὴ νεκρὴ τὸ χέρι του γιὰ νὰ τὴν παραδώσει στὸ Χάρο ποὺ τὴν περιμένει. Στὴν ἴδια πάνω κάτω ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ἕνα θραῦσμα ληκύθου (Buschor, *Grab eines attischen Mädchens* εἰκ. 4)· ἀπὸ τὴ νεκρὴ (ὁ Buschor τὴ θέλει καθισμένη) σώθηκε μόνο ἡ μύτη καὶ τὸ χέρι της, ποὺ ὁ Ἑρμῆς τὸ ἁγγίζει στὸν καρπό, ἕτοιμος νὰ τὴν τραβήξει κοντά του.

Ἐκεῖνο ποὺ συνδέει τὴν ὑδρία μὲ τὶς ληκύθους ποὺ ἀναφέραμε πάρα πάνω εἶναι ὅτι σ' ὅλες τὸ θέμα τῆς ἀπαγωγῆς τοῦ νεκροῦ ἐκφράζεται ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος μὲ τὴν κίνηση τῶν ποδιῶν, ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ τὸ κράτημα τοῦ νεκροῦ ἢ τῆς νεκρῆς ἀπὸ τὸ χέρι. Τὴν παλιότερη αὐτὴ παράδοση ἀκολούθησε μὲ μικρὲς προσθῆκες καὶ ὁ γλύπτης τῆς ληκύθου τῆς Μυρρίνης, ἀναγκασμένος ἴσως καὶ ἀπὸ τὸ σχῆμα αὐτὸ τοῦ ἐπιτυμβίου μνημείου ν' ἀποφύγει κάθε νεωτερισμό. Ἄλλη λύση ἔδωσε στὸ ἴδιο θέμα ὁ γλύπτης τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ὀρφέα καὶ τῆς Εὐρυδίκης (Winter *K. i. B*[1] 284. L. Curtius, *Antike Kunst* II 234. Schrader, *Phidias*, εἰκ. 268). Βρίσκοντας μὲ τὴν κλασσική του αἴσθηση ὑπερβολικὰ δραστικὸ τὸ τράβηγμα ἀπὸ τὸ χέρι, προτίμησε νὰ παρασταθεῖ ὁ Ἑρμῆς σὲ διακριτικότερη ἐκδήλωση, ὄχι νὰ ἐξασκεῖ τὴν ἐξουσία του, ἀλλὰ στὴ στιγμὴ ποὺ ἑτοιμάζεται νὰ τὸ κάμει.

Ὁ τρόπος τοῦτος δὲν ἔμελλε νὰ ἔχει συνέχεια. Οἱ καλλιτέχνες τοῦ Δ' αἰώνα προχωροῦν μακρύτερα καὶ καταργοῦν κάθε ἐξωτερικὴν ἐπαφὴ τοῦ Ἑρμῆ μὲ τὸν νεκρό. Ὁ γλύπτης, ἔξαφνα, τοῦ κίονα τοῦ νεωτέρου ναοῦ τῆς Ἐφέσου, ἂν καὶ εἶχε νὰ πραγματευθεῖ παρόμοιο θέμα, ἔδωσε στὶς μορφὲς διαφορετικὴ διάταξη καὶ στάση (Bulle, *Sch. Mensch*[2] εἰκ. 286. Winter, *K. i. B*[2] 308 L. Curtius, *Antike Kunst* II, Taf. 31. Richter, *Sculpt.* εἰκ.). Ὁ Ἑρμῆς μένει ἀκόμη ὁ ὁδηγός, ἀλλὰ δὲν χρειάζεται πιὰ τὸ μέσο τοῦ

1) Ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια τὴν εἶχα ἰδεῖ στὴν εἴσοδο τοῦ μεγάρου Βούρου, στὴν Πλατεῖα τοῦ Συντάγματος καὶ δὲν ὑπάρχει κανεὶς λόγος νὰ μετακινήθηκε ἀπὸ τότε.

χειροκρατήματος, οὔτε βλέπει καὶ πρὸς τὴ νεκρή, ποὺ κάποιος ἐσωτερικὸς καταναγκασμὸς τὴ φέρνει πίσω ἀπὸ τὰ βήματά του. Στὴν ἀποσύνθεση αὐτὴ τῆς κάθε μορφῆς ἀπὸ τὴ διπλανή της ἔφτασε ὁ γλύπτης τοῦ Ἐφεσίου, γνήσιο παιδὶ τοῦ Δ' αἰώνα, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία νὰ συγκεντρώσει στὸ πρόσωπο, περισσότερο μάλιστα στὰ μάτια, τὴν ἀγωνία τοῦ κάτω κόσμου. Ἐνῶ οἱ μορφές, φαινομενικὰ ἀσύνδετες, παρατάσσονται γύρω στὸν κίονα, δονοῦνται ἀπὸ τὸ ἴδιο ψυχικὸ κίνητρο, φανερὰ διάχυτο πάνω στὰ ἀκίνητα μέλη τους.

Ξαναγυρίζοντας στὴν ὑδρία τοῦ πίν. 1 ἔχουμε νὰ σταθοῦμε λίγο καὶ στὴ δεύτερη ζωγραφισμένη μορφή, στὸν νεκρὸ τὸν τυλιγμένον στὸ ἱμάτιό του. Πάλι οἱ λευκὲς λήκυθοι μποροῦν νὰ παρουσιάσουν ἀνάλογες μορφές. Ἔτσι συγκεντρωμένον συνηθίζει νὰ παρασταίνει τὸν νεκρὸ ὁ «ζωγράφος τοῦ Χάρωνος», νὰ δέχεται δίπλα στὸν τάφο του τὰ δῶρα τῶν δικῶν του, κάπως σπανιώτερα καὶ ἄλλοι ληκυθογράφοι. Μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὑδρίας καὶ τῶν λευκύθων αὐτῶν μποροῦμε νὰ ἑρμηνεύσουμε σὰν νεκρὸ ποὺ μόλις ἔφτασε στὸν Ἅδη καὶ τὸν νέο τὸν ζωγραφισμένο στὸν «κρατῆρα τῆς Νέκυιας» τοῦ Μητροπολ. Μουσείου τῆς Ν. Ὑόρκης (Jacobsthal, *Metr. Mus. Stud.* V, 1, 127, εἰκ. 8. Richter, *Red-f. vases* πίν. 185). Τὸ βάδισμά του καὶ ὁ τρόπος ποὺ εἶναι τυλιγμένος μὲ τὸ ἱμάτιο εἶναι, ὅπως στὸν νεκρὸ τῆς ὑδρίας μας, μόνο πὼς ὁ νέος τῆς Νέκυιας ἔχει σκεπασμένο μὲ τὸ ἱμάτιο καὶ τὸ κεφάλι του ποὺ τὸ στολίζει τὸ νεκρικὸ στεφάνι.

***

Ὅσο μοναδικὸ καὶ ἂν εἶναι κάποιο ἔργο τέχνης καὶ ἀξίζει ξεχωριστὴν ἐξέταση, κανεὶς σήμερα δὲν θ' ἀρνηθεῖ ὅτι ὄχι μόνο δὲν χάνει τίποτα ἀπὸ τὴν ἀτομική του ἀξία, ἀπεναντίας μάλιστα κερδίζει περισσότερη σημασία ἂν τὸ τοποθετήσουμε στὸ περιβάλλον του. Περιβάλλον πρῶτα τῆς ἐποχῆς, ἔπειτα τῶν ἄλλων ἔργων τῆς ἴδιας προσωπικότητας. Τὸ δεύτερο μάλιστα, ἂν τὸ καταρθώσουμε, ἂν δηλαδὴ πιστοποιήσουμε γιὰ ἕνα ἀγγεῖο πὼς ἀνήκει σὲ ξεχωριστὴν οἰκογένεια, καὶ αὐτὸ τὸ φωτίζουμε καὶ τὸ σύνολο βοηθοῦμε νὰ ξαναχτιστεῖ. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸ πετυχαίνουμε ἀκόμη καὶ κάτι ἄλλο, νὰ συνδέσουμε τὴν ὁμάδα, ποὺ μέλος της εἶναι τὸ ἀγγεῖο ἢ τὸ γλυπτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, μὲ τὰ προηγούμενα, ὅπως καὶ μὲ τὰ κατοπινὰ δημιουργήματα.

Στὴν περίπτωση τούτη ἔχουμε τύχη. Τὸν ζωγράφο τῆς ὑδρίας τοῦ πίν. 1 καὶ 2β τὸν ξέρουμε ἀπὸ ἕνα πλῆθος ἔργα του. Ἐπειδὴ ὅμως σὲ κανένα δὲν ἔχει ὑπογράψει μὲ τ' ὄνομά του, κρατοῦμε τὸ συμβατικὸ ὄνομα «ζωγράφος τοῦ Βερολίνου», ποὺ τοῦ ἔδωσε ὁ πρῶτος μελετητής του, ὁ Beazley, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἀντιπροσωπευτικώτερο ἀγγεῖο του, τὸν ἀμφορέα τοῦ Μουσείου τοῦ Βερολίνου μὲ τὴν μαγευτικὴ παράσταση τοῦ Ἑρμῆ ἀδελφωμένου μ' ἕναν Σάτυρο [1].

1) Μὲ τὸ ζωγράφον αὐτὸν ἔχει πολλὲς φορὲς ἀσχοληθεῖ ὁ Beazley καὶ τελευταῖα στὴ μονογραφία του «*Der Berliner Maler*» (ἐκεῖ σ. 7 βλ. τὴν παλιότερη βιβλιογραφία). Ἡ ἐξαίρετη μελέτη του *Citharoedus* στὸ *J. H. S.* 1922, 70 ἑξ. δὲν ἔχει χάσει τίποτα ἀπὸ τὴν πρωτοτυπία της καὶ τὴν ποιητικὴ πνοή της. Ἕνα νεώτατο ἄρθρο γιὰ τὸ «ζωγράφο τοῦ Βερολίνου» βλ. στὰ *Mon. Piot* 1935/6, 48 κέξ. πίν. 4 (Merlin-Beazley).

Ὅτι ἡ ζωγραφιὰ τῆς ὑδρίας ποὺ δημοσιεύουμε εἶναι δικό του ἔργο, βεβαιωνόμαστε γι' αὐτὸ ἂν τὴ συγκρίνουμε μὲ ἄλλα ἔργα του: τὸ πρόσωπο τοῦ νεκροῦ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Τρίτωνα στὸ ἀγγεῖο τοῦ Harvard (*Berl. M.* πίν. 17, 1, ἀρ. 36· πρβλ. Beazley *Am. Vases* εἰκ. 22) ὡς πρὸς τὸ σχηματισμὸ τῆς μύτης, τοῦ στόματος καὶ ὡς πρὸς τὴν ἔκφραση. Μὲ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου, μὲ τὰ μαλλιὰ καὶ μὲ τὰ γένεια τῆς ἴδιας μορφῆς φανερὴ συγγένεια παρουσιάζουν τὰ ἀντίστοιχα τοῦ Ἑρμῆ· τὶς ἀραιὲς τρίχες ποὺ κρέμονται σὰν θύσανοι ἀπὸ τὸ γένυ τοῦ νεκροῦ καὶ ἀπὸ τοῦ Ἑρμῆ, καθὼς καὶ τοὺς λεπτοὺς βοστρύχους στὸ μέτωπό του, τέλος τοὺς θυσάνους τοῦ κρωβύλου του τὰ βρίσκει κανεὶς σὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ σὲ πολλὰ ἀγγεῖα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου» (βλ. ἰδίως *Berl. M.* πίν. 9, 2, πίν. 10 καὶ 21, 2 καὶ πίν. 27, 3). Κοινὴ μὲ ἄλλα ἀγγεῖα του ἔχει ἡ ὑδρία τοῦ Ἐθν. Μουσείου τὴν κυρίαρχη θέση τῶν μορφῶν πάνω στὸ ἀγγεῖο. Δὲν σκοτίζονται καθόλου ἀπὸ τὴν πλαισίωση μὲ κοσμήματα, μόνο ὁ ἀπαραίτητος μαίανδρος ἔχει μείνει σὰν βάθρο κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση, καθὼς καὶ μιὰ λεπτὴ σειρὰ ἀπὸ ραβδώσεις γύρω στὴ θέση ποὺ ὁ ἀλλιῶς γυμνὸς ὦμος σμίγει μὲ τὸ λαιμό (πρβλ. πίν. 1), ἀκριβῶς ὅπως στὴν ἀσύγκριτην ὑδρία τοῦ Βατικανοῦ, ὅμοιου σχήματος μὲ τὴ δική μας, ὅπου ὁ Ἀπόλλων καθιστὸς στὸν φτερωτὸν τρίποδα πετάει πάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἀπὸ τὰ δελφίνια (*Berl. M.* πίν. 25—26).

Τὸ Ἐθν. Μουσεῖο ἔχει πολὺ λίγα ἔργα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου»: μερικὰ ὡραῖα κομμάτια ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκρόπολης, ἄλλα ἀπὸ διαφόρους τόπους, αὐτὰ σχεδὸν ἀσήμαντα. Μὲ τὴν εὐκαιρία τούτη δίνουμε σὲ νέα φωτογραφία (πίν. 2α) τὸ ὡραιότατο κεφάλι ἀπὸ ἕνα θραῦσμα τῆς Ἀκροπόλης, ἀφοῦ ἡ παλιότερη εἰκόνισή του (Graef Langlotz II 732, πίν. 58) δὲν τὸ παρουσιάζει μὲ ὅλη τὴ χαριτεία του. Χρησιμοποιώντας καὶ τὰ ἄλλα κομμάτια τοῦ ἴδιου ἀγγείου ἔξηγεῖ ὁ Beazley (*Berl. M.* σ. 18, ἀρ. 86) τὴν παράσταση γιὰ Τριπτόλεμο καὶ Δήμητρα, ὁ Langlotz γιὰ ἄνοδο τῆς Κόρης. Τὴν τελευταία γνώμη στηρίζουν ἡ παρουσία τοῦ Ἑρμῆ καὶ ἡ κάπως ξαφνιασμένη κίνηση ποὺ ἔχουν οἱ μορφὲς (πρβλ. τὴν ὁμοια παράσταση στὸν καλυκοειδῆ κρατῆρα τῆς Νέας Ὑόρκης Richter, *Red fig.* πίν. 123—124 καὶ 127. Pfuhl εἰκ. 556. Ἀρχ. Δελτ. 1933—35, σ. 4. Buschor, *Abh. Bayer. Ak.* 1937, 1, σ. 24, εἰκ 9). Σύγχρονη, λίγο μόνο παλιότερη ἀπὸ τὸ ἀγγεῖο τῆς Ἀκρόπολης, ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο τοῦ ζωγράφου μας, εἶναι ἡ λήκυθος 12394 τοῦ Ἐθν. Μουσείου ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὸ 490 π. Χ., στὰ χρόνια δηλαδὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ καλοῦ Ἀθηνόδοτου

(πρβλ. τοὺς πίν. 1 καὶ 2β καὶ τοὺς πίν. 2α καὶ 3). Ἀνάλογη ἀλλαγὴ γίνεται πολὺ παλιότερα στὰ πρωτοαττικὰ ἀγγεῖα στὸ μετωπεῖσιμο τοῦ ἀντίστοιχου μέσου ποὺ διαθέτουν οἱ ζωγράφοι τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ γιὰ νὰ πιρασιήσουν τὶς λεπτομέρειες, δηλαδὴ τοῦ χαράγματος. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα καὶ ἔπειτα, ὅταν πιὰ ἔχει γενικευθεῖ τὸ χάραγμα στὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα, κάθε χαραγμένη γραμμὴ εἶναι παχιὰ καὶ ἐντυπώνεται βαθιὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Παράδειγμα ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρχαϊκώτερα μελανόμορφα ἀγγεῖα, ὁ «ἀμφορεὺς τῆς Σειρήνας» στὸ Ἐθν. Μουσεῖο (Weicker, *Seelenvogel* 153, εἰκ. 78. Langlotz, *F. B.*, πίν 13, 1). Γιὰ νὰ πετύχει ὁ ζωγράφος ἔντονες γραμμὲς στὰ φτερὰ τῆς Σειρήνας διάλεξε ἐργαλεῖο μὲ χοντρὴν αἰχμή. Στὸν «ἀμφορέα τοῦ Νέσσου» τοῦ Ἐθν. Μουσείου, ποὺ τὸν ζωγράφισε πιθανώτατα τὸ ἴδιο χέρι δύο δεκαετίες ἀργότερα, βλέπουμε τὸ χάραγμα σὲ δεύτερη μοῖρα. Ὄχι μόνο κάθε γραμμὴ ἔχει τραβηχτεῖ μὲ λεπτότερο ἐργαλεῖο, ἀλλὰ στὸ σύνολό τους εἶναι ἁρμιότερες, περιορισμένες μόνο στὰ περιγράμματα τῶν προσώπων καὶ στὶς ἀπαραίτητες λεπτομέρειες. Τὸ ἀξιοπαρατήρητο αὐτὸ φαινόμενο δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἑρμηνεύσω ἄλλιῶς παρὰ μὲ τὴ νέα σημασία ποὺ δόθηκε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Κορίνθιους τεχνίτες στὴ μαύρη σιλουέτα, θέση ποὺ τὴν κατεῖχε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα τὸ περίγραμμα. Γιὰ νὰ ἐνεργήσει ἡ μαύρη σιλουέτα σὰν ὄγκος ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴ γύρω ἐπιφάνεια, πρᾶγμα ποὺ φαίνεται πὼς τὸ θέλησε ὁ «ζωγράφος τοῦ Νέσσου» στὴν τελευταία φάση του, ἦταν ἀνάγκη νὰ ταράξεται ὅσο τὸ δυνατὸ λιγώτερο ἀπὸ χαράγματα ἢ ἀπὸ ἄλλα διακοσμητικὰ μέσα. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ λευκὸ χρῶμα, ποὺ ἄρθονο ἄνθιζε στὴν ἐπιφάνεια τῶν πρωτοαττικῶν ἀγγείων τὸ ἀπαρνήθηκε στὸν ἀμφορέα τοῦ Νέσσου ὁ ζωγράφος του. Ἡ κατάργηση τῆς πολυχρωμίας, ὅπως καὶ τὸ λιγόστεμα τοῦ χαράγματος πᾶνε λοιπὸν μαζὶ μὲ τὴν ἐπικράτηση τοῦ μελανόμορφου ρυθμοῦ καί, ἂν θελήσουμε νὰ ζητήσουμε παράλληλο ρεῦμα στὴν πλαστική, μὲ τὴν εἰσαγωγή, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰώνα, τῆς Κρητοπελοποννησιακῆς δαιδαλικῆς τέχνης. Μὲ τὴν ἀπομόνωση τῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ γύρο χῶρο καὶ μὲ τὸ σαρίξιμο τοῦ περιγράμματος, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ δαιδαλικὴ πλαστική, ἀντίστοιχη εἶναι στὴν ἀγγειογραφία ἡ τάση ν' ἀναδειχτεῖ ἡ μαύρη σιλουέτα μὲ μόνη τὴ δική της ἐπιβλητικὴ δύναμη.

Ἴσως μποροῦμε καὶ τὸν ξεπεσμὸ τῆς ἀνάγλυφης γραμμῆς στὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ νὰ τὸν ἑρμηνεύσουμε μὲ τὴ νέα θέση ποὺ ἀρχίζει νὰ παίρνει τὴν ἐποχὴ τούτη ἡ ἀνθρώπινη μορφὴ μέσα στὸ χῶρο. Ἀνάμεσα στὰ ἀνάγλυφα ἰδίως βρίσκονται παραδείγματα ποὺ στηρίζουν τὴν ἄποψη τούτη. Ἕως τὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰώνα τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου καὶ ἡ μορφὴ ποὺ τὸ στολίζει βρίσκονται σὲ δύο παράλληλα ἐπίπεδα, ἀνεξάρτητα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, σὲ σχέση δηλαδὴ καὶ σὲ λειτουργία π α ρ α τ α κ τ ι κ ή, γιὰ νὰ μεταχειριστῶ τὸν ὅρο τοῦ Gerhard

(πίν. 3. *Berl. M.* ἀρ. 147). Παλιότερα ὁ κ. Ρωμαῖος (*A. E.* 1907, 234) διέκρινε σ' αὐτὴν τὸ χέρι σπουδαίου ζωγράφου. Ἂν τὸν εἴπε Λυδῶν, αὐτὸ δὲν θὰ μᾶς παραξενέψει ὅταν σκεφθοῦμε πόσο φιλόξενος ἦταν ὁ ζωγράφος αὐτὸς στὰ χρόνια ἐκεῖνα. Ἡ λήκυθος 12394 καὶ τὸ κομμάτι τοῦ πίν. 2 ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη ἔχουν ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν καλύτερων ἀπὸ τὰ πρώιμα ἀγγεῖα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου» : γιὰ τὸ κύριο σχέδιο παχιὰ ἀνάγλυφη γραμμὴ μὲ ξεχωριστὴ λαμπρότητα, γιὰ τὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες ἄφθονες γραμμὲς ἀπὸ ἀραιωμένο βερνίκι, ποὺ ἀποτελοῦν ἄξιαν ὑπόκρουση στὶς κύριες γραμμὲς καὶ εἶναι τραβηγμένες μὲ τὴν ἴδια αὐγουριά. Στὸν ἔφηβο τοῦ πίν. 2α μὲ τέτοιες ἀραιωμένες γραμμὲς δημιούργησαν ὄχι μόνο οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, ἀλλὰ καὶ οἱ πτυχὲς τοῦ χιτῶνα, ἀκόμη καὶ οἱ βόστρυχοι ποὺ μὲ τόση χάρη πέφτουν στὸ μέτωπο, ἔτσι ποὺ τὸν παρουσιάζουν σὰν μιὰ ξανθὴ ὁμορφιά. Καμμία ἀπὸ τὶς τεχνικὲς αὐτὲς λαμπρότητες τῶν πρώιμων ἀγγείων του δὲν κρατεῖ ὁ ζωγράφος μας στὰ προχωρημένα χρόνια του τῆς δεκαετίας 480—470, τότε ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ἡ ὑδρία τοῦ Ἐθν. Μουσείου (πρβλ. ἰδίως τὸν πίν. 1 δίπλα στὸ θραῦσμα τοῦ πίν. 2α). Οἱ ἀνάγλυφες γραμμὲς ποὺ παρουσιάζονται στὴν ὑδρία ὄχι μόνο ἀραιές, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ λεπτότητα τρίχας, ἔχουν χάσει τὴν παλιὰ λαμπρότητα, οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες εἶναι πολὺ περιορισμένες καί, στὰ λίγα σημεῖα ποὺ σώθηκαν, ἄτονες. Ἀκόμη καὶ οἱ μικροὶ βόστρυχοι τοῦ μετώπου καὶ τῶν γενειῶν στὸν Ἑρμῆ καὶ στὸ νεκρὸ εἶναι τραβηγμένοι βιαστικά, μὲ ἀραιωμένο καὶ ὄχι πιὰ μὲ χρυσωπό, ἀλλὰ μὲ μαῦρο βερνίκι. Ὅλα τοῦτα, φαινόμενα γνωστὰ ἀπὸ ἄλλα ἀγγεῖα τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ ζωγράφου μας, τὸν παρουσιάζουν μὲ ἀδυνατισμένη τότε τὴν ἔμπνευση καὶ τὴ δύναμή του. Πρέπει λοιπὸν νὰ παραδεχτοῦμε πῶς στὰ γεράτειά του τὸν ἄφησε τὸ ἔξοχο ἐκεῖνο δῶρο τῆς τέχνης του, ἡ «ἕξις ἐσθλὴ» ποὺ τὸν πήγαινε στὴν ὁμορφιὰ καὶ τὸν προίκιζε μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ τὴν παρασταίνει. Πῶς ἔγινε τοῦτο, τὸ ἐξηγοῦν ὄχι τόσο ἀπὸ τὴν ἀτομική του μοῖρα, ὅσο ἀπὸ τὴ μεταβατικότητα τῆς ἐποχῆς : «ἡ τελευταία φάση τοῦ ζωγράφου τούτου εἶναι πολὺ λιγώτερο εὐχάριστη ἀπὸ τὶς πρῶτες του· εἶναι τὸ γνήσιο παιδὶ τῆς ὑστερώτερης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ βρεῖ μιὰ καινούργια καρδιά» (Beazley, *Berl. M.* σ. 10).

***

Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ χειροπιαστὲς ἐκδηλώσεις τοῦ νέου αὐτοῦ πνεύματος εἶναι, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ περισσότερα σύγχρονα ἀγγεῖα, ἡ διαφορετικὴ ὄψη καὶ χρησιμοποίηση τῆς γραμμῆς γιὰ τὸ περίγραμμα καὶ γιὰ τὶς λεπτομέρειες. Ἀπὸ ἀνάγλυφη καὶ λαμπερὴ ποὺ εἶναι ἀκόμη στὶς δύο πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰώνα, καταντάει στὴν κατοπινὴ περίοδο ὑπερβολικὰ λεπτὴ καὶ θαμπή, ἐνῶ παράλληλα ἀρχίζουν οἱ ζωγράφοι νὰ τὴν μεταχειρίζονται πιὸ φειδωλὰ στὶς ἀνατομικὲς λεπτομέρειες καὶ στὶς πτυχὲς τῶν φορεμάτων

Krahmer [1]. Στὴν τρίτη δεκαετία, ὅταν μαζὶ μὲ τὴν ὑποχώρηση τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης ἀρχίζει νὰ ξεκόβει ἡ μορφὴ ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου καὶ νὰ ἐπενεργεῖ ξεχωριστὰ ἀπ' αὐτό (χωρὶς ἀκόμη νὰ συγκρούεται μαζί του), ἀχρηστεύεται σιγὰ-σιγὰ καὶ τὸ περίγραμμα σὰν μέσο ξεχωρίσματος τῆς μορφῆς, ποὺ χάνει ἔτσι τὴν ἐπιπεδικότητά της. Ἀναγκαία συνέπεια εἶναι ὅτι κάθε διακοσμητικὴ δήλωση τῆς ἀνατομίας καὶ τῶν πτυχῶν εἶναι πιὰ περιττή.

Περισσότερο συγκεκριμένα βλέπουμε τοὺς δύο τρόπους σὲ δύο γλυπτὰ τοῦ Ἐθν. Μουσείου, τὴ στήλη τοῦ Ἀριστίονα τοῦ 500—490 π. Χ. (Conze 11. Bulle. *Sch. Mensch* [2], εἰκ. 181) καὶ σ' ἕνα νεώτερο ἀνάγλυφο, τὸν Στεφανούμενο τοῦ Σουνίου, τοῦ 460 (*A. E.* 1917, 204. Στάη, *Σούνιον*, 23). Ἡ μορφὴ τοῦ Ἀριστίονα, φραγμένη στὸ περίγραμμά της, μόνο μὲ τὴν παρεμβολή του εἶναι συλληπτὴ ἀπὸ τὸ μάτι τοῦ θεατῆ. Ὄχι μόνο τὰ λιγώτερο ἀνάγλυφα σημεῖα τοῦ σώματος, ἀλλὰ καὶ ὅσα προεξέχουν, ὅπως τὴ δεξιὰ ὠμοπλάτη μὲ τὸ βραχίονα, δὲν τὰ καταλαβαίνουμε σὰν πλαστικὴ μάζα, ἀλλὰ σὰν γραμμές. Ἀντὶ κάτω ἀπὸ τὸ θώρακα νὰ ὑποδηλώνεται, ὅπως θὰ περιμέναμε, ὁ δεξιὸς ὦμος μὲ κάποια μυϊκὴ προεξοχή, μένει ἐπίπεδος καὶ νεκρωμένος καὶ ὁ βραχίονας κρέμεται ἀπότομα, χωρὶς ὀργανικὴ μετάβαση.

Στὸν Αὐτοστεφανούμενο ἡ ἀντίστοιχη πλευρὰ τοῦ σώματος, ἡ ἀριστερὴ ὠμοπλάτη διαγράφεται ὄχι πιὰ μόνο μὲ τὸ περίγραμμα, ἀλλὰ πρὸ παντὸς μὲ τὴ μυϊκή της δύναμη. Ἀκόμη καὶ χαμηλότερα, ἀρχίζοντας κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη ἕως τὸ ἰσχύο, οἱ καμπύλες τοῦ περιγράμματος, βοηθητικὲς μόνο τοῦ σώματος, σχεδὸν σκεπάζονται ἀπὸ τὴ σκιὰ ποὺ ρίχνει αὐτὸ πάνω τους. Σὰν μεταβατικὸ ὅμως ἔργο ὁ αὐτοστεφανούμενος δὲν ἔχει ξεφύγει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν παλιότερη τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου. Τὸ δεξί, ἔξαφνα, πλάγιο τοῦ σώματός του, κολλημένο ἀκόμη ἀναγκαστικὰ στὴν πλάκα τοῦ ἀναγλύφου, ἐξακολουθεῖ νὰ χωρίζεται ἀπ' αὐτὴν μὲ μιὰν ἁδρὴ γραμμή.

Ἕνα πολὺ μικρὸ βῆμα θὰ χρειαστεῖ ὥς νὰ φτάσουμε στὴν πλέρια χειραφέτηση τῆς μορφῆς ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου, ποὺ κατορθώθηκε, ὅπως ἐπρόσεξε ὁ Krahmer (ὅ. π. σ. 58), στὶς μετόπες τοῦ Παρθενῶνα. Ἐδῶ μορφὲς καὶ βάθος, στοιχεῖα ἀξεχώριστα τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, κάνουν ἕνα χῶρο δυναμικό, ποὺ ἔχει ἠρεμία μαζὶ καὶ κίνηση, ὑποταγὴ καὶ ἀπελευθέρωση [3], γραμμὴ θυσιάζεται στὴν πλαστικὴ παράσταση τοῦ ἀνθρώπινου σώματος. Πρὶν ὁ Πολύγνωτος ἀρχίσει νὰ βλέπει τὸ σῶμα μέσα στὸ χῶρο ποὺ τὸ κυ-

1) *Figur und Raum in der Aegypischen u. griech. Arch. Kunst* (28 Hallesches Winckelmanns-Programm).

2) Γιὰ τὴ νέα σχέση τῶν ἀγαλμάτων μὲ τὸ χῶρο στὰ ἴδια χρόνια πρβ. *Ἀρχ. Δελτίο* 1930—31, σ. 66—68 (Χρ. Καροῦζος, ὁ *Ποσειδῶν τοῦ Ἀρτεμισίου*).

Ὑδρία Ἐθνικοῦ Μουσείου. (Σχέδιο Gillieron)

α) Θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη.

β) Ὑδρία Ἐθνικοῦ Μουσείου.

Ἀπὸ ἐρυθρόμορφη λήκυθο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. (Σχέδιο Gillieron)

κλώνει, ἔπρεπε, φαίνεται, πρῶτα μόνο του αὐτὸ νὰ τινάξει τὰ δεσμὰ τοῦ περιγράμματός του. Καὶ ἐπειδὴ στὴν ἀγγειογραφία τὸ τελευταῖο τοῦτο, ὅπως καὶ οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες, παρασταίνονταν μὲ τὴν ἀνάγλυφη γραμμή, ἐπόμενο ἦταν στὰ χρόνια τοῦτα καὶ αὐτῆς νὰ ἀρχίσει τὸ βασίλεμα.

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα εἴπαμε γιὰ τὶς δύο ἀνεξάρτητες αὐτὲς ἐποχὲς τῆς Ἀττικῆς ἀγγειογραφίας, φθάνουμε στὸ παρακάτω σχῆμα:

Μελανόμορφα ἀγγεῖα

Α) 630—610 | «Ἀμφορεὺς τῆς Σειρήνας»
Κρατῆρες ἀπὸ τὴ Βάρη τοῦ «ζωγρ. τοῦ Νέσσου». (*B. C. H.* 1939, Α. Α. 1940).

Ἡ σχέση τῆς μαύρης σιλουέτας καὶ τοῦ χαράγματος εἶναι παρατακτική. Διατήρηση τῆς πολυχρωμίας.

Β) «Ἀμφορεὺς τοῦ Νέσσου» στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο.
Ὑποταγὴ τοῦ χαράγματος στὴ μαύρη σιλουέτα, τέλεια ὑποχώρηση τῆς πολυχρωμίας.

Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα

Α) 520—480. Ἀρχαϊκὸς ἐρυθρόμορφος ρυθμός.
Σχέση μορφῆς καὶ ἀνάγλυφης γραμμῆς παρατακτική. Ἄφθονο σχέδιο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σωμάτων

Β) Ἀπὸ τὸ 480 καὶ ἔπειτα. Αὐστηρὸς ρυθμός.
Ἡ σχέση τῆς ἀνάγλυφης γραμμῆς καὶ τῆς μορφῆς ἀρχίζει νὰ γίνεται ὑποτακτική. Ὑποχωρεῖ τὸ σχεδίασμα τῆς ἀνατομίας καὶ τῶν πτυχῶν.

Θὰ ἄξιζε νὰ ἐξετάσουμε τί γίνεται καὶ στὰ στάδια ποὺ διαδέχονται τὶς ἐποχὲς αὐτές. Ὅπως εἴπαμε πιὸ πάνω, ἀπὸ τὸ 600 ἀρχίζει μὲ τὸ Σοφίλο πάλι τὸ χάραγμα (ἐν μέρει καὶ ἡ πολυχρωμία), γιὰ νὰ φτάσει στὸ κορύφωμά του στὰ ἀγγεῖα τοῦ Κλιτία καὶ τοῦ Νέαρχου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ποιὸ δρόμο παίρνει ἡ ἀνάγλυφη γραμμὴ στὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν αὐστηρὸ ρυθμὸ ἕως τὰ ἀγγεῖα τοῦ Κέρτς, καθὼς καὶ ποιὲς τάσεις ἐκδηλώνονται κάθε φορὰ μὲ τὴν τέτοια ἢ τέτοια φυσιογνωμία της. Ἡ ἐπέκταση ὅμως αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε θέση στὰ στενὰ πλαίσια τῆς μελέτης τούτης.

Στὴ μεταβατικὴ λοιπὸν περίοδο, τὴν ἀρκετὰ ἄχαρη, ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὸν αὐστηρὸ ρυθμὸ καὶ στὴν πρώιμη κλασσικὴν ἐποχή, τὴν Πολυγνώτεια, πρέπει νὰ ζωγραφήθηκε ἡ ὑδρία τοῦ Ἐθν. Μουσείου. Ἂν καί, σχετικὰ μὲ τὰ παλιότερα ἀγγεῖα τοῦ «ζωγράφου τοῦ Βερολίνου», δείχνει κάποια νηφαλιότητα στὴν ἐκτέλεση, εἶναι μολαταῦτα, μὲ τὸ σπάνιο θέμα της καὶ μὲ τὴν πετυχημένη ἀπόδοση τῆς κίνησης τῶν μορφῶν, μιὰ ἀπροσδόκητη ἀναλαμπὴ ζωῆς.

Ἀθήνα, Ἰούνιος 1940 ΣΕΜΝΗ ΠΑΠΑΣΠΥΡΙΔΗ-ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΘΡΑΚΙΚΗΣ ΒΗΡΑΣ

Εἰς τὸν Δ΄ τόμον τῶν «Θρακικῶν» (σ. 3—29) διέλαβον περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ἐν Βήρᾳ (Φεροετζίκ) τῆς Θράκης βυζαντινοῦ ναοῦ καὶ περὶ τῆς γλυπτῆς καὶ γραπτῆς ἐσωτερικῆς αὐτοῦ διακοσμήσεως, ἃς ἠδυνήθην νὰ μελετήσω ἐξ ἀφορμῆς τῶν γενομένων ἐργασιῶν στερεώσεως καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφὴν ἀποκαταστάσεως τοῦ ἀξιολόγου τούτου μνημείου. Καθ' ἣν ἐποχὴν ἔγραφον τὴν διατριβὴν ἐκείνην αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τοῦ ναοῦ ἐκα-

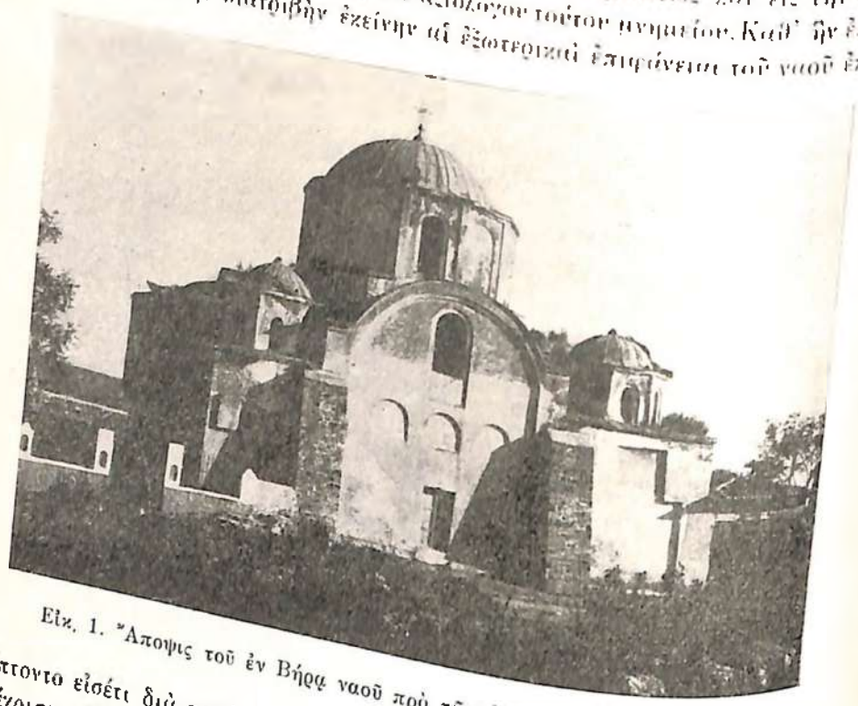

Εἰκ. 1. Ἄποψις τοῦ ἐν Βήρᾳ ναοῦ πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως.

λύπτοντο εἰσέτι διὰ παχέος ἀσβεστοκονιάματος, διὰ τοῦ ὁποίου οἱ Τοῦρκοι ἐπέχρισαν τὸν ναόν, ἀφοῦ μετέβαλον αὐτὸν εἰς τζαμί, τοῦθ' ὅπερ ἐγένετο κατὰ τὸν Bertraudon de la Broquière, τῷ 1433 [1]. Ἡ συνέχισις τῶν ἐργασιῶν, ἥτις ἐγένετο μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ ἄρθρου μου ἐκείνου, ἀπέβλεψε κυρίως εἰς τὴν ἐκφραξιν τῶν ἀργότερον διὰ τοιχοποιίας κλεισθέντων παραθύρων καὶ εἰς τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐξωτερικῶν ἀμμοκονιαμάτων, ἵνα καὶ ἐξω-

1) Θρακικά, Α΄ σ. 123.

τερικῶς ἀνακτήσῃ ὁ ναὸς τὴν ἀρχικὴν ὡραίαν αὐτοῦ ὄψιν. Πράγματι δέ, ὡς αἱ δύο παρατιθέμεναι εἰκόνες δεικνύουσιν, σημαντικὴ αἰσθητικὴ διαφορὰ παρουσιάζεται μεταξὺ τῆς παλαιᾶς (εἰκ. 1) καὶ τῆς νέας (εἰκ. 2) ὄψεως τοῦ ναοῦ. Καίτοι δ' αἱ ἐργασίαι τῆς ἀποξέσεως τῶν κονιαμάτων δὲν ἐτελείωσαν ἀκόμη, ὅμως καὶ διὰ μόνης τῆς ἐκφράξεως τῶν παραθύρων τῶν τρούλλων ἀπέκτησεν ὁ ναὸς ἐλαφρότητα καὶ χάριν, ἥτις ἐπαυξάνεται καὶ μὲ τὸ σκοτεινότερον χρῶμα, ὅπερ, κατόπιν τῆς ἀποξέσεως τῶν κονιαμάτων, ἀντικατέστησε τὸ λευκὸν τοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Αἱ πλίνθοι μὲ τὰ ἐξέχοντα πε-

Εἰκ. 2. Ἄποψις τοῦ ἐν Βήρᾳ ναοῦ
κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως.

ριγράμματά των προσέδωσαν πολλαπλότητα, αἱ δ' ἐμφανισθεῖσαι κλιμακώσεις τῶν κυλινδρικῶν τυμπάνων καὶ τῶν παραθύρων ἐπανέφεραν τὴν πλαστικότητα καὶ τὴν κίνησιν, ἧς εἶχε στερηθῇ ὁ ναὸς διὰ τῶν κονιαμάτων. Ἰδιαιτέρως δὲ πλαστικὴ παρουσιάσθη τώρα ἡ μεγάλη ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ, διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ὑπερθεν τοῦ μεγάλου τριλόβου παραθύρου, ὅπερ τὴν διατρυπᾷ, ζωοφόρου ἐκ τυφλῶν κογχῶν, ὧν ἀνὰ μία κοσμεῖ ἑκάστην τῶν πέντε πλευρῶν της. Αἱ τυφλαὶ δ' αὗται κόγχαι δὲν εἶναι πᾶσαι ὅμοιαι, διότι αἱ μὲν ἄκραι ἔχουσι τὸ τύμπανον τοῦ βάθους ἐπίπεδον, ἐνῷ αἱ τῶν λοιπῶν

πλευρῶν ἔχουσι τοῦτο κοῖλον καὶ καλυπτόμενον διὰ τετάρτου σφαίρας, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει ἅπαξ ἔτι τὴν στενὴν συγγένειαν τοῦ ναοῦ τῆς Βήρας πρὸς τοὺς γειτονικοὺς ἄλλως ναοὺς τῆς πρωτευούσης, ἔνθα ὁμοίως παρατηρεῖται ἐναλλαγὴ ἐπιπέδων καὶ ἡμικυκλικῶν κογχῶν εἰς τὴν ζωφόρον τῆς ἁψῖδος [2]. Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ ἐπίπεδοι κόγχαι ἔχουσι τὸ τύμπανον αὐτῶν κεκοσμημένον διὰ δικτυωτοῦ κεραμοπλαστικοῦ κοσμήματος, οἷον συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς ἀπὸ τοῦ Που αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ὑποκειμένους εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πρωτευούσης, ὡς π. χ. ἐν Καστοριᾷ [3], Κρούσεβατς Σερβίας [4], Λεοντάρη [5] κλπ.

Εἰκ. 3. Κεραμοπλαστικὸν κόσμημα τῆς ἁψῖδος τοῦ διακονικοῦ.

Πλὴν δὲ τῆς μεσαίας ἐκ τυφλῶν κογχῶν, ζωφόρον φαίνεται ὅτι ἔφερον καὶ αἱ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἁψῖδες, τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τοῦ διακονικοῦ εὕρεσις μιᾶς—τῶν λοιπῶν εἰσέτι καλυπτομένων διὰ κονιάματος—ἐν ᾗ μάλιστα εὕρηται θέμα, ὅπερ τὸ πρῶτον ἀνευρίσκεται ὡς ἐξωτερικὴ διὰ πλίνθων διακόσμησις. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀετὸς μονοκέφαλος, λίαν ἐσχηματοποιημένος, στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιά (εἰκ. 3).

Ἡ ἔκφραξις τῶν τριλόβων παραθύρων τῶν τριῶν μεγάλων τυμπάνων, ἅτινα φράσσουσι τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὡς καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν τριῶν μονολόβων παραθύρων ἔφερεν εἰς φῶς καὶ τοὺς παλαιοὺς φεγγίτας, δι' ὧν ἐφράσσοντο τὰ παράθυρα. Ἀπετελοῦντο δ' οὗτοι ἐκ γυψίνου σκελετοῦ πάχους 0,05 συνισταμένου ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων (εἰκ. 4). Εἰς τὸ πάχος τοῦ σκελετοῦ παρενεβάλλοντο ὑάλινοι πίνακες ἀδιαφανεῖς, ὧν σώζονται σήμερον ἐλάχιστα λείψανα.

2) Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1913 πίν. LXXII κ.λ.π.

3) Α. Ὀρλάνδος, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, Δ' σελ. 17, εἰκ. 9.

4) Millet, *L'ancien art Serbe*, Paris 1919, εἰκ. 192.

5) A. Orlandos, *Revue des Etudes grecques*, τ. 34 (1921) σ. 171.

Διὰ τῆς γενομένης ἀποξέσεως τῶν ἐξωτερικῶν κονιαμάτων ἐπετεύχθη καὶ ἡ πληρεστέρα ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ. Εὑρέθη δ' ὅτι αὕτη ἀκολουθεῖ τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐφαρμοσθὲν σύστημα. Διότι κάτω μὲν ἀποτελεῖται ἐξ ὁριζοντίων συνεχῶν σειρῶν ἀπτοπλίνθων ἐναλλασσομένων πρὸς κοινὴν δι' ἀκανονίστων λίθων τοιχοποιίαν, ἄνω δέ, ἤτοι εἰς τὰ τύμπανα καὶ τοὺς τρούλλους, εἶναι μὲν πάλιν δι' ἀπτοπλίνθων, ἀλλ' αἵτινες ἐναλλὰξ ἐξέχουσι καὶ εἰσέχουσι, τῶν εἰσεχουσῶν ἐπιχριομένων διὰ κονιάματος, οὕτως ὥστε νὰ παρουσιάζωνται ὡς λίθοι οἱ ἁρμοὶ τῶν πλίνθων, αἵτινες, σημειωτέον, ἐξέχουσι κατὰ 0,01 ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ κονιάματος ἐφ' οὗ ῥίπτουσι σκιὰν τονίζουσαν ἔτι μᾶλλον τὸ περίγραμμά των [6].

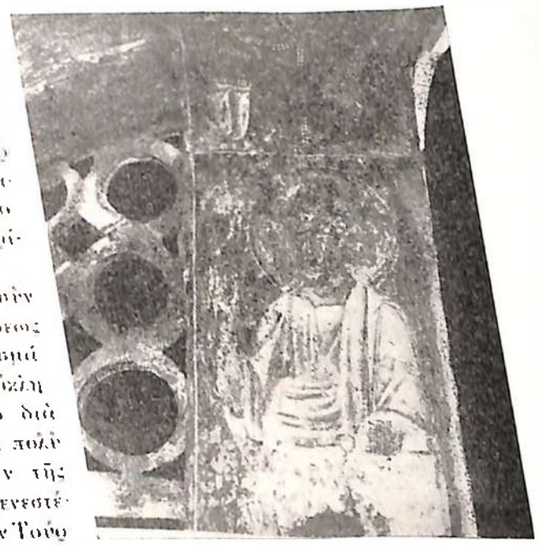

Εἰκ. 4. Τμῆμα τοῦ ἐκ γύψου φεγγίτου παραθύρου τῆς νοτίας πλευρᾶς καὶ παραπλεύρως τοιχογραφία.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι σὺν τῇ προόδῳ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιχρισμάτων ἀπεκαλύφθη ὅτι ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἐκαλύπτετο διὰ τοιχογραφιῶν, ἃς ὅμως πολὺ ἔχουσι βλάψει τὰ χάριν τῆς προσφύσεως τοῦ μεταγενεστέρου κονιάματος ὑπὸ τῶν Τούρκων ἐπενεχθέντα κτυπήματα τῆς σφύρας. Εἰς τὰ τύμπανα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εὑρέθησαν μεταξὺ τῶν παραθύρων τρεῖς σειραὶ ἁγίων, ἤτοι ἄνω μὲν τῆς ζώνης προτομαὶ ἁγίων καὶ ὑπ' αὐτοὺς προφῆται ὁλόσωμοι κρατοῦντες εἰλητάρια εἰκονιζόμενοι δὲ κατὰ τὰ τρία τέταρτα ἐστραμμένοι πρὸς τὸν θεατὴν (εἰκ. 4), κάτω δὲ τῆς ζώνης, ἤτοι μεταξὺ τῶν μονολόβων παραθύρων, ἅγιοι ἐν προτομῇ. Περὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν, εἶπον τὰ δέοντα ἐν τῷ μνημονευθέντι ἄρθρῳ μου τῶν Θρακικῶν.

Ἀθῆναι ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

6) Ὁμοίαν τοιχοδομίαν ἐν Ἁγ. Νικολάῳ τῆς Κουρσουμλιᾶς V. Ivanova, Ἐπετηρ. Ἐθν. Μουσείου τῆς Σόφιας 1922—1925 σ. 454 εἰκ. 297.

ΛΑΚΩΝΙΚΗ ΟΙΝΟΧΟΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΜΟ

Τὸ ἀγγεῖο ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ σύντομα ἔχει βρεθῆ στὴ Σάμο. Πρὶν ἀπὸ δέκα καὶ περισσότερα χρόνια, σὲ μιὰ μικρὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔκαμα στὴ δυτικὴ νεκρόπολη τῆς ἀρχαίας πόλεως πάνω ἀπὸ τὴ Γλυφάδα, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ἐρευνήσω ἀρκετοὺς τάφους, ἀπὸ τὸν 6ον αἰῶνα ἕως τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Τότε μάζεψα καὶ μερικὲς ἀρχαϊκὲς ἐπιτύμβιες στῆλες σαμιακὲς (ὅπως ἐκεῖνες ποὺ δημοσίευσα ἄλλη φορὰ)[1] καὶ διάφορα κομμάτια ἀγγείων σαμιακῶν καὶ ἄλλων. Οἱ τάφοι αὐτοὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ λεπτομερῆ καὶ συστηματικὴ ἐξέτασή τους ἀπὸ τὸν Boehlau[2] δὲν παρουσιάζουν τίποτε καινούργιο καὶ ἐξαιρετικό. Τὸ σπουδαιότερο ὅμως εὕρημα εἶναι τὸ λακωνικὸ τοῦτο ἀγγεῖο ποὺ μὲ τὸ πρωτόφαντο σχῆμα καὶ τὴν πλούσια διακόσμησή του ξεχωρίζει μέσα στὰ δημιουργήματα τῆς λακωνικῆς κεραμεικῆς. Ἄλλες ἀσχολίες μ' ἐμπόδισαν νὰ τὸ κάμω ἐνωρίτερα γνωστό, τὰ τελευταῖα ὅμως χρόνια ἡ ἐπιθυμία μου νὰ τὸ ἀφιερώσω στὴ μνήμη τοῦ ἀγαπητοῦ μου διασκάλου Τσούντα μ' ἔκαμε πάλι ν' ἀργοπορήσω ἕως τώρα[3].

***

Ὅπως εἶπα, τὸ ἀγγεῖο βρέθηκε στὴ δυτικὴ νεκρόπολη τῆς Σάμου σκορπισμένο σὲ πολλὰ μικρὰ κομμάτια δίπλα ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη λίθινη σαρκοφάγο. Ἐκεῖ γύρω ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι τάφοι καὶ δυὸ πήλινες σαρκοφάγοι τοῦ τύπου τῶν Κλαζομενίων χωρὶς γραπτὴ διακόσμηση. Τῆς μιᾶς μόνο τὸ σκέπασμα μὲ ἀέτωμα εἶχε ἐπάνω στὶς ἄκρες ἀνάγλυπτο ἀστράγαλο μὲ ὀχρόλευκο ἐπίχρισμα. Ἡ λίθινη σαρκοφάγος, ποὺ τοποθετήθηκε ἐκεῖ ἀργότερα, εἶχε διαταράξει τὰ χώματα καὶ τοὺς παλαιότερους τάφους κ' ἔγινε ἀφορμὴ νὰ κομματιαστῆ καὶ σκορπιστῆ καὶ τὸ ἀγγεῖο αὐτό. Μ' ὅλη τὴν καταστροφὴ

---

1) *A. E.* 1924 σ. 63 ἑξ.

2) *Aus Jonischen und Italischen Nekropolen* σελ. 10 ἑξ.

3) Ἀλλὰ καὶ πάλι μιὰ ἐπίμονη ἀρρώστια ποὺ μὲ βασανίζει κάμποσα χρόνια δὲ μοῦ ἀφῆκε τὸν καιρὸ καὶ τὴ διάθεση νὰ τὸ ἐπεξεργαστῶ ὅπως θὰ ἤθελα. Ἡ ἀνάγκη ὅμως νὰ δημοσιευτῆ τώρα στὸ «Ἐπιτύμβιο» τοῦ Τσούντα μὲ κάνει νὰ τὸ δώσω ὁπωσδήποτε χωρὶς νὰ ἐξαντλήσω φυσικὰ ὅλα τὰ σχετικὰ προβλήματα, πολὺ περισσότερο ποὺ ἐδῶ ποὺ γράφω μοῦ λείπουν ὅλα τὰ βοηθήματα καὶ περιορίζομαι μόνο στὶς παλιές μου ἀσυμπλήρωτες σημειώσεις. Ἔτσι δὲν μπόρεσα νὰ μελετήσω τὸ ζήτημα τῆς συγγένειας ὅλων τῶν μορφῶν τοῦ ἀγγείου μὲ τὰ σύγχρονα λακωνικὰ ἔργα καὶ νὰ παρακολουθήσω τὴ σχετικὴ ἐξέλιξη καὶ νὰ ὁρίσω τὴ θέση τους ἀκριβέστερα καὶ θετικώτερα. Προσπάθησα ὅμως νὰ τονίσω τὶς μορφικὲς ἀξίες τοῦ ἀγγείου ἐξετάζοντας καθ' ἑαυτὲς τὴν ἰδιοτυπία καὶ τὴν ἐσωτερική τους σημασία.

ξανασυγκροτήθηκε ὁλόκληρο ἐκτὸς ἀπὸ μικρὰ μέρη πάνω στὴ ράχη καὶ κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Λείπει ὅμως ἕνα ἀπὸ τὰ τέσσερα κεφάλια ποὺ στηρίζουν τὸ στόμιο καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ περιχείλωμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἔχει πάθει, γιατὶ σὲ πολλὰ σημεῖα ἔχει ἀπολεπιστῆ τὸ ὠχρὸ ἐπίχρισμα καὶ ἔχουν τριφτῆ τὰ κεφάλια τῶν γυναικῶν ὥστε νὰ ζημιώνωνται σημαντικὰ οἱ πλαστικὲς ἀξίες των, μάλιστα στὸ κάτω μέρος. Κατὰ τὰ ἄλλα τὸ σχῆμα δὲν ἔχει πάθει τίποτε (βλ. πίν. *1.2*).

Εἶναι ἕνα σχεδὸν σφαιρικὸ ἀγγεῖο στηριγμένο σὲ στενὴ βάση ποὺ ἀνοίγεται πρὸς τὰ ἔξω μὲ ἐλαφρὰ καμπύλη γραμμή. Ἀπὸ τὴ ράχη ὑψώνεται μιὰ μονοκόμματη πλατειὰ λαβὴ καὶ κατεβαίνει πρὸς τὸ στόμιο. Στὸ σημεῖο τῆς ἑνώσεως μὲ τὴ ράχη καταλήγει σὲ ἀνθέμιο μὲ ἕλικες καὶ ἐμπρός, πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος τοῦ στομίου, εἶναι προσκολλημένη μιὰ γυναικεία προτομὴ μὲ δυὸ κεφάλια λιονταριοῦ ἀπὸ τὸ ἕνα κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος. Τὸ στόμιο στρογγυλὸ σὰν δίσκος βαθουλὸς στηρίζεται ἀπὸ κάτω γύρω ἀπὸ τὸ στενὸ λαιμὸ μὲ τέσσερα ἐλεύθερα γυναικεῖα κεφάλια πάνω στὴ ράχη. Ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λαβὴ προβάλλει πρὸς τὰ ἐπάνω λοξὰ ἡ πρόχυση ἢ κρουνός. Συνολικὸ ὕψος 0,202, ὕψ. τῆς λαβῆς 0,095, τῆς λαβῆς πάνω ἀπὸ τὸ στόμιο 0,04, τοῦ στομίου μαζὶ μὲ τὸ λαιμὸ 0,033, τῆς βάσεως C,02, ἡ πιὸ μεγάλη διάμετρος (ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ τὴν πρόχυση) 0,135 (=ὕψ. ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἕως τὴ βάση), διάμ. τοῦ στομίου 0,075.

Ὁ πηλὸς τοῦ ἀγγείου εἶναι ὁ συνηθισμένος τῶν λακωνικῶν μεταξὺ τοῦ ὠχροῦ καὶ τοῦ κόκκινου, λεπτότατος καὶ καθαρός, καλὰ ψημένος καὶ μαλακός. Πάνω σ' αὐτὸν μπαίνει ἕνα παχὺ ἐπίχρισμα ὠχρό, ὄχι παντοῦ καθαρό, καὶ τὰ κοσμήματα ἔχουν ἕνα χρῶμα καστανόμαυρο. Μὲ σχεδὸν μαῦρο χρῶμα εἶναι βαμμένος ὁ λαιμὸς καὶ πορφυρὸ χρῶμα χρησιμοποιεῖται ἐδῶ κ' ἐκεῖ, ὅπως στὴν ταινία ποὺ χωρίζει τὴ βάση ἀπὸ τὸν κορμό, στὴν ταινία καὶ στὸ κόσμημα τοῦ χείλους καὶ τοῦ στομίου, στὰ μαλλιὰ τῶν γυναικείων πλαστικῶν προτομῶν (ἐνῶ τὰ φρύδια, οἱ κόρες τῶν ματιῶν καὶ τὸ στόμα ἔχουν καστανόμαυρο χρῶμα) καὶ σὲ διάφορες λεπτομέρειες τῆς μεσαίας κοσμηματικῆς ζώνης μὲ τὰ ζῶα, ὅπως στὴ ράχη καὶ στὴν κοιλιὰ τῶν κάπρων, στὶς φτεροῦγες τῶν Σφιγγῶν, στὴ ράχη τῶν πουλιῶν καὶ τοῦ βατράχου καὶ στὴ ράχη καὶ τὰ λειριὰ τῶν πετεινῶν. Ἐπίσης πορφυρὸ εἶναι κ' ἕνα ἀπὸ τὰ ἑφτὰ φύλλα τῶν ροδάκων, ὅπως καὶ κάθε δεύτερο ἀπὸ τὰ γλωσσωτὰ φύλλα γύρω στὴ ράχη. Πρέπει νὰ προστεθῆ ὅτι τὸ πορφυρὸ αὐτὸ χρῶμα εἶναι ἀρκετὰ παχὺ καὶ μπαίνει πάντα πάνω στὸ μαῦρο ὑπόστρωμα.

Ἔτσι, ὅλο τὸ ἀγγεῖο παίρνει ἕναν χαρούμενο ἀνοιχτὸ τόνο, ὅπου συναλλάζονται μὲ τὸ βαθύτερο χρῶμα τους οἱ κοσμηματικὲς ζῶνες καὶ τονίζεται ξεχωριστὰ ἡ μεγάλη μεσαία κύρια ζώνη μὲ τὶς μεγάλες σκοῦρες φιγοῦρες της. Στὴν ὀλιγόχρη αὐτὴ συμφωνία τοῦ ἀνοιχτοῦ φόντου, τῶν ὀλίγων χαρακτῶν γραμμῶν τοῦ σχεδίου καὶ τῶν σκούρων κοσμημάτων ξεπετιοῦνται

μερικὲς νότες πορφυροῦ χρώματος ποικίλλοντας τὴν ἁρμονικὴ συνήχηση.

Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἰδιότυπα. Μὲ τὴν ψηλὴ λαβὴ καὶ τὴν πρόχυση φαίνεται σὰν οἰνοχόη, τὸ σφαιρικὸ ὅμως σῶμα, ὁ κοντὸς καὶ στενὸς λαιμὸς καὶ τὸ διακόμορφο στόμιο ταιριάζουν σὲ ἀρύβαλλο. Πραγματικὰ εἶναι ἕνα μεῖγμα ἀπὸ τὰ σχήματα αὐτά, ὅπου ὅμως ἔχουν προστεθῆ καὶ καινούργια στοιχεῖα ποὺ δίνουν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα στὸ σύνολο. Ἂς ἰδοῦμε ἀπὸ ποῦ ἦρθαν καὶ πῶς συνταιριάστηκαν οἱ διάφορες αὐτὲς μορφές. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ὀρθίας Ἀρτέμιδος στὴ Σπάρτη εἶναι γνωστὸ ἕνα μικρὸ ἀγγεῖο μὲ σφαιρικὸ σχῆμα, μὲ πρόχυση καὶ στρογγυλὸ κάπως βαθὺ στόμιο, ὅπως τῶν ληκύθων (εἰκ. 1)[4].

Εἰκ. 1. Ἀγγεῖο σὰν ἀρύβαλλος.

Κι' ὁ Lane στὴ συνολικὴ μελέτη του τῶν Λακωνικῶν ἀγγείων[5] ἀναφέρει τμῆμα οἰνοχόης μὲ στενὸ λαιμὸ καὶ πρόχυση. Ἀλλὰ καὶ τὰ δυὸ παραδείγματα ἔχουν πολὺ χαμηλὴ βάση, κάθονται βαρειὰ πάνω στὸ ἔδαφος καὶ μόνο στὶς γενικὲς γραμμὲς θυμίζουν τὴ δική μας οἰνοχόη. Ἀπὸ τὸ βασικὸ ὅμως τοῦτο σχῆμα ὡρμήθηκε ἀρχικὰ ὁ δημιουργός της. Ἤτοι, ἀπ' αὐτό, τὸ σφαιρικὸ μεστὸ σῶμα μὲ τὴν πρόχυση καὶ ἐν μέρει τὸ στενὸ λαιμὸ μὲ τὸ στρογγυλὸ χεῖλος. Ἔπειτα πρόσθεσε μιὰ ξεχωριστή, ψηλότερη καὶ στενώτερη βάση κ' ἔτσι ἔδωσε κάποια ἀνάταση στὸ σύνολο, ἐνῶ στὸ ἐπάνω μέρος μὲ μιὰ πλούσια καὶ λεπτὴ πλαστικὴ διακόσμηση χάρισε κομψότητα ψηλώνοντας τὴ λαβή, ὅπως στὶς μεταλλικὲς οἰνοχόες[6]. Τὴν ὑψηλὴ καμπυλόγραμμη βάση θὰ τὴ βρῆκε πρόχειρη στὴν κορινθιακὴ κεραμεικὴ καὶ στὶς κορινθιακὲς πυξίδες μὲ τὶς προτομὲς ποὺ θ' ἀναφέρω παρακάτω καὶ σὲ μιὰ οἰνοχόη μεταγενέστερη μέν, ἀλλὰ μὲ πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα (ὅπως τὸ γενικὸ σχῆμα, τὴν πλαστικὴ κεραλὴ στὴ λαβὴ κ. ἄ.)[7]. Στὴν ἄλλη ὅμως πλαστικὴ διακόσμηση τοῦ ἐπάνω μέρους χρησιμοποίησε καὶ ξένα καὶ ντόπια στοιχεῖα, ἀλλὰ τὰ συνύφανε σὲ ἁρμονικὸ ἑνιαῖο σύνολο. Ἡ ὅλη διάπλαση τοῦ μέρους αὐτοῦ θυμίζει φανερὰ

4) Dawkins, *Artemis Orthia* εἰκ. 70 c. (Παρακάτω θὰ τὸ σημειώνω *Art. Orth.*) Τὸ σχέδιο στὸ κείμενο ἔγινε ἀπὸ τὴ φωτογραφία αὐτὴ ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη κ. Πρωτοπάτση, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ κ' ἐδῶ θερμά.

5) *B. S. A.* XXXIV, 1933—34, σ. 125 καὶ πίν. 32 c. Ἐκεῖ ἀναφέρονται κι' ἄλλα ὅμοια, ἀλλὰ δὲ σώζονται, φαίνεται, ὁλόκληρα. Εἶναι περιττὸ νὰ τονίσω πόσα ὀφείλω στὴ μελέτη αὐτή. Παρακάτω θὰ σημειώνεται ἁπλῶς Lane.

6) *Art. Orth.* εἰκ. 65 c.

7) Payne, *Necrocorinthia* πίν. 42, 3. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι ἡ οἰνοχόη αὐτὴ εἶναι ὑστεροκορινθιακή, δηλ. μεταγενέστερη ἀπὸ τὴ λακωνική, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἀρχαιότερο πρότυπο.

μεταλλικὰ πρότυπα. Ἡ λαβὴ τελειώνει κάτω σὲ ἀνάγλυπτο ἀνθέμιο (πίν. 2), κοινὸ στὶς λαβὲς τῶν λακωνικῶν ἀγγείων, γραπτὸ στὶς κύλικες καὶ ἀνάγλυπτο στὶς οἰνοχόες[8]. Ἐδῶ ἔχει ἐννιὰ φύλλα πάνω ἀπὸ τὶς ἕλικες δηλωμένα ὅλα καὶ μὲ καστανόμαυρο χρῶμα καὶ πιὸ ψηλὰ ἔξέχει στὴ λαβὴ ἕνα κουμπὶ σὰν τὸ κεφάλι τοῦ κοριτσιοῦ ποὺ στερεώνει στὴ λαβὴ τὸ ἀνθέμιο, ἐνῷ θὰ περίμενε κανεὶς νὰ στερεώνῃ τὴ λαβὴ στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου, ὅπως γίνεται συνήθως. Ἡ γυναικεία κάλλι προτομὴ εἶναι ἐπίσης γνωστὴ στὶς λαβὲς τῶν λακωνικῶν ἀγγείων. Ὁ Lane σ. 118 ἀναφέρει μιὰ στὴ βάση λαβῆς οἰνοχόης τοῦ Ι λακωνικοῦ ρυθμοῦ, ἀλλ' ἀπὸ τὴ Σπάρτη ἔχομε κι' ἄλλα παραδείγματα[9]. Μεγαλύτερη ἀναλογία παρουσιάζει ἡ κορινθιακὴ οἰνοχόη ποὺ εἶπα ἐδῶ παραπάνω. Μόνο ποὺ στὴ δική μας εἶναι πιὸ ψηλὴ κ' ἔχει ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ ἕνα κεφάλι λιονταριοῦ. Εἶναι πολὺ συνηθισμένα δυὸ ὁλόκληρα λιοντάρια μάλιστα στὶς ὑδρίες[10], κ' ἕνα κεφάλι λιονταριοῦ βρίσκεται συχνὰ στὶς λακωνικὲς λαβὲς κατὰ τὴν ἕνωσή τους μὲ τὸ χεῖλος τῆς οἰνοχόης[11], μὰ δὲν ξέρω ἄλλο παράδειγμα μὲ τὴ διάταξη τῆς δικῆς μας οἰνοχόης. Καινούργιο ὅμως διακοσμητικὸ στοιχεῖο ἐδῶ εἶναι οἱ τέσσερες γυναικεῖες προτομὲς γύρω στὸ λαιμὸ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, ποὺ φαίνεται ὅτι τὸ στηρίζουν. (Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς λείπει, ὅπως φαίνεται τὸ σπάσιμο στὴν εἰκ. 3)[12]. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι γυναικεῖες προτομὲς στὸ λαιμὸ ἀγγείου γνωρίζομε κι' ἄλλες ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Σὲ δυὸ κομμάτια κυλινδρικοῦ ἀγγείου σώζονται δυὸ προτομὲς διαδιλικῆς ἐποχῆς κολλημένες κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος[13]. Μὰ καὶ στὸ λαιμὸ μιᾶς μικρῆς οἰνοχόης παρατηρήθηκε μιὰ ἄλλη[14], ὅλες ὅμως ἀνήκουν στὸν Τον αἰῶνα. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ἡ προτομὴ τοῦ σχολείου τοῦ Γυθείου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Lane ἐδῶ, προέρχεται ἀπὸ τὸ λαιμὸ οἰνοχόης καὶ ἀνήκει στὰ τέλη τοῦ Του αἰῶνος. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ προτομὲς αὐτὲς εἶναι ἀνάγλυφες καὶ κολλημένες πάνω στὸ ἀγγεῖο, ἐνῷ στὴ δική μας οἰνοχόη εἶναι ὁλόγλυφες καὶ ἐλεύθερες ἀπὸ τὸ χεῖλος ἕως τὴ ράχη της. Στὴ διάταξη θὰ ὡδήγησε τὸν τεχνίτη ἡ παρουσία ὅμοιων προτομῶν σὲ σύγχρονες κορινθιακὲς πυξίδες, ὅπου γύρω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τρεῖς προτομὲς ἑνώνουν τὸ χεῖλος μὲ τὴ ράχη[15]. Ἀλλὰ τὸ λακωνικὸ ἐργαστήριο ἔδωκε δική

8) Lane σ. 174 εἰκ. 24. *Art. Orth.* εἰκ. 65.

9) *Art. Orth.* εἰκ. 65 r, s, t. 10) *A. E.* 1936 σ. 149 ἑξ. (Α. Πολίτης).

11) *Art. Orth.* εἰκ. 65 e, g, k, l, m.

12) Ὁ Lane σελ. 136, ὅπου ἀναφέρει τὸ ἀγγεῖο, κατὰ λάθος λέει πὼς ἔχει τρεῖς προτομές.

13) *B.S.A.* XXXIII, 1932 33 σ. 74 εἰκ. 1 (Jenkins)=Lane σ. 118 καὶ πίν. 31f.

14) Lane σ. 118.

15) Βρυξελλῶν *C. V. A.* III C, πίν. 3, 2 a, b, c. Λούβρου *C. V. A.* III Ca πίν. 11, 1, 2, 3 κτλ. Payne, *Necrocorinthia* ἀρ. 669 Βερολίνου. Κατὰ τὸν Payne τὸ σχῆμα παρουσιάζεται πρώτη φορὰ κατὰ τὰ τέλη τοῦ Του αἰῶνος, ἀλλὰ ἐξακολουθεῖ ἕως τὸ 575.

του μορφὴ στὸ δανεικὸ αὐτὸ στοιχεῖο. Μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε ὅτι οἱ προτομές, ποὺ ἦταν ἀνάγλυφες στὸ λαιμὸ τῶν λακωνικῶν ἀγγείων τὸν 7ον αἰῶνα, ἀποκολλήθηκαν κ' ἔγιναν ἐλεύθερα στηρίγματα μὲ τὴν ἐπίδραση τῶν κορινθιακῶν πυξίδων. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅμως ὅτι ἐνῶ σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες οἱ προτομὲς εἶναι κοντὲς καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση ἑνὸς συμπαγοῦς ὄγκου, στὸ λακωνικὸ ἀγγεῖο πῆραν κάποια ἐλαφρότητα μὲ τὸ κάπως μεγαλύτερο ὕψος καὶ ἀπὸ τρεῖς ἔγιναν τέσσερες. Τοῦτο μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ διακοσμητικοὺς λόγους, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν δηλ. οἱ προτομὲς στὸ πλαίσιο τῶν ἄλλων μορφῶν: στὸ λακωνικὸ ἀγγεῖο οἱ τρεῖς προτομὲς δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ κατανεμηθοῦν ἁρμονικά, γιατὶ ἐμπρὸς καὶ πίσω ἡ πρόχυση κ' ἡ λαβὴ ἐμπόδιζαν νὰ μπῇ προτομή, στὶς δυὸ πλευρὲς πάλι δὲν ἐξοικονομοῦνταν τρεῖς. Ἔτσι μπῆκαν τέσσερες, δυὸ δίπλα στὴν πρόχυση καὶ δυὸ δίπλα στὴ λαβή. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ λακωνικὸς τεχνίτης ἔδωκε δική του λύση πιὸ ταιριαστὴ καὶ πιὸ πλούσια στὸ πρόβλημα αὐτὸ τῆς προσαρμογῆς.

Πρὶν ἐξετάσωμε τὴ διακόσμηση, θὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὴ μορφὴ τοῦ ἀγγείου. Τὸ σχῆμα στὴν ἀνάπτυσή του φαίνεται καθ' ἑαυτὸ ὁμοιομερὲς καὶ ἑνιαῖο. Γεμᾶτο, στρογγυλό, συγκεντρωμένο μέσα του, μὲ μιὰ πρωτόγονη δύναμη ποὺ δὲ χάνεται σὲ σκορπισμένες κινήσεις τοῦ κορμοῦ, γιατὶ αὐτὸς μένει συμπαγής, χωρὶς καμμιὰ διαίρεση ἢ ὑποχώρηση ἀπὸ τὴ σφαιρικὴ ὁμοιόμορφη καὶ μὲ τὴν ἴδια πνοὴ παντοῦ ἐκδηλούμενη ὑπόστασή του. Τὰ ἄλλα μέλη μοιάζουν σὰν ἐξωτερικὰ ἐξαρτήματα ποὺ δὲν ἀλλάζουν τὸν πυρῆνα τῆς ὑπάρξεώς του. Ὁ λαιμὸς μὲ τὰ γύρω του στοιχεῖα εἶναι ἀκόμη κοντός, ἡ πρόχυση καὶ ἡ λαβὴ δὲν ἐπηρεάζουν πολὺ τὸ βαρύ, ὀγκῶδες καὶ ἐπιβλητικὸ παρουσιαστικό του. Εἶναι ἡ πληθωρικὴ ἐκείνη δύναμη ποὺ γεμίζει τοὺς ὄγκους τῶν μορφῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος ποὺ τώρα νομίζεις ὅτι παίρνουν συνείδηση τῆς ἐσωτερικῆς ὁρμῆς γιὰ ζωὴ ποὺ θέλει νὰ φανερωθῇ. Μ' ὅλα ταῦτα ἀρχίζουν νὰ διαφαίνωνται ἐδῶ κ' ἐκεῖ, δυσδιάκριτα ἀκόμη, μερικὰ σημεῖα ἀλλαγῆς.

Ἡ χωριστὴ ὑψηλὴ βάση μὲ τὴν ἤπια μάλιστα καμπύλη της τοῦ δίνει ἀμέσως κάποια ἐλαφρότητα. Τὸ σῶμα βέβαια κρατεῖ ἀκόμα τὸ σφαιρικό του σχῆμα, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ἔνοιωσε τὴν τάση νὰ ὑψωθῇ, ἀφοῦ ἡ μεγαλύτερη διάμετρός του ἔχει ἀνέβει ἀρκετὰ ψηλά, δηλ. κοντὰ στὴ ράχη, στὸ τέλος τῆς λαβῆς, στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ράχη στὴν κοιλιά, ἡ ὁποία μάλιστα στὴ φορά της πρὸς τὴ βάση ἀρχίζει νὰ γλιστρᾷ γρηγορώτερα χωρὶς νὰ χάνῃ πάντα τὴ σφαιρική της ἐμφάνιση. (Βλ. τὴν εἰκ. 2). Κ' ἡ ράχη δὲν ἔχει χάσει ἀκόμη τὴ στρογγυλότητά της, ἀλλ' εἶναι φανερὴ ἡ κλίση της σὲ ὁριζόντια κατεύθυνση πρὸς τὸ λαιμὸ ποὺ ἑνώνεται βέβαια μαζί της ὄχι ἀπότομα, κάθετα, ἀλλὰ πάντα μὲ μιὰ πολὺ ἐλαφρὴ καμπύλη, ὅπως καὶ μὲ τὸ στόμιο. Ἔτσι βρισκόμαστε σ' ἕνα σημεῖο ὅπου προσπαθεῖ ν' ἀρχίσῃ τὸ ξεχώρισμα τῶν μελῶν τοῦ ἀγγείου μὲ τὸν τονισμὸ τῶν σημείων τῆς ἐπαφῆς των, ὅπως

τοῦ στομίου μὲ τὸ λαιμό, τοῦ λαιμοῦ μὲ τὴ ράχη καὶ μὲ τὸ ἄλλο σῶμα καὶ τούτου μὲ τὴ βάση ποὺ ἔχει μάλιστα ἀντίθετη πρὸς αὐτὸ μορφή. Τὰ μέλη αὐτὰ γίνονται σιγὰ-σιγὰ αὐτοτελῆ, δηλώνουν καθαρὰ τὴ λειτουργία τους χωρὶς νὰ σκοτίζεται ἡ μορφὴ καὶ ἡ ἀτομικότητά τους μὲ τὶς ἀνεπαίσθητες καὶ ἀβέβαιες μεταβάσεις. Τὸ ἀγγεῖο ὅμως τοῦτο δὲν ἔχει φτάσει ἀκόμα σ' αὐτὸ τὸ τέρμα, ἀλλὰ εἶναι στὴν ἀρχὴ μιᾶς ἐξελίξεως πρὸς αὐτό. Δὲν ἔχομε βέβαια παλιότερα ὅμοια σχήματα στὴ λακωνικὴ κεραμεικὴ γιὰ νὰ παρακολουθήσωμε τὴν ἐξέλιξη αὐτή, ἀλλὰ ἔχει παρατηρηθῆ τὸ πρᾶγμα στὶς σύγχρονες μεσοκορινθιακὲς οἰνοχόες[16]. Μέσα ὅμως στὶς λακωνικὲς αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δὲ βλέπομε καθαρὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ σ' ὅλα τὰ καίρια σημεῖα, ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνωμε ἀπὸ τὶς σωζόμενες ἀκέραιες. Τὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου μένει σφαιρικὸ καὶ σὲ οἰνοχόες μεταγενέστερες, ἐνῷ ἄλλα μέλη του εἶναι ἐξελιγμένα, ὅπως π. χ. στὴν οἰνοχόη *Art Orth.* εἰκ. 73, ὅπου ὁ λαιμὸς χωρίζεται ἀπότομα ἀπὸ τὴ ράχη, κ' ἐνῷ τὸ σῶμα εἶναι ἀκόμη σφαιρικό, οἱ πλευρές του δὲν ἔχουν πιὰ τὴ στρογγυλότητα τῆς σφαίρας, ἀλλὰ εἶναι πιεσμένες στὴ μέση. Ἡ οἰνοχόη αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴ διακόσμησή της φαίνεται μεταγενέστερη, ὅπως καὶ τὸ κομμάτι αὐτ. εἰκ. 74, ποὺ ἀνήκουν μαζὶ στὴν ἑπόμενη περίοδο (IV) τῶν λακωνικῶν ἀγγείων. Ἀπεναντίας στὸ κομμάτι εἶναι καμπύλος πρὸς τὴ ράχη, ἀλλὰ τὸ σφαιρικὸ σχῆμα εἶναι πιεσμένο στὴ μέση. Ἀντίθετα πάλι στὴν *Art Orth* εἰκ. 64 τὸ σῶμα ἀρχίζει νὰ γίνεται μακρουλό, χάνει τὴ σφαιρικότητά του, ἡ μεγαλύτερη διάμετρος ἔχει ἀνέβει ψηλὰ στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ράχη πρὸς τὴν κοιλιά, ὁ λαιμὸς ὅμως χωρίζεται ἀπὸ τὴ ράχη μὲ ἐξέχοντα δακτύλιο, ἀλλὰ εἶναι καμπύλος στὴ μετάβασή του. Σ' αὐτὴ λοιπὸν ἔχομε πιὸ ἐξελιγμένη μορφὴ στὸ σῶμα, ἀλλὰ πιὸ συντηρητικὴ στὸ λαιμό. Κι' ὅμως εἶναι μὲ τὴ διακόσμησή της ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες τοῦ III λακωνικοῦ ρυθμοῦ. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ δική μας οἰνοχόη μὲ τὴν ἰδιοτυπία της δὲν ἔχει οὔτε προηγούμενες οὔτε ἑπόμενες μορφὲς γιὰ νὰ συγκριθῆ. Καθεαυτὴ ὅμως πόσο δυνατὴ καὶ τελειωμένη παρουσιάζεται ἀπέναντι τῶν ἄλλων λακωνικῶν μὲ τὴ συμπαγῆ ἑνότητα καὶ ὁλοκληρωμένη τελειότητα τῶν μορφῶν της. Ἡ καμπύλη τοῦ σφαιρικοῦ σώματος εἶναι ἀκόμη καθαρὴ καὶ ἐλαστικὴ μὲ ὅλη τὴν ἔντασή της, ἐνῷ σὲ ὅσες ἐξετάσαμε παραπάνω ἄλλοῦ εἶναι πιεσμένη στὴ μέση πλησιάζοντας στὴν εὐθεῖα κι' ἄλλοῦ κατεβαίνει λοξὰ κι' ἀπότομα πρὸς τὴ βάση. Κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὸ ἀγγεῖο μας φαίνεται στὴν ἀρχὴ τῆς γενέσεως τοῦ σχήματος, ὅπου τ' ἀρχικά του στοιχεῖα δὲν ἄρχισαν νὰ ἀλλοιώνωνται μὲ τὴν πολυκαιρινὴ χρήση καὶ τὴν ἀνάγκη ἀνανεώσεως, ὅπως συμβαίνει σὲ κάθε ἐξέλιξη. Ἀπὸ τὸ μικρὸ πάντως ἀρυβαλλόσχημο ἀγγεῖο τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰῶνος ποὺ ἀναφέ-

16) Payne, *Necrocorinthia* σ. 32.

ραμε εἶναι πιὸ προχωρημένο τὸ δικό μας, ὅπως εἴδαμε, καὶ πρέπει ν' ἀνήκῃ στὴν ἀρχὴ τοῦ 6ου.

Ἡ γραπτὴ διακόσμηση σκεπάζει ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο μὲ τὰ συνηθισμένα γραμμικὰ καὶ φυτικὰ θέματα ἀφήνοντας στὴ μέση περίπου εὐθὺς κάτω ἀπὸ τὴ ῥάχη μιὰ ζώνη μὲ παραστάσεις ζώων. Τὸ στόμιο ἔχει σχῆμα δίσκου βαθουλοῦ μὲ ἐξέχον γύρω περιχείλωμα (πίν. 2 β). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δίσκου εἶναι κοσμημένο μὲ φύλλα μυτερὰ βαλμένα ἐναλλὰξ πάνω καὶ κάτω ἀκτινωτὰ γύρω στὸ στόμιο, συνηθισμένο κόσμημα τῶν λακωνικῶν ἀγγείων καὶ μάλιστα στὸ στόμιο οἰνοχόης [17]. Τὸ ἴδιο ὅμως ἐντελῶς κόσμημα μὲ τὴν ἀντίστροφη ἐναλλαγή του ὅπως ἐδῶ βρίσκομε σὲ σύγχρονα ἀγγεῖα ὅπως σὲ μιὰ λάκαινα τοῦ Palazzo dei Conservatori καὶ σὲ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ τὴ Σπάρτη [18]. Στὸ περιχείλωμα ἔχομε τὸ γνωστὸ μετοπόσχημο κόσμημα (εἰκ. 2 β), ἀλλὰ ἐδῶ οἱ μετόπες ἔχουν μέσα τους δυὸ κάθετες γραμμές, ὅπως σ' ἕνα λακωνικὸ Π χεῖλος δίσκου [19]. Τὸ κόσμημα αὐτὸ («dot and square»), τὸ τόσο χαρακτηριστικὸ στὰ χείλη τῶν λακωνικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸν Ι λακωνικὸ ρυθμό, δὲν παρουσιάζεται πιὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν Π λακωνικό. Ἐδῶ τὸ ἔχομε κάπως παραλλαγμένο χωρὶς νὰ χάσῃ ὅμως τὴ γραμμική του ἐμφάνιση καὶ τὴν ἀνάμνηση τῆς καταγωγῆς του. Θὰ πῇ πὼς εἶναι πολὺ κοντὰ ἀκόμη στὸ Π λακωνικὸ ρυθμό, ὅπου εἶχε ἀρχίσει ὁ μετασχηματισμός του.

Ἡ ῥάχη ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς προτομὲς ἔχει ἀνὰ τρεῖς ἢ περισσότερες ἀκτινωτὲς γραμμές. Ἡ λαβή, ἡ πρόχυση, ὅπως κι' ὁ λαιμός εἶναι μὲ καστανόμαυρο χρῶμα ἀλειμμένες. Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς ῥάχης μεταξὺ τῆς λαβῆς καὶ τῆς προχύσεως γεμίζουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ γλωσσοειδῆ φύλλα, τυπικὸ κόσμημα στὴ ῥάχη τῆς οἰνοχόης [20] ποὺ βρίσκεται ὅμως ἀπὸ τὸν Ι λακωνικὸ ρυθμό [21].

Ὕστερα ἔρχεται ἡ ζωοφόρος ζώνη ποὺ θὰ μιλήσουμε γι' αὐτὴ τελευταῖα. Παρακάτω ἀκολουθεῖ ἕνα ζητοειδὲς κόσμημα, ἐπίσης συνηθισμένο κάτω ἀπὸ τὴν κυρία παράσταση τῆς οἰνοχόης [22] καὶ ἔπειτα βρίσκομε τὰ ἐναλλασσόμενα ἀκτινωτὰ φύλλα ποὺ εἴδαμε στὸ στόμιο, ἀλλὰ τώρα μεγαλύτερα, καὶ στὸ τέλος τοῦ σώματος μιὰ ζώνη ἀπὸ ῥόδια μὲ στιγμὲς (εἰκ. 2). Τὴ βάση κοσμοῦν ἀκτινωτὰ φύλλα [23]. Ὅλα αὐτὰ τὰ κοσμήματα, ὅσο κι' ἂν εἶναι γραμμικά, εἶναι ἐλεύθερα σχεδιασμένα, ἡ γεωμετρική τους ἀκαμψία ἔχει χαλαρωθῆ καὶ δείχνουν τὴν τάση νὰ πλησιάσουν στὰ φυσικὰ πρότυπα ἢ σὲ ἁπαλώτερα σχήματα, ὅπως τὰ φυσικὰ γλωσσωτὰ φύλλα, τὰ ἀχτινωτὰ μὲ τὴ

17) *B. S. A.* 1933/34 εἰκ. 11 χωρὶς ὅμως ν' ἀντιστρέφεται ἐναλλάξ.
18) *J. H. S.* XXX, 1910, σ. 7, εἰκ. 5 καὶ *B. S. A.* XIV σ. 36 εἰκ. 4 α. αὐτ. XXXIV πίν. 40 καὶ *Art. Orth.* εἰκ. 59 α.
19) *Art. Orth.* εἰκ. 58 β.
20) *Art. Orth.* εἰκ. 66.
21) *B. S. A.* XXXIV πίν. 23 α.
22) *Art. Orth.* εἰκ. 59 f καὶ 64.
23) Πρβλ. Lane σ. 136 εἰκ. 15.

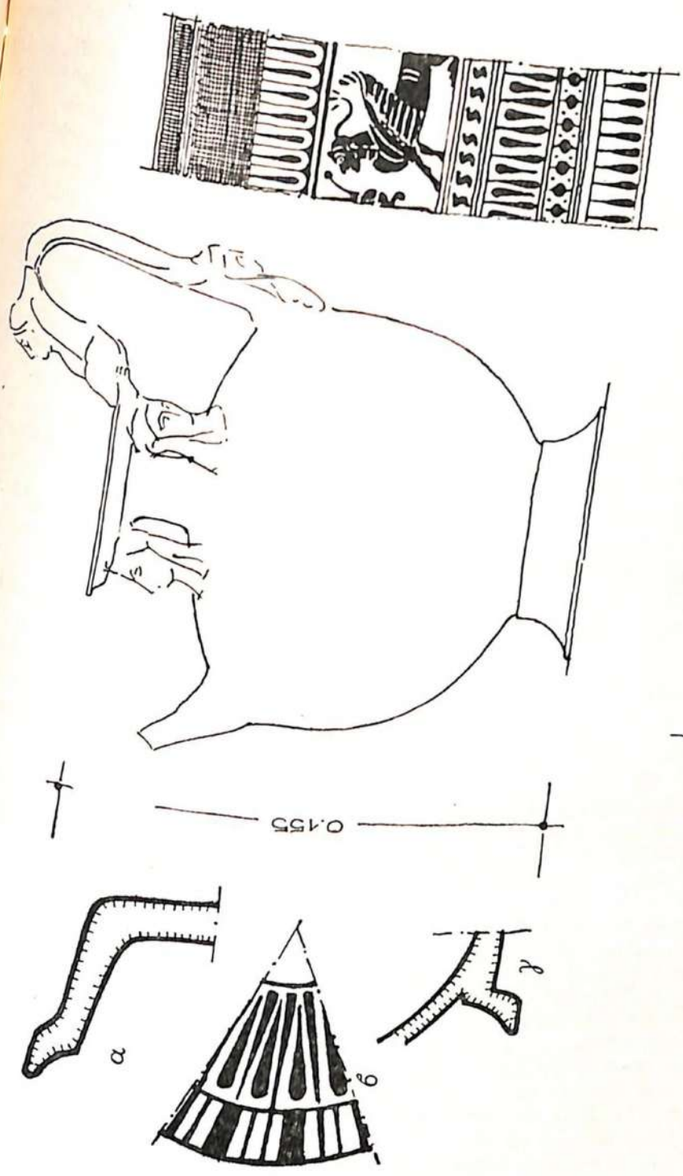

Εἰκ. 2. Λεπτομέρειες τῆς λακωνικῆς οἰνοχόης (α : τομὴ χείλους, β : κάτοψη στομίου, γ : τομὴ βάσεως).

ραμε εἶναι πιὸ προχωρημένο τὸ δικό μας, ὅπως τἠδαμε, καὶ πρέπει ν' ἀνήκῃ στὴν ἀρχὴ τοῦ 6ου.

Ἡ γραπτὴ διακόσμηση σκεπάζει ὁλόκληρο τὸ ἀγγεῖο μὲ τὰ συνηθισμένα γραμμικὰ καὶ φυτικὰ θέματα ἀφήνοντας στὴ μέση περίπου εὐθὺς κάτω ἀπὸ τὴ ῥάχη μιὰ ζώνη μὲ παραστάσεις ζώων. Τὸ στόμιο ἔχει σχῆμα δίσκου βαθουλοῦ μὲ ἐξέχον γύρω περιχείλωμα (πίν. 2 β). Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δίσκου εἶναι κοσμημένο μὲ φύλλα μυτερὰ βαλμένα ἐναλλὰξ πάνω καὶ κάτω ἀκτινωτὰ γύρω στὸ στόμιο, συνηθισμένο κόσμημα τῶν λακωνικῶν ἀγγείων καὶ μάλιστα στὸ στόμιο οἰνοχόης [17]. Τὸ ἴδιο ὅμως ἐντελῶς κόσμημα μὲ τὴν ἀντίστροφη ἐναλλαγὴ τοῦ ὅπως ἐδῶ βρίσκομε σὲ σύγχρονα ἀγγεῖα ὅπως σὲ μιὰ λάκαινα τοῦ Palazzo dei Conservatori καὶ σὲ κομμάτι ἀγγείου ἀπὸ τὴ Σπάρτη [18]. Στὸ περιχείλωμα ἔχομε τὸ γνωστὸ μεταμόσχημο κόσμημα (εἰκ. 2 β), ἀλλὰ ἐδῶ οἱ μετόπες ἔχουν μέσα τους δυὸ κάθετες γραμμές, ὅπως σ' ἕνα λακωνικὸ Η χεῖλος δίσκου [19]. Τὸ κόσμημα αὐτὸ («dot and square»), τὸ τόσο χαρακτηριστικὸ στὰ χείλη τῶν λακωνικῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸν Ι λακωνικὸ ρυθμό, δὲν παρουσιάζεται πιὰ ὕστερα ἀπὸ τὸν Η λακωνικό. Ἐδῶ τὸ ἔχομε κάπως παραλλαγμένο χωρὶς νὰ χάσῃ ὅμως τὴ γραμμική του δύναμη καὶ τὴν ἀνάμνηση τῆς καταγωγῆς του. Θὰ πῇ πὼς εἶναι πολὺ κοντὰ ἀκόμη ἀπὸ Η λακωνικὸ ρυθμό, ὅπου εἶχε ἀρχίσει ὁ μετασχηματισμός του.

Ἡ ῥάχη ἀνάμεσα ἀπὸ τὶς προτομὲς ἔχει ἀνὰ τρεῖς ἢ περισσότερες ἀπλὲς νοητὲς γραμμές. Ἡ λαβή, ἡ πρόχυση, ὅπως κι' ὁ λαιμός εἶναι μὲ κατάμαυρο χρῶμα ἀλειμμένες. Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς ῥάχης μετεξὺ τῆς λαβῆς καὶ τῆς προχύσεως γεμίζουν μιὰ σειρὰ ἀπὸ γλωσσοειδῆ φύλλα, τυπικὸ κόσμημα στὴ ῥάχη τῆς οἰνοχόης [20] ποὺ βρίσκεται ὅμως ἀπὸ τὸν Ι λακωνικὸ ρυθμό [21].

Ὕστερα ἔρχεται ἡ ζωοφόρος ζώνη ποὺ θὰ πιάσωμε γι' αὐτὴ τελευταῖα. Παρακάτω ἀκολουθεῖ ἕνα ζητοειδὲς κόσμημα, ἐπίσης συνηθισμένο κάτω ἀπὸ τὴν κυρία παράσταση τῆς οἰνοχόης [22] καὶ ἔπειτα βρίσκομε τὰ ἐναλλασσόμενα ἀκτινωτὰ φύλλα ποὺ εἴδαμε στὸ στόμιο, ἀλλὰ τώρα μεγαλύτερα, καὶ στὸ τέλος τοῦ σώματος μιὰ ζώνη ἀπὸ ῥόμβια μὲ στιγμὲς (εἰκ. 2). Τὴ βάση κοσμοῦν ἀκτινωτὰ φύλλα [23].Ὅλα αὐτὰ τὰ κοσμήματα, ὅσο κι' ἂν εἶναι γραμμικά, εἶναι ἐλεύθερα σχεδιασμένα, ἡ γεωμετρική τους ἀκαμψία ἔχει χαλαρωθῆ καὶ δείχνουν τὴν τάση νὰ πλησιάσουν στὰ φυσικὰ πρότυπα ἢ σὲ ἁπαλώτερα σχήματα, ὅπως τὰ φυσικὰ γλωσσωτὰ φύλλα, τὰ ἀκτινωτὰ μὲ τὴ

17) *B. S. A.* 1933/34 εἰκ. 11 χωρὶς ὅμως ν' ἀντιστρέφεται ἐναλλάξ.
18) *J. H. S.* XXX, 1910, σ. 7, εἰκ. 5 καὶ *B. S. A.* XIV σ. 36 εἰκ. 4 α. *B. S. A.* XXXIV πίν. 40 καὶ *Art. Orth.* εἰκ. 59 α.
19) *Art. Orth.* εἰκ. 58 β.
20) *Art. Orth.* εἰκ. 66.
21) *B. S. A.* XXXIV πίν. 23 α.
22) *Art. Orth.* εἰκ. 59 f καὶ 64.
23) Πρβλ. Lane σ. 136 εἰκ. 15.

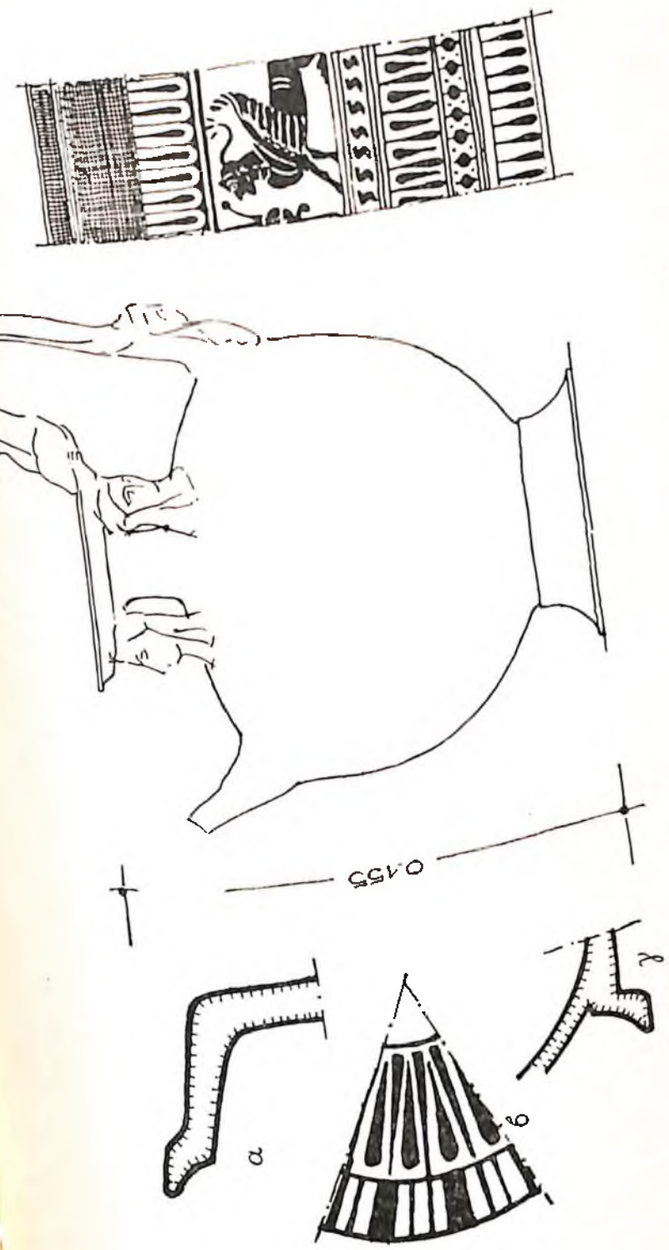

Εἰκ. 2. Λεπτομέρειες τῆς λακωνικῆς οἰνοχόης (α : τομὴ χείλους, β : κάτοψη στομίου, γ : τομὴ βάσεως).

νωχελῆ κάπως σχεδίασή τους καὶ τὸ ζητοειδὲς κάσιμό τοὺ ἔχει χάσει τὴ σκληρὴ γραμμικότητα κ' ἔχει γένει μαλακὸ καὶ σχεδὸν καστανόγραμμο. Βέβαια μερικὰ κοσμήματα κρατοῦν τὴ γεωμετρική τους κατα-γωγή, ὅπως τὸ μετοπόσχημο («dot and square pattern») καὶ τὰ ρόδια ἀκόμη. Αὐτὰ πρὸ πάντων ἔχουν τέλεια γεωμετρικὴ ἐμφάνιση μὲ τὴν κανονικὴ ὁμοιόμορφη παράταξή τους, μὲ τὸ αὐστηρὸ ἀφηρημένο σχῆμα ποὺ κρατεῖ τὸ καθένα τὴν ἀτομικότητά του, μόλο ποὺ συγχωνεύονται σὲ μιὰ ζώνη γεμάτη μάλιστα μὲ τὶς στιγμὲς ποὺ συμπληρώνουν τὰ ἀνάμεσα κενὰ πάνω καὶ κάτω. Τὰ ρόδια ὅμως αὐτὰ δὲν παρουσιάζονται τώρα πρώτη φορὰ στὰ λακωνικὰ ἀγγεῖα μπαίνοντας ἔτσι σὰν φυτικὸ θέμα καὶ παίρνοντας τὴ σχηματοποιημένη ἢ ἀφηρημένη αὐτὴ μορφή, ἀλλὰ εἶναι καθαρὰ κληρονομιὰ τοῦ προηγούμενου ρυθμοῦ (λακ. ΙΙ) [24]. Τὸ χαρακτῆρα αὐτὸ τῶν κοσμημάτων ποὺ θυμίζει καὶ στὸ σχῆμα καὶ στὸ πνεῦμα τὴ φυτικὴ ζωὴ βλέπει ὁ Lane πολὺ σωστὰ ὡς κριτήριο τοῦ χωρισμοῦ τοῦ ΙΙ καὶ ΙΙΙ λακωνικοῦ ρυθμοῦ. Ἔτσι τὸ ἀγγεῖο τοῦτο εἶναι πιὰ τοῦ τρίτου λακωνικοῦ, ἀλλὰ κρατεῖ ἀκόμη μερικὰ στοιχεῖα τοῦ προηγούμενου καὶ μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ ἐντελῶς στὴν ἀρχὴ τοῦ νέου ρυθμοῦ.

Τὸ ἴδιο μαρτυρεῖ καὶ ἡ διακόσμηση τῆς κεντρικῆς ζώνης μὲ τὰ ζῶα (πίν. 3). Τὰ ζῶα σ' αὐτὴν εἶναι συμμετρικὰ βαλμένα ἀνὰ δυὸ ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος κι' ἀπὸ τὸ ἄλλο ἑνὸς κεντρικοῦ θέματος: ἔτσι ἔχομε ἐμπρὸς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν πρόχυση δυὸ ἀγριόχοιρους ποὺ ὁρμοῦν καὶ στὴ μέση τους ἕνα δέντρο μὲ σχηματοποιημένα κλαδιὰ καὶ φύλλα. Ὀπίσω κάτω ἀπὸ τὸ ἀνθέμιο τῆς λαβῆς δυὸ μεγάλα πουλιὰ ποὺ σκύβουν ἐπάνω ἀπὸ ἕνα βάτραχο ἀνάμεσά τους· στὶς πλάγιες ὄψεις, δεξιὰ δυὸ σφίγγες ἀντιμέτωπες καὶ στὴ μέση τους ἄνθος ροδιᾶς ἢ λωτοῦ ἐπάνω σὲ στήριγμα μὲ ἕλικες, ἀριστερὰ δυὸ πετεινοὺς ἀντιμέτωπους καὶ στὴ μέση τους μιὰ σαρανταποδαροῦσα

24) *B. S. A.* 1933/34 σ. 124 εἰκ. 12, 26. Ἴσως μάλιστα καὶ ἀρχαιότερες ἀκόμα, ἂν πάρωμε γιὰ ρόδια σχηματοποιημένα τὰ *Art. Orth.* εἰκ. 12 *d* ποὺ ὁ Tod τὰ βάζει στὴν ὑπογεωμετρικὴ περίοδο. Ἡ γεωμετρικὴ ἐμφάνιση καὶ ὁ ἀφηρημένος χαρακτῆρας τῶν κοσμημάτων δὲν εἶναι καινούργιο στοιχεῖο τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως φαίνεται ὅτι θέλει νὰ πῇ ὁ Homann-Wedeking, *Archaische Vasenornamentik* σ. 63, ἀλλὰ λείψανο ἀπὸ τὸν παλιότερο ρυθμὸ ἐλαφρὰ τροποποιημένο κ' ἐξελιγμένο: τὰ ρόδια π. χ. ἔμειναν στὴν οἰνοχόη μας ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐποχή, ὅπως εἴπαμε, μόνο ἡ ζώνη ἔγινε πιὸ μεστὴ καὶ συμπαγὴς μὲ τὶς στιγμές. Τὰ ἄνθη πάλι ποὺ βγῆκαν πάνω καὶ κάτω ἀπὸ τὰ ρόδια στὴν κύλικα Lane πίν. 40 καὶ Wedeking εἰκ. 9 δὲν ἔχουν σημασία μὲ τὸ ὅτι εἶναι ἀντίθετα μὲ τὸ φυσικό, ὅπως ἐπίσης ἐκεῖ ὑποστηρίζει ὁ Wedeking, ἀλλὰ τὸ ἐναντίο, μὲ τὸ ὅτι δηλ. στὴν ἀφηρημένη καὶ σχηματοποιημένη μορφὴ τῶν ροδιῶν ἀρχίζει τώρα νὰ μπαίνῃ ἕνα νατουραλιστικὸ στοιχεῖο, τὸ ἄνθισμα, ἔστω κι' ἂν αὐτὸ εἶναι ἀκόμη ὅπως καὶ τὰ ρόδια, διακοσμητικὸ (ἀπὸ πάνω κι' ἀπὸ κάτω) κι' ἀφηρημένο. Ἄλλοῦ μάλιστα βλέπομε γάζουν δυὸ λοξὲς γραμμὲς μόνο ἀπὸ κάτω, σύμφωνα μὲ τὸ φυσικό. Πρβλ. Lane πίν. 35 *a*, *b*, 36 *c*, *g* καὶ 31 *b*.

ἢ κάποιο μακρουλὸ εἶδος ἀπὸ σκουλήκι. Ἀνὰ ρόδακες μ' ἕφτὰ χαραχτὰ φύλλα (τὸ ἕνα πορφυρὸ) κ' ἕνας ἄλλος σὰν πυρὴν κηλίδα εἶναι τὰ μόνα συμπληρωματικὰ κοσμήματα πίσω ἀπὸ τὰ πουλιὰ καὶ στὴ ρίζη τοῦ ἑνὸς πετεινοῦ (ἴσως ὑπῆρχε καὶ στοῦ ἄλλου ποὺ δὲ σώζεται). Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ χαλασμένη καὶ τὰ προσώπατα ζώων ἔχουν πολλὲς βλάβες, ὅπως μπορεῖ νὰ ἰδῇ κανεὶς στὸν πέν. 3 [25], χωρὶς ν' ἀναφέρω μιὰ-μιὰ χωριστά. Σὲ μερικὰ σημεῖα διακρίνονται πάνω τὰ χαμήγματα, ὅπως στὴν οὐρὰ τοῦ πετεινοῦ. Ἐπίσης πόδες διακρίνονται ὁ λαιμὸς καὶ τὰ κεφάλια τῶν πουλιῶν πάνω ἀπὸ τὸ βάτραχο.

Ἀγριόχοιροι εἶναι γνωστοὶ σὲ λακωνικὰ ἀγγεῖα καὶ μάλιστα σὲ κυνήγι [26]. Ἐδῶ παριστάνονται πάνω ὁρμοῦν στὴ ρίζα ἑνὸς δέντρου ποὺ δὲν πιστεύω νὰ εἰκονίζῃ πραγματικὸ δάσος, ἔχει ὅμως κάποιον ὑπαινιγμὸ καὶ ἀποτελεῖ τὸ κεντρικὸ θέμα τῆς συμμετρικῆς παραστάσεως. Οἱ ἀγριόχοιροι ἔχουν συνεχῆ χι' τη, ἀλλὰ στὸ τέλος κοντὰ στὴν οὐρὰ ξεχωρίζουν τρεῖς ἢ τέσσερες ἀγκαθωτὲς προεξοχές. Ἀγριόχοιρους ποὺ πραγματοῦν βλέπομε καὶ σ' ἕνα κομμάτι ἀγγεῖον ἀπὸ τὸ Μενελάειο τῆς Σπάρτης [27] τοῦ δεύτερου λακωνικοῦ ρυθμοῦ, δηλ. τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰῶνος. Τὸ δέντρο, ὅπως εἶπα, εἶναι σχηματοποιημένο, οὔτε εἶχε ὁ τεχνίτης νατουραλιστικὴ πρόθεση αὐτὴν τὴν ἐποχή. Δέντρο μάλιστα φυσικώτερα ἀποδομένο βλέπομε καὶ στὸ ἐσωτερικὸ κύλικος ἀπὸ τὴ Σπάρτη τῆς ἴδιας ἐποχῆς [28]. Εἶναι πιθανότατο ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν Κορινθιακὴ τέχνη [29].

Στὴν ἀντίστοιχη ὄψη εἴπαμε ὅτι ὑπάρχουν δυὸ πουλιὰ μὲ τὸ βάτραχο ἀνάμεσά τους. Τὰ πουλιὰ μοιάζουν μὲ πελαργοὺς μὲ τὰ ψηλὰ πόδια, τοὺς μακροὺς λαιμοὺς καὶ τὰ ράμφη [30]. Κοιτάζουν μ' ἐξαιρετικὴ περιέργεια σὰ νὰ

25) Ἔγινε ἀπὸ τὸ μακαρίτη Ζιλλερὸν μὲ πιστὴ ἀντιγραφή. Στὸν πίνακα ἔχει ἀποδοθῇ τὸ πορφυρὸ χρῶμα μὲ γκρίζο. Μὲ μικρὲς κοκκίδες ἔχουν δηλωθῇ τὰ χαράγματα ποὺ διακρίνονται ἀκόμη στὴν οὐρὰ καὶ στὰ φτερὰ τοῦ δεξιοῦ πετεινοῦ, ὅπως καὶ τὰ ὀλίγα χνάρια ποὺ φαίνονται πάνω στὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ τὴ μύτη τῶν πουλιῶν. Τὸ γενικὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 2 ὀφείλεται στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Θάνο Τσίγκο, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ ἐδῶ θερμά.

26) Lane σ. 157 σημ. 5. Γιὰ τὴν κύλικα τῆς Λειψίας ὁ Lane λέει ὅτι εἰκονίζει κυνήγι ἀγριόχοιρου, ἐνῶ ὁ Rumpf (*A. A.* 1923/24 σ. 83) πιστεύει ὅτι εἰκονίζει τὸν Δία μὲ κεραυνό, ἄρα Γιγαντομαχία. Μὰ κι' ἀλήθεια δὲ διακρίνεται πουθενὰ ἀγριόχοιρος.

27) *Art. Orth.* εἰκ. 50 β.

28) *Art. Orth.* πίν. IX. Βλέπε καὶ τὸν κλάδο δέντρου ποὺ κρατεῖ ὁ Κένταυρος στὸ δεῖπνο τοῦ Λούβρου (Lane πίν. 42 *a*), ἂν καὶ τὸ ἀγγεῖο δὲν εἶναι καθαρὰ λακωνικό (Lane σ. 146).

29) Βλ. τὸ ἀγγεῖο τοῦ Τιμωνίδα Pfuhl, *M. u. Z.* εἰκ. 174. Πρβλ. καὶ τὴν ἐλιὰ στὸ ἀέτωμα τῆς Γοργόνας στὴν Κέρκυρα, θέμα παρμένο ἀπὸ τὴ ζωγραφική: Rodenwaldt, *Korkyra II, Die Bildwerke des Artemistempels* σ. 161 εἰκ. 75, 76 καὶ μάλιστα 84, 85 καὶ πίν. 28, 29.

30) Πρβλ. *Boll. d'arte*, 1921/22 σ. 169 εἰκ. 14 *d* (Libertini).

θέλουν νὰ ραμφίσουν τὸ βάτραχο, ποὺ πρώτη φορὰ παρουσιάζεται σὲ λακωνικὸ ἀγγεῖο, ὅπως παρατήρησε κι' ὁ Lane [31]. Ἡ σκηνὴ αὐτὴ εἶναι βέβαια διακοσμητική, ἀλλὰ δὲ θὰ ἦταν μακριὰ ἀπὸ τὸ νοῦ τοῦ τεχνίτη κ' ἡ πραγματικὴ ἔννοια τῆς ζωῆς. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ πῇ κανεὶς καὶ γιὰ τοὺς δυὸ πετεινούς μὲ τὸ ἑρπετό, ἂν καὶ ἐδῶ οἱ πετεινοὶ στέκουν ἀκίνητοι καὶ ἐπίσημοι ἀντικρυστά. Τὸ θέμα εἶναι κοινὸ καὶ σὲ κορινθιακὰ ἀγγεῖα μὲ φίδι στὴ μέση [32], ἀλλὰ οἱ πετεινοὶ εἶναι διάφοροι ἀπὸ τοὺς κορινθιακούς [33]. Οἱ δικοί μας διαφέρουν καὶ ἀπὸ τοὺς ἄλλους λακωνικοὺς στὴν ἀπόδοση μάλιστα τῆς ἀρχῆς τῶν φτερουγιῶν μὲ τὶς χαραγμένες λοξὲς παράλληλες γραμμὲς καὶ δὲν ἔχουν τὰ φολιδωτὰ χαράγματα. Κ' οἱ σφίγγες ἀπαντοῦν συχνὰ στὰ λακωνικὰ ἀγγεῖα συνήθως καθιστὲς μὲ τὸ κοσμηματικὸ ἐκεῖνο ἑλικοτὸ ἐξάρτημα ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸ κεφάλι τους καὶ ποὺ παίρνει τόσο ποικίλες μορφές [34]. Μεταξὺ τῶν σφιγγῶν ἕνα ἄνθος ροδιᾶς ἢ λωτοῦ στέκει πάνω σ' ἕνα στύλο μὲ δυὸ ἕλικες ποὺ ὑποβάλλει τὴν ἰδέα τοῦ ἰωνικοῦ κιονόκρανου. Ὅμοιο ἄνθος κρατεῖ ἕνας ἀπὸ τοὺς χορευτὲς τῆς λακωνικῆς ὑδρίας ἀπὸ τὴν Ἰαλυσὸ τῆς Ρόδου [35] καὶ τὸ ἴδιο βρίσκομε ἀντὶ τὸ συνηθισμένο ἀνθέμιο στὸ τέλος τῆς λαβῆς μιᾶς κύλικος ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ ἄλλης στὸν Τάραντα [36], ὅλα τῆς ἴδιας ἐποχῆς τοῦ τρίτου λακωνικοῦ ρυθμοῦ. Τὰ ζῶα γενικὰ ἔχουν ἀρκετὴ ἐγχάραξη, ἀλλὰ τόση ὅσο γιὰ νὰ δηλώσῃ τὶς κύριες ἀνατομικὲς λεπτομέρειες καὶ ἄλλες χαρακτηριστικὲς μορφὲς τοῦ σώματος, ὅπως τὰ φτερά, τὶς τρίχες, τὰ φύλλα τῶν ροδάκων ἢ καὶ γιὰ διακοσμητικὸ σκοπό, ὅπως τὰ ἐσωτερικὰ χωρίσματα στὸ ἄνθος τοῦ λωτοῦ. Ἐξαιρετικὰ ζωηρὴ καὶ μὲ φρεσκάδα ἀποδομένη εἶναι ἡ κίνηση τῶν ἀγριόχοιρων καὶ τῶν πουλιῶν, ἂν καὶ οἱ μορφὲς ἔχουν κάτι τὸ βαρὺ καὶ ἀδέξιο. Ἐπίσης χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφορετικὴ προσωπικότητα, μπορεῖ νὰ πῇ κανείς, ποὺ ἔχουν οἱ δυὸ πετεινοί, πιὸ λεπτὸς καὶ ζωηρὸς μὲ κάποια κίνηση ὁ ἀριστερός, πιὸ ποζάτος καὶ καμαρωτὸς ὁ δεξιός [37]. Τὸ ἴδιο διαφοροποιημένα εἶναι καὶ τὰ πουλιά. Οἱ σφίγγες ἔχουν κάποια μονοτονία μὲ τὸ μακρουλὸ σῶμα τους καὶ τὸ ἀσυνήθιστα χον-

31) Lane σ. 170. Βάτραχος εἰκονίζεται καὶ σὲ μιὰ κοκκάλινη σφραγῖδα *Art. Orth.* πίν. CXI,VII, τὴν τέταρτη τῆς τελευταίας σειρᾶς. Πολὺ μεταγενέστεροι εἶναι δυὸ κοκκάλινοι βάτραχοι αὐτ. πίν. CXV.

32) Σὲ πρωτοκορινθιακὸ ἀρύβαλλο *Not. degli Scavi* 1908 σ. 211 εἰκ. 17 a. *Münch. Vasensamml.* ἀρ. 283 σελ. 20 εἰκ. 28 κτλ.

33) Lane σ. 170.

34) *Art. Orth.* εἰκ. 63 καὶ Lane πίν. 44 a, c καὶ 45 a, b. *Rev. Arch.* 1928, I σ. 53 εἰκ. 2.

35) *A. A.* 1936 σ. 170 εἰκ. 21. Βλ. καὶ *A. A.* 1937 σ. 207 εἰκ. 3.

36) *Art. Orth.* πίν. X, Lane σ. 139. Πρβλ. αὐτ. εἰκ. 21, 11. Τὸ ἴδιο καὶ στὴ λίγο νεώτερη κύλικα ἀπὸ τὶς Βρυξέλλες Wedeking ὅ. π. εἰκ. 13.

37) Πρβλ. ἕναν ὅμοιο, σῆμα ἀσπίδος, στὸν ἀνάγλυφο πίθο τῆς Σπάρτης. *Art. Orth.* πίν. XV—XVI.

τρὸ δεξιό τους πόδι. Τὸ κεφάλι τῆς ἀριστερὰ μοιάζει πολὺ μὲ τὴ μορφὴ ποὺ κρατεῖ τὸ ρόδι στὴν κύλικα τοῦ Βρετ. Μουσείου ἀπὸ τὴ Ναύκρατι (Lane πίν. 36 e). Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ τεχνοτροπία τῆς ζωφόρου εἶναι τοῦ τρίτου λακωνικοῦ ρυθμοῦ καὶ μάλιστα πλησιάζει στὸν τεχνίτη τῆς κύλικος τῆς Ρόδου μὲ τὸν Ἡρακλῆ καὶ Διόνυσο [38], ὅπως παρατήρησε ὁ Lane [39]. Ἡ σύνθεση, ὅπως εἶπα παραπάνω, εἶναι ἁπλή, συμμετρική, ἀλλὰ χρησιμοποίησε τὸ χῶρο ἀρκετὰ καλά, χωρὶς αὐστηρότητα καὶ μαθηματικὴ ἀκρίβεια, ἀλλὰ ἁπλοϊκὰ καὶ μὲ κάποια ἔλλειψη τοῦ λεπτοῦ αἰσθήματος τῆς ἀντιστοιχίας καὶ ἁρμονικῆς διαθέσεως τῶν μερῶν: τὴ μεγαλύτερη ἔκταση ἔχει τὸ θέμα τῶν ἀγριόχοιρων ἐμπρὸς κάτω ἀπὸ τὴν πρόχυση, τὴ μικρότερη ἡ χαριτωμένη σκηνὴ τῶν πουλιῶν μὲ τὸ βάτραχο πίσω κάτω ἀπὸ τὸ ἀνθέμιο τῆς λαβῆς ποὺ ἁπλώνοντας τὰ φύλλα του μέσα στὴ ζώνη δὲν ἄφηνε πολὺ χῶρο ἐλεύθερο σὲ ὕψος, κ' οἱ ἄλλες δυὸ σκηνὲς στὶς πλάγιες ὄψεις· ἴσως στὴ δεξιά, ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ἡ σπουδαιότερη, μπῆκε ἐπίτηδες ἡ σκηνὴ τοῦ ἄνθους τῆς ροδιᾶς μὲ τὶς σφίγγες, σὰ νὰ φυλάγουν καὶ νὰ παραστέκουν τὸ ἱερὸ αὐτὸ χθόνιο σύμβολο ποὺ ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ συχνότερα κοσμήματα τῶν λακωνικῶν ἀγγείων. Οἱ δυὸ ὅμως αὐτὲς πλάγιες σκηνὲς δὲ βρίσκονται στὸν ἄξονα τοῦ ἀγγείου, γιατὶ τὸ κέντρο τους εἶναι λιγάκι δεξιότερα ἢ ἀριστερότερα, πιὸ κοντὰ δηλ. στὴ λαβή.

Γενικώτερα οἱ διάφορες κοσμηματικὲς ζῶνες ποὺ γεμίζουν γύρω ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου χωρίζονται ἀναμεταξύ τους μὲ τρεῖς γραμμές, μόνο μεταξὺ τῆς κύριας ζώνης καὶ τῶν φύλλων τῆς ράχης ὑπάρχουν δύο ἁπλὲς γραμμές. Ἐναλλάσσονται δὲ οἱ ζῶνες αὐτὲς φαρδειὲς μὲ στενὲς (0,01 μ. μὲ 0,02 περίπου), ἐνῶ ἡ κύρια εἶναι ἡ πιὸ φαρδειὰ καὶ πιάνει τὴ μέση τοῦ ἀγγείου (μεταξὺ τοῦ χείλους καὶ τῆς βάσεως). Στὸν κορμὸ ὅμως βρίσκεται ἀρκετὰ ψηλά, ὅπως καὶ στὴν οἰνοχόη *Art. Orth.* εἰκ. 64, ποὺ ἀνήκει στὸν τρίτο λακωνικὸ ρυθμό. Στὶς οἰνοχόες τοῦ ἑπόμενου ρυθμοῦ ἡ κύρια ζώνη εἶναι παρακάτω [40], ἐνῶ ἀπεναντίας σὲ μιὰ τῶν ἀρχῶν τοῦ III λακ. εἶναι ἐπίσης πολὺ χαμηλά [41]. Ὁπωσδήποτε στὶς παλιότερες συνήθως ἡ κύρια ζώνη εἶναι ψηλότερα καὶ χτυπᾷ ἀμέσως μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴ θέση της.

Τέλος ἂς ποῦμε δυὸ λόγια καὶ γιὰ τὶς πλαστικὲς προτομές. Ἀπ' αὐτὲς ἡ μεσαία τῆς λαβῆς (*εἰκ. 3*) εἶναι ἡ μεγαλύτερη, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲ σώζεται καλὰ μπορεῖ ὅμως νὰ διακρίνῃ κανεὶς τὰ ζωγραφισμένα μαλλιά, τὴν κατατομὴ τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ εἶναι μακρουλὸ καὶ τὶς δυὸ πλεξοῦδες ποὺ κατεβαίνουν δίπλα στὸ λαιμό. Ἔπειτα φαίνεται καθαρὰ τὸ βάθος τοῦ ἀνάγλυφου ποὺ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ λαιμό. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου εἶναι ἀόριστα καὶ τριμμένα. Ἀπὸ τὶς τρεῖς ἄλλες προτομὲς (*εἰκ. 4*) γύρω στὸ λαιμὸ (ἡ τέταρτη λείπει) μπορούμε νὰ ἰδοῦμε κάτι περισσότερο, μάλιστα ἀπὸ τὴν

38) *CVA* Rodi, 1, III d πίν. 1, 23.

39) Lane 136.

40) *Art. Orth.* εἰκ. 73.

41) Lane πίν. 32 c.

Εἰκ. 3. Ἡ προτομὴ τῆς λαβῆς.

τελευταία δεξιά. Τὸ πρόσωπο εἶναι μακρουλὸ κ' ἔχει πιὸ πολὺ αὐγόμορφο παρὰ τριγωνικὸ σχῆμα. Τὸ μέτωπο φεύγει πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ κατεβαίνει μπρὸς ἴσια πρὸς τὴ μύτη· τὸ πηγούνι ἔξέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸ λαιμό. Ἡ μύτη, μόλο ποὺ δὲ σώζεται πάντοτε καλά, δὲν ἔξέχει πολὺ οὐδὲ εἶναι λεπτὴ καὶ τὸ στόμα εἶναι ἴσιο. Τὰ μαλλιὰ ἀφήνουν ἐλεύθερο ἀρκετὰ μέρος τοῦ μετώπου ἀντίθετα πρὸς τὴ δαιδαλικὴ συνήθεια καὶ κατεβαίνουν λοξὰ πρὸς τὸ αὐτὶ κι' ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω ἀρχίζουν νὰ χωρίζονται σὲ δυὸ πλεξοῦδες. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα καὶ καθαρὰ μὲ ξεχωριστὸ πλαστικὸ περίγραμμα τῶν βλεφάρων, μὲ ἔντονο βλέμμα καὶ ζωηρό. Ὅλες οἱ μορφὲς τοῦ προσώπου ξεχωρίζουν μὲ σαφήνεια καὶ δείχνουν ὅτι ἔχουν ξεπεράσει τὰ δαιδαλικὰ γνωρίσματα μὲ τὰ καθαρὰ γραμμένα τους χαρακτηριστικά. Αὐτὰ ἔχουν μιὰ δύναμη συγκεντρωμένη μὲ ἁδρὴ ἔκφραση καὶ θεληματικὴ μὲ τὸ ὕψωμα τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τὸ ἄνοιγμα τῶν ματιῶν. Τὰ πρόσωπα εἶναι μακρουλά, ἀλλὰ γεμᾶτα ἁδρὲς μορφὲς καὶ βλέμμα, ὅπως εἶναι ὅλα τὰ κεφάλια τῆς ἀρχῆς τοῦ 6ου αἰῶνα[42]. Κάποια συγγένεια βλέπομε στὸ λίγο νεώτερο κεφάλι Lane πίν. 33 h, ποὺ εἶναι λεπτότερο κάπως, ἐνῷ τὰ δικά μας εἶναι μεστότερα καὶ ἁδρότερα. Περισσότερο μοιάζουν τὰ πλαστικὰ κεφάλια ἀπὸ τὴ λάκαινα τῆς Σπάρτης *Art. Orth.* πίν. VII—VIII, ἀλλὰ τὸ κόψιμο τῆς κατατομῆς τους εἶναι

42) Langlotz, *Frühgriechische Bildhauerschulen* σ. 93.

Εἰκ. 4. Προτομὲς γύρω στὸ λαιμό.

πιὸ δυνατὸ καὶ τὰ μάτια ξεξέχουν πιὸ πολύ. Τὸ κεφάλι πάλι τοῦ σχολείου Γυθείου (Lane πίν. 33 a, b) μὲ τὰ μεγάλα ξεξέχοντα μάτια ἔχει κάτι ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἔκσταση τοῦ 7ου αἰῶνα. Ἔπειτα κι' ἄλλες του μορφὲς προβάλλουν ἔντονα, ὅπως τὸ λεπτό, μυτερὸ πηγούνι καὶ μαρτυροῦν ὅτι εἶναι ἀρχαιότερο, ἐνῷ τὰ δικά μας ἔχουν γεμᾶτο τὸ πηγούνι, κανονικώτερο τὸ γουλὸ πρόσωπο, πιὸ ὥριμα ὅλα τὰ χαρακτηριστικά, ἂν καὶ πάντα ζωηρὰ καὶ ἐκφραστικά. Τέλος καὶ τὸ ἀνάγλυφο εἶναι βαθύτερο καὶ ἐξέχει. Ἔτσι τιμιάζουν καλύτερα στὶς ἄλλες μορφὲς τοῦ ἀγγείου (τὸ σχῆμα, τὴ διακόσμηση), ὅλες ἁδρὲς καὶ μεστές, τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνα, ὅταν ἡ τέχνη ἀφήνοντας τὶς παλιὲς ἀφηρημένες, ἀλλὰ γεμάτες δαιμονικὴ ἔκφραση μορφὲς ζητάει νὰ μπάσῃ σ' αὐτὲς κίνηση ἢ μιὰ καινούργια ζωή, ἀνθρώπινη καὶ μάλιστα στὴν ἀρχὴ πληθωρική. Τὸ αὐστηρὸ γεωμετρικὸ σχῆμα τοῦ σώματος τοῦ ἀγγείου, τὸ ὁμοιόμορφα καὶ στερεὰ ἀπὸ παντοῦ γύρω κλεισμένο, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ κινηθῇ κάπως καὶ ὑψώνεται λιγάκι. Μερικὰ ἀπὸ τὰ σχηματικὰ δύσκαμπτα κοσμήματα ὑμοῦνται τὴ φυτικὴ τους προέλευση καὶ τὰ συμπληρωματικὰ σχεδὸν ἐξαφανίζονται. Τὰ ζῶα στὴν κυρία ζώνη τῶν λακωνικῶν ἀγγείων τὰ βρίσκομε καὶ στὸν ἕβδομον αἰῶνα κυρίως σὲ παρατακτικὴ σειρὰ ἀκολουθῶντας τὸ ἕνα τὸ ἄλλο σὰν παρέλαση σὲ μιὰ ζωφόρο ποὺ τὴν παραγεμίζουν τὰ συμπληρωματικὰ κοσμή-

ματα. Ἐδῶ ὅμως ἔχομε κάποια συγκέντρωση ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ ξέσπασμα ζωῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Σὰν κάτι νὰ τάραξε τὴν ἔκσταση τῆς ἐξωτερικῆς ἀκινησίας τους, τὰ ζῶα νοιώθουν πὼς κάτι πρέπει νὰ κάμουν γιὰ νὰ δείξουν τὴν ἔφεσή τους νὰ ζήσουν πραγματικά. Ὅσο κι' ἂν κρατοῦν ἀκόμη τὸ διακοσμητικό τους χαρακτῆρα ἐδῶ κ' ἐκεῖ στὶς ἀντιθετικὲς στάσεις τους, νομίζει κανεὶς ὅτι μιὰ πνοὴ ζωῆς πραγματικῆς ἔχει γεμίσει τὸ εἶναι τους, ζοῦνε σὲ κάποια συγκεκριμένη πιὰ ἀτμόσφαιρα ὥστε νὰ μᾶς θυμίζουν ἀπὸ πολὺ μακριὰ τὰ μυθικὰ ἐκεῖνα ὄντα τοῦ Του αἰῶνος καὶ νὰ ξεπερνοῦν τὴν τυπική τους διακοσμητικὴ θέση στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου σπάνοντας καμμιὰ φορὰ τὸ διακοσμητικὸ πλαίσιο καὶ ξεχειλῶντας μέσα σ' αὐτὸ (Lane πίν. 36 b, c, g. 38 a). Οἱ Σφίγγες λὲς καὶ συναισθάνονται ὅτι ἐκτελοῦν κάποιο ἱερὸ καθῆκον δίπλα στὸ πανηγυρικὰ στημένο μπροστά τους ἄνθος τῆς ροδιᾶς ἢ τοῦ λωτοῦ κ' οἱ πετεινοὶ σὲ λίγο θὰ σκύψουν νὰ μοιραστοῦν τσιμπῶντας τὸ σκουλήκι ποὺ φιδοσέρνεται ἀνάμεσά τους, ἐνῶ τ' ἀγριογούρουνα ὁρμοῦν πιὰ μέσα στὴ λόχμη σὰ νὰ ἔχουν ἀκούσει μακριὰ τὰ γαυγίσματα τῶν σκύλων καὶ θέλουν νὰ ξεφύγουν τὸ κυνηγητό τους, καὶ τὰ ψηλὰ πουλιὰ γεμάτα περιέργεια καὶ ἐπιθυμία πᾶνε νὰ κατασπαράξουν τὸ βατραχάκι ποὺ πηδηχτὰ κοιτάζει νὰ γλυτώσῃ κάτω ἀπὸ τὰ τεντωμένα ράμφη τους. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ πρόσωπα τῶν γυναικείων προτομῶν μᾶς βλέπουν μὲ ζωηρότητα καὶ ἔνταση, ποὺ βγαίνει ὅμως ἀπὸ ξεχείλισμα ζωῆς. Γιατὶ ἡ ζωὴ ἡ πραγματική, ἡ γήϊνη, ἀρχίζει νὰ μπαίνῃ μέσα στὴν ἀντίληψη τοῦ καλλιτέχνη ποὺ προσπαθεῖ νὰ μᾶς τὴν ἐκφράσῃ χωρὶς νὰ σπάσῃ ἀκόμη ὁλότελα τὶς κρυστάλλινες ἐκεῖνες φόρμες ποὺ κληρονόμησε ἀπὸ μιὰ ἐξαιρετικὰ πνευματικὴ καὶ μυθοκρατικὴ ἐποχή. Εἶναι τὸ νέο πνεῦμα τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης ποὺ θὰ γεμίσῃ τὸν ἕκτον αἰῶνα: στὴν αὐγὴ αὐτοῦ τοῦ κινήματος βρίσκεται τὸ ἀγγεῖο μας, ποὺ μᾶς δίνει ἕνα θαυμαστὸ δεῖγμα τῆς τέχνης αὐτῆς μὲ τὸ πρωτότυπο σχῆμα, τὴν τελειωμένη μορφή, τὶς χτυπητὲς ἀναλογίες, τὴν ξεχωριστὴ ἐπιμέλεια καὶ προσοχὴ καὶ διάθεση στὴ διακόσμηση, τὴ γραπτὴ καὶ τὴ γλυπτή. Καὶ ἦταν φυσικὸ ἕνα τόσο προοντισμένο προϊὸν νὰ πάρῃ τὸ δρόμο τοῦ ἐξωτερικοῦ, γιατὶ ἔτσι μόνο θὰ μποροῦσε νὰ τραφῇ τὴν ξένη ἀγορά. Καὶ ξέρομε ὅτι τὰ καλύτερα λακωνικὰ ἀγγεῖα εἶχαν βρεῖ καλὴ τοποθέτηση στὶς ἔξω ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα χῶρες [43], στὴ Σάμο ὅμως ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐξαιρετική τους ποιότητα ἦταν ἀγαπητὰ ἀκόμη καὶ ἀπὸ κάποια καλλιτεχνικὴ καὶ πνευματικὴ συγγένεια ποὺ τὴν πλησίαζε μὲ τὴ Σπάρτη [44].

Μυτιλήνη, Αὔγουστος, 1940

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ

43) Lane σ. 178-179 καὶ ἄλλα νεώτερα εὑρήματα *A. E.* 1936 ἀπὸ τὴ Νεάπολη τῆς Κυβάλλας. Πρβλ. *A. A.* 1937 σ. 157-158 εἰκ. 17. *A. J.* 1936 σ. 170 εἰκ. 21 τῆς Ἰαλυσοῦ τῆς Ρόδου. *A. A.* 1937 σ. 406 εἰκ. 21 τοῦ Μουσείου τῆς Villa Giulia τῆς Ρώμης. *A. A.* 1937 σ. 207 εἰκ. 3 ἀπὸ τὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου.

44) Kunze *A. M.* 1934 σ. 100.

ΛΑΚΩΝΙΚΗ ΟΙΝΟΧΟΗ ΑΠΟ ΤΗ ΣΑΜΟ

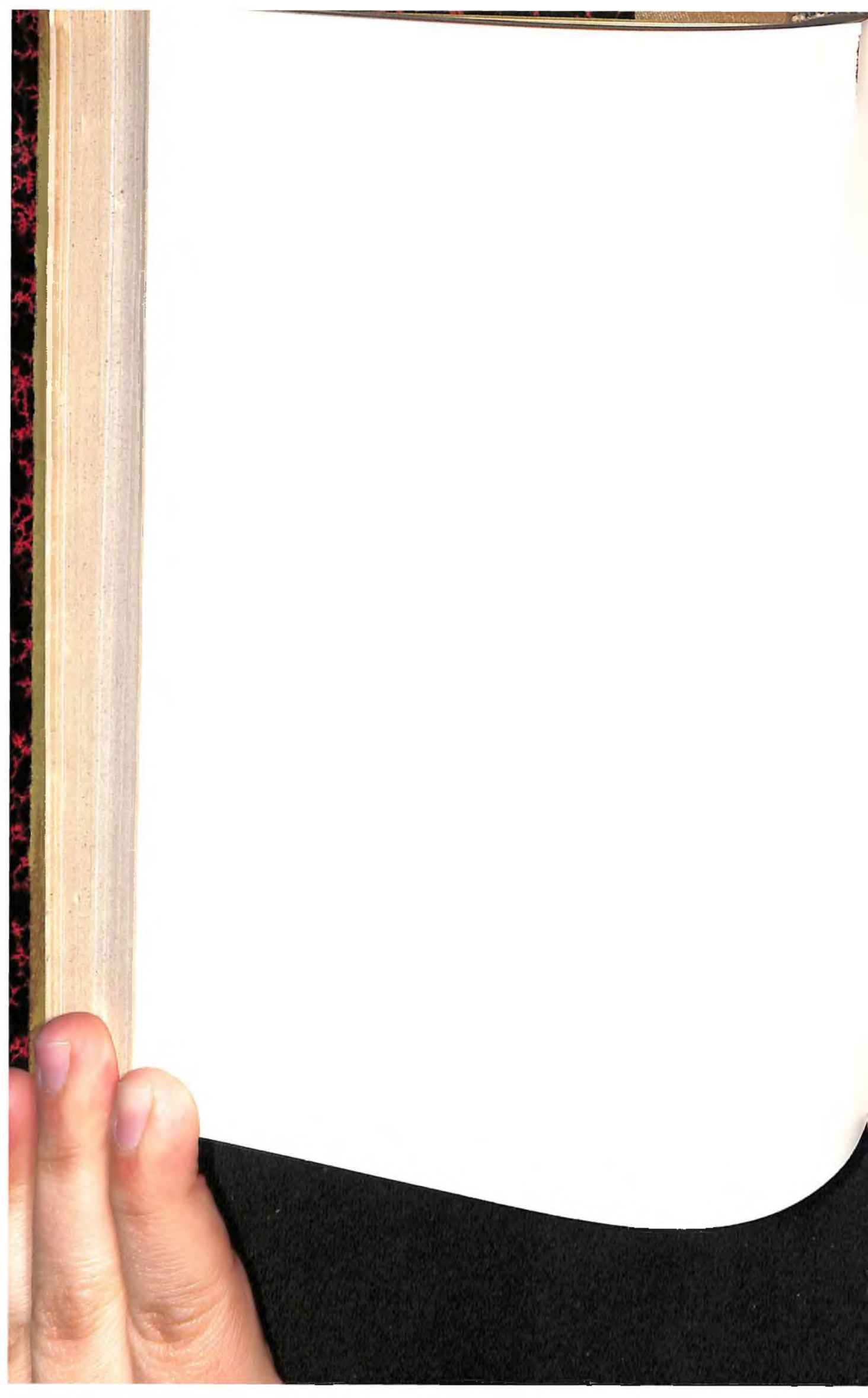

β

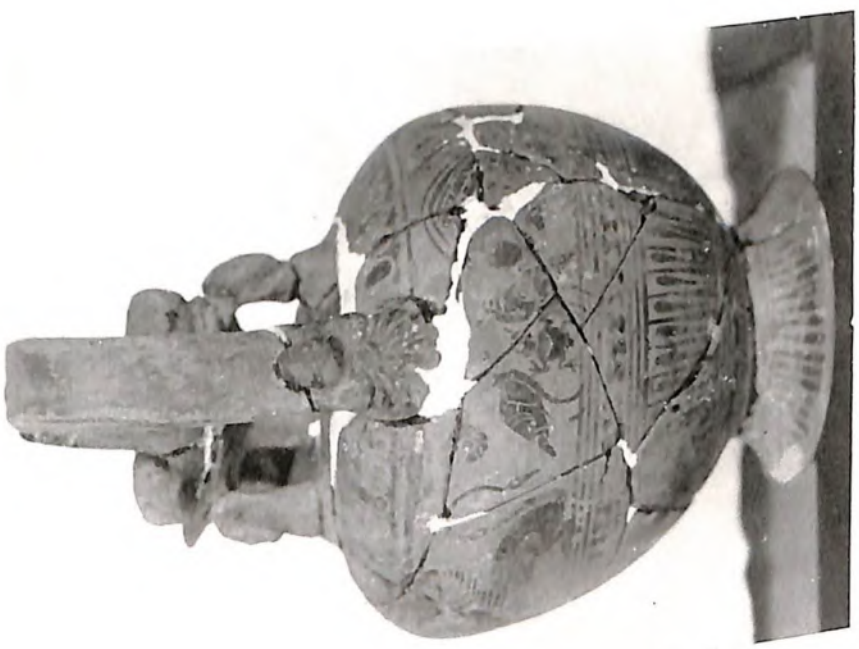

α

ΘΗΒΑΪΚΟΝ ΧΑΛΚΟΥΝ ΕΛΑΣΜΑ

Ὅτε ἔγραφον τὰ *Θηβαϊκά* μου (= Ἀρχαιολ. Δελτ. 3, 1917) ἐπέστησα πολὺ τὴν προσοχήν μου εἰς τὰ ἀρχαῖα ὑδραγωγεῖα τῆς παλαιφάτου πόλεως, ἀνήγαγον πολλὰ τούτων εἰς τοὺς Μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἀπηρίθμησα πολλὰ κατεστραμμένα ἢ βεβυσμένα (ὅρα αὐτ. εὑρετ. λ. Ὑδραγωγεῖα καὶ σελ. 329. 1) καὶ συνέστησα διὰ τοῦ λόγου τὴν κάθαρσίν τινων ἕνεκα τῶν ἀναγκῶν τῆς πόλεως.

Ἡ δημοτικὴ ἀρχὴ Θηβῶν ἐπελήφθη τοῦ ἔργου τούτου βαθμηδόν, τὸ δὲ ἀνευρεθὲν ὕδωρ ὑπῆρξε τόσον πολύ, ὥστε ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ πρὸς πότισιν τῶν κηπευτῶν προϊόντων ἐνισχύθη σπουδαιότατα ἡ πρόσοδος τῆς πόλεως, γενομένης ἱκανῆς πρὸς ἐπιχείρησιν κοινωφελῶν ἔργων. Κατὰ τὰς ὑδρευτικὰς ἐργασίας ταύτας οἱ ἄνθρωποι συνήντησαν καὶ τὸ ὑδραγωγεῖον τῆς κρήνης Λίρκης καὶ ἔρρηξαν τὰ ὕδατα αὐτοῦ εἰς ἄλλον πλουσιώτερον βραχίονα, ἔχοντες τὴν πρόθεσιν νὰ τροφοδοτήσωσι τοὺς κρουνοὺς τῆς Λίρκης ὕστερον, καθ' ὃν τρόπον καὶ τὰς λοιπὰς κρήνας τῆς πόλεως. Τὸ ἔργον τοῦτο καθυστέρησε πολλὰ ἔτη, καθ' ἃ οἱ φιλάρχαιοι ἐπισκέπται τῆς πόλεως μετὰ λύπης ἔβλεπον ξηρὰν καὶ διψαλέαν τὴν κρήνην καὶ ἀπὸν τὸ «ὕδωρ Διρκαῖον εὐτραφέστατον ποιμάτων ὅσων ἴσαν Ποσειδὰν ὁ γαιάοχος Τηθύος τε παῖδες».

Εἰκ. 1. Φακοειδὴς ἀχάτης λίθος εὑρεθεὶς ἐντὸς ὑδραγωγείου παλαιοῦ τῶν Βοιωτίων Θηβῶν.

Αἱ ἐργασίαι αὗται περὶ τὰ «ἀνασάξιμα» ταῦτα παλαιὰ ὑδραγωγεῖα ἀληθῶς εἰπεῖν δὲν ἔπαυσαν γινόμεναι κατὰ διαλείμματα μέχρι σήμερον· πρὸ ὀκταετίας δὲ περίπου ὁ παλαιὸς ἐργάτης τῶν ἀνασκαφῶν μου Νικόλαος Βαλτινός, Θηβαῖος, προσεκόμισέ μοι εἰς Ἀθήνας φακοειδῆ διάτρητον ἀχάτην (*εἰκ. 1*) μυκηναϊκῶν χρόνων καὶ ἔλασμα ἐπίμηκες χαλκοῦν (*εἰκ. 2*), εἰπὼν ὅτι εὗρεν αὐτὰ εἰς σωρὸν χωμάτων ἐξαχθέντων ἔκ τινος ἀρχαίου ὑδραγωγείου μεταξὺ Θηβῶν καὶ Ποτνιῶν (Τάχι) πλησίον τῶν Ποτνιῶν καὶ τῆς πρὸς αὐτὰς ἀγούσης ἐκ Θηβῶν ὁδοῦ.

Τὰ ἐκ τοῦ ὑδραγωγείου ἐξαχθέντα χώματα ἦσαν ἀμιώδη τρίμματα τοῦ κροκαλοπαγοῦς ἢ ἀμιοπήκτου εὐθρύπτου πετρώματος, ἐξ οὗ συνίστανται πάντες οἱ λόφοι τῶν Θηβῶν (*Θηβαϊκὰ* σ. 36 κ. ἀ).

Ὁ φακοειδὴς ἀχάτης ἔχει διάμ. 0,03. Τὸ ἐπίμηκες χαλκοῦν ἔλασμα ἔχει πάχος χιλιοστῶν τινων, μῆκ. 0,453, πλάτος δὲ «ἄνω» μὲν 0,066, «κάτω»

Εἰκ. 2. Χαλκοῦν ἔλασμα εὑρεθὲν ἐντὸς παλαιοῦ ὑδραγωγείου τῶν Βοιωτίων Θηβῶν μετὰ τοῦ φακοειδοῦς λίθου εἰκ. 1.

δὲ 0,041. Ἡ ἄνω πλατεῖα τομὴ τερματίζεται καμπύλως ἀποκεκομμένη, ἀλλὰ δὲν σῴζεται ὅλη, ἡ δὲ κάτω εἶναι εὐθεῖα μὲ ἐλαχίστην ἀποστρογγύλωσιν τῶν γωνιῶν.

Τὸ ἔλασμα ἦτο ἐπιτηδευμένον κατὰ τὸ πλάτος, ὁ δὲ τεχνίτης τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν κ. Γ. Κοντογιώργης ἀνέπτυξεν αὐτό· ἀλλὰ διακρίνεται ποῦ ἦτο διπλωμένον, ἐπειδὴ εἰς τὰ σημεῖα τῆς διπλώσεως εἶναι κατεστραμμένη ἡ ὑποκύανος κατίωσις, ἡ πάτινα, ἥτις φαίνεται τεχνητὴ καὶ ἔχει πάχος τι (ὅρα Ζέγγελιν ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1924, 86—101).

Τὸ ἔλασμα ἀπομιμεῖται ἐπιφάνειαν ξύλου, οὗτινος ἀπεκόπησαν οἱ κλάδοι, οἱ δὲ προκύψαντες ὄζοι εἰκονίζονται ἀνάγλυπτοι, ἢ μᾶλλον ἀνάπαστοι καὶ διατεταγμένοι ἀνὰ τρι�either εἰς ἑννέα σειράς. Λέγω ἀνάπαστοι, ἐπειδὴ ἐσχηματίσθησαν διὰ κρούσεως ἢ πιέσεως τῆς μήτρας τῶν κοσμημάτων ἐπὶ τοῦ ἐν μαλακῇ ὕλῃ ἐλάσματος.

Περὶ τῶν τεχνικῶν ζητημάτων, ἅτινα ἐγείρει ἡ κατασκευὴ τοῦ σκεύους τούτου, ἀπετάθην εἰς τὴν Σιβιτανίδειον σχολήν, ἥτις μοὶ ἀπήντησε τῇ 13 ΙΙΙ '35 πλὴν ἄλλων τὰ ἑξῆς ὡς γνώμην τῶν εἰδικῶν τεχνικῶν κ. κ. Ι. Βερίση. Χρ. Λιβάρη καὶ Γ. Δημητροπούλου:

1) Ἡ πλὰξ αὕτη (τὸ ἔλασμα δηλ.) θὰ ἐχρησιμοποιήθη πρὸς ἐπένδυσιν εἴτε τοδὸς ξυλίνου ἐπίπλου, εἴτε ξυλίνης θήκης σπάθης.—2) ἡ περιφερειακὴ κοπὴ τῆς πλακὸς ἔχει γίνει μᾶλλον διὰ τέμνοντος ὀργάνου, κοπιδίου, καὶ εἶτα τὰ ἄκρα τῆς τομῆς ἔχουσι λειανθῆ δι' εἰδικοῦ λειαντικοῦ μέσου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, π. χ. διὰ λίθου σμύριδος κλπ.—3) ἡ διακόσμησις τῆς πλακὸς «εὕρεθη βέβαιοι, ὅτι ἐγένετο κατὰ τὸν τεχνικὸν τρόπον τῆς πιέσεως διὰ μήτρας ἀρνητικῆς καὶ θετικῆς ἐκ μετάλλων τῆς τότε ἐποχῆς σκληροτέρου ἀπὸ τὸ μέταλλον τῆς πλακός. Κατὰ τὸν τρόπον αὐτὸν δι' ἕκαστον κόσμημα τῆς πλακὸς ἀντιστοίχει ἡ ἀνάλογος μήτρα· ὁ λόγος δὲ εἶναι εὐνόητος· διότι διὰ τοῦ τρόπου εἶχον νὰ ἐπαναλάβουν τὸ αὐτὸ κόσμημα εἰς πλείστας τοιαύτας ἐπιφανείας μεταλλίνας».

Οἱ ὄζοι ἀποτελοῦνται ἐξ ὑποκοίλου στρογγύλου βολβοῦ καὶ ἐξ ὑποκοίλου ἐπίσης γραμμῆς περιβαλλούσης τὸν βολβὸν δίκην βλεφαρίδος, ἀπιοειδῶς ἀναπτυσσομένης περὶ αὐτόν· οὕτω σχηματίζεται ὁ λεγόμενος ὀφθαλμὸς τῶν φυτῶν, ἔχων βολβὸν καὶ βλεφαρίδας συγκλινούσας εἰς ἕνα κανθὸν ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὴν οὐρὰν τοῦ ἀπίου, πρὸς ὃ ἔχει γενικὴν ὁμοιότητα ἕκαστος ὀφθαλμός, ὡς ἐπεδηλώθη ἀνωτέρω.

Ὁ μεσαῖος ὀφθαλμὸς ἑκάστης τριάδος εἶναι ἀκέραιος, οἱ δὲ ἀκραῖοι εἶναι ἡμίτομα τοῦ ἀκεραίου, διαφέροντες αὐτοῦ καὶ κατὰ τοῦτο, ὅτι αἱ βλεφαρίδες των ἀποτελοῦνται (πλὴν τῶν τριῶν ἀνωτάτων σειρῶν) ἐκ δύο γραμμῶν, μιᾶς ἰσχνοτέρας ἐξωτερικῆς καὶ ἑτέρας πεπυκνωμένης μεταξὺ ταύτης καὶ τοῦ βολβοῦ.

Οἱ ὀφθαλμοὶ εἰς τὰς τέσσαρας ἀνωτέρας, κατὰ τὸ εὐρύτερον δηλαδὴ μέρος τοῦ ἐλάσματος, διατεταγμένας τριάδας, εἶναι μείζονες, εἰς δὲ τὰς κατωτέρας βαθμηδὸν μικρότεροι.

Οἱ βολβοὶ τῶν ἀκραίων ὀφθαλμῶν ἐξέρχονται τῆς εὐθείας γραμμῆς τῶν ἑκατέρωθι κατακορύφων τομῶν τοῦ ἐλάσματος καὶ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι οὗτοι οἱ ἀκραῖοι ἡμίσεις ὀφθαλοὶ δὲν προῆλθον δι' ἀποτομῆς ἐξ ἀκεραίων ἢ ὁλοκλήρων ὀφθαλμῶν, ἀλλ' ἐνεπαίσθησαν ἀρχῆθεν ἡμίσεις δι' ἀντιστοίχων ἡμιτόμων μήτρας, ἐπειδὴ βλέπομεν—μάλιστα ἐκ τῶν ὄπισθεν—ὅτι αἱ γραμμαὶ τῆς βλεφαρίδος εἰς τινας τούτων τῶν ἡμιτόμων ὀφθαλμῶν τερματίζονται, ἤτοι δὲν παρετείνοντο πρὸς σχηματισμὸν τῆς ἀπιοειδοῦς μορφῆς ὁλοκλήρου ὀφθαλμοῦ.

Εἰς ἕκαστον ἡμίτομον ὀφθαλμοῦ ὑπάρχει μικρὰ ὀπὴ εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ βολβοῦ πρὸς τὸ ἄνω ἤτοι τὸ εὐρὺ μέρος τοῦ ἐλάσματος, τρεῖς δὲ ὀπαὶ ὅμοιαι εἶναι εἰς τὴν κατωτάτην, τὴν σιενὴν πλευρὰν αὐτοῦ, ἐν ᾧ εἰς τὴν πλατεῖαν πλευρὰν ἠρχέσθησαν εἰς τὰς ἑκατέρωθι δύο ὀπὰς τῶν ἀνωτάτων ἡμιτόμων ὀφθαλμῶν. Αἱ ὀπαὶ εἶναι κανονικώταται, κυκλικαὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς συνθλίψεως τοῦ ἐλάσματος, τὰ δὲ χείλη αὐτῶν ἐξέχουσιν ὀλίγον ὑποκάτω οὕτως, ὥστε πείθομαι, ὅτι αἱ ὀπαὶ ἠνοίχθησαν διὰ τρυπάνου. Μία ὀπὴ εἰς τὴν πέμπτην, ἤτοι τὴν μεσαίαν τριάδα, εἰς τὸν δεξιὸν ἡμίτομον ὀφθαλμὸν σῴζει μικρὸν χαλκοῦν ἧλον, ἔχοντα κεφαλὴν διαμέτρου 2 χιλιοστῶν, τὸ δὲ ὑπόλοιπον σῶμα μήκους 6 χιλ., ὀξὺ κατὰ τὸ ἄκρον, διαπεπερασμένον διὰ τῆς ὀπῆς καὶ κεκαμμένον ὄπισθεν. Οὕτω γίνεται φανερόν, ὅτι αἱ ὀπαὶ ἐγένοντο πρὸς προσήλωσιν τοῦ ἐλάσματος δι' ἥλων ἐπὶ μαλακῆς ὕλης καὶ δὴ καὶ ξύλου, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ ὅλη ἡ εἰκὼν τῆς διακοσμήσεώς του εἶναι μίμησις ξύλου.

Προκύπτει λοιπὸν ἡ ἐρώτησις περὶ τοῦ ξυλίνου σκεύους, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο προσηλωμένον τὸ ἔλασμα. Ἐπειδὴ τοῦτο εὑρέθη μετὰ τοῦ φακοειδοῦς μυκηναϊκοῦ ἀχάτου, ἡ σκέψις μου προσεκολλήθη εἰς τὴν παλαιὰν ἐκείνην περίοδον τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπίστευσα, ὅτι τὸ σκεῦος ἦτο θρόνος τις ἢ κλι-

σμὸς ἢ κλισίη (πρβλ. Buchholz. *Die Homerischen Realien* II 11 σ. 140—145. Helbig. *Das Homerische Epos* 118 ἑξ.), ἧς τὸν ἕνα πρόσθιον πόδα ἐκάλυπτε τὸ ἔλασμα. Τὸ μῆκος τούτου εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ὕψος (0.46) τῶν συνήθων σημερινῶν καθισμάτων. Ἡ προεξοχὴ τῶν ἡμιτόμων ὀφθαλμῶν ὑποθέτει, ὅτι αἱ πλάγιαι πλευραὶ τοῦ ποδὸς τοῦ θρόνου εἶχον ἀνάλογον ξυλουργικὸν ἐξόγκωμα εἴτε κυλινδροειδὲς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῶν ἑκατέρωθι τοῦ ἐλάσματος ἐπιφανειῶν τοῦ ποδὸς εἴτε ὀζοειδὲς περιορισμένον ὄπισθεν τοῦ ἡμιτόμου ὀφθαλμοῦ, ὡς σῶμα αὐτοῦ, ἐν ᾧ τὸ ἕτερον ἐλλεῖπτον ἡμίτομον ὑπετίθετο ἐκτεινόμενον εἰς τὸ ἐλλεῖπον ὑπόλοιπον τοῦ ὄζου. Οὕτω οἱ ἥλοι ἐμπηγνύμενοι εἰς τὸ σῶμα τοῦ ὄζου ἐστερέουν τὸ ἔλασμα, ὁ δὲ θρόνος προσελάμβανε μεταλλικὴν πολυτέλειαν. Ἀναφέρονται δὲ θρόνοι χρύσειοι (Θ 442), ἀργυρόηλοι (Σ 389), σιγαλόεντες, φαεινοὶ (Λ 645), ποικίλοι (ε 131), εὔτ-

Εἰκ. 3. Ἀγγειογραφία δεικνύουσα παραβλητέον ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους.

κτοι (δ 123), δινωτὴ (=τορευτὴ) ἐλέφαντι καὶ ἀργύρῳ κλισίη τῆς Ἡνελόπης (τ 55). Θὰ ἠδύναντο λοιπὸν νὰ ὑπάρχωσι καὶ χάλκειοι θρόνοι καθὼς ὑπῆρχον ὄχι μόνον χρύσεια ἀλλὰ καὶ χάλκεια κάνεα, χάλκεοι οὐδοὶ (πρβλ. χαλκοβατὲς δῶ), χάλκεα τείχη (πρβλ. Helbig *ἔ. ἀ.* 108).

Ἀλλ' ὅμως, ὡς εἶδεν ὁ ἀναγνώστης ἀνωτέρω, οἱ τεχνικοὶ τῆς Σιβιτανιδείου σχολῆς ἐδιχάσθησαν, πιστεύοντες, ὅτι πλὴν τῆς ὑπ' ἐμοῦ ὑποβληθείσης εἰς αὐτοὺς γνώμης, ὅτι τὸ χαλκοῦν ἔλασμα ἐκάλυπτε πόδα ἐπίπλου ξυλίνου, εἶναι ὡσαύτως δυνατὴ ἡ γνώμη, καθ' ἣν ἐκάλυπτε ξύλινον κολεὸν ξίφους. Ταύτην δὲ τὴν γνώμην ἐξέφρασε πρωτοβούλως καὶ ἀνεξαρτήτως καὶ ὁ κ. Ι. Μηλιάδης ἔφορος τοῦ Ἐθνικοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Ἡ δεσποινὶς Ἰωάννα Κωνσταντίνου ἐπιμελήτρια ἐν τῷ αὐτῷ μουσείῳ φρονεῖ, ὅτι τὸ ἔλασμα ἐκάλυπτε ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἀναφέρεται εἰς πολλὰς ἀγγειογραφείας π. χ. Pfuhl, *Malerei und Zeichnung* εἰκ. 392, 395 (*εἰκ. 3*),

ὡς καὶ εἰς τὸ χαλκοῦν μικρὸν (μῆκ. 0,10) στρογγύλον ρόπαλον (*εἰκ. 4α*), ὅπερ εὑρέθη εἰς τὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἀπόκειται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Ἡ ὁμοιότης βεβαίως εἶναι ἀναμφισβήτητος, ἀφ' οὗ τὸ ρόπαλον ἦτο ξύλινον ὡς καὶ οἱ πόδες τῶν θρόνων. Ἀλλὰ τὸ ἔλασμα δὲν ἔχει κυρτότητα οἵαν τὸ κυλινδροειδὲς ξύλινον ρόπαλον· διὰ τοῦτο ἡ δ. Κωνσταντίνου ἀναφέρεται εἰς ἄλλο χαλκοῦν μικρὸν ὡσαύτως (μῆκ. 0,09) ρόπαλον (*εἰκ. 4β*), ὅπερ μιμούμενον ταξιόζωτον ξύλον ἔχει κατὰ μὲν τοὺς ὄζους τριγωνικὴν διατομήν, μεταξὺ ὅμως τῶν ὄζων κυλινδρικήν, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ καλυφθῇ τελείως οὐδ' ὑπὸ τριῶν τριγωνικῶς διατεθειμένων ἐπὶ τοῦ ξύλου ἐλασμάτων ὁμοίων πρὸς τὸ θηβαϊκόν. Ὁ κ. Μηλιάδης μεταρρυθμίζων τὴν γνώμην του δέχεται, ὅτι τὸ ἔλασμα μιμεῖται μὲν ρόπαλον, ἀλλ' ἐχρησιμοποιήθη πρὸς κάλυψιν θήκης ξίφους ξυλίνης.

α β

Εἰκ. 4. Θραύσματα χαλκῶν ροπάλων τοῦ Ἡρακλέους ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν.

Ἂν τὸ ἔλασμα εἶναι ἐπένδυσις ποδὸς καθίσματος, τότε τὸ πλατὺ μέρος εἶναι τὸ ἄνω, τὸ δὲ στενὸν εἶναι τὸ κάτω, ὡς ἐδέχθην ἀνωτέρω. Αἱ ἑκατέρωθι πλευραὶ θὰ εἶχον τότε ὀζώδη ἐξογκώματα ἀντίστοιχα πρὸς τὰς ἑκατέρωσε ἐκβολὰς τοῦ ἐλάσματος.

Ἂν εἶναι ρόπαλον, τότε τὸ στενὸν μέρος εἶναι τὸ ἄνω καὶ ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς λαβή. Ἀλλ' ἐν ᾧ τὸ ἔλασμα εἶναι ἐπίπεδον, αἱ ἑκατέρωθι πλευραὶ θὰ εἶχον ὀζώδη ἐξογκώματα καὶ ἑπομένως ὄχι ἐπίπεδα ἐλάσματα ὡς ἐπένδυσιν. Ἡ μήπως εἶναι ρόπαλον ἐξ ἀναγλύφου ἢ γραφικῆς δυσνοήτου ὅμως παραστάσεως τοῦ Ἡρακλέους;

Ἂν εἶναι ἐκ θήκης ξίφους μιμουμένης ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους, τότε τὸ ρόπαλον τοῦτο ὡς κολεὸς ἦτο ἀνεστραμμένον, ἤτοι ἡ λαβὴ τοῦ ροπάλου ἐτίθετο κάτω.

Διὰ τοῦτο παραθέτω καὶ τὰς ξένας γνώμας, χωρὶς ὅμως νὰ ἐγκαταλείπω τὴν ἐμήν. Ἀλλὰ δὲν θὰ λυπηθῶ, ἂν ὑπερισχύσῃ ὁποτέρα τῶν ξένων, ἐπειδὴ οἱ εἰσηγηταί των εἶναι μαθηταί μου καὶ θ' ἀποδειχθῶ καλὸς διδάσκαλος, ἂν με νικήσουν οἱ μαθηταί μου.

Ἀθῆναι ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΕΠΩΝΥΜΑ

Πρῶτος ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος παρετήρησε [1] πόσον παλαιὰ εἶναι πολλὰ νεοελληνικὰ ἐπώνυμα ἢ παρωνύμια καὶ ὁ σχηματισμὸς αὐτῶν καὶ ὅτι ἐκ τούτων ὁδηγούμεθα πολλάκις εἰς εὕρεσιν δημοτικῶν τύπων ἢ λέξεων τῆς ἐποχῆς. Τὸ *Βοϊδίτζης*, λέγει ὁ Ζαμπέλιος, δεικνύει ὅτι ὁ βοῦς ἐλέγετο τότε «βοΐδιον» καὶ τὸ *Κρασᾶς* ὅτι ὁ οἶνος ἐλέγετο ἤδη *κρασί* κλπ. Ἡ παρατήρησις τοῦ Ζαμπελίου ὑπῆρξεν ὀρθή. Ἡμάγματι ἐκ τῶν μεσαιωνικῶν ἐπωνύμων ἢ παρωνυμίων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ πολλῶν φαινομένων τῆς δημοτικῆς γλώσσης, φωνητικῶν, λεκτικῶν κλπ. Οὕτω π. χ. τὸ εἰς τὴν χρονογραφίαν τοῦ Θεοφάνους (de Boor I, 415) ἁπαντῶν ἐπώνυμον *Κονιζοδάκτυλος* δεικνύει ὅτι τὸ *κουτσός* ἦτο τότε σύνηθες, ὅπως καὶ ὁ φθόγγος τσ ἢ τζ. Ἀργότερον ἁπαντᾷ τὸ ὄνομα *Κονιζομύτης* [2], τὸ ὁποῖον πιστοποιεῖ καὶ τὴν συνήθειαν τῆς λέξεως *μύτη*. Εἰς τὸν αὐτὸν Θεοφάνη (I, 236) ἁπαντᾷ τὸ ὄνομα «*Κονδοχέρης*», ἤτοι *Κοντοχέρης*, τὸ ὁποῖον θὰ ἐσχηματίζετο ὁμοίως καὶ σήμερον, μετὰ ἕνδεκα περίπου αἰῶνας, ἀπὸ τὸ *κοντός*+*χέρι*. Εἶχε λοιπὸν ἡ λ. *κοντός* καὶ τότε τὴν σημερινὴν σημασίαν. Ὁμοίως ἐσχηματίσθησαν τὰ μεσαιωνικὰ ὀνόματα *Κοντολέων* καὶ *Κοντοστέφανος* [3].

Τὰ νεώτερα *Καλησπέρης* καὶ *Καλημέρης* ἔχουν ἀνάλογα τὰ μεσαιωνικὰ *Μεσημέρης* [4] καὶ *Μεσανύκτης* [5]. Τὸ *Μεσημέρης* δεικνύει ὅτι ἡ λ. *μεσημέρι* ἐλέγετο καὶ τότε, κατ' αὐτὴν δ' ἐλέχθη καὶ *Μεσανύκτης* καὶ *Καλημέρης* καὶ *Καλησπέρης* ἀντὶ *Καλημέρας* καὶ *Καλησπέρας*. Παλαιότερον ἐλέγετο *Καλήμερος* καὶ θηλ. *Καλημέρα* [6].

Πολλὰ μεσαιωνικὰ σκωπτικὰ ἐπώνυμα σχηματίζονται ὅπως τὰ νεώτερα. Γνωστὸν εἶναι τὸ ὄνομα *Δοξαπατρῆς* ἀποδοθὲν εἴς τινα λέγοντα συχνὰ τὸ *δόξα πατρί*. Ὁμοίως ἀπεδόθη τὸ ἐπώνυμον *Ἀλληλούας* [7] εἴς τινα λέγοντα συχνὰ *ἀλληλούια*.

---

1) *Ἄσματα δημοτικὰ τῆς Ἑλλάδος*... 1852 σ. 346. Τοῦ αὐτοῦ, *Βυζαντιναὶ Μελέται* 1857 σ. 627.

2) Κεδρ. 2, 529.

3) Κεδρ. 2, 457 καὶ 2, 437 : «*Στέφανος ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν τῆς Λέσσης, ὃν διὰ τὸ βραχὺ τῆς ἡλικίας Κοντοστέφανον ἐπωνόμαζον*».

4) Trinchera, *Syllabus*... σ. 69. Miklosich-Müller, *Acta* 3, 9.

5) Κεδρ. 2, 536.

6) *Εἰκοσιπενταετηρὶς τοῦ ἐν Κ)πόλει ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου* 1888 σ. 618: «*ἐνθάδε κατάκιτε Καλημέρα ἡ πιστὴ δούλη τοῦ Θεοῦ*» (ἐπιγραφή). *Καλημέρας* (τῆς) καὶ ὄχι *Καλημερᾶς* πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ ἐν *Clara Rhodos* τ. VI—VII σ. 568.

7) Καντακ. 2, 353.

Ἄλλα σκωπτικὰ ὀνόματα ἐσχηματίσθησαν εἰς τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ἐξ ὀνομάτων φυτῶν ἢ καρπῶν, ὅπως *Μαρούλης*, *Ἀγγούρης* καὶ δεικνύουν ὅτι τότε αἱ λέξεις *ἀγγούρι* καὶ *μαρούλι* ἦσαν συνήθεις. Τὰ εἰς -ᾶς νεοελληνικὰ ἐπαγγελματικὰ καὶ περιγραφικὰ ἐπώνυμα (*Χειλᾶς*, *Σαπουνᾶς* κλπ.) ἐπέδωκαν κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ ἐσυνεχίσθησαν εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους. Κατωτέρω ἀναφέρω περικὰ ἐπώνυμα εἰς πίστωσιν τῶν ἀνωτέρω παρατηρήσεων, προσθέτω δ' ἐν ἀρχῇ ὀλίγας παρατηρήσεις περὶ τῶν εἰς -ωνᾶς παρεκτεταμένων ὀνομάτων.

Πολλὰ ἀρχαῖα ὀνόματα καθ' ὑποκορισμὸν ἐσχηματίσθησαν εἰς -ᾶς: *Ἐπαφρᾶς* ἐκ τοῦ *Ἐπαφρόδιτος*, *Δημοσθᾶς* ἐκ τοῦ *Δημοσθένης*, *Ἀλεξᾶς* ἐκ τοῦ *Ἀλέξανδρος* καὶ *ἄλλα πολλά*[8]. Κατὰ ταῦτα μετεσχηματίσθησαν ἔπειτα καὶ *ἄλλα πολλὰ* καὶ ἄνευ ὑποκοριστικῆς σημασίας: *Παλλάδιος—Παλλαδᾶς* καὶ ἀργότερα *Γρηγορᾶς* ἐκ τοῦ *Γρηγόριος*, ἤδη εἰς τὴν χρονογραφίαν τοῦ Θεοφάνους (de Boor 1, 298). Ὁμοίως ἐσχηματίσθησαν *Μιχαηλᾶς* καὶ *Μανουηλᾶς*[9] ἐκ τοῦ *Μιχαὴλ* καὶ *Μανουήλ*, *Ἀνδρονικᾶς*[10] ἐκ τοῦ *Ἀνδρόνικος*, *Νοταρᾶς* (Λουκᾶς Νοταρᾶς) ἐκ τοῦ *νοτάριος*, *Φιλητᾶς* ἐκ τοῦ *Φιλητός*[11], *Κωνσταντᾶς*, *Γεωργαντᾶς*, *Δημητρᾶς*, *Θεοφιλᾶς*. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον παρεξετάθη τὸ *Ἀμμώριος* εἰς *Ἀμμωρᾶς*[12], κατὰ τοῦτο δὲ καὶ τὸ *Μακάριος* εἰς *Μακαρωνᾶς*[13], *Εὐσέβιος* εἰς *Εὐσεβωνᾶς*[14], τὸ *Πέτρος* εἰς τὸ συχνότατον εἰς τὸ Βυζάντιον ὄνομα *Πετρωνᾶς*, τὸ *Μόαχος* εἰς τὸ *Μοσχωνᾶς* κτλ. Τοιαῦτα ἴσως εἶναι καὶ τὰ ὀνόματα *Ἀνδρωνᾶς*[15], *Χρυσωνᾶς*[16], *Μεγαλωνᾶς*[17].

Τὸ σκωπτικὸν ἐπώνυμον *Κολοκύνθιος ἁπανταχῇ* ἤδη εἰς τὰ Ἀνέκδοτα τοῦ Προκοπίου (9, 37). Παρόμοια εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς: *Ἀγγούρης* εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τοῦ ἑνάτου αἰῶνος (π. χ. Γεωργ. Μοναχ. Bonn 832). *Μαρούλης* εἶναι ἐπίσης γνωστὸν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος (π.χ. Θεοφάν. Συνέχ. 389). Ἐπίσης συχνὸν εἶναι τὸ ὄνομα *Μαρουλᾶς*[18]=ὁ τρώγων ἡδέως ἢ πολλὰ μαρούλια. Ἐπίσης ἀπὸ τοῦ ἑνάτου αἰῶνος εἶναι γνωστὸν τὸ ὄνομα *Γογγύλης*[19]. Παλαιότερον τοῦ ἑνάτου αἰῶνος εἶναι τὸ ὄνομα *Τριφύλλης*[20] (ἀργότερον καὶ τὸ *Τρια-*

8) Bl. F. Bechtel und A. Fick, *Die griechischen Personennamen*, 2α ἔκδ. Göttingen 1894 σ. 15.

9) *Actes de l'Athos* V σ. 43 καὶ 196.

10) *Actes de Vazelon* σ. 127.

11) Θεοφάν. *Χρονογρ.* 1, 463.

12) *Patrologia Orientalis* τ. 11 σ. 591.

13) Migne, *Patr. Graeca* τ. 91 στ. 332.

14) Ἐν *βίῳ* Συμεὼν Στυλίτου, ἔκδ. H. Lietzmann σ. 3, 10.

15) *Actes de l'Athos* τ. 5 σ. 53.

16) Γρηγόριος Παλαμᾶς 3, 331.

17) Τζέτζου, *Ἐπιστολαί* σ. 48.

18) Π. χ. *Actes de l'Athos* V σ. 94.

19) Θεοφάν. Συνέχ. σ. 436. Κεδρ. 2, 336.

20) Θεοφάν. *Χρονογρ.* 1, 476.

κοντάφυλλος). Τὸ *Σινάπης* ἀπαντᾷ παρὰ Γεωργίῳ Μοναχῷ (σ. 857), τὸ δὲ *Κυδώνης* ἀργότερον [21].

Τὰ εἰς *-ᾶς* ὀνόματα μὲ μεγεθυντικὴν [22] καὶ ἄλλας σημασίας εἶναι ἤδη παλαιά, ἐπέδωκαν δὲ βαθμηδὸν καὶ κατέστησαν ἐν τέλει ἀτελιόριθμα. *Γονατᾶς* [23] καὶ *Κεφαλᾶς* [24] εἶναι τὰ παλαιότερα παραδείγματα· ὁ *Κονφαρᾶς* εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὸν ἕνατον αἰῶνα [25] καὶ δεικνύει ὅτι ἡ λ. *κονφόρι*=στῆθος (ἢ κορμί) ἦτο τότε συνήθης. *Κονφαρᾶς* εἶναι ἰσοδύναμον ἴσως πρὸς τὸ μεσαιωνικὸν ὄνομα *Στηθᾶτος* (γνωστὸς εἶναι ὁ θεολόγος Νικήτας Στηθᾶτος τοῦ 11ου αἰῶνος) καὶ τὸ νεώτερον ἴσως *Σταθᾶς* (ἀντὶ *Στηθᾶς*;). Τοιαῦτα εἶναι καὶ τὰ ὀνόματα *Παλαμᾶς* (γνωστὸς εἶναι ὁ Γρηγόριος ὁ *Παλαμᾶς*), *Χειλᾶς* [26], *Ρωθωνᾶς* [27], *Κοκκαλᾶς* [28], *Ὀφρυδᾶς* [29] (τὸ νεώτερον *Φρυδᾶς*) κλπ.

Τὰ εἰς *-ᾶς* ἐπαγγελματικὰ ὀνόματα εἶναι πολὺ συνήθη εἰς τὸ Βυζάντιον. *Τοξαρᾶς*=ὁ κατασκευάζων τόξα ἢ τοξάρια (νεώτερον *Λοξαρᾶς*) εἶναι γνωστὸν ἀπὸ τοῦ ἑνάτου αἰῶνος [30]. *Σκουταρᾶς* [31]=ὁ κατασκευάζων σκουτάρια=ἀσπίδας. *Σκαραμαγκᾶς* [32] ὁ κατασκευάζων σαμάρια. *Πιθαρᾶς* [34]=ὁ κατασκευάζων σκουτάρια (νεώτερον *Σαμαρᾶς*)=ὁ κατασκευάζων σαμάρια. *Πιθαρᾶς* [34]=ὁ κατασκευάζων ἢ πωλῶν πιθάρια. *Προβατᾶς* [35]=ὁ ἔμπορος προβάτων. *Πινακᾶς* [36]=ὁ κατασκευάζων πινάκια (πιάτα). Περὶ τοῦ *Ταμισᾶς* καὶ *Καισυματᾶς* αὐτ. 5, 220). *Σκιαδᾶς* [37]=ὁ κατασκευάζων σκιάδια (πλατυγύρους πίλους). *Σκοινᾶς* [38]=ὁ πωλῶν ἢ κατασκευάζων σχοινιά, ὁ σχοινοπλόκος. *Πετανρᾶς* [39]=ὁ παρασκευάζων πέταυρα (σανίδας δι' εἰδικοὺς σκοπούς), ὁ *Μαλλωταρᾶς* [40]=ὁ κατασκευάζων μαλλωτάρια, περὶ τῶν ὁποίων βλ. ὅσα ἔγραψα εἰς τὴν Ἐπετ. Βυζ. Σπουδῶν (2,

---

21) Miklosich-Müller 2, 204.
22) Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς τὸ *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῆς Νέας Ἑλλη*νικῆς τ. 3 ἐν λ. *-ᾶς*.
23) Ἐν βίῳ Συμεὼν Στυλίτου σ. 48, 3.
24) Migne 65, 293: «*Παφνούτιον τὸν λεγόμενον Κεφαλᾶν*».
25) Συμ. Μάγ. σ. 664.
26) Miklosich-Müller, *Acta* 1, 372 κ. ἀ.
27) *Jus Graecoromanum* ἔκδ. Ζέπων 1, 338.
28) Miklosich-Müller, *Acta* 3, 237.
29) Βλ. περιοδικὸν *Ἑλληνικὰ* 1, 310.
30) Θεοφάν. Συνέχ. σ. 388. Συμ. Μάγ. σ. 678.
31) *Byz. Zeitschrift* 38 (1938), 136.
32) Κίνναμ. σ. 163, 20.
33) *Actes de Vazelon* σ. 27.
34) *Actes de l'Athos* τ. V σ. 224.
35) Κεδρ. 2, 513.
36) Παχυμ. 1, 305.
37) *Actes de l'Athos* τ. V σ. 224
38) *Byz. Zeits.* 14, 569.
39) Miklosich-Müller 1, 374 καὶ 2, 53.
40) Περὶ Μαλλωταράδων βλ. καὶ Βέην ἐν *Βυζαντίδι* 1, 87 καὶ *Ἐφεστήριον Ν. Ἑλληνομνήμονος*.

278). Ὁ *Μαλλᾶς* ἢ *Μαλλέας* [41]=ὁ πωλῶν μαλλιά, *Κυμινᾶς* [42]=ὁ ἔμπορος τοῦ κυμίνου. Περὶ τοῦ *Πρωτοκοκκᾶς* ἔγραψα ἐν *Byz. Zeitschrift* 28, 14 κέξ. *Κροκᾶς* [43]=ὁ ἔμπορος κρόκου. *Καρακαλλᾶς* καὶ *Καρκαλλᾶς* [44]=ὁ κατασκευάζων καρακάλλια (λ. *caracalla*, εἶδος κουκουλίου), *Φιλοκαλᾶς* [45]=ὁ κατασκευάζων φιλοκαλίας (σίρκαθρα), τὸ αὐτὸ δ' ἴσως δηλοῖ καὶ τὸ ὄνομα *Καλλοιᾶς* [46], σύνηθες καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα καὶ σήμερον, *Ἐλαδᾶς* [47], συχνὸν κατὰ τὸν μεσαίωνα=*Λαδᾶς*, ὃς παρετήρησεν ἤδη ὁ Ζαμπέλιος, ὁ ἔμπορος λαδιοῦ, ὄχι ὁ *Ἑλλαδικός*, ἤτοι ὁ ἐξ Ἑλλάδος καταγόμενος, *Δερματᾶς* [48] εἶναι ὁ ἔμπορος δερμάτων. Ὁ *Ἀσκιδᾶς* [49] καὶ ὁ *Ἀσκᾶς* [50]=ὁ πωλῶν ἢ κατασκευάζων ἀσκίδια ἢ ἀσκούς. Ὁ ὀνομαστὸς ἐπίσκοπος Συρακουσῶν καὶ φίλος τοῦ Φωτίου *Ἀσβεστιᾶς*=ὁ κατασκευαστὴς ἀσβέστου ἢ ὁ πωλῶν αὐτόν. *Μεταξᾶς* [51]=ὁ πωλῶν ἢ κατασκευάζων μέταξαν. Ὁ *Μελιτᾶς* [52] (νεώτερον *Μελᾶς*)=ὁ ἔμπορος μέλιτος. Ἴσως καὶ τὸ ὄνομα *Μέλης* [53] εἶναι «ἐξελληνισμὸς» τοῦ *Μελιτᾶ*. Περὶ τοῦ *Μελιγαλᾶς* ἔγραψεν ὁ καθηγητὴς Κουκουλὲς εἰς τὴν *Ἐπετηρίδα* τῆς *Ἑταιρείας Βυζ. Σπουδῶν* (ϛ, 13). *Σαπουνᾶς* ἀπαντᾷ ἤδη εἰς μεσαιωνικὴν ἐπιγραφὴν ἑλληνικὴν ἐκ Βουλγαρίας [54]. *Σαλιβαρᾶς* [55]=ὁ κατασκευάζων σαλιβάρια, χαλινούς. *Σαγᾶς* (καὶ *Σαγιᾶς* νεώτερον) ὁ κατασκευάζων σαγία, *Καββαδᾶς* (καὶ *Καββαδιᾶς*) ὁ κατασκευάζων καββάδια.

Σειρὰ ὀνομάτων ὅπως *Μουζηθρᾶς* [56], *Καραβιδᾶς* [57], *Καβουρᾶς* [58], *Γαριδᾶς* [59], *Ζιργανᾶς* [60] δηλοῦν τὸν τρώγοντα ἤδεως μουζήθραν, καραβίδας κλπ. Τὸ *Γαριδᾶς* δεικνύει ὅτι ἤδη κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα ἡ καρὶς ἐλέγετο *γαρίδα*.

Ἀνέφερα μερικὰ μόνον ὀνόματα διὰ νὰ δείξω ὅτι τὰ νεοελληνικὰ ἐπώνυμα προέρχονται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῶν χρόνων τοῦ Βυζαντίου.

Ἀθῆναι 10 Ὀκτωβρίου 1940 Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ

---

41) *Actes de l'Athos* τ. V σ. 17.
42) *Ἐκκλ. Ἀλήθεια* 10, 189. Trinchera, *Syllabus*... σ. 208.
43) *An. Bolland.* τ. 60, σ. 92.
44) *Ν. Ἑλλην.* 9, 138. *Δελτίον Χρ. ἀρχ. Ἑταιρείας* 2, 45.
45) Μανουὴλ Φιλῆς, E. Miller, 1, 70
46) Trinchera, *Syllabus* 114. Κακῶς γράφεται αὐτ. 377 «*Ἑλλάδας*» ἀντὶ *Ἑλαδᾶς*.
47) Miklosich-Müller Acta 4, 150 καὶ 174.
48) Εὐάγρ. σ. 189. 49) Μαχαιρ. σ. 377.
50) Ἀνν. Κομν. Reiff. 1, 158 Migne, *Patr. Gr.* 127, στ. 973.
51) Miklosich-Müller, *Acta* 1, 370 κ. ἀ.
52) G. Beltrani, *Documenti Longobardi e Greci*, Roma 1877 σ. 25 : «*Ἀργυρὸς γονοίᾳ Θεοῦ μάγιστρος βέστης καὶ δούξ Ἰταλίας, Καλαβρίας, Σικελίας καὶ Παφλαγονίας Μέλης*». *Echos d'Orient* 31 (1928) σ. 403.
53) *Izvestija* τοῦ ἐν Κ)πόλει Ρωσσικοῦ Ἰνστιτούτου τ. 10 (1905) σ. 240.
54) Γεωργ. Μον. σ. 845. 55) Miklosich-Müller, *Acta* 4, 8.
56) *Λέξ.* 1, 374. 57) *Actes de l'Athos* τ. 5 σ. 189.
58) Γεωργ. Μον. 879 κ. ἀ. 59) *Actes de Xenophon* σ. 56.

ΔΥΟ ΑΝΑΓΛΥΦΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΚΑΡΙΑ

Ὁ ἐπισκέπτης τῆς Ἰκαριᾶς ποὺ θὰ ὁδοιπορήσει ἀπὸ τὶς Ράχες τὸ δρόμο μὲς ἀπὸ τὰ πεῦκα ὥς τὰ χωριὰ τῆς Ἥρα Μαριᾶς κι' ἀπὸ ἐκεῖ πάρει τὸ ἀπότομο μονοπάτι γιὰ τὴ δεύτερη σκάλα τοῦ νησιοῦ, τὸν Εὐδηλο μὲ τὸ ὄμορφο ἀρχαῖο ὄνομα, θὰ σταματήσει, περνώντας τὸ μικρὸ χωριὸ Κάμπο, μπρὸς στὴν ὁμορφιὰ ποὺ ἀπροσδόκητα τοῦ προσφέρει, ἐντοιχισμένο σ' ἕνα χωριάτικο σπίτι, ἕνα ἑλληνικὸ ἀνάγλυφο τοῦ 5ου αἰώνα (*πίν. 1 α*). Τὸ χωριὸ ὁ Κάμπος βρίσκεται στὴ θέση τῆς ἀρχαίας Οἰνόης ἢ Οἰνῆς, ποὺ ἀναφέρεται κι' ὅλας στοὺς καταλόγους πληρωμῆς τοῦ συμμαχικοῦ φόρου πρὸς τοὺς Ἀθηναίους («Οἰναῖοι καὶ Θερμαῖοι ἐν Ἰκάρῳ», *Ἀθ. cd. minor* 191 κέ.). Ἡ ἀρχαία πόλη βρισκόταν, φαίνεται, κοντὰ στὴ θάλασσα, ἐνῶ τὸ σημερινὸ χωριὸ εἶναι χτισμένο πάνω στὰ ἐρείπια μιᾶς βυζαντινῆς πόλης, 500 μ. περίπου μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Στὶς πλαγιὲς τοῦ λόφου, ἀπὸ τὸ χωριὸ ὥς τὴν παραλία, βρίσκονται, κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων, πολλοὶ τάφοι σὲ ἀραιὲς ἀποστάσεις. Ἕναν ἀπ' αὐτοὺς ἀνέσκαψα τὸ καλοκαίρι τοῦ 1938· περιεῖχε μιὰ ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη λήκυθο γύρω στὰ μισὰ τοῦ 5ου αἰώνα καὶ κομμάτια ἀπὸ μικρὴ γιάλινη οἰνοχόη [1]. Ὡς γύρω στὸ χωριὸ ἔχουν βρεθεῖ σὲ διάφορες ἐποχὲς πολλοὶ τάφοι μαρτυροῦν καὶ οἱ ἄφθονες ἐπιγραφὲς καὶ τὰ ἀνάγλυφα (κυρίως ἑλληνιστικὰ νεκρόδειπνα) τὰ ἐντοιχισμένα σὲ πολλὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, ποὺ εἶναι ὅλα, χωρὶς ἐξαίρεση, ἐπιτύμβια. Ὅπως ἐπιτύμβια εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, καὶ τὰ δυὸ ἀνάγλυφα ποὺ πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν.

Τὸ πρῶτο (*πίν. 1 α*) εἶναι ἐντοιχισμένο στὸ σπίτι τοῦ Λεωνίδα Σπανοῦ [2], τὸ δεύτερο (*πίν. 1 β*) στὸ σπίτι τοῦ Γ. Τσούνη [3]. Ἀνιστιχῶς, ἔξω ἀπὸ τὴν — αὐτονόητη ἄλλωστε — πληροφορία ὅτι βρέθηκαν στὰ γύρω χωράφια, δὲν εἶναι γνωστὴ καμιὰ ἄλλη λεπτομέρεια σχετικὴ μὲ τὴν εὕρεση· καὶ τὰ δυὸ ἄλλωστε ἔχουν ἐντοιχισθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ χρόνια. Ἔτσι δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε ἂν βρέθηκαν μαζὶ κι' ἂν ἀνήκουν ἑπομένως στὸ ἀνάγλυφο τοῦ *πίν. 1 α* ἕνα ἐπιστήλιο καὶ πρὸ πάντων ἡ ἰωνικὴ ἐπιγραφὴ ΗΡΟΣΤΡΑΤΗΣ (*εἰκ. 1*) μὲ τὰ ὡραῖα γράμματα τοῦ 5ου αἰώνα, ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένη δίπλα. Τὰ γράμματα μάλιστα τῆς ἐπιγραφῆς ταιριάζουν τόσο πολὺ μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀνα-

1) Γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὸν Κάμπο βλ. *Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ.* 1939, 139—143.

2) Ὕψ. 0,60, πλ. 0.44. Ἐπιχρισμένο δυστυχῶς μὲ ἄσβεστη.

3) Ὕψ. 0,92, πλ. 0,60.

Εἰκ. 1. Ἔκτυπο τῆς ἐντοιχισμένης ἐπιγραφῆς.

γλύφου ποὺ εἶναι κρίμα ὅτι δὲν μποροῦμε θετικὰ νὰ τὰ ταυτίσομε.

Κατὰ περίεργη σύμπτωση τὰ δυὸ ἀνάγλυφα ὄχι μόνο ἔχουν τὸ ἴδιο θέμα—κόρη καθισμένη πρὸς τ' ἀριστερὰ—ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνθεση εἶναι καὶ στὰ δυὸ περίπου τὸ ἴδιο· μόνο ποὺ τὸ ἀνάγλυφο Τσούνη διατηρεῖ καὶ ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὶς κνῆμες, ἐνῶ στὸ ἀνάγλυφο Σπανοῦ τὸ σπάσιμο ἀρχίζει ἀπὸ τὰ γόνατα· τὸ κεφάλι ὅμως καὶ στὰ δυὸ ἀνάγλυφα εἶναι χαμένο. Ἔτσι δὲν βοηθᾶ τουλάχιστο τὸ ἕνα τὸ ἄλλο ὥστε νὰ μπορέσομε ν' ἀποκαταστήσομε κάπως τὴν ἀρχικὴ σύνθεση. Τὸ φυσικώτερο εἶναι νὰ ὑποθέσομε πὼς ἀπέναντι στὴν καθισμένη νεκρὴ στεκόταν ἡ δούλη, κατὰ τὸ γνωστὸ θέμα τῆς Ἡγησώ, τῆς Μνησαρέτης καὶ τόσων ἄλλων ἀττικῶν ἀναγλύφων τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰώνα. Ἀπαραίτητο τουλάχιστο φαίνεται αὐτὸ γιὰ τὸ ἀνάγλυφο Τσούνη (*πίν. 1 β*) μὲ τὴν ὀρθότερή του στάση καὶ τὶς ραδινώτερες ἀναλογίες· τὸ ἀνάγλυφο τοῦ *πίν. 1 α* μὲ τὶς πλατύτερες ἀναλογίες του θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ σταθεῖ καὶ δίχως τὴ συμπληρωματικὴ μορφὴ ἀριστερά, ἐξακολουθώντας ἔτσι τὴν παράδοση τῶν παλιῶν ἰωνικῶν στηλῶν. Στὸ ἀνάγλυφο αὐτὸ κρατᾶ ἡ νεκρὴ ἕνα ἀντικείμενο ποὺ φαίνεται πὼς εἶναι πουλί [4]· στὸ ἄλλο ἀνάγλυφο ἡ κόρη δὲν κρατᾶ τίποτε ποὺ νὰ θυμίζει τὶς ἀσχολίες της ὅταν ζοῦσε· ἀκουμπᾶ ἁπλωτὰ τὰ χέρια ἀπάνω στὸ γόνατο καὶ στὸν μηρό, πράμα ποὺ δείχνει πὼς ἡ σκέψη τραβηγμένη τώρα ἐντονώτερα πρὸς τὸν ἐσωτερικὸ κόσμο πλανιέται κάπου ἀφηρημένα. Εἶναι ἡ ἴδια διάθεση ποὺ συναντοῦμε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰώνα στὰ ἀττικὰ ἀνάγλυφα ἀντίθετα ἀπὸ τ' ἀνάγλυφα τοῦ 5ου αἰώνα [5].

Ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ διάθεση τῶν δυὸ ἀναγλύφων μᾶς δηλώνει ἀπάνω-κάτω καὶ τὰ χρόνια ὅπου δημιουργήθηκε τὸ καθένα. Καλλιτεχνικὰ στέκουν ἄλλωστε καὶ τὰ δυὸ σὲ τόσο ἀνώτερη θέση, ὥστε μποροῦμε νὰ τὰ συγκρίνομε μὲ τὰ καλύτερα ἀττικὰ τῆς ἴδιας ἐποχῆς γιὰ νὰ μπορέσομε ἔτσι νὰ ὁρίσομε μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τὴ χρονολογική τους θέση.

4) Βλ. π. χ. τὴ στήλη ἀπὸ τὴν Ἥρα στὴ Νέα Ὑόρκη, τὸ παιδὶ στὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Σάμο στὸ Βερολίνο Blümel K 20 *πίν.* 29 καὶ τὸ ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴν Ἄνδρο ἐδῶ ὑποσημ. 15.

5) Βλ. π. χ. τὴ διαφορὰ τῆς Ἡγησώ, Diepolder, *Die att. Grabr. πίν.* 20 μὲ τὴ Μνησαρέτη Diep *πίν.* 27. Μετάβαση ἀπὸ τὸ ἕνα στὸ ἄλλο τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἐθν. Μουσείου *αὐτ. πίν.* 26.

Τὸ ἀνάγλυφο Σπανοῦ (*πίν. 1 α*) εἶναι ἀσφαλῶς τὸ ἀρχαιότερο. Δὲ σώζεται βέβαια τίποτε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ βάθους, μποροῦμε ὅμως νὰ διακρίνομε πῶς τὸ ἀνάγλυφο εἶναι ἀνάβαθο καὶ πῶς τὸ ἐπίπεδο τοῦ βάθους δὲν θὰ εἶχε ὑποχωρήσει ἀκόμα καὶ δὲ θ' ἄφηνε τὶς μορφὲς ν' ἁπλώνονται περισσότερο μὲς στὸ χῶρο, ὅπως στ' ἀνάγλυφα τοῦ 4ου αἰώνα. Πῶς τὸ ἀνάγλυφο εἶταν ἀνάβαθο δείχνει καὶ μιὰ σύγκριση μὲ τὸ ἄλλο π. χ. στὸ μέρος τοῦ στήθους, ποὺ ἀποτελεῖ ἐδῶ γραμμὴ διαγώνια πρὸς τὸ βάθος, ἐνῶ στὸ ἀνάγλυφο Σπανοῦ τὸ στῆθος παρουσιάζεται περίπου σ' ἕνα ἐπίπεδο. Τὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδονται οἱ πτυχές, καθὼς π. χ. ἁπάνω στὸν μηρὸ ἀφήνονται πλατειὲς λεῖες ἐπιφάνειες ποὺ τὶς περιβάλλουν μικρότερες πτυχώσεις ἢ καθὼς διπλώνεται καὶ πέφτει ἡ ἄκρη τοῦ ἱματίου, τὸν συναντοῦμε περίπου ὅμοιον σὲ ἀνάγλυφα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰώνα, ὅπως τῆς Ἡγησὼ καὶ τὸ ἀνάγλυφο Conze πίν. 219. Καὶ μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια στὶς πτυχὲς συνδέει τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἰκαριᾶς μὲ ἄλλα τῆς ἴδιας ἐποχῆς: ἡ λεπτὴ ὁριζόντια πτυχὴ ποὺ ἑνώνει τὰ δυὸ στήθη καὶ ποὺ τὴ συναντοῦμε ὅμοια π. χ. στ' ἀνάγλυφα Diepolder, *Die att. Grabr.* πίν. 10 καὶ 11, καθὼς καὶ στ' ἀνάγλυφα τῆς Φαιναρέτης καὶ τῆς Φιλουσίας (*αὐτ. πίν.* 17 καὶ 18) ποὺ ἀνήκουν ὅλα στὶς δυὸ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰώνα. Καὶ τὴν ἴδια λεπτομέρεια παρουσιάζει κ' ἕνα ἀνάγλυφο τῆς ἴδιας ἐποχῆς ἀπὸ ἕνα ἄλλο νησί, τὴν Ἄνδρο (βλ. πιὸ κάτω). Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ φαίνεται νὰ περιορίζεται στὶς δυὸ τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰώνα καὶ ἐξαφανίζεται—τουλάχιστο κατὰ τὸ χαρακτηριστικὸν αὐτὸν τρόπο—ἀργότερα. Τὸ ἀνάγλυφό μας δὲ δείχνει πολλὴ σχέση μὲ τὴν πλούσια καὶ ἐλεύθερη τεχνοτροπία τῆς τελευταίας δεκαετίας. Ἂν μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε ὅπως χρονολογοῦμε τ' ἀττικὰ ἀνάγλυφα, θὰ τὸ βλέπαμε πιὸ πολὺ κατασκευασμένο στὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰώνα.

Μὲ τὸ δεύτερο ἀνάγλυφο περνοῦμε στὸν 4ον αἰώνα. Καὶ ἡ διάθεση, ὅπως εἴδαμε, εἶναι ἡ διάθεση τῶν ἀναγλύφων τοῦ 4ου αἰώνα, καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἔχει γίνει ἐδῶ φανερὰ πιὸ βαθύ, τόσο ποὺ νὰ κάνει τὴν ἐντύπωση ὁλόγλυφου ἀγάλματος· ὁ τεχνίτης ἐργάζεται περισσότερο μὲ διαγώνιες καὶ ἀκόμη κάποιο παίξιμο μὲ τὸ φῶς καὶ τὴ σκιὰ εἶναι φανερό. Οἱ πτυχὲς ποὺ ἁπλώνονται στὸ πρῶτο ἀνάγλυφο σὲ πλατειὲς ἐπιφάνειες, μαζεύονται ἐδῶ καὶ σχηματίζουν στενὰ αὐλάκια ποὺ σκεπάζουν μάλιστα καὶ τὸ ἀριστερὸ χέρι δημιουργώντας ἔτσι λεπτὲς ἀντιθέσεις. Τὸ κρύψιμο αὐτὸ τοῦ χεριοῦ κάτω ἀπὸ τὶς σκιὲς τῶν πτυχῶν εἶναι ὅ,τι πιὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὶς καθαρὲς καὶ μὲ ἀκρίβεια καθορισμένες γραμμὲς ποὺ μᾶς προσφέρει τὸ πρῶτο ἀνάγλυφο. Ὅλα αὐτά, κυρίως ὅμως τὸ μεγάλο βάθος ποὺ παίρνουν τώρα μέσα στὸ χῶρο οἱ μορφές, μᾶς δείχνουν πῶς ἡ θέση τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἀρκετὰ προχωρημένη μέσα στὸν 4ον αἰώνα. Ἀνάλογες καθισμένες μορφὲς βρίσκομε σὲ ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα, ὅπως τοῦ Φαινίππου στὸ Λοῦβρο (Diep. πίν. 42. 2) ἢ τοῦ Θρασέα καὶ τῆς Εὐανδρίας στὸ Βερολίνο (Diep. πίν. 44), ἔργα ποὺ τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν Diepolder στὴν πρώτη δεκαετία μετὰ τὸ 350, καθὼς τὰ συγκρίνει μὲ τὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο πρὸς τιμὴ τῶν γιῶν ἑνὸς βασιλιᾶ τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου χρονολογημένο τὸ 347/6 [6]. Μὲ τὴν καθισμένη Εὐανδρία μάλιστα ἔχει ἡ Ἰκαριώτισσα ὅμοιο τὸ θέμα τοῦ χεριοῦ τοῦ τυλιγμένου μὲ τὸ ἱμάτιο καὶ περίπου ὅμοιος εἶναι ὁ τρόπος ποὺ πέφτει ἁπάνω στὸν μηρὸ ἡ ἄκρη τοῦ ἱματίου. Τὸν ἴδιο τρόπο ξαναβρίσκομε καὶ στὴν καθισμένη τῆς στήλης τοῦ Ἵππωνος στὴν Κοπεγχάγη (Diep. πίν. 45. 1)· τούτη ἔχει κι' ἄλλο ἕνα ὅμοιο στοιχεῖο μὲ τὸ δικό μας ἀνάγλυφο, πῶς τὸ δεξί της πόδι διπλώνεται πρὸς τὰ πίσω—εἶναι ἕνα στοιχεῖο νεωτεριστικὸ ποὺ τώρα πρωτοπαρουσιάζεται καὶ ποὺ τὸ ἔχει καὶ ἡ σύγχρονη ἐπίσης στήλη τῆς Κοριαλίου στὸν Κεραμεικὸ (Diep. πίν. 45. 2). Ἡ στάση τῆς καθισμένης γίνεται, καθὼς προχωροῦμε μὲς στὸν 4ον αἰώνα, ὅλο καὶ πιὸ περίπλοκη, ὁλόενα παρουσιάζονται καὶ καινούργιες λοξὲς γραμμὲς ποὺ πλουτίζουν καὶ διαφοροποιοῦν τὸ σχῆμα. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐντελῶς τελευταῖες λύσεις πρέπει νὰ εἶναι ἡ καθισμένη ἀπὸ ἕνα ἀνάγλυφο στὸ Παρίσι (Diep. σ. 55 εἰκ. 12), ποὺ σταυρώνει τώρα τὰ πόδια καὶ ἀκουμπᾶ τὸ δεξιὸν ἀγκώνα στὸν μηρό, ἐνῶ οἱ πτυχές, καθὼς τυλίγονται πάνω στὰ μέλη, προσπαθοῦν νὰ συγκρατήσουν ὅλες αὐτὲς τὶς διαγώνιες ποὺ φεύγουν. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ *πίν. 1 β* δὲν εἶναι τόσο προχωρημένο. Ἡ μεγάλη του ὁμοιότητα μὲ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ ἀναφέραμε πάρα πάνω τὸ τοποθετοῦν στὶς πρῶτες δεκαετίες μετὰ τὰ μισὰ τοῦ 4ου αἰώνα.

***

«Ἡ ἀττικὴ τέχνη στὸν 5ον καὶ στὸν 4ον αἰώνα δίνει πίσω στὴν τέχνη τῶν νησιῶν ὅ,τι δανείστηκε στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχή» [7]. Στὰ μισὰ τοῦ 5ου αἰώνα προσπαθοῦν οἱ ἀττικοὶ τεχνίτες τοῦ ἐπιτύμβιου ἀναγλύφου νὰ μιμηθοῦν τὶς στῆλες τῶν νησιῶν. Μὲ τὴν καταπληκτικὴ ὅμως ἄνθηση ποὺ παίρνει ἡ ἀττικὴ τέχνη στὰ χρόνια τοῦ Φειδία καὶ εἰδικώτερα ἡ τέχνη τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὸ πρωτοφανέρωτο—καὶ ὡς ἔκταση δουλειᾶς μονάχα—δημιούργημα τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα, δημιουργοῦν οἱ τεχνίτες τῶν ἐπιτύμβιων ἀναγλύφων μιὰ αὐτοτελῆ πιὰ ἀττικὴ τέχνη ποὺ κρατᾶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα καὶ ποὺ αὐτὴ τώρα εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ τ' ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας καὶ γιὰ τὰ νησιὰ ἀκόμη. Τί παίρνουν τὰ νησιώτικα αὐτὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ τί στοιχεῖα ἀπὸ τὴ δική τους παράδοση μποροῦμε νὰ διακρίνομε κάτω ἀπὸ τὴν ἀττικὴν αὐτὴν ἐπίδραση εἶναι ἕνα πρόβλημα ποὺ ἀξίζει νὰ ἐρευνηθεῖ. Κι' ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τὰ δυὸ ἀνάγλυφα τῆς Ἰκαριᾶς παίρνουν κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

---

6) Σβορῶνος, *Τὸ Ἐθν. Μουσεῖον* ἀριθ. 1471 πίν. 104. Diep. σελ. 46 εἰκ. 11.
7) Pfuhl, *Jahrb. d. Inst.* 20, 1905, 48.

Δὲν εἶναι πολλὰ τ' ἀξιοσημείωτα ἀνάγλυφα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς (τέλος 5ου καὶ 4ος αἰώνας) ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὰ νησιά. Τὴ σειρὰ μποροῦμε ν' ἀνοίξουμε ἄξια μὲ τό, μισό δυστυχῶς, ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Σάμο [8]. Τὸ θαυμαστὸ δούλεμα τῆς ἐπιφανείας κ' ἡ ἁπαλότητα τῶν μαλλιῶν π. χ. τοῦ ἐφήβου τὸ ξεχωρίζουν ἀπὸ ἀττικὰ ἔργα καὶ μᾶς δηλώνουν φανερὰ τὴν ἰωνικὴ καὶ εἰδικώτερα κυκλαδικὴ καταγωγὴ τοῦ τεχνίτη του. Καὶ μερικὲς ἄλλες λεπτομέρειες καθὼς καὶ ἡ ἀνώτερη καλλιτεχνική του ποιότητα μποροῦν νὰ τοῦ δώσουν ἀκόμη πιὸ προσδιορισμένη θέση μέσα στὴν τέχνη τῶν Κυκλάδων: δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶναι νεώτερο ἔργο τῆς ἴδιας καλλιτεχνικῆς σχολῆς ποὺ δημιούργησε τὴ στήλη τῶν Δελφῶν (Langlotz, *Bildhauerschulen* πίν. 81) καὶ τὸ κομμάτι μὲ τὸ κεφάλι τοῦ ἐφήβου ἀπὸ τὰ Μέγαρα στὸ Βερολίνο (Blümel K 18, πίν. 26): τὴ σχολὴ αὐτὴ τὴν τοποθετοῦν σήμερα μὲ μεγάλη πιθανότητα στὴν Πάρο, τὸ μεγαλύτερο καλλιτεχνικὸ—μαρμαρογλυφικὸ κυρίως—κέντρο τῶν νησιῶν. Μπορεῖ λοιπὸν καὶ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Σάμου ν' ἀνήκει στὴν ἴδια παριανὴ σχολή, νεώτερο ἀπὸ τ' ἄλλα ποὺ ἀναφέραμε, ἔργο τῶν χρόνων γύρω στὰ 430, μὲ φανερὴ ἀπάνω του τὴν ἐπίδραση τῆς ἀττικῆς τέχνης καὶ τῆς ζωφόρου τοῦ Παρθενώνα.

Ἕνα κομμάτι ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴ Δῆλο στὸ Μουσεῖο τῆς Δήλου [9], κι' ἄλλο ἕνα στὴ Χίο [10] στέκονται σὲ καλλιτεχνικὴ ἀξία κοντὰ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Σάμου. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Δήλου φαίνεται νὰ ἐξακολουθεῖ τὴν πλούσια κ' ἐλεύθερη τεχνοτροπία τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενώνα καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ χρονολογικὰ δίπλα στ' ἀνάγλυφα τῆς Φαιναρέτης καὶ τῆς Φρασικλείας (Diepolder πίν. 17 καὶ 19) ποὺ ἀνήκουν (Diep. σελ. 24—26) στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰώνα. Καὶ οἱ σωρευμένες πτυχὲς στὸν κόλπο ἀπαντιοῦνται ἴδιες στὸ ἀνάγλυφο τῆς Φαιναρέτης καὶ στὸ σύγχρονο τῆς Φιλουσίας (Diep. πίν. 18). Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Χίου φαίνεται ν' ἀντιπροσωπεύει στὴν ἴδια ἐποχὴ μιὰ ἄλλη κάπως διαφορετικὴ τάση, ποὺ βρίσκει τὴν πιὸ λαμπρή της ἐκδήλωση στ' ἀνάγλυφα τοῦ θωρακείου τοῦ ναοῦ τῆς Νίκης. Χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι πόσο καὶ τοῦτο καὶ τὸ ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Δῆλο, μὲ ὅλη τὴν ὁμοιότητά τους μὲ τὰ σύγχρονα ἀττικὰ ἔργα, κρατοῦν ἕναν ἰωνικὸ χαρακτήρα ποὺ εἶναι δύσκολο ν' ἀμφισβητηθεῖ καὶ ποὺ ἐκδηλώνεται πρὸ παντὸς

8) *Ath. Mitt.* 21, 1900, 169 κέ. πίν. 13 (Wiegand). Καλύτερα εἰκονισμένο: Jacobsthal, *Melische Reliefs* 159 εἰκ. 38. Πρβ. καὶ Rodenwaldt, *Jahrb. d. Inst.* 28, 1913.

9) *BCH.* 12, 1888, πίν. 14.1 (Homolle) βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα.

10) *Ath. Mitt.* 13, 1888, 190.5 (Fr. Studniczka): δημοσιευμένο εἶναι μονάχα ἕνα σκίτσο, φαίνεται ὅμως καθαρὰ ἡ ἀνώτερη καλλιτεχνική του θέση, ποὺ τὴν πιστοποιεῖ καὶ ὁ ἐκδότης («hübsches Reliefbruchstück, guter griechischer Zeit»). Ἐφρόντισα, ἀλλὰ δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς νὰ πληροφορηθῶ, ἂν τὸ κομμάτι βρίσκεται ἀκόμη στὴ Χίο.

στὸ δούλεμα τῆς ἐπιφανείας καὶ στὸν τρόπο ποὺ περιβάλλει τὸ ροῦχο τὸ γυναικεῖο κορμί.

Δυὸ ἄλλα νησιώτικα ἀνάγλυφα εἶναι τὸ ἴδιο ἀναθηματικά, ἕνα ἀνάγλυφο στὴν Τζιά, ἀναθηματικὸ σὲ μιὰ ἀντρικὴ καὶ τρεῖς γυναικεῖες θεότητες [11] κ' ἕνα δεύτερο μὲ τὴν παράσταση τοῦ Ἡρακλῆ καὶ τῆς Ἥβης ἀπὸ τὴν Ἄνδρο στὴ Νεάπολη [12]. Ἡ τεχνοτροπία τους μᾶς δείχνει πὼς ἀνήκουν κι' αὐτὰ στὴν ἴδια ἐποχή, τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 5ου αἰώνα. Ἡ συστροφὴ μάλιστα τοῦ κορμιοῦ τῆς Ἥβης στὸ δεύτερο ἀνάγλυφο εἶναι λεπτομέρεια χαρακτηριστικὴ ποὺ τὴ συναντοῦμε στὸ γνωστὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο τοῦ Λούβρου χρονολογημένο στὰ 410/9 [13]. Καὶ παρόμοια συστροφὴ παρουσιάζει καὶ ὁ θεὸς τοῦ ἀναγλύφου τῆς Τζιᾶς.

Ὁ κάπως σχηματικὸς τρόπος ποὺ ἀποδίδονται οἱ πτυχὲς στὴν Ἥβη τοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν Ἄνδρο παρουσιάζεται περίπου ὅμοιος σ' ἕνα ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ποὺ βρέθηκε κι' αὐτὸ στὴν Ἄνδρο καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τοῦ νησιοῦ [14]. Μιμεῖται τὸν ἀττικὸ τύπο τῶν ἀναγλύφων μὲ τὴν καθισμένη νεκρὴ καὶ ἀπέναντί της τὴν ὄρθια δούλη, ὅπως ὑποθέσαμε καὶ τ' ἀνάγλυφα τῆς Ἰκαριᾶς, μόνο ποὺ ἐδῶ ἡ καθισμένη βλέπει πρὸς τὰ δεξιά. Μὲ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ πίν. 1 α μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονο ἢ λίγο ἀρχαιότερο. Μοιάζουν στὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδονται οἱ πτυχὲς ἀπάνω στὸν μηρό, κατὰ τ' ἄλλα ὅμως διαφέρουν πολύ. Τὸ ἀνάγλυφο τῆς Ἰκαριᾶς εἶναι δροσερώτερο, τὸ κορμὶ τῆς καθισμένης μεστώτερο καὶ ζωηρότερο, ἐνῶ τὸ ἐπιτύμβιο τῆς Ἄνδρου εἶναι αὐστηρὸ καὶ οἱ μορφές του χαρακτηριστικὰ λιπόσαρκες καὶ κάπως στεγνές. Τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ δείχνει καὶ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Νεάπολης κι' ἀκόμα ἕνα ἄλλο ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴν Ἄνδρο στὸ Λένινγραδ μὲ τὴν παράσταση ὄρθιου ἐφήβου ποὺ κρατᾶ ἕνα πουλί [15]. Νὰ πρόκειται ἄραγε γιὰ μιὰ τοπικὴ παραλλαγὴ τοῦ ἰωνικοῦ χαρακτήρα;

Γενικὰ τὰ τελευταῖα τοῦτα ἀνάγλυφα δὲν μποροῦν νὰ συγκριθοῦν στὴν ποιότητα μὲ τὰ προηγούμενα. Κ' ἴσως κι' αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ λόγος ποὺ δὲν εἶναι τόσο φανερὸς ὁ ἰωνικός τους χαρακτήρας καὶ κάνουν μᾶλλον τὴν ἐντύπωση ἔργων ἐπαρχιακῶν.

Μὲ πιὸ φανερὸν ἰωνικὸ χαρακτήρα εἶναι ἕνα ἄλλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴ Ρόδο στὴν Κωσταντινούπολη [16]. Δὲν ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἄλλα

11) *Ἐφημ. Ἀρχ.* 1898, 237 πίν. 14.2 (L. Savignoni). Ἐντοιχισμένο σήμερα στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ Δημαρχείου.

12) Arndt, *E. V.* 528.

13) *Ath. Mitt.* 35, 1910, πίν. 4.2. Diep. σελ. 23 εἰκ. 4.

14) *Oester. Jahresh.* 6, 1903, Beiblatt 93 κέ. (Hiller von Gaertringen καὶ A. Schiff).

15) *Jahrb. d. Inst.* 50, 1935, σελ. 23 εἰκ. 11 (E. Pfuhl).

16) Mendel ἀρ. 2. Schede, *Meisterwerke* πίν. 10 α. *Jahrb. d. Inst.* 50, 1935, σελ. 25 εἰκ. 12 (E. Pfuhl).

νησιώτικα ἀνάγλυφα ποὺ ἀναφέρθηκαν, τὸ ἐναντίο ὅμως ἔχει στενώτατη συγγένεια μὲ τὸ ἀνάγλυφο τῆς Κριτὼς καὶ τῆς Τιμαρίστας ποὺ βρέθηκε τελευταῖα στὴ Ρόδο [17], ἔτσι ποὺ φαίνεται πὼς στὸ τέλος τοῦ ἕου αἰώνα κρατιόταν ἀκόμη στὴ Ρόδο μιὰ ἐγχώρια σχολὴ μὲ δικά της ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά.

***

Ἀπὸ τὰ δυὸ ἀνάγλυφα τῆς Ἰκαριᾶς περισσότερα ἰωνικὰ στοιχεῖα διατηρεῖ τὸ πρῶτο (*πίν. 1 α*), ποὺ διακρίνονται κυρίως στὸ λεπτὸ πλάσιμο τῶν πτυχῶν κάτω ἀπὸ τὸ στῆθος π.χ. ἢ τὸν ἀριστερὸν ἀγκώνα. Ἀντίθετα ὁ τεχνίτης τοῦ δεύτερου ἀναγλύφου (*πίν. 1 β*) δύσκολα ἀναγνωρίζεται σὰν Ἴωνας, μόλο ποὺ θὰ μποροῦσε ἴσως νὰ διακρίνει κανεὶς τὸν ἰωνικό του χαρακτήρα στὸ ἀνάλαφρο πλίξιμο τοῦ χεριοῦ κάτω ἀπὸ τὸ ροῦχο. Κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως εἶναι τόσο θρεμένος ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἀττικὴ τέχνη, ποὺ δύσκολα μποροῦμε νὰ τὸν λογαριάσομε σὰν ἀντιπρόσωπο τῆς τέχνης τῶν νησιῶν—μιᾶς τέχνης ποὺ οὐσιαστικὰ πιὰ δὲν ὑπῆρχε.

Ἀθήνα ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

---

17) *Clara Rhodos* IV 37 κέ. πίν. 1 καὶ V1 σελ. 31—35 πίν 4—7. Ὁ ἐκδότης G. Jacopi τὸ θεωρεῖ ἀττικὸ ἔργο τοῦ 460 καὶ ἀκόμη ἔργο τοῦ Φειδία ! Βλ. καὶ Pfuhl, *Jahrb. d. inst.* ὅ. π καὶ Gerke, *Griechische Plastik* πίν. 195, ὅπου ὅμως ἡ φανερὰ γυναικεία καὶ ἐπιγραφικὰ ἀκόμη μαρτυρημένη μορφὴ τῆς Κριτὼς ὀνομάζεται ἐφηβική.

β

α

ΠΕΡΙΚΑΛΛΕΣ ΑΓΑΛΜΑ-ΕΞΕΠΟΙΗΣ' ΟΥΚ ΑΔΑΗΣ

(Αἰσθήματα καὶ ἰδέες τῶν ἀρχαϊκῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν τέχνη)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

«Κάθε καλλιτεχνικὴ θεώρηση εἶναι δεμένη μὲ ὁρισμένα διακοσμητικὰ σχήματα, δηλαδὴ τὰ ὁρατὰ πράγματα κρυσταλλώνονται γιὰ τὸ μάτι μέσα σὲ ὁρισμένες μορφές. Ἀλλὰ σὲ κάθε καινούργια μορφὴ τῆς κρυσταλλωσης θὰ φανερώνεται καὶ μιὰ καινούργια πλευρὰ τοῦ περιεχόμενου τοῦ κόσμου.... Κάθε ἱστορία τῆς ὅρασης θὰ μᾶς βγάλει ὑποχρεωτικὰ ἔξω ἀπὸ τὴν καθαρὴ τέχνη». (Wölfflin)

Ἡ δοκιμὴ τούτη παίρνει τὸ θέμα της ἀπὸ τήν, ἕως τώρα ἐλάχιστα μελετημένη, σχέση τῶν ἀρχαϊκῶν Ἑλλήνων μὲ τὴν τέχνη τους. Ἔχει ὅμως καὶ δεύτερο κίνητρο, τὴν ἰδέα πὼς τέτοια μελέτη μπορεῖ νὰ εἶναι προεργασία χρήσιμη καὶ γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς τέχνης αὐτῆς.

Ἀρχίζει μὲ λόγια τοῦ Wölfflin ποὺ δείχνουν ὅτι, καὶ γιὰ τὸν μεγάλον αὐτὸν δάσκαλο τῆς μεθόδου τῆς μορφικῆς ἑρμηνείας στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, ἡ καλλιτεχνικὴ ὅραση εἶναι αὐτόνομη, ὄχι ὅμως καὶ ἀπομονωμένη ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου. Τώρα πού, μὲ τὶς δικές του προπάντων καὶ τοῦ Riegl τὶς ἐργασίες, ἡ μορφικὴ ἀνάλυση τῶν ἔργων τῆς τέχνης ἔγινε ὄργανο τῆς ἔρευνας βασικὸ καὶ ἀφάνταστα λεπτὸ καὶ μᾶς ἐπλούτισε μὲ πολυτιμότατο ὑλικὸ παρατηρήσεων, τώρα βλέπομε καθαρώτερα, ὅτι καμμιὰ ἀπόπειρα ἑρμηνείας δὲν θὰ εἶναι γόνιμη, ἂν ἀδιαφορήσομε γιὰ τὴν πολύπλευρη ἀλληλουχία ποὺ θρέφει τὰ καλλιτεχνικὰ φαινόμενα. Ἂν ἐπιτρέπεται νὰ μεταφέρομε στὸ θέμα μας μιὰ σολωμικὴ εἰκόνα, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι μέσα στὴ «μεστὴ καὶ ὡραία δημοκρατία», ποὺ ἀποτελοῦν τὰ φαινόμενα μιᾶς ἐποχῆς τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας, ἀδιάκοπες σχέσες ἑνώνουν τὴν περιοχὴ τῆς τέχνης καὶ μὲ τὶς ἄλλες περιοχὲς καὶ μὲ τὸ «μονάρχη ὁποῦ μένει κρυμμένος γιὰ τὲς αἴσθησες καὶ γνωρίζεται μόνον ἀπὸ τὸ πνεῦμα»—γιὰ νὰ μὴν ἀνοίξομε ἀτελείωτες συζήτησες γύρω στ' ὄνομά του, ἂς τὸν εἰποῦμε «ζωή». Δὲν ἔχει ὅμως τόση σημασία τὸ νὰ συμφωνήσομε ἐπάνω στὴ γενικὴ κρίση (πρᾶγμα εὔκολο), ὅση τὸ νὰ μᾶς χρησιμέψει ἡ κρίση αὐτὴ γιὰ νὰ τελειοποιήσομε τὴν ἔρευνά μας. Ἀπὸ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν μελετῶν γύρω στὴν τέχνη βγαίνει καθαρά, νομίζω, τὸ ἀκόλουθο αἴτημα γιὰ τὴ μέθοδο: Ἀφοῦ τῆς τέχνης ὁ κόσμος εἶναι

Σημείωση. Στὴ μελέτη τούτη «μορφή», «μορφικός» σημαίνουν πάντα forme, formal (ποτὲ figure ἢ Gestalt).

ἡ μορφὴ (=ἀξεδιάλυτο σμίξιμο τοῦ «τί» καὶ τοῦ «πῶς»), ἡ μελέτη ὀφείλει ν' ἀρχίσει ἀπὸ τὴ μορφή, καὶ μόνο ἀπ' αὐτὴ μόνο ἡ μορφικὴ ἀνάλυση μπορεῖ νὰ δώσει στὴ μελέτη τῆς τέχνης τὸ ὑλικὸ ποὺ τῆς χρειάζεται—μὰ καὶ τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὑλικό. Ὅταν θὰ ἔχει καθορίσει ἔτσι, αὐστηρὰ μορφικά, τὸ θέμα της, ἡ ἔρευνα, γιὰ νὰ καταλάβει τὴ συγκεκριμένη μορφὴ ἑνὸς ἔργου, μιᾶς προσωπικότητας, μιᾶς τεχνοτροπίας, μιᾶς καθολικώτερης μεταβολῆς (μὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη εἰδικὰ ἢ γενικὰ ζητήματα), θὰ χρειαστεῖ νὰ κοιτάξει ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς καθαρῆς τέχνης. (Ὁ μεγάλος κίντυνος εἶναι μήπως ἀρχίσει νὰ ρίχνει βλέμματα, ἔστω καὶ κλεφτά, ἔξω ἀπὸ τὴν τέχνη πρὶν ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ πρέπει). Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ γειτονικὲς περιοχὲς ὅπου θὰ γυρίσει τότε ἡ ἔρευνα, ἕνα σπουδαιότατο γεγονὸς ποὺ θὰ τὴν βγάλει ἔξω ἀπὸ τὴν ἀπελπισία τῆς μοναξιᾶς, θὰ εἶναι ὁ κόσμος τῆς πνευματικῆς δημιουργίας καὶ τῶν ἰδεῶν.

Ἡ πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη γραφτεῖ, θὰ εἶχε γιὰ τέρμα της νὰ δείξει, σὲ ποιὲς ἰδεολογικὲς ἢ γενικώτερα πνευματικὲς προϋπόθεσεις καὶ μὲ ποιὸ τρόπο ἀντιποκρίνεται ἡ εἰδικὴ μορφὴ τῆς τέχνης αὐτῆς, ὅπως τὴν ἔχομε συλλάβει σήμερα. Θὰ βλέπαμε τότε καλύτερα ποιὰ ψυχὴ ἐκφράστηκε μ' αὐτές, τί βάσανα τὴν ἐπάλαιωναν καὶ ποιὲς λαχτάρες τὴν ἐρτέρωναν. Καὶ θὰ μπορούσαμε ὕστερα νὰ προχωρήσομε ἀκόμη πιὸ βαθιά. Μὰ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα ἔχουν μὲ τὴν τέχνη σχέση πολύπλοκη καὶ συχνὰ ἔμμεση μόνο. Εἶναι ἐπικίντυνο νὰ ἀρχίσομε τὴν ἔρευνά μας ἀπὸ τὸ ἄγνωστο αὐτὸ μέγεθος. Νομίζω ὅτι μποροῦμε νὰ πλησιάσομε μὲ περισσότερη ἀσφάλεια στὸ σκοπό μας, ἂν πάρομε τὸν ἀντίστροφο δρόμο ξεκινώντας ἀπὸ κάτι πιὸ ἁπλὸ καὶ χεροπιαστό: ἂν ἐξετάσομε πῶς ἀντιδρᾶ ἡ ἀρχαϊκὴ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα, ὅταν βρίσκονται μπροστὰ στὴν τέχνη: τί αἰσθήματα γεννοῦσε στὸν ἀρχαϊκὸ ἄνθρωπο τὸ ἄμεσο ζήσιμο τοῦ ἔργου τῆς τέχνης; τί ἰδέες ἔπλασε τὸ ἀρχαϊκὸ πνεῦμα, ὅταν ἄρχισε νὰ συλλογιέται, γιὰ τὸν καλλιτέχνη καὶ τὸ ἔργο του; Καὶ μόνα τους τὰ ἐρωτήμματα αὐτὰ προκαλοῦν ἄκρο ἐνδιαφέρον, καὶ ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὰ θὰ ἦταν σημαντικὸ κέρδος γιὰ τὴν προϊστορία τῆς τεχνοκριτικῆς καὶ τῆς αἰσθητικῆς. Δὲν θὰ ἦταν ὅμως τὸ μόνο. Ἂν κατορθώναμε νὰ γνωρίσομε καλὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς Ἕλληνες σὰν θεατὲς τῆς τέχνης τους, θὰ μᾶς ἀνοιγόταν, πιστεύω, ἕνας σημαντικὸς δρόμος γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσομε καὶ σὰν δημιουργούς της. Ἐδῶ δὲν θὰ περπατήσομε τὸ δρόμο τοῦτον ὡς τὸ τέλος, γιατὶ ἡ μελέτη τούτη εἶναι ἀπὸ πολλὲς ἄποψες μιὰ πρώτη δοκιμὴ μόνο: ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἡ ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθεῖ καλὰ τὸ ἔδαφος καὶ νὰ κερδηθοῦν περισσότερα τεκμήρια γιὰ τὸ πρόβλημά μας (ἀλλιῶς δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ καταπιαστοῦμε καθόλου τὴ λύση του) παρὰ νὰ δοθεῖ διατύπωση, ὁριστικὴ τάχα, σὲ πορίσματα ἄκαιρα, ἴσως, ἀκόμη.

Ὁ συνειδητὸς θεατής, ποὺ ἀπὸ κάποιαν ἀπόσταση χαίρεται τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ μιλεῖ γι' αὐτή καὶ ὁ καλλιτέχνης, ποὺ ἔχοντας συνειδητοποιήσει τὶς διαφορὲς τοῦ ἀτόμου του ἀπὸ τοὺς ἄλλους καλλιτέχνες φανερώνει ποῦ αὐτὸς βρίσκει τὴν ὁμοιοφιά: εἶναι δυὸ τύποι τῆς συνείδησης, ποὺ ἡ ἀρχαία Ἑλλάδα τοὺς πρωτογνωρίζει κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ὄγδοου αἰώνα, τότε ποὺ ἡ τέχνη τῶν μεγάλων δασκάλων τῆς κλασσικῆς τριακονταετίας μεταμορφώνεται σιγὰ σιγὰ στὴν τέχνη τῶν μαθητῶν τους. Ποτὲ πρωτύτερα δὲν εἶχαν γίνει τόσες κοσμοθέντες γιὰ τὴν τέχνη ὅσες στὰ χρόνια τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου. Ἀπὸ τότε κ' ὕστερα τὰ τεκμήρια γιὰ τὴν ἑλληνικὴ αἰσθητική, ἄμεσα καὶ ἔμμεσα (λόγια καλλιτεχνῶν, ἐκφράσεις ποιητῶν, φιλοσοφικὲς θεωρίες γιὰ τὴν ὁμορφιὰ καὶ γιὰ τὴν τέχνη κλπ.), εἶναι πολλά. Μὰ μέσα στὸν ἰδιότυπο ὀργανισμὸ ποὺ ἀποτελεῖ ὁ ψυχικοπνευματικὸς κόσμος τῆς ἀρχαϊκῆς κοινωνίας, ὅπου ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν πράξη ὡς τὴ συνείδηση εἶναι ἐλάχιστη, οἱ ὁμιλητικοὶ ἐκεῖνοι τύποι τοῦ θεατῆ καὶ τοῦ καλλιτέχνη δὲν ἔχουν πουθενὰ θέση· γι' αὐτὸ λείπουν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ τεκμήρια γιὰ τὴν τέχνη λογοτεχνικά, σὰν αὐτὰ ποὺ βλέπομε ἀργότερα. Καὶ ὅμως ὑπάρχουν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ καὶ ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ θεατὴς σὰν ὀντότητες ἀντικειμενικές, ποὺ ἔχουν σχέση μεταξύ τους, καὶ ἡ σχέση αὐτὴ φανερώνεται ἀρκετὰ συχνά, ἀλλὰ αὐθόρμητα, χωρὶς νὰ περάσει πρῶτα ἀπὸ τὴ σκέψη: εἶναι οἱ πηγαῖες ἐκεῖνες ἐκφράσεις ποὺ βγάζει μέσα ἀπὸ τὴν καρδιὰ τῶν ἀρχαίκων, σχεδὸν ἄθελά τους καὶ σὰν ξεφωνήματα, τὸ ἁπλὸ καὶ καταπληχτικὸ γεγονὸς τοῦ ἔργου τῆς τέχνης καὶ ἑνὸς καλλιτέχνη ποὺ μπορεῖ καὶ τὸ φτιάνει.

Οἱ ἐκφράσεις αὐτὲς εἶναι σπουδαῖο μέσο γιὰ νὰ γνωρίσομε τὴ σχέση τῶν ἀρχαίκων Ἑλλήνων μὲ τὴν τέχνη τους. Γιὰ νὰ τὶς χρησιμοποιήσομε, πρέπει νὰ τὶς ἀναλύσομε ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ λεχτικοῦ τους ὑλικοῦ· γιατὶ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ εἶναι μὲν ἄγνωστοι οἱ αὐστηροὶ ἐννοιολογικοὶ καθορισμοί, μὰ ἡ λέξη, ἀτριφτη ἀκόμη, εἶναι περισσότερο παρὰ σὲ κάθε ἄλλη ἐποχὴ τὸ ταιριαστὸ ντύμα ἑνὸς συγκεκριμένου ψυχικοπνευματικοῦ γεγονότος. Στὴν ἀνάλυση ὅμως αὐτὴ θ' ἀντιμιώνομε ἀδιάκοπα πίσω ἀπὸ κάθε λέξη τὴν ὁμηρικὴ ποίηση—φυσικά, ἀφοῦ «*ἐξ ἀρχῆς καθ' Ὅμηρον μεμαθήκασι πάντες*» (Ξενοφάνης)· κιντυνεύομε λοιπὸν νὰ πάρομε μιὰ καθιερωμένη ἔκφραση γιὰ καινούργιο σκίρτημα. Ἀλλά, ἂν προσέξομε ποιὲς λέξες ἀπὸ τὴν ὁμηρικὴ γλῶσσα προτιμάει ὁ ἀρχαϊκὸς Ἕλληνας, σὲ τί πράγματα τὶς ἐφαρμόζει, τί χρῶμα τοὺς δίνουν ἡ ὁμηρικὴ ἀνάμνηση ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ οἱ γειτονικὲς λέξεις ἀπὸ τὴν ἄλλη, θὰ ἰδοῦμε στὴ στιγμὴ νὰ φανερώνεται ὁ νεώτερος, ὁ Ἕλληνας τοῦ ὄγδοου αἰώνα. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα τέλος θὰ συναντήσομε στοὺς φιλόσοφους καὶ στοὺς ποιητὲς τὶς πρῶτες ἀντίδρασες τῆς συνείδησης μπροστὰ στὸν καλλιτέχνη καὶ στὸ ἔργο του, μιᾶς συνείδησης ποὺ τώρα δὰ ξυπνάει καὶ ἀρχίζει, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἱστορία, ὄχι βέβαια ἀκόμη νὰ

ἐξετάζει προγραμματικὰ τὴν πράξη, πάντα ὅμως νὰ τὴν κοιτάζει ἀπ' ἔξ ω.

2- ΔΑΙΔΑΛΙΚΟ ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Περιγραφὲς καὶ χαρτογραφήσεις ἔργων τέχνης συναντοῦμε ἀρκετὰ συχνὰ στὶς διηγήσεις τῶν παλιῶν ἐπῶν· ἀναφέρονται ὅμως σὲ καλλιτεχνήματα ποὺ εἶναι τόσο πολὺ καὶ τόσο λίγο πραγματικά, ἢ καλύτερα εἶναι τόσο πολὺ συστατικὰ τῆς ποιητικῆς οὐσίας, ὅσο εἶναι καὶ τὰ γεγονότα τῆς διήγησης. «Δὲν εἶχαν ἀκόμη οἱ ἄνθρωποι τραβήξει γραμμὴ ποὺ νὰ χωρίζει τὴν εἰκόνα ἀπὸ τὸ ὄν ποὺ παρασταίνεται, τὸ πρότυπο ἀπὸ τὸ ἀπείκασμα» (Buschor). Οἱ ἐπικὲς λοιπὸν ἐκεῖνες ἐκφράσεις γιὰ τὴν τέχνη ἀπαιτοῦν ἰδιαίτερη μέθοδο ἐξέτασης καὶ βγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς μελέτης τούτης. Τὰ πρῶτα λόγια, ποὺ λένε ἄνθρωποι μὲ σάρκα καὶ ὀστᾶ γιὰ ἔργα ποὺ τὰ ἔχουν μπροστὰ στὰ μάτια τους, λόγια «ἡρωϊκὰ» (=ἐπικά) στὴ μορφή, μὰ ἀνθρώπινα στὸ περιεχόμενο, τὰ συναντοῦμε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7ου αἰώνα.

Μερικὲς δεκαετίες πρωτύτερα οἱ τεχνῖτες (ἄνθρωποι μὲ πολὺ χαμηλὴ θέση στὴν κοινωνικὴ ἱεραρχία, γιὰ τοὺς εὐπατρίδες ἁπλοὶ δημιουργοί, ποὺ ὅμως ἄξιζαν ὅλο τὸ πλούσιο καὶ ὑψηλὸ νόημα ποὺ πῆρε ὁ ὅρος αὐτὸς σὲ νεώτερους χρόνους) εἶχαν τολμήσει νὰ βάλουν τὰ ὀνόματα τῆς ἀμφίβολης ὕπαρξής τους, ποὺ λαχταροῦσε ἀναγνώριση, ἐπάνω στὰ ἔργα τους: «Ἀριστόνοθος ἐπόισεν» γράφει ἕνας Ἀργεῖος στὸν κρατῆρα του λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 650 π. Χ.· «Καλλικλέας ἐποίει» ἕνας Ἰθακήσιος σὲ μιὰ μικρὴ οἰνοχόη τὸν ἴδιο καιρὸ ἐπάνω-κάτω· «...ις ἐποίησε» ἕνας Μήλιος στὸν ὡραῖο του ἀμφορέα λίγο ἀργότερα· τέλος ἕνας Νάξιος γλύπτης στὴν ἐπιβλητικὴ τριγωνικὴ βάση τοῦ κούρου του κατὰ τὰ τέλη τοῦ αἰώνα «Εὐθυκαρίδης μ' ἀνέθηκεν ὁ Νάξιος ποιέσας».

Στὰ ἴδια χρόνια ὁ τύραννος τῆς Κορίνθου Κύψελος (657—627 π. Χ.) ἢ ὁ γιός του Περίανδρος (627—585 π. Χ.) ἀφιέρωσε στὴν Ὀλυμπία ἕνα χρυσὸ ἄγαλμα τοῦ Διός, περίφημο στὴν ἀρχαιότητα, ποὺ εἶχε μιὰ ἐπιγραφὴ ὄχι λιγώτερο περίφημη:

(Α)

εἰ μὴ ἐγὼ ναξὸς παγχρύσεός εἰμι κολοσσὸς
ἐξώλης εἴη Κυψελιδῶν γενεά.

Τὸ ἀνάθημα μιλάει τὸ ἴδιο καὶ ὁρκίζεται, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Κυψέλου, μὲ μιὰ φοβερὴ κατάρα γιὰ τὴ γενιά του, πὼς εἶναι ἀτόφιο ὁλόχρυσο (τὸ «κολοσσὸς» σημαίνει ἁπλὰ «εἰκών», ὄχι ἀκόμη τεράστιο μέγεθος). Ἀνατριχίλα θὰ ἔνιωθε στὸ κορμὶ ὁ ἀρχαῖος, πού, ξέροντας τὴν τραγωδία τοῦ σπιτιοῦ ἐκείνου, διάβαζε ἀργότερα τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο· δὲν θὰ τοῦ ἔκαναν ὅμως μεγαλύτερη ἐντύπωση οἱ βροντηχτὲς λέξεις του, ποὺ ἐτόνιζαν τὸ ὑλικὸ τοῦ ἀγάλματος, βαρειὲς κι αὐτὲς ἀπὸ τὸ νόημά τους. Μὰ στὸν καιρὸ τῶν Κυψελιδῶν τὴν ἀνάγκη τοῦ τονισμοῦ αὐτοῦ τὴν αἰσθανόντουσαν, φαίνεται, ζωηρὰ

οἱ ἄνθρωποι. Ἔχομε ἕνα, τουλάχιστο, ἀκόμη βέβαιο τεκμήριο. Στὴν τεράστια βάση τοῦ ἀγάλματος ποὺ κατὰ τὰ 600 π. Χ. οἱ Νάξιοι ἀφιέρωσαν στὸν Ἀπόλλωνα στὴ Δῆλο (ἑνὸς μαρμάρινου κολοσσοῦ ποὺ μονάχο τὸ κορμί του ἀπὸ τὴ μέση ὡς τὸ κεφάλι ἔχει ὕψος 2.20 μ.) ἔχουν γράψει :

(Β) *ἠμὶ ἀ[ρ]νιὸ λίθο εἰμὶ ἀνδριὰς καὶ τὸ σφέλας.*

Τὰ λόγια αὐτὰ—εἴτε θέλουν νὰ ποῦν (ὅπως κ' ἐγὼ πιστεύω) ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο τεράστιο ὄγκο μαρμάρου ἐσκάλισαν τὸ ἄγαλμα μὲ τὴν πλίνθο καὶ τὴ βάση του, εἴτε (ὅπως ὑποστηρίζουν ἄλλοι) ὅτι καὶ ἡ βάση εἶναι ἀπὸ μάρμαρο καὶ ὄχι ἀπὸ προστυχότερη πέτρα—δείχνουν πὼς τὸ διαλεχτὸ ὑ λ ι κ ὸ ἦταν στὸ αἴσθημα τῶν «εὐγενῶν» τῶν δαιδαλικῶν χρόνων, ἀπαραίτητος ὅρος γιὰ τὸ τέλειο ἀνάθημα τὸ ἄξιο νὰ εὐχαριστήσει τοὺς θεούς, ἀπαραίτητος λοιπὸν ὅρος καὶ τῆς ὁμορφιᾶς του· ἡ ὁμορφιὰ δὲν χωρίζεται ἀπὸ τὸ ὑλικὸ οὔτε συλλαβαίνεται σὰν ξεχωριστὴ ἰδιότητα τοῦ ἔργου. Εἶναι ἐκφράσεις ποὺ βγαίνουν κατάβαθα ἀπὸ τὴν καρδιὰ τῶν ὑπερήφανων ἐκείνων γενῶν, ποὺ γιὰ τὴν ἀποκοτιά τους ἔχομε τεκμήρια καὶ τὰ ἴδια τους τὰ ἔργα καί, στὴν Ἀττικὴ τουλάχιστο, τὴν κριτικὴ ποὺ τοὺς ἔκαμε λίγο ἀργότερα ἡ Σολωνικὴ φρονιμάδα.

Ἡ σημασία τοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ ἀναθήματος δὲν ἔπαψε ποτὲ ἐντελῶς· θὰ ἰδοῦμε ὅμως ἀργότερα μὲ πόσο μετρημένες λέξεις τὴν ἐκφράζουν στὸν ὅσον αἰ. (πιὸ κάτω ἐπίγρ. Ξ)—ὅταν τὴν ἐκφράζουν !

3. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΚΑΙ ΜΕΣΟΙ ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Πρέπει νὰ περάσουν μερικὰ χρόνια καὶ νὰ λείψουν οἱ ἐγωϊστικὲς ἐκεῖνες δαιδαλικὲς γενιές, γιὰ νὰ συναντήσομε λόγια γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου τῆς τέχνης ποὺ νὰ τονίζουν τὴν ὁμορφιά του χωρὶς νὰ μιλοῦν καθόλου γιὰ τὸ ὑλικό του.

Στὸ Ἡραῖο τῆς Σάμου βρέθηκε ἡ ὡραιότατη ἀριστερὴ κνήμη (ἕως καὶ τὸ γόνατο) ἑνὸς ἀγάλματος, ποὺ ἦταν 1 ½—2 φορὲς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικὸ καὶ ποὺ ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία του βλέπομε πὼς ἔγινε κατὰ τὰ 540—530 π. Χ. Ἐπάνω της διαβάζομε μέρος τῆς ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς, τὸ τέλος ἑνὸς ἑξάμετρου, ποὺ θ' ἄρχιζε κάτω ἀπὸ τὸ χέρι καὶ σταματώντας στὴ μέση τῆς κνήμης θὰ εἶχε κάπου 0.70 μ. μάκρος :

(Γ) *... περικαλλ]ὲς ἄγαλμα*

Τὴ συμπλήρωση τὴν ἐπιβεβαιώνουν, δίνοντας μαζὶ καὶ μιὰν ἰδέα γιὰ τὸ τί ἔλεγε ὁλόκληρος ὁ στίχος, ἄλλα ἐπιγράμματα τῶν ἴδιων χρόνων ἢ λίγο παλιότερα. Γιατὶ δὲν μποροῦν νὰ εἶναι πάρα πολὺ παλιότερα (ἴσως οὔτε μισὸν αἰώνα) τὰ ἐπιγράμματα ποὺ εἶδε ὁ Ἡρόδοτος γραμμένα μὲ «*Καδμήια γράμματα*» στὴ Θήβα, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἰσμηνίου Ἀπόλλωνος, «*ἐπὶ τρίποσί τισὶ ἐγκεκολαμμένα*». Ἕνα τους ἔλεγε :

(Δ) *Σκαῖος πυγμαχέων με ἑκηβόλωι Ἀπόλλωνι*
νικήσας ἀνέθηκε τεὴν περικαλλὲς ἄγαλμα.

Καὶ ἕνα δεύτερο :

(E) *Λαοδάμας τρίποδ' αὐτὸς εὐσκόπωι Ἀπόλλωνι*
μουναρχέων ἀνέθηκε τεῖν περικαλλὲς ἄγαλμα.

Τέλος σ' ἕνα μικρὸ χάλκινον ἀρύβαλλο, ἀπὸ τὴ Σπάρτη (στὸ Λοῦβρο), ποὺ θ' ἀνήκει κι αὐτὸς στὰ μέσα ἐπάνω κάτω τοῦ 6ου αἰώνα, εἶναι χαραγμένος μὲ ἀργεῖα γράμματα ὁ στίχος :

(F) *Χαλφοδάμανς με ἀνέθεκε θεοῖν περικαλλὲς ἄγαλμα.*

Γιὰ νὰ καταλάβομε σωστὰ τὴν ἔκφραση αὐτὴ πρέπει 1) νὰ μὴν ξεχάσομε τὸ γνωστὸ γεγονός, ὅτι ἡ λ. *ἄγαλμα*, ὅπως δείχνουν ἡ ὁμηρικὴ χρήση, τὰ ἐπιγράμματα Δ, Ε καὶ F καὶ πολλὰ ἄλλα μνημεῖα (βλ. πκ. καὶ τὰ ἐπιγρ. Θ, ΙF), ἐθύμιζε τότε ἀκόμη ζωηρὰ τὴν καταγωγή της ἀπὸ τὸ *ἀγάλλομαι* καὶ δὲν ἐσήμαινε ἀποκλειστικὰ τὸν ἀνδριάντα : στὰ ὁμηρικὰ ποιήματα *ἄγαλμα* εἶναι, ὅπως λέει ὁ ἀρχαῖος σχολιαστής, γενικώτατα «*πᾶν ἐφ' ὧι τις ἀγάλλεται*» (πχ. τ 256, ἡ Πηνελόπη γιὰ τὰ ροῦχα τοῦ Ὀδυσσέως : *περόνην τ' ἐπέθηκα φαεινὴν κείνωι ἄγαλμ' ἔμμεναι*) στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ ὅμως, στὸν 6ον αἰώνα δηλ., ἐπειδὴ μόνο ὁ θεὸς ἐννοεῖται σὰν ὑποκείμενο τοῦ *ἀγάλλεσθαι*, κατάντησε νὰ σημαίνει κάθε ὄμορφο πρᾶγμα ποὺ κάνει τὸ θ ε ὸ νὰ χαίρεται, κάθε ἀ φ ι έ ρ ω μ α. Πρέπει 2) νὰ θυμηθοῦμε ὅτι καὶ ὁλόκληρη τὴν ἔκφραση *περικαλλὲς ἄγαλμα* τὴ βρίσκομε στὴν Ὀδύσσεια γιὰ τὸ στολίδι τοῦ λαιμοῦ, ποὺ ἔστειλε ἕνας ἀπὸ τοὺς μνηστῆρες στὴν Πηνελόπη (σ 299 ἑ.: *ἐκ δ' ἄρα Πεισάνδροιο Πολυκτερίδαο ἄνακτος ἴσθμιον ἤνεικεν θεράπων, περικαλλὲς ἄγαλμα*). Εἶναι βέβαια οἱ δυὸ αὐτὲς λέξες ἕνα βολικὸ τέλος γιὰ τὸν ἑξάμετρο, μὰ πολὺ τριμμένη ἀπὸ τὴ χρήση δὲν ἦταν ἀκόμη στὶς ἀρχὲς τοῦ 6ου αἰώνα ἡ ἔκφραση αὐτή. Βλέποντας μάλιστα τὴν ἀσυνήθιστη ὀμορφιὰ τῆς κνήμης, ποὺ ἔχει τὸ ἐπίγραμμα Γ, διαπιστώνομε μὲ ἀνακούφιση, ὅτι γιὰ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους οἱ δυὸ αὐτὲς λέξες εἶναι ἀκόμη γεμᾶτες ἀπὸ τὸ πρᾶγμα ποὺ σημαίνουν (τουλάχιστο στὸν τόπο ποὺ τὶς ἐγέννησε, ὄχι στὴν Πελοπόννησο). Πρέπει τέλος 3) νὰ μὴν παραβλέψομε τὸ γεγονός, ὅτι τὴν ἔκφραση αὐτὴ μόνο σὲ ἀναθηματικὲς ἐπιγραφὲς τὴν ἀπαντοῦμε· δὲν εἶναι δηλαδὴ γενικὴ ἀπόφανση, γιὰ ὁποιοδήποτε ἔργο τέχνης, παρὰ ἀναφέρεται μοναδικὰ στὸ ἀφιέρωμα ποὺ προορίζεται γιὰ τὸ θεό, πρᾶγμα ποὺ τονίζεται στὰ ἐπιγράμματα Δ—Ε καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ ἀντωνυμία *τεῖν* (=*σοί*).

Οἱ τρεῖς αὐτοὶ περιορισμοὶ καθορίζουν, σὲ τί ψυχικὸ καὶ πνευματικὸ ἔδαφος ἔχει φυτρώσει ἡ ἔκφραση *περικαλλὲς ἄγαλμα*. Γιὰ τὸν προσκυνητή, ποὺ ἔβαζε νὰ τὴ χαράξουν στὸ ἀφιέρωμά του, ἐκφράζει τὴν πεποίθησή του, ὅτι αὐτὸ ποὺ δίνει στὸ θεὸ εἶναι, ὅπως καὶ πρέπει, περίσσια ὄμορφο—«πανώριο» θὰ ἔλεγε τὸ δημοτικό μας τραγούδι. Ἂν ἐλέγαμε, ὅτι ἡ ἐπιθυμία του νὰ εὐχαριστηθεῖ ὁ θεὸς εἶναι τόσο δυνατὴ ὥστε ἐκφράζεται σ ὰ ν ἀντικειμενικὴ διαπίστωση, τοῦτο δὲν θὰ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ τὸν ἰδιαίτερο τύπο ἀνθρώπου ποὺ ἀποτελεῖ ὁ ἀρχαϊκὸς Ἕλληνας καὶ ποὺ εἶναι πολὺ δύσκολο σὲ

μᾶς νὰ τὸν συλλάβομε. Ἡ κατασκευὴ τῆς ἀρχαϊκῆς κοινωνίας θὰ μᾶς βοηθήσει ἴσως νὰ καταλάβομε, ὅτι ἡ βούληση τοῦ ἀνθρώπου ἐκείνου, καὶ ὅπως εἶναι στὴν πραγματικότητα καὶ ὅπως καθρεφτίζεται μέσα στὸ νοῦ του, τόσο λίγο πηγάζει ἀπὸ τὸ ἄτομό του (=συνειδητὸ ὑποκείμενο), ὥστε ἀληθινὰ δὲν ὑπάρχει οὐσιαστικὴ ἀπόσταση ἀπ' αὐτὴν ὡς τὴν ἀντικειμενικὴ κρίση ποὺ διαπιστώνει ἕνα γεγονός. Οὔτε λάθος κάνει οὔτε κομπάζει ὁ ἀρχαϊκὸς τῶν χρόνων ἐκείνων, ὅταν βεβαιώνει τὴν ἀντικειμενικὴ ὕπαρξη τῆς ὀμορφιᾶς τοῦ δώρου του, χωρὶς νὰ ἀποτείνεται στὴ γνώμη ἄλλων ἀνθρώπων, ἄλλων «ἀτόμων»· «ὑποκειμενικὴ κρίση» δὲν ὑπάρχει. Ἀπέναντι στοὺς θεοὺς πάλι δὲν εἶναι ἡ φράση του αὐτὴ ἀλαζονεία, «ὕβρις», ἀφοῦ, ἂν τὸ ἔργο εἶναι ὄμορφο, ἡ αἰτία τῆς ὀμορφιᾶς καὶ ἡ πηγή της εἶναι θεϊκὴ—αὐτὸ θὰ τὸ ἰδοῦμε παρακάτω πιὸ καθαρά. «Μῦθος» εἶναι ἡ λέξη ποὺ διατυπώνει σφιχτὰ τὸν κόσμο ποὺ ἄδικα πασκίζουν νὰ τὸν περιγράψουν οἱ παραπάνω φράσες ἕνα κόσμο, ποὺ ὅλα του τὰ γεγονότα — σκιρτήματα τῆς φύσης, τῆς καρδιας καὶ τοῦ νοῦ—ἔχουν δικαιολογία, ἐπειδὴ τὰ πιστεύει πὼς ὑπάρχουν ἀντικειμενικά, ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους. Τὴν ἔκφραση *περικαλλὲς ἄγαλμα*, καθὼς καὶ ὅσες εἶναι τῆς ἴδιας πηγῆς, μποροῦμε, νομίζω, νὰ τὴν ὀνομάσομε «μυθικὴ κρίση».

Τὴν ἔκφραση αὐτὴ δὲν τὴν ξανασυναντοῦμε πιὰ ὕστερα ἀπὸ τὰ 530 π. Χ., πρᾶγμα ποὺ δὲν τὸ πιστεύω τυχαῖο. Ἡ Πυθία βέβαια, ὅταν διώχνει τὸ Θεμιστοκλῆ ποὺ πήγαινε ν' ἀφιερώσει τὰ λάφυρα ἀπὸ τὰ Μηδικὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, μεταχειρίζεται μιὰν ἀνάλογη φράση :

(Z) *Μή μοι Περσῆος σκύλων περικαλλέα κόσμον*
νηῶι ἐγκαταθῆις, οἶκόνδ' ἀπόπεμπε τάχιστα·

μὰ τοῦτο εἶναι ἀρχαϊσμὸς φυσικὸς στὸ ὕφος τοῦ χρησμοῦ.

*
* *

Ἔχομε ὅμως μιὰν ἄλλη, ὅμοια μυθικὴ κρίση ἀπὸ τοὺς ἴδιους χρόνους.

Κατὰ τὰ 542 π. Χ., πιθανώτατα, ὁ Ἀθηναῖος Ἀλκμεωνίδης, ἀπὸ τὸ ξακουστὸ σπίτι τῶν Ἀλκμεωνιδῶν (ἀδερφὸς ἴσως τοῦ Μεγακλέους ποὺ πῆρε τὴν Ἀγαρίστη), ἀφιέρωσε στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ Πτῶο ἕνα ἄγαλμα πού, ἂν ἔφτασε ὥς ἐμᾶς, δὲν ἐταυτίστηκε ἀκόμη μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς πολλοὺς κούρους ποὺ βρέθηκαν ἐκεῖ. Στὸ δωρικὸ κιονόκρανο τῆς βάσης του εἶναι γραμμένο τὸ ἀκόλουθο ἰαμβικὸ ἐπίγραμμα :

(H) *Φοί]βο μέν εἰμ' ἄγαλ[μα Λ]α[τοί]δα καλ[όν]*
[ho δ' Ἀ]λκμέονος hῦϊς Ἀλκμεονίδες
[h]ίποισι νικ[έσας μ' ἔ]θεκεν [ὀκέαις],
hάς Κνοπ[ίονος παῖ]ς ἔλαυν' ho[μόνυμος],
hότ' ἦν Ἀθάναις Παλάδος πανέ[γυρις].

Γιὰ τὸ *ἄγαλμα* ἰσχύουν πάντα ὅσα σημειώθηκαν παραπάνω ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ

τῶν ἐπιγραμμάτων Γ—F· καὶ θὰ προσέξομε πάλι τὴ στενώτατη ἀναφορά τοῦ ἄγαλμα καλὸν στὴ χτητικὴ γενικὴ Φοίβου.

Καμμιὰ τριανταριὰ χρόνια παλιότερο εἶναι τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα, ἀπὸ τὸ Πτῶο πάλι, χαραγμένο σ' ἕνα μακρουλὸ πήλινο κομμάτι, ποὺ ἴσως ἐχρησίμευε γιὰ νὰ κρέμεται μ' αὐτὸ στὸν τοῖχο κάποιος ἀναθηματικὸς πίνακας:

(Θ)

ΚαλFὸν ἄγαλμα Fάνακτι F[εκαβόλοι Ἀπόλλονι]
[;Δαμ]οσίδας ποίFεσέ μ' Ἐχέστροτος, αὐτὰρ ἔπεμφσαν
[. . . . . .]ον Πτοιέϝι·
τὸς τύ, Fάναχς, φεφύλαχσο, δίδοι δ' ἀρ(ε)τὰν [τε καὶ ὄλβον].

Στὶς ἀρχὲς ἀκόμη τοῦ 5ου αἰώνα οἱ Λακεδαιμόνιοι ἀφιερώνουν στὴν Ὀλυμπία ἕνα ὑπερφυσικὸ ἄγαλμα Διός, ἀπὸ εὐγνωμοσύνη γιὰ τὴ νίκη τους στὸν 3ο Μεσσηνιακὸ πόλεμο ἴσως, καὶ στὴ βάση του γράφουν:

(Ι)

[δέξ]ο Fάναξ Κρον[ί]δα Ζεῦ Ὀλύνπιε καλὸν ἄγαλμα
hιλέFυ[ι θυ]μόι τοῖ(ς) Λακεδαιμονίο[ις].

Στὸν «Ἀγῶνα Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου», πού, ὅποτε καὶ νὰ γράφτηκε, εἶναι γνωστὸ πὼς ἀποτελέστηκε ἀπὸ γνήσια ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα, μνημονεύεται τὸ ἐπίγραμμα μιᾶς ἀσημένιας φιάλης ποὺ ἀφιέρωσε ὁ Ὅμηρος, τάχα, στοὺς Δελφούς:

(ΙΑ)

Φοῖβε ἄναξ δῶρον τοι Ὅμηρος καλὸν ἔδωκα
σῆισιν ἐπιφροσύναις· σὺ δέ μοι κλέος αἰὲν ὀπάζοις.

Ἔχει ἐντελῶς τὸ ὕφος τῶν ἐπιγραμμάτων ποὺ εἴδαμε πρωτύτερα καὶ μπορεῖ πολὺ καλὰ ν' ἀνήκει στὴν ἐποχή τους· καθὼς μάλιστα ἀντικατασταίνει τὸ ἄγαλμα μὲ τὸ δῶρον, φωτίζει καλύτερα καὶ ἐκείνων τὸ νόημα.

Τὴ λέξη περικαλλὲς τὴν ἀπαντήσαμε μόνο σὲ ἀναθήματα· ἀντίθετα ἡ λ. καλὸν ὑπογραμμίζει τὴν ὀμορφιὰ τοῦ ἔργου καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, ποὺ μᾶς πηγαίνουν σὲ περισσότερο ἀνθρώπινες σχέσες, στὰ ἐπιτύμβια.

Γύρω στὰ 550 π. Χ. πρέπει νὰ ἔγινε ἕνα ὡραῖο μνημεῖο, ποὺ βρέθηκε σ' ἕνα τύμβο στὸ Βουρβᾶ τῆς Ἀττικῆς. Τέσσερα σκαλιὰ ἀποτελοῦν τὴ βάση ἑνὸς γυναικείου ἀγάλματος (ποὺ μόνο τὰ πόδια του σώθηκαν), καὶ τὸ κορφινὸ ἔχει τὸ ἐπίγραμμα:

(ΙΒ)

[εἰκόν' Ἀρίστ]ον [τένδ]ε φίλες παιδὸς κατέθεκεν,
καλὸν ἰδὲν· ἀFυτὰρ Φαίδιμος ἐργάσατο.

Τὴν ἀγαποῦσαν, φαίνεται, τὴν τέχνη τοῦ Φαιδίμου στὰ Μεσόγεια τῆς Ἀττικῆς· γιατὶ (ἐχτὸς ἀπὸ μιὰ δεύτερη βάση μὲ τ' ὄνομά του στὸ Μητροπολιτικὸ Μουσεῖο τῆς Νέας Ὑόρκης) στὰ Καλύβια τοῦ Κουβαρᾶ βρέθηκε τελευταῖα τὸ ἀκόλουθο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τῶν ἴδιων ἐπάνω-κάτω χρόνων (ἰαμβικὸ σὰν τὰ Η καὶ ΛΕ):

(ΙΓ)

τόδ' Ἀρχίο 'στι σέμα κἀδελφὲς φίλες,
Εὐκοσμίδες δὲ τοῦτ' ἐποίεσεν καλόν·
στέλεν δ' ἐπ' αὐτοῖ θέκε Φαίδιμο(ς) σοφός.

Ἀφοῦ καλλιτέχνης τοῦ μνημείου εἶναι ὁ Φαίδιμος, ὁ Εὐκοσμίδης πρέπει νὰ εἶναι ὁ πατέρας τῶν πεθαμένων παιδιῶν· τὸ ἐποίησεν ἐδῶ δὲν σημαίνει τίποτε διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ κατέθηκεν τοῦ ἐπιγρ. ΙΒ, ἀπὸ τὸ ἔστησε τοῦ ΙΔ, ἀπὸ τὸ ποίΓεσε τέλος ἑνὸς τροιζηνιακοῦ ἐπιγράμματος. Τὸ καλὸν ἀναφέρεται στὴν ὁμορφιὰ ὁλόκληρου τοῦ μνημείου, ὄχι μόνο τῆς στήλης.

Ἀκόμη κατὰ τὰ 500 π. Χ. ἔχομε ἕνα ὅμοιο ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴ Θάσο :

(ΙΔ) *ἦ καλὸν τὸ μνῆμα [πα]τὴρ ἔστησε θανόσ[ῃ]*
Λεαρέτῃ· οὐ γὰρ [ἔτ]ι ζῶσαν ἐσοφσόμεθα.

Στοὺς στίχους τούτους ὁ πατέρας, ποὺ μὲ τὸ ὄμορφο μνημεῖο ἤθελε νὰ κρατήσει ζωντανὴ τὴν ὁμορφιὰ τῆς νεκρῆς, ἐκφράζει τὸ ἴδιο αἴσθημα ποὺ φανερώνει καὶ ἕνα ἀττικὸ ἐπίγραμμα παλιότερο (ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, γραμμένο στὴ βάση ἑνὸς καθιστοῦ, πιθανώτατα, ἀγάλματος) πιὸ καθαρά :

(ΙΕ) *παι[δὸ]ς [ἀπο]φθιμένοιο Κ[λεοί]το τὸ Μενεσαίχμο*
μεθ' ἑσσὸν οἶκτιρ', ὃς καλὸς ὂν ἔθανε.

Μὲ τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ (ΙΙ—ΙΕ) βλέπομε ὅτι τὴν ἀνάγκη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, νὰ χαροῦν καὶ μὲ τὰ λόγια τὴν ἰδιαίτερη ὁμορφιὰ τῶν ἔργων τους, τὴν ἐξυπηρετεῖ ἡ λ *καλὸν* γιὰ καμμιὰ ἑβδομηνταριὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ 570 ἕως τὸ 500 π. Χ. ἐπάνω κάτω, ἂν ὄχι καὶ περισσότερο. Πρωτοπαρουσιάζεται ἴσως λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸ *περικαλλὲς* (γιατὶ δὲν ξέρομε μὲ ἀκρίβεια τὴν ἐποχὴ τῶν δηλιακῶν ἐπιγραμμάτων Δ καὶ Ε). Εἶναι λέξη πιὸ ἀδύνατη, ἀνταποκρινότανε λοιπὸν περισσότερο στὴ μετριοφροσύνη τῶν ἀνθρώπων, ποὺ σιγὰ σιγὰ θὰ γινότανε πιὸ συνειδητή· ἔτσι μπόρεσε νὰ ζήσει περισσότερο ἀπὸ τὸ *περικαλλές*· γιὰ τὸν ἴδιο λόγο μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ὄχι μόνο στὰ δῶρα τους πρὸς τοὺς θεούς, παρὰ καὶ στὴν πιὸ ταπεινὴ σφαῖρα τῶν ἔργων ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴ μνήμη τῶν πεθαμένων δικῶν τους (εἴδαμε ὅτι κανένα ἐπιτύμβιο μνημεῖο δὲν λέγεται *περικαλλές*).

Μὰ ἡ ψυχικοπνευματικὴ πηγὴ τῆς, σχετικὰ νεώτερης, τούτης λέξης εἶναι ἡ ἴδια ποὺ εἶχε βγάλει καὶ τὴν πρώτη. Ὅπως τὸ *περικαλλές*, ἔτσι καὶ τὸ *καλόν*, ἔκφραση γενική, γιὰ τὸ σύνολο μιᾶς ὁμορφιᾶς ποὺ ὑπάρχει ἀνεξάρτητη καὶ πρωτύτερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα της, δείχνει τὴν ἴδια βέβαιη ὁμορφιά, ποὺ δὲν μπορεῖ κὰν νὰ τὴν πεῖ κανένας ἀναμφίβολη—τόσο εἶναι ἔξω ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ ὑποκειμενικὴ κρίση. Τὸ *καλὸν ἄγαλμα* εἶναι κι αὐτὸ μυθικὴ κρίση, ἐκφράζει τὴν ἴδια θέση τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴ ζωή. Μόνο ἴσως τὸ γεγονός, ὅτι τὸ φρόνημα τῆς ἔκφρασης αὐτῆς, ὅ τ α ν σ υ γ κ ρ ι θ ε ῖ μ ὲ τ ὸ *περικαλλές*, φανερώνεται πιὸ ἀνθρώπινο, δείχνει ὅτι ὁ «μυθικὸς» κόσμος ἀρχίζει ποῦ καὶ ποῦ νὰ μὴν εἶναι τόσο σίγουρος.

4. Η ΑΠΟΚΡΙΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΙΣ ΑΠΟΡΙΕΣ ΜΑΣ

Ἀπὸ ποῦ ὅμως ἀντλοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὴ βεβαιότητα αὐτή ; πῶς ἐτολμοῦσαν νὰ βεβαιώνουν τὸ θεό, ὅτι τὸ ἀνάθημα, ποὺ τοῦ ἀφιέρω-

ναν, ἦταν περίσσια ὄμορφο, χωρὶς νὰ φροβοῦνται πὼς ὁ θεὸς θὰ τὸ ἔπαιρνε γιὰ ὕβριν, γιὰ ἀλαζονεία ἀξιοτιμώρητη ; καὶ ἡ συχνὴ χρήση τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν δείχνει, ὅτι λέγοντάς τες οἱ ἀρχαῖκοί, γιὰ τὰ ἀφιερώματά τους ἢ γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς εὐλάβειάς τους στοὺς νεκρούς, δὲν ἐφοβόντουσαν πὼς θὰ περάσουν γιὰ φαντασμένοι οὔτε στοὺς ἀνθρώπους. Ποιὰ αἰσθήματα καὶ ποιὲς ἰδέες τοὺς ἔδιναν αὐτὴ τὴν παράξενη γιὰ μᾶς σιγουριά ; (περιορίζομε ἔτσι τὶς ἀπορίες μας στὸ ψυχικοπνευματικὸ ἐπίπεδο, γιατὶ θὰ χρειαζόταν βαθειὰ καὶ πλατειὰ ἔρευνα γιὰ νὰ φτάσομε στὶς κοινωνικὲς σχέσες ποὺ ἀποτελοῦν τὴ βάση ἐκείνου).

Στὸ ἐπίγραμμα ΙΓ' τὸ παίνεμα τοῦ ἔργου ἔχει γιὰ ταίρι του ἕνα παίνεμα τοῦ καλλιτέχνη : τὸ μνῆμα εἶναι καλὸν κι ὁ τεχνίτης του, ὁ Φαίδιμος, σοφός. Τὸ ζευγάρωμα αὐτὸ δὲν εἶναι τυχαῖο. Ὑπάρχουν ρητὲς ἀπόδειξες. Στὴ βάση ἑνὸς μεγάλου πήλινου ἀγγείου ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ποὺ θὰ ἔγινε κατὰ τὰ 500 π. Χ., εἶναι χαραγμένος ὁ τελευταῖος ἑξάμετρος ἑνὸς ἐπιγράμματος, ποὺ ἡ ἀρχή του μαζὶ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν τεχνιτῶν θὰ βρισκότανε στὰ κομμάτια ποὺ χάθηκαν :

(ΙΓ) ἄνδρες ἐποίεσαν σοφίαισιν καλὸν ἄγαλμα.

Δὲν μπορεῖ νὰ διατυπωθεῖ καθαρώτερα ἡ ἰδέα, ποὺ εἶχαν οἱ τεχνῖτες τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ, καὶ ὁ ἀγγειοπλάστης καὶ ὁ ζωγράφος του, πὼς ἡ ὁμορφιὰ τοῦ ἔργου τους, ποὺ τὸ ἀφιέρωσαν στὴν Ἀθηνᾶ, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς σοφίας τους—θὰ ἰδοῦμε τί ἐννοοῦν μὲ αὐτό.

Ἡ ἰδέα ἢ τὸ αἴσθημα τοῦτο εἶναι γενικὴ πίστη στὸν ἀρχαϊκὸν αἰῶνα, καὶ μάλιστα ὄχι μόνο στὸ νοῦ τῶν ἁπλοϊκῶν ἀνθρώπων. Ἕνας περίφημος γλύπτης ἀπὸ τὴ Χιό, ὁ Μικκιάδης, ἀφιέρωσε στὸ ἱερὸ τῆς Δήλου κατὰ τὰ 550 π. Χ. (στὰ χρόνια δηλαδὴ τοῦ Φαιδίμου) ἕνα ἄγαλμα, ἔργο τοῦ γιοῦ του Ἀρχέρμου· βρέθηκε ἡ βάση του μὲ τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα :

(ΙΖ) Μικκιά[δη τόδ' ἄγα]λμα καλῶν [προφερέστατον ἔργων]
Ἀρχέρμο σο[φ]ίεσιν ἑκηβό[λε δέχσαι Ἄπολλον]
[τ]όι Χίωι, Μέλανος πατρώιον ἄσ[τυ νέμοντι].

Τὰ συμπληρώματα δὲν εἶναι ὅλα βέβαια, τὸ γενικὸ νόημα ὅμως καὶ ὁ σύνδεσμος τῶν ἐννοιῶν καθαρά.

Τί εἶναι ἡ σοφία αὐτὴ τῶν ἀρχαϊκῶν καλλιτεχνῶν θὰ τὸ καταλάβομε, ἂν θυμηθοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὥς τὸν Πίνδαρο, τουλάχιστο, σοφία εἶναι ἡ ἰδιότητα καὶ τοῦ καλοῦ τεχνίτη (π. χ. τοῦ ξυλουργοῦ, τοῦ γλύπτη) καὶ τοῦ καλοῦ καραβοκύρη καὶ τοῦ καλοῦ ἡνίοχου καὶ τοῦ καλοῦ μουσικοῦ καὶ τοῦ ποιητῆ. Εἶναι ἡ λέξη ποὺ στοὺς ἀρχαϊκοὺς ἐκφράζει κάτι πολὺ συγγενικὸ μὲ τὸ «τέχνη» τῆς σημερινῆς αἰσθητικῆς (γιατὶ ἡ δική τους λ. τέχνη σημαίνει ἀποκλειστικὰ σχεδὸν τοὺς πρακτικοὺς κανόνες τῆς δουλειᾶς): περιέχει καὶ τὸ φυσικὸ δῶρο καὶ τὴν πεῖρα καὶ τὴν «ἔμπνευση» (μόνο ποὺ ἡ ἔμπνευση δὲν ἔχει τίποτε μανικόν, ὅπως ἡ ποιητικὴ στὸν Πλάτωνα) : εἶναι

ἡ γνώση, μὲ τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ λέξη στὸ στόμα τοῦ λαοῦ μας, ἡ προϋπόθεση τῶν γνώσεων, ποὺ πλουτίζεται μὲ μάθηση ὁδηγημένη ἀπὸ τὴν ἐξυπνάδα. Τὴν ἔννοια αὐτὴ τῆς λ. σοφία, ποὺ στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ εἶναι ἡ μόνη, τὴ διατυπώνει μ' ἕναν κοφτερό, ὅπως πάντα, ὁρισμὸ ὁ Ἀριστοτέλης : *τὴν δὲ σοφίαν ἔν τε ταῖς τέχναις τοῖς ἀκριβεστάτοις τὰς τέχνας ἀποδίδομεν, οἷον Φειδίαν λιθουργὸν σοφὸν καὶ Πολύκλειτον ἀνδριαντοποιόν, ἐνταῦθα μὲν οὖν οὐδὲν ἄλλο σημαίνοντες τὴν σοφίαν ἢ ὅτι ἀρετή τέχνης ἐστίν* [=προκοπὴ τῆς τέχνης] (Ἠθικὰ Νικομ. 1141 α 12)

Ἔτσι λοιπὸν μποροῦσε ὁ Θέογνις νὰ καμαρώνει γιὰ τὴ γνώση του καὶ τὴν ἐξυπνάδα του (19—23) :

Κύρνε, σοφιζομένωι μὲν ἐμοὶ σφρηγὶς ἐπικείσθω
τοῖσδ' ἔπεσιν, λήσει δ' οὔποτε κλεπτόμενα,
οὐδέ τις ἀλλάξει κάκιον τοὐσθλοῦ παρεόντος·
ὧδε δὲ πᾶς τις ἐρεῖ· «Θεύγνιδός ἐστιν ἔπη
τοῦ Μεγαρέος· πάντας δὲ κατ' ἀνθρώπους ὀνομαστός».

Ἔτσι μποροῦσαν καὶ οἱ καλλιτέχνες νὰ καμαρώνουν γιὰ τὴν ἴδια ἀρετή. Ἔξω ἀπὸ τὰ παραδείγματα ποὺ εἴδαμε (ἐπιγρ. ΙΓ, ΙΕ, ΙΖ), ὑπάρχει, νομίζω, κ' ἕνα ἄλλο κρυμμένο στὶς πληροφορίες τοῦ Πλινίου γιὰ τοὺς γιοὺς τοῦ Ἀρχέρμου Βούπαλο καὶ Ἄθηνι, περίφημους κι αὐτοὺς γλύπτες στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα : (ΙΗ) Archermus, cuius filii Bupalus et Athenis vel clarissimi in ea scientia fuere.... complura enim in finitimis insulis simulacra fecerunt, sicut in Delo, quibus subiecerunt carmen non vitibus tantum censeri Chion sed et operibus Archermi filiorum (Nat. Hist. 36, 11 ἑ.). Στὸ ἐπίγραμμα λοιπόν, ποὺ παραφράζει ὁ Πλίνιος ἢ ἡ πηγή του, οἱ δυὸ γλύπτες ἔλεγαν πὼς ἡ Χιὸ δὲν ἦταν τιμημένη μόνο γιὰ τ' ἀμπέλια της, παρὰ καὶ γιὰ τὰ ἔργα τῶν γιῶν τοῦ Ἀρχέρμου (ὁ Beazley ξαναβρῆκε, πιστεύω, τὴν πρωτότυπη ὁμορφιὰ τῶν ἀρχαϊκῶν στίχων μὲ τὴν ἀκόλουθη δοκιμή του :

οὐκ οἴνησι μόνον κλέος ἄρνυται ἀλλὰ καὶ ἔργοις
Ἀρχέρμου παίδων παιπαλόεσσα Χίος).

Μὰ καὶ τὰ προηγούμενα λόγια τοῦ Πλινίου «clarissimi in ea scientia» θυμίζουν πάρα πολὺ τοὺς «τεχνικοὺς ὅρους» τῶν ἀρχαϊκῶν στίχων γιὰ νὰ μὴν εἶναι παρμένα ἀπὸ τὸ μνημονευόμενο δηλιακὸ ἐπίγραμμα ἢ ἀπὸ ἄλλο ὅμοιο· σύγκρινε τὴ σφραγῖδα τοῦ Θεόγνιδος : σοφιζομένωι μὲν ἐμοί... πάντας δὲ κατ' ἀνθρώπους ὀνομαστός.

Ἔτσι μποροῦσαν καὶ οἱ ποιητὲς νὰ θαυμάζουν σ' ἕνα ἔργο τὴ σοφία τοῦ τεχνίτη του. Κατὰ τὰ 510—500 π. Χ. ὁ Ἀνακρέων, ὅταν ἦταν στὴ Θεσσαλία, ἔγραψε τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα γιὰ ἕνα κεντητὸ ροῦχο, ποὺ ἡ Δύσηρις, γυναίκα τοῦ ταγοῦ Ἐχεκρατίδα ἀπὸ τὰ Φάρσαλα, ἀφιέρωσε σὲ κάποια θεὰ καὶ ποὺ τὸ εἶχε δουλέψει ἡ ἀνυφάντρα Πρηξιδίκη (108 D.) :

(ΙΘ) *Πρηξιδίκη μὲν ἔρεξεν, ἐβούλευσεν δὲ Δύσηρις*
εἶμα τόδε· ξυνὴ δ' ἀμφοτέρων σοφίη.

Μὲ τὸ παρακάτω ἐπίγραμμα προχωροῦμε περισσότερο στὴν κατεύθυνση τῶν ἀρχικῶν ἐρωτημάτων τοῦ κεφαλαίου τούτου. Βρίσκεται σὲ μιὰ βάση ἀναθήματος ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ ἀνήκει στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰ.:

(Κ) *[ἐσθλόν] τοῖσι σοφοῖσι σω[φ]ίζεσθ[αι κ]αι[ὰ τέχνεν·]*
[hός γάρ] hέχει τέχνεν, λόι[ο]ν' hέχ[ει βίοτον.]
[... ἀνέθεκ]ε Ἀθεναίαι δεκάτ[εν ho....].

Δὲν ξέρομε ποιὰ ἦταν ἡ τέχνη τοῦ θεοσεβούμενου αὐτοῦ ἀνθρώπου· ἕνα ὅμως βγαίνει ἀπὸ τὴν ἄμεση σύνδεση τοῦ τελευταίου στίχου, τοῦ ἀφιερωτικοῦ, μὲ τοὺς δυὸ πρώτους: ὅτι ὁ τεχνίτης αὐτὸς αἰσθανόταν πὼς τὴ *σοφία* του, ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ προκόψει καὶ νὰ διαθέσει τὸ δέκατο ἀπὸ τὰ κέρδη του γιὰ τὸ ἀφιέρωμά του, τὴ χρωστοῦσε στὴν Ἀθηνᾶ. Τὸ αἴσθημα τοῦτο εἶναι παλάρχαιο καὶ μένει ζωντανὸ πολὺ ἀκόμη μετὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους. Τὰ τεκμήρια εἶναι πάρα πολλά.

Στὴν Ἰλιάδα (Ε 59 ἑ.) ὁ Φέρεκλος, ὁ τεχνίτης ποὺ ἔφτιαξε τὰ κακορρίζικα καράβια (*ἀρχεκάκους νῆας*) τοῦ Ἀλεξάνδρου,

χερσὶν ἐπίστατο δαίδαλα πάντα
τεύχειν· ἔξοχα γάρ μιν ἐφίλατο Παλλὰς Ἀθήνη.

Ἄλλοι στίχοι δείχνουν τὴν Ἀθηνᾶ νὰ δασκαλεύει κιόλας τὸν ξυλουργὸ (Ο 410 ἑ.):

ἀλλ' ὥς τε στάθμη δόρυ νήϊον ἐξιθύνει
τέκτονος ἐν παλάμηισι δαήμονος, ὅς ῥά τε πάσης
εὖ εἰδῆι σοφίης ὑποθημοσύνηισιν Ἀθήνης....

Καὶ ὁ χρυσικὸς (χ ρ υ σ ο φ ὸ ς λέει ἀκόμη ὁ λαός μας) ἀπ' αὐτὴν καὶ ἀπὸ τὸν Ἥφαιστο ἔχει μάθει τὴ χάρη τῆς δουλειᾶς του (ζ 232 ἑ.):

ὡς δ' ὅτε τις χρυσὸν περιχεύεται ἀργύρωι ἀνὴρ
ἴδρις, ὃν Ἥφαιστος δέδαεν καὶ Παλλὰς Ἀθήνη
τέχνην παντοίην, χαρίεντα δὲ ἔργα τελείει....

Αὐτοὺς τοὺς στίχους θὰ εἶχε στὸ νοῦ του ὁ Σόλων, ἐκφράζοντας ὅμως καὶ τῶν δικῶν του χρόνων τὸ αἴσθημα (γύρω στὰ 600 π. Χ.), ὅταν στὴ μεγάλη του ἐλεγεία «εἰς ἑαυτόν», ἐκεῖ ποὺ ἀπαριθμεῖ τοὺς τρόπους ποὺ οἱ θνητοὶ κερδίζουν τὴ ζωή τους, μελετάει πλάϊ-πλάϊ τοὺς τεχνίτες καὶ τοὺς ποιητὲς μὲ λέξεις χαραχτηριστικὲς ποὺ ταιριάζουν καὶ στοὺς δυό (ἀπ. 1 D. στ. 49 ἑ.):

ἄλλος Ἀθηναίης τε καὶ Ἡφαίστου πολυτέχνεω
ἔργα δαεὶς χειροῖν ξυλλέγεται βίοτον,
ἄλλος Ὀλυμπιάδων Μουσέων πάρα δῶρα διδαχθείς,
ἱμερτῆς σοφίης μέτρον ἐπισταμένος.

Οἱ ἴδιοι οἱ καλλιτέχνες, ὅσο πιὸ περήφανοι ἦτανε γιὰ τὴν ἀξία τῆς τέ-

χνης τους τόσο περισσότερο ἐτόνιζαν τὸ διασκέλεμά τους ἀπὸ τὸ θεὸ—τέτοια λόγια τουλάχιστο τοὺς βάζουν στὸ στόμα οἱ ποιητές.

Ὑπῆρχαν στὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ δυὸ περίφημοι ἀνυφαντάδες ἀπὸ τὴ Σαλαμῖνα τῆς Κύπρου, ὁ Ἀκεσᾶς καὶ ὁ Ἐλικών, πατέρας καὶ γιός, ποὺ μιὰ παράδοση ἔλεγε πὼς ὕφαναν τὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς γιὰ τὰ πρῶτα μεγάλα Παναθήναια (566 π. Χ.). Τοῦ δεύτερου ἐσωζόταν ἕνα ἔργο στοὺς Δελφοὺς μὲ τὴν ἐπιγραφή :

(ΚΑ) *τεῦξ' Ἐλικὼν Ἀκεσᾶ Σαλαμίνιος, ὦι ἐνὶ χερσὶν*
πόντια θεσπεσίην Παλλὰς ἔτενσε χάριν.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ δεύτερος στίχος ὑπαινίσσεται τὸν παναθηναϊκὸ πέπλο, πὼς δηλαδὴ ἡ χάρη τῶν χεριῶν τοῦ Ἐλικῶνος εἶναι ἡ ἀνταμοιβή του ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ γιὰ τὸν πέπλο της. Μὰ δὲν εἶναι ἀνάγκη· καὶ τῶν Φαιάκων τὶς γυναῖκες ἡ Ἀθηνᾶ τὶς εἶχε κάμει περίφημες ἀνυφάντρες (η 108 ἑ.) :

ὅσσον Φαίηκες περὶ πάντων ἴδριες ἀνδρῶν
νῆα θοὴν ἐνὶ πόντωι ἐλαυνέμεν, ὣς δὲ γυναῖκες
ἰστῶν τεχνῆσσαι· πέρι γάρ σφισι δῶκεν Ἀθήνη
ἔργα τ' ἐπίστασθαι περικαλλέα καὶ φρένας ἐσθλάς.

Μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Σιμωνίδη μᾶς ἔχει παραδοθεῖ ἕνα ἐπίγραμμα γιὰ τὸ ἔργο ἑνὸς Παριανοῦ γλύπτη (κι ἂν δὲν εἶναι τοῦ Σιμωνίδη, ἀνήκει ὅμως στὰ χρόνια του, 558—468 π. Χ., καὶ πιθανότερα στὸν 6ον αἰώνα ἀκόμη) :

(ΚΒ) *Ἀρτέμιδος τόδ' ἄγαλμα—δικηκόσιαι γὰρ ὁ μισθὸς*
δραχμαὶ ταὶ Πάριαι, τῶν ἐπίσαμα τράγος—,
ἀσκητὸς δ' ἐποίησεν Ἀθηναίης παλάμηισιν
ἄξιος Ἀρκεσίλας, υἱὸς Ἀριστοδίκου (114 D.).

Ἡ Ἀθηνᾶ λοιπὸν ἡ ἴδια μὲ τὰ χέρια της ὁδηγοῦσε τὸν Ἀρκεσίλα στὴ δουλειά του. Ἡ τεχνικὴ ἔκφραση εἶναι ἐπικὴ (πρβλ. Ἡσιόδου Θεογον. 578 ἑ.: *ἀμφὶ δὲ οἱ στεφάνην χρυσέην κεφαλῆφιν ἔθηκε, τὴν αὐτὸς ποίησε περικλυτὸς Ἀμφιγυήεις ἀσκήσας παλάμηισι*).

Τὸ ἴδιο πιστεύει καὶ ὁ Πίνδαρος. Στὰ παινέματα τῆς Ρόδου—ἀληθινὰ «παινέματα τῆς νύφης» τοῦ Ἡλίου—ποὺ περιέχει ὁ 7ος Ὀλυμπιόνικός του (464 π. Χ.), θυμᾶται μὲ λόγια βαθιοῦ θαυμασμοῦ τὴ φήμη τῶν παλιῶν της τεχνιτῶν καὶ τὴν ὑπερφυσικὴ ἀρετὴ τῆς τέχνης τους (50 ἑ.) :

(ΚΓ) *αὐτὰ*
δέ σφισιν ὤπασε τέχναν
πᾶσαν ἐπιχθονίων Γλαυκ-
ῶπις ἀριστοπόνοις χερσὶ κρατεῖν.
Ἔργα δὲ ζωοῖσιν ἐρπόν-
τεσσί θ' ὁμοῖα κέλευθοι φέρον·
ἦν δὲ κλέος βαθύ. δαέν-

τι δέ καὶ σοφία μείζων ἄδολος τελέθει.

Τὸ γεγονός, ὅτι τὰ πινδαρικὰ λόγια ἀναφέρονται σὲ παλιὰ θαύματα, δὲν μετριάζει τὴ σημασία τους γιὰ τὸ τί αἰσθανόντουσαν οἱ ἀρχαῖοι γιὰ τὴν τέχνη τους· ἀντίθετα φωτίζουν ζωηρὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ μυθικοῦ κόσμου στὰ χρόνια ἐκεῖνα, τὴ μυθικὴ βάση ποὺ κρατάει γερὰ ἐπάνω της ὁλόκληρη τὴ ζωή. Καὶ δείχνουν ἀκόμη, μαζὶ μὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀνακρέοντος (ΙΘ), πῶς καὶ οἱ ποιητὲς ἀναγνώριζαν πρόθυμα στοὺς καλλιτέχνες τὸ ἴδιο χάρισμα καὶ τὴν ἴδια ἀρετή, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ δική τους ἀξία, πὼς ἡ *σοφία* δὲν ἦταν ἀλαζονικὴ ἀξίωση τῶν καλλιτεχνῶν.

Τὰ τεκμήρια γιὰ τὸ ζήτημά μας δὲν τελειώνουν μὲ τὸν Πίνδαρο. Σκέψες ὅμοιες βρίσκομε καὶ στὸν Εὐριπίδη καὶ στὸν Πλάτωνα κ. ἀ.· μὰ ὁ χαραχτήρας ἴσα ἴσα τῆς σκέψης, ποὺ ἔχουν τέτοιες ἐκφράσεις στοὺς σωκρατικοὺς χρόνους, ἐπιβάλλει νὰ περιοριστοῦμε στὰ χρόνια, ὅπου τὸ αἴσθημα καὶ ἡ ἰδέα βρίσκουν ἄμεσα τὸ λεχτικό τους ντύμα χωρὶς νὰ περάσουν ἀπὸ τὸ ἐργαστήρι τοῦ συλλογισμοῦ.

Τώρα εἶναι φανερό, γιατὶ οἱ ἀρχαϊκὲς ἐκφράσεις, ποὺ εἴδαμε γιὰ τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ τοὺς καλλιτέχνες τους, δὲν περιέχουν καθόλου ἀνεύλάβεια μπροστὰ στὸ θεὸ ἢ κομπορρημοσύνη μπροστὰ στοὺς ἀνθρώπους. Ὁ γνωστικὸς τεχνίτης, ποὺ μὲ τὴν ἐξυπνάδα του εἶχε μάθει ὅλα τὰ μυστικὰ τῆς ἐμπραχτης τέχνης, ὥστε τὰ ἔργα του νὰ γοητεύουν μὲ τὴν ὁμορφιά τους, χρωστοῦσε ὅλη του τὴν τελειότητα (=ἀρετὴ τέχνης=*σοφία*) στὴν ἀγάπη τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἡφαίστου· ἡ ἀγάπη αὐτὴ τῶν θεῶν δὲν τὸν εἶχε μόνο προικίσει μιὰ γιὰ πάντα μὲ τὸ χάρισμα τοῦτο, μὰ τοῦ παραστεκόταν ἀληθινὰ κάθε φορὰ ποὺ ἔπιανε νὰ φτιάσει ἕνα ἔργο καὶ τοῦ ὁδηγοῦσε ἀληθινὰ τὸ χέρι—αἴσθημα ποὺ μὲ συγκίνηση βλέπομε νὰ τὸ ἐκφράζουν συχνὰ οἱ τεχνῖτες σὲ ἀνάγλυφα καὶ ἀγγεῖα.

Πόσο μέρος ἄφηνε στὴν ἀτομικὴ πρωτοβουλία τοῦ ἀρχαϊκοῦ τεχνίτη ὁ θεός του, εἶναι δύσκολο γιὰ μᾶς σήμερα νὰ τὸ συλλάβομε μὲ λόγια. Θὰ τὸ αἰστανθοῦμε ὅμως εὐκολώτερα, ἂν συλλογιστοῦμε πὼς γιὰ τὸν ἀρχαϊκὸ Ἕλληνα κάθε πράξη του εἶναι συνέργεια, ποτὲ ὅμως ἔργο τοῦ θεοῦ. Ἂς θυμηθοῦμε, ἔξαφνα, τὴν Ἀθηνᾶ στὴ βίαιη σκηνὴ τοῦ Ἀχιλλέα μὲ τὸν Ἀγαμέμνονα γιὰ τὴ Βρισηΐδα (Α 188 ἑ.): ἡ θεὰ δὲν προστάζει τὸν Ἀχιλλέα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ ὑποχωρήσει, ὅπως θὰ ἔκανε ἕνας ἀνατολικὸς θεός, παρὰ μπαίνει στὴ μέση νὰ τὸν συμβουλέψει (ἀόρατη ἀπ' ὅλους καὶ μόνο σ' αὐτὸν φανερὴ) νὰ σκοτώσει τὸν Ἀγαμέμνονα ἢ νὰ κρατηθεῖ· ἡ θεὰ δείχνει τὸ σωστὸ δρόμο, μὰ ἡ ἀπόφαση μένει στὸν ἄνθρωπο:

ἦος ὅ ταῦθ' ὥρμαινε κατὰ φρένα καὶ κατὰ θυμόν,
ἕλκετο δ' ἐκ κολεοῖο μέγα ξίφος, ἦλθε δ' Ἀθήνη

οὐρανόθεν....
στῆ δ' ὄπιθεν, ξανθῆς δὲ κόμης ἕλε Πηλεΐωνα,
οἷσι φανομένη· τῶν δ' ἄλλων οὔτις ὁρᾶτο....
τὸν δ' αὖτε προσέειπε θεὰ γλαυκῶπις Ἀθήνη·
ἦλθον ἐγὼ παύσουσα τὸ σὸν μένος, αἴ κε πίθηαι,
οὐρανόθεν. ..

Δὲν ξαναγνώρισε ὁ κόσμος τέτοια θερμὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τοὺς θεούς, δηλαδὴ μὲ τὴν πραγματικότητα ποὺ τὸν τριγύριζε, τέτοια ἀτμόσφαιρα σπιτιοῦ νὰ τοὺς ἑνώνει—μόνο ποὺ στὸ «σπίτι» αὐτὸ τὰ παιδιὰ δὲν ἀλλάζουν *ποτὲ* τὴν ὑποταχτική τους θέση ἀπέναντι στὸν πατέρα καὶ νοικοκύρη, στοὺς θεούς.

Ἂν θελήσομε νὰ διατυπώσομε στὴ σημερινὴ θεωρητικὴ γλῶσσα τὴ σχέση αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης μὲ τὸν ὅλον ἀρχαϊκὸ κόσμο, καθὼς καὶ τ' ἀποτελέσματά της στὴν τέχνη, τὸ καλύτερο εἶναι νὰ γυρίσομε στὸ πάντοτε νέο βιβλίο τοῦ Riegl: «Ἡ παράλληλη πορεία τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς κοσμοθεωρίας τῆς ἀρχαιότητας δείχνεται πολὺ χτυπητὰ στὸ γεγονὸς ὅτι, ὅταν ἡ τέχνη ἀρχίζει νὰ προσέχει τὸ ψυχικὸ στοιχεῖο τῶν προσώπων της [δηλαδὴ στὴν κλασσικὴ ἐποχή], φανερώνεται τὸν ἴδιον καιρὸ ἕνας ἔκδηλος δυαδισμὸς στὴν ἑλληνικὴ διανόηση. Ἀπότομη ἀντίθεση σ' αὐτὸ παρουσιάζει ἡ παλιὰ ἀνατολικὴ καὶ ἡ ἀρχαϊκὴ ἑλληνικὴ ἐποχὴ μὲ τὸ ματεριαλιστικό της μονισμὸ (ἡ ψυχὴ=λεπτότατη ὕλη) καὶ μὲ τὸ νὰ παρασταίνει ἀντικειμενικὰ τὴν κάθε μιὰ ὑλικὴ μορφή. Ἐπιθυμεῖ ζωηρὰ καὶ ἀκατανίκητα ἕναν κανόνα, ποὺ νὰ εἶναι ἀπόλυτος νόμος καὶ ν' ἀποκλείνει, ὅσο γίνεται, κάθε τι ὑποκειμενικό: γι' αὐτὸ ἡ τέχνη της εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ ἀνώνυμη καὶ στενώτατα δεμένη μὲ τὴ λατρεία, ἡ σύγχρονή της κοσμοθεωρία αὐστηρὰ θρησκευτικὴ ἤ, πιὸ σωστά, λατρευτική».

***

Ἡ τελευταία «μυθικὴ χρίση», ποὺ τὴν ἀκοῦμε ἀπὸ ἕνα μεγάλο καλλιτέχνη γιὰ τὸν ἑαυτό του, βρίσκεται στὸ ἐπίγραμμα ἑνὸς ἔργου τοῦ χαλκοπλάστη Ὀνάτα ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Ἦταν μιὰ ὁμάδα ἀγαλμάτων στὴν Ὀλυμπία, ἀφιέρωμα τῶν Ἀχαιῶν, ποὺ παράσταινε ἐννιὰ ἥρωες τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου τὴν ὥρα τοῦ κλήρου γιὰ τὴ μονομαχία μὲ τὸν Ἕκτορα: ἀποτελοῦσαν μισὸ κύκλο ἀντίκρυ στὸ Νέστορα, ποὺ εἶχε τοῦ καθενὸς τὸν κλῆρο μέσα στὴν κυνῆ Στὴν ἀσπίδα τοῦ Ἰδομενέως ὁ καλλιτέχνης εἶχε γράψει:

(ΚΔ) *Πολλὰ μὲν ἄλλα σοφοῦ ποιήματα καὶ τόδ' Ὀνάτα*
Αἰγινήτεω, τὸν γείνατο παῖδα Μίκων.

Δυστυχῶς δὲν μᾶς ἔχουν παραδοθεῖ τὰ χρονικὰ σύνορα τῆς δράσης τοῦ Ὀνάτα, φαίνεται μόνο πὼς ἡ ἀκμή του πέφτει στὴν 78η Ὀλυμπιάδα (468 π.Χ.)· οὔτε ἔχει κατορθώσει ἡ ἔρευνα νὰ συλλάβει συγκεκριμένα πράγματα γιὰ τὴν καλλιτεχνική του φυσιογνωμία: ἦταν ἀκόμη ἀρχαϊκὴ ἢ ἀντιπροσώπευε

ἀκέριον τὸν καινούργιο ρυθμό ; Γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀνάθημα ὑπάρχει μόνο ἡ ἀόριστη ἔνδειξη, πὼς ἦταν παλιότερο ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Λιός, ποὺ τὸ χτίσιμό του ἄρχισε κατὰ τὰ 470 π. Χ.—μπορεῖ λοιπὸν νὰ ἔγινε στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ δου αἰώνα. Τὰ λόγια τοῦ καλλιτέχνη γιὰ τὸν ἑαυτό του εἶναι ἁπλὴ ἐπιβίωση τῶν ἀρχαϊκῶν ἐκφράσεων ; ἢ χρησιμοποιώντας ὁ Ὀνάτας τὴ «μυθικὴ» ἔκφραση, τὴ *σοφία*, ἤθελε νὰ σημάνει μιὰ καινούργια, ἀτομική του ἐπίτευξη : τὸν ἔξυπνο τρόπο ποὺ σοφίστηκε γιὰ νὰ λύσει τό, ἐπίκαιρο σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, θέμα τῆς διάταξης μιᾶς ὁμάδας ἀγαλμάτων ποὺ νὰ συνδέονται καὶ μορφικὰ (ὄχι μόνο διανοητικὰ) μεταξύ τους ; γιατὶ ξέρομε ὅτι καὶ ἀλλοῦ τὸ ἀντιμετώπισε, στοὺς Δελφοὺς μὲ τὸ ἀνάθημα τῶν Ταραντίνων—ποὺ ἴσως δείχνει, ὅτι συνειδητὰ ἐπιζητοῦσε καὶ τοῦ ἄρεσε νὰ παλεύει μὲ τὸ καλλιτεχνικὸ αὐτὸ πρόβλημα. Δὲν μποροῦμε νὰ δώσομε σίγουρη ἀπάντηση.

5. ΟΙ ΥΣΤΕΡΟΙ ΑΡΧΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ὄχι ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ μύθου, ὅμως πάντα μακρύτερα ἀπὸ τὸ κέντρο του καὶ κοντύτερα στὴν περιφέρειά του πᾶμε μὲ μιὰν ἄλλη ἔκφραση, ποὺ παρουσιάζεται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου αἰώνα.

Μιὰ ὀχτάγωνη στήλη ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, βάση κάποιας κόρης, ἔχει τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα :

(ΚΕ) *Παλλάδι Ἀθαναίαι Λύσον ἀνέθεκεν ἀπαρχὲν*
hὸν αὐτὸ κι[εά]νον, τὰι δὲ θεὰι χαρίεν.
Θεβάδες ἐπ[οίεσεν ho Τέρπ ;]νο παῖς τόδ' ἄγαλμα.

Ἡ ἰδιότητα *ἄγαλμα* ἀναφέρεται πάλι στενὰ στὴ θεὰ ποὺ δέχεται τὸ ἀφιέρωμα, δὲν εἶναι ὅμως ἡ γενικὴ ὁμορφιά του ποὺ ἐξαίρεται, παρὰ τὸ «*χαρίεν*». Πιὸ ἀναλυτικὰ δίνει τὸ νόημα τῆς ἔκφρασης αὐτῆς τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα μιᾶς κολόνας-βάσης ἀπὸ ἀνάθημα στὴν Ἀκρόπολη, καμμιὰ τριαντα-ριὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ προηγούμενο, κατὰ τὰ 470 π. Χ. :

(ΚΓ) *Ἀνγέλιτος μ' ἀνέθε[κε... ..*
[πόνι'] Ἀθεναία χεχ[αρίσθο σοι τόδε δόρον]
Εὐένορ ἐποίεσεν.

Ἡ ἀνάμνηση τοῦ Ὁμήρου εἶναι πάλι μέσα στὶς ἐκφράσεις αὐτὲς (Θ 203 ἑ. Ι 598 ἑ. κλπ.). Τὰ ἀφιερώματα τοῦ Λύσωνος καὶ τοῦ Ἀγγελίτον εἶναι τέτοια ποὺ θ' ἀρέσουν στὴ θεά, ποὺ θὰ χαρεῖ ἡ θεὰ βλέποντάς τα, ὅπως καὶ στὴ θυσία τοῦ Νέστορος (γ 429 ἑ.) :

....ἦλθε δὲ χαλκεύς... ἦλθε δ' Ἀθήνη
ἱρῶν ἀντιάουσα· γέρων δ' ἱππηλάτα Νέστωρ
χρυσὸν ἔδωχ'· ὃ δ' ἔπειτα βοὸς κέρασιν περίχευεν
ἀσκήσας, ἵν' ἄγαλμα θεὰ κεχάροιτο ἰδοῦσα.

Ἀλλὰ καὶ στὰ μνημεῖα τῆς ἀνθρώπινης στοργῆς βρίσκει θέση ἡ ἔκ-

φραση αὐτή. Σὲ μιὰ βάση, ποὺ βρέθηκε ὄχι μακριὰ ἀπὸ τὸν Κεραμεικό, διαβάζομε :

(KZ) *παιδὸς Νέλονος Νελονίδο ἐστὶ τὸ σέμα,*
ὅς χὐδὶ τὰ[γα]θοὶ μνέμα ἐποίει χαρίεν.
Ἔνδοι[ο]ς κ[α]ὶ τ[ό]νδ' ἐπ[ό]ε.

Ἐπάνω στὴ βάση, ποὺ ἦταν στολισμένη καὶ μὲ ζωγραφιά, σφυροκοπημένη ἀργότερα ἐπίτηδες ὅπως καὶ τὰ γράμματα, στεκόταν ἄλλοτε ἕνα ἐπιτύμβιο ἄγαλμα κούρου. Τὸ μνῆμα τοῦτο φαίνεται πὼς ἔγινε ἀνάμεσα στὰ 514 καὶ 508 π. Χ. : ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ διαβάζονται (δείχνουν ἀρχοντικὸ σόϊ), ἀπὸ τὸν πλοῦτο τοῦ μνημείου (ποὺ τὸ ἔκαμε ἕνας ὀνομαστὸς καλλιτέχνης τῆς ἐποχῆς, ὁ Ἔνδοιος), ἀπὸ τὴ βίαιη καταστροφή του, τέλος, ἕνας ἐρευνητὴς ἔβγαλε τὸ πιθανὸ συμπέρασμα πὼς πρόκειται γιὰ τὸ ἐπιτύμβιο ἑνὸς εὐπατρίδη Ἀθηναίου (ἴσως ἀπὸ τοὺς Ἀλκμεωνίδες), ποὺ τὸν τάφο του τὸν ἐχάλασαν στὰ πρῶτα ταραγμένα χρόνια τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας οἱ ὀπαδοὶ τῶν τυράννων.

Τὸ δεύτερο ὅμως τεκμήριο τοῦ «χαριτωμένου» ἐπιτύμβιου μνημείου μᾶς τὸ προσφέρει ἡ Σίκινος, τὸ περιφρονημένο ξερονήσι τῶν Σολωνικῶν στίχων· εἶναι ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ τέλους τοῦ 6ου αἰώνα, ποὺ συνταιριάζει τὴ «μυθικὴ κρίση» καλὸν μὲ τὴν πιὸ σύγχρονη :

(KH) *Ἀντίδο[τος μὲν τύμβον ἔχευ' αὐτὸ]ς καὶ παῖδες*
Πασιδίqοι· τὸ δὲ σᾶμ' Εὔνο[ο]ς ἔστασε,
καλὸν κεχαρισμένον ἔργον.

Τὸ πρῶτο καινούργιο πρᾶγμα στὶς ἔκφρασες αὐτὲς εἶναι πὼς τονίζεται ἀποκλειστικὰ ἡ πλευρὰ ἐκείνη τῆς ὀμορφιᾶς τοῦ ἔργου, ποὺ φέρνει χαρὰ σ' ὅποιον τὸ βλέπει, κερδίζει τὴν ἀγάπη του. Γιὰ τὴ μυθικὴ ἀντίληψη ὅμως τὰ αἰσθήματα αὐτὰ μόνο ἡ Χάρις ἢ οἱ Χάριτες τὰ γεννοῦν, μόνο ἡ χάρις ποὺ ἔχει φωλιάσει μέσα στὸ ἔργο καὶ τὸ κάνει χαρίεν. Ἀκόμη μιὰ φορά, εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ μᾶς τοὺς νεώτερους νὰ περιγράψομε τὸ πλούσιο, μὰ συνακόλουθο καὶ συγκεκριμένο, αἰσθησιακὸ περιεχόμενο, ποὺ εἶχαν γιὰ τὴν καρδιὰ καὶ τὸ νοῦ τοῦ «μυθικοῦ» ἀνθρώπου οἱ λέξες αὐτές. Ἡ χάρις τῶν Ἑλλήνων δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τοὺς ἐννοιολογικοὺς ὁρισμοὺς ποὺ δοκίμασαν οἱ νεώτεροι αἰσθητικοί. Οὔτε εἶναι ἀκόμη τότε ξεκαθαρισμένη ἡ σχέση τῆς χάρης μὲ τὴν ὀμορφιά, ἂν δηλαδὴ τούτη εἶναι τὸ «μεῖζον» καὶ κείνη τὸ «ἔλασσον» — μ' ὅλο ποὺ οἱ χάριτες εἶναι μονάχα συντρόφισσες τῆς Ἀφροδίτης ἢ τοῦ Ἑρμῆ. Ἴσως δίνομε ἐπάνω κάτω τὴν ἐντύπωση, ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ μεταχειρίζονται τὴ λέξη οἱ πρώϊμοι καὶ οἱ ἀρχαϊκοὶ ποιητές, ἂν ποῦμε ὅτι : χάρις εἶναι ἡ αὐθυπόστατη, ἀποχωρισμένη ἀπὸ τὴν ὀμορφιά, δύναμη ποὺ ἔχει τὸ ὄμορφο πρᾶγμα νὰ ἀρέσει, νὰ μᾶς κάνει νὰ τὸ ἀγαποῦμε καί, ἀκόμη περισσότερο, νὰ θέλομε νὰ τὸ ἔχομε—δύ-

ναμη ἐρωτική, στὸ βάθος, ποὺ προκαλεῖ αἴσθημα σχεδὸν ἐρωτικό. Ἔτσι στὴν Ἰλιάδα (Ω 347 ἑ.) ὁ Ἑρμῆς

βῆ δ' ἰέναι κούρῳι αἰσυμνητῆρι ἐοικώς,
πρώτιον ὑπηνήνι, τοῦ περ χαριεστάτη ἥβη·

ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ Σαπφὼ στὸ ἄγουρο γιὰ γάμο κορίτσι λέει (41 D.):

σμίκρα μοι πάις ἔμεν' ἐφαίνεο κἄχαρις.

Τὸ δεύτερο καινούργιο στοιχεῖο, ποὺ φέρνει ἡ ἔκφραση αὐτή, εἶναι ὅτι μόνη της διατυπώνει μιὰ σχέση: δὲν ὑπάρχει τὸ *χαρίεν* χωρὶς ἐκεῖνον ποὺ θὰ τὸ αἰσθανθεῖ. Ὁ πιὸ σύγχρονος ποιητὴς τῆς ἐποχῆς τῶν μνημείων ποὺ ἐξετάζομε στὸ κεφάλαιο τοῦτο, ὁ Ἀνακρέων, τὸ λέει μὲ ὅλη τὴν ἐπιθυμητὴ καθαρότητα (29 D.):

ἔραμαι δέ τοι συνηβᾶν· χαρίεν γὰρ ἦθος ἔχεις·

ἢ (32 D.):

ἐμὲ γὰρ λόγων ἐμῶν εἵνεκα παῖδες ἂν φιλοῖεν·
χαρίεντα μὲν γὰρ ἄιδω, χαρίεντα δ' οἶδα λέξαι.

Προβάλλει λοιπὸν ἀπὸ τὸ βάθος ὁ θεατής. Καὶ μάλιστα ὁ θεατὴς αὐτὸς εἶναι, ἔμμεσα τουλάχιστο, ὁ ἄνθρωπος: στὸν ἄνθρωπο ἄρεσε πρῶτα τὸ ἔργο ποὺ «ἄμποτε ν' ἀρέσει καὶ στοὺς θεούς». Στὰ ἐπιγράμματα δὰ ΚΖ καὶ ΚΗ τὸ πρᾶγμα εἶναι ἀναμφίβολο.

Βέβαια, ὅπως εἴπαμε καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου, δὲν ἐβγήκαμε ἀκόμη ἔξω ἀπὸ τὸ μυθικὸ κύκλο. Πρῶτα πρῶτα «μυθικὴ» εἶναι ἡ σιγουριὰ (ὅπως καὶ στὸ *περικαλλές*), ποὺ ἐκφράζουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα αὐτά, γιὰ τὴ χάρη τῶν ἔργων ποὺ συνοδεύουν—ἂς σημειωθεῖ ὡστόσο ὅτι σ' ἕνα τουλάχιστο, στὸ ΚΓ, ἡ σιγουριὰ αὐτὴ μετριάζεται μὲ τὴν εὐχτικὴ σημασία τῆς προσταχτικῆς. «Μυθικὴ» εἶναι ἔπειτα, στὸ αἴσθημα τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, καὶ ἡ πηγὴ τοῦ χαρίσματος αὐτοῦ: τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἑλικῶνος (ΚΑ) καὶ οἱ στίχοι τῆς Ὀδύσσειας ποὺ μελετήσαμε παραπάνω (ξ 232 ἑ.) λένε καθαρά, ὅτι στοὺς θεϊκούς τους δασκάλους, στὴν Ἀθηνᾶ καὶ στὸν Ἥφαιστο, χρωστοῦν οἱ τεχνῖτες τὴν ἱκανότητά τους νὰ φτιάνουν *χαρίεντα* ἔργα. Ἀπὸ τ' ἄλλο μέρος ὅμως τὰ τελευταῖα ἐπιγράμματα τραβοῦν ἔξω ἀπὸ τὴν ἀφάνεια τὸν ἄνθρωπο θεατή· ὁ κλειστός, ἀρκετὸς στὸν ἑαυτό του κύκλος τοῦ μύθου σπάζει σ' ἕνα σημεῖο τουλάχιστο.

Ἂς φέρομε τέλος στὸ νοῦ μας τὴν ὄψη τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης στὰ χρόνια τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν, στὶς τέσσερες τελευταῖες δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὰ μηδικὰ (ἐπάνω-κάτω 520—480 π. Χ.): τὶς ἐκλεπτυσμένες, λυγερές, ἀπίθανες συχνὰ μορφές της, τὸ σοφὸ συνταίριασμα τοῦ σκόπιμα περίπλοκου ρούχου μὲ τὴ ζωντάνια τοῦ κορμιοῦ, τὰ πλουμίδια ποὺ σκορπίζονται ἐπάνω τους καὶ τέλος τὸ ἔξοχο δούλεμα τῆς μαρμάρινης ἐπιδερμίδας—καὶ θὰ καταλάβομε πῶς τώρα μόνο μιλοῦν γιὰ «χάρη» τὰ ἐπιγράμματα τῶν ἔργων. Μὲ τὴ μιὰ ἔννοια ἢ μὲ τὴν ἄλλη, μὲ τὴ μιὰ μορφὴ ἢ μὲ τὴν ἄλλη, ἡ λέξη αὐτὴ

εἶναι τώρα πολὺ ἀγαπητὸ στοιχεῖο καὶ τοῦ ποιητικοῦ ὕφους. Ἀναφέρομε ἀκόμη ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀνακρέοντος, ἀπὸ τὰ θεσσαλικά του χρόνια (510—500 π. Χ.), γραμμένο γιὰ κάποιο ἀφιέρωμα τοῦ ταγοῦ Ἐχεκρατίδα, τοῦ συζύγου τῆς Λυσήριδος, ποὺ τὴν εἴδαμε στὸ ἐπίγρ. ΙΘ (107 D.):

(ΚΘ) *σάν τε χάριν, Λιόνυσε, καὶ ἀγλαὸν ἄστεϊ κόσμον*
Θεσσαλίας μ' ἀνέθηκ' ἀρχὸς Ἐχεκρατίδας.

Ἀλλὰ ἰδιαίτερο θέλγητρο ἔχει ἕνα ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδη, γραμμένο σὲ μιὰ ἑρμαϊκὴ στήλη, ποὺ βρέθηκε στὸ Μαρκόπουλο καὶ ἀνήκει στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ὅου αἰώνα (101 D.):

(Λ) *Σ]τροίβο π[α]ῖ, τό[δ' ἄγαλ]μα, Λεό[κρατες, εὐτ' ἀνέθεκας]*
Ἑρμεῖ, καλλικόμως οὐκ ἔλαθες [Χάριτας].

Ὑποστήριξαν πὼς ὁ δεύτερος στίχος θέλει νὰ πεῖ, ὅτι ὁ Ἑρμῆς καὶ οἱ συντρόφισσές του Χάριτες δ' ἀνταμείψουν χωρὶς ἄλλο τὸ Λεωκράτη γιὰ τὸ ἀφιέρωμά του. Ἴσως ὑπάρχει μέσα στὸ στίχο καὶ ἡ πανάρχαια αὐτὴ ἰδέα, ποὺ καὶ στὸν Ὅμηρο ἐκφράστηκε μὲ συγγενικὴ λέξη (ὁ Πεισίστρατος τοῦ Νέστορος εὔχεται στὸν Ποσειδῶνα, γ 55 ἑ.: *αὐτὰρ ἔπειτ' ἄλλοισι δίδου χαρίεσσαν ἀμοιβὴν οὐμπασιν Πυλίοισιν ἀγακλειτῆς ἑκατόμβης*). Μά, ὕστερα ἀπὸ τὰ ἐπιγράμματα ποὺ εἴδαμε παραπάνω, νομίζω πὼς καὶ ἐδῶ ἀκοῦμε νὰ μιλάει προπάντων τὸ καμάρι τοῦ Λεωκράτους γιὰ τὸν ὄμορφον Ἑρμῆ ποὺ ἀφιέρωσε: ἐκάλεσε τὸν ποιητὴ νὰ τὸ στολίσει μὲ τοὺς στίχους του· καὶ τοῦτος μπῆκε μέσα στὴν καρδιά του, καὶ ἐξέφρασε τὴ «χάρη» τοῦ καλλιτεχνήματος μὲ περίπλοκη διατύπωση ποὺ κάνει τὸ ὕφος πιὸ γοητευτικό— τί ἄλλο εἶναι ἡ ἀρχαϊκὴ *χάρις*; δὲν ἐπιτρέπεται νὰ φανταστοῦμε πὼς κι ὁ Λεωκράτης θὰ βρῆκε τὸ Σιμωνίδειο ἐπίγραμμα πολὺ *χαρίεν*;

*
* *

Στὸν ἴδιο κύκλο ἰδεῶν ἀνήκει ἕνα ἐλευσινιακὸ ἐπίγραμμα, μὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα λεχτικὴ παραλλαγή:

(ΛΑ) *δέμοι Ἀθεναίον ἄ[ρχον] στέλας καδέθεκεν*
Ἀλκίφρον καὶ τόνδε δρόμον ποίεσεν ἐρασιὸν
Δέμετρός τε χάριν [καὶ Φερσεφόνες ι]αρυπέπλο.

Στὰ χρόνια ἴσως ποὺ ὁ Πεισίστρατος ἢ οἱ γιοί του ἔχτισαν ἐπισημότερο τὸ Τελεστήριο, κατὰ τὰ 530—514 π. Χ., ὁ Ἀλκίφρων ἐσυμμόρφωσε κι αὐτὸς ἢ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἔφτιασε τὴν πομπικὴ ὁδὸ ἢ ἕνα στάδιο (ἡ σημασία τοῦ *δρόμου* δὲν εἶναι βέβαιη), γιὰ νὰ τιμήσει τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη. Ἡ λέξη *χάρις*, ποὺ συνδέει μὲ τὰ προηγούμενα τεκμήρια, δὲν λείπει πάλι· ἀλλὰ γιὰ ἐπίθετο, ποὺ νὰ ἐκφράζει τὴν ὁμορφιὰ τοῦ χώρου καὶ τοῦ ἱδρύματος τοῦ Ἀλκίφρονος, ἑνὸς ἄψυχου πράγματος, ἐπροτιμήθηκε ἡ λέξη *ἐραστός*: λέει καὶ αὐτὴ ὅ,τι καὶ τὸ *χαρίεις*, μὰ καὶ στὸν ἀττικό της τύπο θυμίζει, ὅτι καὶ τὸ ἐπικὸ ὕφος ἐπροτιμοῦσε γιὰ τοὺς τόπους τὸ *ἐρατὸς* ἢ *ἐρατεινὸς* (ὕμν. Ἀπόλ. 380 *χῶρον ἐρατὸν*, 477 *πόλιν ἐρατήν*, 179

Μηνοίην ἐρατεινήν· πρβλ. πκ. τὸ ἐπίγρ. ΑΒ ἐρατοῖς ἀγλαΐην προθύροις).

* * *

Στὰ ἴδια χρόνια παρουσιάζονται καὶ ἄλλες ἐκφράσεις, ποὺ εἶναι ἀκόμη περισσότερο «ἀπὸ τοῦτον τὸν κόσμο», ἔχουν περισσότερο ἀνθρώπινο χρῶμα. Τέτοια εἶναι ἡ λέξη *ἀγλαός*, ποὺ τὴ συναντήσαμε κιόλας μιὰ φορὰ στὸ θεσσαλικὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀνακρέοντος (Κ Θ : τὸ ἀνάθημα τοῦ Ἐχεκρατίδα ἦταν ὄχι μόνο γιὰ νὰ χαρεῖ ὁ Διόνυσος, παρὰ καὶ «λαμπρὸ στολίδι» γιὰ τὴν πόλη. Τὴν ἐχρησιμοποίησε καὶ σ' ἄλλο του ἐπίγραμμα, γιὰ μιὰ ἑρμαϊκὴ στήλη ποὺ στόλιζε τὸ πρόπυλο κάποιου γυμνασίου (106 D.) :

(ΑΒ) εὖχεο Τιμώνακτι θεῶν κήρυκα γενέσθαι
ἥπιον, ὃς μ' ἐρατοῖς ἀγλαΐην προθύροις
Ἑρμῆι τε χρείοντι καθέσσατο· τὸν δ' ἐθέλοντα
ἀστῶν καὶ ξείνων γυμνασίοισι δέχομαι.

Ἕνα ἄλλο ὅμως ἐπίγραμμα μᾶς συναρπάζει περισσότερο, γιὰ τὴ σφιχτή του διατύπωση καὶ γιὰ τὸ πρόσωπο ἐκείνου ποὺ τὸ ἔκαμε: εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἑρμαϊκὲς στῆλες, ποὺ ἔστησε σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἀττικῆς ὁ Ἱππαρχος ὁ Πεισιστρατίδης ἀνάμεσα στὰ 528 (ποὺ διαδέχτηκε τὸν πατέρα του) καὶ στὰ 514 (ποὺ τὸν ἐσκότωσαν ὁ Ἁρμόδιος καὶ ὁ Ἀριστογείτων), καὶ ξαναβρέθηκε τελευταῖα στὸ Κορωπί :

(ΑΓ) ἓξ μιῆσοι Κεφαλῆς τε καὶ ἄστεος ἀγλαὸς Ἑρμῆς.

Ἕνας ἐρευνητὴς θυμήθηκε, σωστά, πὼς ὁ Ἑρμῆς καὶ στὸν ὁμηρικὸν ὕμνο εἶναι Διὸς ἀγλαὸς υἱός· ὅπως δείχνουν ὅμως τὰ τελευταῖα ποὺ ἐξετάζομε ἐδῶ, στὸν Ἑρμῆ τοῦ Ἱππάρχου τὸ ἐπίθετο στολίζει ὄχι τόσο τὸ θεὸ ὅσο τὴν εἰκόνα του.

Σὲ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα δὲν τὸ ἀπαντοῦμε· καὶ ἂν ὁ Πίνδαρος εἶπε πὼς οἱ Καδμεῖοι ἐστεφάνωσαν ἕνα αἰγινήτικο παιδί, τὸν Τιμάσαρχο, «Ἀμφιτρύωνος ἀγλαὸν παρὰ τύμβον» (Νεμ. 4, 20 ἑ)., δὲν εἶναι ἴσως χωρὶς σημασία τὸ ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ τὸν τάφο τοῦ μυθικοῦ ἥρωα τῶν Θηβῶν, ὄχι κανενὸς κοινοῦ θνητοῦ.

Τὴν ὁμορφιὰ ὑπογραμμίζει καὶ ὁ καινούργιος τοῦτος χαρακτηρισμός· μὰ τὴν παρουσιάζει ἰδιαίτερα σὰν ἀστραφτερὴ ὁμορφιά, ποὺ φαντάζει ἀπὸ μακρυά, καμάρι γιὰ ὅποιον τὴν ἔχει, θάμπωμα γιὰ ὅποιον τὴ βλέπει. Αὐτὴ τὴ λέξη διαλέγει ὁ Ὅμηρος γιὰ νὰ δείξει τὸν Ἡάρι σὲ μιὰν ἀξέχαστη εἰκόνα (Ζ 506 ἑ.) :

ὡς δ' ὅτε τις σταιὸς ἵππος, ἀκοστήσας ἐπὶ φάτνῃ,
δεσμὸν ἀπορρήξας θείῃ πεδίοιο κροαίνων,
εἰωθὼς λούεσθαι ἐυρρεῖος ποταμοῖο,
κυδιάων· ὑψοῦ δὲ κάρη ἔχει, ἀμφὶ δὲ χαῖται
ὤμοις ἀΐσσονται· ὃ δ' ἀγλαΐῃφι πεποιθώς,
ῥίμφα ἑ γοῦνα φέρει μετὰ τ' ἤθεα καὶ νομὸν ἵππων—
ὣς υἱὸς Πριάμοιο Πάρις.....

Τὸ χρῶμα της ἡ λέξη αὐτὴ τὸ παίρνει ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα αἰσθήματα, ποὺ ἔχουν ὅμως πάντα δυὸ ὄψες, τὴν καλὴ καὶ τὴν ἀνάποδη : ἡ λέξη μπορεῖ νὰ γείρει περισσότερο κατὰ τὴν ἄλλη μεριὰ καὶ νὰ σημάνει μονάχα τὸν φαντασμένο (ρ 244, 310). Στὰ τελευταῖα ἀρχαϊκὰ χρόνια ὁ ἄνθρωπος παρουσιάζει, ὄχι χωρὶς κάποια ἀλαζονεία, τὸν ἑαυτό του ρητὰ σὰν τὸ ὑποκείμενο, ποὺ μπορεῖ νὰ δημιουργήσει τὴν ἰδιότητα τῆς ἀγλαΐας, μεταχειρίζεται τὸ ρῆμα *ἀγλαΐζω* σχεδὸν σὰν τὸ «τιμῶ» ἢ τὸ «στολίζω». Στὸ χρονικὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Λίνδου περιγράφεται «*πίναξ [παναρχ]αϊκός, ἐν ὧι ἦν ἐζωγραφημένος φύλαρχος καὶ δρομεῖς ἐννῆ πάντες ἀρχαϊκῶς ἔχοντες τοῖ(ς) σχήμασι*» μὲ τὸ ἰαμβικό, πρβλ. Η καὶ Η') ἐπίγραμμα :

(ΛΔ) *Νίκας τόδ' ἐστὶ σᾶμα· τῶν Αὐτοχθόνων*
φυλὴ κρατήσασ' ἀγλάϊξε τὰν θεόν.

Οἱ φανταχτερὲς λέξεις τῶν ἀκόλουθων στίχων τοῦ Βακχυλίδη εἶναι, θαρεῖς, διαλεγμένες ἐπίτηδες γιὰ νὰ μὴν ἀφήσουν καμμιὰν ἀμφιβολία γιὰ τὸ φρόνημα ποὺ περιέχεται στὰ τελευταῖα ἀρχαϊκὰ ἀναθήματα καὶ στὰ λόγια ποὺ τὰ συνοδεύουν (3, 17 ἑ.) :

(ΛΕ) *λάμπει δ' ὑπὸ μαρμαρυγαῖς ὁ χρυσός,*
ὑψιδαιδάλτων τριπόδων σταθέντων
πάροιθε ναοῦ, τόθι μέγιστον ἄλσος
Φοίβου παρὰ Κασταλίας ῥεέθροις
Δελφοὶ διέπουσι, θεὸν θεόν τις
ἀγλαϊζέτω, ὁ γὰρ ἄριστος ὄλβων.

Τὴν ἔκφραση θὰ τὴ συναντήσομε καὶ πιὸ κάτω στὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἁλικαρνασσοῦ (ΛΘ : *βωμὸν ἐπαγλαΐσας*).

Ἡ *ἀγλαΐα* εἶναι ἡ λέξη ποὺ φέρνει ἀβίαστα στὸ νοῦ μας τὴ φανταχτερή, τὴ λουλουδένια ὄψη τῆς ὁμορφιᾶς, ἐκείνη ποὺ μᾶς γοητεύει στὰ ἔργα τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς τέχνης καὶ ποὺ εἶναι τόσο καινούργια στὴν ἱστορία, ὥστε ξεγελιόμαστε καὶ παίρνομε τὴν τέχνη αὐτὴ γιὰ *ἥβης ἀγλαὸν ἄνθος*, ξεχνώντας πὼς στὴν πραγματικότητα εἶναι μιὰ φάση τέλους ποὺ βλέπομε.

***

Μὰ καὶ ἡ ἄλλη πλευρὰ τῆς ὕστερης ἀρχαϊκῆς ὁμορφιᾶς (τὶς μελετοῦμε μιὰ-μιὰ χωριστά, ἐνῶ στὸ βάθος ἡ ρίζα τους εἶναι κοινὴ βέβαια), τὸ ἀφάνταστα λεπτὸ καὶ περίπλοκο δούλεμα τῶν ἔργων της, δὲν ξυπάζει τὸ δικό μας νοῦ μόνο, παρὰ εἶχε ἀνάγκη καὶ τότε νὰ κηρύξει τὴν ἀξία της. Στὸ χρονικὸ τῆς Λίνδου ἀναφέρονται ἀγάλματα ἀφιερωμένα ἀπὸ ἕναν τύραννο τῶν Συρακουσῶν κατὰ τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰώνα, ποὺ εἶχαν τὴν ἐπιγραφή :

(ΛΕ) *[Πόλ]λις ὁ Σωσίλα υἱὸς Ἀθάνα[ι Λι]νδί[αι εὐχάν]*
[αὐτὸς τ' ἠδ' ὑ]μὼ τάδε δαιδάλε' ἔργ' ἀνέθηκε.

Μὲ τὴν ἴδια λέξη στολίζει ὁ Σιμωνίδης τὸν τρίποδα ποὺ κέρδισε ἡ φυλὴ Ἀντιοχὶς τὸ 476 π. Χ. μὲ χορικὸ τραγούδι δικό του (77 D.) :

(ΛΖ) *ἦρχεν Ἀδείμαντος μὲν Ἀθηναίοις, ὅτ' ἐνίκα*
Ἀντιοχὶς φυλὴ δαιδάλεον τρίποδα.
Ξεινοφίλου δὲ τόθ' υἱὸς Ἀριστείδης ἐχορήγει
πεντήκοντ' ἀνδρῶν καλὰ μαθόντι χορῶι.
ἀμφὶ διδασκαλίηι δὲ Σιμωνίδηι ἕσπετο κῦδος
ὀγδωκονταέτει παιδὶ Λεωπρέπεος.

Γιὰ τὸ Βακχυλίδη πιὰ οἱ τρίποδες εἶναι *ὑμνοδαίδαλοι* ! (πρ. ΛΕ).

Ἂν θυμηθοῦμε πῶς χρησιμοποιεῖ τὸ *δαιδάλεος*, τὸ *δαίδαλον*, τὸ *δαιδάλλω* ὁ Ὅμηρος (*πρῶτα πρῶτα* βέβαια γιὰ τὸ θεϊκὸ τεχνίτη, τὸν Ἥφαιστο, μὰ καὶ γιὰ τοὺς *ἀνθρώπους* καὶ τὰ ἔργα τους) καὶ πῶς ἡ λ. ἔγινε κύριο ὄνομα γιὰ τὸν τύπο τοῦ γλύπτη τοῦ 7ου αἰ., τὸν πολυθρύλητο Δαίδαλο, θὰ καταλάβομε ἀμέσως ποῦ δείχνει μὲ τὸ δάχτυλο ἡ ἔκφραση αὐτή, ὅταν συνοδεύει τὰ καλλιτεχνήματα : στὴν πραγματοποίηση τῆς τεχνικῆς τελειότητας, στὴν ἐκπληκτικὴ δεξιότητα τοῦ χεριοῦ. Ὅπως τὸ *χαρίεις* καὶ τὸ *ἀγλαός*, ἔτσι καὶ ἡ λέξη τούτη εἶναι στὴν ποίηση τῶν χρόνων ἐκείνων τόσο συχνὸ καὶ ζωντανὸ στοιχεῖο τοῦ ὕφους της, ὥστε θ' ἀναφέρω μόνο ἕνα χωρίο τοῦ Πινδάρου, ἰδιαίτερα παραστατικό, ποὺ δείχνει κιόλας πόσο κοινοὶ εἶναι ἀκόμη οἱ «τεχνικοὶ ὅροι» γιὰ τὸ ποιητικὸ καὶ τὸ καλλιτεχνικὸ ἔργο : *πέποιθα*, λέει στὸν Ἱέρωνα τῶν Συρακουσῶν γιὰ τὸν ὕμνο ποὺ τοῦ κάνει

(ΛΗ) *πέποιθα δὲ ξένον*
μὴ τιν' ἀμφότερα καλῶν τε
ἴδριν ἁμᾶι καὶ δύναμιν
κυριώτερον
τῶν γε νῦν κλυταῖσι δαιδα—
λωσέμεν ὕμνων πτυχαῖς (Ὀλ. 1, 103 ἑ.).

***

Στὰ δυὸ τελευταῖα ἐπιγράμματα (ΛΓ, ΛΖ) καὶ στοὺς πινδαρικοὺς στίχους (ΛΗ) βλέπομε τὸ καμάρι γιὰ τὴν τέχνη τοῦ ἔργου νὰ ἐκφράζεται μὲ λέξη, πού, ἂν τὸ νόημά της εἶναι καθαρὰ ἐγκόσμιο, τὸ χρῶμα της ὅμως εἶναι ἀκόμη μυθικό. Σ' ἕνα ἐπίγραμμα τῆς Ἁλικαρνασσοῦ, γραμμένο στὴ βάση ἑνὸς χαλκίνου ἀγάλματος (χαμένου) καὶ σύγχρονο ἐπάνω κάτω μὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδη (ΛΖ), γίνεται κ' ἡ ἴδια ἡ λέξη ὁλότελα βέβηλη καὶ διάφανη :

(ΛΘ) *Αὐδὴ τεχνήεσσα λίθο λέγε, τὶς τόδ' [ἄγαλμα]*
στῆσεν Ἀπόλλωνος βωμὸν ἐπαγλαΐ[σας] ;
Παναμύης υἱὸς Καισβώλλιος, εἴ μ' ἐπ[οτρύνεις]
ἐξειπεῖν, δεκάτην τήνδ' ἀνέθηκε [θεῶι].

Εἶπαν πὼς «φωνὴ τῆς πέτρας τεχνικὴ» εἶναι οἱ στίχοι οἱ ἴδιοι· πὼς δηλαδὴ ἡ ἐρώτηση ἀπευθύνεται στὸ ἐπίγραμμα, ἀλλὰ τὴν ἀπάντηση τὴ δίνει τὸ ἄγαλμα. Εἶναι δύσκολο νὰ παραδεχτοῦμε τὴ στριμμένη αὐτὴ ἑρμηνεία,

ποὺ δὲν στηρίζεται σὲ κανένα ἀνάλογο παράδειγμα καὶ ποὺ δὲν θὰ ἐρχότανε, φαντάζομαι, σὲ κανενὸς τὸ νοῦ, ἂν τὸ ἄγαλμα δὲν ἦταν χάλκινο· οὔτε τὸ *τέχνη* εἰπώθηκε ποτὲ γιὰ τὸ στίχο. Ἀντίθετα, ἡ σταθερὴ χρήση τῆς λέξης καὶ τὰ συγγενικὰ καὶ σύγχρονα τεκμήρια, ποὺ εἴδαμε, δὲν ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ ἀμφιβάλλομε πὼς μὲ τὸ *αὐδὴ τεχνήεσσα λίθου* χαραχτηρίζεται πολὺ ζωηρά, μὰ κανονικά, τὸ ἔργο τῆς τέχνης, τὸ ἄγαλμα· ἡ ἀσυμφωνία τῆς λ. *λίθου* μὲ τὸ *χάλκεον* ἄγαλμα τῆς βάσης μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ποιητικὴ κατάχρηση ἢ στὴ βολικὴ γιὰ τὸν ἑξάμετρο φράση ἢ μπορεῖ ὁ ποιητὴς νὰ μὴν εἶχε πληροφορηθεῖ μὲ ἀκρίβεια γιὰ τί ἔργο ἦταν οἱ στίχοι του· θὰ ἰδοῦμε ἀργότερα κι ἄλλη ὅμοια κατάχρηση (ἀπάντηση τοῦ Σιμωνίδη στὸν Κλεόβουλο ΝΑ). Τὸ *ἐπαγλαΐσας* τοῦ δεύτερου στίχου δένει ἀκόμη πιὸ πολὺ τὸ ἐπίγραμμα τῆς Ἁλικαρνασσοῦ μὲ τὰ ἄλλα τεκμήρια τοῦ κεφαλαίου τούτου.

Ὅλα τὰ τεκμήρια αὐτὰ δείχνουν καθαρὰ μὲ τὶς λέξες τους, πὼς καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἀρχαϊκοὶ αἰστάνθηκαν ἔγκαιρα τὴ σιγανὴ μὰ σταθερὴ ἀπομάκρυνση τῆς τέχνης τους ἀπὸ τὸ δαιμονικὸ κόσμο τοῦ μύθου καὶ τὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο πλησίασμά της στοὺς ἀνθρώπινους σκοπούς—μιὰ ἀλλαγὴ ποὺ ἐκφράστηκε στὴν ὕστερη ἀρχαϊκὴ τέχνη μορφικὰ μὲ τὴν ἄσωτη χλιδή, τὸ ἀφάνταστο ἐκλέπτυσμα καὶ τὴν τελειότητα τῶν μέσων της.

6. ΟΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΕΣ ΜΙΛΟΥΝ

Εἶναι κοντὰ στὸ νοῦ, ὅτι σιγὰ σιγὰ μαζὶ μὲ τοὺς χαραχτηρισμοὺς τῶν ἔργων ἀλλάζουν καὶ τὰ παινέματα τῶν τεχνιτῶν, εἴτε οἱ ἴδιοι τὰ λένε γιὰ τὸν ἑαυτό τους εἴτε τὰ βάζουν στὸ στόμα τους οἱ ποιητὲς τῶν ἐπιγραμμάτων. Στὸ 4ο κεφάλαιο εἴδαμε δείγματα τέτοιων ἐπαίνων, ὅπου ἡ «μυθικὴ κρίση», ποὺ περιέχουν, χρωματίζει ζωηρὰ καὶ τὴ φράση. Ὑπάρχουν κι ἄλλα φυτρωμένα στὸ ἴδιο ἔδαφος μ' ἐκεῖνα, μὰ πολὺ πιὸ ἁπλὰ στὴν ἔκφραση. Τέτοια εἶναι τὰ αὐθόρμητα καὶ συμπαθητικὰ λόγια τῶν ἀγγειοπλαστῶν καὶ ἀγγειογράφων. (Ἡ ὑπογραφὴ τοῦ ζωγράφου σ' ἕναν κορινθιακὸ πίνακα τοῦ Βερολίνου, τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 6ου αἰ., «*Τιμωνίδ[α] ἔγραψε βία*», εἶναι γιὰ τὴν ὁμηρική της διατύπωση μοναδικὴ καὶ πρέπει νὰ παραμερισεῖ). Ὁ μεγάλος Ἐξηκίας ἔχει ὑπογράψει κατὰ τὰ 550—540 π. Χ. σὲ μιὰ κύλικα τοῦ Λούβρου «*Ἐχσεκίας μ' ἐποίεσεν εὖ*». Ἔτσι στὰ ἴδια χρόνια ἢ λίγο ἀργότερα κι ἄλλοι λιγώτερο σπουδαῖοι, ὅπως «*Χαριταῖος ἐποίεσεν ἐμὲ εὖ*» (κύλικα στὴ Ρώμη, Τορλόνια), «*Λυσιάδης μ' ἐποίησεν εὖ*» (πυξίδα στὸ Λούβρο). Ἄλλοι πάλι προτιμοῦσαν νὰ γυρίσουν τὸν ἔπαινο στὸ ἔργο τους: σὲ μιὰ κύλικα τοῦ Λούβρου διαβάζομε «*καλόν εἰμι τὸ ποτήριον καλ(όν)*», σὲ μιὰν ἄλλη τῆς Ρόδου «*καλόν εἰμι ποτέριον, Εὔχ(ει)ρος ἐποίεσεν ἐμέ*». Τὸ ἴδιο ἁπλὸς εἶναι ὁ καλὸς λόγος, ποὺ στολίζει τὰ ὀνόματα τῶν τεχνιτῶν ἑνὸς χάλκινου ἀγάλματος τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία, ποὺ ἦταν ἁπάνω ἀπὸ 5 μ. ψηλὸ καὶ θὰ ἔγινε γύρω στὰ 500 π. Χ.:

(Μ) *Κλειτόριοι τόδ' ἄγαλμα θεῶι δεκάταν ἀνέθηκαν*
πολλᾶν ἐκ πολίων χεραὶ βιασάμενοι·
καὶ με Τρειτ[⏑ ⏑ νδοὶ] Ἀρίστων ἠδὲ Τελέστας
αὐτοκασίγνητοι καλὰ Λύκωνες ἔθεν.

Ἀλλὰ τὰ μετρημένα τοῦτα λύγια δὲν ἦταν πιὰ ἀρκετὰ στὰ τελευταῖα ἀρχαϊκὰ χρόνια. Ὁ ἀγγειογράφος Εὐθυμίδης ὑπογράφει ἕναν ψυκτῆρα του (στὸ Τουρίνο) «*Εὐθυμίδες ἔγραφσεν ho Πολίο υἱὸ με ναίχι*». Δὲν τοῦ φτάνει ὅμως νὰ δυναμώσει ἔτσι τὸν αὐτοέπαινό του· στὸν περίφημο ἀμφορέα τοῦ Μονάχου, ἔργο τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 6ου αἰ., προκαλεῖ φωναχτὰ νὰ τὸν μετρήσουν μὲ τοὺς συντεχνῖτες του καὶ προεξοφλώντας τὸ ἀποτέλεσμα τῆς σύγκρισης ὑπογράφει «*ἔγραφσεν Εὐθυμίδες ho Πολίο hος οὐδέποτε Εὐφρόνιος*». Εἴμαστε πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὸ ἀρχοντικὸ φρόνημα τῶν «μυθικῶν» ἐκφράσεων τῶν παλιότερων τεχνιτῶν, ποὺ βέβαιοι γιὰ τὸν ἑαυτό τους ἀγνοοῦν τὴ συζήτηση. Ἡ ὑπογραφὴ τοῦ Εὐθυμίδη δὲν μᾶς πάει μόνο βαθιὰ μέσα στὰ ἀνθρώπινα ξεσυνερίσματα, παρὰ ὑποδηλώνει καὶ μιὰ πιὸ ἀνθρώπινη μέθοδο γιὰ νὰ βρεθεῖ τὸ καλό: τὴ σύγκριση μὲ ἄλλα ἀνθρώπινα ἔργα, ὄχι πιὰ τὴν αὐτονόητη ἀναγωγὴ σὲ μυθικὰ πρότυπα· πρᾶγμα ποὺ πρέπει νὰ ἐχτιμηθεῖ καὶ θετικά, ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ ξετυλίγματοῦ τοῦ ἀνθρώπινου στοχασμοῦ, σὰν προάγγελος τοῦ κατοπινοῦ του δρόμου.

Οἱ γλύπτες, τεχνῖτες πολὺ σπουδαιότεροι καὶ πιὸ περήφανοι, δὲν μποροῦσαν βέβαια νὰ μείνουν πίσω. Μιὰ ἰωνικὴ κολόνα ἀπὸ τὴν Πάρο, βάση ἑνὸς ἀναθήματος ποὺ χάθηκε, τῶν ἴδιων ἐπάνω κάτω χρόνων, ἔχει τὸ ἐπίγραμμα:

(ΜΑ) *Ἄρτεμι, σοὶ τόδ' ἄγαλμα Τελεστο[δίκη ἀνέθηκεν]*
Ἀσφαλίο μήτηρ, Θερσέλεω θυγάτηρ.
Τὸ Παρίο ποίημα Κριτωνίδεω εὔχομαι εἶναι.

Ἐδῶ τὸ ἔργο καμαρώνει γιὰ τὸν τεχνίτη του ζωηρά, μὰ χωρὶς κανένα «μυθικὸν» ὑπαινιγμό, ὅπως στὸν Ὅμηρο ὁ γιὸς γιὰ τὸν πατέρα του.

Καὶ ἀπὸ τὴ Μῆλο ἔχομε ἕνα τεκμήριο ἀνάλογο μὲ τὰ φωναχτὰ τοῦ Εὐθυμίδη καὶ σύγχρονό τους ἐπάνω κάτω. Σὲ μιὰ δωρικὴ κολόνα, βάση πάλι κάποιου ἀναθήματος, ἴσως στὴν Ἀθηνᾶ, ὁ τεχνίτης του, ποὺ τὸ ἀφιέρωσε κιόλας, ἔγραψε:

(ΜΒ) *Παῖ Διός, Ἐκηβόλοι δέκσαι τόδ' ἀμ[ε]νηνὲς ἄγαλμα·*
σοὶ γὰρ ἐπευκτόμενος τοῦτ' ἐτέ[λ]εσσε γρόπιον.

Ὁ Ἔκφαντος, ζωγράφος ἢ γλύπτης ἢ καὶ τὰ δυό, στήνει μπροστὰ στὴ θεὰ καὶ σὲ μᾶς τὸ «ἀψεγάδιαστο» ἔργο του. Παραξενεύτηκαν πολλοὶ νεώτεροι μελετητὲς μὲ τὴν τόση ἀλαζονεία του καὶ προσπάθησαν μὲ λογῆς-λογῆς ἐρνεῖες νὰ τὴ βγάλουν ἀπὸ τὴ μέση· δὲν θυμήθηκαν ὅμως πόσο βαθιὰ ὁ αὐτοέπαινος τοῦτος εἶναι ριζωμένος μέσα στὶς ἀρχαϊκὲς ἀνάγκες—καὶ μάλιστα σὲ ὡρισμένη τους φάση: ἡ ἔκφραση «*ἀμεμφές*», καὶ μὲ τὴν ἀρνητική

της μορφή, ἀναγνωρίζει τὴν ἀ ν θ ρ ώ π ι ν η κ ρ ι τ ι κ ή, ὅπως οἱ περισσότερες τοῦ κεφαλαίου τούτου Ἀπ' αὐτὴν ξεκινάει μιὰ μεγάλη σειρὰ παραλλαγές, ποὺ οἱ δημιουργοί, γιὰ ν' ἀμυνθοῦν ἐνάντια στοὺς κριτικούς τους, ἀγαποῦσαν ἀργότερα νὰ παίζουν ἐπάνω στὸ θέμα *«μωμεῖσθαι—μιμεῖσθαι»* (ἀπὸ τοὺς κλασσικοὺς κιόλας χρόνους).

Καὶ τὸ γύρισμα τοῦ τεχνίτη πρὸς τὴ μεριὰ τῶν ἀνθρώπων πάει ὅλο καὶ δυναμώνοντας. Μιὰ «τραχὴ λαλιὰ ρητὴ» στὸ θεατὴ εἶναι τὰ λόγια, ποὺ ἔγραψε ὁ Ναξιώτης τεχνίτης Ἀλξήνωρ στό, ἁγνὸ καὶ καλό, ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο, ποὺ ἔκαμε κατὰ τὰ 480 π. Χ. γιὰ κάποιον Βοιωτὸ τοῦ Ὀρχομενοῦ :

(ΜΓ) *Ἀλξήνωρ ἐποίησεν ho Νίξιος· ἀλλ' εὐίδεσθε.*

Θὰ τολμοῦσε τάχα νὰ τὰ πεῖ καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Βοιωτία ; Ὅπως καὶ νά 'ναι, εἶναι τὰ τελευταῖα ποὺ ἀκούστηκαν—τουλάχιστο στὰ πιὸ κεντρικὰ μέρη τῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς· γιατὶ στὴν περιφέρεια ὁ ἀντίλαλός τους ἀκούεται πολὺν καιρὸ ἀκόμη : στὸ βάθρο κάποιου ἐπιτυμβίου μνημείου ἀπὸ τὰ γύρω τῆς Ἐλασσώνας μιὰ Θεσσαλὴ γράφει, μερικὰ χρόνια μετὰ τὰ μέσα τοῦ δου αἰώνα :

(ΜΔ) *Ἐππεδόμη ἀνέθηκε Ἐϝ Ϝηθίδαι μνᾶμ[α] θανόντι,*
θα[υμ]αστὸν προσιδῆν καὶ [ἀ]ρώνυμον ὧι τ' ἐποίησε,

ὅπου τὸ διάβασμα καὶ τὸ νόημα τῶν τελευταίων λέξεων δὲν εἶναι πέρα-πέρα σίγουρο, φανερὴ ὅμως εἶναι ἡ ἀνάγκη νὰ τονιστεῖ ἡ ὁμορφιὰ τοῦ μνημείου μὲ τὸ βέβαιο θαυμασμὸ τοῦ θεατῆ.

Τὰ τεκμήρια αὐτὰ ἐπικυρώνουν καὶ ἀπὸ ἄλλη πλευρά, ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ δημιουργοῦ, τὸν ἐξανθρωπισμό, ποὺ ὅλο καὶ δυναμώνει, τῆς ἐμφάνισης τῆς τέχνης καὶ τοῦ τρόπου τῆς ἀποδοχῆς της, τὴν ὅλο καὶ μεγαλύτερη ἀναγνώριση τῶν ἀνθρώπινων μέτρων· καὶ ἀνταποκρίνονται ὡραῖα στὰ ἐπιγράμματα τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου. Τὸν κύκλο τὸν κλείνει, φωτίζοντας ζωηρὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε, τὸ ἀκόλουθο ἐπίγραμμα :

(ΜΕ) *Εὐτελίδας καὶ Χρυσόθεμις τάδε ἔργα τέλεσσαν*
Ἀργεῖοι, τέχναν εἰδότες ἐκ προτέρων.

Ἦταν γραμμένο στὴν Ὀλυμπία στὴ βάση τῶν ἀγαλμάτων δυὸ ἀθλητῶν, τοῦ Δαμαρέτου καὶ τοῦ γιοῦ του Θεοπόμπου, ποὺ ἔγιναν κατὰ τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ δου αἰώνα. Ἕνας νεώτερος εἶπε, ὅτι μὲ τὸ δεύτερο στίχο οἱ δυὸ καλλιτέχνες θέλησαν νὰ δώσουν ἰδιαίτερη ἀξία στὸ γεγονός, ὅτι αὐτοὶ ἔμαθαν τὴν τέχνη κοντὰ στοὺς δασκάλους τους καὶ νὰ τονίσουν ἔτσι τὴ διαφορά τους ἀπὸ τοὺς ἀσπούδαχτους κακοδουλευτὲς ἢ τοὺς νεωτεριστές. Ὅταν ὅμως θυμηθοῦμε, ἀπὸ τὴ μιά, πόσο οἱ ἐκφράσεις τῶν ὕστερων ἀρχαϊκῶν χρόνων ἐπιμένουν στὸ *δαιδάλεον*, στὸ *τεχνῆεν*, στὸ τεχνικὸ δούλεμα τῶν ἔργων (ΛΕ—ΛΘ)· κι ἀπὸ τὴν ἄλλη θυμηθοῦμε, πὼς οἱ παλιότεροι, στὸν καιρὸ τῶν «μυθικῶν κρίσεων», ὅσο περισσότερο ἤθελαν νὰ ὑψώσουν τὴν τέχνη τους, τόσο περισσότερο ἐτόνιζαν, ἔμμεσα καὶ ἄμεσα, πὼς τὴν εἶχαν

μάθει ἀπὸ τοὺς θεοὺς (ΙΓ, ΙΓ—ΚΓ). μποροῦμε νὰ μὴν αἰσθανθοῦμε τὸ καινούργιο ἴσα ἴσα, «βέβηλο» φρόνημα τοῦ καλλιτέχνη, ποὺ ξύπνησε ἡ συνείδησή του γιὰ τὴν ἀτομική του ἀξία καὶ ποὺ ὁ «φόβος» τῶν παλιῶν τεχνιτῶν τοῦ φαίνεται σιγὰ-σιγὰ παραμύθι ; Ὁ Σιμωνίδης τὸν ἴδιο πάνω-κάτω καιρό, σ' ἕνα ποίημά του γιὰ τὸ Μελέαγρο, κατονομάζει τῶν πληροφοριῶν του τὴν πηγή, ποὺ δὲν εἶναι πιὰ ἡ Μοῦσα : *οὕτω γὰρ Ὅμηρος ἠδὲ Σιμωνίδης ἄεισε λαοῖς* (32 D)· ἔτσι καὶ οἱ Εὐτελίδες καὶ Χρυσόθεμις, τοὺς ἀρέσει νὰ ποῦν καθαρὰ πῶς οἱ δάσκαλοί τους ἦταν ἄνθρωποι

Μποροῦμε νὰ ποῦμε, ὅτι τέτοια τεκμήρια εἶναι σημάδια μιᾶς νοοτροπίας ἀνάλογης μὲ τὴ διϊστική (deismus) : δὲν ἀντιοῦνται ποτὲ οἱ ὕστεροι τοῦτοι ἀρχαϊκοὶ τὴ θεϊκὴ πρώτη ἀρχή, μὰ σάματος νὰ μὴ χρειάζονται πιὰ τόσο πολὺ τὸ θαῦμα, τὴ θεϊκὴ ἐπέμβαση στὴν πορεία τῶν γεγονότων τοῦ κόσμου.

7. ΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ ΑΝΤΙΜΙΛΟΥΝ

Μόλις ὅμως βρεθοῦμε ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, κάθε λόγος ἔχει καὶ ἀντίλογο: «*αἴ κ' εἴπῃς, τὰ θέλῃς, καὶ κεν ἀκούσαις, τά κεν οὐ θέλοις*», λέει κι ὁ Ἀλκαῖος. Σὲ μερικὰ τεκμήρια τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου τὸν εἴδαμε κιόλας τὸν ἀντίλογο νὰ προδίνει τὴν ὕπαρξή του, ἔστω καὶ ἔμμεσα, δηλαδὴ μὲ τὸ νὰ παρασταίνεται σὰν ἀνύπαρχτος ἢ νὰ ἀποκρούεται. Ἀλλὰ ἀκούστηκε καὶ πολὺ πιὸ ρητός. Ἐρχόταν ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς κύκλους τῶν *ἀντιτέχνων* (γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε τὴν πλατωνικὴ λέξη)· πολὺ συχνὰ τὸν εἶπαν καὶ οἱ ποιητὲς καὶ οἱ φιλόσοφοι : ὅλα σχεδὸν τὰ αὐθόρμητα ἐκεῖνα αἰσθήματα, ποὺ ἐκφράζονται στὶς ἐπιγραφὲς τῶν ἔργων τῆς τέχνης, ἔδιναν εὔκολα χέρι στὴν κριτικὴ μὲ τὴν παλιὰ καὶ ἁπλὴ (παλαιϊκὴ καὶ ἁπλοϊκή, θὰ ἔλεγαν τώρα οἱ ἐπικριτὲς) σιγουριά τους.

Μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ βαθιὰ ριζωμένες ἀνάγκες τῆς ἀρχαϊκῆς καρδιᾶς ἦταν νὰ ἐξασφαλιστεῖ σ' ὅλες τὶς μέλλουσες γενιὲς ἡ μνήμη ἐκείνου ποὺ ἀφιέρωσε κάτι στοὺς θεοὺς καὶ ἐκείνου ποὺ πέθανε. Καὶ ὁ πόθος αὐτὸς ἔπαιρνε ἐντελῶς ἀβίαστα τὴ μορφὴ τοῦ βέβαιου πράγματος Μιά, χαμένη σήμερα, ἐσχάρα στὴν Κρῖσσα, τοῦ τέλους τοῦ 7ου ἢ τοῦ πρώτου 6ου αἰώνα, εἶχε τὸ ἐπίγραμμα :

(MF) *τάσδε γ' Ἀθαναίαι δραFεὸς Φα[Fά]ρισιος ἔθηκε*
Ἥραι τε, hος καὶ κέ[ν]ος ἔχοι κλέFος ἄφθιτον αἰFεί.

Συλλογιζόντουσαν βέβαια καμμιὰ φορά, ὅτι τὸ μνημεῖο, τὸ ὑλικὸ βάθρο τῆς μνήμης, μποροῦσε νὰ κινδυνέψει, καὶ τοῦτο τοὺς ἀναστάτωνε. Σ' ἕνα ροδιακὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα, τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰώνα, διαβάζομε :

(MZ) *σᾶμα τόζ' Ἰδαιενεὺς ποίησα hίνα κλέος εἴῃ·*
Ζεύ(δ) δέ νιν ὅστις πημαίνοι λειόλῃ θείῃ.

Πόσες φορές, σ' αὐτὰ ἴσα-ἴσα τὰ χρόνια τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀγώνων, τὰ ἀντίπαλα γένη καὶ οἱ τάξεις δὲν ἀναποδογύρισαν τοὺς τάφους

καὶ δὲν «ἐξέρριψαν ὑπὲρ τοὺς ὅρους» τοὺς νεκροὺς τῶν ἐχτρῶν τους· τέτοιο ἐνδεχόμενο θέλει νὰ προλάβει ἡ κατάρα τοῦ δεύτερου στίχου.

Μ' ὅλο τοῦτο, ἡ ψυχική τους ἀνάγκη ἦταν τόσο δυνατή, ὥστε ξεχνοῦσαν τὰ καιρικὰ περιστατικά, ὅταν ἔγραφαν τοὺς στίχους τῶν μνημείων. Τὴ σταθερότητα, τὸ ἀκλόνητο τῆς ἐπιτύμβιας στήλης εἶχε διαλέξει ὁ Ὅμηρος γιὰ νὰ παραστήσει τὰ ἄλογα τοῦ Ἀχιλλέα, ποὺ τὰ κάρφωσε στὸν τόπο ὁ πόνος τους γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Πατρόκλου, μὲ τοὺς συγκλονιστικοὺς ἐκείνους στίχους (Ρ 423 ἑ):

τὼ δ' οὔτ' ἄψ ἐπὶ νῆας ἐπὶ πλατὺν Ἑλλήσποντον
ἠθελέτην ἰέναι οὔτ' ἐς πόλεμον μετ' Ἀχαιούς,
ἀλλ' ὥς τε στήλη μένει ἔμπεδον, ἥ τ' ἐπὶ τύμβωι
ἀνέρος ἑστήκηι τεθνηότος ἠὲ γυναικός,
ὥς μένον ἀσφαλέως περικαλλέα δίφρον ἔχοντες,
οὔδει ἐνισκίμψαντε καρήατα· δάκρυα δέ σφι....

Τὴν ἰδέα αὐτὴ γιὰ τὴ στήλη τὴν ξαναβρίσκομε, δυναμωμένη ὅμως πολύ, σ' ἕνα ἐρετριακὸ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα κατὰ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα:

(ΜΗ) *χαίρετε τοὶ παριόντες, ἐγὼ δὲ θανὸν κατάκειμαι·*
δεῦρο δ' ἰὸν ἀνάνειμαι, ἀνέρ τίς τόδε τέθαππται·
ξένος ἀπ' Αἰγίνες, Μνεσίθεος δ' ὄνυμα·
καί μοι μνᾶμ' ἐπέθεκε φίλε μέτερ Τιμαρέτε
τύμοι ἐπ' ἀκροτάτοι στέλεν ἀκάματον,
hάτις ἐρεῖ παριόσι διάμερες ἄματα πάντα·
Τιμαρέτε μ' ἔσστεσε φίλοι ἐπὶ παιδὶ θανόντι.

Πόσο μεγάλο εἶναι τὸ δυνάμωμα φαίνεται, ἂν σκεφτοῦμε, ὅτι τὸ *ἀκάματος* στὸν Ὅμηρο εἶναι ἐπίθετο τῆς φωτιᾶς καὶ τὸ συγγενικὸ *ἀκάμας* τοῦ ποταμοῦ, τοῦ ἥλιου, ἀργότερα καὶ τοῦ χρόνου, τοῦ ἀνέμου κλπ. Στὴν Ἀττικὴ *Ἀκάμαντες* εἶναι οἱ *ἥρωες*, αὐτοὶ ποὺ καὶ πεθαμένοι κρατοῦν τὴ δύναμή τους, ἀντίθετα μὲ τοὺς κοινοὺς νεκρούς, τοὺς *καμόντας*. Στὴν τελευταία τούτη λέξη σκόπιμη καὶ ἀπότομη ἀντίθεση ἀποτελεῖ ἡ *ἀκάματος στήλη*, ποὺ στέκεται ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀδύναμο νεκρό. Καί, σὰν νὰ ὑπῆρχε φόβος νὰ μὴν ἐχτιμηθεῖ ἀρκετὰ ἡ λέξη, ὁ προτελευταῖος στίχος ἐπεξηγεῖ: *διάμερες ἄματα πάντα.*

Ἀλλὰ τὰ «ὑπερβολικὰ» αὐτὰ λόγια φαίνονται σχεδὸν ἀθῶα, ὅταν συγκριθοῦν μ' ἐκεῖνα ποὺ ἔγραψε στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰώνα ὁ Κλεόβουλος, ὁ τύραννος τῆς Λίνδου καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἑφτὰ σοφούς, στὸ περίφημο ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμά του γιὰ κάποιον Μίδα. Μιλάει ἡ ἐπιτύμβια σειρήνα ἢ σφίγγα:

(ΜΘ) *χαλκέη παρθένος εἰμί, Μίδεω δ' ἐπί σήματι κεῖμαι:*
ἔστ' ἂν ὕδωρ τε νάηι καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήληι,
ἠέλιος δ' ἀνιὼν λάμπηι λαμπρά τε σελήνη

καὶ ποταμοί γε ῥέωσιν, ἀνακλύζῃ δὲ θάλασσα,
αὐτοῦ τῇδε μένουσα πολυκλαύτωι ἐπὶ τύμβωι
ἀγγελέω παριοῦσι Μίδας ὅτι τῇδε τέθαπται.

Ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων, ποὺ πυρήνας τους εἶναι ὁ ποιητικὸς «τόπος» γιὰ τὴν αἰωνιότητα τοῦ ἐπιτάφιου μνημείου, ἦταν πολὺ δημοτικὸ στὴν ὥριμη ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ (στὸ δεύτερο καὶ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα), τὸ ἐγγυᾶται τὸ ἐρετριακὸ ἐπίγραμμα καὶ μερικὰ ἀκόμη ἀνάλογα. Ἀπὸ χρονολογικὴ ἄποψη δὲν εἶναι βέβαιη ἡ σχέση τοῦ ἐρετριακοῦ μὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Κλεοβούλου, ἴσως ἐκεῖνο εἶναι νεώτερο ἀπὸ τοῦτο. Ἀλλὰ λογικά, τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Κλεοβούλου ὁλόκληρο εἶναι ξεδίπλωμα τῶν δυὸ προτελευταίων στίχων τοῦ ἐρετριακοῦ. Ξεδίπλωμα ὅμως πού, γιὰ ἕναν ἄνθρωπο ἔξω ἀπὸ τοὺς χρόνους ἐκείνους, φτάνει ὡς τὴν τερατωδία.

Ἔτσι τουλάχιστο τὸ αἰστάνθηκε, δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς πότε, ὁ Σιμωνίδης· καὶ ἀπάντησε στὸν ποιητή του θυμωμένος (48 D.):

(N)

τίς κεν αἰνήσειε νόωι πίσυνος Λίνδου ναέταν Κλεόβουλον
ἀενάοις ποταμοῖσ' ἄνθεσί τ' εἰαρινοῖς
ἀελίου τε φλογὶ χρυσέας τε σελάνας
καὶ θαλασσαίαισι δίναις ἀντία θέντα μένος στάλας ;
ἅπαντα γὰρ ἐστι θεῶν ἥσσω· λίθον δὲ
καὶ βρότεοι παλάμαι θραύοντι· μωροῦ φωτὸς ἅδε βουλά.

Ἡ ἐπίθεση αὐτὴ τοῦ Σιμωνίδη εἰδικὸ ἀντικείμενο ἔχει τὸν Κλεόβουλο· στὴν πραγματικότητα ὅμως ἀντικείμενό της εἶναι ὁλόκληρη ἐκείνη ἡ ἀρράγιστη ἀρχαϊκὴ κοσμοθεωρία, ποὺ ἐπέτρεπε στοὺς ἀνθρώπους (σὲ μερικοὺς τουλάχιστο) νὰ χαίρονται ξένοιαστοι γιὰ τὰ ὄμορφα μνημεῖα, στοὺς τεχνίτες νὰ καμαρώνουν γιὰ τὴν ἀξία τους καὶ στοὺς ποιητὲς νὰ διατυπώνουν τὸ καμάρι αὐτὸ τόσο σίγουρο. Καὶ αὐτὸ μὲν εἶναι τὸ ἀρνητικὸ περιεχόμενο τῆς ἐπίκρισης τοῦ Σιμωνίδη· μὰ δὲν εἶναι λιγώτερο ἐνδιαφέρον τὸ θετικό : πόσο καινούργιο πρᾶγμα εἶναι τὸ κατέβασμα τῶν ἔργων ἐκείνων μέσα σὲ ὁλότελα ἀνθρώπινους ὅρους καὶ πόσο ἀπότομη ἡ ὁρμήνια, πὼς καὶ χέρι ἀνθρώπου ἀκόμη μποροῦσε νὰ τὰ χαλάσει. Ποιὸ μνημεῖο οἱ καινούργιες γενιές, ἐκεῖνες ποὺ βάσταξαν τὴ μπόρα τῶν Μηδικῶν, ἐπίστευαν ἀθάνατο, τὸ εἶπε ὁ Σιμωνίδης πάλι, μὲ τοὺς στίχους ποὺ ἔγραψε γιὰ τοὺς νεκροὺς τῶν Θερμοπυλῶν (5 D.) :

τῶν ἐν Θερμοπύλαις θανόντων
εὐκλεὴς μὲν ἁ τύχα, καλὸς δ' ὁ πότμος,
βωμὸς δ' ὁ τάφος.
πρὸ γόων δὲ μνᾶστις, ὁ δ' οἶκτος ἔπαινος·
ἐντάφιον δὲ τοιοῦτον
εὐρὼς οὔθ' ὁ πανδαμάτωρ ἀμαυρώσει χρόνος
ἀνδρῶν ἀγαθῶν....

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Σιμωνίδη στὸν Κλεόβουλο εἶναι ἴσως καὶ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα σημάδια κάποιας ἀπόστασης, ποὺ δημιουργιέται τώρα ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς καὶ στοὺς τεχνῖτες (ποὺ κι ἂν ὑπῆρχε παλιότερα, δὲν ἦταν τόσο δυνατὴ γιὰ νὰ ἐκφραστεῖ). Γιατὶ ἔχει ἀρκετὴ πιθανότητα ἡ ὑπόθεση ἑνὸς σημερινοῦ, ὅτι στὴ συνέχεια τῶν στίχων του ἐκείνων ὁ Σιμωνίδης ἔλεγε, πὼς μονάχα τὸ ποίημα μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίσει στὸν ὑμνούμενο τὴν ἀθανασία· εἶναι ἡ ἀγαπημένη ἰδέα τοῦ Πινδάρου, ποὺ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μεταχειρίστηκε κάθε εἰκόνα ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, γιὰ νὰ στήσει ὅμως ψηλότερα τὴ λαμπρότητα τῶν στίχων του: τὸ τραγούδι του γιὰ τὸν Αἰγινήτη Καλλικλῆ τὸ ὀνομάζει

(ΝΑ) *στάλαν Παρίου λίθου λευκοτέραν* (Νεμ. 4, 81 ἑ.).

Πραγματικά, οἱ ποιητὲς τῶν ὕστερων ἀρχαϊκῶν χρόνων εἶχαν ἀρχίσει νὰ μιλοῦν συχνὰ γιὰ τὰ ἔργα τῆς τέχνης σὰν ἔργα τ έ χ ν η ς καὶ αὐτοὶ σὰν θεατές τους (εἴδαμε μερικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν Πίνδαρο καὶ τὸ Βακχυλίδη στὸ 5ο κεφάλαιο, καὶ ὑπάρχουν πολὺ περισσότερα). Τοὺς ἀρέσει μάλιστα νὰ πλουτίζουν τὸ ὕφος τους μὲ τεχνικὲς ἐκφράσεις· ὁ Σιμωνίδης π. χ. ἀρχίζει τὸ σκόλιό του στὸ Σκόπα (4 D.):

ἄνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι
χαλεπὸν χερσίν τε καὶ ποσὶ καὶ νόωι
τετράγωνον, ἄνευ ψόγου τετυγμένον,

ὅπου ὅλες οἱ λέξεις τοῦ τελευταίου στίχου εἶναι τεχνικοὶ ὅροι, καὶ τὸ *ἄνευ ψόγου* μᾶς πάει ἀμέσως στὰ ζωηρὰ ξεσυνερίσματα τοῦ προηγουμένου κεφαλαίου.

Παράλληλα ὅμως πληθαίνουν τὰ σημάδια γιὰ τὴν κατώτερη ἀξία, ποὺ δίνουν στὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ στοὺς δημιουργούς τους. Εἶναι γνωστοὶ οἱ στίχοι ποὺ ἔγραψε ὁ Ἱππῶναξ (στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 6ου αἰώνα) ἐνάντια στὸ «ζωγράφο» Μιμνῆ καὶ προπάντων ὁ ἅγιος καβγᾶς του μὲ τὸν Ἄθηνι καὶ Βούπαλο, τοὺς Χιῶτες γλύπτες ποὺ συναντήσαμε στὸ 4ο κεφάλαιο (ΙΗ). Ἀπ' ὅσα τοὺς ἔψαλε (πολὺ λίγα ἔχουν σωθεῖ) μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ ἡ ἀκόλουθη ἔκφραση (10 Bergk II):

(ΝΒ) *ἀνδριάντα τὸν λίθινον ἔφη Ἱππῶναξ Βούπαλον ἀγαλματοποιόν,*

δηλαδὴ βλάκα, ὅπως καταλάβαιναν τὴν παρομοίωση οἱ ἀρχαῖοι. Ἀλλὰ καὶ τοῦ Πινδάρου οἱ στίχοι (Νεμ. 5, 1 ἑ.):

(ΝΓ) *οὐκ ἀνδριαντοποιὸς εἰμί,*
ὥστ' ἐλινύοντα ἐργά-
ζεσθαι ἀγάλματ' ἐπ' αὐτᾶς βαθμίδος
ἑστάότα....

δείχνουν πόσο ἀνώτερο θεωρεῖ τὸ τραγούδι του, ποὺ μιλάει σὲ τόσους ἀνθρώπους καὶ τύπους, ἀπὸ τὰ ἀκαμάτικα ἀγάλματα, ποὺ δὲν ξεκολλοῦν ἀπὸ τὸ βάθρο τους.

Θὰ τολμήσω μάλιστα νὰ ὑποδείξω, ὅτι καὶ κάποια ἄλλα περίφημα λόγια τοῦ Σιμωνίδη δὲν πρέπει ἴσως νὰ τὰ ἐξετάζομε ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τούτου τῶν ὕστερων ἀρχαϊκῶν χρόνων. Πρόκειται γιὰ τὸ παράγγωσατο ut pictura poesis, ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν οἱ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις τοῦ «Λαοκόοντος» τοῦ Lessing :

(ΝΔ) *Πλὴν ὁ Σιμωνίδης*—λέγει ὁ Πλούταρχος — *τὴν μὲν ζωγραφίαν ποίησιν σιωπῶσαν προσαγορεύει, τὴν δὲ ποίησιν ζωγραφίαν λαλοῦσαν* (Πότ. Ἀθην. κατὰ πόλ. ἢ κατὰ σοφ ἐνδοξ. 346 f)· καὶ ἀλλοῦ : ... *καὶ μὴ μόνον ἐκεῖνο τὸ θρυλούμενον ἀκηκοὼς ἔστω, ζωγραφίαν μὲν εἶναι φθεγγομένην τὴν ποίησιν, ποίησιν δὲ σιγῶσαν τὴν ζωγραφίαν* (Πῶς δεῖ ποιημ. ἀκούειν 17 f).

Τὸ κακὸ εἶναι ποὺ δὲν ξέρομε οὔτε ποιὰ ἦταν ἀκριβῶς τὰ λόγια του οὔτε ἀπὸ ποιὰ ἀφορμὴ ἢ σὲ ποιὰ ἀλληλουχία τὰ εἶτε. Λυὸ πράγματα μποροῦμε νὰ θεωρήσομε βέβαια : 1) ὅτι ἡ ἑρμηνεία καὶ ἐφαρμογή, ποὺ τοὺς κάνουν ὁ Ὁράτιος (Art. poet. 361 ἑ.) καὶ ὁ Πλούταρχος, δὲν ἔχουν μεγάλη σημασία γιὰ τὸ νόημα τοῦ ἀρχαϊκοῦ λόγου· καὶ 2) ὅτι τὸ πρόβλημα, ποὺ ἀπασχόλησε τὸν Lessing καὶ τὸν ἔκαμε νὰ προσέξει τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ «Ἕλληνα Βολταίρου» (δηλαδὴ τὸ ποιὰ εἶναι τὰ σύνορα τῆς ζωγραφικῆς καὶ τῆς ποίησης, πῶς ἐπενεργοῦν τὰ δυὸ αὐτὰ εἴδη τῆς τέχνης καὶ ποιὰ τὰ ἐκφραστικά τους μέσα), εἶναι ἀπιθανώτατο πὼς μποροῦσε νὰ παρουσιαστεῖ ἔτσι ὁμοιωμένο στὸ νοῦ ἑνὸς Ἕλληνα τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ τῶν κλασσικῶν ἀκόμη χρόνων. Ἂν ὅμως συνδυάσομε τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Σιμωνίδη μὲ τ' ἄλλα τεκμήρια, ποὺ εἴδαμε τώρα δὰ στὸ κεφάλαιο τοῦτο, καὶ μὲ τὸ πνεῦμα, ποὺ αὐτὰ φανερώνουν, ἐπιτρέπεται ἡ ὑποψία, ὅτι ὁ Σιμωνίδης, πού, ὅπως κ' οἱ ἄλλοι σύγχρονοί του ποιητές, παρακολουθεῖ μὲ ἐνδιαφέρον τὸ φαινόμενο τῆς τέχνης, θέλησε μὲ τὰ λόγια ἐκεῖνα νὰ τονίσει κι αὐτὸς πόσο ἀνώτερη εἶναι ἡ ποίηση ἀπὸ τὴ βουβὴ τέχνη—ἐνῶ ἀλλιῶς (ἴσως στὰ μέσα καὶ στὸ ἀποτέλεσμα ;) δὲν ἔχει τίποτε νὰ τῆς ζηλέψει.

Τὸ σπουδαιότερο πόρισμα ποὺ βγαίνει ἀπ' ὅλα τὰ παραπάνω εἶναι ἡ ἀναμφισβήτητη ἐντύπωση, ὅτι στὰ ὕστερα ἀρχαϊκὰ χρόνια τὰ ἔργα τῆς τέχνης καὶ οἱ δημιουργοί τους ἔχουν γίνει γιὰ τὴ συνείδηση, ποὺ ἀρχίζει νὰ ξυπνᾶ, ζ ή τ η μ α π ο λ ὺ ἀ ν θ ρ ώ π ι ν ο (ἔστω κι ἂν τὸ συναίσθημα καὶ τὸ ὑποσυνείδητο καταφεύγουν πάντα στὴν ἀγκάλη τῆς «μυθικῆς ζωῆς»)· ἀλλὰ αὐτὸ ὕστερα ἀπ' ὅσα εἴδαμε στὰ κεφάλαια 5—6 δὲν μᾶς παραξενεύει πιά.

8. ΟΙ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ

Ἕως τώρα τὴ συνείδηση αὐτὴ τὴν εἴδαμε νὰ μιλᾶ μὲ τὸ στόμα τῶν ποιητῶν, ἀνθρώπων δηλαδὴ ποὺ ἡ ἰδιορυθμία τους εἶναι νὰ μεταμορφώνουν τὰ ψυχικοπνευματικὰ γεγονότα σὲ ἄμεσο ζήσιμο. Τὴν ἐλαφρὴ ἀνησυχία μας ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ (γιὰ τὸ ἂν δηλαδὴ ξύπνησε πραγματικὰ ἡ συνείδηση) τὴν καθησυχάζει τὸ ὅτι ἐμίλησαν καὶ οἱ φιλόσοφοι, οἱ ἄνθρωποι δηλαδὴ

πού ἔργο τους εἶναι νὰ παρουσιάσουν τὴ συνείδηση σὰν ἄδολη σκέψη (τοῦτο, φυσικά, μόνο μὲ πολλοὺς περιορισμοὺς ἰσχύει γιὰ τοὺς ἀρχαϊκοὺς φιλοσόφους). Ποιοὶ μίλησαν πρῶτοι, οἱ ποιητὲς ἢ οἱ φιλόσοφοι, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἐξακριβώσομε· ἐμεῖς σήμερα τοὺς βλέπομε νὰ προβάλλουν μὲ τὴν κριτική τους τὸν ἴδιον ἐπάνω κάτω καιρό.

Ἡ «σοφία», πού ὄχι μόνο τὴν ἀξίωναν γιὰ τὸν ἑαυτό τους οἱ ἀρχαϊκοὶ καλλιτέχνες, παρὰ ὅλος ὁ κόσμος τὴν ἔβλεπε καὶ τοὺς τὴν ἀναγνώριζε, εἶναι φυσικὸ ὅτι προκάλεσε τὴν κριτικὴ τῶν ἀνθρώπων ἴσα-ἴσα, πού στὰ χρόνια τοῦτα μὲ τὸ στοχασμό τους ἔκαμαν νὰ πλουτιστεῖ τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο τῆς λέξης καὶ σιγὰ σιγὰ ν' ἀλλάξει. Ἕνα ἀρχαῖο σχόλιο τῆς Ἰλιάδας στοὺς στίχους Ο 411]12 (*τέκτονος ἐν παλάμῃσι δαήμονος, ὅς ῥά τε πάσης εὖ εἰδῇ σοφίης ὑποθημοσύνῃσιν Ἀθήνης*) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι: (NE) *Πυθαγόρας τοῦτο μεμψάμενος σοφὸν μὲν μόνον τὸ θεῖον εἶπεν ὀνομάζεσθαι.*

Εἶναι πάντα ἐπικίντυνο νὰ σφίγγομε πολὺ τὰ ἀποσπάσματα τῶν ἀρχαϊκῶν φιλοσόφων καὶ νὰ θέλομε νὰ ἐξαντλήσομε ὁλόκληρο τὸ νόημά τους. Στὴν περίπτωση τούτη μάλιστα ἡ παράδοση τῆς γνώμης τοῦ Πυθαγόρα εἶναι ἀμφίβολη. Εἶναι ὅμως γεγονός, ὅτι στὰ χρόνια τοῦτα συχνὰ φιλόσοφοι καὶ ποιητὲς κατονομάζουν ἢ καὶ ἐπικρίνουν παλιότερούς τους. Καὶ τὸ γενικὸ τουλάχιστο νόημα τῶν λόγων τοῦ «Πυθαγόρα» εἶναι φανερό: σὰν ἄνθρωπος πού συλλογιέται, βλέπει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ ἡ ἀνθρώπινη ἐξυπνάδα καὶ ἱκανότητα, καὶ ἡ συνέπειά τους, ἡ ἀνθρώπινη ἐπιτυχία, μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἀρετὲς τῶν θεῶν.

Ἀνὸ ἀποσπάσματα τοῦ Ξενοφάνους εἶναι πιὸ ἀποκαλυπτικὰ (Diels[3] 21 B 15]16=I 132 ἑ.):

(NFα) *ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον (ἵπποι τ') ἠὲ λέοντες*
ἢ γράψαι χείρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν ἅπερ ἄνδρες,
ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας
καί (κε) θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματ' ἐποίουν
τοιαῦθ' οἷόν περ καὐτοὶ δέμας εἶχον (ἕκαστος).

(NFβ) *Αἰθίοπές τε (θεοὺς σφετέρους) σιμοὺς μέλανάς τε*
Θρῆικές τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς (φασι πέλεσθαι).

Γιὰ τὸ δεύτερο ἀπόσπασμα χρήσιμη εἶναι καὶ ἡ παράφραση τοῦ Κλήμεντος: *τὰς μορφὰς αὐτῶν (δηλ. τῶν θεῶν) ὁμοίας ἑαυτοῖς ἕκαστοι διαζωγραφοῦσιν, ὅς φησιν ὁ Ξενοφάνης: Αἰθίοπές τε μέλανας σιμούς τε Θρᾷκές τε πυρροὺς καὶ γλαυκούς.*

Μὲ τοὺς στίχους τοῦ Ξενοφάνη εἰπώθηκε τέλος τὸ ἕως τότε ἀνήκουστο. Στοὺς στίχους τῶν ποιητῶν καὶ στὰ λόγια τῶν τεχνιτῶν, πού εἴδαμε πρωτύτερα, ἡ βαθμιαία ἀπομάκρυνση τοῦ καλλιτεχνικοῦ φαινομένου ἀπὸ τὸ «μῦθο» καὶ ἡ εἴσοδός του μέσα στοὺς ἀνθρώπινους ὅρους ἔβγαινε μόνο ἔμμεσα

ἢ σὰν συμπέρασμα ἀπὸ ἔκφρασες περικές, σχετικὲς μὲ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη πλευρά του. Μὰ τώρα ὁ Ξενοφάνης κοιτάζει τὸ καθολικὸ φαινόμενο στὴ βάση του καὶ φαίνεται πὼς ἀρνιέται τὴν εὐθύνη τῆς θεϊκῆς συμμετοχῆς μέσα στὰ ἔργα τῶν καλλιτεχνῶν—ἀλλιῶς, πῶς θὰ μποροῦσαν τὰ ἔργα αὐτὰ νὰ εἶναι τόσο σχετικῆς πέρασης, ὥστε καὶ τὰ ζῶα ἀκόμη, ἂν εἶχαν χέρια, νὰ παρασταίνουν τοὺς θεοὺς «κατ' εἰκόνα» τους; μὲ τὸ τελευταῖο τοῦτο μέλος τῆς σύγκρισης ἡ τόλμη τῆς σκέψης ξεπερνάει κάθε ὡς τότε γνωστὸ σύνορο. Τί ἔβαζε ὁ Ξενοφάνης στὴ θέση τῆς θεϊκῆς συνέργειας ἢ πόσο τὴν περιόριζε, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρομε. Ἴσως καὶ σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα ἡ ἰδέα του δὲν ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνη ποὺ εἶχε γιὰ ὁλόκληρο τὸν ἀνθρώπινο πολιτισμὸ (21 B 18=I 133):

οὔ τοι ἀπ' ἀρχῆς πάντα θεοὶ θνητοῖσ' ὑπέδειξαν,
ἀλλὰ χρόνωι ζητοῦντες ἐφευρίσκουσιν ἄμεινον.

Μὲ ἄκρα συγκίνηση διαπιστώνομε, ὅτι γιὰ τὰ ἔργα τῆς τέχνης ἐμίλησε καὶ ὁ Ἡράκλειτος (22 B 5=I 151):

καθαίρονται δ' ἄλλωι αἵματι μιαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῶι ἀπονίζοιτο· μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα, καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὔχονται, ὁκοῖον εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὔ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἵτινές εἰσι.

(NZ)

Ἀλλὰ ἡ συγκίνηση γυρίζει στὴν ταραχὴ μόλις θελήσομε νὰ συλλάβομε τὴν διαφέρει ἐδῶ, βγαίνει τουλάχιστο, νομίζω, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν πιστεύει ἔκταση καὶ τὸ βάθος τοῦ λόγου του. Γιὰ τὸ εἰδικὸ πρόβλημα, ποὺ μᾶς ἐνπὼς στὰ ἔργα τῆς τέχνης, ἔργα ἀ ν θ ρ ώ π ι ν α, ὑπάρχει τίποτε ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ οὐσία τοῦ θεοῦ (ὅπως πιστεύουν οἱ «πολλοί»)—ἂς προσέξομε τὴν εἰκόνα ποὺ διαλέγει: «καὶ στ' ἀγάλματα τοῦτα προσεύχονται, ὅπως ἂν ἔπιανε κανένας κουβέντα μὲ χ τ ί ρ ι α, μὴν ξέροντας καθόλου τὶ εἶναι οἱ θεοὶ οὔτε οἱ ἥρωες». Ἂν οἱ ἐπίμονες προσπάθειες, ποὺ γίνονται τελευταῖα, νὰ κεχδηθοῦν καινούργια τεκμήρια γιὰ τὴ σκέψη τοῦ Ἡρακλείτου καὶ νὰ συναιριαστοῦν μαζὶ μὲ τὰ γνωστὰ σ' ἕνα πιθανὸ σύνολο, μᾶς πληροφορήσουν, ἔμμεσα ἔστω, καὶ γιὰ τὸ πῶς εἶδε ὁ μοναδικὸς ἐκεῖνος τὴν τέχνη, τοῦτο θὰ εἶναι ἀνεκτίμητο ἀπόχτημα.

Σὲ πολὺ σταθερώτερο ἔδαφος πατοῦμε μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ, τὸ γοητευτικὸ φιλόσοφο τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ποὺ μᾶς βγάζει κιόλας ἀπὸ τοὺς ἀρχαϊκοὺς χρόνους καὶ μᾶς πάει κοντὰ στοὺς κλασσικούς. Ὅπως οἱ λυρικοὶ ποὺ εἴδαμε στὸ 7ο κεφάλαιο, συχνὰ καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς μεταχειρίζεται τεχνικοὺς ὅρους καὶ μιλᾶ γιὰ τὴν τέχνη καὶ γιὰ τοὺς τεχνῖτες. Οἱ ἐκφράσες του αὐτὲς εἶναι βέβαια περισσότερο «μέσα τοῦ ὕφους» του, εἰκόνες, ὄχι σκέψεις εἰδικὲς γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς τέχνης· ἀλλὰ κ' ἔτσι εἶπε ὁ Ἐμπεδοκλῆς τὶ ἐπίστευε. Θ' ἀναφέρομε ἕνα μόνο χαρακτηριστικὸ κομμάτι (31 B 23=I 321):

(ΝΗ) *ὡς δ' ὁπόταν γραφέες ἀναθήματα ποικίλλωσιν*
ἀνέρες ἀμφὶ τέχνης ὑπὸ μήτιος εὖ δεδαῶτε...

Ἐδῶ, στὴν ἀπουσία κάθε «μυθικῆς» σκέψης ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀπουσία τῶν γνωστῶν μας «μυθικῶν» ὅρων: τῆς *σοφίας* τὴ θέση τὴν ἐπῆρε ἡ *μῆτις*, τοὺς τεχνῖτες, ποὺ εἶχαν μάθει τὴν τέχνη τους ἀπὸ τοὺς θεούς, τοὺς ἀντικατάστησαν ζωγράφοι, ποὺ διάσκαλός τους ἦταν ἡ δική τους ἐξυπνάδα.

Μὲ τὸν Ἐμπεδοκλῆ θὰ κλείσομε τὴν ἐπισκόπηση τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς συνείδησης τοποθετημένης μπροστὰ στὸ φαινόμενο τῆς τέχνης. Ὁ ἐξανθρωπισμὸς τῶν ἰδεῶν γιὰ τὴν τέχνη εἶναι γεγονὸς τελειωμένο πιά: ἐπῆγε παράλληλα μὲ τὸ δρόμο ποὺ εἶχαν πάρει στὰ χρόνια ἐκεῖνα ἡ ἴδια ἡ τέχνη καὶ τὰ συναισθήματα ποὺ τὴν παρακολουθοῦσαν. Τώρα μόνο, ὕστερα ἀπὸ τὴ συναισθηματικὴ καὶ ἰδεολογικὴ ζύμωση τῶν τελευταίων ἀρχαϊκῶν χρόνων, παρουσιάστηκε ἡ τέχνη σὰν ἕνα ἀνθρώπινο γεγονὸς γεμᾶτο ἀνεπάρκειες καὶ ἀπορίες· τώρα μόνο εἶναι ἕτοιμο τὸ ἔδαφος γιὰ νὰ προβάλουν οἱ τολμηρὲς ἑρμηνεῖες τοῦ Δημοκρίτου καὶ οἱ θεωρητικὲς ἀναζητήσεις τοῦ Σωκράτη καὶ τοῦ Πλάτωνα γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ὁμορφιᾶς καὶ τῆς τέχνης.

9. ΤΑ ΙΤΡΩΤΑ ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Λίγα μόνο ἀκόμη τεκμήρια θὰ ἐξετάσομε, νεώτερα, γιὰ νὰ ἰδοῦμε καλύτερα τὴ νέα στάση τῶν ἀνθρώπων μέσα στὴ ζωή, αὐτὴ ποὺ χαραχτηρίζει τοὺς μεταρχαϊκοὺς καὶ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους.

Οἱ καλλιτέχνες ἔχουν πάψει πιὰ νὰ ὑπογράφουν μὲ τοὺς χαρούμενους ἐκείνους καὶ γεμάτους αὐτοκεποίθηση στίχους, ποὺ γνωρίσαμε πρωτύτερα. Ὑπογράφουν τώρα πεζά: *Πυθαγόρας Σάμιος ἐποίησε.* Κάποτε — πότε τοὺς ἀρέσει ἀκόμη νὰ πλέξουν μὲ τὴν ὑπογραφή τους ἕνα στίχο, ποὺ ὅμως δὲν λέει ἄλλο παρὰ τ' ὄνομά τους, τὸν πατέρα τους καὶ τὸν τόπο τους: κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ Διὸς τῆς Ὀλυμπίας ὁ ἐξαγνισμένος ἀπὸ τὸ θεαμά του προσκυνητὴς ἐδιάβαζε μόνο: *Φειδίας Χαρμίδου υἱὸς Ἀθηναῖος μ' ἐποίησε.*

Καμμιὰ φορὰ ὡστόσο βρισκόταν ἀκόμη κανένας καλλιτέχνης, νησιώτης βέβαια, ἐραστὴς τῶν λόγων, ποὺ πῶς μποροῦσε νὰ ἱκανοποιηθεῖ μ' ἕνα ὄνομα γυμνό: πῶς νὰ ξεχάσει τὶ ὄμορφο στολίδι ἦταν ἄλλοτε στὶς λέξες τὰ ἐπίθετα; ν' ἀπιστήσει στὴ φύση του, ἦταν ἀνώτερο ἀπὸ τὴ δύναμή του— νὰ προσέξει ὅμως νὰ μὴ γίνει γελοῖος στοὺς νέους, αὐτὸ ναί! μποροῦσε νὰ τὸ κάμει. Σὲ μιὰ βάση λοιπὸν (ἑρμαϊκῆς στήλης;) ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, κατὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, διαβάζομε:

(ΝΘ) *Πύθων Ἑρμῆι ἄγαλμα Ἑρμοστράτο Ἀβδηρίτης*
ἔστησεμ πολλὰς θησάμενος πόληας.
Εὔφρων ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαὴς Πάριος.

Δὲν ἔχει τόση σημασία τὸ ποιὸς ἔβρῆκε τὴ διατύπωση τοῦ τελευταίου στίχου, ὁ ἴδιος ὁ Παριανός, ὁ ὄχι πολὺ διαφορετικὸς Ἀβδηρίτης ἢ κανένας

«πιὸ μυαλωμένος» Ἀθηναῖος στιχουργὸς («ὥστε ἀσυγχρόνιστοι δὲν εἴμεθα θαρρῶ», μπορεῖ νὰ εἶπε στὸ τέλος ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου). Σημαία ἔχει τὸ ὅτι οἱ λέξεις *οὐκ ἀδαὴς* θυμίζουν πολὺ τὸ *εὖ δεδαὼς* τοῦ Εὐπεδοκλέους, ποὺ εἴδαμε. Καὶ ἀκόμη περισσότερη σημασία τὸ γεγονός, ὅτι τὸ *παίνημα* τοῦ τεχνίτη μόνο μὲ τὸ σχῆμα τῆς «λιτότητας» ἐτόλμησε νὰ ἐκφραστεῖ. Τὰ κλασσικὰ χρόνια ἐπιβάλανε τὴ μορφὴ τῆς μετριοφροσύνης καὶ στόν, περισσότερο ἀσυλλόγιστο, νησιώτη.

Μὲ τὴν ἴδια «λιτότητα», μὲ ἐκφράσεις γεμάτες ταπεινοσύνη, ὑποδηλώνει κατὰ τὰ 455 π. Χ. μιὰ ἱέρεια τῆς Δήμητρος τὴν ὑλικὴ ἀξία τοῦ ἀφιερώματός της, δυὸ χρυσῶν στεφάνων:

(Ξ) [Ἀ]ρρήτο τελετῆς πρόπολος σῆς, πότνια Δηοῖ,
καὶ θυγατρὸς προθύρο κόσμον ἄγαλμα τόδε
ἔστησεν στεφάνω Λυσιστράτη· οὐδὲ παρόντων
φείδεται, ἀλλὰ θεοῖς ἄφθονος ἐς δύναμιν.

Δὲν λυπᾶται, λέει ἡ Λυσιστράτη, τὸ ἔχει της, παρά, ὅσο τῆς ἐπιτρέπουν τὰ δυνάματά της, δὲν τσιγκουνεύεται στοὺς θεούς—πόσο ἀλλιώτικα φωνάζουν τὰ ἐπιγράμματα Α—Β.

Ἡ λιτότητα καὶ ἡ μετριοφροσύνη, ποὺ βλέπομε στὰ τεκμήρια αὐτά, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑπάρξουν, ἂν δὲν εἶχε προηγηθεῖ ὁ ἐξανθρωπισμὸς τῶν ὕστερων ἀρχαϊκῶν, ποὺ διαπιστώσαμε ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς διαδοχικὰ στὰ προηγούμενα κεφάλαια (5—8)· στὸ «μυθικὸ» ἔδαφος τῶν προϊμων καὶ ὥριμων ἀρχαϊκῶν χρόνων δὲν μποροῦσαν νὰ βλαστήσουν. Δείχνουν ὅμως κιόλας τὰ νέα τοῦτα τεκμήρια (μαζὶ μὲ ἄλλα γεγονότα), ὅτι θὰ γελιόταν πολὺ ὅποιος ἤθελε φανταστεῖ, πὼς ἡ ἐξέλιξη θὰ προχωροῦσε ἀπὸ τὴ φάση τοῦ ὑστεροαρχαϊκοῦ ἐξανθρωπισμοῦ ε ὐ θ ύ γ ρ α μ μ α στὴν τέλεια ἀποξένωση ἀπὸ τὸ μῦθο, στὴν τελειωτικὴ προσγείωση τῆς τέχνης καὶ τῆς σκέψης. Στὴν πραγματικότητα ἔγινε ἴσα ἴσα τὸ ἀντίθετο: ἡ σοβαρότητα, ἡ ἁπλότητα, ἡ μετριοφροσύνη, ποὺ χαραχτηρίζουν τὰ χρόνια τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ καὶ τὰ πρῶτα κλασσικά, σημαίνουν συνειδητὴ ἀντίδραση ἐνάντια στὴν πρόχειρη καὶ πολὺ βιαστικὴ λύση, ποὺ νόμισαν πὼς βρῆκαν τὰ τελευταῖα ἀρχαϊκὰ χρόνια, τοῦ προβλήματος τῆς σχέσης ἀνθρώπων καὶ θεῶν, καὶ ἐνάντια στοὺς φορεῖς αὐτῆς τῆς λύσης, ποὺ ἦταν πιθανώτατα οἱ πλουτισμένοι ἀπὸ τὶς ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις εὐγενεῖς γεωχτήμονες. Ἔχομε ἀπότομο γύρισμα τῆς σπείρας τῆς ἐξέλιξης σὲ ἄλλη κατεύθυνση· τὰ γνωρίσματα ἐκεῖνα εἶναι σημάδια μιᾶς καινούργιας θρησκευτικότητας καὶ πνευματικότητας, ποὺ ὅμως δὲν εἶναι πισωδρόμισμα, γιατὶ δὲν ἀγνοεῖται πιὰ τώρα ἡ συνείδηση τοῦ ἀτόμου (μεγάλος κίντυνος τοῦτο γιὰ τὴν κλασσικὴ ἰσορροπία, ποὺ καὶ δὲν θὰ κρατήσει περισσότερο ἀπὸ τριάντα χρόνια). Πίσω ἀπὸ τὶς ἁπλὲς αὐτὲς καὶ μετρημένες ἐκφράσεις γιὰ τὴν τέχνη καὶ γιὰ τοὺς τεχνίτες στέκουν ἡ ἀττικὴ

τραγωδία μὲ τὶς ὁρμήνιες της καὶ οἱ μορφὲς τῆς αὐστηρῆς καὶ τῆς κλασσικῆς τέχνης (480—420 π.Χ.).

10. ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Ἐπισκοπήσαμε καμμιὰ ἑκατὸν εἰκοσαριὰ χρόνια τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἂς ποῦμε ἀπὸ τὰ 600 ἕως τὰ 480 π. Χ.—δίχως τὶς παρέκβασες ποὺ ἀναγκαστήκαμε νὰ κάμομε πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ πρὸς τὰ κάτω. Καί, γιὰ νὰ ξαναθυμίσομε λίγο σχηματικὰ τὰ πορίσματα τῆς ἐπισκόπησης, νομίζω πὼς διαπιστώσαμε τὰ ἑξῆς :

Λίγα ἢ ἀμφίβολα εἶναι τὰ τεκμήρια ποὺ φτάνουν ἕως τοὺς πρώϊμους ἀρχαϊκοὺς χρόνους, τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 6ου αἰώνα. Στὰ χρόνια ὅμως τοῦ ὥριμου ἀρχαϊσμοῦ, στὸ δεύτερο τρίτο τοῦ αἰώνα, βλέπομε κυρίαρχη τὴ «μυθικὴ» ψυχικότητα καὶ πνευματικότητα, ποὺ δὲν ἀγνοεῖ τὸν ἄνθρωπο—κάθε ἄλλο—,δὲν ξεχωρίζει ὅμως τὸ ἄτομο, καὶ ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔχει τόσο τρυφερὴ καὶ οἰκεία σχέση μὲ τοὺς θεούς, ὥστε αἰσθάνεται πολὺ σίγουρος μέσα σ' αὐτή. Ἕνα πολὺ παράξενο σμίξιμο τοῦ δαιμονικοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπινου θερμαίνει ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὴ σχέση αὐτὴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆς δίνει ὡστόσο ἀπόκοσμη ὄψη. Οἱ εἰδικὲς ἔκφρασες τῆς σχέσης αὐτῆς εἶναι γιὰ τὴν ὁμορφιὰ τοῦ ἔργου τῆς τέχνης τὸ *περικαλλὲς* ἢ *καλὸν ἄγαλμα*, γιὰ τὴν ἀξία τοῦ τεχνίτη ἡ *σοφία* καὶ τὸ ρητὸ ὀνομάτισμα τοῦ θεϊκοῦ του δασκάλου. Στοὺς ὕστερους ἀρχαϊκοὺς χρόνους, στὰ τελευταῖα σαράντα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ Μηδικά, ὁ ἄνθρωπος βγαίνει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ στὸ πρῶτο ἐπίπεδο, τὰ καθαντὸ δικά του αἰσθήματα προβάλλουν ὅλο καὶ πιὸ ζωηρά, ὥσπου στὸ τέλος παθαίνεται μὲ τὴν ὁμορφιά, τὴ χλιδή, τὴ λεπτότητα τοῦ κόσμου ποὺ πλάθει. Ἐκφρασες τῆς νέας αὐτῆς κατάστασης εἶναι τὸ *χαρίεν*, τὸ *ἁβλαόν*, τὸ *δαιδάλεον*, τὸ *τερπνὸν* τῶν ἔργων, τὸ *ἁμεμφὲς* καὶ τὸ φωναχτὸ καμάρι τῶν τεχνιτῶν τους—μὰ καὶ τὰ ξεσυνερίσματά τους καὶ οἱ ἐπίκρισες καὶ οἱ θυμοὶ τῶν ποιητῶν καὶ τῶν φιλοσόφων. Ὁλόκληρον τὸν γοητευτικό, ἀλλὰ καὶ παρδαλὸ καὶ (ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ὑστερωτέρων) ἐλαφρὸν αὐτὸν κόσμο τὸν παραμερίζει τέλος ἡ σοβαρότητα τῶν αὐστηρῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων, ποὺ τόσο συλλογισμένοι ἔσκυψαν ἐπάνω στὴ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου.

*
* *

Τὸ λογικὸ τέρμα μιᾶς προεργασίας γιὰ τὴν πνευματικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαϊκῆς τέχνης θὰ εἶναι νὰ ξαναγυρίσομε στὴν τέχνη τὴν ἴδια καὶ νὰ σχετίσομε τὰ πορίσματά μας μὲ τὸν κόσμο τῆς καθαρῆς μορφῆς (χωρὶς νὰ προδικάσομε τίποτε γιὰ τὸ εἶδος τῆς σχέσης ποὺ θὰ διαπιστώσομε: παραλληλισμὸς ἢ διασταύρωση ἢ αἰτιακὴ ἐξάρτηση ; μόνιμη θέση τῶν δυὸ κόσμων, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τέχνης, ἢ μεταβλητή;). Τοῦτο πρέπει νὰ γίνει ἄλλοτε, μὲ καινούργια καὶ πολυμερέστερη προσπάθεια. Γιατὶ τὰ τεκμήρια, ποὺ συγκεντρώσαμε καὶ ἐξετάσαμε ἐδῶ, εἶναι, σχετικά, λίγα καὶ πολὺ ἄνισα σπαρ-

μένα μέσα στὸ χρόνο καὶ στὸν τόπο· ὥστε ἀποτελοῦν μὲν σίγουρα σημάδια γιὰ τὸ δρόμο μας, ὄχι ὅμως ἀρκετὲς σταθερὲς οὐσίες, ποὺ νὰ τὶς συγκρίνομε μὲ τὰ χεροπιαστὰ γεγονότα τῆς τέχνης· αὐτὰ εἶναι πολὺ πλουσιώτερα, μὲ περίπλοκες καὶ συχνὲς κλείδωσες, ποὺ μποστά τους τὰ πνευματικὰ φαίνονται ἀνησυχητικὰ ἁπλὰ καὶ δίχως δυνατὸ ἀνάγλυφο (τοῦτο ἀφείλεται καὶ στὸ ὅτι δὲν ἐξετάσαμε ἐδῶ καθόλου σχεδὸν τὸ κοινωνικό τους ὑπόστρωμα). Μὰ τὴν ἀπάντηση στὶς ἀπορίες μας δὲν μποροῦμε νὰ τὴν περιμένομε μόνο ἀπὸ καινούργια τεκμήρια «ποὺ θὰ μιλοῦν μόνα τους» γιατὶ κι αὐτὰ ἀκόμη γιὰ νὰ φανερωθοῦν χρειάζονται λιγώτερο τύχη καὶ πολὺ περισσότερο πνευματικὴ ἐργασία δική μας : τέτοια μᾶς ἐκληροδότησε τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ὁ ἀείμνηστος Τσούντας.

Χ. Ι. ΚΑΡΟΥΖΟΣ

Σημείωσες

Δὲν ξέρω καμμιὰ ἐργασία σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μας, συνολικὴ ἢ μερική. Τὸ ἀνταμώνουν κάπου κάπου οἱ ἀκόλουθες μελέτες: W. Börner, Die Künstlerpsychologie im Altertum στὴν Ztschr. f. Aesthetik u. allgem. Kunstwiss. 7 (1912), 82 ἑ. B. Schweitzer, Der bildende Künstler und der Begriff des künstlerischen in der Antike, Heidelberg 1925 (ἀπὸ τὰ N. Heidelb. Jahrb. 1925, 28 ἑ.) Ἴδιον, Zum antiken Künstlerbild στὴν Corolla Curtius, 35 ἑ. (πρβλ. ἴδιον στὸ Handbuch der Archäologie I, München 1939, 370 ἑ.). P. Schaerer, Ἐπιστήμη et τέχνη, étude sur les notions de connaissame et d'art d'Homère à Platon, Macon (Protat) 1930. Ἀπ' αὐτὲς γόνιμες εἶναι προπάντων οἱ ἐξαίρετες μελέτες τοῦ B. Schweitzer. Δὲν μπόρεσα νὰ ἰδῶ τὰ βιβλία : E. Kris—O. Kurz, Die Legende vom Künstler, Wien 1934 (πρβλ. Gnomon 12, 1936, 278 καὶ Rev. Arch. 13, 1939, 173) καὶ A. Kleingünther, Πρῶτος εὑρετής, Philologus Supplem. 26, 1, 1933 (πρβλ. Gnomon 14, 1938, 613 ἑ.), ποὺ ἴσως νὰ περιέχουν κάτι σχετικὸ καὶ μὲ τὸ θέμα μας. — Τὰ ἐπιγραφικὰ τεκμήρια, ποὺ ἀποτελοῦν τὴν πιὸ σίγουρη βάση τῆς ἔρευνας, προσπάθησα νὰ τὰ συγκεντρώσω ὅλα, δὲν εἶμαι ὅμως βέβαιος ὅτι τὸ κατόρθωσα· ἐλπίζω τουλάχιστο νὰ μὴ μοῦ ξέφυγε κανένα πολὺ σπουδαῖο.

Συντομίες (ἐχτὸς ἀπὸ τὶς συνηθισμένες) : D.=Anthologia Lyrica ed. E. Diehl (I² καὶ II). Geffcken=J.Geffcken, Griechische Epigramme 1916. Hiller=F. Hiller v. Gärtringen, Historische griech. Epigramme 1926. Preger=Th. Preger, Inscriptiones graecae metricae ex scriptor. collectae 1891.

Σελ. 535 στ. 4 ἑ. H. Wölfflin, Kunstgeschichtliche Grundbegriffe⁶ (1923), σελ. 246. 254 πρβλ. καὶ σελ. IX.

Σελ. 538 στ. 8 ἑ. E. Buschor Ath. Mitt. 55 (1930), 1,

Σελ. 538 στ. 20 ἑ. Ἀριστόνοθος : E. Pfuhl, Malerei u. Zeichnung d. Griechen I 110 ἑ. Καλλικλέας : Arch. Anz. 48 (1933), 236. Jour. Hell. St. 53 (1933), 283. ....ις : Pfuhl I 134 Mon. Linc. 32 (1927), 306. Εὐθυκαρτίδης : Bull. Corr. Hell. 12 (1888), 463 ἑ. IG XII 5 testim. 1425 O. Kern, Inscr. Graecae (1913) πίν. 6 F. Durrbach, Choix d'inscr. de Délos (1921) I ἀρ. 1.

Σελ. 538 στ. 31 ἑ. A : Overbeck S. Q. ἀρ. 295—301 Preger ἀρ. 53 Geffcken ἀρ. 36 καὶ σελ. XI. Πρβλ. W. v. Massow Ath. Mitt. 41 (1916), 15 ἑ. 117. H. Payne, Necrocorinthia 350 ἑ. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ *κολοσσὸς τελευταῖα* : Ch. Picard Rev. Phil. 59 (1933), 351 ἑ. S. Lauffer Ath. Mitt. 62 (1937), 94. IG XII Supplem. (1939) *σελ.* 91.

Σελ. 539 στ. 5 ἑ. B : IG XII 5 testim. 1425. F. Durrbach, Choix d'inscr. de Délos ἀρ. 3. Πρβλ. W. Déonna, Les Apollons archaiques σελ. 191 ἀρ. 81. A. Gotsmich, Probleme d. frühgr. Plastik σελ. 28 σημ. 39.

Σελ. 539 στ. 19. Γιὰ τὸ «σιμωνίδειο» ἐπίγρ. 106 b (Diehl) ὁ Wilamowitz, Sappho u. Simonides 199 ἑ. ἀπόδειξε, πὼς οἱ στίχοι, ποὺ τονίζουν ζωηρὰ τὴ μεγάλη ὑλικὴ ἀξία τοῦ ἀφιερώματος τοῦ Γέλωνος τῶν Συρακουσῶν, εἶναι ὑστερώτερο πλάσμα.

Σελ. 539 στ. 31. Γ : E. Buschor, Altsamische Standbilder σελ. 12 εἰκ. 17—18.

Σελ. 539 στ. 38 ἑ. Δ—E : Ἡρόδ. 5, 59 ἑ. Preger 80. Πρβλ. Ἀ. Κεραμόπουλο Ἀρχ. Δελτ. 3 (1917), 61 ἑ. Rh. Carpenter Amer. Jour. Phil. 56 (1935), 5 ἑ.

Σελ. 540 στ. 7. F : IG V 1, 231 (πίν. 1) Geffeken 21 A. de Ridder, Bronzes ant. du Louvre II ἀρ. 2918 πίν. 102.

Σελ. 540 στ. 9 ἑ. *ἄγαλμα* : Wilamowitz, Euripides Herakles² (1909) 225. B. Schweitzer, Der bild. Künstler κλπ. 37 σημ. 9 N. Παππαδάκης Ἀρχ. Ἐφημ. 1925, 129 σημ. 2.

Σελ. 541 στ. 23 ἑ. Z : Παυσαν. 10, 14, 5.—Πρβλ. καὶ τὸ ἐπίγρ. τοῦ βωμοῦ τοῦ Διὸς στὴ θρακικὴ Χερσόνησο [Δημοσθ.] Περὶ Ἁλονήσου 39 ἑ. (=Preger 39), ποὺ ὅμως ἡ χρονολογία του δὲν εἶναι γνωστή.

Σελ. 541 στ. 33 ἑ. H : L. Bizard Bull. Corr. Hell. 44 (1920), 227 ἑ. Suppl. Epigr. Gr. I 143 Wilamowitz, Pindaros 155 Hiller ἀρ. 4 IG I³ 472 (σημ.) Χ. Καρούζου, Μουσεῖο Θήβας σελ. 18. Πρβλ. H. Schrader, Die arch. Marmorbildwerke d. Akropolis 34 σημ. 22 (E. Langlotz).

Σελ. 542 στ. 6 ἑ. Θ : C. D. Buck Class. Phil. 4 (1909), 76 ἑ. 437 ἑ. Ἴδιου, Greek Dialects² 196 ἀρ. 35 E. Schwyzer, Dialect. graec. exemp. epigr. ἀρ. 538.

Σελ. 542 στ. 13 ἑ. I : Παυσαν. 5, 24, 3 Inschr. v. Olymp. ἀρ. 252 Geffcken 37 Hiller 13.—Πρβλ. τὸ κομμάτι IG I² 810.

Σελ. 542 στ. 19 ἑ. IA : Ἀγὼν Ὁμ. καὶ Ἡσ. ἔκδ. Allen 260 ἑ. ἔκδ. Wilamowitz (Kleine Texte 137) § 15.—Πρβλ. IG V 1, 1521 καὶ add. σελ. 306.

Σελ. 542 στ. 31 ἑ. IB : IG I² 1012 F. Eichler Oesterr. Jahresh. 16 (1913), 86 ἑ. Πρβλ. H. Payne—G. Young, Arch. marble sculpt. Akrop. 9, 2. A. Rumpf Critica d'Arte 14 (1938), 47.—Τὸ ἐπίγραμμα Πρακτ. Ἀρχ. Ἑτ. 1933, 42 ἑ. διαβάζεται ἀπὸ τὸν J. H. Oliver Hesperia 5 (1936), 230, 1 εἰκ. 4 : *Σῆμα τόδ' εἶμι κρι[τὸν] Τελέφο Ἀφι[δναίο]* («the adjective κριτὸν may refer to the pretentiousness of the marble base»)· μὰ ἡ συμπλήρωση δὲν εἶναι βέβαιη.

Σελ. 542 στ. 38 ἑ. IΓ : Ἐ. Πεζόπουλος Ἀρχ. Ἐφημ. 1937, 538 ἑ.—Βάση Ν. Ὑόρκης : Metrop. Mus. Bull. 20 (1925), 269. A. Rumpf Critica d'Arte 14 (1938), 47 σημ. 57.—*Ἐποίησε=ἔστησε κ. τ. ὅ.*: A. Raubitschek Oesterr. Jahresh. 31 (1938) Beibl. 33 G. Welter Arch. Anz. 1939, 12. Τροιζηνιακὸ ἐπίγραμμα : IG IV 1, 800 A. Wilhelm Bull. Corr. Hell. 29 (1905), 416 Geffcken 58.

Σελ. 543 στ. 7 ἑ. IA : IG XII 8, 398.

Σελ. 543 στ. 13 ἑ. IE : IG I² 982 M. Collignon, Stat. funér. 35 εἰκ. 13. Πρβλ. Wilamowitz, Der Glaube der Hell. II 106, 1 A. Raubitschek Bull. de l'Inst. arch. Bulgare 12 (1938), 146.

Σελ. 543 στ. 18. Τὴν ἔκφραση *μνῆμα καλὸν τὴ βρίσκομε στὴν Ἀθήνα ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ἀλλὰ στὸ ἁπλοϊκὸ ἐπίγραμμα τοῦ τάφου ἑνὸς ὑλοτόμου ἀπὸ τὴ Φρυγία* : A. Wilhelm, Beiträge 35 ἑ. IG I² 1084 (*γιὰ τὸ καὶ ἀπὸ ἄλλες πλευρὲς παράξενο αὐτὸ ἐπίγρ.* βλ. καὶ B. Schweitzer, Studien zur Entstehung d. Porträts bei den Griechen 1940, 24 σημ. 64). Πρβλ. καὶ IG XII Supplem. (1939) σελ. 89.—Στὸ ὄστρακο IG VII 3598 (=P. Wolters—G. Bruns, Das Kabirenheiligtum bei Theben I 77 ἀρ. 356) *ἀπαντοῦμε καὶ ναὸν καλόν.*

Σελ. 544 στ. 17. IF : IG I² 522 Geffcken 2 Graef—Langlotz, Akrop. Vas. II ἀρ. 1348 πίν. 93 J. Kirchner, Imag. Inscr. Attic. πίν. 7, 15.

Σελ. 544 στ. 27 ἑ. IZ : IG XII 5, 147 O. Kern, Inscr. Gr. πίν. 7 Geffcken 29 F. Durrbach, Choix d'inscr. de Délos I 4 Hiller σχόλ. στὸν ἀρ. 48. Πρβλ. A. Gotsmich, Probleme d. frühgr. Plastik 112 ἑ. A. Raubitschek Oesterr. Jahresh 31 (1938) Beibl. 26 ἑ.

Σελ. 544 στ. 32 ἑ *σοφία* : βλ. τὸ Ὁμηρ. Λεξ. τοῦ Ebeling, τὸ Liddel-Scott, τὸ λεξιλόγιο τοῦ Diels, Vorsokratiker⁵ III. Πρβλ. B. Schweitzer, D. bild. Künstler κλπ. 66 ἑ. R. Schaerer, Ἐπιστήμη et τέχνη κλπ. 3 ἑ.

W. Jaeger. Paideia 287 ἑ. C. M. Bowra Amer. Jour. Phil. 59 (1938), 259 ἑ.—*σοφία—μανία ἀγγότερα* : Πλάτ. Ἀπολ. 22 b—d· ὅλος ὁ «Ἴων». Πρβλ. καὶ Γοργία. Παλαμήδους Ἀπολογία 25 (Diels⁵ II 300).—*Γιὰ τὸν ἀριστοτελικὸ ὁρισμό* : B. Schweitzer ὅ. π. π. 68 ἑ.

Σελ. 545 στ. 9 ἑ. «σφραγὶς» Θεόγνιδος : C. M. Bowra, Early Greek Elegists 143 ἑ.

Σελ. 545 στ. 20 ἑ. ΙΙΙ : *ἀπόδοση* J. D. Beazley Jour. Hell. St. 59 (1939), 284.—Βοΐσκος—Ἀθηνᾶς : R. Heidenreich Arch. Anz 1935, 667 ἑ. A. Rumpf Arch. Anz. 1936, 52 ἑ.

Σελ. 546 στ. 1 ἑ. ΙΘ : C. M. Bowra, Greek Lyric Poetry 306.

Σελ. 546 στ. 6 ἑ. Κ : IG² 678. Πρβλ. Hiller v. Gärtringen Hermes 54 (1919), 329 ἑ.

Σελ. 546 στ. 36 ἑ. Στίχοι Σόλωνος : ὁ B. Schweitzer, D. bild-Künstler κλπ. 64 ἑ., *ὑποστηρίζει πὼς οἱ σολωνικὲς λέξες διατυπώνουν μιὰ λεπτὴ ποιοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς ποιητές, ποὺ διδάσκονται ἀπὸ τὶς Μοῦσες τὶς ἴδιες (Μουσέων πάρα διδαχθείς), καὶ στοὺς τεχνίτες, ποὺ μαθαίνουν μόνο ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλον Ἀθηναίης καὶ Ἡφαίστου ἔργα. Νομίζω ὅτι ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ ἀναστενάζεται ἀπὸ ὅλα τὰ τεκμήρια ποὺ μελετοῦμε στὸ κεφάλαιο τοῦτο· πρβλ. καὶ Ἰλ. Ε 49 (....Σκαμάνδριον ἐσθλὸν θηρητῆρα, δίδαξε γὰρ Ἄρτεμις αὐτὴ βάλλειν ἄγρια πάντα...). Βλ. καὶ T. B. L. Webster, Greek art and literat. σελ. VI. Μοῦ φαίνεται ἀπίθανο πὼς τέτοιο ξεχώρισμα σὲ ἄρρελος τῶν ποιητῶν μποροῦσε νὰ γίνει πρὶν ἀπὸ τοὺς σωκρατικοὺς χρόνους.*

Σελ. 547 στ. 8 ἑ. ΚΑ : Ἀθήν. 2, 48 b. Preger 180. Overbeck S. Q. 385—387. Πρβλ. F. v. Lorentz Röm. Mitt. 52 (1937), 211.

Σελ. 547 στ. 22 ἑ. ΚΒ : Overbeck S. Q. 482. Πρβλ. B. Schweitzer, D. bild. Künstler κλπ. 53 ἑ. K. Schefold Philol. Woch. 1937 σελ. 1279 σημ. 4.

Σελ. 547 στ. 34 ἑ. ΚΓ : Πρβλ. B. Schweitzer ὅ. π. π. 67. R. Schaerer, Ἐπιστήμη et τέχνη κλπ. 4.

Σελ. 548 στ. 26 ἑ. *Παράσταση τῆς συμμετοχῆς τῶν θεῶν στὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία* : B. Schweitzer, Zum antiken Künstlerbild στὴν Corolla Curtius 87.

Σελ. 548 στ. 33 ἑ. Ἰλ. Α 188 ἑ. : *ἡ ἑρμηνεία αὐτὴ τῶν δημοτικῶν στίχων εἶναι τοῦ* W. F. Otto, Die Götter Griechenlands 61 ἑ.

Σελ. 549 στ. 15 ἑ. A. Riegl, Spätrömische Kunstindustrie² 405, 1. Πρβλ. καὶ 104, 1.

Σελ. 549 στ. 34 ἑ. ΚΔ : Παυσαν. 5, 25, 8—10 Preger 175 Hiller σχόλ. στὸν ἀρ. 48. Πρβλ. H. Bulle Antike Plastik (Amelung—Festschrift) 48. W. Technau Antike 15 (1940), 282.—*Στὴν κατηγορία τῶν τεκμηρίων*

τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀνήκουν καὶ τὰ κομμάτια IG I³ 691, 764, ἴσως καὶ 805 (ὄχι τὸ IG XII 5, 611 Geffcken 74, πρβλ. Hermes 54, 1919, 332 σημ. 1 καὶ IG XII Supplem σελ. 116)

Σελ. 550 στ. 20 ἑ. ΚΕ : IG I³ 499.

Σελ. 550 στ. 28 ἑ. ΚΓ : IG I³ 495. Πρβλ. A. Raubitschek Bull. Inst. arch. Bulgare 12 (1938), 177.

Σελ. 551 στ. 3 ἑ. ΚΖ : IG I³ 983+Oesterr. Jahresh. 31 (1938) Beibl. 62 ἑ. (A. Raubitschek). Bull. Corr. Hell. 46 (1922), 26 ἑ. πίν. 7. Πρβλ. A. Rumpf Critica d'Arte 14 (1938), 41.

Σελ. 551 στ. 20 ἑ. ΚΗ : IG XII Supplem. (1939) σ. 100 ἀρ. 178.Α. Κεραμόπουλος Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 6 (1931), 457 ἑ. καὶ 7 (1932) 84 ἑ. Hiller v. Gärtringen Phil Woch. 1932 ἀρ. 35/38 (25 Αὐγ.), 77 ἑ.

Σελ. 552 στ. 5 ἑ. Βλέπε ὅσα σημειώνει ὁ Diehl³ στὸ σαπφικὸ ἀπόσπασμα.

Σελ. 553 στ. 5 ἑ. ΚΘ : ἡ ἰδέα καὶ ἡ ἔκφραση, τροποποιημένη, ζοῦν ἀκόμη στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ὅμως ὄχι σὲ κεντρικὰ μέρη· π. χ. Inscr. Creticae I σ. 244 ἀρ. 9 (ἀναθηματική). Ἀρχ. Ἀελτ. 5 (1919), 123 ἑ. (Θεσσαλίας, ἐπιτύμβια).

Σελ. 553 στ. 10 ἑ. Λ : IG I³ 821. A. Wilhelm Oesterr. Jahresh. 2 (1899), 228 ἑ. Geffcken 63. Wilamowitz Sappho u. Simonides 145, 2. Πρβλ. J. F. Crome Ath. Mitt. 60/61 (1935/36), 307.

Σελ. 553 στ.15 ἑ. *χαρίεσσαν ἀμοιβήν*: τὴν ἴδια ἔκφραση ἀπαντοῦμε καὶ στὸ ἐπίγρ. τοῦ χάλκινου Ἀπόλλωνος τοῦ Μαντίκλου (ἀπὸ τὴ Θήβα, ἀρχὲς 7ου αι.) π. χ. E. Schwyzer, Dialect. Graec. exemp. epigr. σχόλ. στὸν ἀρ. 538, καθὼς καὶ σὲ ἐπιγρ. τῶν κορινθιακῶν πινάκων IG IV 212, 213.

Σελ. 553 στ. 25 ἑ. ΛΑ : IG I³ 817. A. Wilhelm, Beiträge 24 ἑ. βλ. καὶ A. Raubitschek, Oesterr. Jahresh. 31 (1938) Beibl. 33.—Πρβλ. *κάλλος ἐ[ραννόν* ;] IG V 1, 219.—Πρβλ. IG VII 3598 (=P. Wolters—G. Bruns, Kabirenheiligtum I 77 ἀρ. 356) : *[σοὶ φέρ]ω Κάβιρε τόνδε τ[ὸν* υ—υ | —υ—υ—υ *πρὸς] ναὸν καλόν*.

Σελ. 554 στ. 9 ἑ. ΛΒ : C. M. Bowra, Greek Lyric Poetry 305 ἑ. Πρβλ. *τὸ ἐραιοῖς προθύροις μὲ τὸ δρόμον ἐραστὸν* τοῦ ΛΑ· σύγκρινε *ἀντίθετα τὸ ἀγλαΐην προθύροις μὲ τὸ ἁπλὸ προθύρου κόσμον* τοῦ Ξ.

Σελ. 554 στ. 19. ΛΓ : (IG I³ 837). W. Peek Hermes 70 (1935), 461 ἑ. J. Kirchner—St. Dow Ath. Mitt. 62 (1937), 1 ἑ. Πρβλ. J. F. Crome Ath. Mitt. 60/61 (1935/36), 305 ἑ.

Σελ. 555 στ. 10 ἑ. ΛΔ : Chr. Blinkenberg, Die Lindische Tempelchronik (Kleine Texte 131) B 88 ἑ. (xv).

Σελ. 555 στ. 17 ἑ. ΛΕ : *ἐδῶ ἴσως ἀνήκει καὶ τὸ κομμάτι* IG I³ 673.

Σελ. 555 στ. 36 ἑ. ΛΓ : Lindische Tempelchronik C 60 ἑ. (XXXI).

Σελ. 556 στ. 1 ἑ. ΑΖ : Geffcken 100 Hiller 33. Πρβλ. E. Reisch, Griech. Weihgeschenke 7. 2. 21 ἑ. 64.

Σελ. 556 στ. 20 ἑ. ΑΗ : πρβλ. F. Dornseiff, Pindars Stil 63.

Σελ. 556 στ. 33 ἑ. ΑΘ : U. v. Wilamowitz Ath. Mitt. 45 (1920), 157 ἑ. H. J. Rose Class Rev. 37 (1923), 162 ἑ. Suppl. Epigr. Gr. I σελ. III ἀρ. 424.

Σελ. 557 στ. 28 ἑ. Πίναξ Τιμωνίδα : Ant. Denkm. I πίν. 8, 13 E. Pfuhl, Malerei u. Zeichnung d. Griechen III εἰκ. 182. Πρβλ. Wilamowitz, Euripides Herakles² (1909) 387, 1. H. Payne, Necrocorinthia 104.

Σελ. 557 στ. 31 ἑ. Κύλιξ Ἐξηκίου : J. C. Hoppin Gr. black fig. vas. 102 ἑ. C. V. Louvre III H e pl. 77, 1—3. Πρβλ. Pfuhl ὅ. π. π. II § 748. J. D. Beazley Jour. Hell. St. 52 (1932), 178.—Χαριταῖος : Pfuhl I § 241 Hoppin 75 Beazley 175.—Λυσιάδης : Pfuhl I § 300 Hoppin 166.—Κύλιξ Λούβρου F 66 : E. Pottier, Vases ant. du Louvre II πίν. 68 Beazley 178 καὶ σημ. 21.—Εὔχ(ει)ρος : Clara Rhodos III 34 Beazley 178.—Λὲν λογαριάζω ἀγγεῖα ποὺ οἱ ἐπιγραφές τους εἶναι χ α ρ α γ μ έ ν ε ς, δηλαδὴ τὶς ἔγραψε πιθανώτατα ὁ κάτοχός τους, ὄχι ὁ τεχνίτης : π. χ. IG XII 1, 719 (Ρόδου). P. Kretschmer, Griech. Vaseninschr. 4 σημ. 3 (Θίσβης, πρβλ. Beazley ὅ. π. π. 178 σημ. 21). IG XI 1, 303 (Δοκρίδος, πρβλ. Kretschmer ὅ. π. π. Schwyzer, Dial. Graec. κλπ. ἀρ. 361) κ τ. τ.

Σελ. 558 στ. 1 ἑ. Μ : Παυσαν. 5, 23, 7. IG V 2 σελ 85. Πρβλ. Ἀ. Ἀρβανιτόπουλο Πολέμων 1 (1929), 158 ἑ. G. M. A. Richter Amer. Jour. Arch. 43 (1939), 200 ἑ. K. A. Neugebauer Arch Anz. 53 (1938), 330 ἑ. Ch. Picard Rev. Et. Gr. 52 (1939), 102.

Σελ. 558 στ. 6 ἑ. Εὐθυμίδης : Pfuhl ὅ. π. π. I § 463 ἑ. Ψυκτῆρας Τουρίνου : Pfuhl III εἰκ. 367. Ἀμφορέας Μονάχου 2307 : Pfuhl III εἰκ. 364—365.—Αὐτοθαυμασμὸ ἐκφράζει ἴσως καὶ τὸ ἐπιφώνημα ΟΔΟΡΙ = *ὦ Δοῦρι* τὸ γραμμένο στὴν κύλικα Τριούπη τοῦ Ἐθνικοῦ μας Μουσείου Jour. Hell. St. 10 (1889) πίν. 1, CV Ἀθήνας III IC πίν. 4—5 ζωγραφισμένη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ Δοῦρι (Beazley, Att. Vasennal. 201, 19). Τὰ τεκμήρια τοῦ κεφαλαίου τούτου ἀφαιροῦν, νομίζω, τὴ βάση ἀπὸ τὶς παλιὲς ἀντίρρησες τοῦ K. Ρωμαίου Ἀρχ. Ἐφημ. 1907, 224 ἑ. («εἶναι ἀπίθανον ὅτι τὴν προσαγόρευσιν ταύτην μετὰ τῆς κύλικος ἔγραψεν ὁ Δοῦρις, ἐπειδὴ τὸ νὰ χαιρετίσῃ ἑαυτὸν θὰ ἦτό τις εὐτελὴς αὐτοθαυμασμός, εἰς ὃν δὲν δικαιούμεθα νὰ καταδικάσωμεν τὸν παλαιὸν τεχνίτην»).

Σελ. 558 στ. 24 ἑ. ΜΑ : IG XII 5, 216 Geffcken 33.

Σελ. 558 στ. 33 ἑ. ΜΒ : IG XII 3, 1075 Geffcken 19 O. Kern, Inscr. Gr. πίν. 4. Πρβλ. Suppl. Epigr. Gr. III 135 ἀρ. 738. Pauly—Wissowa—Kroll R. E. λ. Melos (29, 1 σελ. 584 ἑ. W. Zschietzschmann). IG XII

Suppl. (1939) σελ. 91 καὶ 211.—Ἐδῶ ἀνήκει ἴσως καὶ τὸ IG I² 979 ; Σελ. 559 στ. 4 ἐ. *μωμεῖσθαι — μιμεῖσθαι* : δὲν εἶναι ἐξακριβωμένη ἡ χρονολογία οὔτε τοῦ ἐπιγράμματος τῶν «ἔργων» τοῦ Ἀπολλοδώρου (*μωμήσεταί τις μᾶλλον ἢ μιμήσεται* Ἰλούτ. πότερον Ἀθην. κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι 346a = Overbeck S. Q. 1645 Preger 193 Recueil Milliet I 194) οὔτε τῶν Θεογνιδείων στίχων 369 ἐ (*μωμεῦνται δέ με πολλοί, ὁμῶς κακοὶ ἠδὲ καὶ ἐσθλοί· μιμεῖσθαι δ' οὐδεὶς τῶν ἀσόφων δύναται*). Πρβλ. ὅσα παράλληλα σημειώνουν οἱ Nachstädt—Sieveking—Titchener στὴν ἔκδ. τοῦ Πλουτάρχου (1935) καί : Παλ. Ἀνθολ. XVI 84 (= Overbeck 379 Rec. Milliet 66) καὶ «Σιμωνίδου» 154 D. (= Overbeck 1971 Rec. Milliet 68).

Σελ. 559 στ. 10 ἐ. ΜΓ : IG VII 3225. XII 5 testim. 1426. Geffcken 66. Χρονολογία : J. D. Beazley, Lewes House Gems σελ. 22. Χ. Καροῦζος Bull. Corr. Hell. 42 (1938), 101.

Σελ. 559 στ. 17 ἐ. ΜΔ : Α. Ἀοβαντόπουλος Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, 135 ἐ. Πρβλ. Α. Κεραμοπούλου, Ἔκθεσις περὶ τῶν ἔργων τῶν ὑποψηφίων καθηγητῶν εἰς τὴν κενὴν α' ἕδραν τῆς Ἀρχαιολογίας (Ἀθῆναι 1926) 21 ἐ.—Στὴν κατηγορία τῶν τεκμηρίων ποὺ τονίζουν τὸ «*θέας ἄξιον*» τοῦ μνημείου πρέπει ἴσως νὰ τοποθετηθεῖ καὶ τὸ IG VII 1670 (*πρβλ* W. Peek Hermes 72, 1937, 233). Βλ. καὶ A. Wilhelm, Beiträge 15 ἐ.

Σελ. 559 στ. 28 ἐ. ΜΕ : Παυσαν. 6, 10, 5 (μὲ τὰ σχόλ. τῶν Hitzig—Blümner II B σελ. 583). Preger 174. Πρβλ. H. Brunn, Gesch. d. Griech. Künstler² I 61.—Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονευτεῖ μιὰ διήγηση τοῦ Πορφυρίου, Περὶ ἀποχῆς ἀπὸ τῶν ἐμψύχων 2, 18, γιὰ τὸν Αἰσχύλο : *τὸν γοῦν Αἰσχύλον φασὶ τῶν Δελφῶν ἀξιούντων εἰς τὸν θεὸν γράψαι παιᾶνα εἰπεῖν, ὅτι βέλτιστα Τυννίχωι πεποίηται· παραβαλλόμενον δὲ τὸν αὑτοῦ πρὸς τὸν ἐκείνου ταὐτὸν πείσεσθαι τοῖς ἀγάλμασι τοῖς καινοῖς πρὸς τὰ ἀρχαῖα· ταῦτα γὰρ καίπερ ἁπλῶς πεποιημένα θεῖα νομίζεσθαι, τὰ δὲ καινὰ περιέργως εἰργασμένα θαυμάζεσθαι μέν, θείου δὲ δόξαν ἧττον ἔχειν* (Wilamovitz Aeschyli Tragoediae ed. maj. 16, 46. Πρβλ. A. J. B. Wace, An approach to greek sculpture 51, 1). Ἡ σημασία τοῦ ἀνεκδότου θὰ ἦταν μεγάλη, ἂν μποροῦσαμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὰ λόγια τοῦ Αἰσχύλου. Ὁ Wilamowitz θεωρεῖ πηγὴ τοῦ Πορφυρίου κ' ἐδῶ τὸ Θεόφραστο· μὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ συγγένεια τῆς διήγησης τοῦ Πορφυρίου μὲ τὰ λόγια τοῦ Παυσανία 2, 4, 5, γιὰ τὰ ἀγάλματα τοῦ Δαιδάλου : *Δαίδαλος δὲ ὁπόσα εἰργάσατο, ἀτοπώτερα μέν ἐστιν ἐς τὴν ὄψιν, ἐπιπρέπει δὲ ὅμως· τι καὶ ἔνθεον τούτοις* (γι' αὐτὰ βλ. Schweitzer, D. bild. Künstler 81).

Σελ. 560 στ. 32 ἐ. MF : Kaibel, Epigr. gr. ex lapid. conl. 742 Samml. griech.Dialektinsch. 1537 Geffcken 28.

Σελ. 560 στ. 37 ἐ. MZ : IG XII 1, 737 Geffcken 17 C. D. Buck,

Gr. dial.² 251, 93. Πρβλ. C. M. Bowra, Early gr. elegists 175.

Σελ. 561 στ. 5 ἐ. στήλη : πρβλ. Ἰλ. Ν 437.

Σελ. 561 στ. 17 ἐ. ΜΗ: IG XII 9, 285 Suppl. Epigr. Gr. I 107, 409 W. Peek, Philologus 87 (1938), 229.

Σελ. 561 στ. 27 ἐ. ἀκάμαντες : Wilamowitz, D. Glaube d. Hell. I 315, 2.

Σελ. 561 στ. 38 ἐ. ΜΘ: Διογέν. Λαέρτ. 1, 89 Ἀγὼν Ὁμ. καὶ Ἡσ. 260 ἐ. (§ 15) Preger 233 B. Snell, Die Sieben Weisen (Heimeran, 1938) 36 ἐ. Πρβλ. W. Smid—O. Stählin, Gesch d. griech. Lit. (1929) 225, 3. E. Dutoit, Le thème de l'adynaton dans la poécie ant. (Paris 1936) 36 ἐ. C. M. Bowra, Early gr. elegists 174 ἐ.—Οἱ μεταβολὲς τοῦ πνευματικοῦ περιεχόμενου καὶ τοῦ χρώματος τῆς ἔκφρασης σῆμα ἢ μνῆμα ἀθάνατον στοὺς κλασσικοὺς χρόνους κι ἀργότερα πρέπει νὰ μελετηθοῦν χωριστὰ (ἂς σημειωθεῖ μονάχα ἐδῶ ὁ ἰδιαίτερος ἐξευγενισμὸς τῆς ἔννοιας ἀθάνατον σῆμα στὸ ἐπίγραμμα τῶν Ἀθηναίων γιὰ τοὺς νεκροὺς τῆς Ποτείδαιας τοῦ 432 π. Χ. IG I² 945 Hiller 53, ποὺ μὲ τὴ λεπτότητα τῆς ποίησής του φέρνει στὸ νοῦ τὸν Εὐριπίδη).—Πολὺ χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ὅτι οἱ ὑστερώτεροι χρόνοι τῆς ἀρχαιότητας τονίζουν τὸ φθαρτὸ τοῦ ὑλικοῦ μνημείου π. χ. Preger 133 (χαλκὸς ἐμῆς χειρὸς πολλὸν ἀφαυρότερος) καὶ 166 (γηράσκει καὶ χαλκὸς ὑπὸ χρόνου κλπ. τήκει καὶ πέραν ὁ πολὺς χρόνος κλπ.)

Σελ. 562 στ. 15 ἐ. Ν : πρβλ. C. M. Bowra, Greek lyric poetry 399 ἐ. B. Snell ὅ. π. π. 175.

Σελ. 563 στ. 18 ἐ. σκόλιο στὸ Σκόπα: πρβλ. B. Schweitzer, Xenokrates von Athen 14, 2. P. Wolters Münchn. Jahrb. d. bild. Kunst, N. F. 11 (1934) 11. W. Jäger, Paideia 12.

Σελ. 563 στ. 31 ἐ. ΝΒ : πρβλ. ὅσα σημειώνει στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Bergk (καὶ ὁ Diehl² στὸ ἀπ. 11) καὶ R. Heidenreich Arch. Anz. 50 (1935) 669, 7.

Σελ. 563 στ. 34 ἐ. ΝΓ : πρβλ. F. Dornseiff, Archaische Mythenerzählung 74. P. M. Schuhl, Platon et l'art de son temps 88 ἐ.—Ἴσως καὶ Πλάτ. Σοφιστ. 248 e.

Σελ. 564 στ. 6 ἐ. ΝΑ : βλ. Wilamowitz, Sappho u. Simonides 149 G. v. Lücken Ath. Mitt. 44 (1919), 122 ἐ. καὶ ὅσα σημειώνονται στὸ W. Smid—O. Stählin, Gesch. d. griech. Lit. I 516, 6.—Ἴσως τὴν ἴδια ἀδυναμία κατηγορεῖ τῆς ζωγραφικῆς καὶ ὁ Αἰσχύλος Ἀγαμ. 241 ἐ. : Ἀργότερα πιὸ κατηγορηματικὸς ὁ Πλάτων Φαῖδρ. 275 d : τὰ ἐκείνης (=ζωγραφίας) ἔκγονα ἕστηκε μὲν ὡς ζῶντα· ἐὰν δ' ἀνέρῃ τι, σεμνῶς πάνυ σιγᾷ.

Σελ. 565 στ. 13 ἐ. ΝΕ : Scholia graeca in Hom. Iliadem ed. G. Dindorfius (Oxonii 1875) II σ. 79.

Σελ. 566 στ. 11 ἑ. Ὁ Ξενοφάνης γιὰ τὸν πολιτισμό : πρβλ. W. Uxkull —Gyllenband, Griech. Kulturentstehungslehren 3 ἑ.

Σελ. 566 στ. 16 ἑ. ΝΖ : πρβλ. H. Gomperz Hermes 58 (1923), 31 ἑ. H. Fränkel Amer. Jour. Phil. 59 (1938), 323 ἑ.

Σελ. 567 στ. 1 ἑ. ΝΗ : βλ. καὶ τοῦ ἴδιου τὸ ἀπ. Α 86 (Diels[5] I 303).

Σελ. 567 στ. 15 ἑ. Γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ Δημοκρίτου στὶς θεωρίες γιὰ τὴ γένεση τοῦ πολιτισμοῦ βλ. W. Uxkull Gyllenband ὅ. π. π. 25 ἑ., τῆς τέχνης εἰδικώτερα B. Schweitzer, Xenokrates v. Athen 22 ἑ.

Σελ. 567 στ. 23 ἑ. Πυθαγόρας : Inschr. v. Olymp. ἀρ. 144. Φειδίας : Παυσαν. 5, 10, 2 Hiller 48 (ἡ ἀνασύσταση τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τέσσερες στίχους, ποὺ δοκίμασε ὁ E. Petersen, Rhythmus 68 καὶ 103, δὲν ἔχει ἀρκετὸ στήριγμα).

Σελ. 567 στ. 35 ἑ. ΝΘ: IG I² 826 (πρβλ. Hesperia 9, 1940, 99 σημ. 6). Πρβλ. Αἰσχύλου Ἑπτὰ (467 π. Χ.) 491 ἑ. : *ὁ σηματουργὸς δ' οὔτις εὐτελὴς ἄρ' ἦν, ὅστις τόδ' ἔργον ὤπασεν πρὸς ἀσπίδι.* —Ἡ συμπλήρωση τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἐπιγρ. IG I² 1021 (*οὐκ ἀνεπ]ιστήμων τόδ' ἐποίει Ἱππό[στρατ]ο(ς) σῆμα*) δὲν εἶναι σίγουρη καὶ σκοντάφτει καὶ σὲ μετρικὲς δυσκολίες· πρβλ. E. Löwy, Inschr. Griech. Bildh. 13. —Ἡ χρονολογία τοῦ Παλ. Ἀνθολ. XVI 84 (=Overbeck S. Q. 379 Recueil Milliet 66) εἶναι ἄγνωστη.

Σελ. 568 στ. 11 ἑ. Ξ : Hesperia 9 (1940), 97 ἑ.

Σελ. 569 στ. 37 ἑ : δοκιμὴ μορφικοῦ παραλληλισμοῦ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς λογοτεχνίας τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων ἀποτελεῖ τὸ βιβλίο τοῦ T. B. L. Webster, Greek art and literature (Oxford 1939).

Χ. Ι. Κ.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΑΣ

Ἡ θλιβερὰ κομματιασμένη παράδοση τοῦ ἐπικουρισμοῦ πλουτίσθηκε, πρὶν ἀπὸ καμιὰ πενηνταριὰ χρόνια, μ' ἕνα πολύτιμο χάρισμα, ποὺ ἡ ἀρχαιολογία ἔκαμε στὴ φιλοσοφία. Τὸ 1884 γάλλοι ἀρχαιολόγοι, οἱ Holleaux καὶ Paris, ἀνακάλυψαν στὴ βορινὴ πλευρὰ τῶν βουνῶν τῆς ἀρχαίας Λυκίας, πάνω στὴν ρεματιὰ τοῦ ποταμοῦ Ξάνθου (Σιτλὲρ Τσάϊ) καὶ στὰ ἐρείπια παλιοῦ συνοικισμοῦ, στὴ θέση Ἀσσὰρ Μαήλ, πολυάριθμα κομμάτια μιᾶς τεράστιας ἐπιγραφῆς ποὺ εἶταν σκαλισμένη στὶς πλάκες μιᾶς στοᾶς, πιθανότατα στὴν ἀγορὰ τῆς μικρῆς πολιτείας Οἰνοάνδας, καὶ ποὺ ὅταν ξεκαθαρίσθηκε ἔφερε στὸ φῶς ὁλόκληρο σύγγραμμα, σωστὴ ἐπιτομὴ εἴτε ἐγχειρίδιο ἐπικουρικῆς φιλοσοφίας, ἔργο ἑνὸς ἐπικούρειου τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων (τέλος τοῦ 2ου αἰῶνα), ποὺ ἀπὸ ὁρισμένες ἐνδείξεις πολιτογραφήθηκε στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸ ὄνομα Διογένης Οἰνοανδέας.

Ἡ μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς πέρασε τ' ἀκόλουθα στάδια. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ διὸ ἑταῖροι τῆς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς τῆς Ἀθήνας, ὁ Diehl κι ὁ Cousin βρῆκαν πολλὲς συμπληρωματικὲς πλάκες, τὸ 1889 ὁ Cousin ἔδωσε μιὰ περιγραφὴ καὶ τὸ 1892 τὴν πρώτη ἔκδοση τῶν ἐπιγραφῶν στὸ Bulletin de Correspondance Hellénique, τόμ. XVI, 1—76. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὁ Hermann Usener μὲ βάση τὴν ἔκδοση αὐτὴ πραγματεύθηκε μὲ μεγάλη ὀξύνοια τ' ἀποσπάσματα, ξεκαθάρισε πολλὰ προβλήματα, ἐπιγραφικὰ κι ἀναγνωστικά, κ' ἔδειξε τὴ σημασία τῆς ἀνακάλυψης σὲ μελέτη, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Rheinisches Museum τόμ. 47. Παρακινημένοι ἀπ' αὐτὸν οἱ αὐστριακοὶ Heberdey καὶ Kalinka ἐρεύνησαν ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν τόπο, βρῆκαν πολλὰ καινούρια κομμάτια, ξαναδιάβασαν τὰ παλιὰ καὶ τὸ 1897 ἔδωσαν, ἐπίσης στὸ BCH XXI σ. 346—443, φωτοτυπίες κ' ἐξακριβωμένες περιγραφὲς τῶν κομματιῶν, ἐξαίρετα συμπληρώματα κ' ἑρμηνευτικά. Τέλος, ἀφοῦ μὲ τὶς συμβολὲς ποὺ ἤρθαν ἀπὸ διάφορες πλευρὲς ὡρίμασε τὸ θέμα, ὁ J. William, τὸ 1907, ἔδωσε στὴν Teubneriana ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς, μὲ καινούρια κατάταξη τῶν κομματιῶν, πολυάριθμα συμπληρώματα, μὲ διεξοδικὸ πρόλογο κι ἄφθονα καὶ διαφωτιστικά, ἴσως λίγο παραδιαφωτιστικὰ ὑπομνήματα. Ἔτσι τὸ μονάκριβο εὕρημα τὸ ἔχομε σὲ μικρό, κομψὸ κ' εὔχρηστο τομίδιο.

Ἡ ἔρευνα προχώρησε ἀπὸ τότε. Ὁ S. Sudhaus λ. χ. στὸ Rh. Mus. LXV σ. 310 κ. ἑ. ἔκαμε μερικὲς ἀξιοπρόσεχτες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις, ἐπίσης οἱ μελέτες τοῦ R. Philippson κι' ἄλλων ἀφίνουν σὲ πολλὰ

Σελ. 566 στ. 11 έ. Ὁ Ξενοφάνης γιὰ τὸν πολιτισμό : πρβλ. W. Uxkull —Gyllenband, Griech. Kulturentstehungslehren 3 έ.

Σελ. 566 στ. 16 έ. NZ : πρβλ. H. Gomperz Hermes 58 (1923), 31 έ. H. Fränkel Amer. Jour. Phil. 59 (1938), 323 έ.

Σελ. 567 στ. 1 έ. NH : βλ. καὶ τοῦ ἴδιου τὸ ἀπ. A 86 (Diels⁵ I 303).

Σελ. 567 στ. 15 έ. Γιὰ τὴν ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ Δημοκρίτου στὶς θεωρίες γιὰ τὴ γένεση τοῦ πολιτισμοῦ βλ. W. Uxkull-Gyllenband ὅ. π. π. 25 έ., τῆς τέχνης εἰδικώτερα B. Schweitzer, Xenokrates v. Athen 22 έ.

Σελ. 567 στ. 23 έ. Πυθαγόρας : Inschr. v. Olymp. ἀρ. 144. Φειδίας : Παυσαν. 5, 10, 2 Hiller 48 (ἡ ἀνασύσταση τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τέσσερες στίχους, ποὺ δοκίμασε ὁ E. Petersen, Rhythmus 68 καὶ 103, δὲν ἔχει ἀρκετὸ στήριγμα).

Σελ. 567 στ. 35 έ. ΝΘ: IG I³ 826 (πρβλ. Hesperia 9, 1940, 99 σημ. 6). Πρβλ. Αἰσχύλου Ἑπτὰ (467 π. Χ.) 491 έ. : ὁ σηματουργὸς δ' οὔτις εὐτελὴς ἄρ' ἦν, ὅστις τόδ' ἔργον ὥτασεν πρὸς ἀσπίδι. —Ἡ συμπλήρωση τοῦ ἀρχαϊκοῦ ἐπιγρ. IG I³ 1021 (οὐκ ἀνεπ]ισήμων τόδ' ἐποίει Ἱππό[στρατ]ο(ς) σῆμα) δὲν εἶναι σίγουρη καὶ σκοντάφτει καὶ σὲ μετρικὲς δυσκολίες· πρβλ. E. Löwy, Inschr. Griech. Bildh. 13. —Ἡ χρονολογία τοῦ Παλ. Ἀνθολ. XVI 84 (=Overbeck S. Q. 379 Recueil Milliet 66) εἶναι ἄγνωστη.

Σελ. 568 στ. 11 έ. Ξ : Hesperia 9 (1940), 97 έ.

Σελ. 569 στ. 37 έ : δοκιμὴ μορφικοῦ παραλληλισμοῦ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν καὶ τῆς λογοτεχνίας τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν καὶ κλασσικῶν χρόνων ἀποτελεῖ τὸ βιβλίο τοῦ T. B. L. Webster, Greek art and literature (Oxford 1939).

Χ. Ι. Κ.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΟΙΝΟΑΝΔΑΣ

Ἡ ὀλιβερὰ κομματιασμένη παράδοση τοῦ ἐπικουρισμοῦ πλουτίσθηκε, πρὶν ἀπὸ καμμιὰ πενηντάρια χρόνια, μ' ἕνα πολύτιμο χάρισμα, ποὺ ἡ ἀρχαιολογία ἔκαμε στὴ φιλοσοφία. Τὸ 1884 γάλλοι ἀρχαιολόγοι, οἱ Holleaux καὶ Paris, ἀνακάλυψαν στὴ βορινὴ πλαγιὰ τῶν βουνῶν τῆς ἀρχαίας Λυκίας, πάνω στὴν ρεματιὰ τοῦ ποταμοῦ Ξάνθου (Σεϊτλὲρ Τσάϊ) καὶ στὰ ἐρείπια παλιοῦ συνοικισμοῦ, στὴ θέση Ἀσσὰρ Μπήλ, πολυάριθμα κομμάτια μιᾶς τεράστιας ἐπιγραφῆς ποὺ εἶταν σκαλισμένη στὶς πλάκες μιᾶς στοᾶς, πιθανότατα στὴν ἀγορὰ τῆς μικρῆς πολιτείας Οἰνοάνδας, καὶ ποὺ ὅταν ξεκαθαρίσθηκε ἔφερε στὸ φῶς ὁλόκληρο σύγγραμμα, σωστὴ ἐπιτομὴ εἴτε ἐγχειρίδιο ἐπικουρικῆς φιλοσοφίας, ἔργο ἑνὸς ἐπικούρειου τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων (τέλος τοῦ 2ου αἰῶνα), ποὺ ἀπὸ ὁρισμένες ἐνδείξεις πολιτογραφήθηκε στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μὲ τὸ ὄνομα Διογένης Οἰνοανδέας.

Ἡ μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς πέρασε τ' ἀκόλουθα στάδια. Τὴν ἑπόμενη χρονιὰ δυὸ ἑταῖροι τῆς γαλλικῆς ἀρχαιολογικῆς σχολῆς τῆς Ἀθήνας, ὁ Diehl κι ὁ Cousin βρῆκαν πολλὲς συμπληρωματικὲς πλάκες, τὸ 1889 ὁ Cousin ἔδωσε μιὰ περιγραφὴ καὶ τὸ 1892 τὴν πρώτη ἔκδοση τῶν ἐπιγραφῶν στὸ Bulletin de Correspondance Hellénique, τόμ. XVI, 1—76. Τὴν ἴδια χρονιὰ ὁ Hermann Usener μὲ βάση τὴν ἔκδοση αὐτὴ πραγματεύθηκε μὲ μεγάλη ὀξύνοια τ' ἀποσπάσματα, ξεκαθάρισε πολλὰ προβλήματα, ἐπιγραφικὰ κι ἀναγνωστικά, κ' ἔδειξε τὴ σημασία τῆς ἀνακάλυψης σὲ μελέτη, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Rheinisches Museum τόμ. 47. Παρακινημένοι ἀπ' αὐτὸν οἱ αὐστριακοὶ Heberdey καὶ Kalinka ἐρεύνησαν ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν τόπο, βρῆκαν πολλὰ καινούρια κομμάτια, ξαναδιάβασαν τὰ παλιὰ καὶ τὸ 1897 ἔδωσαν, ἐπίσης στὸ BCH XXI σ. 346—443, φωτοτυπίες κ' ἐξακριβωμένες περιγραφὲς τῶν κομματιῶν, ἐξαίρετα συμπληρώματα κ' ἑρμηνευτικά. Τέλος, ἀφοῦ μὲ τὶς συμβολὲς ποὺ ἤρθαν ἀπὸ διάφορες πλευρὲς ὡρίμασε τὸ θέμα, ὁ J. William, τὸ 1907, ἔδωσε στὴν Teubneriana ἔκδοση τῆς ἐπιγραφῆς, μὲ καινούρια κατάταξη τῶν κομματιῶν, πολυάριθμα συμπληρώματα, μὲ διεξοδικὸ πρόλογο κι ἄφθονα καὶ διαφωτιστικά, ἴσως λίγο παραδιαφωτιστικὰ ὑπομνήματα. Ἔτσι τὸ μονάκριβο εὕρημα τὸ ἔχομε σὲ μικρό, κομψὸ κ' εὔχρηστο τομίδιο.

Ἡ ἔρευνα προχώρησε ἀπὸ τότε. Ὁ S. Sudhaus λ. χ. στὸ Rh. Mus. LXV σ. 310 κ. έ. ἔκαμε μερικὲς ἀξιοπρόσεχτες παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις, ἐπίσης οἱ μελέτες τοῦ R. Philippson κ' ἄλλων ἀφίνουν σὲ πολλὰ

σημεῖα, ἰδιαίτερα στὴν κατάταξη, ἀνοιχτὰ ζητήματα. Ἡ ἐργασία τοῦ William ὡστόσο εἶναι πραγματικὰ ἀνακουφιστικὴ κι αὐτὴν ἔχω βάση στὴ μελέτη μου καὶ τὶς παραπομπές.

Γιὰ τὰ ἀρχαιολογικά, ἐπιγραφικά, ἀναγνωστικὰ κι ὅμοια προβλήματα, ποὺ θέτει ἡ ἐπιγραφὴ δὲν ἔχω εἰδικότητα, ἴσως καὶ νὰ ξεπερνοῦν τὶς δικές μας τὶς ψυχοφυσικὲς ἱκανότητες. Τὸ πραγματικὰ καταπληκτικὸ μνημεῖο μὲ ἀπασχόλησε σὰν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐκδήλωση, τὸν τελευταῖο καιρὸ μάλιστα μὲ ἀκαταγώνιστη ἕλξη. Ἤθελα νὰ βαθύνω στὸ νόημα καὶ τὴν ψυχικὴ διάθεση τῶν ἀνθρώπων, ποὺ τὸ δημιούργησαν καὶ πιὸ πέρα νὰ ρίξω μιὰ ματιὰ στὴν κοινωνικὴ διάρθρωση, ποὺ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ γεννηθοῦν τέτιες ἀπόψεις εἴτε ὁρισμένοι ἄνθρωποι νὰ στηριχθοῦν σ' αὐτές, καθὼς καὶ στ' ἀντίθετα ρεύματα, ποὺ ἡ ἐπιγραφὴ θέλει νὰ τοὺς στήσει φραγμό.

Γιὰ τὸν καθαρὰ περιγραμμένο αὐτὸ σκοπὸ εἶναι ἀρκετὲς οἱ ἀδιαφιλονίκητες περικοπὲς τῆς σχετικὰ καλοδιατηρημένης, εὐκολοσυμπλήρωτης καὶ στὸ σύνολο ἁπλά, ἴσως λίγο ἁπλοϊκὰ γραμμένης ἐπιγραφῆς. Οὔτε ἡ ὡς τὴν τελευταία ἀκρίβεια ἀποκατάσταση τῆς σειρᾶς τῶν κομματιῶν ἔχει ἀποκλειστικὴ σημασία γιὰ ἕνα τέτοιο ἀντίκρισμα, ἀφοῦ κάθε ἔκδοση εἶναι περιστασιακὰ συμπτωματική, ποὺ πίσω της ξεχωρίζομε τὴ διανοητικὴ σειρά.

***

Προσπαθῶ πρῶτα ν' ἀποκαταστήσω τὸ διανοητικὸ κόσμο τοῦ συγγραφέα της.

1. Αἰτία τῆς γραφῆς. Μιὰ πνευματικὴ παραζάλη, ἡ «ψευδοδοξία», ὅπως τὴν ὀνομάζει, σὰν ἐπιδημία καὶ κολλητικὴ ἀρρώστια μαστίζει τὴν ἐποχή:

«Ἐπεὶ δὲ ὡς προεῖπα, οἱ πλεῖστοι καθάπερ ἐν λοιμῷ τῇ περὶ τῶν πραγμάτων ψευδολογία νοσοῦσι κοινῶς» 2, 4, 3—7.

Κι ὁ ἀριθμὸς τῶν πειραγμένων περισσεύει, μέρα μὲ τὴ μέρα: «γείνονται δὲ καὶ πλείονες—διὰ γὰρ τὸν ἀλλήλων ζῆλον ἄλλος ἐξ ἄλλου λαμβάνει τὴν νόσον ὡς τὰ πρόβατα» 9—13.

Ἕνας ἡλικιωμένος ἄνθρωπος λοιπόν, καθηγητὴς πιθανότατα τῆς φιλοσοφίας, βλέποντας τὸ κακό, σοφίσθηκε μέτρο δραστικότερο ἀπὸ τὴ συνηθισμένη διδασκαλία ἢ νουθεσία:

«Εἰ μὲν εἷς μόνος ἢ δυ' ἢ τρεῖς ἢ τέτταρες ἢ πέντε ἢ ἓξ ἢ ὅσους, ἄνθρωπε, βούλει, τῶν τοσούτων εἶναι πλείονας, μὴ πάνυ δὲ πολλούς, διέκειντο κακῶς, κἂν καθ' ἕνα ἐκκαλούμενος πάντα παρ' ἐμαυτὸν ἔπραττον εἰς συμβουλίαν τὴν ἀρίστην» 2, 2, 5 κ. ἑ.: τὸ μέσο τῆς ὁμαδικῆς δημόσιας διδασκαλίας, νὰ χαράξει δηλαδὴ στὶς πλάκες μιᾶς στοᾶς, ποὺ βρίσκονταν χωρὶς ἄλλο στὴν ἀγορὰ καὶ σὲ περίοπτη θέση, τὰ σωτήρια διδάγματα τῆς ἐπικουρικῆς σοφίας:

«ἠθέλησα τῇ στοᾷ ταύτῃ καταχρησάμενος ἐν κοινῷ τὰ τῆς σωτηρίας προθεῖναι φάρμακα» 2, 5, 12 κ. ἑ.

Ἡ γραφὴ ἀποβλέπει πρώτιστα στοὺς φύσει δεχτικοὺς (ἀπὸ εὐνοϊκὴ διάταξη τοῦ ἀτόμου πέρα τους, βοηθεῖν ἤδη τοῖς «εὐσυγκρίτοις»), στοὺς πολίτες γενικὰ κι αὐτοὺς ποὺ ζοῦν τώρα κ' ἐκείνους ποὺ θὰ ἔρθουν ὕστερα, χωρὶς διάκριση ὅμως καὶ στοὺς ξένους ποὺ ἐπισκέπτονται τὴν πόλη, ἀφοῦ στὴ στενὴ αὐτὴ γῆ μας καὶ γι' ἀνθρώπους μὲ κάπως πλατύτερη ἀντίληψη ἡ ἔννοια τοῦ ξένου δὲν ἔχει νόημα:

«Τήνδε μὲν γὰρ τὴν γραφὴν οὐχ ἡμῶν αὐτῶν ἕνεκα, ὦ πολεῖται, κατεσκευασάμεθα συμφέρουσαν ὑμεῖν ἐπὶ προσώδῳ τ' οὖσαν τοῦ λόγου καταξία ἐνταῦθα» 13, 3, 4—13.

«Δίκαιον δ' ἐστὶ καὶ τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἐσομένοις βοηθῆσαι—κακεῖνοι γὰρ εἰσιν ἡμέτεροι καὶ εἰ μὴ γεγόνασι πω—πρὸς δὲ δὴ φιλάνθρωπον καὶ τοῖς παραγενομένοις ἐπικουρεῖν ξένοις» 2, 4, 13 κ. ἑ.

«Πᾶσι τοῖς ἐνταῦθα οὖσι... καὶ διὰ τοὺς καλουμένους μὲν ξένους, οὐ μήν γε ὄντας· καθ' ἑκάστην μὲν γὰρ ἀποκοπὴν τῆς γῆς ἄλλων ἄλλη πατρίς ἐστιν, κατὰ δὲ τὴν ὅλην περιοχὴν τοῦδε τοῦ κόσμου μία πάντων πατρίς ἐστιν ἡ πᾶσα γῆ καὶ εἷς ὁ κόσμος οἶκος» 14, 1, 9κ. ἑ.

Ἡ πέτρα θὰ διδάσκει κι ὅταν ὁ ἴδιος λείπει εἴτε ἀπὸ ἀρρώστια καὶ γηρατειὰ θὰ εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ μείνει σπίτι του:

«καὶ ταῦτα δὴ ἐσκευωρούμεθα τούτων γε ἕνεκεν ὅπως ἢ καὶ τὸ οἴκοι καθημένους ἡμᾶς τὰ φιλοσοφίας ἀγαθὰ προθέσθαι» 24, 1, 2 κ. ἑ.

Εἶναι μιὰ ὑποχρέωση, μάλιστα τώρα ποὺ ἔφθασε πρὸς τὸ τέρμα τῆς ζωῆς, λειτουργία ἀνταξία ἑνὸς ἐπικούρειου, ποὺ θὰ τὸν κάμει νὰ βγεῖ ἀπ' τὴ ζωὴ μ' ἕνα εὔθυμο ὕμνο (μετὰ καλοῦ παιᾶνος) γιατὶ ὁλοκλήρωσε τὶς χαρὲς τῆς ζωῆς μὲ μιὰ χρηστὴ πράξη.

«Ἐπὶ δυσμαῖς γὰρ ἤδη τοῦ βίου καθεστηκότες διὰ τὸ γῆρας καὶ ὅσον οὔπω μέλλοντας ἀναλύειν ἐκ τοῦ ζῆν μετὰ καλοῦ παιᾶνος περὶ τοῦ τῶν ὅλων ἡδέων πληρώματος ἠθελήσαμεν, ἵνα μὴ παραληφθῶμεν βοηθεῖν ἤδη τοῖς εὐσυγκρίτοις» 2, 2, 7 κ ἑ.

2. Τὰ τῆς σωτηρίας φάρμακα. Τὸ μέσο τῆς θεραπείας εἶναι ἡ στεροῦτη ἐπικουρικὴ συνταγή: λύτρωση ἀπὸ τὸ φόβο τῶν θεῶν (δεισιδαιμονίες), τοῦ θανάτου, σωματικῶν πόνων καὶ ψυχικῶν θλίψεων, ἀπὸ πόθους ποὺ ξεπερνοῦν τὸ φυσικὸ μέτρο:

«ἐν κοινῷ τὰ τῆς σωτηρίας προθεῖναι φάρμακα... τοὺς γὰρ ματαίως κατέχοντας ἡμᾶς φόβους ἐπιλυσάμεθα, τῶν δὲ λυπῶν τὰς μέν γε πως ἐξεκόψαμεν εἰς τέλειον, τὰς δὲ φυσικὰς εἰς μικρὸν κομιδῇ συνεστείλαμεν, ἐλαχίσταις αὐτῶν τὸ μέγεθος ποιήσαντες» 2, 3, 14 κ. ἑ

«τὰ οὖν ὀχλοῦντα τίνα ἐστίν; φόβοι μὲν εἰσιν ὁ μὲν ἐκ θεῶν ὁ δ' ἀπὸ θανάτου, ὁ δ' ἀπὸ ἀλγηδόνων, πρὸς δὲ τούτοις ἐπιθυμία πολὺ τοὺς φυσι-

κοὺς ὅρους ἐκτρέχουσα· καὶ γὰρ ρίζαι κακῶν εἰσὶν αὗται, κἂν ταύτας ὑποτέμωμεν, οὐδὲν τῶν κακῶν ἡμῖν ὑποφύσεται» 19, 1, 14 κ. ἑ.

Συνέπεια τοῦ διαφωτισμοῦ αὐτοῦ θὰ εἶναι ἡ ψυχικὴ γαλήνη, ἡ περίφημη ἐπικουρικὴ ἀταραξία, ποὺ εἶναι ὁ ὅρος τῆς ἀληθινῆς ἡδονῆς κ' ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ *πραγματικὰ* ἀνθρώπινου ποὺ ἔχομε μέσα μας.

Οἱ φόβοι. Οἱ ταραχὲς ποὺ δηλητηριάζουν τὴ ζωὴ ἀφορμὴ ἔχουν τὴν ἀμάθεια: στραβὲς ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς θεούς, γιὰ τὴν αὐθαίρετη ἐπέμβασή τους στὴ λειτουργία τοῦ κόσμου (μοῖρα, μαντική) ποὺ ἔχουν πηγὴ τὴν παρερμηνεία μετεωρολογικῶν καὶ οὐρανίων φαινομένων, τῆς ἀρχῆς τῶν ἐμψύχων καὶ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς δημιουργίας τοῦ πολιτισμοῦ, τὴν πίστη στὴ μετὰ θάνατο ζωὴ τῆς ψυχῆς καὶ τὶς τύχες της, τὶς προκαταλήψεις γιὰ τὸ θάνατο, τὶς ἀρρώστιες, τὰ γηρατειά, ἀτυχήματα, θλίψεις καὶ τὴ στραβὴ ἐκτίμηση τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς.

Ἡ φυσιολογία. Ἀπὸ τὴν πληγὴ αὐτὴ λυτρώνει τὸν ἄνθρωπο ἡ σωστὴ γνώση, ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη, ἡ φυσιολογία, ἡ ἰωνικὴ δηλαδὴ φυσικὴ ὅπως ὁλοκληρώθηκε ἀπὸ τὸν Ἐπίκουρο.

Ἡ πολεμικὴ λοιπὸν στὶς δεισιδαιμονίες ἐπιβάλλει τὴν ἔκθεση τῆς ἐπικουρικῆς φυσικῆς τόσο στὶς βασικές της ἀρχὲς ὅσο καὶ στὴ μεθοδικὴ θεμελίωση.

Οἱ διαβάλλοντες τὴν φυσιολογίαν. Ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία δὲ βρίσκεται σὲ καλὲς σχέσεις μὲ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη. Ὁ Σωκράτης ἀρνήθηκε τὴ χρησιμότητά της, ἄλλοι, ποὺ σκιάζονται νὰ τὰ βάλουν φανερὰ μὲ τὴ φυσιολογία, βρίσκουν τὸ πρόσχημα πὼς τὰ πράματα εἶναι ἀκατάληπτα. Γιὰ ἀντιπρόσωπους τῆς δοξασίας αὐτῆς παρουσιάζει τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τοὺς Περιπατητικούς.

«τινὲς τῶν φιλοσόφων καὶ μάλιστα οἱ περὶ Σωκράτην, τὸ δὲ φυσιολογεῖν καὶ τὰ μετέωρα πολυπραγμονεῖν περιττόν φασιν εἶναι» 3.

«ἄντικρυς οὐ... φυσιολογίαν,.. αἰσχυνόμενοι τοῦθ' ὁμολογῆσαι, ἑτέρῳ δέ τινι σχήματι· ὅταν γὰρ ἀκατάληπτα φάσκωσιν εἶναι τὰ πράγματα, τί ἄλλο φασίν, ἢ ὅτι μὴ δεῖ φυσιολογεῖν ἡμᾶς; Ἀριστοτέλης οὖν καὶ οἱ τὸν αὐτὸν ἐμβαίνοντες περίπατον οὐδὲν ἐπιστητὸν φασιν εἶναι· ῥεῖν γὰρ ἀεὶ τὰ πράγματα καὶ δι' **ὀξύτητα τῆς ῥεύσεως** τὴν ἡμετέραν ἐκφεύγειν ἀντίληψιν» 4, 1, 1 κ. ἑ.

Ἡ συσχέτιση τῆς ἡρακλειτικῆς ροῆς μὲ τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Περίπατο κ' ἡ παραγωγὴ ἑνὸς πατρωνυμικοῦ ἀπὸ τὸ τοπωνυμικὸ γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλῆ (Ἐμπεδοκλῆς ὁ Ἀκράγου 5, 2, 2) κόστισε τοῦ φτωχοῦ Οἰνοανδέα τὴν ἀμετάκλητη καταδίκη σὲ ἀγραμματοσύνη—«Imprudens, γράφει ὁ William, Aristoteli attribuat sententiam Heraclitι» σ. 75—ὅπως τὸ εἶχε ἡ μοῖρα τῶν Ἐπικουρείων. «Περὶ Ἐπικούρου ἀπαιδευσίας» βόϊσε ἡ ἀρχαιότητα. Γιατὶ ὁ δάσκαλος θέλησε νὰ ξαλαφρώσει τὸ μυαλὸ ἀπὸ ἄχρηστες ἢ βλαβερὲς ψευτογνώσεις, ἀπὸ τὴ γνώση ἐκείνου ποὺ δὲν ἀξίζει νὰ γνωσθεῖ. Γιὰ νὰ σώσει τὴν κατάσταση ὁ S. Sudhaus, Rh. Mus.

63 (1910) 310—313 ὑποστήριξε πῶς ἀπὸ παρεξηγημένη συντόμευση μπῆκε τὸ ὄνομα Ἀριστοτέλης ἀντὶ Ἀρκεσίλαος. Ἡ ἀποκατάσταση θὰ ἔδινε ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στὸ ἀπόσπασμα (1), γιατὶ θ' ἀποτελοῦσε μαρτυρία γιὰ τὴν προσπάθεια ποὺ ἔγινε νὰ στηρίξουν τὴ σκέψη στὴν ἡρακλειτικὴ ροὴ καὶ τὴν προσέγγιση ἡρακλειτισμοῦ καὶ σκεπτικισμοῦ, ποὺ τὴ διαπιστώνουν ἀντιλήψεις τοῦ Αἰνησίδημου καὶ τοῦ Σέξτου Ἐμπειρικοῦ. Herr ὀπ. I, 217 κ. ἑ. καθὼς καὶ Πλατ., Θεαίτητος (Ueberweg—Prächter[12], 559, 1). Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πῶς θὰ ἐξοικονομηθεῖ τῆς ὀνομασίας ἡ ἀνωμαλία κ' ἰδιαίτερα τὸ «τὶς τὸν αὐτὸν ἐμβαίνοντας περίπατον», ἡ imprudentia ἢ ignorantia διασώζει τὴ σημαντικότατη γιὰ μᾶς ἀπήχηση ἀπὸ τὴν ἐπίμονη, ξεχασμένη ἀργότερα, πάλη, ποὺ εἶχε ὁ ἐπικουρισμὸς στὴ διαμόρφωση του μὲ τὸν ἀριστοτελισμό. Ὁ ἴδιος ὁ Σταγειρίτης σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς καλές του στιγμὲς ἔγραψε γιὰ τὸν Πλάτωνα: «ἐκ νέου γὰρ συνήθης γενόμενος ταῖς ἡρακλειτείοις δόξαις, ὡς ἁπάντων τῶν αἰσθητῶν ἀεὶ ῥεόντων καὶ ἐπιστήμης περὶ αὐτῶν οὐκ οὔσης». Ὁ Πλάτων, «ξεπερνώντας τὴ σωκρατικὴ στενότητα, υἱοθέτησε τὴν ἡρακλειτικὴ ροὴ γιὰ νὰ ὑποτιμήσει τὰ αἰσθητὰ καὶ τὴν ἐπιστήμη». Ἡ ἡρακλειτικὴ ροὴ λοιπὸν εἶταν ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς μετασωκρατικῆς ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας, ποὺ οἱ κυριότεροι ἀντιπρόσωποί της εἶναι ὁ Πλάτων κι ὁ Ἀριστοτέλης.

Ὁ Διογένης ἀντιθέτει τὴν ἁπλοϊκὴ κι ἁδρὴ ἀντίρρηση:

«ἡμεῖς δὲ τὴν ῥεῦσιν αὐτὴν ὁμολογοῦμεν, οὐ μέντοι καὶ τὸ οὕτως ὀξεῖαν αὐτὴν ὑπάρχειν, ὥστε μηδενὶ χρόνῳ τὴν ἑκάστου φύσιν καταληπτὴν αἰσθήσει εἶναι». 4, 2, 8 κ. ἑ.

Στὴ γνωστὴ ἐπιχειρηματολογία, τὴ συνέπεια τῆς ἡρακλειτοπλατωνικῆς ροῆς: κάτι ποὺ φαίνεται ἄλλοτε ἄσπρο ἄλλοτε μαῦρο δὲ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ καταλάβομε τὴν ἀληθινὴ φύση του, ἀπαντᾶ μὲ τὴν τυπικὴ ἀντίρρηση: πῶς μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γι' ἄσπρο καὶ μαῦρο, ἂν ἀπὸ πρὶν δὲν ξέραμε τί εἶναι ἄσπρο ἢ μαῦρο:

«καὶ γὰρ οὐδ' ἂν ἐκεῖνο εἴσχυσαν εἰπεῖν τῇ δόξῃ τῇδε χρώμενοι τὸ δὴ οἷον φέρουσι, ποτὲ μὲν εἶναι τόδε λευκὸν καὶ τόδε μέλαν, ποτὲ δὲ οὔτε τοῦτο λευκὸν οὔτ' ἐκεῖνο μέλαν, εἰ μὴ πρότερον ἤδεισαν τὴν τοῦ λευκοῦ τε καὶ μέλανος φύσιν» 4, 3, 2—12.

Ποιότητες κ' εἴδωλα. Μὲ τὴ γνωσεολογία σχετίζονται ἐπίσης τὰ ἀποσπ. 6 καὶ 7, ἡ διπλὴ κριτικὴ τοῦ Δημόκριτου καὶ τῶν Στωϊκῶν, ποὺ ἀφορμὴ τῆς ἔδωσε ἡ ἀντίληψη τοῦ ἀτόμου, ποὺ ὅμως σώθηκε κομματιασμένη καὶ δυσκολεύει τὴν κατανόηση καὶ κατάταξη.

Τὸ 6 ὑποστηρίζει τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀπειρία τοῦ κενοῦ (χώρου). Ἡ τελευταία κοινὸς τόπος στὴν ἐπικουρικὴ ἐπιχειρηματολογία ποὺ παρουσιάζεται ὁρμητικὰ στὸ Λουκρήτιο, σχηματοποιημένη στὴ δοξογραφία μὲ τὸ παράδειγμα τοῦ ὁιστοῦ (volabile telum τοῦ Λουκρητίου), ἡ πολεμικὴ τοῦ 6, 2 συνοψίζει πιθανὸν τὴν ἐπανόρθωση ὅπως εἶπε τῆς πλάνης τοῦ Δημοκρίτου:

«Δημόκριτος δὲ ὁ Ἀβδηρείτης εἶπε μὲν ἀτόμους φύσεις καλῶς γε ποιῶν, ἐπεὶ δὲ περὶ αὐτῶν ἐσφάλη τινά, ἐν ταῖς ἡμετέραις δόξαις ἐπισκεφθήσεται» 5, 2, 9 κ. ἑ.

Πολεμάει ἐκεῖνο ποὺ οἱ νεότεροι εἶπαν δεύτερες ποιότητες, τὸ «νόμῳ χροίη, νόμῳ γλυκύ, νόμῳ πικρόν» ποὺ συγκεφαλαιωτικὰ τὸ λέγει «νομιστεί» : 'Η ἀνασκευὴ γίνεται μὲ φτηνὰ μέσα, «ὥστε δὲν εἶναι ἀλήθεια ποὺ μᾶς καίει ἡ φωτιὰ καὶ μᾶς κόβει τὸ μαχαῖρι :»

«ἐσφάλη δ' ἀναξίως ἑαυτοῦ καὶ Δημόκριτος τὰς ἀτόμους μόνας κατ' ἀλήθειαν εἰπὼν ὑπάρχειν ἐν τοῖς οὖσι, τὰ δὲ λοιπὰ νομιστεῖ ἅπαντα. κατὰ γὰρ τὸν σὸν λόγον, ὦ Δημόκριτε, οὔχ ὅπως τὸ ἀληθὲς εὑρεῖν, ἀλλ' οὐδὲ ζῆν δυνησόμεθα, μήτε τὸ πῦρ φυλαττόμενοι μήτε τὴν σφαγήν». 6, 2 2—14.

Τὸ 7 συζητεῖ κι ἀνασκευάζει τὴ στωικὴ ἐπίκριση τοῦ κεντρικοῦ δόγματος τῆς ἐπικουρικῆς ψυχοφυσικῆς, πὼς οἱ ἐντυπώσεις προέρχονται ἀπὸ εἴδωλα : «τὴν αἴσθησιν καὶ τὴν νόησιν γίγνεσθαι εἰδώλων ἔξωθεν προσιόντων» ('Επίκουρος). Τὰ ὁμοιώματα (εἴδωλα, φάσματα) δὲν εἶναι σκιαγραφίες τῆς διάνοιας, ὅπως ἀξιοῦν οἱ Στωικοί. Κοινὸς τόπος τῆς ἀντιλογίας ἡ ὕπαρξη καὶ ἡ φύση τῶν εἰδώλων μὲ ἀντιπαραβολὴ στὰ νοητικὰ σχεδιαγράμματα (ἐννοήματα). «ἐννόημα δ' ἐστὶ φάντασμα διανοίας, οὔτε τι ὂν οὔτε ποιόν, ὡσανεὶ δέ τι ὂν καὶ ὡσανεὶ ποιόν, οἷον ἀποτύπωμα ἴπκου καὶ μὴ παρόντος» (Διογ. Λ. VII, 61). 'Επιχείρημα : ὅ τι ἐνεργεῖ εἶναι σῶμα, ὅπως παραδέχονται καὶ οἱ Στωικοί, ἐνεργεῖ δὲ ἀφοῦ παράγει ἐντυπώσεις (εἰδωλοποιικά).

«κενὰ μὲν οὖν σκιαγραφήματα τῆς διανοίας οὔκ ἐστι τὰ φάσματα, ὡς ἀξιοῦσιν οἱ Στωικοί· καὶ γὰρ εἰ μὲν οὕτως αὐτὰ λέγουσι κενά, ὡς ἔχοντα μὲν σωματικὴν φύσιν, λεπτὴν δὲ ἄκρως καὶ οὐχ ὑπόπτωτον ταῖς αἰσθήσεσι τῇ ἑρμηνείᾳ κέχρηνται κακῇ· σώματα γὰρ τὰ εἰδωλοποιϊκὰ δεῖ καλεῖσθαι καὶ λεπτὰ ὄντα· εἰ δὲ οὕτω κενά, ὡς οὐδ' ὅλως ἔχοντα σωματικὴν φύσιν, ὃ δὴ καὶ μᾶλλον βούλονται, λεγόντων τὸ πρῶτον, πῶς οἷόν τε τὸ κενὸν ἀναζωγραφεῖσθαι, εἰ οὐδ' ἔστιν ; λεπτὴν μὲν ἔχει τὰ δὴ φάσματα τὴν σύγκρισιν καὶ ἐκπεφευγυῖαν τῆς ὄψεως». 7, 1, 4 κ. ἑ.

Η κανονική. Τὰ δυὸ παραπάνω θέματα καθὼς κ' ἡ μεθοδικὴ τῆς μετεωρολογίας εἶναι συντομότατη καὶ στὶς χοντρὲς γραμμὲς περιορισμένη ἐπιτομὴ τῆς ἐπικουρικῆς κανονικῆς (λογικῆς καὶ γνωσιαθεωρίας), ὅπως συνηθίζονται στὶς ἐκλαϊκευτικὲς καὶ προπαγανδιστικὲς ἐκθέσεις, ὅπως τὸ βλέπομε ἀκόμα καὶ στὸ Λουκρήτιο, ἐπειδὴ ὁ φόρτος τῆς διαλεκτικῆς λεπτολογίας δὲν θὰ εἶταν συντελεστικὸς στὸ σκοπὸ ποὺ ἐπεδίωκαν τὰ τέτοια κηρύγματα.

Τὰ πραγμάτων στοιχεῖα. Τὰ ὄντα ἔχουν βάση κάποια στερεὰ κι ἄφθαρτα στοιχεῖα ποὺ μὲ τὶς «συγκρίσεις καὶ διακρίσεις» τους προκαλοῦν τὴ γένεση καὶ τὴ φθορά τους :

«ἃ δὲ πραγμάτων στοιχεῖα προσαγορεύεται ἐξ ἀρχῆς μὲν ὑφεστηκότα καὶ ὄντα ἄφθαρτα, γεννῶντα δὲ τὰ πράγματα, τίνα ἐστίν, παραθήσομεν προδιαλυσάμενοι τὰς ἑτέρων δόξας». 5, 1, 3—10.

Ἡ ἔκθεση τῆς ἐπικουρικῆς ἀτομιστικῆς προετοιμάζεται μὲ μιὰ δοξογραφικὴ πολεμική, ποὺ μόνο μέρος της διατηρήθηκε (τὸ πῦρ τοῦ Ἡράκλειτου, τὸ ὕδωρ τοῦ Θαλῆ, ὁ ἀὴρ τοῦ Διογένη τοῦ Ἀπολλωνιάτη καὶ τοῦ Ἀναξιμένη, τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἐμπεδοκλῆ, οἱ ὁμοιομέρειες τοῦ Ἀναξαγόρα, ἡ ἐλαττωματικὴ ἀτομιστικὴ τοῦ Δημόκριτου), μακρινὴ ἀπήχηση τῆς ἐριστικῆς τῆς σχολῆς ἐναντίον στὶς ξένες δοξασίες καὶ τῶν ἀντιθέσεων μέσα στὴν ἴδια τὴ σχολή, ποὺ τόσο ἔντονα τὶς ζοῦμε στὶς σελίδες τοῦ Λουκρήτιου.

»καὶ Ἡρακλείτου πρῶτον, ἐπεὶ καὶ πρῶτος ἡμῖν τέτακται, κακῶς, Ἡράκλειτε, πῦρ εἶναι στοιχεῖον λέγεις. οὔτε γὰρ ἄφθαρτόν ἐστιν, ἐπεὶ φθειρόμενον ὁρῶμεν αὐτό, οὔτε δύναται γενναῖν τὰ πράγματα». 5, 3, 7—14.

Ὁ Ἡράκλειτος «πρῶτος ἡμεῖν τέτακται» γιατὶ μὲ τὴ θεωρία του τῆς φωτιᾶς καὶ τῆς «ἐκπύρωσης» εἶναι ὁ πάτρονας τῶν ἄσπονδων στωικῶν.

Μετέωρα—σκοπός. Τὰ μετέωρα πολυπραγμονοῦν οἱ ἐπικούρειοι, ἐπειδὴ τὰ οὐράνια καὶ τὰ μετεωρολογικὰ φαινόμενα εἶναι πλούσια πηγὴ φόβων, ἐξάπτουν τὴ φαντασία καὶ δίνουν ἀφορμὴ σὲ ποικιλότατες δεισιδαιμονίες. Μὲ λογικὴ καὶ φυσιοκρατικὴ ἑρμηνεία θέλουν νὰ λυτρώσουν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τὴν πληγὴ αὐτή «εἰ μηδὲν ἡμᾶς αἱ τῶν μετεώρων ὑποψίαι ἠνώχλουν... οὐκ ἂν προσεδεόμεθα φυσιολογίας» (Κύριαι δόξαι 11).

Βασικὴ μεθοδικὴ ἀρχή: «Τὰ ἄδηλα», ὅσα δηλαδὴ γίνονται μακρυὰ ἀπὸ μᾶς καὶ ξεφεύγουν τὸν ἔλεγχό μας (τὸν πειραματισμό), θὰ τὰ ἐξηγήσουμε μὲ ἀναλογίες ἀπ' ἐκεῖνα ποὺ γίνονται γύρω μας, ἀπὸ τὰ προσιτὰ στὴν ἐμπειρία μας» σημεῖο δ' ἐπὶ τῶν ἐν τοῖς μετεώροις συντελουμένων φέρειν τῶν παρ' ἡμῖν τινα φαινομένων, ἃ θεωρεῖται ἢ ὑπάρχει». Ἅμα ἀκολουθεῖ κανεὶς τὴν ἀρχὴ αὐτὴ κι' ἀποφεύγει τὶς τερατολογίες, ἡ συγκεκριμένη λύση δὲν ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία, γιατὶ τὰ «ἄδηλα» σηκώνουν πολλὲς ἑρμηνεῖες: «καὶ κατ' ἄλλους δὲ πλείονας τρόπους τοῦτο δυνατὸν συντελεῖσθαι, ἐάν τις δύναται τὸ σύμφωνον τοῖς φαινομένοις συλλογίζεσθαι» Ἐπιστ. Ἡ 112. Ὁ ἥλιος λ. χ. μπορεῖ νὰ εἶναι μεγαλύτερος ἢ μικρότερος ἢ ἴσος μ' ἐκεῖνο ποὺ φαίνεται. Εἶναι μάλιστα σφάλμα νὰ ἐπιμένει κανεὶς σὲ μιὰ λύση ἀποκλείοντας κάθε ἄλλη. Στὴν περίπτωση αὐτὴ «μανικὸν καὶ οὐ καθηκόντως πράττομεν». «τὸ δ' ἁπλῶς (=ἀπόλυτα) ἀποφαίνεσθαι περὶ τούτων καθῆκόν ἐστι τοῖς τερατεύεσθαί τι πρὸς τοὺς πολλοὺς βουλομένοις» 114, παύομε νὰ κάνομε φυσικὴ καὶ ξεγλιστρᾶμε πάλι στὸ μῦθο: «ἐκ παντὸς ἐκπίπτει φυσιολογήματος, ἐπὶ τὸν μῦθον καταρρεῖ» 87. Ὅτι μὲ λίγα ἔξοδα ξεμπερδεύει ἡ ἐπιγραφή μας:

«ἐρεξῆς, ἐκεῖνο προθέντες, ὅτι τὸν ζητοῦντά τι περὶ τῶν ἀδήλων, ἂν βλέπῃ τοὺς τοῦ δυνατοῦ τρόπους πλείονας, περὶ τοῦδέ τινος μόνου τολμηρὸν καταπροφαίνεσθαι· μάντεως γὰρ μᾶλλόν ἐστιν τὸ τοιοῦτον ἢ ἀνδρὸς σοφοῦ· τὸ μέντοι λέγειν πάντας μὲν ἐνδεχομένους, πιθανώτερον δ' εἶναι τόνδε τοῦδε ὀρθῶς ἔχει». 8, 3, 1—13.

Φύση καὶ κίνηση ἄστρων, ἀνατολὲς καὶ δύσεις, μέγεθος κι ἀπόσταση ἡλίου, ἐξετάζονται κ' ἑρμηνεύονται μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα. Κι αὐτὰ πλαισιώνονται στὴ γενικότερη ἄποψη τοῦ κόσμου : Ἄπειρη ἡ ὕλη μέσα στὸν ἄπειρο χῶρο κ' ἡ συνέπεια της οἱ πολλοὶ κόσμοι, ἀντίθετοι στὴ μακαρισμένη πίστη ἐκείνων, ποὺ νομίζουν πὼς μοναχὰ ἡ γῆ κι ὁ ἐαυτούλης τους ὑπάρχει.

«καταγελῶ καὶ εἰδὼς τοὺς παραδεδομένους ἡμεῖν ὑπὸ σοῦ λόγους τῶν φασκόντων τοὺς περὶ Ἐπίκουρον τὸν κόσμον ἀναιρεῖν... ὅπως μὴ ἄλλοι ὁμοῦ, μόνον τὴν γῆν...» 19, 1—14.

«κατὰ τὸ πλῆθος αἱ ἄτομοι φύσεις καὶ δι' ἃς εἰρήκαμεν αἰτίας ἀσυνέλευστοι τυγχάνουσαι —μετὰ γὰρ αὐτὰς ἄλλαι φύσεις οὐκέτ' εἰσιν κλπ.» 20, 1,13 κ. ἑ.

Μόνο ἡ νηφάλια κ' εὔρωστη ἀντίληψη τῆς πραγματικότητας, ποὺ ξέρει νὰ ἀποφεύγει τὰ σοφιστικὰ τεχνάσματα, τὶς παραπλανήσεις ἀπὸ ἐξωτερικὲς ὁμοιότητες καὶ κοινότητα ὀνομάτων, μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ ἱκανοποιητικὲς λύσεις.

«καὶ πλανωμένων θεραπεία παθῶν' ὅπου φημί, οὖν καὶ ὁ κίνδυνος μέγας καὶ καιρός' ἐνταῦθα δὲ ἐκτρέπεσθαι δὴ τοὺς σοφιστικοὺς λόγους τούτους ὡς ἐπιβούλους καὶ προπηλακιστὰς καὶ ἐξ ὀνομάτων κοινότητος μεμηχανημένους ἐπὶ τῇ τῶν ταλαιπώρων ἀνθρώπων ταραχῇ». 27, 2, 5 κ. ἑ.

Περὶ τῆς ἐν ἀρχῇ κατασάσεως. Ἀφορμὴ γιὰ μυστικὲς ἑρμηνεῖες καὶ δεισιδαιμονίες ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μετέωρα καὶ οὐράνια, εἶναι πολλὰ ἐπίγεια «ἄδηλα» κι αὐτὰ μὲ τὸ δικό τους τρόπο, ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς ζωῆς, ἡ προέλευση τοῦ ἀνθρώπου, στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐξημέρωση του, κατοικία λ. χ., ἐνδυμασία, ὁμιλία, αὐτὰ ποὺ σ' ἕνα περίφημο βιβλίο του μὲ τὸν παραπάνω τίτλο εἶχε πραγματευθεῖ ὁ Πρωταγόρας. Ζῶα κι ἄνθρωποι γεννήθηκαν ἀπὸ τὴν προικισμένη, τὸν παμπάλαιο καιρό, μὲ πολὺ μεγαλύτερη γονιμότητα γῆ κι ἡ ἀνάγκη χρησίμεψε σὰ δάσκαλος γιὰ τὶς ἐπινοήσεις, κάθε ἐπέμβαση θεϊκὴ ἀποκλείεται.

«βρεφώδους... ἐξέβαινον τὰ φῦλα τοῦ ἀνθρώπου, (προδηλοῖ) ὁ παρὼν λόγος' ἐκ δὲ τῆς γῆς φύντες βρεφώδους τόδε τι τῆς ἰσχύος ἐὸν τῇ φύσει... 9.

«... χειμῶνα φεύγοντες εἰς ἐπινόησιν οἰκημάτων ἦλθον διὰ τῶν περιβολῶν ἃς ἐποιοῦντο τοῖς σώμασιν, εἴτε φύλλοις αὐτὰ σκέποντες εἴτε βοτάνοις καὶ δοραῖς ἀναιροῦντες ἤδη τὰ πρόβατα, εἰς ἐνδύμησιν αἰσθητῶν, στρεπτῶν μὲν οὔπω, κασωτῶν δ' ἴσως ἢ ὁποιωνοῦν. Εἶτα δὲ προβαίνων ὁ χρόνος ταῖς ἐπινοίαις αὐτῶν ἢ τῶν μετ' αὐτοὺς ἐνέβαλεν καὶ τὸν ἱστόν' εἰς οὖν οὐδεμίαν τέχνην ὡς οὐδὲ ταύτας, οὔτ' ἄλλον τινὰ θεῶν, οὔτε τὴν Ἀθηνᾶν παραλημπτέον' πάσας γὰρ ἐγέννησαν αἱ χρεῖαι καὶ περιπτώσεις μετὰ τοῦ χρόνου». 10, 1, 1 κ. ἑ.

Ἡ γλῶσσα προῆλθε ἀπὸ αὐθόρμητους φθόγγους. Δὲ θὰ δώσει προσοχὴ στὶς φλυαρίες ποὺ παρουσιάζουν τὸν Ἑρμῆ γιὰ δάσκαλο τῆς ὁμιλίας

κι ἀκόμα λιγότερο στὴ γελοιοδέστατη θεωρία τῶν φιλοσόφων, πὼς ἡ γλῶσσα εἶναι «θέσει», ἐπίνοια σοφοῦ γιὰ νὰ διευκολύνει τὴ συνεννόηση. Μιὰ εὐτράπελη εἰκόνα δείχνει τὸ ἄτοπο τοῦ ἰσχυρισμοῦ:

«καὶ τῶν φθόγγων δὲ ἕνεκεν (λέγω δὲ τῶν τε ὀνομάτων καὶ τῶν ῥημάτων, ὧν ἐποιήσαντο τὰς πρώτας ἀναρθρήσεις οἱ ἀπὸ γῆς φύντες ἄνθρωποι) μήτε τὸν Ἔρωτα παραλαμβάνωμεν εἰς διδασκαλίαν, ὥς φασίν τινες—περιφανὴς γὰρ αὖτη γε ἀδολεσχία—μήτε τῶν φιλοσόφων πιστεύωμεν τοῖς λέγουσι κατὰ θέσιν καὶ διδαχὴν ἐπιτεθῆναι τὰ ὀνόματα τοῖς πράγμασιν, ἵνα αὐτῶν ἔχωσι σημεῖα τῆς πρὸς ἀλλήλους ἕνεκα ῥαδίας ἀποδηλώσεως οἱ ἄνθρωποι. γελοῖον γάρ ἐστι, μᾶλλον δὲ παντὸς γελοίου γελοιότερον πρὸς τῶ καὶ τὸ ἀδύνατον αὐτῶ προσεῖναι, συναγαγεῖν μέν τινα τὰ τοσάδε πλήθη, ἕνα τυγχάνοντα... συναγαγόντα δὲ καθηγεῖσθαι γραμματιστοῦ τρόπον, δοκεῖδός τινος ἀντιλαβόμενον, καὶ ἑκάστου τῶν πραγμάτων θιγγάνοντι ἐπιλέγειν, ὅτι τουτεὶ μὲν καλείσθω λίθος, τουτεὶ δὲ ξύλον, τουτεὶ δὲ ἄνθρωπος» 10, 2, 11 κ. ἑ., 11, 4—14.

Τετρανωμένοι καὶ ἀτράνωτοι φόβοι. Ἀπὸ τοὺς φόβους ποὺ διληρτηριάζουν τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου χειρότεροι ἀπὸ τοὺς «τετρανωμένους», τοὺς ἐξακριβωμένους, ἐκείνους, ποὺ ξέρομε τὴν αἰτία τους, εἶναι οἱ «ἀτράνωτοι», ποὺ δὲν ξέρομε καλὰ τί εἶναι αὐτὸ ποὺ φοβούμαστε καὶ γιατὶ τὸ φοβούμαστε. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκουν αὐτοὶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν πίστη στὴ μοῖρα, στὴν ὕστερα ἀπὸ τὸν θάνατο ζωή, Ἅδη, χθόνιους θεοὺς κλπ. Ἀπ' ὅλο τὸ πλούσιο θέμα τῆς ἐπικουρικῆς πολεμικῆς ἀπομένει ἐδῶ ἰσχνὴ συζήτηση γιὰ τὴν εἱμαρμένη καὶ μαντική, τὴ μετεμψύχωση καὶ γενικότερα τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς καὶ τὴν τύχη της στὸν ἄλλο κόσμο.

Εἱμαρμένη καὶ μαντική. Ἀπὸ τὴν ἐπιχειρηματολογία ἐναντίο τῆς εἱμαρμένης καὶ μαντικῆς μένει τὸ συμπέρασμα: Ὅποιος δὲν πείθεται σ' ὅσα ἀναπτύξαμε κ' ἐπιμένει στὴν πίστη πὼς δὲν μποροῦμε νὰ ξεφύγομε τὴ μοῖρα θὰ ζεῖ σὲ ἀτέλειωτη πλάνη. Ὅποιος ὅμως παραδεχτεῖ τὴ μαντικὴ γιὰ πλάνη κι ἀπάτη θὰ ἰδεῖ πὼς δὲ μένει στήριγμα γιὰ τὴν εἱμαρμένη. 33, 1.

Ἀνάγκη καὶ ἐλευθερία. Ἡ συλλογιστικὴ σειρὰ μὲ μικρὸ πήδημα φέρνει στὴν ἀντίθεση τῆς τυφλῆς μηχανικῆς ἀνάγκης ἀπὸ τὴν εὐθύγραμμη κίνηση τοῦ ἀτόμου, ὅπως δίδαξε ὁ Δημόκριτος, καὶ τῆς ἐλευθερίας ποὺ τὴν ἀσφαλίζει ἡ παρεγκλιτικὴ τοῦ Ἐπίκουρου. Ἡ ἐλευθερία, φαινόμενο φυσικὸ χωρὶς κανένα γνώρισμα μυστικό, στηρίζει τὸ ἀνθρώπινο ἀξίωμα καὶ τὸν καταλογισμὸ τῶν πράξεων.

«ἂν γὰρ τῶ Δημοκρίτου τις χρήσηται λόγω, μηδεμίαν μὲν ἐλευθέραν φάσκων ταῖς ἀτόμοις κείνησιν εἶναι διὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας σύγκρουσιν αὐτῶν, ἔνθεν δὲ φαίνεσθαι κατηναγκασμένως πάντα κινεῖσθαι, φήσομεν πρὸς αὐτόν· οὔκουν οἶδας, ὅστις ποτὲ εἶ, καὶ ἐλευθέραν τινὰ ἐν ταῖς ἀτόμοις

κείνησιν εἶναι, ἣν Δημόκριτος μὲν οὐχ εὗρεν, Ἐπίκουρος δὲ εἰς φῶς ἤγαγεν, παρεγκλιτικὴν ὑπάρχουσαν, ὡς ἐκ τῶν φαινομένων δείκνυσιν· τὸ δὲ μέγιστον· πιστευθείσης γὰρ εἱμαρμένης αἴρεται πᾶσα συνήθεια καὶ ἐπιτίμησις καὶ οὐδὲ τοὺς πονηροὺς». 33, 2, 3 κ. ἑ.

Ἀθανασία ψυχῆς. Ψυχὴ χωρισμένη ἀπὸ τὸ σῶμα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει : «μὴ διαμένειν μονουμένην». Ἡ αἵρεση τῆς πολεμικῆς στρέφεται στούς Στωικούς, ἰδιαίτερα στὴ διδασκαλία τοῦ Χρυσίππου, ποὺ παραδέχονταν, σύμφωνα μὲ τὴ γενικότερη ἀρχὴ τῆς σχολῆς γιὰ τὴ σωματικότητα ὅλων τῶν ὄντων, καὶ τὴν ψυχὴ γιὰ σῶμα, ἄρα «γενετὴ καὶ φθαρτή», τῆς ἀσφάλιζε ὅμως ἀνάλογη μὲ τὴν ποιότητα ἐπιβίωση. «Οὐκ εὐθὺς δὲ τοῦ σώματος ἀπαλλαγεῖσαν φθείρεσθαι, ἀλλ' ἐπιμένειν τινὰς χρόνους καθ' ἑαυτήν· τὴν μὲν τῶν σπουδαίων μέχρι τῆς εἰς πῦρ ἀναλώσεως τῶν πάντων, τὴν δὲ τῶν ἀφρόνων πρὸς ποσούς τινας χρόνους». Ἀριστ. Διδ., Δοξογρ. 471, 18 εἴτε «τὰς δὲ τῶν ἀφρόνων καὶ τῶν ἀλόγων ψυχὰς συναπόλλυσθαι τοῖς σώμασι» Διογ. Λ. VII 157. Κ' ἐδῶ οἱ Στωικοὶ γιὰ νὰ φανοῦν πὼς λὲν κάτι καινούργιο κάνουν τὴν ψυχὴ φθαρτὴ μαζὶ κι ἄφθαρτη, κάτι «ἐξόφθαλμα» ἀπίθανο, προσωρινὴ ἀφθαρσία γιὰ κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἄφθαρτο.

«Οἱ Στωικοὶ δέ, ἐπεὶ καὶ ἐνταῦθα καινότερα λέγειν ἄλλων θέλουσιν ἁπλῶς μὲν ἀφθάρτους οὐ φασὶ τὰς ψυχάς, ἤδη δὲ τὰς μὲν τῶν μετρίων εὐθέως κατὰ τὴν διάκρισιν τοῦ σώματος φθείρεσθαι λέγουσιν, τὰς δὲ τῶν σπουδαίων ἐπιδιαμένειν ἀνδρῶν, καὶ αὐτὰς δὲ φθείρεσθαί ποτε· τὸ μὲν οὖν ἐξοφθάλμως ἀπίθανον αὐτῶν ὁρᾶτε· ὡς γὰρ οὐ τὴν αὐτὴν ἐχόντων δυνατότητα τῶν τε σοφῶν καὶ τῶν μὴ σοφῶν κἂν τῷ λογισμῷ διαφέρωσι, ποιοῦνται τὴν ἀπόφασιν. Θαυμάζω δ' ἐκεῖνο ἐγὼ μᾶλλον τὸ προπετές, πῶς, εἰ ἅπαξ αὐταῖς μή ἐστι δύναμις τοῦ εἶναι δίχα τοῦ σώματος κἂν τὸ μέλλον, χρόνον εἴπωμεν...» 36, 1, 13 κ. ἑ.

Ἡ μετεμψύχωση. Στὴ συνέχεια αὐτὴ δὲ μποροῦσε νὰ μὴ γίνει λόγος γιὰ τὸ κεντρικὸ δόγμα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, τὴ μετεμψύχωση. Στὸ ὅδ ἡ πολεμικὴ στρέφεται ἐναντίο στὸν Ἐμπεδοκλῆ, φαίνεται ὅμως πὼς εἶχε περιλάβει κι ἄλλους κι ἀπὸ τοὺς πρώτους, ὅπως εἶναι φυσικό, τὸν Πυθαγόρα : «Πυθαγόρας οὐ μόνος μαίνεται» 34. Ἡ ἀνασκευὴ γίνεται μὲ τὴν κομψὴ ἐπινόηση τῆς Σχολῆς : ἡ μετάβαση ἀπὸ σῶμα σὲ σῶμα προϋποθέτει καὶ στιγμιαία, ἂς εἶναι, ἀσώματη ὕπαρξη τῆς ψυχῆς. Μὰ τότε τί βασανίζεις τὸν ἑαυτό σου ἢ καλύτερα τὶς κακομοῖρες τὶς ψυχὲς μὲ τὶς ἀτέλειωτες αὐτὲς μετασταθμεύσεις. Ἂν τὶς ἄφηνες νὰ ζοῦν ἀσώματες χωρὶς αὐτὰ τὰ καταναγκαστικὰ ταξίδια, ἡ ψευτιά σου θὰ εἶχε κάποιαν ἀξιοπρέπεια.

«τί μάλιστα ἑαυτῷ παρέχεις πράγματα, μᾶλλον δὲ ἐκείναις σύρων αὐτὰς καὶ μεταβιβάζων εἰς ἕτερον ἐξ ἑτέρου ζῴων καὶ ταῦτα ποιῶν ἀεὶ εἰς τὸν αἰῶνα ἕως ἂν λαμπρύνῃς αὐτὰς καὶ ἐπάρῃς τέλος εἰς θεούς ; ἢ γὰρ ἁπλῶς ἀφθάρτους [χρῆν] τὰς ψυχὰς καθ' ἑαυτὰς ποιεῖν καὶ μὴ εἰς μακρὸν ἐνβαλεῖν

περίπλοων, ἵνα σον τὸ πανέσχατον σεμνότερον ὑπῆρχε τὸ ψεῦσμα· ἢ σοὶ μέν, Ἐπεδόκλεις, ἀπιστήσομεν τὰς μεταβάσεις ταύτας...» 35, 1, 8 κ. ἑ.

Οἱ φαντασίες. Ἀφορμὴ σὲ δεισιδαιμονίες καὶ φόβους δίνουν οἱ ὀπτασίες στὸν ὕπνο καὶ στὸν ξύπνο. Γι αὐτὲς μιλάει τὸ ἀπ. 63, ποὺ μαζὶ μὲ τὸ ἑπόμενο παρωνυμάζονται σὰν ἐπιστολὴ τοῦ συγγραφέα—μιὰ στιγμὴ ὑπόθεσαν γιὰ νεανικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἐπίκουρου τοῦ ἴδιου—στὴ μητέρα του. Φαίνεται πὼς ἐκείνη ἔγραφε πὼς βλέπει ἄσχημα ὄνειρα γιὰ τὸ γιό της κι ἀπ' αὐτὸ παίρνοντας ἀφορμὴ δίνει τὴν ἐξήγηση στὶς ὑπνοφαντασίες. Τόπος κοινός, πρβλ. τὴν περίφημη ἑρμηνεία τοῦ ὁράματος τοῦ Βρούτου ἀπὸ τὸν Κάσσιο, Καισ. 37, ὅσο κι ἂν ἡ ἑρμηνεία δὲν εἶναι γνήσια ἐπικουρική.

Οἱ τέτιες παραστάσεις δίνουν «ταραχὴν μεγίστην» ὅσο κι ἂν στὴν προέλευση τους δὲν διαφέρουν ἀπὸ κεῖνες ποὺ ἔχομε ἀπὸ πραγματικὰ ἀντικείμενα, ἀφοῦ ἔχουν κοινὴ πηγὴ τὰ εἴδωλα, ποὺ δὲν προσπίπτουν στὰ αἰσθητήρια ἄμεσα παρὰ ἐνεργοῦν στὴ διάνοια.

»ταραχὴν μεγίστην αἱ φαντασίαι τῶν ἀπόντων ἐκ τῆς ὄψεως ἐπιβάλλουσι φόβον τὸν μέγιστον, εἰ δὲ συμπαρέσονται, οὐδ' ἐλάχιστον. ἂν δ' εὖ τὴν φύσιν διαθεωρῇς αὐτῶν, ἄντικρύς εἰσι τοιαῦται καὶ μὴ παρόντων οἷαι καὶ παρόντων. ἅπταί γάρ οὐκ οὖσαι, διανοηταὶ δέ, τὴν αὐτήν, ὅσον ἐφ' ἑαυτοῖς ἔχουσι δύναμιν πρὸς τοὺς παρόντας τῇ ὅτε τῶν παρόντων ἐκείνων ὑφειστήκεσαν» 63, 1, 2 κ. ἑ.

Τὰ γηρατειά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ διάφορα ἀτυχήματα, ἀρρώστιες, παθήσεις, ἀκρωτηριασμούς, πηγὴ γιὰ θλίψη εἶναι τὰ γηρατειά. Ἡ ἔκθεση γι' αὐτά, ἀφοῦ πονοῦν τὸν ἴδιο, παίρνει τέτια ἔκταση κι ἀρχίζει μ' ἕνα σὰν εἰσαγωγικὸ προοίμιο, ὥστε ὑπόθεσαν, πὼς πρόκειται γιὰ ἰδιαίτερη πραγματεία: de senectute liber. Τί ἰδέα μπορεῖ νὰ ἔχουν οἱ νέοι γιὰ τὰ γηρατειά. Αὐτὸς θὰ πεῖ τὸ σωστὸ μὲ τὴν πεῖρα ποὺ ἔχει. Πολλοὶ κι ἂν ἀκόμα βρίσκουν παράλογο τὸν ἰσχυρισμό, πὼς ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ φύγη ἀπὸ τὴ ζωὴ ὅταν ἀρχίζουν νὰ τὸν ἀρίνουν οἱ δυνάμεις, κ' οἱ αἰσθήσεις χάνουν τὴν παλιὰ ζωηρότητα, ἂν μάλιστα πάθει καμιὰν ἀμαύρωση ἢ τύφλωση, ἔχουν τὰ γηρατειὰ σὰ μεγάλο κακό. Αὐτὸς ἀντίθετα θέλει νὰ ἀποδείξει πὼς ὄχι μόνο εἶναι ἀνεκτὰ παρὰ ἔχουν καὶ τὶς ἀπολαύσεις τους. Ἀπὸ τὴν ἀποδειχτικὴ ποὺ ἁπλώνονταν σὲ ἀρκετὲς πλάκες καὶ κινούνταν μέσα στὸν κύκλο γνωστῶν ἐπικουρικῶν διανοημάτων ἔμειναν συντρίμμια.

«Πολλάκις, ὦ νέοι, νὴ τὸν Ἡρακλέα καὶ ἠγανάκτησα πρὸς τοὺς οὐδέπω μὲν γεγηρακότας... ἐγὼ δ' ἵνα ἐκ περισσοῦ ἀπαντήσω τοῖς οἰομένοις ὡς ἐξαναχωρεῖν δεῖ ἐκ τοῦ ζῆν... εἰ μὲν γὰρ ἀμαυρώσεις τῶν γερόντων τυφλώσεις λέξειε κλπ.» 68 κ. ἑ.

Οἱ ἀναιροῦντες τοὺς θεούς. Ὅταν λοιπὸν ἐμεῖς φιλοτιμούμαστε νὰ λυτρώσομε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ χαζολογήματα γιὰ Τιτυοὺς καὶ Ταντάλους καὶ βασανιστήρια στὸν ἄλλο κόσμο, οἱ ἐντιμότατοι κύριοι μᾶς συκοφαντοῦν γι ἀθέους.

«περὶ θανάτου λέγοντος καὶ πέπεικάς με καταγελᾶν αὐτοῦ, φοβοῦμαι

γὰρ οὐδὲν διὰ τοὺς Τιτυοὺς καὶ τοὺς Ταντάλους, οὓς ἀναγράφουσιν ἐν Ἅιδου τινές, οὐδὲ φρίττω τὴν μύδησιν ἐνθυμούμενος τὴν τοῦ σώματός γε περ...» 16.

Μὰ κανένας ἐπικούρειος δὲν ἀρνήθηκε τοὺς θεοὺς εἴτε καθαρά, ὅπως ὁ Διαγόρας ὁ Μήλιος, εἴτε περιφραστικά, ὅπως ὁ Πρωταγόρας, παρὰ ἔχουν ξεκαθαρισμένη κ' ὑψηλὴ ἰδέα γι αὐτούς.

«ὡς τοὺς ὁσιωτάτους ὡς ἀσεβεῖς λίαν κατατρέχουσιν, ἵνα δὴ καὶ γένηται δῆλον, ὡς οὐχὶ ἡμεῖς ἀφαιροῦμεν τοὺς θεοὺς ἀλλ' ἕτεροι» 12, 1, 2—7.

Περὶ τέλους. Ἡ φιλοσοφία ζητεῖ νὰ φθάσει τὸ ὕψιστο ἀγαθό, ποὺ ἐπιδιώκει ἡ ἴδια ἡ ἀνθρώπινη φύση, τὴν ἡδονή, ποὺ στὴν ἐπικουρικὴ φρασεολογία σημαίνει τὴν ψυχικὴ γαλήνη ταυτόσημη μὲ τὴν εὐδαιμονία, ποὺ οἱ ἄνθρωποι παραστρατημένοι παῖν νὰ ζητήσουν σὲ πλανερὰ ἀγαθά.

«οὐχ ἵνα οὖν τι τῶν εἰρημένων καὶ ἡμεῖν γένηται, πρὸς τὴν αὐτὴν ὥρμησαμεν πρᾶξιν, ἀλλ' ὅπως εὐδαιμονήσομεν τὸ ἐπιζητούμενον ὑπὸ τῆς φύσεως κτησάμενοι τέλος· τί δ' ἐστὶ τοῦτο, ὅτι τε μήτε πλοῦτος αὐτὸ δύναται παρασχεῖν μήτε δόξα μήτε βασιλεία μηδ' ἀβροδίαιτος βίος καὶ τραπεζῶν πολυτέλεια μήτ' ἀφροδισίων ἐγκελεγμένων ἡδοναὶ μήτ' ἄλλο μηδέν, φιλοσοφία δὲ προσποιεῖ μόνη ;» 23, 1, 8 κ. ἑ.

Ἡ ἀπόδειξη γίνεται μὲ τὴν καθιερωμένη στὴ Σχολὴ ἔκκληση στὸ γνήσιο ἑλληνικὸ ἢ πανανθρώπινο αἴσθημα :

«ἐπεὶ δὲ τὸ πρόβλημα... τί τὸ εὐδαιμονεῖν ἐστι, καὶ οὗ κατὰ τὸ ἔσχατον ἡ φύσις ἡμῶν ὀρέγεται, τὴν μὲν ἡδονὴν φημὶ καὶ νῦν καὶ ἀεὶ πᾶσιν ἔλλησι καὶ βαρβάροις μέγα ἐνβοῶν τῆς ἀρίστης διαγωγῆς ὑπάρχειν τέλος». 25, 2, 3 κ. ἑ.

Ἀρετὴ κ' εὐδαιμονία. Μὲ σαρκασμὸ γίνεται ἡ ἀνασκευὴ τοῦ αἰώνιου ἰσχυρισμοῦ (τοῦ στωικοῦ στὴ μοντερνισμένη αὐτὴ μορφή), πὼς τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ εἶναι ἡ ἀρετὴ εἴτε πὼς ἀρετὴ κ' εὐδαιμονία ταυτίζονται. Ἡ ἀρετὴ εἶναι μέσο γιὰ τὴν εὐδαιμονία, «εὐδαιμονίας ποιητική». Τί τὴ βασανίζετε μὲ τὶς «ἐναλλὰξ» μεταθέσεις.

«εἰ μέν, ὦ ἄνδρες, τὸ μεταξὺ τούτων τε καὶ ἡμῶν προβεβλημένον ἐπίσκεψιν εἶχε, τί τῆς εὐδαιμονίας ποιητικόν, ἐβούλοντο δ' οὗτοι τὰς ἀρετὰς λέγειν, ὃ δὴ καὶ ἀληθὲς ἐτύγχανεν, οὐδὲν ἄλλ' ἔδει ποιεῖν ἢ τούτοις συνομογνωμονοῦνται μὴ ἔχειν πράγματα... τὰς δὲ ἀρετὰς τὰς νῦν ἀκαίρως ὑπὸ τούτων ἐνοχλουμένας (ἀπὸ γὰρ τῆς τοῦ ποιητικοῦ χώρας εἰς τὴν τοῦ τέλους μεταφέρονται) τέλος μὲν οὐδαμοῦ, ποιητικὰς δὲ τοῦ τέλους εἶναι». 25, 1, 6—2, 3, 3, 1—8.

Καταντάει πραγματικὴ «εὐήθεια» νὰ ξεχωρίζεις τὴν ἀρετὴ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, νὰ τῆς δώσεις αὐθυπόσταση, νὰ τὴ φαντασθεῖς αὐτοσκοπό, ἀνεξάρτητο ποὺ τὴ γέννησε κ' ὑπηρετεῖται ἀπ' αὐτή.

«εἴ τις ἄρα ἐρωτήσαι τινά, καίπερ εὐήθους ὄντος τοῦ ἐρωτήματος, τίς ἐστιν, ὃν ὠφελοῦσιν αἱ ἀρεταὶ αὗται, δῆλος ὅτι φήσει τὸν ἄνθρωπον· οὐ δὴ

γε τῶν περιπτυμένων τούτων οἰωνῶν, ὅπως πτήσουσι καλῶς, ἢ τῶν ἄλλων ζώων ἑκάστων ποιοῦνται τὴν πρόνοιαν, καταλιποῦσαι τὴν φύσιν ἢ σύνεισιν καὶ ὑφ' ἧς γεγέννηνται, ἀλλὰ ταύτης ἕνεκα πράττουσι καὶ εἰσὶν αἱ ἀρεταί». 25, 3, 12 κ. ἑ.

Ὅλη ἡ βαθύτερη λοιπὸν ὁρμὴ τῆς οὐσίας μας εἶναι πῶς ν' ἀποδώσει ὅλη της τὴ γλύκα ἡ ζωή:

«ἡμεῖς δὲ ζητοῦμεν ἤδη, πῶς ὁ βίος ἡμῖν ἡδὺς γένηται». 27, 1, 3—4.

Σὰν ἐξαντλητικὴ ἀνάσκευὴ ἔρχεται ἡ διάκριση τῶν ἀφορμῶν τῆς ἡδονῆς σὲ «πρωτοχρονοῦντα» (κάψιμο, κόψιμο), «συγχρονοῦντα» (τροφή, ἀφροδίσια), «μεταχρονοῦντα» (χαρὰ γιὰ μελλοντικὰ ἀγαθά). Ἡ ἀρετὴ εἶναι ἀπὸ τὰ συγχρονοῦντα καὶ γι' αὐτὸ εὐκολύνει τὴ σύγχυση μὲ τὴν ἴδια τὴν ἡδονή. 26. Τὸ κεφάλαιο φαίνεται σὰν εἰσαγωγὴ στὴν «πραγματεία» περὶ παθῶν.

Ἡ καταστηματικὴ ἡδονή. Ζητοῦμε νὰ εἶναι «ὁ βίος ἡμῶν ἡδὺς» καὶ στὴν ἰδανικὴ κατάσταση τῆς ἀπόλυτης ψυχικῆς γαλήνης (καταστηματικὴ ἡδονή, «καταστήματα», «ἀταραξία, ἀπονία») καὶ στὶς θετικὲς ἡδονές, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἐνέργειες σωματικὲς ἢ ψυχικές, ἡδονὲς «ἐν κινήσει» εἴτε, ὅπως μὲ τὸ πραχτικότερο ἀντίκρυσμα λέγει ὁ συγγραφέας, «ἐν ταῖς πράξεσι». Τὰ «καταστήματα», ἡ μακαρισμένη ψυχικὴ γαλήνη εἰκονίζεται μὲ ἐλκυστικότητα, ὅπως πάντα στὴν ἐπικουρικὴ γραμματεία:

«τῶν ὀχλούντων τὴν ψυχὴν παθῶν ὑπεξαιρεθέντων τὰ ἥδοντα αὐτὴν ἀντιπαρέρχεται (=παίρνουν τὴ θέση τους). Τὰ δ' ὀχλοῦντα τίνα ἐστίν; φόβοι μὲν εἰσὶν ὁ μὲν ἐκ θεῶν κλπ.» 29, 1, 9 κ. ἑ.

Ἐπιθυμία τοὺς φυσικοὺς ὅρους ἐκτρέχουσα. Ἀνάμεσα στὰ «ὀχλοῦντα τὴν ψυχὴν πάθη» καὶ «τὶς ρίζες τοῦ κακοῦ» ἰδιαίτερη καὶ σημαντικὴ θέση ἔχουν οἱ ἐπιθυμίες ποὺ ξεπερνοῦν τὸ φυσικὸ ὅριο. Ἡ ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία ὅλα τὰ κακὰ τὰ φόρτωσε στὸ σῶμα, ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι ὑποταχτικὸ κ' ὑποχείριο τῆς ψυχῆς, ὅπως μὲ ψυχοφυσικὰ ἐπιχειρήματα ζητεῖ ν' ἀποδείξει αὐτὸ τὸ ἀπόσπ. 39.

Αἰτία τῆς ζωῆς εἶναι περισσότερο ἡ ψυχή, γιατὶ ὅσο κι ἂν δὲν ἔχει ἴσα στὸν ἀριθμὸ ἄτομα μὲ τὰ σωματικά, ὅπως δίδαξε ὁ Δημόκριτος, ὅμως μὲ τὰ λογικὰ συγκεντρωμένα στὸ στῆθος, τὰ ἄλογα σπαρμένα σ' ὅλο τὸ σῶμα: «τὸν ὅλον ἄνθρωπον διέζωσεν οὕτως καὶ ἀντέδησε δεσμουμένη» 8 κ. ἑ. Ἡ πιὸ πέρα ἀπόδειξη τῆς ὑπεροχῆς γίνεται σὲ πνεῦμα ἐπικουρικό, μὲ λαϊκότερα ὅμως ἐπιχειρήματα.

«πολλάκις ἐκπολιορκηθέντος τοῦ σώματος ὑπὸ μακρᾶς νόσου καὶ εἰς τοσαύτην ἰσχνότητα καὶ τῆξιν καταβεβηκότος... ὅμως ἡ ψυχὴ παραμένουσα οὐκ ἐᾷ θνήσκειν τὸ ζῶον· καὶ οὐ τοῦτο δὲ μόνον τῆς ὑπεροχῆς σημεῖόν ἐστι, ἀλλὰ καὶ χειρῶν ἀποκοπαί, πολλάκις δ' ἀνκώνων ὅλων ἢ βάσεων πυρὶ καὶ σιδήρῳ λῦσαι τὸ ζῆν οὐ δύναντται... ἡ μὲν οὖν αἰτία ἡ ἐσχάτη τοῦ ζῆν ἐστιν ἡ ψυχή».

Τὸ ἴδιο στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν κυρίαρχη ψυχὴ βαστοῦν οἱ πλάνες, οἱ φαντασιοκοπίες κ' ἡ συνέπειά τους, οἱ φόβοι, ὅπως ἐπίσης οἱ ἀφύσικες ἐπιθυμίες, μάταιες χαρὲς κι ἀδικαιολόγητες θλίψεις, οἱ ταραχὲς γενικὰ (πάθη), ποὺ ἔχουν τὶς περισσότερες φορὲς μικρὴ ἀφορμὴ καὶ παίρνουν τεράστιες διαστάσεις.

«πάθη τῆς γεγενημένης αὐτὰς αἰτίας μακρῷ μείζονα· καὶ σπινθὴρ μικρῷ πάνυ τηλικόνδε ἐπεξάπτεται πῦρ, ἡλίκον καταλέγει λιμένας καὶ πόλεις· δυσεπιλόγιστος δέ ἐστι τοῖς πολλοῖς ἡ τῶν ψυχικῶν τούτων ὑπεροχὴ παθῶν» 38, 1, 1—11.

Τὸ χιλιοκατηγορημένο κορμί, ἡ σάρκα, αὐτὴ τυραννιέται ἀπὸ τὴν ψυχή. Οἱ ἐπιθυμίες τῆς κακομοίρας εἶναι τόσο εὐκολοϊκανοποίητες καὶ τόσα ἔχει νὰ κατηγορήσει τῆς ψυχῆς μπρὸς σ' ἕνα δικαστήριο, ὅπως λέγεται στὸ συμπαθητικὸ κομμάτι, ποὺ ἀρχίζει τὴ συλλογὴ στὴν ἔκδοση Teubner.

«τῇ ψυχῇ... ἐπιφέροντος καὶ δικαίας, ὅτι μὴ δεόντως ὑπ' αὐτῆς σκύλλεται καὶ καταπονεῖται καὶ εἰς οὐκ ἀναγκαῖα σύρεται πράγματα· τὰ μὲν γὰρ αὐτοῦ μικρὰ εἶναι καὶ εὐπόριστα, ὧν δύναται καὶ ἡ ψυχὴ συναπολαύουσα καλῶς διάγειν, τὰ δ' ὑπὸ τῆς ψυχῆς μεγάλα τε καὶ δυσπρόσιτα, πρὸς δὲ μηδὲν ὠφελεῖν τὴν φύσιν καὶ κινδύνους ἐπιφέροντα». 1, 1, 1 κ. ἑ.

Ο ἐπικουρικὸς διαφωτισμός Μιὰ ψυχὴ ποὺ ἔκοψε ἀπὸ τὶς ρίζες τους τὰ πάθη (29, 2, 7 κ. ἑ.) κι' ἀντικρύζει τὸν κόσμο μὲ τὸ φωτισμένο μάτι τοῦ ἐπικούρειου δὲν ἔχει μονάχα τὴν παθητικὴ γαλήνη, παρὰ μέσα σ' αὐτὴ καὶ μ' αὐτὴ προκόβει κ' ὑψώνεται ὁλοένα τὸ βαθύτερο ἀνθρώπινο ποὺ ἔχει μέσα του καὶ πλησιάζει τὴ θεϊκὴ τελειότητα, ποὺ ἔχει στὴ φύση του νὰ φθάσει ὁ ἄνθρωπος ὅταν ἀρθοῦν τὰ θλιβερὰ ἐμπόδια, ὅπως εὐαγγελίζεται στὴ μάνα του.

«ὦ μῆτερ... τίθει δ' αὖ... καθ' ἡμέραν χρήσιμόν τι ἡμᾶς παραχτωμένους εἰς τὸ μακροτέρω τῆς εὐδαιμονίας προβαίνειν· οὐ γὰρ μικρὰ οὐδέν τ' ἰσχύοντα περιγείνεται ἡμεῖν τάδ', οἷα τὴν διάθεσιν ἡμῶν ἰσόθεον ποιεῖ· καὶ οὐδὲ διὰ τὴν θνητότητα τῆς ἀφθάρτου καὶ μακαρίας φύσεως λειπομένους ἡμᾶς δείκνυσιν· ὅτε μὲν γὰρ ζῶμεν, ὁμοίως τοῖς θεοῖς χαίρομεν». 63, 3—4.

***

Ἡ ἀναπαράσταση αὐτὴ τοῦ διανοητικοῦ καὶ συναισθηματικοῦ κόσμου δικαιολογεῖ ὁρισμένους στοχασμούς. Πῶς μποροῦσε, ἐκεῖ στὴν ξεχασμένη σήμερα ἄκρη τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπου κοράκια σκοΐζουν κ' ἴσως νὰ ἐξακολουθεῖ ν' ἀκούεται, παρὰ τὶς ἀπειλὲς τοῦ Κεμάλ, ἡ ἀπονταρκωτικὴ φωνὴ τοῦ μουεζίνη, στὴν ἐρημιὰ ποὺ ἡ γραφὴ εἶναι σπάνια κι ἂν βρεθεῖ καμιὰ ξέθωρη ἐπιγραφή, σὲ στενόμακρη ἐπιτύμβια στήλη, ἀνάμεσα σὲ διψασμένα κυπαρίσσια, ἱκετεύει μὲ τὰ θεοχάραχτα ρητὰ τοῦ Κορανιοῦ τὸν Ἀλλὰχ νὰ ἑτοιμάσει θέση στὸν παράδεισο γιὰ τὸν πιστὸ ποὺ δρόσισε τοὺς συμπολίτες φτιάχνοντας τὴν παραπέρα ἀγροτικὴ βρύση, σ' ἕνα τέτιο τόπο πῶς μποροῦσε, σὲ μιὰν ἀνθερὴ καθὼς φαίνεται κωμόπολη, στὴν ἀγορὰ καὶ πάνω στὶς πλάκες δημόσιας στοᾶς, σὲ χρόνια αὐτοκρατορικὰ—εἴμαστε στὰ χρόνια τῆς ρωμαϊκῆς εἰρήνης—νὰ χαραχθεῖ τὸ εὐαγγέλιο αὐτὸ τοῦ πιὸ αὐστηροῦ ὀρθολογισμοῦ, ποὺ ζητοῦσε νὰ λυτρώσει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ σκιὲς καὶ φαντάσματα καὶ νὰ τοῦ χαρίσει τὴ δημιουργικὴ γαλήνη κι αὐτοπεποίθηση ; Πῶς εἶταν αὐτὸ δυνατὸ καὶ ποιοὶ εἶταν οἱ ἄνθρωποι, ποὺ τὸ διανοητικὸ καὶ συναισθημα-

τικό τους κόσμο ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐπιγραφή, ὄχι μονάχα αὐτὸς ποὺ τὴν κατάρτισε παρὰ κ' οἱ ἄρχοντες τοῦ τόπου, ἡ ἄρχουσα τάξη γενικά. Αὐτὸ ζητεῖ τὴν ἐξήγησή του.

Ὁ ἐπικουρισμὸς γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἐξέγερση τοῦ γνησιώτερου συστατικοῦ τῆς οὐσίας τοῦ ἑλληνισμοῦ, τῆς λεβέντικης καὶ νηφάλιας ὀρθολογικῆς ὁρμῆς, ποὺ ἔδωσε τὸ μέτρο καὶ τὴν ἀπαράμιλλη ξαστεριὰ ἀκόμα καὶ στὰ γεννήματα τῆς πιὸ παράφορης φαντασίας στὴν Ἑλλάδα καὶ ποὺ πρυτάνευσε στὴ δημιουργία τῆς ἰωνικῆς ἐπιστήμης, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἄμυνας σὲ μιὰ στιγμὴ ποὺ κινδύνευε ἡ ἴδια ἡ ὑπόστασή της, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξάντληση τῶν ἐμφυλίων πολέμων καὶ τὴ συνέπειά τους, τὴν ἐπικράτηση τοῦ μακεδοδονικοῦ δεσποτισμοῦ.

Ὁ Ἐπίκουρος, μιὰ ἐξαιρετικὰ λεπτὴ κ' εὐαίσθητη φύση, γνήσιος ἀθηναῖος, μὲ τὴν πλούσια κληρονομικότητά του, ἀφοῦ γεύθηκε μαζὶ μὲ τοὺς γονεῖς καὶ τ' ἀδέρφια του, στὴν κληρουχία μάλιστα, τὶς πίκρες ἀπὸ τὶς περιπέτειες, τῆς εὐγενικότερης φυλῆς, τοῦ ἀθηναϊκοῦ δήμου, ἰδιαίτερα ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ λαμιακοῦ πολέμου, συμπυκνώνοντας μέσα του, μπρὸς στὴν ἐπιδρομὴ μετοίκων καὶ ξένων στὴ δημόσια ζωὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία, ὅλη τὴν εὐαισθησία τοῦ Ἀθηναίου, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Σόλωνα καὶ τοῦ Κλεισθένη, ἔδωσε σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ ἑλληνικοῦ ἀστισμοῦ στὸν ξεπεσμό του, ὅπως οἱ ἴωνες φυσικοὶ στὸ ἀνέβασμά του, καὶ μὲ τὴν πλουσιότερη ἐμπειρία τῆς ἐποχῆς του τὴν πιὸ ὁλοκληρωμένη ἔκφραση στὴν ἐμπειρικὴ ἀστικὴ ἰδεολογία ζωηρὰ χρωματισμένη ἀπὸ τὰ περιστατικὰ τοῦ καιροῦ κι ἀπὸ τὴ δική του ἰδιοσυγκρασία. Ἡ ἐπιδρομὴ αὐτὴ τοῦ ξενικοῦ, ποὺ προβάλλει πρῶτα μὲ τὸν τύπο τῆς βάναυσης βίας, μιᾶς στρατοκρατίας, ποὺ ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀνάπτυξη δανείσθηκε τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς ὅπλων, ἐπιβλήθηκε ἀναστατώνοντας τὴν παλιὰ τάξη, ἔπειτα μὲ τὴ μορφὴ τῆς ἀπὸ καιρὸ ξεπερασμένης γιὰ τὸν ἴωνα ἄνθρωπο ἀσυνάρτητης φαντασιοσκοπίας στὴν ἑρμηνεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, εἶναι ἐξαιρετικὰ κάτι ἐρεθιστικὸ γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ εὐαισθησία, σὰν κάτι χωριάτικο κι ἄσχημο, σὰ βάρβαρο ἀσιατικό. Κ' ἡ ἀγανάχτηση, μιὰ ποὺ κορυφώθηκε, παίρνει στὴ δίνη της καὶ τὴν παλιὰ τάξη τὴν ἴδια, τὴν τὴν τόσο νοσταλγικὴ γιὰ πολλοὺς στὶς στιγμὲς τῆς δοκιμασίας, ὅλη τὴν ὑπόσταση, τὴ δράση καὶ παραγωγὴ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ γενικότερα στὰ ἔνδοξα χρόνια, ἀφοῦ δὲν μπόρεσε νὰ στήσει φραγμὸ στὸ θολὸ ρέμα, ποὺ τόρα πλημμύρισε τὰ χιλιοτραγουδημένα ἀπὸ τοὺς ποιητές, κάμπους καὶ βουνά, τὴν ἀγορὰ καὶ τὴν ἐκκλησία, θέατρα κι Ἀκρόπολη. Ὅλα αὐτὰ τὰ «ὡραῖα» πράγματα ποὺ σφιχτοδέθηκαν μὲ τὰ νιάτα κι' ἀνέβηκαν στὸν κόσμο τοῦ ξεγελαστικοῦ ὀνείρου, εἶταν πλάνες καὶ παραστρατήματα. Δὲ δούλεψαν συνειδητὰ καὶ σκόπιμα οἱ τρανοί, ἀφοῦ δὲ δημιούργησαν τὶς συνθῆκες, ποὺ θὰ βοηθοῦσαν νὰ ξεπεταχτεῖ καὶ νὰ θριαμβεύσει τὸ πολύτιμο

Η Ρώμη στην αρχή δεχή αντιφρονητικά την ελληνική φιλοσοφία (πρβ. Πλούτ. Πύρρος 20). Λογόπερα όμως, όταν μέ τις αναστατώσεις, που έφεραν οι στρατιωτικές δικτατορίες κ' η αυτοκρατορία, δημιουργήθηκε κ' εκεί η ίδια ψυχική διάθεση, ζήτησαν άλλο και παρηγοριά στον επικουρισμό. Η νεωρή διανόηση της Ιταλίας, που μέ θέρμη κ' ικανότητες έρχισε νά ξαναίγεται στις αντιστατικές χορές, ένιωθε νά χτυπιέται άπότομα και βάναυσα και νά στραγγαλίζεται άπο τους τυχάρπαστους, που κατά κοιραίο κατάντημα το στρατό της Ρώμης τον έκαναν προσωπικό δικό τους. Έκεί που πήγαιναν νά κατοχτήσουν τον κόσμο βρέθηκαν οι ίδιοι κατακτημένοι και δουλωμένοι πρώτα μέ σίδερο το ρωμαϊκό λαό άπό Σύλλες, Μαρίους, Καίσαρες. Στα χέρια της τάξης αυτής, που πήγαινε νά την ανέβει ή άγανάχτηση, ο επικουρισμός έγινε άλλο επιθετικό, έξαλλη έξόρμηση εκείνων, που είταν ποιραίο νά συντριβούν στην πάλη. Άπό την έξόρμηση αυτή γεννήθηκε το καταλληκτικό τσίμπημα του Λουκρητίου, το έπος μέ ήρωα τον Επίκουρο είτε την χαμοδιανοία του, δούρειο του επικουρισμού ή ένα σπάσμα στην αποκορδιοπική πίστη. Και στη διατύπωση έχει το περιεκτικό, το σαρκοδεμένο και συνδημοτικό γιά τους μυημένους.

Η τάξη που δέχθηκε και χαμαπολούμενε σαν άλλο τον επικουρισμό στην άγρια εμφύλια πάλη της Ρώμης έτσι τσακισμένη—ή αυτοκτονία του Κάσσιου έχει κάτι το συμβολικό—οι ηγέτες των διαφθορομένων ποτών επεκράτησαν και μέ τη σκαλωσιά, που έστησαν, οικοδομήθηκε το βαρύ κι άμορφο Κολοσσαίον της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Οι πόλεμοι καταβροχθίζουν τις αίτιες τους και νοιρίτερα ίσως αυτούς τους τους κάνουν, ιδιαίτερα τους νικητές. Παραίδειγμα ή μακεδονική κατάχτηση και πιο εξόφθαλμο και τρομαχτικό ο ρωμαϊκός λαός. Ο Αλέξανδρος έστερα άπό τις νίκες άγνόησε το μικρό βασίλειο της Μακεδονίας και τον τίτλο του βασιλιά του, όνόμασε τον εαυτό του κληρονόμο των Αχαιμενιδών, τριγυρίσθηκε άπό άσιατική μεγαλοπρέπεια κ' οι συμπάθειές του πήγαιναν πρός τους άσιάτες και τον ένοπλον όχλο των επιγόνων μέ την ευκολολύγιστη μέση παρά πρός τους έπίσους, που ήξεραν άπό που βασιάει ή θεϊκή του μεγαλειότητα κι ο λεγόμενος εξελληνισμός της Ανατολής ήταν περισσότερο εξανατολισμός της Ελλάδας. Το δράμα σε τετράστιες διαστάσεις παίχθηκε στά χρήσιμα χρόνια των μεγάλων κατακτήσεων της Ρώμης ως τη στερέωση της καισαρικής αρχής. Οι νικηφόροι, οι ένδοξοι πόλεμοι σε Ανατολή και Δύση, καταβρόχθισαν το ρωμαϊκό λαό, το πλούσιο ανθρώπινο υλικό που διάθετε ή ιταλική χερσόνησος στους δυό προχριστιανικούς αιώνες. Αυτοί οι cives romani, οι κατακτητές του κόσμου, άν δεν έλιωσαν στις εκστρατείες, κατάντησαν χωρίς χωράφι και στέγη άστικός όχλος, πήγαν νά τελειώσουν την ζωή τους μισθοφόροι είτε πετάχθησαν σαν βετεράνοι έποικιστές και στις άκρες του κόσμου γιά νά εκβιομηχανισθούν περισσότερο παρά νά εκλατινί-

κ' εὐγενικὸ ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος μέσα του. Ὁ ἐπικουρισμὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θετική του ὁμολογία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ναὶ ποὺ λέγει στὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἔχει τὴν ἄρνηση, τὴν κριτική του, ἕνα *ceterum censeo* γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ καὶ γενικότερα ἑλληνικὴ παράδοση. Πίθηκ' ἔθιμα, θρησκεῖα καὶ δοξασίες, τέχνη καὶ ποίηση, ἐπιστήμη καὶ παιδεία ξαναβαθμολογοῦνται μὲ διαφορετικὴ βάση. Ὅλο ἐκεῖνο τὸ καμάρι, Ὅμηρος, ἡ τραγωδία, τὰ σεμνὰ καλλιτεχνήματα εἶταν παιχνιδάκια παιδιῶν, ἡ μυστικὴ φαντασμοσκοπία, ἀπὸ τὴν ὀρφικοπυθαγορικὴ διδασκαλία ὡς τὸν Πλάτωνα ἕνα ἀπαίρισστο μὲ τὴ φύση τοῦ Ἕλληνα κ' ἐπικίνδυνο παρείσαχτο. Σήμερα εὑρομε πὼς ἡ διανόηση τοῦ Ἐπικούρου γεννήθηκε στὴν ἐπίπονη παλὴ μὲ τὸν ἀριστοτελισμό, ὅπως παρουσιάζεται κυρίως στὰ νεανικά, τὰ περισσότερα γνωστὰ τότε, χαμένα σήμερα, συγγράμματα τοῦ διασκάλου, ποτισμένα ἀκόμη ἀπὸ τὸν πιὸ ἁπλοϊκὸ σπιριτουαλισμό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ πολιτικὴ δράση, συντριβὴ καὶ κατάρα. Ἔφηβος εἶχε νιώσει βαθύτατο κλονισμὸ ἀπὸ τὴν τραγωδία ποὺ παίχθηκε στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Καλαυρία, μὲ θῦμα τὸν ἀδιόρθωτο προασπιστὴ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, τὸ Δημοσθένη. Ὅ,τι δὲν πέτυχε ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία στὴ μακρόχρονη, τὴν πλούσια καὶ πολύμορφη ἀνάπτυξή της, θέλησε νὰ τὸ ἐπιτύχει μέσα στὴν κλειστὴ κοινότητα, μὲ λίγους διαλεχτούς, σταίνοντας ὅσο μπορεῖ πιὸ ψηλὰ τοὺς τοίχους τοῦ κήπου του στὴν σύγχυση καὶ στὸν ξεπεσμὸ ποὺ παράδερνε τὸν κόσμο ἔξω γιὰ νὰ καλλιεργήσει ἕνα ἀνώτερο ἀνθρωπισμό. Ἡ στάση αὐτὴ ἡ κριτικὴ ἀντίκρυ στὶς ἀναγνωρισμένες ἀξίες προκάλεσε τὴν περισσότερη παρεξήγηση κ' ἔδωσε πρόχειρα ὅπλα στοὺς ἐπαγγελματικοὺς ἀντιπάλους, τοὺς Στωϊκούς πρῶτα, νὰ τὸν διασύρουν καὶ νὰ παραμορφώσουν τὴ φυσιογνωμία του. Ἡ ἀφαστη ὅμως ἐσωτερικότητα ἔδωσε στοὺς στοχασμούς του περιεχτικότητα καὶ βάθος ἀσυνήθιστο καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ κάθε κλασικὸ ἔχο συνοχὴ καὶ προσωπικὴ στὴν ἔκφραση. Ἡ διαύγεια τῆς θεωρίας του, ποὺ ξέγραψε ὅλες τὶς λεπτολογίες τῆς διαλεχτικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἡ ἁπλότητα τῆς ἠθικῆς του, ποὺ δίδασκε τὴ μετρημένη ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἀναγκῶν κι ὅλων τῶν ἱκανοτήτων, ἔκαμαν φῶς κι ἀνακούφιση. Οἱ ἄνθρωποι εἶδαν πὼς μποροῦσε νὰ εἶναι κανεὶς παιδὶ τῆς γῆς καὶ θεϊκὴ ὕπαρξη μαζί. «Ὁδηγοῦσε ἀπὸ δρόμους ἴσιους κ' εὔκολους στὴν ἡσυχία καὶ τὴ γαλήνη. Ἀνάμεσα στὴ διανοητικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναρχία, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶχε παραδοθεῖ στὶς ἰδιότροπες τύχες τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ἀπέριττος κῆπος ἔκανε μιὰ πιστὴ ὁμάδα μαθητῶν. Ἐκεῖ βασίλευε ἡ φιλία, ἡ εἰρήνη, ἡ σοβαρὴ ἀπόλαυση καὶ μελέτη. Γελοῦσαν λεπτὰ μὲ τὶς ἀφαιρέσεις τῆς πεμπτουσίας, μὲ τοὺς σκεπτικοὺς καὶ τοὺς ἀσκητές». Ἀπὸ τότε τὸ ἰωνικὸ καὶ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ὁ ἐθνισμός, ὅπως εἶπαν ἀργότερα, στὸ πρόσωπο καὶ μὲ τὸ σύνθημα τοῦ Ἐπικουρισμοῦ ἐπάλαισε μὲ τὶς θολοῦρες ποὺ ξεσηκώθηκαν στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ἕναν ἀγῶνα ποὺ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἄνισος μὲ τὸν καιρό.

Ἡ Ρώμη στὴν ἀρχὴ ἀρχὴ ἀντίκρισε περιφρονητικὰ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία (πρβ. Πλούτ., Πύρρος, 20). Ἀργότερα ὅμως, ὅταν μὲ τὶς ἀναστατώσεις, ποὺ ἔφεραν οἱ στρατιωτικὲς δικτατορίες κ' ἡ ἀπολυταρχία, δημιουργήθηκε κ' ἐκεῖ ἡ ἴδια ψυχικὴ διάθεση, ζήτησαν ὅπλο καὶ παρηγοριὰ στὸν ἐπικουρισμό. Ἡ νεαρὴ διανόηση τῆς Ἰταλίας, ποὺ μὲ θέρμη κ' ἱκανότητες ἄρχισε νὰ ξανοίγεται στὶς πνευματικὲς χαρές, ἔνιωθε νὰ χτυπιέται ἀπότομα καὶ βάναυσα καὶ νὰ στραπατσαρίζεται ἀπὸ τοὺς τυχάρπαστους, ποὺ κατὰ μοιραῖο κατάντημα τὸ στρατὸ τῆς Ρώμης τὸν ἔκαναν προσωπικὸ δικό τους. Ἐκεῖ ποὺ πήγαιναν νὰ καταχτήσουν τὸν κόσμο βρέθηκαν οἱ ἴδιοι καταχτημένοι καὶ δουλωμένοι μαζὶ μὲ ὁλόκληρο τὸ ρωμαϊκὸ λαὸ ἀπὸ Σύλλες, Μαρίους, Καίσαρες. Στὰ χέρια τῆς τάξης αὐτῆς, ποὺ πήγαινε νὰ τὴν πνίξει ἡ ἀγανάχτηση, ὁ ἐπικουρισμὸς ἔγινε ὅπλο ἐπιθετικό, ἔξαλλη ἐξόρμηση ἐκείνων, ποὺ εἴταν μοιραῖο νὰ συντριβοῦν στὴν πάλη. Ἀπὸ τὴν ἐξόρμηση αὐτὴ γεννήθηκε τὸ κατεπληκτικὸ ποίημα τοῦ Λουκρητίου, τὸ ἔπος μὲ ἥρωα τὸν Ἐπίκουρο εἴτε τὴν κοσμοθεωρία του, θούριο τοῦ ἐμπειρισμοῦ ἢ ἕνα ξέσπασμα στὴν ἀποκαρδιωτικὴ πίεση. Καὶ στὴ διατύπωση ἔχει τὸ περιεχτικό, τὸ σφιχτοδεμένο καὶ συνθηματικὸ γιὰ τοὺς μυημένους.

Ἡ τάξη ποὺ δέχθηκε καὶ χρησιμοποίησε σὰν ὅπλο τὸν ἐπικουρισμὸ στὴν ἄγρια ἐμφύλια πάλη τῆς Ρώμης ἔπεσε τσακισμένη—ἡ αὐτοκτονία τοῦ Κάσσιου ἔχει κάτι τὸ συμβολικό—οἱ ἡγέτες τῶν μισθοφοροποιημένων πολιτῶν ἐπεκράτησαν καὶ μὲ τὴ σκαλωσιά, ποὺ ἔστησαν, οἰκοδομήθηκε τὸ βαρὺ κι ἄμορφο Κολοσσαῖον τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ πόλεμοι καταβροχθίζουν τὶς αἰτίες τους καὶ νωρίτερα ἴσως αὐτοὺς ποὺ τοὺς κάνουν, ἰδιαίτερα τοὺς νικητές. Παράδειγμα ἡ μακεδονικὴ κατάχτηση καὶ πιὸ ἐξόφθαλμο καὶ τρομαχτικὸ ὁ ρωμαϊκὸς λαός. Ὁ Ἀλέξανδρος ὕστερα ἀπὸ τὶς νίκες ἀγνόησε τὸ μικρὸ βασίλειο τῆς Μακεδονίας καὶ τὸν τίτλο τοῦ βασιλιά του, ὀνόμασε τὸν ἑαυτό του κληρονόμο τῶν Ἀχαιμενιδῶν, τριγυρίσθηκε ἀπὸ ἀσιατικὴ μεγαλοπρέπεια κ' οἱ συμπαθειές του πήγαιναν πρὸς τοὺς ἀσιάτες καὶ τὸν ἔνοπλον ὄχλο τῶν ἐπιγόνων μὲ τὴν εὐκολολύγιστη μέση παρὰ πρὸς τοὺς ἑταίρους, ποὺ ἤξεραν ἀπὸ ποῦ βαστάει ἡ θεϊκή του μεγαλειότητα κι ὁ λεγόμενος ἐξελληνισμὸς τῆς Ἀνατολῆς ἦταν περισσότερο ἐξανατολισμὸς τῆς Ἑλλάδας. Τὸ δρᾶμα σὲ τεράστιες διαστάσεις παίχθηκε στὰ κρίσιμα χρόνια τῶν μεγάλων καταχτήσεων τῆς Ρώμης ὥς τὴ στερέωση τῆς καισαρικῆς ἀρχῆς. Οἱ νικηφόροι, οἱ ἔνδοξοι πόλεμοι σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση, καταβρόχθισαν τὸ ρωμαϊκὸ λαό, τὸ πλούσιο ἀνθρώπινο ὑλικὸ ποὺ διάθετε ἡ ἰταλικὴ χερσόνησος στοὺς δυὸ προχοριστιανικοὺς αἰῶνες. Αὐτοὶ οἱ cives romani, οἱ καταχτητὲς τοῦ κόσμου, ἂν δὲν ἔλιωσαν στὶς ἐκστρατεῖες, κατάντησαν χωρὶς χωράφι καὶ στέγη ἀστικὸς ὄχλος, πῆγαν νὰ τελειώσουν τὴν ζωή τους μισθοφόροι εἴτε πετάχθησαν σὰν βετεράνοι ἐποικιστὲς καὶ στὶς ἄκρες τοῦ κόσμου γιὰ νὰ ἐκβαρβαρισθοῦν περισσότερο παρὰ νὰ ἐκλατινί-

κ' εὐγενικὸ ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος μέσα του. Ὁ ἐπικουρισμὸς ἐκτὸς ἀπὸ τὴ θετική του ὁμολογία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ναὶ ποὺ λέγει στὸ ἀληθινὸ νόημα τῆς ζωῆς, ἔχει τὴν ἄρνηση, τὴν κριτική του, ἕνα ceterum censeo γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ καὶ γενικότερα ἑλληνικὴ παράδοση. Ἤθη κ' ἔθιμα, θρησκεία καὶ δοξασίες, τέχνη καὶ ποίηση, ἐπιστήμη καὶ παιδεία ξαναβαθμολογοῦνται μὲ διαφορετικὴ βάση. Ὅλο ἐκεῖνο τὸ καμάρι. Ὅμηρος, ἡ τραγωδία, τὰ σεμνὰ καλλιτεχνήματα εἴταν παιχνιδάκια παιδιῶν, ἡ μυστικὴ φαντασιοσκοπία, ἀπὸ τὴν ὀρφικοπυθαγορικὴ διδασκαλία ὡς τὸν Πλάτωνα ἕνα ἀταίριαστο μὲ τὴ φύση τοῦ Ἕλληνα κ' ἐπικίνδυνο παρείσαχτο. Σήμερα ξέρομε πὼς ἡ διανόηση τοῦ Ἐπικούρου γεννήθηκε στὴν ἐπίμονη πάλη μὲ τὸν ἀριστοτελισμό, ὅπως παρουσιάζεται κυρίως στὰ νεανικά, τὰ περισσότερα γνωστὰ τότε, χαμένα σήμερα, συγγράμματα τοῦ δασκάλου, ποτισμένα ἀκόμη ἀπὸ τὸν πιὸ ἁπλοϊκὸ σπιριτουαλισμό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ πολιτικὴ δράση, συντριβὴ καὶ κατάρα. Ἔφηβος εἶχε νιώσει βαθύτατο κλονισμὸ ἀπὸ τὴν τραγωδία ποὺ παίχθηκε στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνα στὴν Καλαυρία, μὲ θῦμα τὸν ἀδιόρθωτο προασπιστὴ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν, τὸ Δημοσθένη. Ὅ,τι δὲν πέτυχε ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτεία στὴ μακρόχρονη, τὴν πλούσια καὶ πολύμορφη ἀνάπτυξή της, θέλησε νὰ τὸ ἐπιτύχει μέσα στὴν κλειστὴ κοινότητα, μὲ λίγους διαλεχτούς, σταίνοντας ὅσο μπορεῖ πιὸ ψηλὰ τοὺς τοίχους τοῦ κήπου του στὴν σύγχυση καὶ στὸν ξεπεσμὸ ποὺ παράδερνε τὸν κόσμο ἔξω γιὰ νὰ καλλιεργήσει ἕνα ἀνώτερο ἀνθρωπισμό. Ἡ στάση αὐτὴ ἡ κριτικὴ ἀντίκρυ στὶς ἀναγνωρισμένες ἀξίες προκάλεσε τὴν περισσότερη παρεξήγηση κ' ἔδωσε πρόχειρα ὅπλα στοὺς ἐπαγγελματικοὺς ἀντιπάλους, τοὺς Στωϊκοὺς πρῶτα, νὰ τὸν διασύρουν καὶ νὰ παραμορφώσουν τὴ φυσιογνωμία του. Ἡ ἄφταστη ὅμως ἐσωτερικότητα ἔδωσε στοὺς στοχασμούς του περιεχτικότητα καὶ βάθος ἀσυνήθιστο καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ γιὰ κάθε κλασικὸ ἔρχο συνοχὴ καὶ προσωπικὴ στὴν ἔκφραση. Ἡ διαύγεια τῆς θεωρίας του, ποὺ ξέγραφε ὅλες τὶς λεπτολογίες τῆς διαλεχτικῆς καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἡ ἁπλότητα τῆς ἠθικῆς του, ποὺ δίδασκε τὴ μετρημένη ἱκανοποίηση ὅλων τῶν ἀναγκῶν κι ὅλων τῶν ἱκανοτήτων, ἔκαμαν φῶς κι ἀνακούφιση. Οἱ ἄνθρωποι εἶδαν πὼς μποροῦσε νὰ εἶναι κανεὶς παιδὶ τῆς γῆς καὶ θεϊκὴ ὕπαρξη μαζί. «Ὁδηγοῦσε ἀπὸ δρόμους ἴσιους κ' εὔκολους στὴν ἡσυχία καὶ τὴ γαλήνη. Ἀνάμεσα στὴ διανοητικὴ καὶ πολιτικὴ ἀναρχία, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος εἶχε παραδοθεῖ στὶς ἰδιότροπες τύχες τῶν διαδόχων τοῦ Ἀλεξάνδρου, ὁ ἀπέριττος κῆπος ἔκανε μιὰ πιστὴ ὁμάδα μαθητῶν. Ἐκεῖ βασίλευε ἡ φιλία, ἡ εἰρήνη, ἡ σοβαρὴ ἀπόλαυση καὶ μελέτη. Γελοῦσαν λεπτὰ μὲ τὶς ἀφαιρέσεις τῆς πεμπτουσίας, μὲ τοὺς σκεπτικοὺς καὶ τοὺς ἀσκητές». Ἀπὸ τότε τὸ ἰωνικὸ καὶ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ὁ ἐθνισμός, ὅπως εἶπαν ἀργότερα, στὸ πρόσωπο καὶ μὲ τὸ σύνθημα τοῦ ἐπικουρισμοῦ ἐπάλαισε μὲ τὶς θολοῦρες ποὺ ξεσηκώθηκαν στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο, ἕναν ἀγῶνα ποὺ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἄνισος μὲ τὸν καιρό.

σουν. Οἱ αὐτοκράτορες ἤθελαν νὰ εἶναι οἱ *πατρικοὶ κυβερνῆτες* ὅλων τῶν λαῶν, περισσότερο τῶν ὑποταγμένων, γιατὶ οἱ ρωμαῖοι εἶταν σιωπηλὴ ἀποδοκιμασία κι ἀντίδραση. Ὁ Καῖσαρ γιὰ νὰ ἔχει τυφλὰ ἀφοσιωμένη τὴ Σύγκλητο ἀνέβασε τὸν ἀριθμό της σὲ 900 κι ἄνοιξε τὶς πόρτες σὲ παιδιὰ ἀπελεύθερων, σὲ πρώην στρατιῶτες καὶ σὲ μὴ ἰταλιῶτες. Ὁ καισαρισμὸς ὅταν συγκροτήθηκε ὁριστικά, σὲ θεοκρατικὴ δηλαδὴ αὐτοκρατορία, στηρίχθηκε στὴν ἐπαρχία, στὴν ἀγροτικὴ ἀριστοκρατία τῶν καταχτημένων, ποὺ πρόθυμα δέχθηκε τὴν τέτια διακυβέρνηση κ' ἔγινε στυλοβάτης της.

Ἡ νέα κατάσταση δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει μεγάλη συμπάθεια μὲ τὸν ἰωνικὸ ὀρθολογισμὸ κ' ἐμπειρισμό, ποὺ δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν μυθικὴ προέλευση τῆς ἰουλίας γενεᾶς, μὲ τὶς ἀποθεώσεις αὐτοκρατόρων καὶ τὴν ὑπεράνθρωπη φύση τοῦ Σεβαστοῦ. Μέσα στὴν ἠθικοθρησκευτικὴ ἀναγέννηση ποὺ ἐπιχείρησε ὁ Αὔγουστος οἱ μυστικὲς καὶ θεοσοφικὲς τάσεις, ἡ στωικὴ φιλοσοφία μὲ τὴ θεοσοφιστικὴ μορφὴ ποὺ πῆρε μὲ τὸ Ποσειδώνιο, πήγαινε νὰ γίνει ἐπίσημη φιλοσοφία. Διδαχτικὸ εἶναι ποὺ οἱ μεγάλοι ποιητὲς τῶν χρόνων τοῦ Αὐγούστου, ὁ Βιργίλιος, ὁ Ὁράτιος καὶ οἱ μιὰ γενεὰ νεότεροι παρουσιάζουν ἕνα στωικὸ ἐπίστρωμα πάνω σὲ ἐπικούρικὸ φόντο, ἴσα ἴσα γιατὶ ἡ ζωή τους κομματιάστηκε σὲ δυό, σὲ μιὰ προαυτοκρατορικὴ καὶ μιὰ μεταυτοκρατορική. Τὶς παραπομπὲς τὶς βρίσκει κανεὶς σὲ πρόχειρες ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς λογοτεχνίας. Ὁ ἐπικουρισμὸς πῆγε νὰ ἐκφυλισθεῖ σ' ἐριστικὴ τῶν σχολῶν, ὅπως τὸ μαρτυροῦν τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Κικέρωνα, γραμμένα ἀποκλειστικὰ σὲ γεροντικὴ ἡλικία, εἴτε οἱ ἑλληνικὲς πηγές του, καθὼς καὶ τὰ εὑρήματα τοῦ Herculanum (Φιλόδημος), εἴτε ἔζησε σὲ παρανομία ὅπως τὸ λέμε σήμερα χωρὶς νὰ παύσει καὶ νὰ δίνει τροφὴ στὶς πιὸ φαρμακερὲς ἐπικρίσεις. Ὁ Πλούταρχος ἕνα μεγάλο μέρος τῆς συγγραφικῆς του δράσης τὸ ἀφιέρωσε στὴν πολεμικὴ αὐτὴ κ' ἔγραψε, ὕστερα ἀπὸ καμιὰ τριακοσοπενηνταριὰ χρόνια ἐναντίο ἑνὸς βιβλίου τοῦ Κωλώτη, ἀπὸ τοὺς ἄμεσους καὶ ζωηρότερους μαθητὲς τοῦ Ἐπίκουρου, μὲ τέτιο ἱερὸ πάθος σὰν νὰ εἶταν συνάδερφός του στὸ Πανεπιστήμιο. Ἐνῶ ἀντίθετα νεοπυθαγορισμοὶ καὶ θεολογίες τοῦ τύπου τοῦ Φίλωνα ἄρχισαν νὰ ἔχουν ἀπήχηση. Ἰσχυρὸ ρεῦμα μυστικισμοῦ καὶ πίστης σὲ ἀποκαλύψεις περνάει τὴν αὐτοκρατορία στὸ 2ο μισὸ τοῦ 1ου αἰώνα, μὲ μορφὲς σὰν τοῦ θαυματοποιοῦ καὶ προφήτη Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανέα καὶ συγγράμματα ὅπως τὰ ἑρμητικὰ κ' οἱ χαλδαϊκοὶ χρησμοί.

Ἡ αὐτοκρατορία στὸ μεταξὺ τράβηξε πρὸς τὴ μοῖρα κάθε αὐτοκρατορίας. Ἡ κατάχτηση εἶχε φάγει τὸ ρωμαϊκὸ λαό, ἡ ρωμαϊκὴ εἰρήνη κατεδίκασε στὴν ταπείνωση κ' ἐξαθλίωση τοὺς καταχτημένους. Σ' ὅλη τὴν ἔχταση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ στὴν ἔχταση αἰώνων οἱ μάζες ἔζησαν φτωχὲς καὶ καταφρονημένες, χωρὶς πρωτοβουλία, χωρὶς τὴ χαρὰ τῆς δημιουργίας, ἀπρόσωπες κι ἄγνωστες, παραδομένες στὴν ἀμάθεια καὶ τὸ φόβο τῶν ἰσχυρῶν

τῆς ἡμέρας, εἶδος ζωῦρια στριμωγμένα στὶς κουφάλες κανένὸς γέρικου δέντρου. Ἀπὸ τὴν ψυχικὴ αὐτὴ διάθεση γεννήθηκαν οἱ παραστάσεις ποὺ μαρτυροῦν τὸν πόθο μιᾶς λύτρωσης, μιᾶς φυγῆς. Ἀπὸ τὸ δρόμο λοιπὸν ποὺ εἶχαν ἀνοίξει οἱ αὐτοκράτορες καὶ βοηθημένες ἀπὸ τὴν εὐκολία τῆς συγκοινωνίας, προπάντων τὴ θαλάσσια, πῆραν τὸ γύρο καὶ χύθηκαν στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο φαντασιοκοπίες τῆς Ἀνατολῆς, τὸ Vorderasiatisch-Syrische ὅπως λέγει στὸ περιβόητό του βιβλίο ὁ Rosenberg, τὸ μῦθο τοῦ 20οῦ αἰῶνα, περίεργες δοξασίες καὶ μορφές, ἀνακατωμένες στὸ συγκρητισμὸ τῶν θρησκειῶν, ἀνάμιχτες μὲ συντρίμμια καὶ παραμορφώσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης, τροπὴ ποὺ μὲ τὸν καιρὸ γινόταν ἐπικίνδυνη γιὰ τὸ κράτος τὸ ἴδιο, γιατὶ πήγαινε στὴ διάσπαση κι ἀντίθεση στὴν κρατικὴ θρησκεία, μιὰ ἐξέγερση τῶν φτωχῶν, τῶν ταπεινῶν καὶ κατατρεγμένων ἐναντίον στοὺς ἰσχυρούς. Στὴν ἀνησυχία τους οἱ λόγιοι κ' ἡ ἄρχουσα τάξη σκέφθηκαν πὼς στὸ ρεῦμα αὐτὸ τῆς χιλιαστικῆς παραζάλης μποροῦσαν νὰ στήσουν φραγμὸ τὸν ἐχθρὸ κι ἀντίπαλο τῆς χθές. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 2ου αἰῶνα ἔχομε μιὰν ἀναγέννηση τοῦ ἐπικουρισμοῦ ποὺ προχωρεῖ στὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα. Ἡ γυναῖκα λ. χ. τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ Πλωτίνα συμπαθεῖ τὴν κίνηση καὶ κρατάει ἀλληλογραφία μὲ ὀπαδοὺς τῆς διδασκαλίας καὶ κατὰ τὴν ἐπιθυμία καὶ παραγγελία της ὁ Ἀδριανὸς παραστάθηκε στὴν ξαναοργάνωση τῆς σχολῆς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ἐνίσχυσε οἰκονομικά. Ὁ Λουκιανὸς τὸν Ἀλέξανδρό του, τὴ σάτυρα αὐτὴ κάθε γοητείας, μαγγανείας, τερατείας τὸν ἀφιερώνει στὸν ἐπικούρειο Κέλσο «Ἐπικούρῳ τιμωρῶν ἀνδρὶ ὡς ἀληθῶς ἱερῷ» κι ὁ Εὐσέβιος στὴν εὐαγγ. προπαρ. 6, 7, 4 κ. ἑ. ἔσωσε ἀποσπάσματα τοῦ Διογενιανοῦ, πιθανότατα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ποὺ πολεμοῦν μὲ ὀξύτητα τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Χρυσίππου. Ἀπὸ τὴ διανοητικὴ καὶ κοινωνικὴ αὐτὴ ἀτμόσφαιρα γεννήθηκε κ' ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Οἰνοάνδας.

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ἀπὸ τὸ μοναδικὸ μνημεῖο εἶναι πὼς ἡ παράδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης εἶχε διατηρηθεῖ ἀρκετὰ ἀκμαία κι ἀρκετὰ νηφάλια μέσα στὸν κόσμο αὐτὸ ὡς βαθειὰ στὸν 2ον αἰῶνα καὶ πὼς αὐτὸς ποὺ τὰ γράφει δὲν εἶναι ἕνας κακὸς διδάσκαλος ποὺ θέλει νὰ μεταδόσει γνώσεις, παρὰ ἄνθρωπος μὲ ἀληθινὴ συγκίνηση, μὲ θερμὴ διάθεση φιλοσοφικὴ δηλαδὴ κοινωνική, μὲ ἦθος, ποὺ κάνει ἕνα ἀγῶνα, ποὺ θέλει νὰ διαφωτίσει καὶ νὰ ὠφελήσει ἀπὸ ἀγάπη στὴν ἀλήθεια καὶ στοὺς ἀνθρώπους. Εἶναι ἡ ἴδια διάθεση καὶ νοοτροπία ποὺ συναντήσαμε στὸν Ἐπίκουρο καὶ στὸ Λουκρήτιο ξαναρμονισμένες ὅπως γίνεται πάντα στὴν ἀνανέωση φιλοσοφιῶν σὲ νέες καταστάσεις. Μὰ τὸ αἴσθημα εἶναι γνήσιο. Τὸ πὼς δουλεύει στὰ καθιερωμένα ἀχνάρια τῆς δοξογραφίας: ἀρχές, θεότητα, κόσμος, μετέωρα, φυσιολογία, ψυχολογία, ἢ ποὺ ἀντιγράφει ἢ ἀπομιμεῖται δὲν ἔχει σημασία. Τὸ ὑπερρωμαλέο ἔργο τοῦ Λουκρήτιου μαρτυρεῖ τὸ ἴδιο σχῆμα στὴ διάταξη μὲ

τὴν ἀλλαγμένη σειρὰ τῶν βιβλίων : 1, 2, 5, 6, 4, 3. Ὁ Οἰνοανδέας αὐτὸς εἶναι μιὰ συμπαθητικὴ μορφή, ἀληθινὰ διανοούμενος καὶ φιλάνθρωπος, μὲ ζωντανὴ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση μέσα του στὴν ἐποχὴ αὐτὴ τὴν κουρασμένη, ποὺ πάει νὰ ἀράξει στὸ γαληνεμένο λιμάνι τῆς διανοητικῆς ἀπραγμοσύνης, εἴτε βαθειὰ ἐξελληνισμένος, ἂν πρόκειται γιὰ ἐπιχώριο, ὅπως μᾶς κάνουν νὰ τὸ πιστέψομε πολλὲς ἐνδείξεις τῆς ἐπιγραφῆς κι ὅπως εἶταν δυνατὸ σὲ χώρα ποτισμένη ἀπὸ ἑλληνικὴ παιδεία, μὲ τὴ γειτονιὰ τῆς Ρόδου τελευταία. Ἐκπληχτικὰ ἀδέσμευτος γιὰ τὴν ἐποχή του σκέπτεται καὶ γράφει αὐθόρμητα, μὲ ἁπλότητα κ' εἰλικρίνεια, μὲ φράσεις λαϊκές, ἄγνωστες ἀπὸ ἄλλη πηγὴ πολλὲς φορές.

Μὰ εἶναι παιδὶ τῆς ἐποχῆς του, μὲ ρώμη δυσανάλογη στὴ γνώμη.

Ἔχει τὴ διάθεση, μὰ οἱ δυνάμεις τὸν ἀπολείπουν γιὰ νὰ κάμη κάτι πρωτότυπο, δυνατό, ρωμαλέο. Ἀνασκουμπώνεται γιὰ νὰ πολεμήση τὴν «ψευδοδοξία», νομίζει πὼς κατέχει ὅπλα ἀκαταμάχητα ἐναντίο της. Στὴν πράξη ὅμως φαίνεται σὰν ἀνέτοιμος, ἀντιγράφει, μιμεῖται, δανείζεται πρόχειρα ἀπὸ τὴ δοξογραφία, παραθέτει κύριες δόξες, χρησιμοποιεῖ ὅ,τι εἶχε στὸ συρτάρι του, μικρὲς πραγματειοῦλες, ἀλληλογραφία (τὰ παράλληλα τὰ παράθεσε μὲ ἐπιμέλεια ὁ William κι ὅπου λείπει τὸ παράλληλο μὲ ἀσφάλεια ὑποθέτομε τὴν προέλευση ἀπὸ ἄγνωστα σήμερα σὲ μᾶς).

Ἡ ἔκθεση μ' ὅλη τὴ θέρμη εἶναι πεζογραφικὴ στὴν ἔννοια τῆς ἑλληνιστικῆς πεζότητας ποὺ ἀναλύει, χαλαρώνει τὸ κλασικὸ ἀπὸ διάθεση κι ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ κάνη προσιτὸ στὸν πολὺ κόσμο, στὸν ξένο κι ἀμύητο ὅ,τι εἶταν προορισμένο σὲ ὁρισμένες ἰδιοσυγκρασίες, ὁ γραφικὸς τρόπος τῶν ὑπομνηματιστῶν, τῆς διατριβῆς, τῆς διδαχῆς, τῆς πραγματείας ἀπὸ τὸ Χρύσιππο ὡς σὲ μᾶς τοὺς νεότερους. Ὅπου θέλει νὰ πρωτοτυπήση, δὲν τὸν βοηθοῦν οἱ δυνάμεις, ξεγλιστράει στὸ διαλογικὸ ὕφος, στὴν ἀποστροφή : «κατὰ γὰρ τὸν σὸν λόγον, ὦ Δημόκριτε» 7, 2, 9 κ. ἑ.«φήσομεν πρὸς αὐτόν· οὔκουν οἶδας, ὅστις ποτὲ εἶ» 33, 2 13 κ. ἑ. Ὁ παραλληλισμὸς ἐπικουρικῶν ἢ λουκρητικῶν χωρίων μὲ τὰ ἀνάλογα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι διδαχτικότατος γιὰ τὴ διαφορὰ ποὺ ἐννοῶ στὸ συγγραφικὸ ἦθος. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Διογένη εἶναι εὐγενική, προφυλαχτικὴ καὶ ξεθυμασμένη:

«νυνεὶ δὲ τοῖς εἰρημένοις ἀνδράσιν ἐγκαλέσομεν, οὐ φιλονείκως πρὸς αὐτοὺς πάθει χρώμενοι, τὴν δ' ἀλήθειαν σωθῆναι θέλοντες» 5, 3, 1—6. Εἶναι ὁ τρόπος τοῦ «χρηστοῦ ἀνδρός», ὅπως χαραχτηρίζει τὸν ἑαυτό του. Πάντως κάνει ἀντίθεση στὴ στιβαρὴ αὐτοπεποίθηση τοῦ Ἐπικούρου καὶ στὴν ἄγρια ὁρμὴ τοῦ Λουκρητίου.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ φυσιογνωμία του ὑψώνεται ὡς τὶς μεγάλες ἐκεῖνες μορφὲς κ' εἶναι πιὸ συμπονετικὴ γιατὶ παλαίει κι ἀγκομαχεῖ μέσα στὴ θολούρα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ στὴ σειρὰ αὐτὴ ἡ σκέψη πὼς οἱ σελίδες αὐτὲς γράφονται γιὰ τὸ ἀναμνηστικὸ τεῦχος τοῦ Τσούντα ζωντανεύει στὴ διάνοια

τὴ γαλήνια προσωπικότητα καὶ τὴν ἐπίδραση ἐκείνου, τὴ δημιουργικὴ κ' ἠθοπλαστική, ποὺ ἁπλώθηκε πολὺ πέρα ἀπὸ ὑποθέσεις ἀρχαιολογικὲς καὶ τὸν ἔκαμε τὸν ἀναγνωρισμένο «σωφρὼ» μιᾶς ἐποχῆς καὶ τὸν καθηγεμόνα. Ἡ ἐπικουρικὴ «εὐσυγκρισία» τὸν ἔκαμε ν' ἀναπτυχθῆ στὴν πιὸ ξετελειωμένη φυσιογνωμία μιᾶς χρονικῆς περιοχῆς μὲ τὴ γαλήνη της, τὰ καθορισμένα ἰδανικά κ' ἐπιδιώξεις καὶ τὴν πίστη της, ποὺ σαρώθηκε ἀπὸ τὴ θύελλα τῶν καιρῶν, ποὺ ζοῦμε ἐμεῖς. Τελειώνοντας τὸ κομμάτι μὲ τὰ λόγια τοῦ Λουκιανοῦ ἔχω τὴ συναίσθηση πὼς αὐτὰ ἀναφέρονται σ' ὅλη αὐτὴ τὴ χορεία, ποὺ ἀνάμεσά της παίρνει τὴ θέση του ὁ τιμημένος δάσκαλος τοῦ καιροῦ μας :

«Ἐπικούρῳ τιμωρῶν ἀνδρὶ ὡς ἀληθῶς ἱερῷ καὶ θεσπεσίῳ τὴν φύσιν καὶ μόνῳ μετ' ἀληθείας τὰ καλὰ ἐγνωκότι καὶ παραδεδωκότι καὶ ἐλευθερωτῇ τῶν ὁμιλησάντων αὐτῷ γενομένῳ» Λουκιανοῦ, Ἀλέξανδρος, 61.

Χ. ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

Ο ΕΚ ΘΡΑΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΝ ΤΟΥ 1855

(ἐν σχετικῇ παραβολῇ πρὸς τὸ Μ. Θεωρητικὸν τοῦ Χρυσάνθου, 1832, καὶ τὴν μουσικὴν θεωρίαν τῆς Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς τοῦ 1881)

Ἡ εὐγενὴς πρόσκλησις τῆς διευθύνσεως τοῦ Ἀρχείου Θράκης, ὅπως συμβάλω καὶ ἐγὼ εἰς τὴν ἐπιτύμβιον τιμὴν τοῦ σεπτοῦ διδασκάλου μου καὶ ὑπερόχου τέκνου τῆς Θράκης, ἰδιαιτέρας πατρίδος μας, μὲ εὑρίσκει εὐγνωμόνως πρόθυμον εἰς ἐπιτέλεσιν καθήκοντος τόσον ἱεροῦ· τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ λόγῳ τῶν πολλαπλῶν δεσμῶν οἵτινες συνέδεσαν ἡμᾶς τοὺς συμπατριώτας καὶ μαθητάς του πρὸς Ἐκεῖνον πολὺ καὶ μετὰ τὴν λῆξιν τῆς παιδευτικῆς ἐφ' ἡμᾶς ἐπιδράσεώς του, ὁ μέγας αὐτὸς Διδάσκαλος τοῦ ἠθικοῦ εὖ ζῆν, ὁ σοφὸς **Χρῆστος Τσούντας,** ὑπῆρξε δι' ἡμᾶς, καὶ ἀνδρωθέντας, ὁ πολύτιμος σύμβουλος καὶ καθοδηγητής, καὶ δὴ ἐν ἡμέραις κρισίμων ἐθνικῶν ἀνησυχιῶν. Δραττόμεθα ἑπομένως τῆς τιμητικῆς ταύτης εὐκαιρίας, ὅπως συμβάλωμεν καὶ ἡμεῖς ἐν τῷ μέτρῳ τῶν δυνάμεών μας εἰς τὸ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως καλὸν τοῦτο ἔργον.

Ἀλλὰ ποία ἄλλη εὐαρεστοτέρα προσφορὰ εἰς τὴν μνήμην ἐκείνου θὰ ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ, παρὰ ἐὰν τὸ ἐν εἴδει μνημοσύνου λιτὸν τοῦτο μελέτημα ἡμῶν διέτριβε περὶ κύκλον πραγμάτων ἢ προσώπων κοινὴν ἐχόντων μετ' ἐκείνου τὴν προέλευσιν ἢ τὴν καταγωγήν, καὶ ὅπως ἐκεῖνος, τιμησάντων καὶ αὐτῶν, ἔστω καὶ κατωτέρως, τὴν προσφιλῆ μας γενέτειραν γῆν; Ἐκ τῆς Θράκης λοιπὸν ἀντλοῦμεν τὸ θέμα ἡμῶν, τουλάχιστον καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόσωπον, τοῦ ὁποίου τὸ ἔργον θὰ πραγματευθῶμεν, θέμα εὐρυτάτης ὡς πιστεύομεν σημασίας, ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ τῆς πατρίου μουσικῆς. Καὶ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ἡ προσφορὰ ἡμῶν ἔσται εὐπρόσδεκτος.

***

Τὸ Θεωρητικὸν τοῦ 1855. Πρὸ ὀγδοήκοντα καὶ πέντε ἀκριβῶς ἐτῶν ἤτοι τῷ 1855 ἐξεδίδετο ἐν Ἀθήναις βιβλίον ὑπὸ τὸν τίτλον «*Θεωρητικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς*» ὑπὸ Παναγιώτου Ἀγαθοκλέους. Τοῦ βιβλίου τούτου (σχήματος 8ου, σελ. 145) προετάσσοντο «Προλεγόμενα» εἰς ἔκτασιν ἑπτὰ ὅλων σελίδων καὶ πρὸ αὐτῶν ἀφιέρωσις τοῦ συγγραφέως ἔχουσα οὕτως ἐπὶ λέξει: «Τοῖς φιλτάτοις μαθηταῖς τὴν βίβλον ταύτην ἀνατίθησιν ὁ Διδάσκαλος αὐτῶν Π. Ἀγαθοκλῆς». Ἐν ὑποσημειώσει δὲ τῆς σελίδος ια τῶν προλεγομένων προσηγορεύετο προστάτης τοῦ βιβλίου, ἐξ εὐγνωμοσύνης τοῦ συγγραφέως, ὁ ὑποστράτηγος Δ. Τσιώκρης, διότι «ὑπερασπίσθη τὸ πό-

νημά του πάντοτε μετ' ἀξιοπρεποῦς προθυμίας καὶ ζήλου, μυριοτρόπως ὑπὸ τοῦ φθόνου ἐπιβουλευθέν».

Ποῖος ὁ συγγραφεύς. Καὶ ποία μὲν ὑπῆρξεν ἡ τύχη τοῦ νεοφανοῦς τούτου βιβλίου, κἄτοιος τολμηροῦ διὰ τὴν ἐποχήν του, δὲν γνωρίζομεν· τὸν συγγραφέα του ὅμως ἐπανευρίσκομεν μετὰ δεκαπέντε ἔτη ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου, ἐκ τῆς ἀκολούθου ἀφορμῆς. Τῷ 1870 ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἑλλάδος ἐξαπέλυσεν ἐγκύκλιον ἔχουσαν ὡς ἑξῆς :

«Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

»Πρὸς ἅπαντας τοὺς ἀνὰ τὴν Ἐπικράτειαν Σεβασμίους Ἱεράρχας

»Ἀριθμ. Πρωτ. 1628.

»Λαβοῦσα ἡ Σύνοδος τὸ ἐνδόσιμον ἐξ ἀναφορᾶς πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον »καὶ πρὸς αὐτὴν ἐπισημειωματικῶς διενθυνθεῖσης, μουσικοδιδασκάλου τινὸς »Παναγ. Ἀγαθοκλέους, κοινοποιεῖ ὑμῖν παρὰ πόδας τὸ πρὸς αὐτὸ ἀπὸ 13 τοῦ »φθίνοντος καὶ ὑπ' ἀριθ. 1628 Συνοδικὸν περὶ Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς »ἔγγραφον, καὶ συνάμα παρακαλεῖ ὑμᾶς ἵνα συμμορφωθῆτε ἀκριβῶς πρὸς »τὰ ἐν αὐτῷ διαλαμβανόμενα.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 27 Ἰουλίου 1870.

»Ὁ Ἀθηνῶν Θεόκλητος, Πρόεδρος, ὁ Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος, »ὁ Ἀργολίδος Ἀνανίας, ὁ Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Βαρθολομαῖος, ὁ Κα»λαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας Εὐθύμιος. Ὁ β' γραμματεὺς Ἰγνάτιος Β. Ἠπει»ρώτης».

Τὸ δὲ Συνοδικὸν ἔγγραφον περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνωτέρω, χαρακτηριστικὸν τῆς ἔκτοτε κρατούσης παρ' ἡμῖν ἀναρχίας καὶ ἀβελτηρίας περὶ τ' ἀφορῶντα τὴν πάτριον μουσικήν, εἰς τὰς κυριωτέρας του γραμμὰς ἔχει ὡς ἀκολούθως :

«Πρὸς τὸ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κλπ. Ὑπουργεῖον, περὶ Ἐκκλη»σιαστικῆς μουσικῆς. Ἀριθ. Πρωτ. 1628, Διεκ. 579.

»Ἐπιστρέφουσα ἡ Σύνοδος εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ὧδε ἐγκείστως τὴν »ἀπὸ 22 Μαΐου ἐ. ἔ. ἀναφορὰν τοῦ μουσικοδιδασκάλου Π. Ἀγαθοκλέους, »δι' ἧς οὗτος ἀποχρώντως παριστᾷ τὰ πλεονεκτήματα τῆς ἡμετέρας Ἐκκλ. »μουσικῆς, ἐπομένως δὲ καὶ τὴν ἄρρικτον ἀνάγκην τῆς βελτιώσεως αὐτῆς, »πληροφορεῖ αὐτὸ εἰς ἀπάντησιν, ὅτι αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τοὺς »ἱεροὺς ναοὺς τὴν εἰσαγωγὴν τῆς τετραφώνου εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, καθότι... »αὕτη συνεπάγεται τὴν καταστροφὴν μιᾶς ὁλοκλήρου φιλολογίας, τῆς τῶν »ἱερῶν ᾀσμάτων, ἅτινα δὲν δύνανται νὰ ψάλλωνται διὰ τῆς τετραφώνου »μουσικῆς κτλ.». Καὶ ἀκολουθοῦν συστάσεις περὶ συντόνου λήψεως μέτρων προστασίας τῆς ἐθν. μουσικῆς, περὶ ἱδρύσεως εἰδικῆς ἕδρας ἐν Ἀθήναις πρὸς διδασκαλίαν αὐτῆς ὑπὸ δύο ἢ τριῶν ἐπιστημόνων μουσικοδιδασκάλων, ὡς καὶ παράκλησις ὅπως τὸ Ὑπουργεῖον διορίσῃ ἐν ταῖς ὑφισταμέναις ἱερατικαῖς σχολαῖς... ἱκανοὺς διδασκάλους τῆς μουσικῆς, δυναμένους διδάσκειν καὶ τὸ θεωρητικὸν αὐτῆς κτλ.».

Ἡμερομηνία 13 Ἰουλίου 1870 καὶ ἐπισκοπικαὶ ὑπογραφαὶ αἱ αὐταί. Ὥστε ἀπὸ τοῦ Μαΐου τοῦ 1870 ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς εἶχεν ὑποβάλει πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν ὑπὸ τύπον ἀναφορᾶς ὑπόμνημα, διὰ τοῦ ὁποίου ἐζήτει καὶ συνίστα τὴν λῆψιν μέτρων ὑπὲρ βελτιώσεως τῆς πατροπαραδότου μουσικῆς καὶ ἀποκλεισμοῦ τῆς τετραφώνου εὐρωπαϊκῆς ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Πρόσθετοι μαρτυρίαι. Ἀλλὰ καὶ μετὰ ἓξ ἔτη ἤτοι τῷ 1876 ἀναφαίνεται πάλιν ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, τὴν φορὰν ταύτην ὡς μέλος τετραμελοῦς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐκκλησιαστικοῦ Μουσικοῦ Συλλόγου, ὑπογεγραμμένος μετὰ τῶν τριῶν ἄλλων μελῶν Π. Κουκιτώρη, Ἀθ. Σακελλαριάδου καὶ Κ. Σακελλαρίδου ὡς εἰσηγητοῦ, ἐν ἐγγράφῳ τοῦ Συλλόγου τούτου πρὸς τὴν ἐπὶ τῶν Ὀλυμπίων καὶ τῶν Κληροδοτημάτων Ἐπιτροπήν, ἥτις εἶχεν ἀποταθῇ πρὸς τὸν Μουσ. Σύλλογον ζητοῦσα γνώμην. Διὰ τοῦ ἐγγράφου δὲ τούτου (22 Ἰαν. 1876) εἰς τὸ ὁποῖον ὑπογράφεται, ὡς ἐλέχθη, καὶ ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Μουσ. Ἐπιτροπὴν ὑποβάλλουσι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς κρίσεώς των «ἐπὶ τῶν κατὰ τὴν τελευταίαν Ὀλυμπιάδα (1875) ἀποσταλέντων καὶ διὰ τοῦ συστήματος τῆς ἡμετέρας ἐκκλησ. μουσικῆς γεγραμμένων μουσικῶν ἔργων... περὶ τῆς ἀξίας καὶ χρησιμότητος αὐτῶν» καὶ προτείνουν τὴν βράβευσιν τῆς ἐξ ὑπερτριακοσίων ᾀσμάτων συλλογῆς (καρποῦ ἐργασίας ἡμίσεος αἰῶνος) τοῦ Ἀντ. Σιγάλα· ὅπερ καὶ ἐγένετο, βραβευθείσης τῆς συλλογῆς δι' ἀργυροῦ ἀριστείου Α΄ βαθμοῦ ὑπὸ τῶν Ἑλλανοδικῶν τῆς Γ΄ ἐν Ἀθήναις Ὀλυμπιακῆς Ἐκθέσεως (1875) καὶ ἐκδοθείσης τῷ 1880 δαπάναις τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως, κατ' ἀπόφασιν τῆς Βουλῆς.

Συνάγεται λοιπὸν ὅτι καὶ μέχρι τοῦ 1876 ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς διετέλει ὢν σημαντικὸς παράγων μουσικῆς κινήσεως ἐν Ἀθήναις, ὅπου ἀπὸ πολλοῦ φαίνεται εἶχεν ἐγκατασταθῇ. Ἔκτοτε δὲν ἀναφαίνεται πλέον οὐδαμοῦ, καὶ πρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὅτι καὶ δὲν ἤργησε ν' ἀποθάνῃ.

Ὁ ἰδιωτικός του βίος. Ὁ ἰδιωτικός του βίος καθὼς καὶ ἡ καταγωγή του θὰ ἔμεναν ἴσως ἐντελῶς ἄγνωστα εἰς ἡμᾶς, ἐὰν μὴ ὁ ἴδιος ἐφρόντιζε νὰ μᾶς πληροφορήσῃ περὶ τούτου, μνημονεύσας παρεμπιπτόντως ἐν τῷ προλόγῳ του ὅτι ἐγεννήθη εἰς τὴν Αἶνον [2] καὶ ἀνετράφη ἐν Κίῳ [3] τῆς Μ. Ἀσίας, ὅτι ἐδίδαξε τὴν μουσικὴν κατὰ πρῶτον ἐν Κρανιδίῳ τῆς Ἀργολίδος καὶ κατόπιν εἰς τὸ Ἄργος, τὴν διαρκῆ διαμονήν του, ὅπου ἀπέκτησε σύζυγον καὶ τέκνα, καὶ ἐπὶ εἴκοσιν ἔτη (1835—1855) ἐδίδαξεν [4] ἐν τῇ ἐκεῖ Ἑλληνικῇ Σχολῇ, ψάλλων συγχρόνως ἐν τῇ κεντρικῇ ἐκκλησίᾳ τῆς ἰδίας πόλεως τοῦ Ἄργους.

1) Διὰ τὴν ἀκρίβειαν 330.
2) Πόλις τῆς Ἀνατολ. Θράκης παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἔβρου.
3) Πόλις τῆς Βιθυνίας ἐν Μ. Ἀσίᾳ (Κιανὸς κόλπος) οὐχὶ μακρὰν τῆς Προύσης.
4) Κατὰ τὴν ἐν τῇ φωτογραφίᾳ σημείωσιν τοῦ ἰδίου ἐδίδαξεν ἐν ὅλῳ 21 ἔτη (1835—1856).

Ὥστε ἦτο ἐξ ἐπαγγέλματος διδάσκαλος καὶ μουσικός.

Τὰ πρῶτα σχεδιάσματα. Ἐν Κρανιδίῳ τοῦ ἦλθε διὰ πρώτην φορὰν ἡ σκέψις νὰ καταρτίσῃ ἐνὸν σημείωμα τῶν παρατηρήσεών του ἐπὶ τοῦ θεωρητικοῦ μέρους τῆς μουσικῆς, περὶ τὸ 1829 ἢ 1830. «Ἐσημείωνον, λέγει ὁ

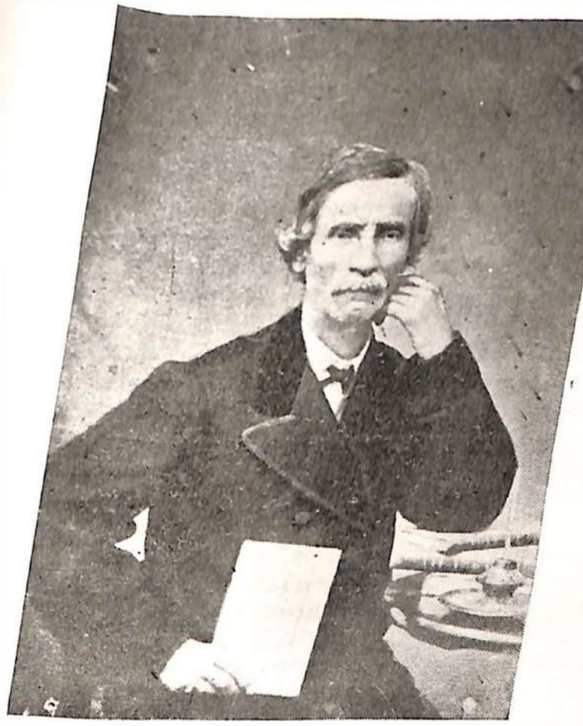

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΓΑΘΟΚΛΗΣ

(Ἐκ φωτογραφίας τοῦ 1875 ἀνηρτημένης ἐν τῷ Δημαρχείῳ Ἄργους τιμῆς ἕνεκεν. Κάτωθεν αὐτῆς σημειοῦνται καλλιγραφικῶς τὰ ἑξῆς : Α΄ Ἑλληνοδιδάσκαλος ἐν Ἄργει, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1835—1856. Ψάλτης δὲ καὶ Συντάκτης τοῦ ὁποίου φέρει Μουσικοῦ Θεωρητικοῦ Συγγράμματος. Ἐτῶν 75. Ἀθήνησι φωσ΄).

ἴδιος, ὅ,τι ἡ φαντασία μου ἐθεώρει καλόν, ἄνευ βοηθήματος δυναμένου νὰ μὲ χειραγωγῇ, διότι θεωρητικὸν οὔτε τυπωμένον ἦτο κανέν, οὔτε χειρόγραφον εἶχον» ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ φύσει φιλέρευνον πνεῦμα

τοῦ ἀνδρός, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ πόσον ὀλίγον μέχρι τότε ἐκυκλοφόρησε μεταξὺ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου τὸ πρῶτον θεωρητικὸν δοκίμιον τοῦ Χρυσάνθου «Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ Θεωρητικὸν καὶ Πρακτικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς» ὅπερ ἐν Παρισίοις ἐκδοθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1821, λόγῳ τῆς ἀνωμαλίας τῶν τότε καιρῶν παρέμεινε σχεδὸν ἄγνωστον.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ Μεγάλου θεωρητικοῦ τοῦ ἐκ *Μαδύτων*[3] Χρυσάνθου γενομένη ἐν Τεργέστῃ τῷ 1832 ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ Παναγ. Πελοπίδου, ὑπῆρξε διὰ τὸν Ἀγαθοκλῆν αὐτόχρημα ἀποκάλυψις, ἥτις ὅμως παρ' ὀλίγον νὰ τὸν ἀποτρέψῃ ἐκ τῆς ἀρχικῆς του προθέσεως διότι ἐκλαβὼν ἑαυτὸν «ὡς νάνον πρὸς γίγαντα, καὶ ὑπ' ἀθυμίας καὶ ἀπελπισίας συσχεθείς, παρ' ὀλίγον νὰ διαρρήξῃ τὰ πρὸ τριῶν ἐτῶν σχεδιάσματά του». Ὁ θαυμασμός του ὅμως αὐτὸς καθόλου δὲν τὸν ἠμπόδισε νὰ συνεχίσῃ τὰς θεωρητικὰς μελέτας του, τόσον ἐν Κρανιδίῳ, ὅσον καὶ εἰς τὸ Ἄργος, καὶ ἐν τέλει νὰ λάβῃ ὁριστικὴν θέσιν ἔναντι τοῦ πρώτου ἐνδιάμεσου τῶν θαυμασμῶν του. «Τὸ βΜέγα θεωρητικὸν τοῦτο, λέγει ὁ παλαιὸς θαυμαστής, ὡς τελευταῖον καὶ περιεκτικὸν πολλῶν μουσικῶν γνώσεων, δεικνῦον τὴν πολυμάθειαν τοῦ συγγραφέως του, πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ τελειότερον. Μ' ὅλα ταῦτα ἐκ τῆς μελέτης αὐτοῦ δὲν δύναταί τις νὰ συγκεφαλαιώσῃ ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ τελείαν περὶ τῆς Μουσικῆς ἰδέαν· διότι παντοῦ ἀπαντῶνται κενὰ καὶ ἀσυνάρτητα, καὶ χρῆσις τῆς παραγωγῆς, συνδεούσης τὰ διεστῶτα, παντελῶς δὲν γίνεται. Τοῦτο δὲ ἀρκούντως δεικνύει τὴν περὶ τὴν θεωρίαν ἀτελῆ κατάστασιν τῆς Μουσικῆς. Δὲν ἦτο λοιπὸν τὸ δύσκολον τῆς Μουσικῆς μόνον οἱ συμβολικοὶ χαρακτῆρες, ἀλλὰ καὶ ἡ στέρησις τῆς θεωρίας. Ὅθεν εἶναι ἀνάγκη νὰ φροντίσωμεν περὶ τῆς τελειοποιήσεως αὐτῆς, καθὼς κατὰ τοὺς χαρακτῆρας οὕτω καὶ κατὰ τὴν θεωρίαν, ἀναπτύσσοντες αὐτὴν εὐμεθόδως καὶ ἐπιστημονικῶς». Καὶ προσθέτει μὲ ποιάν τινα δόσιν μελαγχολικῆς ὑπερηφανείας, ἐν ὑποσημειώσει: «Πρέπει νὰ ἐπιμελώμεθα τῆς Μουσικῆς αὐτῆς καὶ ὡς κτήματος ἡμῶν τῶν Ἑλλήνων δωρηθέντος παρὰ τῆς μητρὸς ἡμῶν Ἐκκλησίας. Ἄγνωστον δὲ παρὰ τοῦ ἔξω κόσμου οὖσης (τῆς μουσικῆς ταύτης), ἐὰν αὐτός ποτε ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπ' αὐτῆς, τιμὴ ἡμῶν εἶναι νὰ εὕρῃ αὐτὴν ὑφ' ἡμῶν καλῶς καλλιεργημένην»—εὐχὴ ἥτις καὶ μετὰ πάροδον ἑκατὸν ἐτῶν δὲν ἐπραγματοποιήθη!...

Ἡ γνώμη του περὶ Χρυσάνθου. Ἐξ ὅλων τῶν ἀνωτέρω γίνεται καταφανὲς ὅτι ὡς πρὸς τὸ θεωρητικὸν τοῦ Χρυσάνθου καὶ τὴν καθαρῶς θεωρητικὴν ἐργασίαν τοῦ μεγάλου Διδασκάλου, ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς πέραν τῆς σημασίας τῆς ἀναλύσεως τῆς παλαιᾶς μουσικῆς γραφῆς (παρασημαντικῆς) ὑπὸ τῶν τριῶν Διδασκάλων τοῦ 1814 καὶ τῆς ἐκ ταύτης ἀπορρεούσης ἀναμφισβητήτου εὐκολίας περὶ τὴν ἐκμάθησιν καὶ ἐκτέλεσιν τῶν λειτουργι-

3) *Μάδυτος* (ἡ) καὶ ἀρχ. τὰ *Μάδυτα*, πόλις τῆς Θρακικῆς Χερσονήσου ἐπὶ τοῦ Ἑλλησπόντου, ἔναντι τῶν Δαρδανελλίων.

κῶν μελῶν, πέραν δηλαδὴ τῆς καθαρῶς πρακτικῆς σημασίας τοῦ νέου συστήματος, οὐδεμίαν ἄλλην ἢ μικρὰν πάντως ἀξίαν ἀνεγνώριζε. Καὶ δὲν τὸ ὁμολογεῖ μὲν ὁ ἴδιος ρητῶς, κάτωθεν ὅμως τῶν συγκεκαλυμμένων του γραμμῶν εὐκόλως τοῦτο διαφαίνεται. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἀρνεῖται ἐξ ἄλλου ὅτι τὸ θεωρητικὸν τοῦ Χρυσάνθου ὑπῆρξεν ὁ ἀχώριστος ὁδηγός του καὶ ὅτι «τὸ πόνημά του χρεωστεῖ—εἰς αὐτὸ—πολλὴν εὐγνωμοσύνην».

Αἱ περὶ ἐκκλ. μουσικῆς ἀντιλήψεις του. Αἱ περὶ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐν γένει (κυρίως εἰπεῖν περὶ τῆς κλίμακος τῆς μουσικῆς ταύτης) ἀντιλήψεις του εἶναι κάπως περίεργοι, ἀλλ' ὄχι καὶ ἀνεξήγητοι. «Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Μουσική, λέγει, δὲν εἶναι καταγωγῆς τῆς ἀρχαίας ἑλλην. Μουσικῆς, οὔτε τῆς νῦν Εὐρωπαϊκῆς, ἀλλ' εἶναι ὅμως .. ἰδίας καταγωγῆς, ὡς μαρτυρεῖ ἡ κλῖμαξ αὐτῆς οὖσα διάφορος ἑκατέρας τῶν κλιμάκων ἐκείνων». Περιπίπτει δηλονότι ἐν ἀγαθῇ συνειδήσει καὶ ὁ Ἀγαθοκλῆς εἰς τὸ ἴδιον σφάλμα εἰς τὸ ὁποῖον περιέπεσαν ὅλοι σχεδὸν οἱ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος πραγματευθέντες θεωρητικῶς περὶ τῆς μουσικῆς ταύτης (μηδ' αὐτῆς τῆς Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς τοῦ 1881 ἐξαιρουμένης), παρασυρθέντες προφανῶς ἔκ τινων λεπτομερειῶν τῆς κλίμακός της, τὰς ὁποίας ἐξέλαβον ὡς βασικὰς καταστάσεις ἀπομακρυνούσας αὐτὴν ἐκ τῆς φυσικῆς κλίμακος, ἥτις ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν καὶ πάντοτε ἡ θεμελιώδης κλῖμαξ τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, ἀρχαίας ἢ βυζαντινῆς, ἐφαρμοσμένη ἐπὶ τῶν τριῶν γενῶν, διατονικοῦ, χρωματικοῦ καὶ ἐναρμονίου. Ἡ βασικὴ αὐτὴ πλάνη ἔκαμεν ὥστε νὰ συγχέεται κλῖμαξ καὶ μουσική, κεντρικὸς μηχανισμὸς καὶ λεπτομέρεια, πρωταρχικὴ κατασκευὴ καὶ παροδικαὶ καταστάσεις, τοσοῦτο μᾶλλον ἀποκρουστέαι, ὅσον αἱ πλεῖσται ἐξ αὐτῶν ὀφείλονται ἀναμφισβητήτως εἰς μεταγενεστέρας ἐπιδράσεις καὶ δὴ οὐχὶ πάντοτε ἑλληνικάς.

Γενικὴ πλάνη περὶ τῆς ἑλληνικῆς κλίμακος. Ἀλλὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα, γνώστην τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, εἰς τὸν ἀνωτέρω ἐσφαλμένον περὶ τῆς ἐθνικῆς μουσικῆς ἀφορισμὸν θὰ παρέσυρε καὶ ἡ ἐσφαλμένη ἀντίληψίς του (ἣν ἔσχον καὶ ἄλλοι πολλοὶ σοφώτεροί του πρὸ καὶ μετ' αὐτὸν) ὅτι βασικὴ κλῖμαξ τῆς εὐρωπ. μουσικῆς εἶναι ὄχι ἡ φυσικὴ κλῖμαξ, ἀλλ' ἡ ἐν χρήσει ***συγκεκραμένη*** (τοῦ πιάνου· ἡ gamme temperée)· καὶ ἐπειδὴ ἡ κλῖμαξ αὕτη δὲν εἶναι αὐτουσία ἡ φυσικὴ κλῖμαξ, ἄρα καὶ ἡ ἑλληνικὴ μουσικὴ δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὴν εὐρωπαϊκήν, ἐνῷ εἶναι καταφανὲς ὅτι καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἔχουν ὡς βασικὴν ἢ ἀκόμη καὶ ὡς *ἰδανικὴν*[1] κλίμακα, τὴν φυσικὴν κλίμακα, προσηρμοσμένην εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἀνάγκας ἢ λεπτομερείας ἑκατέρας αὐτῶν, εἴτε λόγῳ τῆς ἰδιοσυγκρασίας τῶν λαῶν οἱ ὁποῖοι τὰς μετεχειρίσθησαν, εἴτε λόγῳ τῆς μεγάλης διαχωριστικῆς γραμμῆς ἡ ὁποία

1) Ἐλισ. Γιαννίδη «Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ ἡ ἐναρμόνισή της» σελ. 22 (ἔκδ. β' 1939).

διακρίνει τὰ δύο ἐν χρήσει μεγάλα ᾠδικὰ συστήματα, ἤτοι τὸ μελῳδικὸν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τὸ ἁρμονικὸν τῆς Δύσεως. Καὶ ὅπως ἡ βασικὴ αὐτὴ ἀλήθεια ἠγνοήθη ἐπὶ ἕνα ὁλόκληρον αἰῶνα, καὶ ἐδαμεν νὰ γίνεται σοβαρὰ ἀπόπειρα δημιουργίας νέας ἑλληνικῆς διατονικῆς κλίμακος, διαφόρου τῆς φυσικῆς, διὰ μόνον σχεδὸν τὸν λόγον ὅτι δύο τονιαῖα διαστήματα τῆς μουσικῆς ταύτης (κυρίως εἰπεῖν ἕν), τὰ διαστήματα τῶν φθόγγων πα-βου (Re-Mi) καὶ κε-ζω (La-Si) ἐμφανίζονται ἐλαφρῶς πως διάφορα τῶν φυσικῶν διατονικῶν φθόγγων βου καὶ ζω (Mi καὶ Si), καὶ τοῦτο πάλιν ὄχι πάντοτε καὶ γενικῶς, ἀλλ' εἰς ὡρισμένους ἤχους τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς· ἐκείνους δηλονότι τοὺς ἤχους, ὅσοι ἐξορμῶνται ἐκ τῶν τονικῶν βάσεων τοῦ ἑλάσσονος συγκροτήματος τῶν ἤχων, ἐνῷ εἰς τὸ μεῖζον γένος ἢ σύστημα λειτουργοῦν εἰς καταπλήσσουσαν ἀκρίβειαν καὶ πληρότητα τὰ διαστήματα τῆς φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος (ἦχος πλάγ. Δ΄ κ. ἄ). Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὰ ἄλλα γένη τῆς μουσικῆς, χρωματικὸν καὶ ἐναρμόνιον, δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ ἐπὶ φυσικῶν νόμων ἐρειδόμεναι ἀλλοιώσεις αὐτῆς τῆς πρωταρχικῆς φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος, ἀνέκαθεν ἐν χρήσει διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν τῇ ἑλληνικῇ μουσικῇ, προσηρμοσμένης δὲ εἰς τὰς ἑκάστοτε ἀνάγκας ἢ ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς· ἀνάγκας εἴτε ὀργανικὰς (προσαρμογῆς τῶν συνοδευόντων ὀργάνων) εἴτε καθαρῶς πρακτικὰς (διδακτικάς, συμφωνικάς). Ἐντεῦθεν ἔχομεν κλίμακα Πυθαγόρειον, κλίμακα Ἀριστοξενικὴν (τὴν πρώτην χρονολογικῶς συγκεκραμένην κλίμακα), κλίμακα μεταλεξανδρινὴν ἢ τῶν ἑλληνορρωμαϊκῶν χρόνων, τὴν καὶ κυρίως ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μας, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείωνται καὶ αἱ ἄλλαι δύο, ὅπως ἡ πυθαγόρειος τοῦ Τρίτου ἐναρμονίου ἤχου, ἡ κατ' Ἀριστόξενον συγκεκραμένη τινῶν ἐκ τῶν χρόων κλπ.

Κατόπιν τούτων οὐδόλως ἄπορον ὅτι ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, μετρίας ἄλλως τε ἐπιστημονικῆς συγκροτήσεως, ἂν καὶ μελετηρὸς καὶ φύσει ἐρευνητικός, ὑπὸ πλουσίας δὲ προικισμένος φυσικῆς τεχνικῆς διαισθήσεως (δι' αὐτὸ καὶ θὰ τὸν ἴδωμεν ἀργότερον ἀνακρούοντα πρύμναν ἐπὶ τῶν πραγμάτων) ὑπέπεσεν ἐκ προοιμίων εἰς τὴν πλάνην ταύτην, ἀφοῦ δὲν ἐξέφυγεν αὐτῆς διαπρεπέστατος ἐπιστήμων τῶν χρόνων μας, ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς τῶν φυσικομαθηματικῶν τῆς ἐν Κων)πόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς Ἀνδρέας Σπαθάρης, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξεν ὁ νοῦς, ἂν μὴ καὶ ἡ ψυχή, τῆς ὅλης θεωρητικῆς, ἀρτιωτάτης δὲ κατὰ τὰ ἄλλα ἐπιστημονικῶς, ἐργασίας τῆς ἄνω μνημονευθείσης Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς [1].

Ἀστάθεια ἐκ τῶν διασημάτων τοῦ Χρυσάνθου. Ἀλλ' ἂν ὑπῆρχε καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀμφιβολία περὶ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ὅτι συγχέει κλίμακα καὶ μουσικὴν καὶ δὴ καὶ ὅτι μᾶλλον ἡ σειρὰ τῶν τονιαίων διαστημάτων τῆς κλίμακος (ταῦτα ἐννοεῖται ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαστηματικῶν ἀριθ-

1) Ἀνδρ. Σπαθάρη Στοιχ. Φυσικομαθ. 1886. Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ἔτ. 1887, 1888. «Φόρμιγξ» Ἀθηνῶν Περ. Β' ἔτ. Α' 1905.

μῶν τοῦ Χρυσάνθου) παρὰ αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ κλῖμαξ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς συγχύσεώς του, ἡ ὁποία καὶ ὡδήγησεν αὐτὸν εἰς τὸν ἄνω παράτολμον ἀφορισμόν, ἔρχεται ὁ ἴδιος νὰ μᾶς τὸ βεβαιώσῃ ἐν σημειώσει τῆς σελ. 13 § 17 διὰ τῶν ἑξῆς: «Ἐκ τῶν ἀνωτέρω (δηλαδὴ ἐκ τοῦ συγκριτικοῦ πίνακος διὰ τὰ μήκη τῶν χορδῶν τῶν φθόγγων τῆς διπλῆς κλίμακος, ἐκκλησιαστικῆς τοῦ Χρυσάνθου καὶ εὐρωπαϊκῆς) συνάγεται ὅτι οἱ ἡμέτεροι τόνοι (κατὰ τὴν βαθμολογίαν ἐννοεῖται τοῦ Χρυσάνθου) εἶναι διάφοροι τῶν ἑλληνικῶν (ἐνν. ἀρχαίων) καὶ εὐρωπαϊκῶν· διὰ τοῦτο διεγείρουσι καὶ φθόγγους τινὰς μὲν βαρυτέρους, τινὰς δὲ ὀξυτέρους, καὶ τινας ταυτιζομένους τοῖς φθόγγοις ἐκείνων. Ἑπομένως καὶ ἡ ἑλληνικὴ καὶ ἡ εὐρωπαϊκὴ Μουσικὴ εἶναι διάφοροι τῆς ἡμετέρας». Ἀλλ' ἀμφιβάλλων καὶ ὁ ἴδιος περὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ συλλογισμοῦ του σπεύδει εὐθὺς ἀμέσως νὰ προσθέσῃ: «Σημειωτέον δὲ ὅτι οἱ ἐξακριβώσαντες τὰ μήκη τῶν τόνων ἐπὶ τῆς χορδῆς λέγουσιν ὅτι οὕτως εὗρον αὐτὰ ἐγγύτερον τῆς ἀληθείας», ἐννοῶν τὸν Χρύσανθον, εἰς τὸν ὁποῖον καὶ ἀνήκει ἐξ ὁλοκλήρου ἡ τελευταία φράσις [1]. Τοιουτοτρόπως ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς ἐμφανίζεται οἱονεὶ ταλαντευόμενος μεταξὺ δύο ψυχολογικῶν ροπῶν· τῆς πίστεώς του ἀφ' ἑνὸς περὶ τῆς ὀρθῆς τῶν πραγμάτων κατανοήσεως τὴν ὁποίαν τῷ ἐπέτρεπε καὶ ἡ ἀποχρώσα ἐκ μέρους του γνῶσις τῆς εὐρωπ. μουσικῆς, ὡς θεωρίας καὶ πράξεως, τοῦ φόβου δὲ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς δεσποζούσης ἐπιβολῆς τοῦ Χρυσάνθου, τοῦ ὁποίου τὸ Μέγα θεωρητικὸν ἐπὶ ἕνα ὁλόκληρον αἰῶνα ὑπῆρξεν ὁ πολύτιμος ὁδηγός, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόμος πάντων τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὰ τῆς ἡμετέρας μουσικῆς.

Χαρακτηρισμὸς τῆς Θεωρίας τοῦ Χρυσάνθου. Καὶ δὲν εἶναι, νομίζω, ὑπερβολικὸς ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος περὶ τοῦ σοφοῦ Χρυσάνθου· καθ' ὅσον, ἐνῷ αὐτὸς ἐν συνεργείᾳ μετὰ τῶν δύο συναδέλφων του ἢ συνεργατῶν, Γρηγορίου Πρωτοψάλτου τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας καὶ Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἔσωσε κυριολεκτικῶς τὴν τότε κατάστασιν, πολλαχῶς καὶ πολλαπλῶς κινδυνώδη—ἐντεῦθεν καὶ τὸ προσκτηθὲν ἀπροσμέτρητον κῦρός του—ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τοῦ ὅμως τῆς καθαρῶς θεωρητικῆς τὸ ἔργον του ὑπῆρξεν ἐμφανέστατα καὶ σοβαρώτατα ἐλλιπές, καὶ διὰ τοὺς τότε χρόνους καὶ πολὺ περισσότερον διὰ τοὺς μετέπειτα, τοὺς ὁποίους τόσον βαθέως λύγῳ τοῦ μεγάλου κύρους του ἤμελλε νὰ ἐπηρεάσῃ. Διότι ὁ Χρύσανθος συγχύσας ἐκ προκαταβολῆς ἢ συνταυτίσας σκοπίμως τὸν ἀρχαῖον φυσικὸν ἐλάσσονα τόνον $\frac{10}{9}$ πρὸς τὸν μαλακὸν ἐλάσσονα $\frac{12}{11}$ (ἢ 9 τῆς ἀριστοξενικῆς χρόας τοῦ μαλακοῦ διατόνου) ἐτραυμάτισεν ἀνεπανορθώτως τὸ θεωρητικὸν ἢ φυσικοτεχνικὸν μέρος τοῦ συνόλου ἔργου του, ἀναγκασθεὶς ἐν συνεπείᾳ νὰ δεχθῇ τετράχορδον

1) Χρυσάνθου Μ. Θεωρητ. Βιβλ. Γ' κεφάλ. Α' 226.

28 διαστημάτων, ἄρα καὶ κλίμακα ἢ διαπασῶν 68, ὅτερ καὶ ὑπῆρξεν ἡ βασικὴ ἀφετηρία ὅλων τῶν περαιτέρω θεωρητικῶν ἀντιφάσεων καὶ ἀνωμαλιῶν. Διότι μείζων τόνος $\frac{9}{8}$ ἢ ἐπόγδοος ὅσος πρὸς 12 καὶ συγχρόνως κλίμαξ 68, εἶναί τι ἐπιστημονικῶς (φυσικῶς καὶ τεχνικῶς) ἀδιανόητον. Ἐντεῦθεν τὸ ἀδιέξοδον εἰς τὸ ὁποῖον μοιραίως περιεπλάκη καὶ διὰ τὸν κολασμὸν τοῦ ὁποίου ἠναγκάσθη νὰ καταφύγῃ εἰς πλεῖστα ὅσα μαθηματικὰ ἢ μᾶλλον λογιστικὰ τεχνάσματα, ὡς καὶ αἱ sui generis κλίμακες τοῦ Λευτέρου ἦχον, καὶ τῶν λεγομένων ἐναρμονίων ἦχων Τρίτων καὶ Βαρέος μετὰ τῶν χρωῶν αὐτῶν, καὶ τόσα ἄλλα.

Ἐπιβλαβεῖς συνέπειαι. Οἱ ξένοι. Καὶ τίνες μὲν οἱ λόγοι οἱ ἀναγκάσαντες τὸν σοφὸν Χρύσανθον νὰ δεχθῇ τὰ ὅσα ἐδέχθη, δὲν εἶναι τοῦ παρόντος· τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι λόγῳ τῆς βασικῆς ταύτης παρεννοήσεως τὸ μέγα θεωρητικὸν τοῦ Χρυσάνθου, ἓν τῶν πλουσιωτέρων ἑλληνικῶν, καὶ ἀκόμη καὶ τῶν εὐρωπαϊκῶν βιβλίων τοῦ 18ου αἰῶνος, ἀπὸ καθαρῶς θεωρητικῆς ἀπόψεως ὑπῆρξε μᾶλλον ἐπιζήμιον. Διότι ἀντὶ τὸ θεωρητικὸν τοῦτο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πηγὴ περαιτέρω ἐμπλουτισμοῦ τῶν μουσικῶν γνώσεών μας καὶ ἀφετηρία πρὸς νέας ἐξορμήσεις καὶ προσκτήσεις ἐπιστημονικὰς διὰ τὴν μουσικήν μας, ἀπ' ἐναντίας, λόγῳ καὶ τῆς ἀγραμματοσύνης τῶν ἑκάστοτε χειριζθέντων τὰ τῆς μουσικῆς ταύτης, ὑπῆρξεν ὁ ἀνασταλτικὸς φραγμὸς πάσης περαιτέρω ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ἐξελίξεως. Οὕτω ἑκατὸν ὁλόκληρα ἔτη ἐχάθησαν ἀνεπιστρεπτεὶ διὰ τὴν μουσικήν μας ἐξ αἰτίας καὶ τῆς θεωρητικῆς διδασκαλίας τοῦ Χρυσάνθου. Διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἔδωκε λαβὴν καὶ εἰς τοὺς διαφόρους καλοθελητάς, ἡμετέρους τε καὶ ξένους, νὰ δυσφημήσουν τὴν ἐθνικήν μας μουσικὴν καὶ διὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς ἀκαταστασίαν, ὥσει νὰ ἔπταιεν αὐτὴ αὕτη ἡ μουσικὴ διὰ τὴν κακὴν—θεωρητικὴν καὶ πρακτικήν—μεταχείρισίν της. Οὕτω ἀφηνιασμένος κυριολεκτικῶς ὁ Ἰ. Τζέτζης (1882, 1886) ὁ λαμπρὸς κατὰ τὰ ἄλλα καὶ εὐφυέστατος ἐπιστήμων, εἰς τὰς θεωρητικὰς ἀτελείας τοῦ Χρυσάνθου εὗρε καὶ πρόσθετον ἐπιχείρημα διὰ νὰ ἐντείνῃ τὰς λάβρους ἐπιθέσεις του κατὰ τῆς οὕτω πως ὀργανωθείσης μουσικῆς (τὰς ὁποίας ἐπανέλαβαν δυστυχῶς διάφοροι κατόπιν ἐπιπόλαιοι ἢ ἡμιμαθεῖς) καὶ νὰ ψέξῃ αὐτὴν ὡς ἀθνεῖον τάχα κατασκεύασμα, διότι ὁ Χρύσανθος ἐν τῇ διαιρέσει τῆς κλίμακος παρεδέχθη τὸ τεταρτημόριον τοῦ τόνου—τὸ «πρῶτον στοιχεῖον ἐν μουσικῇ» τοῦ Ἀριστοτέλους—καὶ διότι ἡ ὑπὸ τοῦ Χρυσάνθου διαίρεσις τῶν τετραχόρδων δὲν ἦτο κατὰ πάντα ἀκριβής. Νέα δηλαδὴ σύγχυσις κλίμακος καὶ μουσικῆς. Ἄλλοι δὲ πάλιν ἐκ τῶν ξένων ἐκλαβόντες «εἰς τὰ σοβαρὰ» τὴν μαθηματικὴν θεωρίαν τοῦ Χρυσάνθου, εἴτε ἐξ ἀγαθῆς προαιρέσεως εἴτε πρὸς δυσφήμησιν τῆς ἐν γένει μουσικῆς μας, κατηνάλωσαν ἀφθονίαν μελάνης καὶ σκέψεως διὰ νὰ ἑρμηνεύσουν καὶ προσαρμόσουν τὴν θεωρίαν ταύτην πρὸς τὰ μαθηματικὰ

δεδομένα τῆς ἐπιστήμης (A. Gastoué, H. Gaïsser, J. Rebours, J. Thibaut, Eg. Wellesz, I. Tillyard, L. Tardo κ. ἄ.)' ὡς τελευταῖος δὲ τῆς σειρᾶς, ὁ ἐκ τῶν προσφάτων (Μάρτ. 1940) διαλέξεών του ἐν τῷ Ἰταλικῷ Οἴκῳ Ἀθηνῶν (Casa d' Italia) γνωστὸς ἡμῖν μουσικολόγος κ. Ottavio Tiby, διευθυντὴς τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Λυρικοῦ Θεάτρου καὶ Συναυλιῶν ἐν Ρώμῃ, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ σημαντικὸν βιβλίον του «*La Musica Byzantina*» (*Teoria e Storia*) Milano 1938, ἐδαπάνησεν ὀκτὼ ὁλοκλήρους σελίδας διὰ νὰ ἀναλύσῃ τὴν μαθηματικὴν θεωρίαν τῆς κλίμακος τοῦ Χρυσάνθου, κατ' ἀντιπαράθεσιν αὐτῆς πρὸς τὰς κλίμακας, φυσικήν, συγκεκραμένην καὶ Πυθαγόρειον, μὲ λεπτομερεστάτους μαθηματικοὺς ὑπολογισμούς, ἀξίους καλλιτέρας τύχης. Ἐκ δὲ τῶν ἡμετέρων ὅσοι ἠσχολήθησαν ὁπωσδήποτε σοβαρῶς περὶ τὴν θεωρίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συγγράψαντες ἢ ἐκδώσαντες Θεωρητικά, ὅλοι σχεδὸν ἀντέγραψαν, ἀβασανίστως καὶ δουλικῶς, τὸ θεωρητικὸν τοῦ Χρυσάνθου διαιωνίζοντες οὕτω καὶ τὰς πλάνας του μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, εἴτε ἀπ' εὐθείας εἰς ἀφηγηματικὸν ὕπως ἐκεῖνος λόγον, εἴτε... κατ' ἐρωταπόκρισιν! .. Ἀλλ' εἶναι ἐκτὸς ἀμφιβολίας ὅτι πολλοὶ τῶν συγγραφέων τούτων (Θ. Φωκαεύς, Κ. Φιλοξένης, Στ. Λαμπαδάριος κ. ἄ.) ἐρωτώμενοι τυχὸν τότε διὰ πολλὰ ἀσυνάρτητα καὶ ἀκατάληπτα ἐκ τῶν ὑπ' αὐτῶν γραφέντων, οὔτε οἱ ἴδιοι ἠδὰ ἦσαν εἰς θέσιν ν' ἀπαντήσουν ἱκανοποιητικῶς· πολὺ περισσότερον δὲν δύνανται ν' ἀπαντήσουν σήμερον... ἐκ τῶν τάφων.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ παραθέτομεν ἐνταῦθα κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν καὶ ἐφ' ὅσον εἶναι γνωστὰ εἰς ἡμᾶς, τὰ κυριώτερα **Θεωρητικὰ** τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, ὅσα ἐξεδόθησαν διαρκοῦντος τοῦ τελευταίου αἰῶνος ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Χρυσάνθου μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας. Εὐνόητον ὅτι εἰς αὐτὰ δὲν συμπεριλαμβάνεται τὸ «***Σχεδίασμα περὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς***» **Βασιλ. Στεφανίδου τοῦ Βυζαντίου** «τοῦ ἐκ πολλῶν ἐπισήμων Ἀκαδημιῶν ἰατροφιλοσόφου» τὸ συγγραφὲν ἐν Νεοχωρίῳ τοῦ Βοσπόρου τῷ ᾳωιθ' (1819) καὶ μετὰ 83 ἔτη ἐκδοθὲν ἐν Κων)πόλει (Περιοδ. Μουσ. Συλλόγου τεῦχ. Ε' σελ. 207—279, Νοέμβρ. 1902), ὡς ἀφορῶν εἰς τὸ πρὸ τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν τριῶν Διδασκάλων μουσικὸν καθεστώς.

1. ***Χρυσάνθου τοῦ ἐκ Μαδύτων*** «Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ Θεωρητικὸν καὶ Πρακτικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς». Ἐν Παρισίοις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ριγνίου, 1821. (Β' ἔκδ. Ὠδείου Ἀθηνῶν μετὰ προλόγου ὑπὸ Κ. Δ. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι 1910).

2. ***Χρυσάνθου Ἀρχιεπισκόπου Δυρραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων*** «Θεωρητικὸν μέγα τῆς Μουσικῆς» ἐκδοθὲν ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου ἐν Τεργέστῃ, 1832. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Μιχαὴλ Βάϊς (Michele Weis). Ἀνατύπωσις Ἀθῆναι 1911.

3. ***Θεοδώρου Φωκαέως*** «Κρηπὶς τοῦ Θεωρητικοῦ καὶ Πρακτικοῦ τῆς Ἐκκλ. Μουσικῆς». Ἐν Κων)πόλει 1842, 1856, 1861. Ἀνατύπ. Ἀθῆναι 1893 καὶ 1902.

4. ***Μαργαρίτου Παπαχρήστου Δροβιανίτου*** «Θεωρητικὴ καὶ Πρακτικὴ Ἐκκλ. Μουσικὴ». Ἐν Γαλατᾷ-Πέραν τῆς Κων)πόλεως 1851. Ἐκ τῆς τυπογραφ. Ε. Καγιόλ.

5. ***Παναγιώτου Ἀγαθοκλέους*** «Θεωρητικὸν τῆς Ἐκκλησ. Μουσικῆς» ἐν Ἀθήναις 1855. Τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, παρὰ τῇ πύλῃ τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. 420.

6. ***Κυριακοῦ Φιλοξένους τοῦ Ἐφεσιομάγνητος*** «Θεωρητικὸν Στοιχειῶδες τῆς Μουσικῆς» δαπάνῃ τοῦ φιλομούσου Κ. Ἀθανασίου τοῦ Σερραίου. Ἐν Κων)πόλει 1859. Τύποις Σ. Ἰγνατιάδου.

7. ***Στεφάνου Λαμπαδαρίου*** «Κρηπὶς ἤτοι Νέα Στοιχειώδης διδασκαλία τοῦ Θεωρητικοῦ καὶ Πρακτικοῦ τῆς Ἐκκλησ. Μουσικῆς» ὑπὸ Λ. Ἰωάννου Πρωτοψάλτου 1875, ἐκ τῆς Πατριαρχ. τοῦ Γένους τυπογραφίας. Β' ἔκδ. 1890.

8. «***Στοιχειώδης διδασκαλία τῆς ἐκκλησ. μουσικῆς***, ἐκπονηθεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ***Ψαλτηρίου*** ὑπὸ τῆς μουσικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου ἐν ἔτει 1883».Ἐκ τοῦ Πατριαρχ. Τυπογραφείου ἐν Κων)πόλει 1888.Ἀνατύπ. «Φόρμιγξ» Ἀθηνῶν Ἔτ. Δ' (Στ') 1908.

9. ***Ἀνδρέου Β. Τσικνοπούλου*** μουσικοδιδασκάλου «Θεωρητικὴ καὶ Πρακτικὴ διδασκαλία τῆς παρ' ἡμῖν μουσικῆς ἤτοι Γραμματικὴ τῆς Βυζαντινῆς μουσικῆς». Ἀθῆναι 1897.

10. ***Μ. Μισαηλίδου.*** «Νέον θεωρητικὸν συντομώτατον ἤτοι περὶ τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησιαστικῆς καὶ Ἀρχαίας Ἑλλην. Μουσικῆς, μετὰ πολλῶν μουσικῶν κλιμάκων καὶ 4 μονοχόρδων καὶ μετὰ πρακτικοῦ μέρους». Ἀθῆναι 1902

Ἐνταῦθα μνημονευτέον ἀπαραιτήτως καὶ τῆς μαθηματικῆς θεωρίας τῆς σειρᾶς τῶν 42 πλήκτρων ἢ μερῶν τῆς «Διαπασῶν» τοῦ ***Παναρμονίου Ὀργάνου*** διὰ τὴν Βυζαντινὴν καὶ Ἀνατολικὴν Μουσικήν, τοῦ κατ' ἐξοχὴν Διδασκάλου τῆς Ἐθν Μουσικῆς ***Κ. Ψάχου.*** (Μουσικὰ Χρονικά, Ἔτ. Δ' τεῦχ. 7—9 (43—45) Ἀθῆναι 1932. Ἐπίσης μνημονευτέα καὶ τὰ σχετικὰ κεφάλαια ἐκ τοῦ ἀξιολόγου συγγράμματος «***Ἀρίων ἢ μουσικὴ τῶν Ἑλλήνων***» Λ. Ρεμαντᾶ καὶ Π. Ζαχαρίου, Ἀθῆναι 1917· ὡς καὶ τὸ πρῶτον ἴσως συστηματικὸν βιβλίον πρακτικῆς μεθόδου διδασκαλίας τῆς Βυζαντ. μουσικῆς «***Μελῳδικαὶ ἀσκήσεις***» τοῦ καθηγητοῦ τῆς μουσικῆς ***Κωνστ. Δ. Παπαδημητρίου***, Ἀθῆναι 1938 (Γ' ἔκδ.).

Περὶ δὲ τῶν ἐν Ἀθήναις ἐκδοθέντων κατὰ τὴν αὐτὴν χρονικὴν περίοδον, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω σημειωθέντων, Θεωρητικῶν τῆς Ἐκκλησ. μουσικῆς (Ἰ. Σακελλαρίδης, Χρ. Σπηλιόπουλος κ. ἄ.) περιττὸν θεωροῦμεν νὰ γίνῃ ἴδιος λόγος, καθ' ὅσον ταῦτα σχεδὸν κατὰ κανόνα ὑπῆρξαν ἀτυχεῖς ἀντιγραφαὶ καὶ ἀναμασήματα ἢ παραμορφώσεις τῶν κεφαλαίων τοῦ Χρυσάνθου. Ἐπίσης δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ τοῦ Θεωρητικοῦ τοῦ Γεωργίου Λεσβίου (Α' ἔκδ. Ἀθῆναι 1840, Β' ἔκδ. ὑπὸ Σταυράκη Ἀ.Ἀναγνώστου, Ἀθῆναι 1871), καθ' ὅσον τοῦτο ἀσχολούμενον περὶ ἄλλου εἴδους μουσικῆς γραφῆς καὶ ἄλλης σχεδὸν θεωρίας (Λέσβιον σύστημα) ἐξέρχεται τοῦ κύκλου τῶν ἐρευνῶν τῆς παρούσης μελέτης.

Ἡ Πατριαρχικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ 1881. Ἀλλὰ τὴν πλάνην τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ὡς πρὸς τὴν ἀληθῆ καταγωγὴν καὶ φύσιν τῆς ἐκκλησ. κλίμακος, πρόληψιν σχεδὸν γενικὴν ὅλων τῶν Ἑλλήνων τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, μουσικολόγων καὶ ψαλτῶν, δὲν κατώρθωσε ν' ἀποφύγῃ οὔτε αὐτὴ ἡ Πατριαρχικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ 1881, ἀσυναισθήτως ὑπαχθεῖσα καὶ αὐτή, παρ' ὅλον τὸν ὄγκον της, εἰς τὸν καταθλιπτικὸν ζυγὸν τῶν τεχνικῶν δῆθεν ὑποδείξεων ἀμφιβόλου μορφώσεως καὶ αἰσθητικῆς ψαλτάδων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διότι καὶ ἂν ἤθελέ τις νὰ παραβλέψῃ τὰ ἄλλα μειονεκτήματα τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, δὲν θὰ ἠμποροῦσεν ὅμως ποτὲ νὰ συγχωρήσῃ τὸ θανάσιμον ἁμάρτημα ὅτι ἐν αὐτῇ ἐξηφανίσθη τελείως τὸ φυσικὸν *μεῖζον ἡμιτόνιον* $(\frac{16}{15})$ ἢ ἔστω ἡ ἀποτομὴ τῶν ἀρχαίων $(\frac{2187}{2048})$, τὴν ὁποίαν μετὰ

θρησκευτικῆς εὐλαβείας καὶ μέχρι παραχρήσεως μετεχειρίσθη ὁ Χρύσανθος ὑπὸ μορφὴν καὶ ἀνομασίαν ἐλαχίστου τόνου, ἰσοδυνάμου πρὸς διαστήματα ἢ τονιαῖα δωδεκατημόρια 7. Καὶ μαζὶ μὲ τὴν *ἀποτομὴν* ἐξηφανίσθη, ὡς ἦτο ἐπόμενον, καὶ τὸ ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πυθαγόρου ἑλληνικὸν *λεῖμμα* $(\frac{256}{243})$ ἢ ἔλασσον ἡμιτόνιον (ἀρχοντικῶς τὸ αὐτὸ μὲ τὸ $\frac{135}{128}$), ὡσεὶ ἡ μουσικὴ αὐτή, τῆς ὁποίας μετὰ τόσον τατάγον ἀνελάμβαναν τὸν διακανονισμόν, ἦτο νεότευκτόν τι κατασκεύασμα καὶ δὲν εἶχε βυθισμένας τὰς ρίζας της εἰς τὸ γόνιμον παρελθὸν εἰκοσιπέντε καὶ πλέον ἑλληνικῶν αἰώνων.

Τὸ ἄκρατον Πυθαγόρειον. Ἀλλ' ἡ Ἐπιτροπὴ μετ' ἐγκαυχήσεως ὀψιπλούτου μᾶς ἀνήγγειλεν ὅτι ... ἀνεκάλυψε τὸ Πυθαγόρειον διατονικὸν γένος τοῦ Τρίτου ἤχου ἢ *ἄκρατον Πυθαγόρειον*, ὡς τὸ ἐτιτλοφόρησεν αὐτή, καὶ συνεπῶς θὰ ἔπρεπε νὰ τύχῃ συγχωρήσεως δι' ὅλας της τὰς ἁμαρτίας. Ἀλλ' εἶναι γνωστὸν καὶ εἰς τὸν ἄκρον δακτύλῳ ἐπιστημονικῶς ἁψάμενον τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς, ἀνέκαθεν δέ, ὅτι τὸ διάστημα Γα-Κε (Fa-La) τῆς φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος, ὅπως τὸ μεταχειρίζεται ἡ Ἐκκλησία μας καὶ ἡ ἐν γένει μουσική μας, μεγαλείτερον κατά τι (κατὰ κόμμα $\frac{81}{80}$) μιᾶς φυσικῆς μείζονος τρίτης $\frac{5}{4}$ (δηλαδὴ τὸ Κε ἢ La$=\frac{27}{16}$ ἀντὶ $\frac{5}{3}$) [1], εἶναι ἄθροισμα ἢ γινόμενον δύο ἀκεραίων ἑπογδόων $(\frac{9}{8}\times\frac{9}{8}=\frac{81}{64}=\frac{3^4}{4^3})$ εἰς τοὺς ὁποίους προστιθέμενον τὸ πυθαγόρειον *λεῖμμα* $\frac{256}{243}$, δίδει ἓν πλῆρες τετράχορδον

1) Γνωστὸν ἐκ τῆς Φυσικῆς ὅτι τὸ La τῆς ἕκτης (μὲ βάσιν Do=1) εἰς τὴν φυσικὴν διατονικὴν κλίμακα δὲν εἶναι τὸ αὐτὸ μὲ τὸ La τῆς πέμπτης (ἐκ βάσεως Re)· διότι τὸ μὲν πρῶτον εἶναι $\frac{5}{3}$ (συχνότης=1.666...), τὸ δὲ δεύτερον, λαμβανόμενον ἐκ τοῦ Do, εἶναι $\frac{27}{16}$ (συχν.=1.687...) ἤτοι ὀξύτερον κατὰ ἓν κόμμα $(\frac{81}{80})$, ἐφ'ὅσον $\frac{5}{3}\times\frac{81}{80}=\frac{27}{16}$. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ πρώτη ἀνάγκη τοῦ *συγκεραμοῦ* διὰ τὸ *Ἁρμονικὸν* σύστημα τῶν Εὐρωπαίων. Ἡ Ἐκκλησία μας ὅμως ἀνέκαθεν καὶ πάντοτε, λόγῳ τοῦ ὅτι ἠκολούθησε τὸ *Μελῳδικὸν* λεγόμενον σύστημα, μεταχειρίζεται τὸ Κε (La) κατὰ τὴν Πυθαγόρειον κλίμακα, ἤτοι $=\frac{27}{16}$, ὅπερ προϋποθέτει διάστημα Δι-Κε (Sol-La) $=\frac{9}{8}$ (ἐπόγδοος ἢ μείζων τόνος). Ἑπομένως καὶ Γα-Κε (Fa-La)$=\frac{4}{3}\times(\frac{9}{8})^2$ ἢ (ὅπερ τὸ αὐτὸ) $\frac{4}{3}\times\frac{3^4}{4^3}=\frac{27}{16}$ ἢ $\frac{3^3}{2^4}$ τουτέστι *τὸ διὰ τριῶν μεῖζον* Πυθαγόρειον.

$(\frac{81}{64} \times \frac{256}{243} = \frac{4}{3})$, ἤτοι μίαν *καθαρὰν τετάρτην σκληροῦ διατόνου γένους* (διότι περὶ αὐτοῦ πρόκειται) ἀκουστικῶς τὸ σημερινὸν περίπου συγκεκραμένον τετράχορδον τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς (12+12+6=30) ἢ ὅπως τὸ θέλει μαθηματικώτερον ὁ κ. Κ. Μαλτέζος $\frac{9}{8} \times \frac{272}{243} \times \frac{18}{17} = \frac{4}{3}$ [1]. Κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμιᾶς τοῦτο ἔχρηζεν ἀνακαλύψεως, ἐκτὸς ἐὰν ἔπρεπε νὰ δοθῇ εἰς τὸ ψαλτικὸν κοινὸν κάποιον ἀντιστάθμισμα διὰ τὴν ἀπώλειαν ὅλων τῶν ἄλλων συμφωνιῶν φυσικῆς τρίτης (τῶν ὁποίων ἀλώβητον διετήρησε τὸ ποιὸν ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἡ Ἐκκλησία μας) ἐπὶ τοῦ ἐπινοηθέντος κατ' ἐφαρμογὴν τῆς θεωρίας τῆς Ἐπιτροπῆς πρωτοτύπου ὀργάνου τῶν διμερῶν τμημάτων (ἑκτημορίων-πλήκτρων), τοῦ περιφήμου Ψαλτηρίου τῆς Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς, ἐσφαλμένου ἐκ βάσεως καὶ ἐν αὐτῇ τῇ γενέσει του ἀνησιμαίου.

Τὸ ὅτι δὲ μετὰ πάροδον ἡμίσεος αἰῶνος ἀβιάστως καὶ διακεκριμένος κατὰ τὰ ἄλλα ἐπιστήμων, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Κ. Μαλτέζος, ἦλθε νὰ ἐξάρῃ καὶ ἐγκωμιάσῃ τὴν θεωρίαν τῆς κλίμακος τῆς Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημονικὸν δημιούργημα, ἀποκαλῶν αὐτὴν τὴν κλίμακα Βυζαντινὴν ἢ Ἑλληνοβυζαντινήν, ἐνῷ τὴν κλίμακα τοῦ ἀτυχοῦς Χρυσάνθου, μὲ τὰ τεταρτημόρια τοῦ Ἀριστοξένου δέ, ἀποκαλεῖ... Ἑλληνοτουρκικήν [2], τὸ γεγονὸς αὐτό, λέγω, τῆς κάπως ὀψίμου καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὑπερασπίσεως νεκροῦ ἔργου, δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἐκ τῆς πανθομολογημένης σήμερον χρεωκοπίας τῆς ἐργασίας τῆς Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς τοῦ 1881, ἀστόχου, ἀσκόπου, καὶ πρὸ παντός, ἀνιστορήτου, καθ' ἡμᾶς. Δι' ὃ καὶ πλὰξ λησμοσύνης ἐκάλυψεν αὐτὴν καὶ τὸ ψαλτήριόν της εἰς τὸ ἐσαεί [3].

Καὶ ὅμως ὁ ἡμέτερος ἀφανὴς συγγραφεὺς τοῦ Θεωρητικοῦ τοῦ 1855 πολὺ ἐνωρίτερον καὶ πολὺ ὀρθότερον ἢ οἱ μεγαλόσχημοι τῆς μετέπειτα Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς εἶχε διαβλέψει καὶ ἀντιληφθῇ τὴν ἀδιατάρακτον ὕπαρξιν τῶν φυσικῶν συμφωνιῶν ἐν τῇ κλίμακι τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελῶν, καὶ

1) Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν τόμ. 14 (σ. 488) 1939.

2) Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, τόμ. 4 (σ. 326) 1929.

3) Τὴν Πατριαρχ. Ἐπιτροπὴν Κων)πόλεως συσταθεῖσαν ἐπὶ Ἰωακεὶμ Γ' τῷ 1881, συντάξασαν δὲ τὰ πορίσματά της καὶ τὴν περὶ ἐκκλησ. μουσικῆς «*Στοιχειώδη διδασκαλίαν*» τῷ 1883, καὶ ὑποβαλοῦσαν αὐτὰ πρὸς τὴν Ἱ. Σύνοδον τῶν Πατριαρχείων τῷ 1885 (ἐκδοθέντα τῷ 1888), ἀπήρτιζον οἱ ἑξῆς : Ἀρχιμανδρ. *Γερμανὸς Ἀφθονίδης* Πρόεδρος, *Γ. Βιολάκης* Πρωτοψ. Μ. Ἐκκλησίας, *Εὐστρ. Παπαδόπουλος*, *Ἰωάσαφ μοναχὸς* ἢ *Ρῶσσος*, *Π. Κηλτζανίδης*, *Ἀνδρ. Σπαθάρης*, *Ν. Ἰωαννίδης* (ἀποθανὼν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν) καὶ *Γ. Πρωγάκης*, γραμματεύς. Τὸ *Ψαλτήριον* (Ἰωακείμιον) κατεσκευάσθη περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 1882, δαπάναις τοῦ μεγάλου ἐθν. εὐεργέτου Στεφ. Ζαφειροπούλου.

μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτόν, ὡς θὰ ἴδωμεν, γεωμετρικὴν [1] ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων διετύπωσεν αὐτὰ κατὰ τρόπον ποὺ καὶ σήμερον ἀκόμη προκαλεῖ τὸν θαυμασμόν μας. Ἀλλ' ἂς τὸν παρακολουθήσωμεν συστηματικῶς.

Α' Μέρος. Αἱ συμφωνίαι. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τεσσάρων Κεφαλαίων, ἰσοδυνάμων πρὸς τέσσαρα Μέρη τοῦ βιβλίου του, ὁ συγγραφεὺς πραγματευόμενος κυρίως περὶ τοῦ «ποσοῦ» τῆς μελῳδίας, μὲ ὑποδιαιρέσεις ἢ ὑποκεφάλαια περὶ φθόγγων, περὶ διαστημάτων, συστημάτων κλπ. μετά τινας ὁρισμοὺς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παρεμφερεῖς πρὸς τοὺς τοῦ Χρυσάνθου, ἔρχεται πλησίστιος εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφέρον αὐτὸν θέμα περὶ τῶν συμφωνιῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ σημαντικώτερον τοῦ ὅλου βιβλίου· ὡς εἰσαγωγὴ δὲ τρόπον τινὰ διὰ τὸ θέμα του αὐτὸ χρησιμεύει τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «περὶ συνδυασμῶν τῶν φθόγγων καὶ περὶ συμφωνιῶν» ὑποκεφάλαιον. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς σπεύδει δι' ὅσων λέγει νὰ μᾶς πληροφορήσῃ περὶ τῆς ἐσωτέρας ὑφῆς τῶν περὶ μουσικῆς ἀντιλήψεών του, δίδων οἱονεὶ τὸ διάγραμμα τῶν ἀτομικῶν του κατευθύνσεων, σχεδὸν καθαρῶς συμφωνικῶν, καὶ συνάμα νὰ δώσῃ ἀνάγλυφον τὴν διαφορὰν ἥτις τὸν χωρίζει ἀπὸ τοὺς μέχρι τότε πραγματευθέντας περὶ τοῦ ἰδίου ζητήματος, ἤτοι αὐτὸν τὸν Χρύσανθον. «Δύο καθ' ὑπέρβασιν φθόγγοι, λέγει, συγχρόνως μελῳδούμενοι λέγονται ὅτι συνδυάζονται· συνδυαζόμενοι δὲ συμβαίνει νὰ εἶναι κατὰ τὴν ποιότητα ἢ *ὁμόφωνοι*... ἢ *ἑτερόφωνοι* (ἤτοι)=*διαστηματικοί*. Οἱ ἑτερόφωνοι ὑποδιαιροῦνται εἰς *συμφώνους*, εἰς *διαφώνους* καὶ *παραφώνους* (παραδείγματα). Οἱ ἑτερόφωνοι συμφωνικῶς, διαφωνικῶς καὶ παραφωνικῶς, συνδυάζονται κατὰ διαφόρους τρόπους· ἐκ δὲ τῶν διαφόρων τὴν διάστασιν συμφωνικῶν συνδυασμῶν, τῶν δυναμένων νὰ προκύψωσιν, ἔχομεν τὰς ἑξῆς τέσσαρας συμφωνίας : τὴν διὰ *τριῶν* (χορδῶν), τὴν διὰ *τεσσάρων*,... τὴν διὰ *πέντε*... καὶ τὴν δι' *ὀκτὼ* ἢ *διπασῶν*». Καὶ ἀμέσως ἡ ὑποσημείωσις ἢ τὸ *σχόλιον*—ὅπως καλεῖ αὐτὸς τὰς ὑποσημειώσεις του—διὰ τοῦ ὁποίου ἐτέθη ἢ ἔπρεπεν ἔκτοτε νὰ τεθῇ ὁριστικὸν τέρμα εἰς τοὺς διαστηματικοὺς μετεωρισμοὺς τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῶν κατόπιν του μιμητῶν. «Ὅλων τῶν συνδυασμῶν αἰτία εἶναι αὐτὴ ἡ φύσις καὶ οὐχὶ ἡ θέλησις· διότι οὐδεὶς δύναται νὰ ποιήσῃ συνδυασμόν τινα συμφωνίας, διαφωνίας ἢ παραφωνίας, κατ' ἀπόστασιν διάφορον ἢ κατὰ τὴν ἐκ τῆς φύσεως ὡρισμένην» [2]...—μνημειώδης δηλαδὴ καὶ ἐκ

1) Εἰς 290 ἀνέρχονται ἐν ὅλῳ τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ του παρατιθέμενα σχήματα.

2) Τὸ ἴδιον πρᾶγμα περίπου ἐξέφρασε καὶ ὁ Β. Στεφανίδης ὁ Βυζάντιος εἰς τὸ «*Σχεδίασμά*» του (Περιοδ. Μουσ. Συλλ. Κων)λεως τεῦχ. Ε' σελ. 210). «...Ὅθεν ὅσα μουσικὰ συστήματα ἐπερείδονται εἰς τοὺς φυσικοὺς αὐτοὺς ἁρμονικοὺς λόγους, τιμῶνται ὡς χρήσιμα καὶ ἐπωφελῆ εἰς τῶν ἀνθρώπων τὰς κοινωνίας· τοὐναντίον δὲ ὅσα παρατρέχουσιν αὐτοὺς τοὺς λόγους, καταφρονοῦνται, ὡς μὴ συνᾴδοντα κτλ.».

($\frac{81}{64} \times \frac{256}{243} = \frac{4}{3}$), ἤτοι μίαν *καθαρὰν τετάρτην σκληροῦ διατόνου γένους* (διότι περὶ αὐτοῦ πρόκειται) ἀκουστικῶς τὸ σημερινὸν περίπου συγκεκραμένον τετράχορδον τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς (12+12+6=30) ἢ ὅπως τὸ θέλει μαθηματικώτερον ὁ κ. Κ. Μαλτέζος $\frac{9}{8} \times \frac{272}{243} \times \frac{18}{17} = \frac{4}{3}$ [1]. Κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμιᾶς τοῦτο ἔχρηζεν ἀνακαλύψεως, ἐκτὸς ἐὰν ἔπρεπε νὰ δοθῇ εἰς τὸ ψαλτικὸν κοινὸν κάποιον ἀντιστάθμισμα διὰ τὴν ἀπώλειαν ὅλων τῶν ἄλλων συμφωνιῶν *φυσικῆς τρίτης* (τῶν ὁποίων ἀλώβητον διετήρησε τὸ ποιὸν ἐπὶ τόσους αἰῶνας ἡ Ἐκκλησία μας) ἐπὶ τοῦ ἐπινοηθέντος κατ' ἐφαρμογὴν τῆς θεωρίας τῆς Ἐπιτροπῆς πρωτοτύπου ὀργάνου τῶν διμερῶν τημμάτων (ἑκτημορίων-πλήκτρων), τοῦ περιφήμου *Ψαλτηρίου τῆς Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς*, ἐσφαλμένου ἐκ βάσεως καὶ ἐν αὐτῇ τῇ γενέσει του θνησιμαίου.

Τὸ ὅτι δὲ μετὰ πάροδον ἡμίσεος αἰῶνος σεβασμὸς καὶ διακεκριμένος κατὰ τὰ ἄλλα ἐπιστήμων, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Κ. Μαλτέζος, ἦλθε νὰ ἐξάρῃ καὶ ἐγκωμιάσῃ τὴν θεωρίαν τῆς κλίμακος τῆς Πατριαρχικῆς Ἐπιτροπῆς ὡς κατ' ἐξοχὴν ἐπιστημονικὸν δημιούργημα, ἀποκαλῶν αὐτὴν τὴν κλίμακα Βυζαντινὴν ἢ *Ἑλληνοβυζαντινήν*, ἐνῷ τὴν κλίμακα τοῦ ἀτυχοῦς Χρυσάνθου, μὲ τὰ τεταρτημόρια τοῦ Ἀριστοξένου δέ, ἀποκαλεῖ... *Ἑλληνοτουρκικήν* [2], τὸ γεγονὸς αὐτό, λέγω, τῆς κάπως ὀψίμου καὶ κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὑπερασπίσεως νεκροῦ ἔργου, δὲν ἀφαιρεῖ τίποτε ἐκ τῆς πανθομολογημένης σήμερον χρεωκοπίας τῆς ἐργασίας τῆς Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς τοῦ 1881, ἀστόχου, ἀσκόπου, καὶ πρὸ παντός, ἀνιστορήτου, καθ' ἡμᾶς. Δι' ὃ καὶ πλὴξ λησμοσύνης ἐκάλυψεν αὐτὴν καὶ τὸ ψαλτήριόν της εἰς τὸ ἐσαεί [3].

Καὶ ὅμως ὁ ἡμέτερος ἀρανὴς συγγραφεὺς τοῦ Θεωρητικοῦ τοῦ 1855 πολὺ ἐνωρίτερον καὶ πολὺ ὀρθότερον ἢ οἱ μεγαλόσχημοι τῆς μετέπειτα Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς εἶχε διαβλέψει καὶ ἀντιληφθῇ τὴν ἀδιατάρακτον ὕπαρξιν τῶν φυσικῶν συμφωνιῶν ἐν τῇ κλίμακι τῶν ἐκκλησιαστικῶν μελῶν, καὶ

---

1) Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν τόμ. 14 (σ. 488) 1939.

2) Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν, τόμ. 4 (σ. 326) 1929.

3) Τὴν Πατριαρχ. Ἐπιτροπὴν Κων)πόλεως συσταθεῖσαν ἐπὶ Ἰωακείμ Γ' τῷ 1881, συντάξασαν δὲ τὰ πορίσματά της καὶ τὴν περὶ ἐκκλησ. μουσικῆς «*Στοιχειώδη διδασκαλίαν*» τῷ 1883, καὶ ὑποβαλοῦσαν αὐτὰ πρὸς τὴν Α. Σύνοδον τῶν Πατριαρχείων τῷ 1885 (ἐκδοθέντα τῷ 1888), ἀπήρτιζον οἱ ἑξῆς: Ἀρχιμανδρ. *Γερμανὸς Ἀφθονίδης* Πρόεδρος, *Γ. Βιολάκης* Πρωτοψ. Μ. Ἐκκλησίας, *Εὐστρ. Παπαδόπουλος*, *Ἰωάσαφ μοναχὸς ἢ Ρῶσσος*, *Π. Κηλτζανίδης*, *Ἀνδρ. Σπαθάρης*, *Ν. Ἰωαννίδης* (ἀποθανόντων κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν) καὶ *Γ. Πρωγάκης*, γραμματεύς. Τὸ *Ψαλτήριον* (Ἰωακείμιον) κατεσκευάσθη περὶ τὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 1882, δαπάναις τοῦ μεγάλου ἐθν. εὐεργέτου Στεφ. Ζαφειροπούλου.

μὲ τὴν χαρακτηρίζουσαν αὐτόν, ὡς θὰ ἴδωμεν, γεωμετρικὴν [1] ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων διετύπωσεν αὐτὰ κατὰ τρόπον ποὺ καὶ σήμερον ἀκόμη προκαλεῖ τὸν θαυμασμόν μας. Ἀλλ' ἂς τὸν παρακολουθήσωμεν συστηματικῶς.

Α' Μέρος. Αἱ συμφωνίαι. Εἰς τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τεσσάρων Κεφαλαίων, ἰσοδυνάμων πρὸς τέσσαρα Μέρη τοῦ βιβλίου του, ὁ συγγραφεὺς πραγματευόμενος κυρίως περὶ τοῦ «ποσοῦ» τῆς μελῳδίας, μὲ ὑποδιαιρέσεις ἢ ὑποκεφάλαια περὶ φθόγγων, περὶ διαστημάτων, συστημάτων κλπ. μετά τινας ὁρισμοὺς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον παρεμφερεῖς πρὸς τοὺς τοῦ Χρυσάνθου, ἔρχεται πλησίστιος εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφέρον αὐτὸν θέμα περὶ τῶν συμφωνιῶν, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ σημαντικώτερον τοῦ ὅλου βιβλίου· ὡς εἰσαγωγὴ δὲ τρόπον τινὰ διὰ τὸ θέμα του αὐτὸ χρησιμεύει τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «περὶ συνδυασμῶν τῶν *φθόγγων καὶ περὶ συμφωνιῶν*» ὑποκεφάλαιον. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς σπεύδει δι' ὅσων λέγει νὰ μᾶς πληροφορήσῃ περὶ τῆς ἐσωτερας ὑφῆς τῶν περὶ μουσικῆς ἀντιλήψεών του, δίδων οἱονεὶ τὸ διάγραμμα τῶν ἀτομικῶν του κατευθύνσεων, σχεδὸν καθαρῶς συμφωνικῶν, καὶ συνάμα νὰ δώσῃ ἀναγλύφων τὴν διαφορὰν ἥτις τὸν χωρίζει ἀπὸ τοὺς μέχρι τότε πραγματευθέντας περὶ τοῦ ἰδίου ζητήματος, ἤτοι αὐτὸν τῶν Χρύσανθον. «Δύο καθ' ὑπέρβασιν φθόγγοι, λέγει, συγχρόνως μελῳδούμενοι λέγονται ὅτι συνδυάζονται· συνδυαζόμενοι δὲ συμβαίνει νὰ εἶναι κατὰ τὴν ποιότητα ἢ *ὁμόφωνοι... ἢ ἑτερόφωνοι* (ἤτοι)=*διαστηματικοί*. Οἱ ἑτερόφωνοι ὑποδιαιροῦνται εἰς *συμφώνους*, εἰς *διαφώνους* καὶ *παραφώνους* (παραδείγματα). Οἱ ἑτερόφωνοι συμφωνικῶς, διαφωνικῶς καὶ παραφωνικῶς, συνδυάζονται κατὰ διαφόρους τρόπους· ἐκ δὲ τῶν διαφόρων τὴν διάστασιν συμφωνικῶν συνδυασμῶν, τῶν δυναμένων νὰ προκύψωσιν, ἔχομεν τὰς ἓξ τῆς τέσσαρας συμφωνίας: τὴν διὰ *τριῶν* (χορδῶν), τὴν διὰ *τεσσάρων*,... τὴν διὰ *πέντε*... καὶ τὴν δι' ὀκτὼ ἢ *διαπασῶν*». Καὶ ἀμέσως ἡ ὑποσημείωσις ἢ τὸ σχόλιον—ὅπως καλεῖ αὐτὸς τὰς ὑποσημειώσεις του—διὰ τοῦ ὁποίου ἐτέθη ἢ ἔπρεπεν ἔκτοτε νὰ τεθῇ ὁριστικὸν τέρμα εἰς τοὺς διαστηματικοὺς μετεωρισμοὺς τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῶν κατόπιν του μιμητῶν. «Ὅλων τῶν συνδυασμῶν αἰτία εἶναι αὐτὴ ἡ φύσις καὶ οὐχὶ ἡ θέλησις· διότι οὐδεὶς δύναται νὰ ποιήσῃ συνδυασμόν τινα συμφωνίας, διαφωνίας ἢ παραφωνίας, κατ' ἀπόστασιν διάφορον ἢ κατὰ τὴν ἐκ τῆς φύσεως ὡρισμένην» [2]...—μνημειώδης δηλαδὴ καὶ ἐκ

---

1) Εἰς 290 ἀνέρχονται ἐν ὅλῳ τὰ ἐν τῷ βιβλίῳ του παρατιθέμενα σχήματα.

2) Τὸ ἴδιον πρᾶγμα περίπου ἐξέφρασε καὶ ὁ Β. Στεφανίδης ὁ Βυζάντιος εἰς τὸ «*Σχεδίασμά*» του (Περιοδ. Μουσ. Συλλ. Κων/λεως τεῦχ. Ε' σελ. 210). «... Ὅθεν ὅσα μουσικὰ συστήματα ἐπερείδονται εἰς τοὺς φυσικοὺς αὐτοὺς ἁρμονικοὺς λόγους, τιμῶνται ὡς χρήσιμα καὶ ἐπωφελῆ εἰς τῶν ἀνθρώπων τὰς κοινωνίας· τοὐναντίον δὲ ὅσα παρατρέχουσιν αὐτοὺς τοὺς λόγους, καταφρονοῦνται, ὡς μὴ συνᾴδοντα κτλ.».

προκαταβολῆς ἀπάντησις δι' ὅλους τοὺς ἔκτοτε καὶ ἐπὶ 8ὼ ἔτη συζητοῦντας ἢ λογομαχοῦντας ἐπὶ τοῦ ἄβακος τοῦ διαστηματικοῦ μηχανισμοῦ τῶν κλιμάκων τῆς ἡμετέρας μουσικῆς.... Καὶ συνεχίζει : «Ὅλων τῶν συμφωνιῶν οἱ ἄκροι φθόγγοι ἔχουσι λόγον μεταξύ των, ὡς ἑφεξῆς :

» 1 : 2=12 : 24 διπλάσιον—ἡ *διαπασῶν* (συμφωνία)
» 2 : 3=16 : 24 ἡμιόλιον—ἡ *διὰ πέντε*
» 3 : 4=18 : 24 ἐπίτριτον—ἡ *διὰ τεσσάρων*
» 4 : 5=20 : 25 ἐπιτέταρτον—ἡ *διὰ τριῶν.*»

Καὶ συμφώνως μὲ τὸν ὁρισμὸν τοῦ Ἀριστοξένου «πάντως γὰρ προστιθεμένου συμφώνου διαστήματος πρὸς τὸ διὰ πασῶν, καὶ μείζονος καὶ ἐλάσσονος καὶ ἴσου, τὸ ὅλον γίνεται σύμφωνον» [1]

» 3 : 8=9 : 24 διπλασιεπιδίμιορον – ἡ *διαπασῶν ἅμα καὶ διὰ τεσσάρων*
» 1 : 3=8 : 24 τριπλάσιον—ἡ *διαπασῶν ἅμα καὶ διὰ πέντε*
» 1 : 4=6 : 24 τετραπλάσιον– ἡ *δισδιαπασῶν*».

«Οἱ Εὐρωπαῖοι, λέγει, ἔχουσι συμφωνίας τὰς ἀκολούθους ἑπτά, ἑκάστη τῶν ὁποίων προσδιορίζεται ἐκ τῶν παλμῶν οὓς δύο χορδαὶ ἴσης περιφερείας καὶ τάσεως, ἀνίσου δὲ μήκους, συγχρόνως κρουόμεναι ἐκπέμπουσιν... ἐν λόγῳ ἀντιστρόφῳ τοῦ μήκους αὐτῶν». Καὶ παραθέτει διὰ τῶν γνωρίμων ἀριθμῶν τοῦ ἐπὶ τῆς χορδῆς μήκους καὶ τῶν παλμῶν ἑκάστης ἐξ αὐτῶν, τὰς γνωστὰς ἑπτὰ κατὰ σειρὰν εὐρωπαϊκὰς συμφωνίας ἤτοι τὴν *διαπασῶν* ($\frac{2}{1}$), *τρίτην ἐλάσσονα* ($\frac{6}{5}$), *τρίτην μείζονα* ($\frac{5}{4}$), *διὰ τεσσάρων* ($\frac{4}{3}$), *διὰ πέντε* ($\frac{3}{2}$), *ἕκτην ἐλάσσονα* ($\frac{8}{5}$) καὶ *ἕκτην μείζονα* ($\frac{5}{3}$).

Συστήματα. Ὁρισμὸς τῆς κλίμακος. Καὶ εὐθὺς ἀμέσως εἰς τὸ «περὶ συστημάτων» κεφάλαιον (διὰ τὸ ὁποῖον δὲν ὑπάρχει μουσικὸς τῆς Ἐκκλησίας μας ποὺ νὰ μὴν κυριαρχῆται ὁπωσδήποτε ὑπὸ συγκεχυμένων ἐννοιῶν) λέγονται τὰ ἑξῆς : «Κατὰ συνέχειαν δὲ τὴν σειρὰν τῶν φθόγγων, καθ' ὅσον ἐπαρκεῖ φωνὴ ἀνθρωπίνη, δυνάμεθα νὰ διερχώμεθα ἐκ τοῦ ἑνὸς αὐτῆς ἄκρου, τοῦ ὀξέος ἢ τοῦ βαρέος, πρὸς τὸ ἕτερον διακεκριμένως, ἐὰν ὦσι προσδιωρισμένα τὰ καθ' ἕκαστα αὐτῆς. Διὰ τοῦτο διήρεσαν αὐτὴν κατά τινα σημεῖα (τοὺς συμφώνους φθόγγους) εἰς τμήματα, προσδιορίσαντες αὐτὰ καὶ ὀνομάσαντες *συστήματα*». Ἑπομένως «τὸ σύστημα εἶναι σειρὰ φθόγγων ἑτεροφώνων, πλειοτέρων τοῦ ἑνός, περατουμένη εἰς συμφώνους καὶ ἔχουσα κλίμακας, φθόγγους καὶ διαστήματα ὡρισμένα. Κατὰ τὰς τέσσαρας δὲ συμφωνίας ἔχομεν καὶ συστήματα τέσσαρα, τὰ ὁποῖα ἔλαβον ὀνόματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν φθόγγων τῶν συνιστώντων αὐτά». Χωρὶς δὲ νὰ ζητήσῃ νὰ μειώσῃ τὸν Χρύσανθον, μετὰ πολλῆς διακριτικότητος καὶ οἱονεὶ συμπλη-

1) Ἀριστόξ. Βιβλ. Α' σελ. 20 (ἔκδ. Meib.).

ρῶν τὸν ἀτελέστατον ἐκείνου ὁρισμόν, συνοψίζων λέγει σαφώτατα καὶ εὐστοχώτατα: «Τὰ συστήματα εἶναι αὐταὶ αἱ συμφωνίαι μετὰ φθόγγων ἐμμέσων διὰ τοῦτο ὁμωνύμως ἀμφότερα ἔχουσι τὰς αὐτὰς διαστάσεις». Καὶ περαιτέρω ἔτι παραστατικώτερον «διὰ τοῦτο δύνανται νὰ λέγωνται συναλλήλως αἱ μὲν συμφωνίαι συστήματα ἄμεσα, τὰ δὲ συστήματα συμφωνίαι ἔμμεσοι» — πρᾶγμα ἁπλούστατον, ἀλλὰ καὶ μέγα, ὅπως ὅλα τὰ ἁπλᾶ!... Ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς εἶχε καταρθώσει νὰ συλλάβῃ τὴν κεντρικὴν γραμμὴν καὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς τεχνικῆς (τοῦ ἐσωτερικοῦ μηχανισμοῦ) τῆς φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος, βάσεως καὶ γενετικῆς ἀφετηρίας ὅλων τῶν ἄλλων κλιμάκων· τὸ σημεῖον δηλαδὴ ἐκεῖνο, ἄνευ τῆς πλήρους τοῦ ὁποίου κατανοήσεως μάτην θὰ κοπιῶμεν, ἀκάρπως ἐξαντλούμενοι εἰς ἀτελευτήτους συζητήσεις περὶ ὀρθῆς ἑλληνικῆς κλίμακος, περὶ γνησιότητος μελῶν, περὶ ἐναρμονίσεως κτλ. κτλ. Καὶ μετὰ σύντομον ἐρμηνείαν περὶ τοῦ ρηνομένου τῆς ποιοτικῆς συγγενείας τῶν φθόγγων (ὡς ἐκ τοῦ ὁποίου λόγῳ τῆς συχνῆς του ἀναφορᾶς πρὸς τὴν ποιοτικὴν σύστασιν τῶν φθόγγων τῆς παλαιᾶς παραλλαγῆς ἄνανες, νεανές, νανά, ἅγια κτλ. παρέχει τὴν ὑπόνοιαν ὅτι ἦτο κάτοχος ἔν τινι μέτρῳ καὶ τῆς παλαιοτέρας μουσικῆς γραμφῆς) εἰσέρχεται τώρα εἰς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἰδικόν του θέμα, τὸ καὶ σημαντικώτερον, ὡς ἐλέχθη, τῆς ὅλης συγγραφῆς, τὸ τῆς ἀλληλοπαραγωγῆς τῶν συστημάτων ἄρα καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τῶν κλιμάκων *καθ' παραγωγήν*· θεωρίαν, τῆς ὁποίας μᾶς εἶχε δώσει ἤδη τὴν κλεῖδα προκαταβολικῶς (σελ. 9 § 13) διὰ τῶν ἑξῆς, κλασικῆς αὐτόχρημα ἐν τῇ στερεότητι καὶ ἀκριβείᾳ των διατυπώσεως: «Ἕκαστον σύστημα τροπολογούμενον κατὰ τὰ διαστήματα διὰ τῆς κινήσεως τῶν ἐμμέσων αὐτοῦ (τῶν συμφώνων μενόντων ἀκινήτων) πολλαπλασιάζεται εἰς πολλὰς σειράς, ὀνομαζομένας *κλίμακας*. Εἶναι δὲ ἡ κλῖμαξ σειρὰ φθόγγων, ἥτις περιέχουσα ὅσα καὶ τὸ σύστημα, ἔχει ἴδιον τὸ νὰ ἔχῃ ἐν γένει ἢ ἐν μέρει ἴδια διαστήματα ἢ ἰδίαν τάξιν αὐτῶν».

Τὸ πεντάχορδον βάσις τῶν συστημάτων. Κατὰ τὸν συγγραφέα μας λοιπὸν ὅλαι αἱ κλίμακες καὶ τὰ συστήματα παράγονται ἐκ τοῦ πενταχόρδου, τὸ ὁποῖον «θεωρεῖται ὡς πρωτότυπον πάντων τῶν συστημάτων... καθ' ὃ τελειότερον». Ποῖον δὲ πεντάχορδον ἔχει κυρίως ὑπ' ὄψιν του ὡς ἀφετηρίαν τῶν περαιτέρω παραγωγικῶν κατασκευῶν του, μᾶς τὸ εἶπεν ὁ ἴδιος (σελ. 19 παράγρ. 25) «...Δίδομεν λοιπὸν τὸ πρωτεῖον ἐν τῇ πρώτῃ πεντατου) σχηματικὴν κλίμακα τοῦ δωρείου διατονικοῦ πενταχόρδου (πα-κε ἢ χόρδῳ κατὰ προτίμησιν» καὶ ἐννοεῖ τὴν ὑπ' ἀριθμὸν 1 (σελ. 17 τοῦ βιβλίου Re-La) τὴν βάσιν αὐτὴν καὶ γενέτειραν ὅλης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς. Καὶ συνεχίζει: «Ἐκ τοῦ πενταχόρδου συστήματος παράγεται τὸ μὲν ὀκτάχορδον δι' ἐπαναλήψεως πλὴν μείζονος τόνου, τὸ δὲ τετράχορδον δι' ἀποκοπῆς τοῦ μείζονος, καὶ τὸ τρίχορδον δι' ἀποκοπῆς τοῦ ἡμίσεος μέρους. Ἡ σχέσις αὕτη τῶν συστημάτων, πλὴν τοῦ τριχόρδου, ὀφείλεται εἰς

τὸν μείζονα τόνον... Καὶ ὅταν μὲν ὁ μείζων ἀποκόπτεται ἐκ τῶν ἄκρων τοῦ πενταχόρδου,... τότε ἡ παραγωγὴ λέγεται *ὁμαλὴ* (βλ. σχ. 1) ὅταν δὲ ἐκ τῶν μέσων, λέγεται *ἀνώμαλος* (σχῆμ. 2). Καὶ περαιτέρω (σελ. 31 σχόλ.) «Τὰ συστήματα θεωροῦνται παρηγμένα μεταξύ των ὡς ἑφεξῆς· Τὸ μὲν ὀκτάχορ-

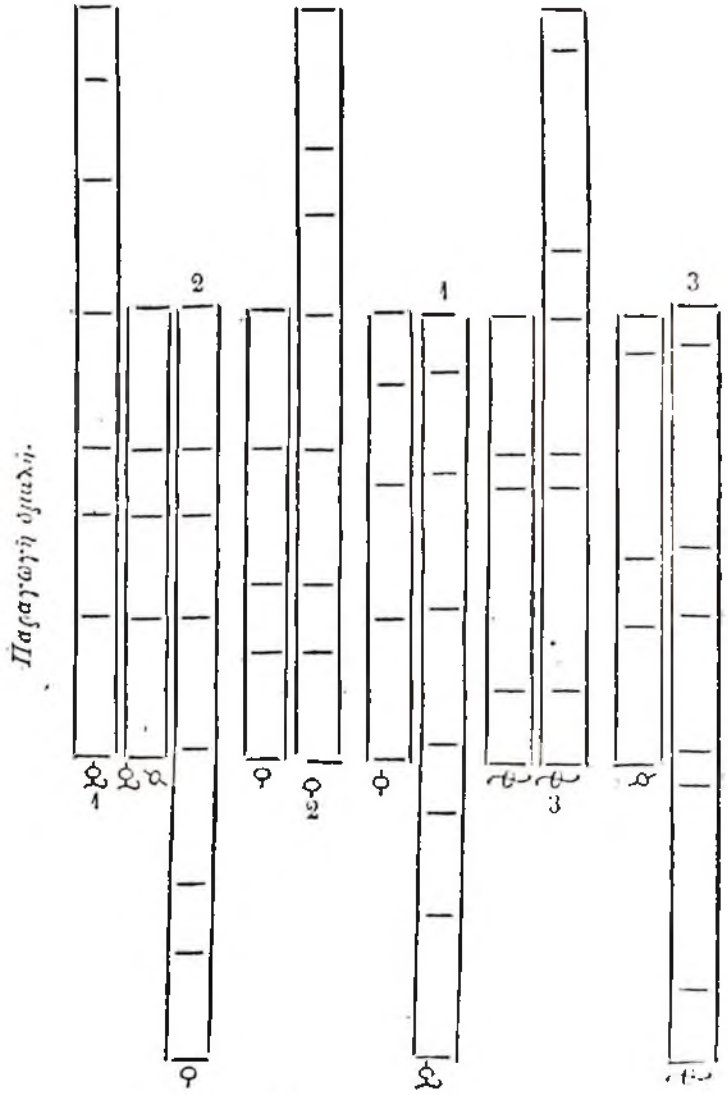

Σχῆμ. 1. Αἱ ἐκ πενταχόρδων ὁμαλῶς παραγόμεναι ὀκτάχορδοι κλίμακες τῶν τριῶν γενῶν, διατονικοῦ, χρωματικοῦ καὶ ἐναρμονίου (σελ. 25 § 29).

δον θεωρεῖται σύνθετον ἐκ τοῦ τετραχόρδου καὶ τοῦ πενταχόρδου καὶ διὰ τοῦτο ὀνομάζουσιν αὐτὸ *ἁρμονίαν*, ὡς ἁρμοσθὲν ἐξ ἄλλων συστημάτων... Τὸ τετράχορδον παράγει μὲν τὰ λοιπὰ συστήματα, ἀλλ' ὄχι καθ' ὅλας τὰς κλί-

μακας ἀμέσως, καὶ διὰ τοῦτο τὰς παράγει σκοτεινῶς· οὕτω δὲ τὰ παράγει καὶ τὸ τρίχορδον. Τὸ πεντάχορδον ὅμως τὰ παράγει ἀμέσως καὶ διὰ τοῦτο εὐκόλως, διὰ συγκοπῆς δηλαδὴ καὶ ἐπαναλήψεως» (σοφαὶ παρατηρήσεις, προϋποθέτουσαι πολὺ περισσοτέραν ἢ ὅσον φαίνεται ἀναστροφὴν μὲ τοὺς

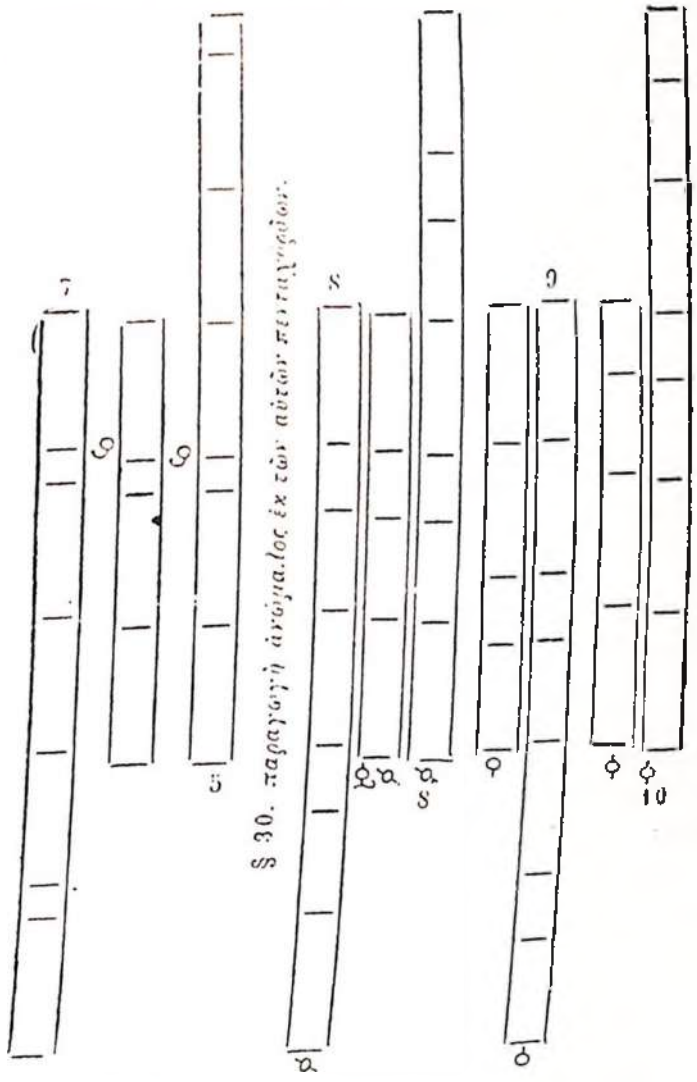

Σχῆμ. 2. Ἀνώμαλος παραγωγὴ (σελ. 27 § 30)

ἀρχαίους Ἁρμονικούς). Καὶ προσθέτει ἀκόμη τὸ ἑξῆς, μετὰ ποιᾶς ὅμως ἐπιφυλάξεως: «... Ἴσως τὸ προσὸν αὐτοῦ (τοῦ 5]χόρδου) τοῦτο, καίτοι ἀγνοούμενον ἢ μή που ἀναφερόμενον, ἠνάγκασε νὰ προσδιορίσωσι κατὰ τὸ ποσὸν τῶν φθόγγων αὐτοῦ οἱ μὲν Ἕλληνες Μουσικοὶ τὰς ἑξῆς τέσσαρας μονοσυλλάβους Τε Τα Τη Τω, οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ τὰς ἑξῆς τέσσαρας πολυσυλλά-

βους αννανες=ανεανες, νεανες=νεχεανες κτλ. καὶ τὰ τέσσαρα διατονικὰ ἁπλᾶ σημεῖα τῶν γενῶν καὶ τῶν μαρτυριῶν».

Ὁ κατὰ παραγωγὴν σχηματισμὸς τῶν κλιμάκων. Τὸ πόσον δὲ ἐπίστευεν εἰς τὰς ἀντιλήψεις του αὐτὰς ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς καὶ ποίαν θεμελιώδη σημασίαν ἀπέδιδεν ἐξ ὑπαρχῆς εἰς τὸ ζήτημα τῆς ὑπ' αὐτοῦ κληθείσης ἐν τῷ προλόγῳ του «*παραγωγῆς*» ὅταν ἐπικρίνων τὸν Χρύσανθον ἔλεγε «καὶ χρῆσις τῆς παραγωγῆς, συνδεούσης τὰ διεστῶτα, παντελῶς δὲν γίνεται», ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς πληθώρας τῶν σχημάτων καὶ παραδειγμάτων τὰ ὁποῖα εἰς 14 καὶ πλέον σελίδας τοῦ βιβλίου του (σελ. 16—30) μᾶς παραθέτει, κατατοπίζων πλήρως τὸν μελετητὴν εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὀρθῶς πρεσβευόμενα καὶ τεχνικῶς ἀναλυόμενα, οὕτως ὥστε κλίμακες, συστήματα, ἤχοι, γένη κλπ. νὰ θεωροῦνται ὅλα εἰς μίαν γενικὴν ἀφετηρίαν ἀναγόμενα καὶ ἄμεσον ἐξάρτησιν καὶ συνοχὴν μεταξύ των ἔχοντα. Σαφεστέρα καὶ πρακτικωτέρα ἑρμηνεία τῶν κλιμάκων δὲν ἦτο, νομίζομεν, δυνατὸν νὰ γίνῃ [1]. Οὕτω ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς ἔθεσεν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ζήτημα ἐπὶ τῆς πραγματικῆς του βάσεως, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ μόνης δύναται νὰ στηριχθῇ περαιτέρω ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τῶν κλιμάκων καὶ ἀνάπτυξις, μελῳδικὴ καὶ ἐναρμονιστική, τῶν μελῶν τῶν διαφόρων ἤχων τῆς Ἐκκλησίας μας καὶ τῆς ἐθνικῆς μας ἐν γένει μουσικῆς. Πᾶσα ἄλλη ἀφετηρία εἶναι προωρισμένη νὰ ἀποτύχῃ, διότι ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶναι ἀντεπιστημονική, ἄγει συναμα καὶ εἰς τὸ ἀδιέξοδον, θεωρητικῶς καὶ πρακτικῶς.

Τὰ σχήματα. Εἰς ἑκατὸν ἑπτὰ (107) ἐν ὅλῳ ἀνυποσοῦνται τὰ διὰ τὸν σκοπὸν τοῦτον (παραγωγὴ τῶν κλιμάκων) παρατιθέμενα σχήματα, κατανεμόμενα εἰς τὰ τέσσαρα συστήματα ἢ συμφωνίας. Καὶ 1) Σύστασις τοῦ *πενταχόρδουν σήματος*, σχήματα 16, ἐκ τῶν ὁποίων 4 τοῦ διατον. γένους, 4 τοῦ ἐναρμονίου καὶ 8 τοῦ χρωματικοῦ, μὲ ἐπεξηγητικὴν παράγραφον τὴν ἑξῆς: «Πᾶσαι αὗται αἱ πεντάχορδοι δύνανται νὰ θεωρηθῶσι παραγόμεναι ἐκ μιᾶς, τῆς ὁποίας οἱ ἔμμεσοι φθόγγοι, κινηθέντες, παρήγαγον τὰς λοιπάς... Ἡ παραγωγὴ δὲ αὕτη λέγεται ἡ κατὰ κίνησιν τῶν ἐμμέσων, καὶ εἶναι γενικὴ· διότι ἀφορᾷ ὅλας τὰς πενταχόρδους». Διὰ πρώτην φορὰν ἠκούοντο τοιαύτης σημασίας καὶ στερεᾶς διατυπώσεως ὁρισμοὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς θεωρίας

1) Καὶ ἕνας ἄλλος εἶχεν ἀποπειραθῇ, τέσσαρα μόλις ἔτη πρὸ τοῦ Ἀγαθοκλέους, νὰ ἐμφανίσῃ κατὰ παρεμφερῆ πως τρόπον τὰ πράγματα, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀλληλουχίαν τῶν κλιμάκων τῶν διαφόρων ἤχων καὶ γενῶν· ὁ ***Μαργαρίτης Παπαχρήστου Δροβιανίτης*** (ἐκ *Δρόβιανης* πολίχνης τῆς Βορ. Ἠπείρου ἐν τῇ ἐπαρχ. Δελβίνου) ὁ καὶ ***Βρέτος*** ἐπικαλούμενος, ἐν τῷ βιβλίῳ του «*Θεωρητικὴ καὶ Πρακτικὴ Ἐκκλησ. Μουσικὴ*» ἐν Κων]πόλει 1851. Ἀλλὰ τόσα εἶναι τὰ ἐσφαλμένα καὶ ἀλλόκοτα μὲ τὰ ὁποῖα συνοδεύει αὐτὸς καὶ περιπλέκει τὴν θέσιν του, ὥστε ἡ περὶ κλιμάκων θεωρία του ὡς καὶ τὸ ὅλον ἔργον του ν' ἀποβαίνουν σχεδὸν ἄχρηστα, ἂν μὴ καὶ ἐπιζήμια. Τοῦ βιβλίου τούτου δὲν φαίνεται νὰ εἶχε γνῶσιν ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς.

τῆς μουσικῆς μας, οὔτε δὲ καὶ ξαναηκούσθησαν ἔκτοτε. Ἀμέσως δὲ ἐν συνεχείᾳ θὰ μᾶς δώσῃ καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς *εἰδικῆς παραγωγῆς* διὰ τῶν ἑξῆς: «Αἱ ἔχουσαι τοὺς αὐτοὺς τόνους πεντάχορδοι, αἵτινες λέγονται ὁμοειδεῖς, εἶναι τεταγμέναι κατὰ τοὺς χαρακτηριστικοὺς τόνους». Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸς τόνος «τοῦ μὲν διατονικοῦ ὁ *ἐλάσσων*, τοῦ δὲ χρωματικοῦ... ὁ ἐλάχιστος ἄνευ τοῦ ἐλάσσονος, ἢ τὸ *τριημιτόνιον*, καὶ τοῦ ἐναρμονίου τὸ τεταρτημόριον μετὰ δύο μειζόνων, ἐξ ὧν ὁ ἕτερος εἶναι *μείζων τοῦ μείζονος*»[1]. Ἀναλόγως δὲ τῆς θέσεως ποὺ ἔχει ὁ χαρακτηριστικὸς τόνος ἐντὸς τοῦ πενταχόρδου, βαθμολογοῦνται τὰ πεντάχορδα κατὰ τάξιν, ἤτοι πρῶτον, δεύτερον κλπ. μέχρι τετάρτου· ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἁρμονικούς. «Ἡ παραγωγὴ αὕτη λέγεται ἡ *κατὰ μετάθεσιν τοῦ χαρακτηριστικοῦ*, καὶ εἶναι εἰδική, διότι περιλαμβάνει μέρος μόνον τῶν πενταχόρδων»—καὶ θὰ τοῦ χρησιμεύσῃ, προσθέτομεν ἡμεῖς, διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν «καὶ' εἶδος ἢ σχῆμα» τετραχόρδων τοῦ Ἀριστοξένου.

2) Τοῦ *τριχόρδου συστήματος*, σχήματα 4, ἤτοι 2 τοῦ ἡμιχρωματικοῦ Β' ἤχου, καὶ 2 τῆς χρωματικῆς χρόας τοῦ Πλαγίου Β' ἤχου, τῆς γνωστῆς εἰς τὸν ψαλτικὸν κόσμον ἐκ τοῦ Χρυσάνθου ὑπὸ τὸ ἀνατολικὸν ὄνομα «μουσταὶρ» (τὸ *κομμένον τετρατὸ* τοῦ συγγραφέως μας καὶ κατὰ τὴν Πατριαρχ. Ἑπιτρ. «ζυγὸς») ἣν ἀρχαίαν *ἑλληνικὴν ἐναρμόνιον* θεωροῦμεν καὶ θὰ ὀνομάζαμεν ἡμεῖς.

3) Τοῦ *τετραχόρδου συστήματος*, σχήματα 29· ἤτοι 23 ὁμαλῆς παραγωγῆς καὶ 6 ἀνωμάλου παραγωγῆς (συμφωνίαι δηλαδὴ ηὐξημένης ἢ ἠλαττωμένης τετάρτης ὡς πρὸς τὴν δευτέραν περίπτωσιν). Καὶ

4) Τοῦ *ὀκταχόρδου συστήματος*, σχήματα 53, ἐξ ὧν ὁμαλῆς παραγωγῆς 23 καὶ ἀνωμάλου 30. Εἰς ταύτας προστίθενται καὶ 5 *μικραὶ κλίμακες* (γνωσταὶ καὶ ἐκ τοῦ Θεωρητικοῦ τοῦ Χρυσάνθου) ἐν ἰδίῳ κεφαλαίῳ, ἤτοι σύνολον σχημάτων 107.

Οὕτως ἔχει ὁ κατὰ παραγωγὴν σχηματισμὸς τῶν κλιμάκων τοῦ Ἀγαθοκλέους, καὶ ἔχει ἄρισται· εἶναι δὲ λυπηρὸν ὅτι δὲν κατώρθωσεν αὐτὸς ἔκτοτε νὰ διαρρήξῃ ὁριστικῶς τὸν συνθλιπτικὸν κλοιὸν τῶν ἀριθμητικῶν ἀλύσεων τοῦ Χρυσάνθου (εἰς τὴν στερεότητα τῶν ὁποίων πιστεύει δυστυχῶς)

---

1) Κατὰ τὸν συγγραφέα ὁ μείζων τοῦ μείζονος, *ὑπερμείζων καθ' ἡμᾶς*, ἔχει διαστήμ. (δηλ. τονιαῖα 12μόρια) 13 ἀντὶ τῶν 12 τοῦ κοινοῦ μείζονος $\frac{9}{8}$, βάσει τετραχόρδου $\frac{4}{3}$ =30 (κλῖμαξ Χρυσάνθου 68). Μὲ βάσιν ὅμως τετραχόρδου $\frac{4}{3}$ =28 (κλῖμαξ Ἀριστοξένου ἢ Κλεωνίδου καὶ Πατριαρχ. Ἐπιτροπῆς 72) ὁ *ὑπερμείζων* οὗτος πρέπει νὰ ἔχῃ διαστήμ. 14-15 ἤτοι εἶναι περίπου $\frac{8}{7}$.

ὁπότε ἀναμφισβητήτως θὰ ἀνεδεικνύετο «*μέγας πρωτοπόρος*» τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξελίξεως τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς.

Συναφὴ καὶ διάζευξις. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν παράθεσιν τῶν σχημάτων, ἔστω καὶ τόσον πληθωρικῶν, δὲν νομίζει ὅτι ἐξήντλησε τὸ θέμα του ὁ συγγραφεύς· ἐπιμένει νὰ καταδείξῃ ἔτι ἐμφανέστερον τὴν ἑνότητα τοῦ συστήματός του, παραθέτων ἴδια κεφάλαια διὰ μίαν ἑκάστην τῶν συμφωνιῶν (διφωνία, τριφωνία, τετραφωνία, ἑπταφωνία), προσκομίζων δὲ καὶ παραδείγματα ἐκ τῶν ἐν χρήσει γνωστῶν ἐκκλησ. μελῶν, μετ' ἐπεξηγηματικῶν παραγράφων περὶ τοῦ πότε αἱ συμφωνίαι αὗται ἢ συστήματα βαδίζουσι *κατὰ συναφὴν* καὶ πότε *κατὰ διάζευξιν*, θέμα περὶ τοῦ ὁποίου ἀκριβῶς καὶ μᾶλλον ἀορίστως ἐπραγματεύθη ὁ Χρύσανθος. Καὶ λέγει σελ. 37 § 45). «Τὰ μικρότερα συστήματα περιέχονται εἰς τὰ μεγαλείτερα· ὡς ἑρεξῆς. Τὸ τρίχορδον ἐμπεριέχεται κατὰ συναφὴν ἐν μὲν τῷ τετραχόρδῳ ἅπαξ πλέον ἐλαχίστου (τόνου), ἐν τῷ πενταχόρδῳ δίς, ἐν δὲ τῷ ὀκταχόρδῳ τρὶς πλέον ἐλαχίστου. Τὸ τετράχορδον περιέχεται ἐν μὲν τῷ πενταχόρδῳ ἅπαξ πλέον μείζονος, ἐν δὲ τῷ ὀκταχόρδῳ δὶς καὶ κατὰ συναφὴν καὶ κατὰ διάζευξιν πλέον μείζονος. Τὸ πεντάχορδον περιέχεται ἐν τῷ ὀκταχόρδῳ ἅπαξ πλέον τετραχόρδου, ἢ δὶς πλὴν μείζονος». Καὶ κατ' ἄλλον τρόπον «Ἐξ ὅλων τῶν κλιμάκων αἱ μὲν διατονικαὶ τετράχορδοι σύγκεινται ἐκ τῶν τόνων τοῦ μείζονος, τοῦ ἐλάσσονος καὶ τοῦ ἐλαχίστου. Αἱ πεντάχορδοι ἐκ τῶν αὐτῶν πλέον μείζονος. Καὶ αἱ ὀκτάχορδοι ἐκ τοῦ ἐλάσσονος καὶ τοῦ ἐλαχίστου διπλασίων, καὶ τοῦ μείζονος τριπλασίου. Αἱ ἐναρμόνιοι τετράχορδοι σύγκεινται ἐκ τοῦ τεταρτημορίου, τοῦ μείζονος τοῦ μείζονος (δηλαδὴ ὑπερμείζονος), καὶ τοῦ μείζονος. Αἱ πεντάχορδοι ἐκ τῶν αὐτῶν πλέον μείζονος. Καὶ αἱ ὀκτάχορδοι ἐκ τοῦ τεταρτημορίου καὶ μείζονος τοῦ μείζονος (ὑπερμείζονος) διπλασίων, καὶ τοῦ μείζονος τριπλασίου κτλ.». Ὀρθοὶ ὁρισμοὶ καὶ καθορισμοί, ὀφειλόμενοι βεβαίως εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ μηχανισμοῦ τῆς διατονικῆς κλίμακος, ἀλλὰ καὶ καταφανῶς ὑποβοηθηθέντες ἐκ τῆς γνώσεως τῆς θεωρίας τῆς εὐρωπαϊκῆς μουσικῆς, τῆς ὁποίας τὸν συμφωνικὸν μηχανισμόν, ὡς ὑποθέτομεν, ἐκμεταλλεύεται καταλλήλως διὰ τὸν σκοπόν του ὁ συγγραφεύς, ἐντὸς τοῦ πλαισίου ὅμως τῆς *φυσικῆς διατονικῆς κλίμακος*, διαταρασσομένης μόνον ἐκ τῶν ἐσφαλμένων ἀριθμῶν τοῦ Χρυσάνθου. Μὴ δυνάμενος δὲ νὰ οἰκονομήσῃ ἄλλως πως τὸ φαινόμενον τῆς ἐλλιποῦς κατὰ τρίτην καὶ πέμπτην συμφωνίας τῶν φθόγγων Ζω-Γα (Si-Fa), ὀρθῶς μὲν θεωρεῖ αὐτὸ καὶ τὰ ὅμοιά του ὡς «*πεντάχορδα ἔκμετρα*» ἤτοι ἐξ ἀνωμάλων διφωνιῶν (κατ' ἀντίθεσιν τῶν «*συμμέτρων*» ἐξ ὁμαλῶν διφωνιῶν), ἀποκαλεῖ δὲ γενικῶς τὸ φαινόμενον τοῦτο, λίαν προσφυῶς, «*ἐλλιποτετραφωνίαν ἀπηχοῦ-*

---

1) Τὸ ἴδιον πρᾶγμα ὑπὸ ἄλλην μορφὴν καὶ δι' ἄλλην περίπτωσιν ἐβροντοφώνησε μετὰ 60 περίπου ἔτη ὁ κ. Κ. Ψάχος.

σαν μέλος εὔχρηστον» [1] (διὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς μελῳδίας, ἐννοεῖται).

Συμφωνική θεωρία. Ὅτι δὲ πρὸς τὰς συμφωνίας ἀποβλέπει κυρίως ὁ συγγραφεὺς καὶ πρὸς αὐτὰς κανονίζει τὰ τῆς θεωρίας του ἀναφορικῶς πρὸς τὸν κατὰ παραγωγὴν σχηματισμὸν τῶν κλιμάκων—πρᾶγμα ποὺ ἐνέχει ἀπροσμέτρητον σημασίαν διὰ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ ὅλου ζητήματος καὶ διὰ τὴν ἐξέλιξιν ἐν γένει τῆς θεωρίας τῆς Κλίμακος—μᾶς τὸ βεβαιώνει ὁ ἴδιος διὰ σημειώσεώς του (σχόλ. σελ. 45) λέγων: «Ἡ τετραφωνία λοιπὸν σύγκειται ἐκ δύο ὁμαλῶν ἢ ἀνωμάλων διφωνιῶν. Ὅθεν ἡ ἑπταφωνία, κατὰ σύνθεσιν θεωρουμένη, σύγκειται ἐκ διπλῆς διφωνίας ἤτοι ἐκ τετραφωνίας καὶ ἐκ τριφωνίας ἐπικειμένης ἢ ὑποκειμένης». Ὅπερ ἔδει δεῖξαι. Εἶναι ὁ ἴδιος ἄλλως τε ποὺ μᾶς εἶπε τὸ «ὅλων τῶν συνδυασμῶν αἰτία εἶναι αὐτὴ ἡ φύσις καὶ οὐχὶ ἡ θέλησις» καὶ ἀκόμη ὅτι «οἱ φθόγγοι κατέχουσι θέσιν ἀσάλευτον». Γενικώτερον δὲ ἀκόμη καὶ οἱονεὶ συνοψίζων (ἐν σελ. 30) ἐπάγεται: «Ἔχομεν λοιπὸν κλίμακας τριχόρδους, τετραχόρδους, πενταχόρδους καὶ ὀκταχόρδους, καὶ διατονικῶς καὶ χρωματικῶς καὶ ἐναρμονίως, καὶ ὁμοειδῶς καὶ ἑτεροειδῶς κτλ.» ἤτοι «ἔχομεν κλίμακας ἁπλᾶς τεσσαράκοντα ἐννέα, καὶ μετὰ τῶν πέντε μικτῶν... τὸ ὅλον κλίμακας πεντήκοντα τέσσαρας». Καὶ εἰς μίαν τελευταίαν σημείωσιν (σχόλ. σελ. 34). «Αἱ τρίχορδοι, τετράχορδοι καὶ πεντάχορδοι κλίμακες, εὔχρηστοι καὶ μή, ἐμπεριέχονται εἰς τὰς ὀκταχόρδους. Ἐκ δὲ τῶν εἰκοσιδύο ὀκταχόρδων αἱ ἡμίσειαι ἤτοι αἱ ἕνδεκα εἶναι εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη εὔχρηστοι, αἱ δὲ λοιπαὶ ἡμίσειαι μένουσιν ἄχρηστοι».

Ἀδυναμίαι τοῦ συγγραφέως. Καὶ ὅμως παρὰ τὰ ὀρθὰ ταῦτα καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἀξιόλογα, ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς δὲν κατορθώνει νὰ γίνῃ δημιουργὸς ἰδίου συστήματος καὶ νὰ λύσῃ ἔκτοτε ὁριστικῶς τὸ πολυθρύλητον ζήτημα τῶν κλιμάκων τῆς ἐκκλησ. μουσικῆς, ἐκ τῆς ὀρθῆς λύσεως τοῦ ὁποίου ἐξαρτῶνται καὶ ὅλα τὰ ἄλλα. Διότι ἐνῷ πιστεύει εἰς τὴν πραγματικότητα τῶν ἰδεῶν του, ἡ ἀτολμία του ὅμως πρὸς διάνοιξιν νέας ὁδοῦ, λόγῳ καὶ τοῦ ἐλλιποῦς ἴσως τῆς συγκροτήσεώς του, τὸν κρατεῖ δέσμιον εἰς τὸ θεωρητικὸν ἅρμα τοῦ Χρυσάνθου, καὶ οὕτω συμπίπτει διαρκῶς ἑαυτὸν μεταξὺ τῶν ψευδῶν χαρακωμάτων τῶν τετραχόρδων καὶ τῶν πενταχόρδων ἐκείνου, τὰ ὁποῖα δὲν πιστεύει, καὶ τῶν ἐκ διαισθήσεως ὀρθῶν συμφωνικῶν του στοχασμῶν, τῶν ὁποίων τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἐκδήλωσιν δὲν τολμᾷ. Καὶ ἐνῷ ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν ὡς ἐξ ἐναντίκτου καὶ κατὰ κανόνα ἀκολουθεῖ, εἶναι ἡ φυσικῶς ἐνδεδειγμένη καὶ γεωμετρικῶς ἡ ὀρθή, εἰς τοὺς καθαρῶς μαθηματικούς του ὑπολογισμοὺς τρομοκρατεῖται διαρκῶς ὑπὸ τῶν δίκην ἱερᾶς τετρακτύος αἰωρουμένων καὶ τοῦ νοητοῦ μουσικοῦ στερεώματός του κυριαρχούντων ἀριθμῶν τοῦ Χρυσάνθου, ἤτοι τοῦ 28 τῆς τριφωνίας, τοῦ 40 τῆς τε-

1) «Ἐν δὲ ταῖς συμφωνίαις, λέγει ὁ Πλούταρχος, κἂν ὁμοῦ κρούωνται (αἱ χορδαὶ) κἂν ἐναλλάξ, ἡδέως προσίεται τὴν συνήχησιν ἡ αἴσθησις».

τραφωνίας καὶ τοῦ 68 τῆς Διαπασῶν, τῶν ὁποίων τὴν ἀνεπηρίαν καὶ χωλότητα ἔρχεται νὰ ἐπιτείνῃ καὶ συγχύσῃ ἔτι περισσότερον ὁ ἠκρωτηριασμένος ἐλάσσων τοῦ Χρυσάνθου (διὰ νὰ συμπληρωθῇ ἴσως ἡ τετρακτύς), ὁ περιώνυμος 9, ὁ οἰκειοποιηθεὶς τὰς προνομίας καὶ τὰς τιμὰς ὅλων τῶν *ἐλασσόνων* γενικῶς, ὁ δημιουργὸς τοσούτων καὶ τηλικούτων θεωρητικῶν ἐκτροχιάσεων καὶ ἀκαταστασιῶν !.... Ὅσάκις δὲ ὁ συγγραφεύς μας λόγῳ τῶν ἀνωτέρω εἰκονικῶν μαθηματικῶν καταστάσεων περιερχόμενος εἰς ἀδιέξοδον κινδυνεύει νὰ φωραθῇ ἀπαρνούμενος τὴν ὀρθὴν μέθοδον ποὺ συνήθως ἀκολουθεῖ, τότε συλλαμβάνεται κάπου κάπου... λάθρᾳ ὑπερηφάνων τὰ ἐσκαμμένα τοῦ Χρυσάνθου, ἀλλὰ καὶ τότε τὸ πράττει... οἱονεὶ ἀπροσεκτῶν !...

Μέρος Β'. Οἱ φθόγγοι τῆς παλαιᾶς παραλλαγῆς Προχωρῶν περαιτέρω ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εἰς τὸ *Κεφάλαιον Δεύτερον* (ἤτοι Μέρος Β' τοῦ βιβλίου του) ὅπου πραγματεύεται «*περὶ τῆς κατὰ Μουσικὴν ποιότητος*», «*περὶ τῶν κατὰ ποιότητα γενῶν*» κλπ. ἀποδεικνύεται ὡς ἔχων πλήρη καὶ θετικὴν ἐπίγνωσιν τῶν παραλείψεων ἢ τῶν ἀσαφειῶν τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῆς ἀνάγκης ὅπως διευκρινισθοῦν τὰ ἀκαθόριστα καὶ ἀσαφῆ. Μετὰ βραχεῖαν ἀνάλυσιν περὶ τῶν τριῶν γενῶν τῆς μουσικῆς, διατονικοῦ, χρωματικοῦ καὶ ἐναρμονίου, παραθέτει διάγραμμα τῶν ὑπαλλήλων κύκλων τοῦ παλαιοῦ συστήματος, καταλλήλως διαιρουμένων (βλ. Σχ. 3), μὲ τοὺς πολυσυλλάβους φθόγγους του: *ἄνανες, νεανές, νανά, ἅγια*, καὶ ἀντιστρόφως ἐν καταβάσει: *ἄανες, νεχέανες, ἀνέανες, νεάγιε*, τοὺς ὁποίους προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ ὅσον τὸ δυνατὸν εὐληπτοτέρους ὡς πρὸς τὴν ποιοτικὴν καὶ ὄχι ἁπλῶς ἢ μόνον τὴν φθογγικὴν των ὑπόστασιν· καὶ ἀφοῦ ἐνδιατρίψῃ ἐπ' ὀλίγον εἰς τὰ «*περὶ ἡμιτόνων*» διὰ νὰ μᾶς δώσῃ τὸν θαυμάσιον ἐν τῇ λιτότητί του περὶ ὑφέσεως καὶ διέσεως ὁρισμὸν «*ὕφεσις εἶναι φθόγγος βαρυνθεὶς ἡμι-*

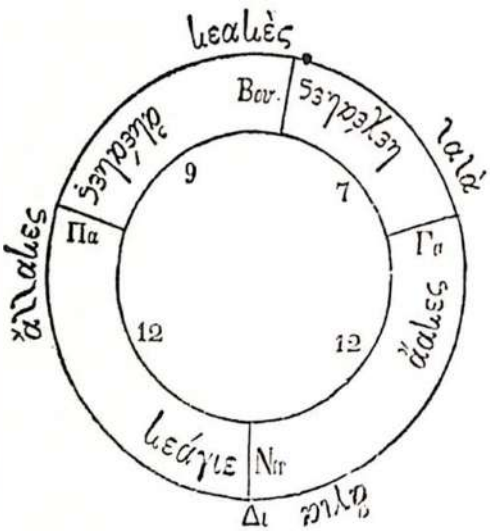

Σχῆμ. 3. Σχηματικὴ παράστασις ἐκτελέσεως τοῦ βυζαντινοῦ «Τροχοῦ» διὰ τῶν πολυσυλλάβων φθόγγων τῆς παλαιᾶς παραλλαγῆς, ἐν ἀναβάσει καὶ καταβάσει κυκλικῶς (σελ. 55 § 77) [1].

1) Οἱ ἀριθμοὶ δηλοῦσι τὰ κατὰ Χρύσανθον τρία τονιαῖα διαστήματα τῆς διατονικῆς κλίμακος (τόνος μείζων, τόνος ἐλάσσων, τόνος ἐλάχιστος).

τόνῳ, *δίεσις δὲ φθόγγος ὀξυνθεὶς ἡμιτόνῳ*» (κατ' ἀντίθεσιν ἄλλων ποὺ περιέπλεξιν ἀργότερον ἐπικινδύνως ἓν τόσον ἁπλοῦν πρᾶγμα), ἔρχεται καὶ πάλιν ἐξ ἀφορμῆς τώρα τῶν διατονικῶν φθορῶν, νὰ μᾶς δώσῃ καὶ διὰ τελευταίαν

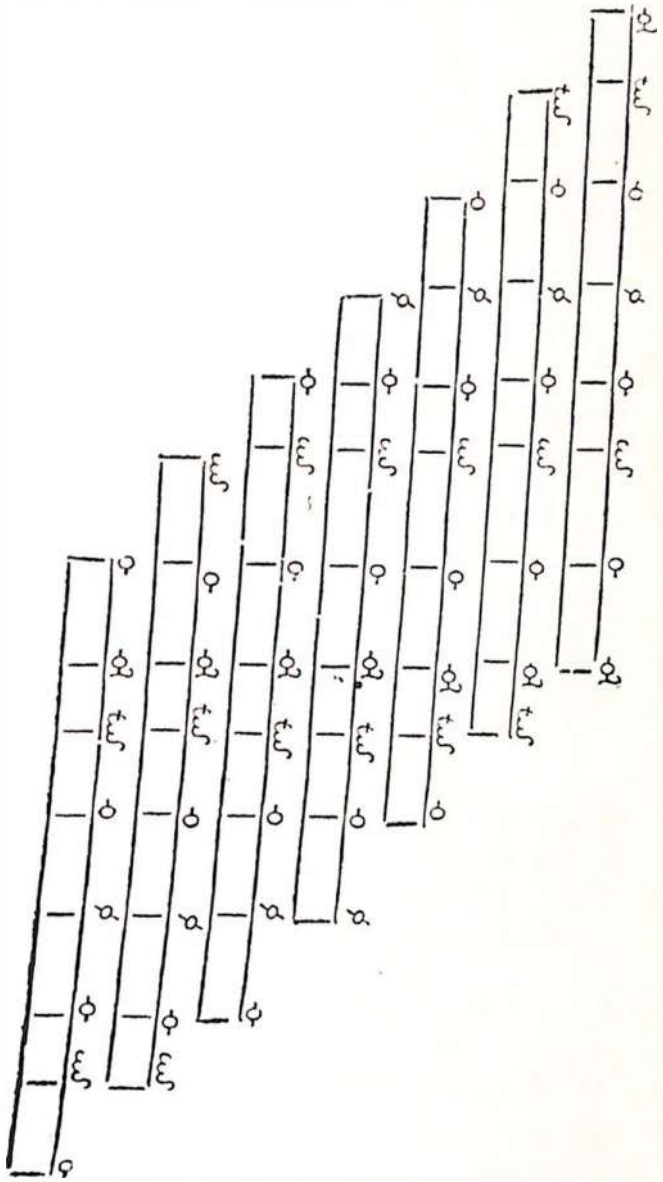

Σχῆμ. 4. Αἱ κατ' ἀντιστοιχίαν τῶν ἑπτὰ φθόγγων (τονικῶν βαθμίδων) τῆς φυσικῆς Διαπασῶν ἰσάριθμοι διατονικαὶ Κλίμακες μετὰ τῶν φθορικῶν σημείων αὐτῶν (σελ. 61 § 96).

φορὰν γενικὸν σχηματικὸν διάγραμμα τῆς προσφιλοῦς του «παραγωγῆς» (εἶναι ἡ ψύχωσίς του) ὑπὸ τὴν μορφὴν τώρα τῆς ἀλληλουχίας τῶν ἑπτὰ κυρίων διατονικῶν κλιμάκων (βλ. Σχ. 4), ὅπερ δὲν εἶναί τι ἄλλο παρὰ ὁ θρίαμβος

τῆς σιωπηλῆς ἐκ μέρους του κατ' οὐσίαν ἀναγνωρίσεως τῆς φυσικῆς κλίμακος ἐν ταῖς μελῳδίαις τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ὅμως διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὸ ἀντίθετον ὑπὸ ἄλλην φρασεολογίαν εἰς τὰ προλεγόμενά του (ὅπου ἔκλινε νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν «ἀσιατικῆς[1] καταγωγῆς») ἐπεκαλέσθη τότε τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς ταύτης τῆς κλίμακος, ἡ ὁποία τώρα παταγωδῶς τὸν διαψεύδει. Θὰ τὸ ἀντελήφθη βέβαια καὶ ὁ ἴδιος, καὶ ἴσως νὰ ἔφθανε νὰ ὁμολογήσῃ τὴν πλάνην του, ἐὰν τὸν ἄφινεν ὁ Χρύσανθος μὲ τὸ Μ. Θεωρητικόν του (οἱ ἀριθμοὶ δηλ. τοῦ Χρυσάνθου).

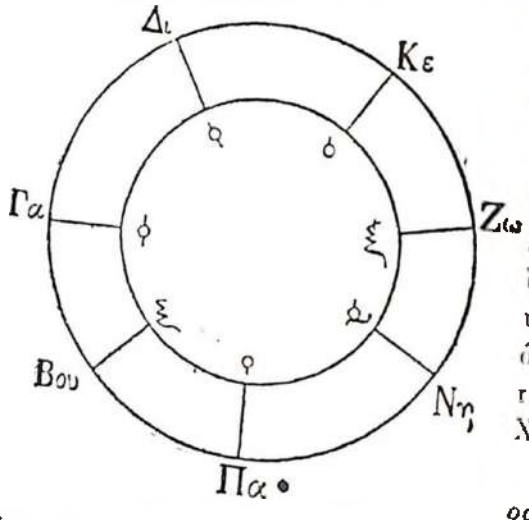

Σχῆμ. 5. Κυκλικὴ παράστασις τῆς ὀκταχόρδου διατονικῆς κλίμακος ἢ Διαπασῶν, μετὰ τῶν μονοσυλλάβων φθόγγων τῆς νέας παραλλαγῆς καὶ τῶν φθορῶν αὐτῶν (σ. 69 § 101).

Οἱ φθόγγοι τῆς νέας παραλλαγῆς. Καὶ ἀκολουθοῦν κατόπιν ἓξ ὁλόκληροι σελίδες «περὶ συλλαβικῶν φθόγγων» Πα Βου Γα Δι κτλ. τῆς νέας παραλλαγῆς (βλ. Σχ. 5) ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὁποίων προσπαθεῖ εἰς ἐκτενεῖς ὑποσημειώσεις ἢ σχόλια νὰ ρυθμίσῃ κἄπως καθαρώτερον τὸ ζήτημα τῶν χρωματικῶν φθόγγων τῆς παλαιᾶς παραλλαγῆς : νεανὲς νεχέανες καὶ νενανὼ-νενανό, ζήτημα ἀφεθὲν ἐκκρεμὲς ὁπωσοῦν ὑπὸ τῶν τριῶν Διδασκάλων· ἧς ἐκκρεμότητος ἄμεσος συνέπεια ὑπῆρξε τὸ ἀκαθόριστον καὶ πολύπλαγκτον τῆς κλίμακος τοῦ Δευτέρου ἤχου, λόγῳ συγχύσεως τῆς τονικῆς βάσεως τῶν δύο λεγομένων χρωματικῶν ἤχων τῆς ἐκκλησίας, ἤτοι τοῦ Δευτέρου ἤχου (ἀλόγως καθ' ἡμᾶς θεωρηθέντος ὡς ἤχου εὐθέως χρωματικοῦ, ἐνῷ πρόκειται μᾶλλον περὶ τοῦ μαλακοῦ διατόνου γένους τῶν ἀρχαίων) καὶ τοῦ Πλαγίου Β'.

Ὁ Β' ἦχος καὶ ἡ ἑρμηνεία τῶν παλαιῶν κλιμάκων. Ἀλλ' ἐδῶ θί-

---

1) Ἄξιον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς, ἀντιθέτως πρὸς ἄλλους συγγραφεῖς Θεωρητικῶν τῶν τελευταίων ἑκατὸν ἐτῶν, οὐδαμοῦ μετεχειρίσθη ξενικοὺς ὅρους (τουρκ., περσ., ἀραβ.) διὰ τὰς λεπτότητας τῶν ἐκκλησιαστικῶν χροῶν (ἀτζέμ, χισσὰρ κλπ.) ἐξελληνίσας τὰ πάντα ἢ ἀνευρὼν τ' ἀντίστοιχα βυζαντινά. Ἅπαξ μόνον (σελ. 66 σημ. β') ἠναγκάσθη νὰ ἀναφέρῃ τὰς ξένας ταύτας λέξεις, ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἀκριβῶς διὰ νὰ δείξῃ τί ἐννοεῖ μὲ τοὺς ἰδικούς του θαυμασίους ὅρους : κομμένον νενανὼ (=μουσταάρ), κομμένον νενανὸ (=χισσάρ), α' ἐναρμόνιον (=ἀτζὲμ) καὶ β' ἐναρμόνιον (=νισαμπούρ).

γεται ζήτημα ἐκ τῶν λεπτοτέρων καὶ σημαντικωτέρων τῆς ἡμετέρας μουσικῆς, διὰ τὸ ὁποῖον θὰ ἐπετρέπετο ἴσως ἐκτενὴς παρέκβασις. Διότι ἡ ὀρθὴ ἢ μὴ τοποθέτησις τοῦ Β΄ ἤχου τονικῶς ἐπὶ τῆς κλίμακος (tonalité), ὡς καὶ ἡ διαστηματικὴ βαθμολόγησις αὐτοῦ (modalité) ὑπὸ τῶν τριῶν Διδασκάλων ἔχουν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ γενικώτερον ζήτημα τῆς ὑπ' αὐτῶν ὀρθῆς ἢ μὴ ὀρθῆς ἑρμηνείας τῶν κλιμάκων κατὰ τὴν μεταφορὰν τῶν μελῶν ἐκ τῆς παλαιᾶς εἰς τὴν νέαν μέθοδον καὶ γραφήν· ἤτοι τὸ ζήτημα σχετίζεται πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν οὐσίαν τῆς νῦν ψαλλομένης μουσικῆς. Καὶ μολονότι ὑποτίθεται ὅτι οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι ὡς πλησιέστερον εὑρισκόμενοι πρὸς τὴν παράδοσιν ἠρμήνευσαν ἀκριβέστερον τὰ πράγματα, ἐν τούτοις εἰδικῶς διὰ τὸν Β΄ ἦχον εἶναι καταφανὲς ὅτι ἡ θεωρητικὴ παράδοσις τοῦ ἤχου τούτου δὲν συμφωνεῖ κατὰ πάντα μὲ τὴν κατὰ παράδοσιν ἐκτέλεσιν. Αὐτὸ τὸ ἀντελήφθησαν, ὡς γνωστόν, καὶ ἄλλοι, τὸ ὡμολόγησε δὲ ρητῶς καὶ ἕνας ἐκ τῶν πρώτων ὁμιλητῶν τῶν τριῶν Διδασκάλων καὶ συγγραφεὺς Θεωρητικοῦ (1859), ὁ Κυριακὸς Φιλοξένης, ὁ ὁποῖος δὲν διακρίνεται μὲν διὰ περίσσειαν κρίσεως εἰς τὰ γραφόμενά του, ἀλλ' εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἔχει κῦρος ἡ γνώμη του ὡς πλησιέστερον εὑρισκομένου καὶ εἰς ἄμεσον ἐλθόντος ἐπαφὴν μὲ τοὺς ἐγκριτοτέρους φορεῖς τῆς παραδόσεως, ἤτοι τοὺς τρεῖς Διδασκάλους. Λέγει λοιπὸν ὁ Φιλοξένης ἐν σελ. 104 § 153 τοῦ Θεωρητικοῦ του: «Οἱ παλαιοὶ μουσικοὶ μὲ τὰς πολυσυλλάβους αὐτῶν... χρωματικὰς λέξεις τῆς παραλλαγῆς δὲν ἐδύναντο νὰ διακρίνωσι τὴν παραλλαγὴν τοῦ Δευτέρου ἤχου ἀπὸ τὴν τοῦ Πλαγίου δευτέρου, καὶ νὰ προφέρωσι μὲ ἀκρίβειαν τὰ διαστήματα αὐτοῦ, ἕνεκα τῆς ἀνωμάλου καταμερήσεως τῶν φθόγγων τοῦ συστήματός των· ἀλλὰ τὸ μέλος αὐτοῦ τὸ ἐπρόφερον καλῶς ἐκ συνηθείας· καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὰ ἑξῆς παραδείγματα». Καὶ ἀκολουθοῦν δύο παραδείγματα φθογγικῆς ἐκτελέσεως τῆς κλίμακος μὲ τὰ ἴδια σημαδόφωνα καὶ τοὺς ἰδίους φθόγγους παραλλαγῆς ἀμφότερα, ἀλλὰ μὲ βάσιν νη (Do) καὶ φθορὰν Β΄ ἤχου τὸ ἕν, μὲ βάσιν δὲ Πα (Re) καὶ φθορὰν πλαγ. Β΄ τὸ ἕτερον· πρᾶγμα ποὺ τίποτε ἄλλο δὲν ἀποδεικνύει παρὰ τοῦτο, ὅτι ἡ παράδοσις μόνη, δηλαδὴ ἡ κατὰ παράδοσιν ἐκτέλεσις, ἐκανόνιζε καὶ τὸ ποιὸν καὶ τὴν κλιμακικὴν θέσιν τοῦ ἤχου τούτου ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν πλήρως καὶ ἀκεραίως χρωματικὸν πλάγιόν του, τὸν Πλάγιον τοῦ Δευτέρου.

Ἡ μομφὴ περὶ ἀνατολικῆς ἐπιδράσεως. Ἐντεῦθεν προκύπτει ἀμέσως ζήτημα περὶ τοῦ ἐὰν ἡ κἄπως πλεονάζουσα χρῆσις τοῦ χρωματικοῦ εἴδους εἰς τὰ μέλη τῆς ἐκκλησίας μας, ἰδίως εἰς τὰ ἀργὰ ἢ παπαδικὰ λεγόμενα, προέρχεται ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ Βυζαντίου ἢ εἶναι δημιούργημα μεταγενεστέρας ἐπιδράσεως ἐκ τοῦ μετὰ τῶν ἀλλοεθνῶν τῆς Ἀνατολῆς εὐρυτέρου συγχρωτισμοῦ μας, κατὰ τοὺς δύο προτελευταίους ἰδίως αἰῶνας (1600—1800). Διότι ἡ πλέον συγκεκριμένη μορφὴ τῆς παρὰ τῶν ξένων διατυπουμένης μομφῆς κατὰ τῆς μεταβυζαντινῆς μουσικῆς μας εἶναι ὅτι

ἀφῆκε νὰ ἐπηρεασθῇ ὑπερμέτρως ἀπὸ τὸ χρωματικὸν εἶδος—ἴδιον τῆς Ἀνατολῆς—ἐνῷ ἡ γνησία μουσικὴ τοῦ Βυζαντίου μέχρι τοῦ 1200 ἢ 1300 (Ἰωάννης Κουκουζέλης) εἶχε δῆθεν μόνον τὸ διατονικὸν γένος, τοῦ ἐναρμονίου ἀπὸ πολλοῦ, ὡς πιστεύεται, ἐξαφανισθέντος ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἐν γένει μουσικῆς.

Παρανόησις ἕναντι τοῦ Μ. Βρυεννίου. Καὶ ποία μὲν παρανόησις (ὁσάκις δὲν πρόκειται περὶ κακοπιστίας) ἐγκρύπτεται εἰς ὅλην αὐτὴν τὴν δῆθεν καὶ ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ Βρυεννίου, τοῦ μεγαλειτέρου θεωρητικοῦ τοῦ Βυζαντίου, στηριζομένην σφαλερὰν ἀντίληψιν, δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀναπτύξωμεν. Τοῦτο μόνον κρίνομεν ὡς ἀπαραίτητον καὶ πρέπει νὰ διασαφηνισθῇ, ὅτι ὁ Μ. Βρυέννιος μὴ κάμνων λόγον περὶ ἤχων ἄλλων γένους πλὴν τοῦ διατονικοῦ διὰ τὰ ἐκκλησ. ἄσματα τῆς ἐποχῆς του (1320) εἰς τὰ δύο πολύτιμα κεφάλαια [1] ποὺ μᾶς ἐχάρισε περὶ τῶν «εἰδῶν τῆς μελῳδίας» ἤτοι τῶν ὀκτὼ ἤχων τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὸ προηγουμένως ὑπ' αὐτοῦ καθ' ἐπανάληψιν λεχθέν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἑλληνικοὶ τόνοι, ἀντιστοιχοῦντες περίπου πρὸς τοὺς ἤχους τῆς ἐκκλησίας μας, ἀνέκαθεν ἐψάλλοντο καὶ ἐπὶ τῶν τριῶν γενῶν, διατονικοῦ, χρωματικοῦ καὶ ἐναρμονίου, πρᾶγμα ἄλλως τε ποὺ κατακόρως ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι σχεδὸν οἱ παλαιοὶ Ἁρμονικοὶ ἀπὸ τοῦ Ἀριστοξένου (320 π. Χ.) μέχρι τοῦ Βακχείου τοῦ Γέροντος καὶ τοῦ Βοηθίου (Ε' αἰ. μ. Χ.). Συγκεκριμένως ὅμως περὶ τοῦ Β' ἤχου εἶναι βέβαιον ὅτι ἐνῶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῶν ἄλλων θεωρητικῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ὁ ἦχος οὗτος ἀπηχεῖται κατὰ τοὺς παλαιοὺς διὰ τοῦ *νεανές*, ποσοτικῶς καὶ ποιοτικῶς καθ' ὅλα ὅμοιον πρὸς τὸ ἀπήχημα τοῦ *νεχέανες* ἀπαιτοῦντος (τοῦ τελευταίου) ἐλάχιστον τόνον (φυσικὸν ἡμιτόνιον) ἐπὶ τὸ ὀξύ, καὶ τριημιτόνιον (τὸ διὰ τριῶν ἔλασσον περίπου) ἐπὶ τὸ βαρύ, ἐν τούτοις κατὰ τὴν ἐκ παραδόσεως ἐκτέλεσιν τοῦ ἤχου τούτου, τοῦ Β', πρόκειται περὶ ἑνὸς ἡμιχρωματικοῦ ἤχου κυμαινομένου ἀκαθορίστως μεταξὺ διατονικοῦ (στιχηραρικὰ μέλη) καὶ χρωματικοῦ (ἀργὰ ἢ παπαδικὰ) εἰς βαθμὸν ὥστε ν' ἀμφισβητῆται ὑπὸ πολλῶν καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ αὐθυπαρξία του ὡς αὐτοτελοῦς ἤχου.

Ὁ μέγας κάντωρ τῆς ἑλλην. Ἐκκλησίας Πέτρος ὁ Πελοποννήσιος. Καὶ ὅτι μὲν ὁ ἦχος οὗτος, χρωματικώτερος καθ' ἡμᾶς μορφὴ τοῦ συγγενοῦς τοῦ Δευτέρου κατὰ Βρυέννιον διατονικοῦ—τοῦ γνωστοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα Τέταρτος ἅγια—ἀποτελεῖ ἦχον αὐθυπόστατον, περὶ αὐτοῦ δὲν γεννᾶται ζήτημα· οὔτε ἦτο δυνατὸν ἄλλως τε νὰ ἐπινοήσουν ἢ νὰ κατασκευάσουν τοιοῦτον ἦχον οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι, μαθηταὶ καὶ ἀκροαταὶ Πέ

1) Μαν. Βρυενν. «Ἁρμονικὰ» Βιβλ. Β', τμ. 3 καὶ Βιβλ. Γ' τμ. 4. «Ὅσοι τοιγαροῦν τὰς τοιαύτας ὑποθέσεις... ἀγνοοῦσι τῶν παλαιῶν, οὐδὲ τὴν τάξιν τῶν εἰδῶν τῆς μελῳδίας ἤτοι τῶν κοινῶς ὑπὸ τῶν μελοποιῶν καλουμένων ἤχων, εἰδέναι ἀκριβῶς ποτε ἔξουσι» (Βιβλ. Γ').

τρου τοῦ Βυζαντίου (1750;—1808) Πρωτοψάλτου τῆς Μ. Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ 1806 (διαδόχου τοῦ Ἰακώβου Πρωτοψάλτου 1735;—1800), συνεργάτου δὲ καὶ κατ' ἐξοχὴν μαθητοῦ ἢ «φοιτητοῦ» τοῦ μεγάλου κάντορος τῆς ἑλλην. Ἐκκλησίας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου ἢ Λαμπαδαρίου ἢ Λακεδαίμονος (+1777). Ὡς γνωστὸν δὲ ἐκ στόματος τοῦ τελευταίου τούτου παρέλαβεν ὁ Πέτρος Βυζάντιος καὶ μετέδωκεν εἰς τοὺς μαθητὰς καὶ συνεργάτας του τὴν κληρονομίαν τῆς θεωρίας τῶν κλιμάκων τοῦ παλαιοῦ συστήματος, διὰ τὴν ὁποίαν ξένος διαπρεπὴς μουσικολόγος καὶ δὴ καὶ ἥκιστα εὔνους πρὸς τὴν μεταβυζαντινὴν μας μουσικήν, ἁρμοδιώτατος δὲ ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὁ πολὺς Amedée Gastoué, ἠναγκάσθη νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Πέτρου Πελοποννησίου γενομένη κατάταξις τῶν ἤχων ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως ἡ πρώτη ποὺ ἔγινε διὰ τοὺς καθαυτὸ ἐκκλησιαστικοὺς ἤχους τοῦ γνησίου παλαιοῦ βυζαντινοῦ μέλους [1].

Τακτοποίησις τῶν χρωματικῶν ἤχων. Καὶ ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς; Ἐννόητον ὅτι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ διαλάθῃ τὴν προσοχήν του ἓν τόσον σοβαρὸν ζήτημα· δι' ὃ καὶ προσπαθεῖ νὰ θέσῃ σταθερὸν μέτρον καὶ ὅριον διαχωρισμοῦ τῶν δύο κατηγοριῶν τῶν συγγενῶν τούτων μελῶν—ἐπιβεβαιῶν συνάμα καὶ τὰ ὅσα μετὰ τέσσαρα ἔτη (1859) ἔμελλε νὰ διαγνώσῃ καὶ ὁμολογήσῃ ὁ Φιλοξένης—διὰ τῶν ἑξῆς ἐν ὑποσημ. τῆς σελ. 71 τοῦ «περὶ συλλαβικῶν φθόγγων» κεφαλαίου. «Αἱ τοῦ νεανες καὶ νεχεανες κλίμακες, καίτοι διάφοροι ἀπ' ἀλλήλων, ὅμως ἐφθέγγοντο διὰ τῶν αὐτῶν τεσσάρων πολυσυλλάβων λέξεων, τῶν ἑξῆς· νεανες, νεχεανες, νενανω, νενανω, ἐκ τῶν ὁποίων αἱ δύο ἄκραι, νεανες καὶ νενανω, ἦσαν χρήσιμοι διὰ τὸ ἀνιόν, αἱ δὲ δύο μέσαι, νεχεανες καὶ νενανω, διὰ τὸ κατιόν, προαρχομένης νῆς νεχεανες.» Καὶ παραθέτει τὰς δύο κλίμακας «ἀνιόντως» καὶ «κατιόντως» (βλέπ. σχ. 6) κατὰ πάντα ὁμοίας, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἡ μὲν πρώτη, ἡ ἐξ ἀριστερῶν, ἔχει ὡς ὁπλισμόν της τὸ νεανες ἤτοι τὴν χρωματικὴν φθορὰν τοῦ Β' ἤχου (τὸ σημεῖον τοῦ ἕσω θεματισμοῦ τῶν βυζαντινῶν), ἡ δὲ δευτέρα τὸ νεχεανες ἤτοι τὴν φθορὰν τοῦ χρωματικοῦ πλαγίου Β' (τὸν ἔξω θεματισμόν). Δὲν ἑρμηνεύει δηλαδὴ τὸ πρᾶγμα ὁ συγγραφεύς μας, διότι καὶ δὲν ἠμπορεῖ (ὅπως δὲν ἠμπόρεσε καὶ ὁ Χρύσανθος), ἀλλ' ἀρκεῖται ἁπλῶς εἰς τὴν διαπίστωσιν τοῦ φαινομένου καὶ τὴν κατὰ θετικώτερον τρόπον διευθέτησίν του. Διότι ὁ Ἀγαθοκλῆς εἶναι πρὸ παντὸς νοῦς συστηματικός, ἐπιζητῶν καὶ ἐμ-

1) Ἡ σχετικὴ περικοπὴ ἔχει οὕτω «... On pourra longtemps discuter la question de savoir sur quel tricorde ou quel tétracorde Pierre de Péloponèse au XVIII siècle, a écrit telle ou telle œuvre, ou si Chrysanthe, au XIX, l'a bien transcrite; une chose cependant ne saurait faire doute, c'est ce qu'a été l'ordonnance primitive des tons proprement ecclésiastiques du véritable chant de l'ancienne Byzance» (Catalogues des Manuscrits de musique byzantine. Paris 1907).

φανίζων πανταχοῦ τὴν γεωμετρικὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἐννοεῖ ν' ἀφήσῃ τὴν παραμικρὰν ἀοριστίαν ἐπὶ τοῦ τί ἐννοεῖ λέγων «καίτοι διάφοροι ἀπ' ἀλλήλων αἱ κλίμακες τοῦ νεανες καὶ νεχεανες, ὅμως ἐφθέγγοντο διὰ τῶν αὐτῶν πολυσυλλάβων λέξεων». Ἐν συνεχομένῃ ὑποσημειώσει τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου, διὰ παραδειγμάτων εἰλημμένων ἀπ' εὐθείας ἐκ τῆς πράξεως, ὑπογραμμίζει ἐπὶ λέξει τὰ ἑπόμενα «Ἡ ἐν ἤχῳ Β' μεγάλη δοξολογία τοῦ Ἰακώβου, *κατὰ μὲν τὴν γραμμὴν τοῦ Γρηγορίου* (γραμμὴ ἐνταῦθα, λέγει ὁ ἴδιος, σημαίνει τὸν τρόπον τῆς ἐκ τῆς παλαιᾶς μεθόδου ἐξη-

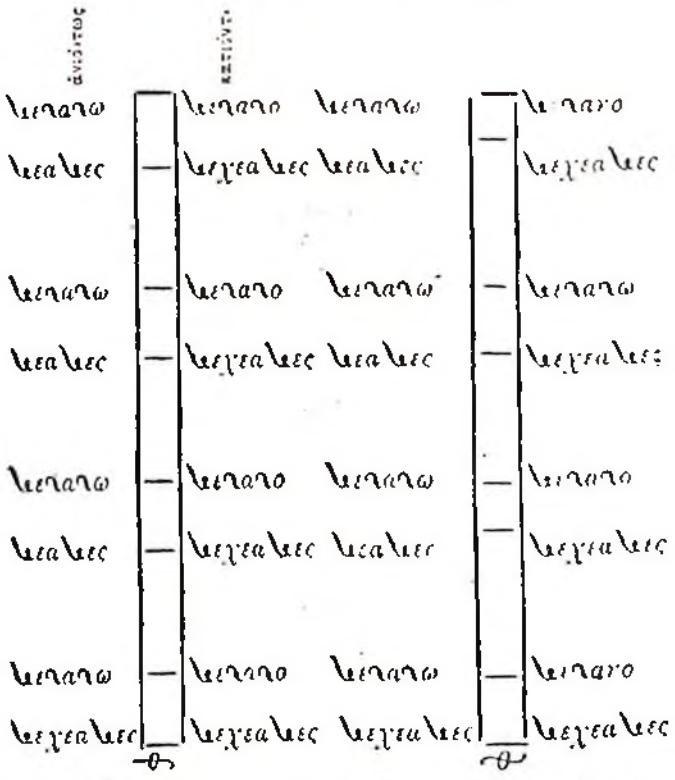

Σχῆμ. 6. Ἡ παλαιὰ παραλλαγὴ τῶν κλιμάκων τῶν δύο χρωματ. ἤχων Β' καὶ Πλαγ. Β' ἐν ἀναβάσει καὶ καταβάσει (σελ. 71 § 107).

γήσεως τῶν μελῶν εἰς τὴν νέαν) μαρτυρεῖται κατὰ τὸν Πλάγ. Β' καὶ φθέγγεται διὰ τοῦ Πα καὶ τῶν ἀκολούθων αὐτοῦ. *Κατὰ δὲ τὴν γραμμὴν τοῦ Χουρμουζίου* μαρτυρεῖται κατὰ τὸν Β ἦχον καὶ φθέγγεται διὰ τοῦ Βου καὶ τῶν ἀκολούθων αὐτοῦ. Δηλαδὴ κατὰ τὸ πρῶτον μελῳδεῖται κατὰ τὴν κλίμακα τοῦ *νεχεανες*, κατὰ δὲ τὸ δεύτερον κατὰ τὴν τοῦ *νεανες*. Ἡ δοξολογία ὅμως αὕτη, καὶ ἄλλα μέλη τοιαῦτα, ἀκουόμενα (=ἐπειδὴ ἀκούονται) κατὰ τὴν τοῦ *νεανες* ποιότητα, δηλαδὴ κατὰ διρωνίαν, πρέπει νὰ μαρτυρῶνται καὶ νὰ ἀπαγγέλλωνται διὰ τοῦ Βου κατὰ τὴν γραμμὴν τοῦ Χουρμουζίου. Τὰ τριφωνικὰ ὅμως τοῦ *νεανες* (ἐνν. τὰ σύντομα εἱρμολογικὰ τοῦ Β') συγ-

γενῆ ὄντα τῷ νεχεανες πρέπει νὰ φθέγγωνται ὡς ἐκεῖνα διὰ τοῦ Πα Βου Γα Δι μέν, ἀλλὰ κατὰ τὰ διαστήματα τοῦ νεανες».

Συμπεράσματα ἐκ τῆς παραδόσεως. Ἐκ τοῦ μακροσκελοῦς τούτου παραδείγματος καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συνεχομένων ἀρυόμεθα ἢ συμπεραίνομεν τρία τινά: 1) ὅτι κοινὴ εἶναι ἡ ὁμολογία, ὅτι οἱ δύο χρωματικοὶ λεγόμενοι ἦχοι, Λευτέρου καὶ Πλάγ. Λευτέρου, καίτοι διάφοροι ἀλλήλων κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν, ἀπεδίδοντο ὅμως διὰ τῶν αὐτῶν φθόγγων παραλλαγῆς, ἤτοι ἐβάδιζον ἐπὶ τῆς αὐτῆς κλίμακος, μέχρι σημείου ὥστε καὶ νὰ ἐναλλάσσωνται μεταξύ των, ἀναλόγως τοῦ μελῳδικοῦ εἴδους εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήγετο τὸ ᾄσμα, στιχηραρικοῦ, παπαδικοῦ, εἱρμολογικοῦ. 2) ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι λόγῳ ἀκριβῶς τῆς κοινότητος ταύτης τῶν φθόγγων παραλλαγῆς, ἄρα κοινότητος καὶ τῶν κλιμάκων τῶν δύο ἤχων, εὑρέθησαν *ἑτερογνωμοῦντες* (διότι τί ἄλλο σημαίνει τὸ «*κατὰ τὴν γραμμὴν τοῦ Γρ. καὶ κατὰ τὴν γραμμὴν τοῦ Χουρμουζίου*;) περὶ τοῦ ὀρθοτέρου τρόπου τῆς κλιμακικῆς οἰκονομίας (τοποθετήσεως ἐπὶ τῆς κλίμακος) ἤτοι τῆς τονικότητος τῶν ἤχων τούτων καὶ τῆς διαστηματικῆς ἐν γένει ἀξιολογήσεώς των. Καὶ 3) ὅτι, κατ' ἀκολουθίαν, ἦτο δυνατὸν ποτέ τις σύγχυσις νὰ ἐπέλθῃ ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ ἐκ τῆς παλαιᾶς γραφῆς ἑρμηνείαν καὶ ἀπόδοσιν τῶν χρωματικῶν μελῶν, δι' ὅσα τοὐλάχιστον ἐξ αὐτῶν δὲν συνέτρεχεν ἡ ἄμεσος στοματικὴ παράδοσις. Διότι οὔτε τὸ μεῖζον μέρος τῶν μελοποιημένων μαθημάτων ἢ ᾀσματικῶν κειμένων τῆς Ἐκκλησίας μας φάλλονται ἐπ' ἐκκλησίας κατὰ τὸν κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ, οὔτε τὸ σύνολον τῶν μελικῶν τούτων κειμένων, δημιουργία δώδεκα καὶ πλέον αἰώνων, ἦτο δυνατὸν ἐκ στόματος τῶν διδασκάλων των ὁλόκληρον νὰ τὸ διδαχθῶσι, διότι καὶ δὲν θὰ τοὺς ἐξήρκει πρὸς τοῦτο ὁλόκληρος ἡ ζωή. Ἑπομένως ὑπάρχει καὶ εἶναι τεθειμένον ἀφ' ἑαυτοῦ ζήτημα *θεωρητικῆς τακτοποιήσεως* τοῦ Λευτέρου ἤχου.

Ὁ Β' ἦχος τὸ μαλακὸν διάτονον τοῦ Ἀριστοξένου. Λέγομεν δὲ θεωρητικῆς καὶ ὄχι καὶ πρακτικῆς, διότι ἐν τῇ πράξει ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἦχον ἄρτιον, μὲ ἰδιαιτέραν φυσιογνωμίαν καὶ πλήρη ἀκουστικὴν αὐτοτέλειαν, ἐκ τῶν γλυκυτέρων δὲ καὶ πρωτοτυπωτέρων τοῦ ὅλου μουσικοῦ συγκροτήματος τῆς ἐκκλησίας μας. Τοῦτο γίνεται καταφανὲς εἰς τὰ στιχηραρικὰ ἰδίως μέλη, ὅπου ἀνάγλυφος προβάλλει ἡ ἀτομικότης τοῦ ἤχου, συγγενεστάτη καθ' ἡμᾶς, ἂν μὴ καὶ καθ' ὁλοκληρίαν ἡ αὐτή, πρὸς τὸ *μαλακὸν διάτονον* τῶν ἀρχαίων, ὅπως καθώρισεν αὐτὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγκεκραμένων τεταρτημορίων ὁ Ἀριστόξενος· ἤτοι τετράχορδον 15+9+6=30 (ἀπὸ τὸ ὀξέος ἐπὶ τὸ βαρύ), ἢ κατὰ τὴν ἐν χρήσει διαστηματικὴν σειρὰν [1] τῆς ἐκκλησ. παρα-

1) Διότι τὸ εἶδος ἢ σχῆμα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ τετραχόρδου κατὰ τὸν Ἀριστόξενον (Ἁρμον. Στοιχ. Βιβλ. Γ') μεταβάλλεται ἀναλόγως τῆς ἐν αὐτῷ θέσεως τοῦ *πυκνοῦ*. «Καὶ γίνεται δὲ καὶ σχήματα τοῦ αὐτοῦ μεγέθους ἐκ τῶν αὐτῶν ἀσυνθέτων συγκείμενα καὶ ἀριθμοῦ, εἰ ἡ τάξις αὐτῶν ἀλλοίωσιν λάβοι ἐνυπάρχοντός τινος ἀνομοίου» (Κλεωνίδης).

δόσεως 9+15+6=30 (ἀπὸ τοῦ βαρέος ἐπὶ τὸ ὀξύ), μαθηματικώτερον δὲ $\frac{12}{11} \times \frac{8}{7} \times \frac{16}{15}$ (καὶ ἐν ὁλοκληρωτικῇ παθημ. ἀκριβείᾳ $\frac{12}{11} \times \frac{55}{48} \times \frac{16}{15}) = \frac{4}{3}$ ἤτοι 9+14+7=30. Καὶ περὶ τούτου μὲν ἡμεῖς τοιαῦτα ἔχομεν πεισθῆ ἀπολύτως [1]· ἂς ἴδωμεν ὅμως πῶς ἐχειρίσθη καὶ τὸ ἐπίμαχον τοῦτο καὶ τόσον οὐσιῶδες ζήτημα ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν καὶ πάλιν εἰς αὐτόν.

Ἀκριβέστερος καθορισμὸς τῶν ἤχων Β΄ καὶ Πλαγ. Β΄. Ὁ Παν. Ἀγαθοκλῆς ἐχθρὸς τῶν ἀοριστιῶν καὶ τῆς ἐκκρεμότητος, λαμβάνει θέσιν καὶ ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ, καὶ ξεχωρίζων ὁριστικῶς τὰ δύο ζεύγη τῶν χρωματικῶν φθόγγων τῆς παλαιᾶς παραλλαλῆς, ὁρίζει (σελ. 65 § 98) : «Διὰ τοῦ *νεανὲς* καὶ *νενανὸ* σημαίνονται αἱ ἐκ μόνου τοῦ ἐλαχίστου καὶ μείζονος συνιστάμεναι κλίμακες (καὶ καθορίζει αὐτὰς)... ὀνομαζόμεναι κλίμακες τοῦ *νεανὲς*» ἤτοι ὁ Β΄ ἦχος ὅπως τὸν θέλει ἡ παράδοσις μετὰ τῆς χρόας του, τοῦ *κομμένου νενανὸ* (σπάθη ἢ χισσάρι) «Διὰ δὲ τοῦ *νεχέανες* καὶ *νενανὸ* σημαίνεται ἡ ἐνάτη πενταχορδος καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς παραγόμεναι (καὶ παραλέμπει εἰς τὰ σχήματά του) ὀνομαζόμεναι κλίμακες τοῦ *νεχέανες*» ἤτοι ὁ Πλάγιος Β΄ μετὰ τῆς χρόας του, τοῦ *κομμένου νενανὸ* (ζυγὸς ἢ μουσταῖο). Τί δ' ἐννοεῖ διὰ τῆς διακρίσεως ταύτης ἀπὸ ἀπόψεως διαστηματικῆς, καταφαίνεται γεωμετρικῶς ἐκ τῶν δύο μνημονευθεισῶν ἤδη σχηματικῶν κλιμάκων (Σχ. 6) ὅπου ἐπὶ μὲν τῆς πρώτης στήλης μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν φθορὰν τοῦ Β΄ ἤχου, ἀφίνει διὰ τοὺς τελευταίους τόνους ἢ φθόγγους τῶν δύο κατὰ διάζευξιν χρωματικῶν τετραχόρδων τῆς κλίμακος (ἐκ τοῦ βαρέος πρὸς τὸ ὀξὺ) χωρον ἴσον γεωμετρικῶς πρὸς τοὺς δύο πρώτους τῶν αὐτῶν τετραχόρδων· ἤτοι τοὺς διπλοῦς ἀκραίους ἀμφοτέρων τῶν τετραχόρδων τῆς κλίμακος τοῦ Β΄ ἤχου θεωρεῖ ὡς ἐλαχίστους τόνους (φυσικὰ ἡμιτόνια)—ἀδιάφορον ἂν μὲ ὑπολογισμὸν τετραχόρδου 28 τοῦ Χρυσάνθου ἢ ἄλλως πως· ἐπὶ δὲ τῆς στήλης, τῆς ὡπλισμένης μὲ τὸ φθορικὸν σημεῖον τοῦ Πλαγίου Β΄ ἤχου, οἱ ἐπὶ τὸ ὀξὺ τελευταῖοι τῶν τετραχόρδων, καὶ μόνον αὐτοί, ἔχουν καταφανῶς τὸ *πυκνόν*, ἤτοι γεωμετρικῶς εἶναι κατὰ πολὺ μικρότεροι τῶν ἐλαχίστων τῆς ἀρχῆς τῶν τετραχόρδων των· ἀλλ' ὄχι καὶ εἰς ὃν βαθμὸν παρὰ τῷ Χρυσάνθῳ. Ἐξ οὗ συμπεραίνεται ὅτι ἐν τῷ διαστηματικῷ καθορισμῷ τῶν χρωμάτων τῶν δύο χρωματικῶν ἤχων, Β΄ καὶ Πλαγίου Β΄, τοὺς ὁποίους καὶ ἀναδρομικῶς ἀκόμη (ἔναντι τῆς παλαιᾶς γραφῆς) ζητεῖ νὰ διευκρινίσῃ ὁ

---

1) Ὑπογραμμίζομεν ἰδιαιτέρως τὴν ἀνάγκην τῆς διατηρήσεως τοῦ ἤχου τούτου, κινδυνεύοντος ἢ ν' ἀπορροφηθῇ ὑπὸ τῶν συγγενῶν του διατονικῶν ἤχων τῆς τονικῆς βάσεως, ἢ νὰ συνταυτισθῇ ἐξ ὁλοκλήρου πρὸς τὸν καθαρὸν χρωματικὸν ἀδελφόν του Πλάγιον τοῦ Δευτέρου.

2) Περὶ τῆς ἔστω καὶ μερικῆς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως γνώσεως τοῦ παλαιοῦ συστήματος θεωρίας καὶ γραφῆς, μαρτυροῦν καὶ τὰ ὅσα λέγει αὐτὸς ἐν τῷ «περὶ δια-

ἡμέτερος συγγραφεύς, δὲν ἀπομακρύνεται μὲν ἐκ τῶν ἀριθμητικῶν πλαισίων τοῦ Χρυσάνθου, ἴσως διότι δὲν τολμᾷ, γεωμετρικῶς ὅμως κατέδειξεν εἰς ἡμᾶς πλήρως τὰς βαθυτέρας ἀντιλήψεις του [1]. Περιττὸν δὲ νὰ λεχθῇ ὅτι εἰς ἀμφοτέρας τὰς κλίμακας οἱ ἑστῶτες φθόγγοι τῶν τετραχόρδων παραμένουν οἱ αὐτοί.

Τὰ τριφωνικὰ μέλη καὶ ὁ Θ. Φωκαεύς. Πρὸς ἀκριβέστερον δ' ἔτι καθορισμὸν τῆς οὐσιώδους ταύτης διαφορᾶς μεταξὺ τῶν δύο κλιμάκων, ἐν ἄλλῃ σημειώσει (σελ. 46 § 60) προσθέτει : «Τὰ τριφωνικὰ τοῦ Β' ἤχου— καὶ ἐννοεῖ τὰ εἰς ἔκτασιν τετραχόρδου περιοριζόμενα μέλη, ἐκεῖ δηλαδὴ ὅπου νομίζει κανεὶς ὅτι συμπίπτουν καθ' ὁλοκληρίαν οἱ δύο ἤχοι, ἀμοιβαίως ἐναλλασσόμενοι—διαφέρουσι τῶν τοῦ Πλαγίου Β', καθ' ὅσον τὰ μὲν πρῶτα εἶναι ἀπαγγελίας μαλακῆς καὶ μειδιαματικῆς, τὰ δὲ δεύτερα ἐμβριθοῦς καὶ θαμβωτικῆς, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν διαστημάτων τοῦ *νεανὲς* καὶ τοῦ *νεχέανες*». Καὶ ἀκόμη, ἐν σχολ. τῆς ἰδίας σελίδος : «...Κατὰ δὲ τὴν μαρτύρησιν τῶν τριφων. μελῶν τοῦ *νεανὲς* διὰ τῶν μαρτυριῶν τοῦ *νεχέανες* ἀντὶ τῶν τοῦ *νεανὲς* (καὶ παραθέτει τὰ σημεῖα τῶν μαρτυριῶν) γίνεται φανερὸν ὅτι οἱ Μουσικοὶ δὲν διαστέλλουσι τριφωνικὰ [2] τοῦ *νεανές*, ἀλλὰ τὰ συγχέουσι μετὰ τοῦ *νεχέανες*,... ἐνῷ ἀμφότερα κατὰ τὴν ὡς ἀνωτέρω διάφορον ἀπαγγελίαν εἶναι καὶ διάφορα ἀπ' ἀλλήλων». Μουσικοὺς δ' ἐννοεῖ ἐδῶ τὸν πολὺν *Θεόδωρον Φωκαέα*, τὸν ὁποῖον καὶ κατονομάζει ὀλίγον περαιτέρω : «...Ἐνταῦθα ὁ Φωκαεὺς τὰ τριφωνικὰ τοῦ Β' ἤχου ἐκλαμβάνει ὡς τοῦ Πλαγίου Β'» διὰ τὸν ἴδιον ἄλλως τε μουσικὸν εἶχεν ἤδη δώσει ἐν τῷ προλόγῳ του τὸν πρέποντα χαρακτηρισμὸν δι' ὀλίγων λέξεων, ἁπλῶν μὲν κατ' ἐπίφασιν, λίαν δὲ καυστικῶν κατὰ τὴν οὐσίαν (Προλεγόμ. σελ. ϑ' σημ.) «Κατὰ τὸ 1842 ἐξεδόθη ἐν Κων)πόλει καὶ τὸ θεωρητικὸν τὸ ὀνομαζό-

στημάτων» κεφαλαίῳ (σελ. 11 καὶ ἑξῆς) περὶ ὀξύτητος καὶ βαρύτητος «ὡς ποιοτήτων τῶν ἄκρων τῶν τόνων, ὡς καὶ τῶν ἄκρων τῆς φωνῆς»—πρᾶγμα ὅπερ ἔχει σχέσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὴν διάφορον ἐν ἀναβάσει καὶ καταβάσει ποιότητα τῶν πολυσυλλάβων φθόγγων τῆς παλαιᾶς παραλλαγῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν «περὶ πυκνοῦ» θεωρίαν τοῦ Ἀριστοξένου.

1) Δὲν ἀποκλείεται καὶ νὰ εἶχεν ἐν νῷ, γεωμετρικῶς τουλάχιστον (διὰ τὸν Πλάγ. Β') τὸ χρωματικὸν τετράχορδον τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου—150 μ. Χ. (τοῦ Διδύμου κυρίως) $\frac{16}{15} \times \frac{6}{5} \times \frac{25}{24} = \frac{4}{3}$ ἤτοι 7+19+4=30, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἀπέβλεπε καὶ ὁ Χρύσανθος· ἀλλ' ὁ τελευταῖος οὗτος ἠναγκάσθη νὰ τὸ συμπιέσῃ λόγῳ τοῦ βασικοῦ λάθους τοῦ 4)χόρδου του ἐξ 28 διαστημάτων (7+18+3=28).

2) Γενικώτερον ἀποκαλεῖ αὐτά, ὡς καὶ τὰ διφωνικὰ καὶ τετραφωνικά, «*ἐλλειπτικὰ μέλη*» καὶ ἐννοεῖ τὰ μέλη τὰ ὁποῖα περιορίζονται εἰς ἔκτασιν 3)χόρδου, 4)χόρδου καὶ 5)χόρδου, μὴ ἐξικνούμενα εἰς πλήρη κλίμακα. Κεφ. «Περὶ ἐλλειπτικῶν μελῶν» (σελ. 44). Ἐν δὲ σελ. 49 λέγει : «Τὰ ἐλλειπτικὰ μέλη ἴσως εἶναι τὰ *παράμεσα* ὀνομαζόμενα (ἐνν. ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν Θεωρητικῶν), πρὸς διάκρισιν τῶν ὁποίων παρὰ τῶν Μουσικῶν δὲν ἀναφέρεται τίποτε».

μενον *Κρηπίς*. Ὁ ἐκδότης ἢ μᾶλλον συγγραφεὺς αὐτοῦ [1] Θ. Φωκαεύς, ὅστις ἐμέλισε καὶ ἱκανὰ μελοποιήματα, *φαίνεται* ὡς εὐδοκιμήσας μᾶλλον ὡς *πρακτικός*, παρὰ ὡς *θεωρητικὸς* Μουσικός» !...

Τοιαύτη λοιπὸν εἶναι ἡ ἑρμηνεία τὴν ὁποίαν ἔδωσε καὶ ἐπὶ τοῦ περιμαχήτου τούτου διὰ τὴν γνησιότητα τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς ζητήματος ὁ ἡμέτερος ἐκ Θράκης συγγραφεύς. Τὸ σημεῖον δὲ τοῦτο εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερον τοῦ ὅλου «Κεφαλαίου Δευτέρου» τοῦ ὁποίου τὰ ἐπὶ μέρους ἀναπτύσσονται εἰς μικρότερα κεφάλαια ὑπὸ τοὺς τίτλους «*περὶ τῶν κατὰ ποιότητα γενῶν*» καὶ «*περὶ συλλαβικῶν φθόγγων*» (παλαιοῦ καὶ νέου συστήματος)· ὡς καὶ «*περὶ τῆς κατὰ Μουσικὴν ποιότητος*» καὶ «*τῶν κατὰ Μουσικὴν ἠθῶν*», «*περὶ ἡμιτόνων*», «*περὶ διαστ. χρωματ. καὶ ἐναρμονίων σημείων*», «*περὶ χαρακτήρων, παραλλαγῆς, μαρτυριῶν καὶ φθορᾶς*».

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Περὶ τοῦ ζητήματος τῆς πρὸς ἀλλήλους τονικῆς σχέσεως τῶν δύο χρωματικῶν ἤχων Β' καὶ Πλαγ. Β' καὶ τῆς ἀναλόγου τοποθετήσεως αὐτῶν ἐπὶ τῆς πρωταρχικῆς κλίμακος, ἠσχολήθησαν κατὰ τοὺς τελευταίους πρὸ τοῦ 1900 χρόνους καὶ δύο ἐκ τῶν σημαντικωτέρων ἐκπροσώπων τῆς κατὰ παράδοσιν βυζαντινῆς μουσικῆς τέχνης, ὁ *Γεώργιος Ραιδεστηνὸς ὁ Β'* [2], Πρωτοψάλτης τῆς Μεγ. Ἐκκλησίας (1871—76), καὶ ὁ Πρωτοψάλτης Σμύρνης *Μισαὴλ Μισαηλίδης* († 1909). Προσηλωμένοι ἀμφότεροι εἰς τὸν περὶ *τετρατονίας* κανόνα τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ ψαλμωδῶν, ὁ μὲν πρῶτος ἐζήτησε νὰ θεραπεύσῃ τὴν ἀνωμαλίαν τοποθετῶν τὸν Β' ἦχον κατὰ ἕνα τόνον ἐπὶ τὸ ὀξύτερον ἀπὸ τῆς παραδεδεγμένης τονικῆς του βάσεως τοῦ Δι (Sol), ἤτοι ἐπὶ τοῦ Κε (La). (Γ. Ραιδεστ. Προλεγόμ. «*Μεγ. Ἑβδομὰς*» Κων)πολις 1881). Ὁ δὲ δεύτερος περισσότερον ἐπιμερισμένος ἐκ τῶν ἀρχαίων Ἁρμονικῶν, τοὺς ὁποίους ἐπὶ μακρὸν εἶχε μελετήσει, τὸν μὲν Β' ἦχον ἀφῆκεν εἰς τὴν θέσιν του, ἤτοι ἐπὶ τῆς τονικῆς βάσεως τοῦ παλαιοῦ Ὑποφρυγίου, ἐβάσισε δὲ τὸν Πλάγιόν του κατὰ ἕνα τόνον ἐπὶ τὸ βαρύτερον, ἤτοι ἐπὶ τοῦ Νη (Do) ἀντὶ τοῦ παραδεδεγμένου Πα (Re), διὰ τὴν *τετρατονίαν*. (Μ. Μισαηλ. Θεωρητ. σελ. 95 § 24). Περιττὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ἀμφότεραι αἱ προταθεῖσαι λύσεις, πέραν τῆς καθαρῶς πρακτικῆς οὐδεμίαν ἄλλην σημασίαν δύνανται νὰ ἔχουν, τῶν αἰτίων τῆς τοιαύτης ἀνωμαλίας ἐχόντων πολὺ βαθυτέρας καὶ οὐσιαστικωτέρας τὰς ρίζας των ἢ ὅσον ἐπίστευσαν οἱ ἀγαθοὶ Ἱεροψάλται. Ἐξ ἄλλου αἱ εἰσηγήσεις των αὐταί, ἀνατρεπτικαὶ μουσικῶν ἕξεων μακρᾶς παραδόσεως, καὶ δὲν ἔγιναν ἀποδεκταί.

Μέρος Γ'. Διαίρεσις τοῦ μουσικοῦ χρόνου. Εἰς τὸ Γ' Μέρος ἢ «*Κεφάλαιον Τρίτον*» τοῦ θεωρητικοῦ του ὁ συγγραφεύς μας ἀσχολεῖται σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου μὲ τὸ λεπτὸν ζήτημα τῆς διαιρέσεως τοῦ ἐν τῇ μουσικῇ χρόνου· ἢ κατὰ τοὺς τίτλους τῶν μικροτέρων ὑποδιαιρέσεων τοῦ Κεφαλαίου τούτου «*Περὶ τῆς καὶ' ἔκτασιν ἀπαγγελίας τῶν φθόγγων καὶ περὶ τοῦ χρόνου*», τοῦ ὁποίου συναφῆ εἶναι τὸ «*περὶ τῶν ἀργῶν καὶ γοργῶν φθόγγων*», «*περὶ τοῦ κλάσματος καὶ τῆς ἁπλῆς*», «*περὶ τοῦ γοργοῦ*» καὶ τῆς «*συνθέ-*

1) Τὸ ἀκριβέστερον θὰ ἦτο : *ὁ ἀντιγραφεύς*.

2) Γεώργιος Ραιδεστήνὸς Α' (1650) Πρωτοψάλτης τῆς Μ. Ἐκκλησίας.

σεως μακρῶν καὶ βραχέων» κλπ. Ὡς εἰσαγωγικὸν δὲ τοῦ ὅλου κεφαλαίου χρησιμεύει τὸ *«περὶ τοῦ ποιοῦ»*, ὅπου εὑρίσκομεν τὸν ἑξῆς ὁρισμόν: «Ποιὸν δὲ εἶναι πᾶν ὅ,τι χρησιμεύει εἰς τὸ ποσὸν ὡς ἄρτυμα.... Ὁριστικώτερον δέ, τὸ ποιὸν εἶναι *ἀπαγγελία* φθόγγων συνεχής, διακεκριμένη, δυνατή, ἀδύνατος, ταχεῖα, βραδεῖα καὶ σιωπῶσα». Εἶναι προφανὲς ὅτι καὶ ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς ἔχει ὑπ' ὄψιν του μᾶλλον τὰ ἐν ἐν τῇ εὐρωπ. μουσικῇ συμβαίνοντα, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν *προσῳδίαν τῶν φθόγγων* (legatura, legato, staccato, legatissimo κλπ.) ἢ μὲ τὴν *ρυθμικὴν* ἐν γένει *ἀγωγὴν* (largo, lento, moderato, allegro, presto κλπ.) ὡς καὶ τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἐντάσεως, τοὺς λεγομένους *χρωματισμούς*: nuances (piano, forte, crescendo, diminuendo κ. ἄ.)—παρὰ τὸν Χρύσανθον, ὁ ὁποῖος ἐν τῷ θεωρητικῷ του τὰ μὲν ἀφορῶντα τὴν διαίρεσιν τοῦ χρόνου (κλάσμα, ἁπλῆ, γοργόν, ἀργόν, σιωπὴ) περιέλαβε συλλήβδην εἰς τὸ *«περὶ ἐγχρόνων χαρακτήρων»* κεφάλαιον, τὰ δὲ τὴν ποιότητα τοῦ μέλους δηλοῦντα καὶ τὸν τρόπον ἐν γένει τῆς προφορᾶς ἢ ἐξαγγελίας τῶν φθόγγων ἤτοι τὰ *τροπικὰ* (βαρεῖα, ὁμαλόν, ἀντικένωμα, ψηφιστόν, ἕτερον, ἐνδόφωνον, σταυρός), εἰς τὸ κεφάλαιον *«περὶ ἀχρόνων ὑποστάσεων»*.

Ἡ παρασημαντικὴ τῶν Βυζαντινῶν καὶ οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι. Τούτων ἁπάντων, ὡς γνωστόν, εἶχαν ὑπεροπάρχειαν οἱ Βυζαντινοί, καθ' ὅσον ἐκ τῶν 51 ἢ 56 σημείων ἢ σημαδίων τῆς παρασημαντικῆς των, τὰ 40 περίπου κατ' οὐσίαν ἦσαν ποιότητος καὶ χρόνου σημαντικὰ (ἔκφρασις, ρυθμός, χειρονομία, φθορά, ἴδεα, μέλος κλπ.) καὶ μόνον 15 ἦσαν τῆς ποσότητος (τὰ κυρίως σημαδόφωνα ἢ φωναί) [1]. Πλὴν δὲ τούτων διὰ τὴν διάφορον ἐξαγγελίαν τοῦ μέλους οἱ βυζαντινοὶ μελοποιοὶ μετεχειρίζοντο ἐπικουρικῶς καὶ τοὺς ἑξῆς ὅρους: ζώσῃ φωνῇ, γεγωνυίᾳ, γεγωνοτέρᾳ, διαπρυσίᾳ, διατορίᾳ, λιγυρῶς, λεπτῇ φωνῇ, χθαμαλῇ, λαμπρᾷ, λευκάδι, ἡσύχῳ πραείᾳ, μεγαφώνως, διεγηγερμένως, πεπαρρησιασμένῃ φωνῇ καὶ ἄλλα [2]. Θὰ ἦτο βεβαίως πλάνη νὰ νομισθῇ ὅτι πάντα ταῦτα ἠδυνήθησαν νὰ τ' ἀποδώσουν ἀποχρώντως οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι τοῦ 1814 διὰ μόνων τῶν μνημονευθέντων 12 ἢ ἔστω καὶ 15 ἀφώνων σημείων (ἐγχρόνων καὶ ἀχρόνων) ἢ ὑποστάσεων· ἐν τούτοις διὰ τοῦ ὀρθογραφικοῦ συστήματος τὸ ὁποῖον καθιέρωσαν καὶ δὴ μὲ τὴν περιλάλητον *«συμπλοκὴν τῶν χαρακτήρων»* ἓν μέγα μέρος, ἂν μὴ τὸ μεγαλείτερον, τῶν ἄνω φωνητικῶν καὶ ποιοτικῶν διαβαθμίσεων ἐπέτυχαν νὰ τὸ διερμηνεύσουν ἱκανοποιητικῶς. Τὸ δὲ πάντων θαυμασιώτερον, ὅτι ἐν τῇ γραφῇ ταύτῃ διετηρήθη καὶ ἀποδίδεται ἐν μεγάλῳ μέτρῳ καὶ ἡ προσῳ-

1) Ἐκ τούτων ὅλων μόλις τὸ ἥμισυ περίπου διετήρησεν ἡ νέα γραφὴ τοῦ 1814· ἤτοι 10 ἐκ τῶν 15 ἐμφώνων σημείων (τοῦ ποσοῦ) καὶ 15 περίπου ἐκ τῶν 40 ἀφώνων (τοῦ ποιοῦ), ἀλλὰ καὶ αὐτὰ πάλιν οὐχὶ πάντοτε ἐπὶ τῆς αὐτῆς καὶ οἱ βυζαντινοὶ σημασίας ἢ ἐκδοχῆς.

2) Ἰ. Ἰζέτζη. «Ἡ ἐπινόησις τῆς παρασημαντικῆς» (σελ. 78) Ἀθῆναι 1886.

διακὴ κατάστασις τῶν φθόγγων μελικῶς (μελικὰ μέτρα) οὕτως ὥστε ὁ μουσικὸς ρυθμὸς (τονικὸς ἢ προσῳδιακὸς) τοῦ ψαλλομένου ἄσματος νὰ δηλοῦται σχεδὸν ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς γραφῆς ἢ μᾶλλον τῆς *ὀρθογραφίας*, ἄνευ προσθέτου ἐπικουρήματος· αὐτὴ αὕτη ἡ γραφὴ εἶναι ἀναλυτικὴ καὶ ρυθμικὴ ἔμφασις διὰ τὸ μέλος. Καὶ μολονότι εἶναι καταφανὲς ὅτι συνθέσεις τινὲς ἢ *συμπλοκαὶ χαρακτήρων* χρήζουν καὶ περαιτέρω ἔτι ἀναλύσεως, ἐν τούτοις πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι τὸ ὀρθογραφικὸν σύστημα τῆς μουσικῆς γραφῆς τῶν τριῶν Διδασκάλων παραμένει τὸ ἀριστουργηματικώτερον μέρος τῆς ὅλης ἐργασίας τῶν ἀειμνήστων ἐκείνων ἀνδρῶν. Εἶναι καὶ ἐμπνευσμένον καὶ σοφόν [1].

Ὁ ἡμέτερος ὅμως συγγραφεὺς ἀπερροφημένος, ὅπως εἴδαμεν, ἐκ τοῦ μεγάλου ζητήματος τῆς κατασκευῆς τῶν κλιμάκων, ὅπερ ἀποτελεῖ τὴν οὐσίαν τῆς μουσικῆς ὡς τοιαύτης ἢ τοιαύτης, δὲν κατανάλισκει καὶ πολὺν χρόνον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὅσα ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου διετύπωσε. Παραδεχόμενος κατ' ἀρχὴν τὴν ἀρτιότητα τῆς γραφῆς τῶν τριῶν Διδασκάλων ἀσχολεῖται τόσον μόνον περὶ τοὺς ποιοτικοὺς χαρακτῆρας τῆς γραφῆς, ὅσον τοῦ ἀρκεῖ διὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν ὀρθότητα τῶν περὶ ποιοῦ ἀφορισμῶν του. Ὁρομοίως, δὲν ἀπησχόλησε παρὰ τέσσαρας μόνον σελίδας τοῦ βιβλίου του διὰ τοὺς ἐμφώνους χαρακτῆρας τοῦ ποσοῦ καὶ τὴν σύνθεσιν αὐτῶν ἐν τῷ προηγουμένῳ Β' κεφαλαίῳ. Σπεύδει ὅμως ἐκεῖ ὅπου τοῦ προσφέρεται ἡ εὐκαιρία νὰ γίνῃ δημιουργός, δηλαδὴ πρὸς τὸ σημεῖον ὅπου ἀρῆκαν ἀτελείας τινὰς οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι. Καὶ εἶναι τοῦτο τὸ δεύτερον προσφιλές του θέμα, τὸ τῆς διαιρέσεως δηλονότι τοῦ ἐν τῇ μουσικῇ διαπανομένου χρόνου, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ εἰσέρχεται διὰ τοῦ ὑπὸ κεφαλαίου «Περὶ τῆς κατ' ἔκτασιν ἀπαγγελίας τῶν φθόγγων καὶ περὶ τοῦ χρόνου».

Ἡ διαίρεσις τοῦ χρόνου παρὰ τῷ Ἀγαθοκλεῖ. Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι ὁ Χρύσανθος ἀφῆκε κάποιαν ἀοριστίαν εἰς τὸ ζήτημα τῆς λεπτομερεστέρας διαιρέσεως τοῦ χρόνου, διὰ τοῦ ἀσαφοῦς πῶς καθορισμοῦ τῆς θέσεως καὶ τῆς χρονικῆς σημασίας τοῦ *παρεστιγμένου γοργοῦ* (ἢ *ἁπλῆ* πρὸ καὶ μετ' αὐτὸ) καὶ τῶν συναφῶν πρὸς αὐτὸ διγόργων, τριγόργων κλπ. Τῆς ἀοριστίας δὲ ταύτης ἀπόδειξις εἶναι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ μὴ πλήρης καὶ καθ' ὅλα συνταύτισις τῶν ὁριζομένων ὑπὸ τοῦ ἰδίου ἐν τῷ μικρῷ αὐτοῦ θεωρητ. δοκιμίῳ (1821) πρὸς τὰ ἐν τῷ Μεγ. Θεωρητικῷ (1832), ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ κατά τι διάφορος ἑρμηνεία τοῦ ἰδίου πράγματος ὑπὸ τῶν μαθητῶν ἢ συνεχιστῶν του (Θ. Φωκαεύς, Στ. Λαμπαδάριος κ. ἄ.). Ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς ἐπὶ ἄλλης ἐντελῶς βάσεως στηριζόμενος ἐπιχειρεῖ νὰ δώσῃ ἄλλην ἐντελῶς μορφὴν εἰς τὸν τρόπον ἢ τὸ ὄργανον τῆς ἐξηγήσεως τοῦ πράγματος, δι' ὅλας

1) Τὸ ἂν ὅμως δύναται ἡ μὴ ἡ γραφὴ οὕτη ν' ἀνταποκριθῇ καὶ εἰς ὀργανικὰς ἀνάγκας (διδασκαλίας ἢ συνοδεύσεως ὀργάνου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν), τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἄλλο ζήτημα.

τὰς περιπτώσεις ποὺ ἐμφανίζονται ἐν τῇ χρήσει τοῦ γοργοῦ κατὰ τὰς ἀπαι-

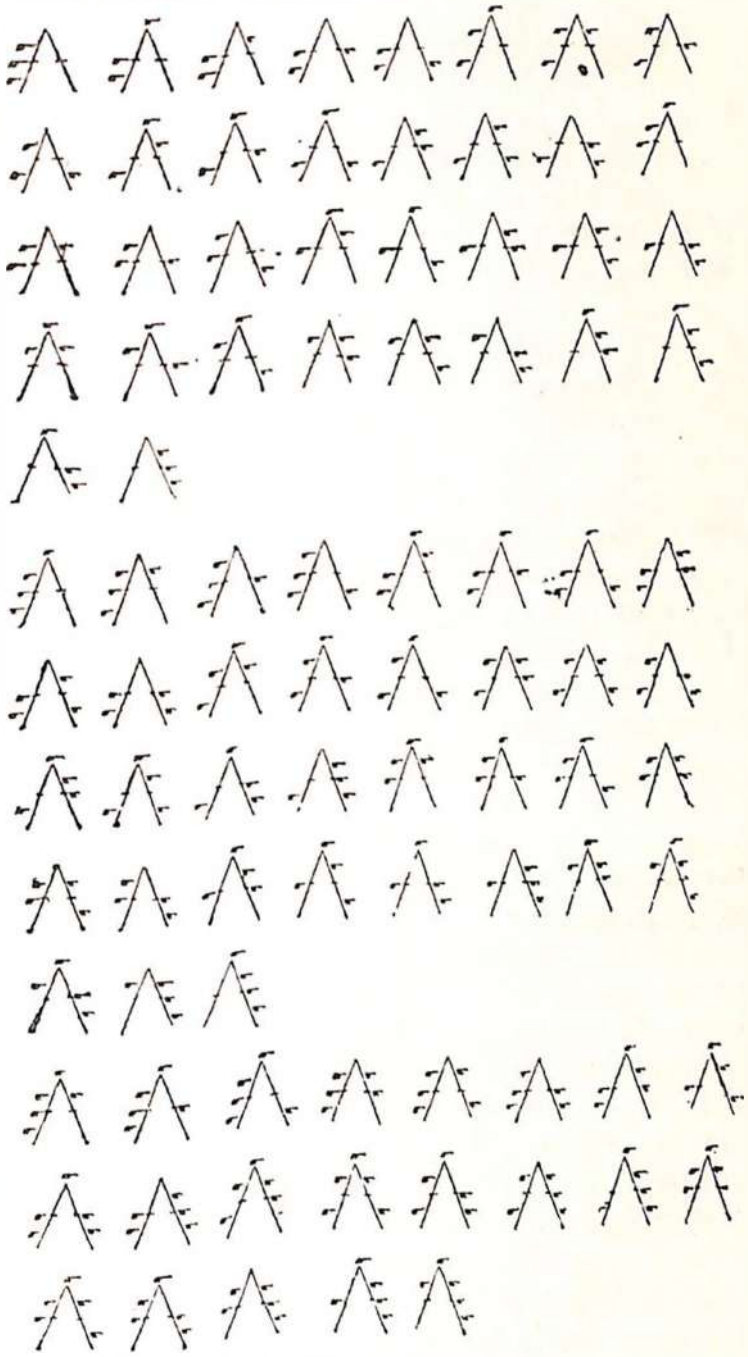

Σχῆμ. 7. Σχηματικὴ παράστασις διαφόρων περιπτώσεων κλασματικῆς διαιρέσεως τοῦ μουσικοῦ χρόνου (σελ. 95 § 166)

τήσεις τῆς γραφῆς τῶν τριῶν Διδασκάλων, καὶ δὴ τοῦ παρεστιγμένου γορ-

γοῦ· ὁ δὲ τύπος ἢ ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν θ' ἀκολουθήσῃ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλη παρὰ ἡ τὰ μάλιστα αὐτῷ προσφιλής, ἡ διὰ τῶν σχημάτων, τοῦτέστιν ἡ *γεωμετρική*. Εἰς 144 συμποσοῦνται τὰ παρατασσόμενα σχήματα ὀξυκορύφων γωνιῶν, ἐπὶ τῶν σκελῶν τῶν ὁποίων χαράσσει ἐπάλληλα γοργά, (βλέπ. Σχῆμ. 7) πότε ἀνὰ ἓν εἰς ἑκατέραν τῶν πλευρῶν τῆς γωνίας, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, πότε ἀνὰ δύο, πότε ἀνὰ δύο καὶ ἓν ἢ ἀντιστρόφως, πότε ἀνὰ τρία καὶ ἓν ἢ τρία καὶ κανὲν ἢ καὶ τὸ ἀντίθετον, τρία καὶ δύο ἢ τρία καὶ τρία, μετὰ τετάρτου ἢ πέμπτου ἢ ἕκτου, ἀναλόγως, ὡς καὶ δευτέρου ἢ τρίτου μέχρις ἑβδόμου γοργοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς γωνίας. Καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν σειρῶν ἢ κατηγοριῶν τῶν κατὰ τοιοῦτον τρόπον χωριζομένων ἢ ἐπικορυφουμένων γωνιῶν παρεμβάλλεται συχνὰ ἡ ἀναφαίτητος ἑρμηνεία ἢ τὸ *σχόλιον*, δείγματα τῶν ὁποίων παρατίθενται κατωτέρω.

Ἀνάλυσις τοῦ περὶ χρόνου μηχανισμοῦ. Ἐνταῦθα παραθέτομεν τινὰς τῶν περὶ χρόνου καὶ περὶ γοργοῦ καθορισμῶν τοῦ συγγραφέως μας, πρὸς κατανόησιν τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ συστήματός του.

Σελ. 85 ***§ 144.*** «Οἱ ῥθόγγοι ἀπαγγέλλονται καιὰ διάφορον ἔκτασιν, τὴν ὁποίαν διακρίνομεν διὰ τοῦ χρόνου, χρώμενοι τοῦτον ὡς μέτρον... Μία δὲ κροῦσις καὶ μία ἄρσις εἶναι τὰ συστατικὰ τοῦ χρόνου, ὅστις διαιρεῖται εἰς Ἀργόν, Γοργόν, Τετράγοργον καὶ Ὀκτάγοργον... Διὰ τοῦ χρόνου λοιπὸν διακρίνομεν τὴν ἔκτασιν τῶν ῥθόγγων κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς ὁποίους αὐτοὶ δαπανῶσι». Καὶ περαιτέρω § 156 «*Περὶ τῶν γοργῶν ἐν τῇ ἄρσει*» ὅπου θέτει τὰς βάσεις τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ποικίλων γοργῶν: «Τοὺς γοργοὺς ῥθόγγους ἢ τὰ γοργὰ διακρίνομεν ἐν τῇ ἄρσει τῆς χειρός, βοηθούμενοι ἐκ τῆς εἰς τὴν χεῖρα προσοχῆς ἡμῶν, δι' ἧς δυνάμεθα νὰ βλέπωμεν ποῖον γοργὸν προφέρεται ἐν τῇ τελευταίᾳ ὑψώσει τῆς χειρός, ποῖα (γοργὰ) πρὸ αὐτῆς, καὶ ποῖα μετά. Καὶ ἐκ τοῦ ἑξῆς ἀξιώματος «ὅπου μέλος ὁμαλόν, ἐκεῖ καὶ ἴση διαίρεσις τοῦ χρόνου, ὅπου δὲ ἀνώμαλον, ἐκεῖ καὶ ἄνισος» ὅτε, ἐὰν μὲν τὸ μέλος εἶναι ὁμαλόν, τὰ γοργὰ προφέρονται εἰς ἴσα μέρη τοῦ χρόνου, ἐὰν δὲ ἀνώμαλον, προφέρονται εἰς ἄνισα». Καὶ ἐν συνεχείᾳ § 157 :

«Τὰ γοργὰ γίνονται ἔτι εὐδιάκριτα ἐν τῇ ἄρσει, παριστανομένῃ διὰ τῆς ἐξῆς γωνίας (Σχ. 8, ἀρ. 1) μιμουμένης τὴν ἀναβοκατάβασιν τῆς χειρός, διαιρουμένης (τῆς γωνίας) εἰς ἴσα τμήματα, καὶ λαμβανούσης διάφορα ὀνόματα ἐπὶ τῶν χωριζομένων αὐτῆς μερῶν.' Ἐκ τῶν δύο δὲ ἄκρων τῆς γωνίας, σημαινόντων δύο συνεχεῖς κροῦσεις ἑνὸς χρόνου, τὸ μὲν ἀριστερὸν ὀνομάζεται *θέσις*, τὸ δὲ δεξιὸν *κατάθεσις*». «Ἡ κορυφὴ τῆς γωνίας ὀνομάζεται *τελεία ἄρσις*, ἀφ' ἧς ὁ χρόνος διαιρεῖται εἰς δύο ἴσα τμήματα. Διὰ τοῦτο τὸ ἐπ' αὐτῆς προφερόμενον γοργὸν (ἀρ. 2) ὀνομάζεται *ἰσοδιαιροῦν μονόγοργον*, τοῦ ὁποίου ἡ συνεχὴς ἐπανάληψις γεννᾷ τὴν *ἀγωγὴν τοῦ Γοργοῦ χρόνου*». «Τὸ μέσον τῆς θέσεως καὶ τελείας ἄρσεως μέρος ὀνομάζεται *ἡμίσεια ἄρσις*, τὸ δὲ μέσον τῆς τελείας ἄρσεως καὶ καταθέσεως *ἡμίολιος*, σημειούμεναι ἀμ-

φότερα ἐπὶ (τῶν πλευρῶν) τῆς γωνίας διὰ δύο μικρῶν γραμμῶν. Καὶ κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας μερικὰς ἄρσεις, τὴν ἡμίσειαν, τὴν τελείαν, καὶ τὴν ἡμιόλιον, ὁ χρόνος διαιρεῖται εἰς τέσσαρα ἴσα τμήματα, καὶ διὰ τοῦτο τὰ εἰς αὐτὰς προφερόμενα τρία γοργὰ (ἀριθ. 3) ὀνομάζονται *ἰσοδιαιροῦν τρίγοργον*, τοῦ ὁποίου ἡ συνεχὴς ἐπανάληψις γεννᾷ τὴν ἀγωγὴν τοῦ *τετραγόργου χρόνου*». § 160. «Ἑκάστου τῶν τεσσάρων τμημάτων διαιρουμένου εἰς τὸ μέσον, ὁ χρόνος διαιρεῖται εἰς ὀκτὼ ἴσα τμήματα· τὰ δὲ εἰς τὰς ἑπτὰ μερικὰς ἄρσεις, δηλαδὴ τὰς τρεῖς ἀνωτέρω καὶ τὰς ἐν μέσῳ τούτων τέσσαρας, προφερόμενα ἑπτὰ γοργὰ (ἀρ. 4) ὀνομάζονται *ἑπτάγοργον*, τὸ ὁποῖον προφέρεται εὐκολώτερον διὰ τῶν ἑξῆς συνεχῶν συλλαβῶν Πα Βου Γα Δι Κε-Δι Γα Βου Πα, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ συνεχὴς ἐπανάληψις γεννᾷ τὴν ἀγωγὴν τοῦ ὀκταγόργου χρόνου». «Διῃρημένος ὁ χρόνος εἰς τέσσαρα, ἐξοδεύεται ἐκ φθόγγου τεσσάρων· ἐκ τοῦ εἰς τὴν κροῦσιν προφερομένου, καὶ ἐκ τῶν εἰς τὰς

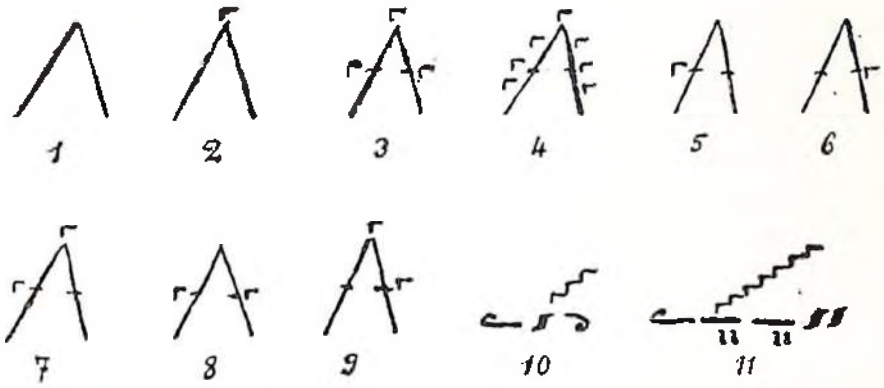

Σχῆμ. 8. «Περὶ τῶν γοργῶν ἐν τῇ ἄρσει (σελ. 89 § 156 καὶ ἑξῆς).

ἄρσεις ἡμίσειαν, τελείαν καὶ ἡμιόλιον, ἀνὰ ἓν τέταρτον ἐξ ἑκάστου, ὡς (ἀρ. 10). Διῃρημένος εἰς ὀκτώ, ἐξοδεύεται ἐκ φθόγγων ὀκτώ· ἐκ τοῦ εἰς τὴν κροῦσιν καὶ ἐκ τῶν εἰς τὰς ἑπτὰ μερικὰς ἄρσεις ἀνὰ ἓν ὄγδοον ἐξ ἑκάστου, ὡς (ἀρ. 11). Ἀλλὰ δὲν λέγομεν διὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν δίγοργον, διὰ τὴν δευτέραν τετράγοργον καὶ διὰ τὴν τρίτην ὀκτάγοργον, ἀλλὰ γοργόν, τρίγοργον καὶ ἑπτάγοργον, ἤτοι μεῖον ἑνός· διότι δὲν εἶναι σκοπὸς νὰ γνωρίσωμεν τοὺς εἰς τὰς κρούσεις προφερομένους, ὡς γνωστούς, ἀλλὰ τοὺς εἰς τὰς ἄρσεις, ὄντας ἀγνώστους».

Τὸ παρεστιγμένον γοργόν. Διὰ δὲ τὰ παρεστιγμένα γοργὰ τοῦ Χρυσάνθου λέγει (σελ. 93 § 164) «Ἐκ τῆς σιωπήσεως διαφόρων γοργῶν τοῦ ἰσοδιαιροῦντος τριγόργου καὶ ἑπταγόργου προκύπτουσι διάφορα αὐτῶν ὑπόλοιπα. Ἐκ μὲν τῆς σιωπήσεως τοῦ ἰσοδιαιροῦντος τριγόργου δύο μὲν γοργῶν, προκύπτουσι δύο μονάγοργα (ἀριθ. 5 καὶ 6), προφερόμενα τὸ μὲν πρῶτον ἐπὶ τῆς ἡμισείας ἄρσεως, καὶ διὰ τοῦτο ὀνομαζόμενον *ἡμίγοργον*,

τὸ δὲ δεύτερον ἐπὶ τοῦ ἡμιολίου, καὶ διὰ τοῦτο ὀνομαζομενον *τριημίεργον*, καὶ σημειούμενα διὰ στιγμῶν τὸ μὲν πρῶτον ἐν τοῖς ἀριστεροῖς, τὸ δὲ δεύτερον ἐν τοῖς δεξιοῖς τοῦ γοργοῦ» (ἐνν. τῆς γραφῆς τοῦ Χρυσάνθου, ἐκ τῆς ὁποίας καὶ παρατίθενται παραδείγματα). Καὶ συνεχίζει : «Ἐκ τῆς σιωπήσεως ἑνὸς γοργοῦ προκύπτουσι τὰ ἑξῆς τρία δίεργα (ἀριθ. 7, 8 καὶ 9) προφερόμενα ἐπὶ τῆς ἡμισείας, τελείας καὶ ἡμιολίου ἄρσεων» (παραδείγματα).

§ 166. «Ἐκ τῆς σιωπήσεως τοῦ ἑπταγόργου ἓξ μὲν γοργῶν προκύπτουσι μονόεργα ἑπτά, ἐκ τῆς σιωπήσεως πέντε προκύπτουσι δίεργα δεκαοκτώ, ἐκ τῆς σιωπήσεως τεσσάρων, τρίεργα τριάκοντα τέσσαρα, ἐκ τῆς σιωπήσεως τριῶν, τετράεργα τριάκοντα πέντε, ἐκ τῆς σιωπήσεως δύο, πεντάεργα εἰκοσιέν, καὶ ἐκ τῆς σιωπήσεως ἑνός, ἑξάεργα ἑπτά». Ἔπονται σχήματα εἰς τετραπλῆν σειρὰν καὶ τὸ ἀπαραίτητον *σχόλιον*. Φοβούμενος δὲ ἴσως, μήπως γεννηθοῦν δισταγμοὶ ἀπὸ τὸ περίπλοκον τοῦ πράγματος ὡς πρὸς τὴν τυπικὴν τουλάχιστον ἐμφάνισιν τῶν νεωτερισμῶν του— διότι ἐν τῇ οὐσίᾳ, ὅπως ἀναπτύσσει αὐτὰ εἶναι πολὺ ἁπλούστερα τὰ πράγματα καὶ ὁ μηχανισμός των ἀπιστεύτως εὐχερὴς—σπεύδει νὰ δηλώσῃ ἐν σελ. 96 § 167 ὅτι «Τὰ πλεῖστα τῶν ἀνωτέρω πολυχόρδων δὲν *προφέρονται*· χρησιμεύουσιν ὅμως ὅλα ὡς τύποι· διότι ὁποιαδήποτε λεπτότης μέλους κατὰ τὸ ἑπτάεργον ἤθελε προκύψει, εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἐμπεριέχεται εἰς τὸν ἀνωτέρω πίνακα». Ἐν σχολίῳ δὲ τῆς αὐτῆς σελίδος λέγει : «Ἐὰν κανὲν τῶν ἀνωτέρω πολυγόργων γίνῃ χρήσιμον εἴς τινα μέλη, ὡς τὰ ἐξωτερικά, εὐκολώτερον εἶναι νὰ σημειώνηται τοῦτο εἰς τὸ περιθώριον διὰ γωνίας, διὰ νὰ γίνεται εὐθὺς καταληπτόν· διότι τὰ πολλὰ ἐπὶ τῶν γοργῶν σημεῖα (ὅπως δηλ. συνηθίζεται ἐν τῇ γραφῇ τοῦ Χρυσάνθου) προξενοῦσι μᾶλλον σύγχυσιν». Καὶ ἀμέσως περαιτέρω § 168 : «Εὔχρηστα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ γοργὰ ἔχομεν τὸ ἰσοδιαιροῦν μονόεργον καὶ τὸ τρίεργον, τὸ πρῶτον δίεργον καὶ τὰ δύο μονόεργα τοῦ ἰσοδιαιροῦντος τριγόργου». Δὲν τὸν ἐνδιαφέρει δηλαδὴ μόνον τὸ νῦν ὑπάρχον ἤτοι αἱ ἐμφανιζόμεναι περιπτώσεις τῶν ψαλλομένων ᾀσμάτων τῆς ἐκκλησίας, ἀλλ' ἐξ ἴσου, ἂν μὴ καὶ περισσότερον, τὸ τί δύναται νὰ προκύψῃ εἰς τὸ μετέπειτα, ἔστω καὶ ὑπὸ τὰς μᾶλλον ἀπιθάνους συνθήκας· ἄρα δημιουργεῖ *σύστημα*. Καὶ πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι διὰ τοῦ εὐφυοῦς τούτου μηχανισμοῦ ἐπέτυχε τὴν παράστασιν καὶ τῶν λεπτοτέρων διαιρέσεων τοῦ χρόνου, καὶ διὰ τὰς σπανιωτέρας περιπτώσεις, ἐξασφαλίσας ἀκρίβειαν ὑπερτέραν καὶ ἐκείνης ἀκόμη ποὺ ὑπάρχει ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ γραφῇ ὡς πρὸς τὸ κεφάλαιον τοῦτο (χρόνος, ρυθμός, ἀγωγή).

Πηγαὶ τῶν περὶ χρόνου ἀντιλήψεών του. Καὶ τώρα εἶναι ἀνάγκη ἄραγε νὰ ζητήσωμεν νὰ εὕρωμεν πόθεν ἀντλεῖ τὰ πρότυπά του καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου ὁ συγγραφεύς; Θ' ἀφήσωμεν τὸν ἴδιον νὰ μᾶς τὸ ἀποκαλύψῃ, ἔστω καὶ περιτέχνως συγκεκαλυμμένον. Ἐν σχολίῳ τῆς σελ. 91 λέγει : «Ἡ διαίρεσις τοῦ χρόνου εἰς δύο ἴσα μέρη· τὰ δύο ταῦτα εἰς τέσσαρα καὶ

τὰ τέσσαρα εἰς ὀκτώ, ἤτοι ἡ κατὰ μέσον διαίρεσις, ὀνομάζεται *εὐθεῖα*. Πᾶσα ἄλλη διαίρεσις μὴ κατὰ μέσον λέγεται *πλαγία*, καὶ τοιαύτη εἶναι ἡ εἰς τρία ἴσα μέρη, καθ' ἣν προκύπτει ἰσοδιαιροῦν δίγοργον ΓΓ, καὶ εἰς ἓξ ἴσα, καθ' ἣν προφέρεται ἰσοδιαιροῦν πεντάγοργον ΓΓΓΓΓ τὸ ὁποῖον προφέρεται εὐκολώτερον διὰ τῶν συλλαβῶν Πα Βου Γα Δι Γα Βου Πα.... Ἔχομεν λοιπὸν τοῦ χρόνου διαιρέσεις εὐθείας μὲν τρεῖς, τὴν εἰς δύο μέρη, τὴν εἰς τέσσαρα καὶ τὴν εἰς ὀκτώ· καὶ δύο πλαγίας, τὴν εἰς τρία καὶ τὴν εἰς ἓξ». Θὰ ἤρκουν καὶ μόνα βεβαίως αὐτά, ἐν τούτοις θὰ τὸν ἀφήσωμεν νὰ προσθέσῃ καὶ τὸ ἐν τῷ ἀμέσως ἑπομένῳ σχολίῳ ἀναφερόμενον (σελ. 92): «...Ὥστε ὁ Ἀργὸς χρόνος εἶναι ἐμπεριεκτικὸς ὅλων τῶν λοιπῶν χρόνων, ἐμφαινομένων διὰ τῶν γοργῶν, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ὡς ἡ ἀκεραία μονὰς πρὸς τὰ κλάσματα αὐτῆς». Εἶναι πλέον ἢ ἐμφανὲς ὅτι ὁ συγγραφεύς μας μεταφυτεύει ἁπλῶς, καὶ πράττει καλῶς, τὰ ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ σημειογραφίᾳ (notation) κρατοῦντα περὶ τῆς ἀξίας καὶ τοῦ σχήματος τῶν φθογγοσήμων (ὑπηγμένα εἰς τὸν ἰδικόν του μηχανισμόν), ἤτοι μεθερμηνεύει εἰς τὴν γραφὴν τοῦ Χρυσάνθου πλὴν τοῦ «ὁλοκλήρου» (4 χρόνοι) καὶ τοῦ *δευτέρου* (2 χρόνοι), τὸ *τέταρτον* (1 χρ.), τὸ *ὄγδοον* (ἥμισυς χρ.), τὸ *δέκατον ἕκτον* ($\frac{1}{4}$ χρόνου), τὰ *τριμερῆ* κλπ. μετὰ ἢ ἄνευ *παραστίξεως*, *παύσεων* καὶ εἴ τι ἄλλο. Τὸ ἴδιον ἀναμφιβόλως ἔπραξε καὶ ὁ Χρύσανθος ἀλλ' εἰς περιωρισμένην ἀκτῖνα καὶ μὲ περισσοτέραν ἐπιφύλαξιν, ὅπερ ὑπῆρξε καὶ ἡ αἰτία τῆς σχετικῆς ἀτελείας του ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ, ὅπου ἡ πληρότης τοῦ μηχανισμοῦ τοῦ συγγραφέως μας εἶναι αὐταπόδεικτος.

Αἱ περὶ ρυθμοῦ ἀντιλήψεις του. Κατόπιν ὅλων τούτων θ' ἀνέμενέ τις παρὰ τοῦ συγγραφέως νὰ προβῇ ἀμέσως εἰς τὴν εὐρυτέραν ἐφαρμογὴν τῶν περὶ χρόνου ὀρθῶν ἀντιλήψεών του, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν μελικὸν ρυθμὸν καὶ τὰ μελικὰ μέτρα τῶν λειτουργικῶν ᾀσμάτων τῆς ἐκκλησίας, ἢ του λάχιστον εἰς τὰ τῆς ἀγωγῆς τοῦ χρόνου τῶν ἱερῶν μελῶν. Διότι αὐτομάτως ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν τὸ τοῦ Ἀριστ. Κοϊντιλιανοῦ (Βιβλ. Α' 19, 42) «Ἀγωγὴ δὲ ἐστὶ ρυθμική, χρόνων τάχος ἢ βραδυτής, οἷον ὅταν τῶν λόγων σωζομένων οἷς αἱ θέσεις ποιοῦνται πρὸς τὰς ἄρσεις, διαφόρως ἑκάστου χρόνου τὰ μεγέθη προφερώμεθα»· ἢ τὸ παρόμοιον τοῦ Ἀριστοξένου «καὶ γὰρ μένοντος τοῦ λόγου καθ' ὃν διώρισται τὰ γένη, τὰ μεγέθη κινεῖται τῶν ποδῶν διὰ τὴν τῆς ἀγωγῆς δύναμιν, καὶ τῶν μεγεθῶν μενόντων ἀνόμοιοι γίνονται οἱ πόδες» (Βιβλ. Β', 34, 10). Τίποτε ἐξ ὅλων αὐτῶν· καὶ ὄχι μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ ρυθμοῦ ἐν γένει ἀντιλήψεις του καθ' ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη εἶναι ἐκ πρώτης ὄψεως αὐτόχρημα περίεργοι. Ὁμολογεῖ ὅτι «τὰ μέλη θεωροῦνται καὶ κατὰ ρυθμόν· καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ ρυθμῶν διαφόρων», ἀλλ' εἰς τὴν σημείωσιν ὅπου μᾶς παραπέμπει (σελ. 86 § 145) εὑρίσκομεν τὰ ἑξῆς: «Ὅλα τὰ ἐκκλησιαστικὰ μέλη ψάλλονται δι' ἑνὸς καὶ τοῦ

αὐτοῦ χρόνου, τοῦ ἔχοντος δηλαδὴ τὴν κίνησιν τῆς χειρὸς ἴσην, δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ρυθμοῦ, χωρὶς ἄλλων ρυθμικῶν ποικιλιῶν· διότι ἡ ἐκκλησ. μουσικὴ εἶναι *μελῳδία*, ἤτοι ἄρρυθμος πλοκὴ φθόγγων. Καὶ διὰ τοῦτο ἐνταῦθα λόγος περὶ ρυθμικῆς δὲν γίνεται».

Δὲν θὰ σπεύσωμεν νὰ ῥίψωμεν τὸν λίθον τοῦ ἀναθέματος κατὰ τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως, διὰ νὰ μὴ τὸν ἀδικήσωμεν ἴσως προκαταβολικῶς· διότι ἡ τοιαύτη περὶ ρυθμοῦ ἀντίληψις διὰ τὰ ἐκκλησ. μέλη οὔτε ἰδικόν του μόνον προνόμιον ὑπῆρξεν, οὔτε ὀφείλεται εἰς ὑπερβάλλουσαν, ὡς θὰ ἐνόμιζέ τις, ἀγνωσίαν τοῦ ζητήματος. Τὴν γνώμην ταύτην ὑπεστήριξαν καὶ ἄλλοι πολλοί, σοφώτεροι ἴσως τοῦ Ἁγαθοκλέους, καὶ δὴ καὶ μέχρι σημείου ὥστε ν' ἀμφισβητηθῇ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ὕπαρξις χρόνου (μουσικοῦ) εἰς τὰ βυζαντινὰ μέλη, ὅπως μᾶς τὰ παρέδωσεν ἡ *παλαιοτέρα γραφή*. Διὰ αὐτὸ καὶ ἀλαλάζει κυριολεκτικῶς ὁ μαθητὴς τοῦ Χρυσάνθου Παναγιώτης Πελοπίδας εἰς τὸν Πρόλογόν του τοῦ Μ. Θεωρητικοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ ἴδιος ἐξέδωκεν ἐν Τεργέστῃ (1832), ὅτι οἱ τρεῖς Διδάσκαλοι «οὗτος... ὁ φιλογενέστατος κύριος Χρύσανθος καὶ οἱ συνάδελφοί του κύριοι Γρηγόριος καὶ Χουρμούζιος... μικρὸν πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως ἐνωθέντες καὶ συσκεφθέντες, φιλοσόφως καὶ ἐπιστημονικῶς, ἀνεκάλυψαν (!) τὸν Χρόνον εἰς τὴν Μουσικὴν καὶ ἐπροσδιώρισαν τὴν καταμέτρησιν καὶ διαίρεσιν αὐτοῦ *πολλαχῶς*». Καὶ σήμερον ἀκόμη δὲν εἶναι ὀλίγοι οἱ *φρονοῦντες* ὅτι ρυθμική, ὑπὸ τὴν σημερινὴν ἔννοιαν τοῦ πράγματος, ἐκτέλεσις τῶν ἐκκλησ. μελῶν, προσκρούει, ἂν μή τι ἄλλο, εἰς αὐτὴν τὴν ὀρθογραφίαν τῆς μουσικῆς γραφῆς τῶν τριῶν Διδασκάλων, τῆς ὁποίας προϋπόθεσις εἶναι ἡ *προσῳδία* ἤτοι ἡ μακρότης ἢ βραχύτης τῶν μουσικῶν φθόγγων δι' ἕκαστον χαρακτῆρα ἐκπροσωποῦντα κατ' ἀρχὴν πλήρη πόδα δίσημον ἤτοι ἄρσιν καὶ θέσιν πλήρεις. Κατ' ἀκολουθίαν ρυθμικὴ ἄνευ ὅρων ἐκτέλεσις τῶν μελῶν, ὅπως εἶναι γεγραμμένα, θὰ κατέστρεφεν ἴσως τὸ σπουδαιότερον πρωτεῖον τῆς ὀρθογραφίας τῆς ἐκκλησ. παρασημαντικῆς, διασωζούσης εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν μακρότητα καὶ βραχύτητα τῶν φθεγγομένων συλλαβῶν, τονικῶς ἢ προσῳδιακῶς, εἰς ρυθμικὴν δηλονότι ἔντασιν ἢ διάρκειαν χρονικήν.

Ἡ πρὸς ἑαυτὸν συνέπεια. Ἀναγνώρισις μετρικῶν μορφῶν. Δὲν γνωρίζομεν ἂν ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εἶχεν ὁπωσδήποτε γνῶσιν τῶν ἐκ τῶν ὑστέρων ἐπιχειρημάτων μας αὐτῶν, συνιστώντων ἐπιφύλαξιν· τὸ βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι αὐτὸς ἀποδεχθεὶς ἅπαξ τὴν γραφὴν τῶν τριῶν Διδασκάλων ὡς τι δεδομένον, ἐριάνη συνεπὴς λαβὼν ἣν ἔλαβε θέσιν ἀπέναντί της· ἐπὶ τῆς θέσεως δὲ ταύτης φρονίμως σταθεὶς ἀνέλαβε καὶ νὰ τὴν ἑρμηνεύσῃ ἢ νὰ τὴν συμπληρώσῃ ὅπου ἐνόμισεν ὅτι χρήζει ἑρμηνείας ἢ συμπληρώσεως. Ἑπομένως αἱ περὶ ρυθμοῦ τῶν ἐκκλησ. ἀσμάτων ἀντιλήψεις του ἀποτελοῦν τιμίαν συνέπειαν πρὸς ἑαυτόν. Δὲν ἀρνεῖται τὸν ρυθμὸν ἐν τῇ μουσικῇ· τοῦτο θὰ ἦτο τερατῶδες· ἁπλῶς τὸν ἀποκλείει ἐκ τῶν παραδεδομένων ἐκ-

κλησιαστικῶν μελῶν (καὶ δὴ τῶν ἀργοτέρων ἐξ αὐτῶν) περιορίζων τὸν ρυθμὸν εἰς τὴν στοιχειωδεστέραν του ἐμφάνισιν ἢ μορφήν, ἤτοι τὴν τοῦ δισήμου ποδός, ἄρσιν καὶ θέσιν δηλαδὴ χρονικῶς ἴσας, καὶ ἐντὸς τοῦ περιωρισμένου τούτου πλαισίου ἐκτυλίσσει τὰς περὶ μουσικοῦ χρόνου γεωμετρικὰς ἀντιλήψεις του. Τὴν ὕπαρξιν ὅμως γενικωτέρων μετρικῶν μορφῶν (μελικὲς φόρμες) εἰς τὰ ἐκκλησ. μέλη ὄχι μόνον δὲν ἀρνεῖται ὁ συγγραφεύς, ἀλλὰ καὶ τονίζει ἰδιαιτέρως (σχόλ. σελ. 136) ὅτι «...ὁ ρυθμός, ἤτοι τὸ σύνολον τῶν μέτρων καὶ ποδῶν τὸ ἀπαρτίζον τοὺς στίχους, εἶναι ἐπικρατέστερος τῆς ἐννοίας». Καὶ ὀλίγον πρότερον ἐν τῇ αὐτῇ σημειώσει: «...Ὁ ρυθμὸς τοῦ μέλους προτιμᾶται τῆς ἐννοίας, καὶ μάλιστα εἰς τὰ εἱρμολογικά, ἐκ τῶν ὁποίων ἂν ὁ ρυθμὸς ὁ συνδέων ταῦτα παραλύσῃ, δὲν ἔχομεν ἀρέσκον, ἀλλ' ἀπαρέσκον μέλος. Τὴν προτίμησιν τοῦ ρυθμοῦ (ἐνν. τοῦ μελικοῦ) σημαίνουσι καὶ τὰ μηναῖα καὶ αἱ λοιπαὶ ἱεραὶ βίβλοι ἐστιγματισμέναι οὐχὶ κατ' ἔννοιαν»[1].

Τοιαῦται εἶναι αἱ περὶ μουσικοῦ χρόνου καὶ τῆς διαιρέσεως αὐτοῦ ἀντιλήψεις τοῦ συγγραφέως μας καὶ τοιοῦτος ὁ ἐν γένει μηχανισμὸς τῆς παραστατικῆς ἐκθέσεώς των, μαζὶ μὲ τὴν ὁποίαν τερματίζεται καὶ τὸ τρίτον μέρος τοῦ βιβλίου.

Μέρος Δ' Οἱ ὀκτὼ ἤχοι. Ὁρισμὸς τοῦ ἤχου. Καὶ εἰσέρχεται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ Δ' καὶ τελευταῖον Μέρος (Κεφάλαιον τέταρτον), τοῦ ὁποίου τὸν χαρακτηρισμὸν δίδει κυρίως ὁ τίτλος τοῦ πρώτου ὑποκεφαλαίου «Περὶ διαιρέσεως τοῦ μέλους». Τὸ σημαντικώτερον σημεῖον τοῦ Κεφαλαίου τούτου καὶ τρίτον μὲν τὴν σειράν, δεύτερον δὲ κατ' ἀξίαν τῆς ὅλης συγγραφῆς, εἶναι τὸ «Περὶ τῶν ὀκτὼ ἤχων» (Κυρίων καὶ Πλαγίων), μεθ' οὗ συνέχονται τὰ «περὶ συστατικῶν», «περὶ ἀπηχημάτων», «περὶ δεσποζόντων καὶ καταλήξεων», «Σύστασις τῶν ἤχων κατὰ τοὺς ψαλμῳδοὺς» καὶ τὸ «Παρεπόμενα τῶν μελῶν».

Ἐν τῷ «περὶ τῶν ὀκτὼ ἤχων» κεφαλαίῳ τούτῳ διὰ πρώτην φορὰν γίνεται προσπάθεια νὰ ἐξετασθῶσι κεχωρισμένως πως οἱ ὀκτὼ ἦχοι τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὰ τυπικὰ μελικὰ στοιχεῖά των, ὅπως ἐμφανίζονται ἐν τῇ πράξει· κατὰ τὰ διάφορα τουτέστιν «εἴδη τοῦ μέλους» τὰ συνιστῶντα τὸν Ἦχον, ἤτοι τὸ Εἱρμολογικόν, τὸ Ἀναστασιματαρικόν, τὸ Στιχηραρικόν, τὸ Παπαδικὸν καὶ τὸ Καλοφωνικόν, ἅτινα «συνερχόμενα συνιστῶσι σύνθετον μέλος, ὅπερ παρὰ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Μουσικῶν ὀνομάζεται Ἦχος». Ζητεῖ

---

1) Τὴν τελευταίαν ταύτην παράγραφον καλὸν θὰ ἦτο νὰ ἔχουν ὑπ' ὄψιν των σοφοί τινες συζητηταί... τοῦ αἰῶνος τούτου ἐπὶ τοῦ μουσικοῦ μας ζητήματος, ὅσοι ὑπὸ τὸ πρόσχημα τοῦ δῆθεν «κατ' ἔννοιαν ψάλλειν» κινδυνεύουν νὰ καταστρέψουν ὅ,τι ὡς ἐκ θαύματος διέσωσαν οἱ αἰῶνες, ἤτοι τὴν ρυθμικὴν καὶ μετρικὴν σύστασιν τῶν ἐκκλ. ἀσμάτων μελικῶς.

δηλονότι ὁ συγγραφεὺς νὰ ἐπεκτείνῃ εὐρύτερον τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἤχου, ὡς συνθέματος πλειόνων ἐπὶ μέρους ὁμοειδῶν ἤχων, καὶ νὰ προσαρμόσῃ αὐτὴν πληρέστερον πρὸς τὸ βυζαντινὸν τοῦ Μανουὴλ Βρυεννίου «εἶδος μελῳδίας». Κατ' ἀκολουθίαν πλὴν τῶν γνωστῶν τεσσάρων *συστατικῶν* τοῦ Χρυσάνθου δι' ἕνα ἕκαστον τῶν ὀκτὼ ἤχων (κλῖμαξ, ἀπήχημα, δεσπόζοντες φθόγγοι καὶ καταλήξεις) ἀπαραίτητα θεωρεῖ καὶ πρόσθετά τινα στοιχεῖα διὰ τὸν πλήρη ἀπαρτισμὸν ἢ τὴν ὁλοκλήρωσιν καὶ τῶν προσδιορισμῶν τοῦ ἤχου, τὰ ὁποῖα ὀνομάζει «*Παρεπόμενα*». Ἐκ τούτου δὲ λαμβάνων ἀφορμήν, μὲ πολλὴν ὁμολογουμένως λεπτότητα καὶ ἄνευ μνείας ὀνόματος ψέγει τὸν Χρύσανθον, ὅτι ἀφῆκεν ἐλλιπῆ τὴν ἔννοιαν τοῦ «ἤχου» δώσας ἀνεπαρκῆ περὶ τούτου ὁρισμόν. Καὶ λέγει τὰ ἑξῆς σημαντικώτατα καὶ πολλῆς ἄξια προσοχῆς (σχόλ. σελ. 103 § 187): «Τὰ ἀνωτέρω *παρεπόμενα* δὲν ἀναφέρονται παρὰ τῶν Μουσικῶν, οἵτινες προσδιορίζουσι τὰ μέλη μὲ μόνα τὰ *συστατικά*. Καὶ διὰ τοῦτο λέγουσιν «ἦχος εἶναι ἰδέα μελῳδίας, συνισταμένη εἰς τὴν ἕξιν τοῦ γινώσκειν τίνας μὲν τῶν φθόγγων ἀρχείων, τίνας δὲ παραληπτέον καὶ ἀπό τινος ἀρκτέον, καὶ εἰς ὅντινα καταληκτέον[1]» ἀλλὰ διὰ νὰ προσδιορισθῇ μέλος ἀκριβῶς, δὲν ἀρκοῦσι μόνον τὰ *συστατικά*· α) διότι αὐτὰ κοινὰ ὄντα εἰς *πολλὰ μέλη* ἀορίσταίνουσι (καὶ ἔστωσαν παραδείγματα) καὶ β) διότι καὶ κοινὰ ἂν δὲν ἦσαν, πάλιν ἀκριβῶς δὲν ἠδύναντο μόνα των ν' ἀντικατασταίνωσιν ὅλα τὰ *παρεπόμενα*, ὡς τὴν *ἀγωγήν*, τὴν *συλλαβήν*, τὸν *ρυθμὸν* καὶ τὸ *ἦθος*· ὅθεν ἄνευ τῆς συνδρομῆς ὅλων τῶν *παρεπομένων*, μόνον διὰ τῶν *συστατικῶν*, μέλος ἐντελῶς νὰ προσδιορισθῇ εἶναι ἀδύνατον».

Οἱ τελευταῖοι βυζαντινοὶ θεωρητικοὶ καὶ ὁ Χρύσανθος. Τοῦτο δὲ καὶ συμβαίνει πράγματι. Οἱ ἐκκλησιαστικοί μας ἦχοι εἶναι πολὺ πλατυτέρας ἐννοίας καὶ πολὺ βαθυτέρου ψυχικοῦ περιεχομένου ἢ ὅσον συνήθως νομίζεται. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ὅμως τῶν τελευταίων πρὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ μετ' αὐτὴν Θεωρητικῶν—τῆς πράξεως μᾶλλον παρὰ τῆς πραγματικῆς θεωρίας—ὅπως ὁ Ἱερεὺς Ἰωάννης Πλουσιαδηνὸς (1300 ἢ 1350), ὁ Λαμπαδάριος Ἰω. Κλαδᾶς (1400), ὁ Γαβριὴλ Ἱερομόναχος (1430), ὁ Μανουὴλ Δούκας Χρυσάφης (ὁ Παλαιὸς τοῦ 1453), Μανουὴλ Χρυσάφης ὁ Νέος (1655), ὁ Πρωτοψάλτης Ἰωάννης Τραπεζούντιος (1750), τοὺς ὁποίους ἀκολουθεῖ κατὰ πόδας ὁ Χρύσανθος (1814), ἡ ἔννοια τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἤχου στενεύει ὑπερβολικά, καταντῶσα νὰ μὴ διαφέρῃ καὶ πολὺ τοῦ ἀρχαίου «εἴδους διατασῶν», ἢ ἔστω τῆς «*Ἁρμονίας*», ἰσοδυνάμων σχεδὸν ἀμφοτέρων πρὸς τὴν σημερινὴν *Κλίμακα*. Τὸ ὅτι δὲ ὁ Χρύσανθος πρὸς καθορισμὸν τοῦ ἤχου ζητεῖ ἐκτὸς τῆς *κλίμακος* καὶ πρόσθετα στοιχεῖα, τὰ λεγόμενα *συστατικὰ* (ἀπήχημα, δεσπόζοντες φθόγγοι καὶ καταλήξεις), τοῦτο δὲν μετριάζει καὶ πολὺ τὴν βασι-

1) Χρυσάνθου Μ. θεωρητ. Βιβλ. Τέταρτ. Α' § 282.

κὴν στενότητα τῆς κατ' αὐτὸν ἐννοίας τοῦ ἤχου· τουναντίον μάλιστα συνετέλεσε, καὶ αὐτό, εἰς τὴν ἔν τινι μέτρῳ ξηρὰν οὕτως εἰπεῖν τυποποίησιν τῶν ὀκτὼ ἤχων τῆς ἐκκλησίας μας, ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπερπηδώντων καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀρχαίου «*Τόνου*». Ἀπαιτεῖται ἑπομένως, ὡρονοῦμεν, ἡ συνδρομὴ καὶ ἄλλων στοιχείων πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς ἐννοίας τοῦ ἤχου, καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ *παρεπόμενα τῶν μελῶν* κατὰ τὸν συγγραφέα μας (σύστημα, γένος, ἦθος, συλλαβή, μῆκος, ρυθμός, ἀγωγὴ) διὰ νὰ εὐρυνθῇ εἰς πλάτος καὶ διανοιχθῇ εἰς βάθος ἡ ἔννοια τοῦ ἤχου, ὁπότε πλησιάζει νὰ συμπέσῃ καθ' ὅλα σχεδὸν πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀρχαίου «*Τρόπου*» : συγκροτήματος δηλονότι ὁμοειδῶν ἁρμονικῶν ἐπὶ μέρους κατασκευασμάτων, ὑπαγομένων ἐσωτερικῶς ἢ πειθαρχούντων εἰς μίαν τεχνικὴν ἑνότητα, τὴν καθωρισμένην ὡς κυρίαν *κλίμακα τοῦ τρόπου*, εἴτε *εἶδος διαπασῶν* λέγεται αὕτη, εἴτε, ἐν μουσικωτέρᾳ ἐκφράσει, «*ἁρμονία*».

Οἱ ἀρχαῖοι Τρόποι καὶ οἱ Ἦχοι τῆς Ἐκκλησίας. Ἦθος. Διὰ τῶν σοφῶν ὅσων καὶ πρωτοτύπων τούτων εἰσηγήσεών του (τὰς ὁποίας ἁπλῶς ὁλοκληρώνομεν ἡμεῖς) ὁ συγγραφεύς μας ἐπλησίασεν ἢ μᾶλλον συνεταυτίσθη πλήρως σχεδὸν (χωρὶς ἴσως νὰ τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ ἴδιος) πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν περὶ *τρόπου* (ἐννοίας πολὺ εὐρυτέρας ἀρχικῶς καὶ τοῦ τόνου καὶ τοῦ ἤχου) καὶ ἔτι περισσότερον πρὸς τό, κατὰ τὴν Δωριστί, Λυδιστί, Φρυγιστὶ κτλ. *ἁρμονίαν*, ἀρχαῖον «*μέλος*» τὸ ἀπεργαστικὸν τοῦ *ἤθους*, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην : «ἐν δὲ τοῖς μέλεσιν αὐτοῖς ἐστι μιμήματα τῶν ἠθῶν» (Πολιτ. Η'). Καὶ πράγματι αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι, καὶ εἶναι λέγομεν ἡμεῖς, ἐν τῇ ποικιλίᾳ καὶ πολυμερείᾳ τῶν ἐμφανίσεών των ἐν τῇ πράξει, ἡ ἀληθὴς ἔννοια τῶν ἤχων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας· ἤτοι ἡ ἐν περιοχῇ πλειόνων μελικῶν, ὀργανικῶν ἢ τυπικῶν στοιχείων κινουμένη καὶ προσβλέπουσα τεχνικὴ ἀκουστικὴ ἑνότης, ὁλοκληρουμένη ἐν τῇ συνδρομῇ τοῦ ποιητικοῦ στοιχείου, ἀπαραιτήτου διὰ τὴν πλήρη ψυχολογικὴν τελεσφόρησιν τοῦ «*μέλους*». Διότι καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μας, ἀπαράλλακτα ὅπως καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ ἤχου εἶναι ἀχωρίστως συνδεδεμένη πρὸς τὸ ποιητικὸν εἶδος ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐκ πρώτης ἀρχῆς ἢ κατ' ἐπικράτησιν ἐφηρμόσθη ὁ εἷς ἕκαστος ἦχος. Κατ' ἀκολουθίαν δὲν ὑπάρχει δι' ἡμᾶς ἡ περίπτωσις τοῦ ἐρωτήματος ποὺ ἔθεσεν εἰς ἑαυτὸν ὁ διαπρεπὴς Γάλλος μουσικολόγος καὶ γνωστότατος ἐν Ἑλλάδι Θεόδωρος Ῥαϊνὰκ (Th. Reinach † 1928)[1] ἔναντι τῶν χαρακτηριστικῶν περὶ *ἤθους* ἰδιοτήτων (κατὰ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς) ἑκάστου τῶν ἀρχαίων «*τρόπων*» : ἂν δηλαδὴ τὸ *ἦθος* τοῦτο ὠφείλετο εἰς τὴν ἰδιαιτέραν κατασκευὴν τῆς *κλίμακος* ἐπὶ τῆς ὁποίας ὥδενεν ὁ *τρόπος* (τουτέστιν εἰς τὴν ἐσωτερικὴν τεχνικὴν οἰκονομίαν τῆς κλίμακος) ἢ προέρχεται ἐκ τοῦ κατὰ παράδοσιν *ὕφους* ἢ *εἴδους* τῶν μελῶν—τῶν μεμελισμένων κειμένων δηλονότι,

1) La Musique Grecque (Paris 1926) κεφ. «Des modes» σελ. 44—46.

φαιδρῶν ἢ πενθίμων, χαύνων ἢ ἐντόνων καὶ σοβαρῶν, πολλάκις μάλιστα καὶ συναμφοτέρων, ἔστω καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντιφατικῶν — ἐπὶ τῶν ὁποίων ἔγινε ἡ πρώτη ἐμφάνισις ἢ ἐφαρμογὴ τοῦ *τρόπου*, καὶ κατέστη διὰ πρώτην ὁπωσδήποτε φορὰν ὁ ἦχος ἢ ὁ τρόπος οὗτος εὐρύτερον γνωστός.

Μελικοὶ Νόμοι. Παραδείγματα. Καὶ λέγομεν δὲν ὑπάρχει δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας παρόμοιον ἐρώτημα, διότι παρόμοιος χαρακτηρισμὸς καὶ ψυχολογικὴ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην διάκρισις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἤχων εἶχε γίνῃ πρὸ πολλοῦ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν πατέρων μας, καὶ γνωρίζομεν ἄριστα ἡμεῖς σήμερον τί ἐννοοῦσεν ὁ βυζαντινὸς μελῳδὸς ἢ ποιητὴς (ἴσως αὐτὸς ὁ Δαμασκηνός), ὅταν ἔλεγε περὶ τοῦ Πλαγίου πρώτου ἤχου :

«*Θρηνῳδὸς εἶ σὺ καὶ φιλοικτίρμων ἅγαν,*
»*ἀλλ' εἰς τὰ πολλὰ καὶ χορεύεις εὐρύθμως*».

Διότι ὅποιος ἔχει ἀκούσει καὶ γνωρίζει (καὶ ποῖος Ἕλλην δὲν τὰ ἤκουσεν ἢ δὲν τὰ γνωρίζει) ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ πρῶτον τροπάριον ἢ στίχον τῶν Ἐγκωμίων τῆς Μ. Παρασκευῆς (Ὄρθρος τοῦ Μ. Σαββάτου) «*Ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ*», ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ «*Ἠσαΐα χόρευε*» τῆς γαμηλίου τελετῆς, ἀμφότερα τοῦ Πλαγ. πρώτου ἤχου· ἢ τὸ πρῶτον ἐκ τῶν πενθίμων Ἀποστίχων τῶν λεγομένων «*Εὐλογητηρίων*» τοῦ Μ. Σαββάτου (εἰς μέσον μεταξὺ στιχηραρικοῦ καὶ εἱρμολογικοῦ μέλος) «*Τῶν ἀγγέλων ὁ δῆμος κατεπλάγη ὁρῶν σε*» ἀφ' ἑνός, καὶ τὸ χαρμόσυνον ἀφ' ἑτέρου στιχηρὸν τῆς Ἀναστάσεως «*Πάσχα ἱερὸν ἡμῖν σήμερον ἀναδέδεικται*», ἀμφότερα ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ Πλαγίου πρώτου ἤχου—αὐτὸς καὶ μόνος θ' ἀντιληφθῇ πῶς καὶ διατί ὁ ἦχος οὗτος εἶναι θρηνῳδὸς καὶ φιλοικτίρμων ἀπὸ τὸ ἓν μέρος, χορεύει δὲ καὶ εὐρύθμως ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Μέλος καὶ ποίησις ἐνταῦθα ἔχουν κατὰ τοιοῦτον τρόπον συνδεθῇ καὶ τόσον ἀρρήκτως συνταυτισθῇ, ὥστε τῶν ἀδυνάτων εἶναι διὰ τὴν συνείδησίν μας νὰ χωρίσῃ τὴν ψυχολογικὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὴν τοῦ ἄλλου—ἢ νὰ παραγνωρισθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι μικρόν τι στοιχεῖον, μελικὸν ἢ λεκτικόν, εἰσαχθὲν εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τοῦ αὐτοῦ συστήματος καὶ τοῦ αὐτοῦ γένους κλίμακα—εἴτε ρυθμὸς εἴτε ἀγωγὴ εἴτε λέξις τὸ στοιχεῖον τοῦτο λέγεται—μετέβαλε πάραυτα τὴν ὅλην ποιοτικὴν σύστασιν τοῦ μελῳδουμένου καὶ ἐδημιούργησεν ἤδη ἄλλο ἐντελῶς αἰσθητικόν, ἄρα καὶ ἠθικὸν ἀποτέλεσμα ἐπὶ τῆς ψυχῆς μας· ἤτοι ἀπειργάσθη *ἦθος*. Δικαίως ὅθεν αἱ τοιαῦται συζεύξεις (μέλους καὶ λέξεως) ὅπως ἡ ἀνωτέρω, δύνανται καὶ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς συνιστῶσαι διὰ τὴν ἱερὰν ἐθνικήν μας μουσικὴν «*μελικοὺς νόμους*» ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐξεδέχοντο τοῦτο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες. «*Νόμοι γὰρ προσηγορεύθησαν*, λέγει ὁ Πλούταρχος, *ἐπειδὴ οὐκ ἐξῆν παραβῆναι καθ' ἕκαστον νενομισμένον εἶδος τῆς ᾠδῆς*». Τὸ ἴδιον καὶ ἀπαράλλακτον πρέπει νὰ εἰκάσωμεν ὅτι συνέβαινε καὶ ἐπὶ τῶν ἀρχαίων τρόπων καὶ τῶν «*μελῶν*» τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς μουσικῆς, ὥστε νὰ ἐξηγῆται διὰ ποῖον λόγον ἐθεώρουν

αὐτοὺς οἱ ἀρχαῖοι ἀπεργαστικοὺς ἠθῶν, καὶ διατὶ ὁ Πλάτων ψυχραίμως ἀπεσκοράκιζεν ὅλας τὰς ἄλλας *ἁρμονίας* καὶ ἐκράτει τὴν Δωριστὶ καὶ Φρυγιστὶ μόνας (Πλάτ. Πολιτ. Γ' 399).

Χρύσανθος καὶ Ἀγαθοκλῆς. Δίκαιον λοιπὸν εἶχεν ὁ Π. Ἀγαθοκλῆς νὰ ὁρίσῃ ὡς ὥρισε τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἤχου, ἡ δὲ ἐπίκρισίς του, τόσον εὐγενικὴ ἄλλως τε, κατὰ τοῦ γεραροῦ Χρυσάνθου εὑρίσκει δι' ἡμᾶς σήμερον πλήρη τὴν δικαίωσίν της. Διότι ὁ Χρύσανθος ἦτο σοφός, ἀλλὰ δὲν ἦτο μουσικός· ἐνῷ ὁ συμπατριώτης του Ἀγαθοκλῆς (ἀμφότεροι ἐκ Θράκης) δὲν εἶχε μὲν μάθησιν σοφήν, εἶχεν ὅμως ἰδιοσυγκρασίαν μουσικὴν καὶ ψυχὴν πλήρη μουσικῆς διαισθήσεως. Τὴν μουσικὴν τῆς ἐκκλησίας μας αὐτὸς τὴν ἀντελήφθη ὡς μουσικὸν κυρίως κατασκεύασμα· συγκρότημα δηλονότι καλλιτεχνικόν, δεδομένον, ἀσχέτως ἱστορίας καὶ προελεύσεως· ἐνῷ ὁ Χρύσανθος τὴν ἐξετάζει μᾶλλον ὡς φιλόλογος ἐρευνητὴς καὶ ὡς ὁ ἱστορικὸς τῆς μουσικῆς τοῦ ἔθνους του ὀργανωτής. Ἀμφότεροι θὰ ἔπρεπε, νομίζω, νὰ ἔχουν ἴσα δικαιώματα ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς εὐγνωμοσύνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΙΣ. Τὴν γενικωτέραν ἀντίληψίν του περὶ τοῦ πολυμεροῦς ἐν τῇ τεχνικῇ των ἑνότητι καὶ πολυποικίλου τῶν ἤχων τῆς ἐκκλησίας, ὡς καὶ περὶ τῆς διαφορᾶς (ἀκουστικῆς, αἰσθητικῆς, ψυχολογικῆς) τῆς προκυπτούσης ἐκ τῆς ἐπὶ τριχόρδου, τετραχόρδου κλπ. ἐκτελέσεως μελῶν εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἦχον ὑπαγομένων, συνώψισεν ὁ ἴδιος ὁ Ἀγαθοκλῆς εἰς μίαν μνημειώδη φράσιν του, ἐπικρίνων τὸν σύγχρονόν του *Γεώργιον Λέσβιον*, τὴν ἑξῆς (σελ. 109) : «*Τὴν ἀρετὴν ταύτην τῶν ἤχων*—ὅτι δηλαδὴ «ἡ σύνθεσίς των ἐκ πολυποικίλων μελῶν *πλουτίζει αὐτούς*» —ἂν ἐγίνωσκεν ὁ τοῦ περιωνύμου Λεσβίου συστήματος ἐφευρετής, δὲν ἤθελεν ἐπιχειρήσει δι' ἀκρωτηριασμοῦ τῶν ἤχων νὰ δημιουργήσῃ νέους ἤχους... *ἰσχνούς*, ὡς μὴ συνισταμένους ἕκαστον ἐκ *μιᾶς σχεδὸν κλίμακος* (ὅπως δηλαδὴ περίπου οἱ ἦχοι ἢ ὡς συγκειμένους ἕκαστον ἐκ πολλῶν καὶ ποικίλων μελῶν, *μονοτόνους δὲ καὶ μονοτόνους*, modi τοῦ Γρηγοριανοῦ μέλους τῆς Δυτικῆς ἐκκλησίας) ἐξ ὧν προκύπτει κόρος καὶ ἀηδία». Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἀφόβως δύναται νὰ *λεχθῇ*, ὅτι οὐδεὶς ἄλλος μέχρι σήμερον ἀντιμετώπισε κατὰ τοιοῦτον τρόπον τὰ τῆς μουσικῆς μας, καὶ ὅτι ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς εὐλόγως θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ ψυχολόγος μουσικὸς ἐρευνητής, ἢ καλλίτερον, ὁ ἐρευνητὴς τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκευτικῆς μουσικῆς τοῦ ἔθνους μας [1].

Ἡ κλῖμαξ τῶν Ψαλμῳδῶν. Διὰ τῶν ὑπολοίπων μικρο-κεφαλαίων τοῦ Δ' Μέρους τοῦ βιβλίου δὲν προσθέτει ἄξιόν τι ἰδιαιτέρας μνείας ὁ συγγραφεύς, ἐκτὸς σπουδαίας ὑποσημειώσεως ἐν τῷ κεφαλαίῳ «*Σύστασις τῶν ἤχων κατὰ τοὺς ψαλμῳδούς*», ἀφορώσης τὴν ἀλληλουχίαν κυρίων καὶ πλα-

---

1) Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ ὁ Χρύσανθος εἶχεν εἰπῇ (Μ. Θ. Βιβλ. Δ' κεφ. 4 § 305) «Οὔτε μὲ μίαν μόνην κλίμακα περαίνεται ἕνας ἦχος, ἀλλὰ πολλάκις ἕνας ἦχος ζητεῖ πολλὰς κλίμακας· οὔτε εἰς ἕνα μόνον ἦχον ἀνήκει μία μόνη κλίμαξ, ἀλλὰ πολλάκις ἀναφέρονται εἰς ἕνα μόνον ἦχον πολλαὶ κλίμακες». Ἀλλ' οὔτε ἡ διατύπωσίς του ὑπῆρξεν ἐπιτυχής, οὔτε ἐξ ὅσων λέγει φαίνεται καὶ νὰ εἶχε βαθυτέραν ἀντίληψιν τοῦ διατυπουμένου, καθ' ὅσον περιορίζεται καταφανῶς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἢ τυπικὴν ἁπλῶς ὄψιν τοῦ πράγματος.

γίων ἤχων (σελ. 115 § 201). Μὴ δυνάμενος δηλαδὴ ὁ συγγραφεύς μας νὰ ἐξηγήσῃ τὸ θεωρητικῶς ἀκανόνιστον τῆς ἐκ τῶν Κυρίων ἤχων ἐξαρτήσεως τῶν Πλαγίων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ περιλαλήτου ἀλλ' ἀσταθοῦς κανόνος τοῦ Χρυσάνθου περὶ τετρατονικῆς (πενταχόρδου) ἀποστάσεως μεταξὺ ἑκάστου κυρίου ἤχου καὶ τοῦ πλαγίου του, προσπαθεῖ νὰ εὕρῃ κάποιαν λύσιν ἐν τῷ παραλληλισμῷ τῶν δύο ἱδρυτικῶν κλιμάκων τῆς ἐν χρήσει ἐκκλησ. θεωρίας, τὰς ὁποίας καὶ παραθέτει (Σχήμ. 9 καὶ 10)· ἤτοι τῶν Ψαλμῳδῶν ἀφ' ἑνὸς τῆς παραδόσεως (τουτέστι τῶν παλαιῶν ἐκκλησ. μελοποιῶν) μὴ ἐξικνουμένης ὅμως πέραν καὶ παλαιότερον τοῦ Ἰωάννου Κουκουζέλη—11ου αἰ., καὶ τῆς

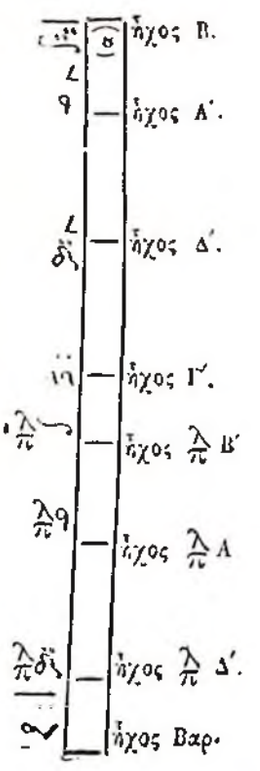

Σχῆμ. 9. Ἡ κατὰ τετρατονικὴν (πεντάχορδον) ἀλληλουχίαν σύστασις Κυρίων καὶ Πλαγίων ἤχων ἐπὶ τῆς διατον. κλίμακος, κατὰ τοὺς ψαλμῳδούς (σελ. 115 § 201).

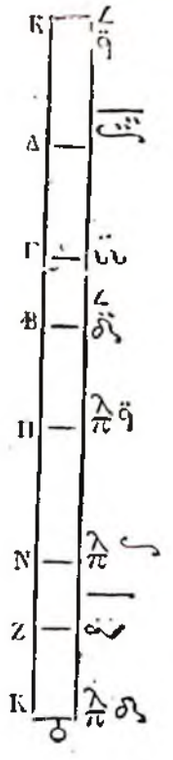

Σχῆμ. 10. Ἡ γενετικὴ τῶν ὀκτὼ «εἰδῶν μελῳδίας» ἤτοι ἤχων, διατον. κλίμαξ τοῦ Μανουὴλ Βρυεννίου (1320 μ.Χ.) (σελ. 116 § 201 σημ.).

κλίμακος τοῦ Μανουὴλ Βρυεννίου ἀφ' ἑτέρου. Καὶ ὅσον ἀφορᾷ μὲν τοὺς ψαλμῳδούς, δὲν κατορθώνει νὰ εὕρῃ ἐπαρκῆ δικαιολογίαν διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν καθορισθεῖσαν τάξιν (ἀταξίαν μᾶλλον) τῶν ἤχων ὡς πρὸς τὴν σχετιστικὴν τοποθέτησίν των ἐν τῇ βαθμολογικῇ σειρᾷ τῆς κλίμακος. Διὰ δὲ τὸν Βρυέννιον ἀνακαλύπτει ὅτι, ἐφ' ὅσον αὐτὸς καθορίζει ὡς καθώρισε τοὺς ὀκτὼ ἤχους ἐπὶ τῆς διατονικῆς κλίμακος καὶ «κατ' ἐξοχὴν τὸν Πλάγιον Δ' ἐπὶ τοῦ χαμηλοῦ Κε, *συνισᾷ τοὺς ἤχους πολὺ ἐκμελῶς*». Καὶ συνεχίζει : «Ἡ κατὰ τετρατονικὴν ἀπόστασιν τῶν κυρίων καὶ τῶν πλαγίων ἤχων ἐπὶ τῶν ὀκταχόρδων κλιμάκων σύστασις, σκοπὸν εἶχε τὴν σύστασιν αὐτῶν ἐπὶ φθόγγων

ὁποίας ποιότητος, ὡς τῆς τοῦ προσλαμβανομένου καὶ τοῦ μέσου· τὸ ὁποῖον γίνεται μέν, ἀλλὰ μὲ παράβλεψιν τῆς κανονικῆς μὲν ἀλληλουχίας παρὰ τῶν ψαλτῳδῶν, τῆς ἐμμελείας δὲ παρὰ τοῦ Μ. Βρυεννίου». Καὶ ἀπογοητευμένος διότι δὲν εὗρεν ἱκανοποίησιν εἰς τοὺς τόσον ὀρθοὺς καὶ τόσον ἐπιστημονικοὺς τούτους στοχασμούς του, συμπεραίνει: «Κλίμακα ὅμως καθ' ἣν οἱ ἦχοι δύνανται νὰ συνιστῶνται κανονικῶς, χωρὶς νὰ συμβαίνῃ τὸ πρωθύστερον τῶν ψαλτῳδῶν καὶ ἡ ἐμμέλεια τοῦ Μ. Βρυεννίου, κλίμακα λέγω τοιαύτην δὲν ἔχομεν».

Ὁ βυζαντινὸς «Τροχὸς» καὶ τὸ παλαιὸν Στιχηράριον. Ἰδοὺ ἀνάγλυφος ὁλόκληρος ὁ Παναγιώτης Ἀγαθοκλῆς!... Αἱ ἐπιστημονικαί του γνώσεις ὡς καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπαρκεστέρας γνωριμίας μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἁρμονικούς, δὲν τοῦ ἐπιτρέπουν νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα ποὺ δημιουργεῖ τὰς ἐσωτέρας ἀνησυχίας του. Λὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ γνωρίζῃ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον καὶ σήμερον ἀκόμη ὀλίγοι ἐκ τῶν εἰδημόνων ἴσως θὰ γνωρίζουν, ὅτι δηλαδὴ ὁ βυζαντινὸς «τροχὸς» προϊμως μετακινισθεὶς ἐκ τῶν παπαδικῶν μελῶν εἰς τὰ ἐπὶ τῶν Ἀριστοξενικῶν κατὰ τὸ πλεῖστον τετραχόρδων στηριζόμενα παλαιὰ στιχηραρικὰ μέλη (μιμήματα καὶ ἀπηχήσεις τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν μελῶν) συμπαρέσυρε μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὸ παλαιὸν στιχηραρικὸν μέλος καὶ ἐδημιούργησεν ἀπὸ τοῦ 1090 ἢ 1200 καὶ ἐντεῦθεν ὅλην αὐτὴν τὴν θεωρητικὴν ἀκαταστασίαν καὶ σύγχυσιν, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ παρατηρεῖται τόσον ἐν τῇ βαθμολογικῇ σειρᾷ τῶν ἤχων ἐπὶ τῆς θεμελιώδους κλίμακος, ὅσον καὶ ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους συγγενεῖ ἐξαρτήσει κυρίων καὶ πλαγίων[1]. Οὔτε δὲ ἦτο δυνατὸν εἰς τὸν συγγραφέα μας νὰ ἀντιληφθῇ τὸν σκόπελον ἐπὶ τοῦ ὁποίου κυρίως προσέκοψεν ὁ Μ. Βρυέννιος θελήσας νὰ συμβιβάσῃ τὴν ἀρχαίαν θεωρίαν, ἣν ἔβλεπεν ἀκόμη καὶ ἠρύετο ἐκ τῶν στιχηραρικῶν μελῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως, πρὸς τὸ κυριαρχῆσαν πιθανῶς ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του (1300) παπαδικὸν μέλος, ἀνατρεπτικὸν ἐν πολλοῖς τῆς προγενεστέρας καὶ ἀπὸ πολλοῦ καθιερωμένης θεωρητικῆς τάξεως. Καρπὸς δὲ τῆς προσπαθείας του αὐτῆς τοῦ ἀσυμβιβάστου, ἡ ὁποία τὸν ἔκαμε νὰ παρανοήσῃ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τοὺς παλαιοτέρους του Ἁρμονικοὺς καὶ δὴ Πτολεμαῖον καὶ Ἀριστ. Κοϊντιλιανόν, ὑπῆρξεν ἡ ἐκ μέρους του ἀνατροπὴ τῆς φυσικῆς σειρᾶς καὶ ὀνοματολογίας τῶν κλιμάκων καὶ τῶν ἤχων τῆς ἐκκλησίας ἔναντι τῶν ἀρχαίων, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ἀνατροπῆς θεωρητικῶς συνεχίζεται κατὰ μέγα μέρος καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας.

Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πρᾶξις ἀφετηρία ἐπανορθώσεως. Εὐτυχῶς ὅτι

---

1) Ἐντὸς τοῦ χρονικοῦ πλαισίου τῶν δύο τούτων αἰώνων συμπίπτουν καὶ οἱ δύο κυριώτεροι ἀντιπρόσωποι τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς παλαιᾶς μουσικῆς γραφῆς (παρασημαντικῆς τοῦ Δαμασκηνοῦ) καὶ τῆς παλαιοβυζαντινῆς μουσικῆς ἐν γένει (*παλαιόφωνον καὶ νεόφωνον στιχηράριον*), *Ἰωάννης ὁ Μαυρόπους*, μητροπολίτης *Εὐχαΐτων* (ΙΑ΄ αἰ.) καὶ *Ἰωάννης Κουκουζέλης* (ΙΓ΄).

ἡ συνεχὴς καὶ ἀδιάλειπτος πρᾶξις τῆς ἐκκλησίας διέψευσεν ὅλας αὐτὰς τὰς παρανοήσεις, καὶ χάρις εἰς τὴν ἐκ διαισθήσεως μᾶλλον ἢ μαθήσεως ὀρθὴν κατανόησιν τῶν πραγμάτων ὑπὸ τοῦ μεγάλου ψαλμῳδοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας Πέτρου τοῦ Πελοποννησίου, ἔχομεν σήμερον ὅλα τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα ἐπὶ τῶν ὁποίων δύναται νὰ στηριχθῇ μία *θεωρητικὴ ἐπανόρθωσις*. Ἡ αὐτὴ διαίσθησις μᾶλλον παρὰ ἐπιστήμη ἔκαμε καὶ τὸν ἀγαθὸν συγγραφέα μας, ἀνικανοποίητον ἐκ τοῦ Βρυεννίου καὶ τῶν ψαλμῳδῶν, νὰ εὕρῃ μόνος του τὴν ζητουμένην λύσιν ἐπὶ τοῦ ἐρωτήματός του, καὶ σχεδὸν καὶ νὰ αὐτοπαρηγορηθῇ. «Ἡ ἀλληλουχία τῶν ἤχων, λέγει, πρῶτον μὲν τῶν διατονικῶν τοῦ Α΄ καὶ τοῦ Πλαγίου Α΄, ἔπειτα τῶν χρωματικῶν τοῦ Β΄ καὶ τοῦ Πλαγίου Β΄, ἀκολούθως τῶν ἐναρμονίων τοῦ Γ΄ καὶ τοῦ Βαρέος, καὶ τελευταῖον τοῦ Δ΄ καὶ Πλαγίου Δ΄, συνάδουσα μετὰ τῆς ἀλληλουχίας τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς βίβλοις τῇ Παρακλητικῇ, τῷ Τριῳδίῳ καὶ τῷ Πεντηκοσταρίῳ ὀκτὼ ἤχων, *εἶναι κανονική*»—μία δηλαδὴ ἐπιβεβαίωσις ἀκόμη, ὅτι ἡ κατὰ παράδοσιν πρᾶξις τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐκείνη ποὺ θὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ὀρθὴν λύσιν τῶν προβλημάτων τῆς μουσικῆς μας.

Ἐπίμετρον. Ἐδῶ τερματίζομεν τὴν μελέτην μας, χωρὶς νὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ γίνῃ ἰδιαίτερος λόγος περὶ τοῦ ἐν εἴδει ἐπιμέτρου ἀκολουθοῦντος μικροῦ κεφαλαίου ὑπὸ τὸν τίτλον «*πρακτικὸν μέρος*» ὅπου, καθὼς καὶ εἰς τὸ «*περὶ μουσικῆς σπίξεως*», εἰς πέντε σελίδας ἐπαναλαμβάνονται πράγματα γνωστὰ καὶ ἐκ τοῦ Χρυσάνθου: μελοποιΐα, χρῆσις, λῆψις, μῖξις, εὐθεῖα ἀγωγή, ἀνακάμπτουσα, περιφερής, πλοκή, πεττεία, τονή, μεταβολή, παλιλλογία, ἐπανάληψις, μίμησις, ἀπόδοσις κλπ. ὁρισμοὶ δηλαδὴ εἰλημμένοι ἐκ τῶν «Ἁρμονικῶν» τοῦ Μ. Βρυεννίου, ἀντλοῦντος καὶ τούτου ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ἁρμονικῶν.

Τελικὸν συμπέρασμα. Καὶ τώρα συνοψίζοντες τὰς ἐπὶ τοῦ βιβλίου καὶ τοῦ συγγραφέως ἡμετέρας σκέψεις, αἰσθανόμεθα τὴν ἀνάγκην νὰ εἴπωμεν ὀλίγας λέξεις ἐν εἴδει τελικοῦ συμπεράσματος. Καὶ περὶ μὲν τοῦ *συγγραφέως* ἐλέχθησαν, νομίζω, ἀρκετά, ὥστε νὰ μὴ παρίσταται ἀνάγκη νὰ προστεθῇ τι διὰ τὴν σχηματισθεῖσαν ἤδη ἐκ τῶν λεχθέντων εἰκόνα του. Τοῦτο μόνον ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι, δι' ἡμᾶς τουλάχιστον, αὐξάνεται ὁ πρὸς αὐτὸν θαυμασμός, πῶς ἐν μέσῳ καιρῶν τόσον ἀνωμάλων καὶ ἄνευ τῆς προαπαιτουμένης ἐπαρκοῦς καταρτίσεως δι' ἐπιστημονικὰς ἀναζητήσεις, κατώρθωσε μόνος του νὰ ἀνυψωθῇ εἰς περιωπὴν σχεδὸν πρωτοπόρου, αὐτὸς ὁ ταπεινὸς πρόσφυξ διδάσκαλος τοῦ Κρανιδίου καὶ τοῦ Ἄργους, ὅπου τὸν ἔφερεν ἀπὸ τὴν Θράκην ἡ γενικὴ τῶν χρόνων ἐκείνων ἀναστάτωσις ἐκ τῆς μεγίστης τῶν προσπαθειῶν καὶ τῶν περιπετειῶν τοῦ ἔθνους. «Διότι, ὅπως λέγει καὶ ὁ ἴδιος ἐν τῷ προλόγῳ του, αἱ περιπέτειαι τῆς τύχης μὲ ἠνάγκασαν καὶ πάλιν νὰ ἐκτοπίσω (ἐκ τοῦ Κρανιδίου εἰς τὸ Ἄργος) καθὼς καὶ πρότε-

ρον ἐκ τῆς γειναμένης με πόλεως Αἴνου καὶ τῆς ἀναθρεψάσης πόλεως Κίου». Εἶναι τῷ ὄντι ἄξιος θαυμασμοῦ.

Περὶ δὲ τοῦ *θεωρητικοῦ* του λέγομεν ὅτι, διὰ μὲν τοὺς ἀξιωθέντας ἢ κατορθώσαντας ὁπωσδήποτε νὰ εὕρουν τὸν ἀληθινὸν δρόμον τῆς ἐθνικῆς μας μουσικῆς, τὸ βιβλίον τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν εὐάρεστον ἔκπληξιν, ἂν μὴ ἐκπληκτικὴν ἀποκάλυψιν· καθ' ὅσον οὔτε ὁ χρόνος οὔτε γενικώτεραν αἱ συνθῆκαι, ὑφ' ἃς παρεσκευάσθη καὶ ἐξεδόθη τοῦτο, ἦσαν βολικαὶ διὰ τοιαύτην ἀνδρικὴν ἀντιμετώπισιν ἑνὸς τόσον ὀγκώδους ζητήματος. Τὸ ἐλευθερωθὲν ἔθνος διήρχετο τότε τὴν ρωμαντικὴν ἐφηβικὴν ἡλικίαν του, καὶ δὲν εἶχεν οὔτε ὄρεξιν οὔτε νοῦν διὰ νὰ προσέξῃ εἰς τοιαύτας ψυχικωτέρας πραγματοποιήσεις. Ἀμέλεια καὶ ἐπιπολαιότης, αὐτόχρημα παιδικαί, ἄφιναν ἀστόργως νὰ μαραίνεται καὶ παρηγκωνισμένη νὰ ψυχορραγῇ ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐθνικὴ μας μουσική, τὸ μεγαλείτερον καὶ πνευματικώτερον μετὰ τὴν γλῶσσάν μας κληροδότημα τῆς ἑλλ. ἀρχαιότητος. Μετὰ ὀγδοήκοντα ἐτῶν ἐλευθέραν ἔκτοτε ζωήν, σήμερον, ἤλλαξαν βεβαίως κατὰ πολὺ καὶ αἱ περὶ ἐσωτέρων εὐθυνῶν ἀντιλήψεις μας καὶ ἡ αἰσθητική μας, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ σοβαρὸς λόγος περὶ μιᾶς λελογισμένης ἐπανόδου εἰς τὰς πρώτας πηγὰς τῆς σημερινῆς μας ἐθνικῆς καὶ φυλετικῆς ὑποστάσεως· τὰς γνησίας πηγὰς τῆς ἐκ βυζαντινῶν μεταβυζαντινῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς μας, τῆς ὁποίας τὸ μουσικὸν μέρος δὲν εἶναι βέβαια τὸ δευτερώτερον.

Διὰ τοὺς ἀμυήτους πάλιν ἢ τοὺς κλυδωνιζομένους εἰσέτι περὶ τὸν κατατοπισμόν των εἰς τὰ τῆς ἱερᾶς ἐθνικῆς μας μουσικῆς, τὸ βιβλίον τοῦ Ἰων. Ἀγαθοκλέους δύναται, καὶ σήμερον ἀκόμη, νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τὸ εὐεργετικὸν νῆμα διὰ τὴν ταχυτέραν ἔξοδον ἐκ τοῦ λαβυρίνθου τῶν ἀσυναρτησιῶν καὶ τῶν ἀτελευτήτων ἐμπειρισμῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὡς πλέγματος ἐξ ἀκανθῶν, ἐπικινδύνως ἔχει περιπλακῇ τὸ ἐθνικὸν μουσικὸν ζήτημα τῆς Ἑλλάδος. Διότι κατήντησε νὰ θεωρῆται καὶ αὐτὸ σχεδὸν *πρόβλημα*· καὶ ὅμως δὲν εἶναι παρὰ ζήτημα καθαρᾶς ἐπιστήμης καὶ πολιτισμένης αἰσθητικῆς.

Ἀθῆναι, Δεκέμβριος 1940.

Ν. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
(τ. βουλευτής, ἐκ Θράκης)

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ : Μεταγενέστεραι πληροφορίαι ὀφειλόμεναι ὀρχικῶς μὲν εἰς τὴν πρόθυμον ἀρωγὴν τοῦ ἐν Ἄργει φίλου κ. Ἀ. Τσακοπούλου, ἀσχολουμένου περὶ τὰ ἱστορικὰ καὶ λαογραφικὰ Ἄργους (ὁ ὁποῖος καὶ ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς τὸ νῆμα τῶν περαιτέρω βιογραφικῶν ἐρευνῶν), μετέπειτα δὲ εἰς ἐπιζῶντας ἀπογόνους τοῦ συγγραφέως, μᾶς ὡδήγησαν εἰς τὰ ἑξῆς :

Ὁ Ἰων. Ἀγαθοκλῆς γεννηθεὶς τῷ 1800 ἐν τῇ Θρακικῇ Αἴνῳ, ἔφυγε πολὺ μικρὸς ἐκ τῆς γενετείρας του λόγῳ θανάτου ὁλοκλήρου τῆς οἰκογενείας του ἐκ φοβερᾶς λοιμώδους ἐπιδημίας (θανατικό), σωθεὶς μόνος αὐτὸς καὶ ὁδηγηθεὶς εἰς Κίον ὑπὸ τὴν προστασίαν συγγενοῦς του κληρικοῦ, παρὰ τῷ ὁποίῳ καὶ ἐδιδάχθη τὰ πρῶτα γράμματα καὶ στοιχεῖα τῆς Μουσικῆς. Κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν

ἄγνωστον πῶς, εὑρέθη ἐν Πελοποννήσῳ, ἴσως ὡς ἀγωνιστής, καὶ κατόπιν ὡς διδάσκαλος (μαθητεύσας πιθανῶς πρότερον παρὰ τῷ μεγάλῳ Γ. Γενναδίῳ) ἐν Κρανιδίῳ, Ἄργει κλπ. Βραδύτερον, πρὸ τοῦ 1870, μετῴκησεν οἰκογενειακῶς εἰς Ἀθήνας, ὅπου καὶ ἀπέθανεν, ἐν χηρείᾳ, τῇ 7 Μαΐου 1880, ἡμέρᾳ Τετάρτῃ (Ληξιαρχ. Πρᾶξ. Ἀθηνῶν ἀριθ. 308 ΑΒ' 8-5-1880) ἐν τῇ ἐνορίᾳ Μεταμορφώσεως («Σωτήρα» Πλάκας) καὶ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ γαμβροῦ του Μιχ. Βόγλη (σήμερον οἰκία Λημ. Κανέλλου, ὁδ. Ἀδριανοῦ 101). Σύζυγός του ὑπῆρξεν ἡ ἐξ Ἄργους Αἰκατερίνη, ἐξ ἧς ἐγεννήθησαν πέντε υἱοί : ***Ἡρακλῆς, Κωνσταντῖνος, Γεώργιος, Σωτήριος*** καὶ ***Ἀριστείδης***, καὶ τέσσαρες θυγατέρες : ***Ἑλένη***, ἡ κατόπιν Κα ***Ν. Φραντζῆ***, ***Μαρία*** ἢ ***Μαριγὼ Μ. Βόγλη*** (μήτηρ τῆς ἐν ζωῇ ***Βασιλικῆς*** χήρας ἰατροῦ Τριανταφυλλίδου Καποτᾶ), ***Καλλιόπη Ἰ. Γιαννοπούλου*** (κόρη της ἡ ***Αἰκατερίνη*** σύζυγος ***Δ. Διαμαντίδου***, πρώτου ὑπουργοῦ Συγκοινωνίας 1914—1915, κυβερν. Βενιζέλου) καὶ ***Ἀρχοντοῦλα Κ. Δεδίτση***. Οἱ υἱοὶ τοῦ Π. Ἀγαθοκλ. καὶ ἰδίως ὁ παλὺς ***Κωνστ. Ἀγαθοκλῆς***, γνωστὸς εἰς τὸ Πανελλήνιον (σχεδὸν ὡς ἀπὸ μηχανῆς θεὸς) ἐκ τοῦ προκύψαντος ἀγωνιώδους ζητήματος τροφοδοσίας τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ 1897, καὶ ἐπανειλημμένως βουλευτὴς ὡς καὶ ὁ ἀδελφός του Γεώργιος (βουλευτὴς ὢν Φθιώτιδος ὁ Κων. ἀπέθανε τῷ 1908) διέπρεψαν ὡς οἱ μεγαλείτεροι ἐπιχειρηματίαι τῆς ἐποχῆς των (μηχανικὴ καλλιέργεια ἐν Θεσσαλίᾳ, ἀλευροβιομηχανία Στερ. Ἑλλάδος καὶ Θεσσαλίας, κλωστοϋφαν. ἐργοστάσια Στυλίδος, οἰνοποιῖα Ἀλιβερίου, καπνοβιομηχανία Πειραιῶς κ. ἄ.), ἀλλὰ καὶ ὡς ἐργάται πολιτισμοῦ (ἵδρυσις λουτρῶν Ὑπάτης, ἀνέγερσις ναῶν, ποικίλαι δωρεαὶ κλπ.).

Ἐκ τῶν ὀλίγων ἐξ ἀρρενογονίας ἐπιζώντων σήμερον ἀπογόνων τοῦ Παν. Ἀγαθοκλ. (ἐν ὅλῳ 3) διαπρέπει κυρίως ὁ Ἀργύριος ἢ ***Ρῖκος Ἀγαθοκλῆς***, υἱὸς τοῦ Ἀριστείδου Ἀγαθοκλ., ἄριστος νομικός, εἰδικευθεὶς ἐπὶ μακρὸν ἐν Γαλλίᾳ εἰς τὸ Ἐμπορικὸν Δίκαιον, καὶ εὐδοκίμως ἀσκῶν ἐν Ἀθήναις τὸ δικηγορικὸν ἐπάγγελμα.

Ν. Κ.

ΣΗΜ. Εἰς τὸν τελευταῖον στίχον τῆς σελ. 611 τὸ κλάσμα $\frac{3^4}{4^3}$ νὰ γραφῇ $\frac{3^4}{2^6}$, ἡ δὲ φράσις τελικῶς νὰ συμπληρωθῇ : (ἀπὸ τοῦ Γα) ἢ δι' ἓξ *μεῖζον πυθαγόρειον* (ἀπὸ τοῦ Νη), ἐφ' ὅσον $\frac{27}{16} : \frac{4}{3} = \frac{81}{64}$ ἢ $\frac{3^4}{2^6}$ (τὸ *διὰ τριῶν μεῖζον πυθαγόρ. Γα-Κε*).

ΔΥΟ ΛΑΚΩΝΙΚΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

Τὰ δύο μικρὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ, ἂν δὲν ἔχουν ἄλλην ἀξίαν ἀνάλογον πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Τσούντα, ἔχουν τοὐλάχιστον τοῦτο, ὅτι προέρχονται ἀπὸ τόπον τὸν ὁποῖον αὐτὸς κατ' ἐπανάληψιν ἐπεσκέφθη, ἐρεύνησε καὶ ἀγάπησε καὶ ὅπου ὁ ὑποφαινόμενος, μαθητὴς ἀκόμη τῆς Β' τάξεως τοῦ Γυμνασίου, εἶχεν ἰδεῖ πρώτην φορὰν τὸν ἀλησμόνητον διδάσκαλον. Ὁ καλός μου πατέρας ποὺ μίαν Ἰουλιανὴν ἡμέραν τοῦ 1891 μὲ ὡδήγοῦσεν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ναοῦ τοῦ Μαχάωνος», ὡς ἔλεγαν καὶ λέγουν οἱ ἐντόπιοι τὸν θολωτὸν τάφον τοῦ Κάμπου τῆς Ἀβίας, τὸν ὁποῖον ἀνέσκαψεν ὁ Τσούντας, ποῦ νὰ ἐφαντάζετο ὅτι τὸ παιδὶ ποὺ ἄκουε τότε μὲ προσοχὴν τὴν πρόχειρον ἐξήγησιν τοῦ ἀρχαιολόγου θὰ εἶχεν ἀργότερα εἰς τὴν ζωήν του τὴν τιμὴν καὶ τὴν εὐτυχίαν νὰ γίνῃ ἀπὸ πολὺ κοντὰ θαυμαστής, ὁμιλητής, συνάδελφος καὶ φίλος τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐπιστήμονος καὶ μεγάλου ἀνθρώπου.

Α'

Εἰς τὴν Χώραν τῆς Κοινότητος Γαϊτσῶν, ποὺ τώρα τελευταῖα μετωνομάσθη Κοινότης Κέντρου, τοῦ τέως Λήμου Ἀβίας, ὁ ὁποῖος ἀνήκων μέχρι πέρυσιν εἰς τὸν Νομὸν Λακωνίας ὑπάγεται τώρα διοικητικῶς εἰς τὸν Νομὸν Μεσσηνίας, καὶ μέσα εἰς τὸν καθεδρικὸν τῆς Χώρας ναόν, τὸν τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εὑρίσκεται ἡ κατωτέρω δημοσιευομένη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἐλάνθανεν ἕως τώρα ἄγνωστος καὶ ἀνέκδοτος. Ἡ ἄγνοια δὲ καὶ ἡ παράβλεψις τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς, καθὼς καὶ ἄλλης ἐντοιχισμένης εἰς τὴν ἰδίαν ἐκκλησίαν, εἶναι περίεργος καὶ χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν τύχην, τὴν ὁποίαν ἔχουν πολλάκις τὰ ἐπιγραφικὰ εὑρήματα. Παραλείπων παλαιοτέρους τυχὸν ἐπισκέπτας τοῦ τόπου χάριν ἐπιγραφικῶν ἐρευνῶν καὶ εἰς τοὺς συγχρόνους περιοριζόμενος, ἀναφέρω ὅτι οὔτε ὁ ἐκδότης τῶν Λακωνικῶν καὶ Μεσσηνιακῶν ἐπιγραφῶν εἰς τὰς IG V, 1 W. Kolbe, οὔτε οἱ ὀλίγον ὕστερον αὐτοῦ (1903) ἐπισκεφθέντες τὸν τόπον Αὐστριακοὶ ἀρχαιολόγοι, μάλιστα δὲ ὁ περίφημος ἐπιγραφικὸς τῆς Βιέννης καθηγητὴς Ἀδόλφος Wilhelm [1], τὸν ὁποῖον εἶχε τὴν τιμὴν νὰ συνοδεύσῃ καὶ νὰ φιλοξενήσῃ εἰς νεαρὰν τότε ἡλικίαν καὶ ὁ ὑποφαινόμενος, οὔτε ὁ Ἄγγλος Forster [2] εἶδαν ἢ ἐγνώρισαν τὰς εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτὴν δύο ἐπιγραφάς,

1) Beiträge zur Griech. Inschriftenkunde, Wien 1909 σελ. 120 κ. ἑ.
2) South-Western Laconia ἐν Ann. of Brit. Sch. of Ath. X (1903—04) σ. 163.

διότι ταύτας εὑρισκομένας εἰς μέρος μὴ ἐπιφανές, οὐδεὶς ἐκ τῶν κατοίκων ὑπέδειξεν εἰς αὐτούς. Ἀργότερα ὁ Σουηδὸς Natan Valmin εἶδε καὶ ἐδημοσίευσε τὴν μίαν ἐξ αὐτῶν [1], τὴν ὁποίαν ἐν τούτοις ὁ μακαρίτης Τσούντας ἐπισκεφθεὶς τὸν τόπον πολὺ πρὸ τῶν Kolbe, Wilhelm, Forster κλπ. εἶχεν ἰδεῖ καὶ ἀντιγράψει τὸ 1890, ὡς εἶχε τὴν εὐκαιρίαν νὰ διαπιστώσω ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἡμερολογιακῶν του σημειώσεων. Τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ δημοσιεύομεν τώρα ἐδῶ δὲν εἶδεν οὔτε ὁ Τσούντας, οὔτε ὁ Valmin, οὔτε ἄλλος τις ἐρευνητής, διότι ἡ θέσις ὅπου ἔκειτο καὶ κεῖται ὁ λίθος, εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ καὶ δυσπρόσιτος, καλυπτόμενος δὲ διαρκῶς ἀπὸ ἱερὸν ὕφασμα, εἶναι ζήτημα ἂν ἔπεφτεν εἰς τὴν ἀντίληψιν ἀκόμη καὶ τῶν κατὰ καιροὺς λειτουργούντων ἱερέων. Εἶναι δηλαδὴ ἡ ἐνεπίγραφος αὐτὴ πέτρα ἐντοιχισμένη ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ τοῦ ναοῦ καὶ ἀποτελεῖ τὸ δάπεδον τῆς πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ βωμοῦ κόγχης τῆς Ἁγίας Προθέσεως. Φιλόκαλος ἐφημέριος, ὁ αἰδεσιμώτατος Παναγιώτης Λαλέας, ἐπιμελούμενος τὴν καθαριότητα τοῦ Ἱεροῦ, ἔξεσκέπασε τὴν πλάκα καὶ ἰδὼν τὰ γράμματα ἀνεκοίνωσε τοῦτο εἰς τὸν φιλόλογον καθηγητὴν κ. Νικόλαον Γιαννοκόπουλον, μαθητήν μου καὶ συμπολίτην, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχήν μου εἰς τὴν ἐπιγραφὴν καὶ νὰ μὲ συνοδεύσῃ εἰς τὴν ἐπὶ τόπου μελέτην καὶ ἀντιγραφήν αὐτῆς τὸ φθινόπωρον τοῦ 1935. Εἰς τὸν καλὸν καὶ λόγιον φίλον ἐκφράζω καὶ ἐδῶ θερμὰς εὐχαριστίας.

Ὁ ἐνεπίγραφος λίθος, ὁ ὁποῖος, ὡς εἴπαμεν, ἐχρησιμοποιήθη καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιῆται ὡς ἐπίστρωμα τῆς εἰς τὸ Ἅγιον Βῆμα τοῦ ναοῦ ἀριστερᾶς κόγχης τῆς Προθέσεως [2], ἀποτελεῖται ἀπὸ λευκὸν μάρμαρον καὶ ἔχει διαστάσεις μήκους 0,73, πλάτους 0,56 καὶ πάχους 0,09. Ἔχει ἐντοιχισθῆ κανονικὰ ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω, ὥστε ἡ ἀνάγνωσις τῶν γραμμάτων νὰ εἶναι ὁμαλή. Λόγῳ ὅμως τῆς ἐντοιχίσεως μερικὰ ἐκ τῶν ἀκραίων γραμμάτων ἔχουν καλυφθῆ ἀπὸ τὸ κονίαμα. Τῶν γραμμάτων τὸ ὕψος κυμαίνεται μεταξὺ 0,018 καὶ 0,025, ὅπου περίπου φθάνει τὸ Φ. Τὰ Ο καὶ Θ εἶναι στρογγυλὰ καὶ ἰσομεγέθη πρὸς τὰ ἄλλα. Τὸ Ὠμέγα εἶναι σχηματισμένον ὄχι κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ Ἀθηναίου «κύκλος πόδας ἔχων βραχεῖς δύο» (Ω), ἀλλὰ κατὰ τὸν ἐπικρατήσαντα εἰς τὴν μικρογράμματον γραφὴν τύπον τοῦ διπλοῦ ὄμικρον (ω). Τὸ δὲ σῖγμα εἶναι ὄχι τετράγραμ-

1) Ὁ λίθος τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ἔχει ἐντοιχισθῆ ἀκρογωνιαῖος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ΝΑ γωνίας τῆς ἐκκλησίας. Τὰς διαστάσεις αὐτοῦ καὶ τὸ κείμενον τῆς εἰς τὸν Καρακάλλαν ἀναφερομένης ἐπιγραφῆς δημοσιεύει ὁ N. Valmin : Inscriptions de la Messénie ἐν Bulletin de la Societé Royale des Lettres de Lund 1928—29. IV σελ. 41.

2) Εἰς τὸ κοῖλον τῆς κόγχης ἀναγινώσκεται ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή : ✠ *ἱστορήθη ἡ καμάρα τῆς πλαιυτέρας καὶ ἡ πρόθεσις διὰ ἐξόδου Πανάγου Δροσινάκη καὶ τῆς ἠβίας* (=συ(ν βίας) *αὐτοῦ καὶ τῶν τέκνων εἰς βοήθειαν αὐτῶν καὶ εἰς ψυχικὴν σωτηρίαν.*

μον Σ, ἀλλὰ τρίγραμμον Ⲝ. Ἐκ τοῦ σχήματος δὲ τούτου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐπήγασε τὸ μηνοειδὲς C, τὰ βυζαντινὰ κτίσματα *τρικλίνιον* καὶ *τρίκογχον* ὠνόμασθησαν Σίγμα [1]. Τὰ διάστιχα κυμαίνονται ἐπίσης μεταξὺ 0,006 καὶ 0,009. Τὴν χάραξιν τῶν γραμμάτων δὲν διακρίνει μεγάλη ἐπιμέλεια. Εἰς μερικὰ γράμματα, ἰδίως εἰς τὰ Α, Δ, παρατηροῦνται μικροὶ ἀκρεμόνες. Οἱ περισσότεροι κατὰ μέτρον στίχοι, ὅλοι πλὴν ἑνός, τοῦ ὄου, χωρίζονται διὰ τοῦ γνωστοῦ σημείου ποὺ προσομοιάζει μὲ φύλλον κισσοῦ. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λίθου ἔχει ἀφεθῇ χῶρος κενός. Ὁ λίθος, μετακομισθεὶς πιθανώτατα ἀπὸ τὴν γειτονικὴν Καρδαμύλην, ἐτοποθετήθη εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὑρίσκεται σήμερα κατὰ τὰ μέσα περίπου τοῦ 18ου αἰῶνος, ὁπότε θὰ ἐκτίσθη ὁ καθεδρικὸς ναὸς τῆς Χώρας, διότι πάντως ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ναοῦ προηγήθη τοῦ εἰς αὐτὸν ὑπάρχοντος ξυλογλύπτου τέμπλου καὶ τῆς εἰκόνος αὐτοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἰς τὴν δεξιὰν ἄκραν τῆς ὁποίας ἀναγινώσκεται ἡ χρονολογία αὐτῆς *ᾳψξη* (ἤτοι τὸ ἔτος 1768) καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου: *χεὶρ Ἀναγνώστη Δημαγγ[ελέα]*. Ἕνεκα τῆς μακρᾶς χρήσεως τοῦ λίθου τὰ γράμματα παρουσιάζουν, ἰδίως εἰς τὸ μέσον, μικρὰν φθοράν. Μερικαὶ παρατηρήσεις εἰς γράμματα δυσανάγνωστα τοῦ σεβαστοῦ μου φίλου κ. Hiller von Gaertringen ἐπεκυρώθησαν κατὰ τὴν ἐπανεξέτασιν τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἔκαμα τὸν Αὔγουστον τοῦ 1939.

Ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καὶ ἀπὸ τὴν λατινικὴν καὶ μετρικὴν αὐτῆς μορφὴν φαίνεται ὅτι πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν Β' μ. Χ. αἰῶνα, ἔχει εἰς μὲν τὸν λίθον ὡς ἑξῆς:

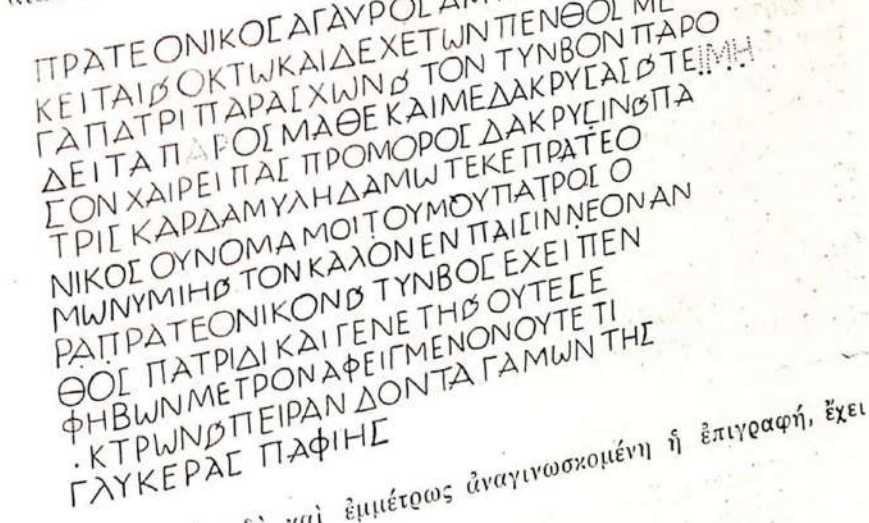
ΠΡΑΤΕΟΝΙΚΟΣ ΑΓΑΥΡΟΣ ΑΜΥΜΩΝ ΕΝΘΑΔΕ
ΚΕΙΤΑΙ Ø ΟΚΤΩ ΚΑΙ ΔΕΧΕΤΩΝ ΠΕΝΘΟΣ ΜΕ
ΓΑΠΑΤΡΙ ΠΑΡΑΣΧΩΝ Ø ΤΟΝ ΤΥΝΒΟΝ ΠΑΡΟ
ΔΕΙΤΑ ΠΑΡΟΣ ΜΑΘΕ ΚΑΙ ΜΕ ΔΑΚΡΥΣΑΣ Ø ΤΕ ΙΜΗ
ΣΟΝ ΧΑΙΡΕΙ ΠΑΣ ΠΡΟΜΟΡΟΣ ΔΑΚΡΥΣΙΝ Ø ΠΑ
ΤΡΙΣ ΚΑΡΔΑΜΥΛΗ ΔΑΜΩ ΤΕΚΕ ΠΡΑΤΕΟ
ΝΙΚΟΣ ΟΥΝΟΜΑ ΜΟΙ ΤΟΥΜΟΥ ΠΑΤΡΟΣ Ο
ΜΩΝΥΜΙΗ Ø ΤΟΝ ΚΑΛΟΝ ΕΝ ΠΑΙΣΙΝ ΝΕΟΝ ΑΝ
ΡΑ ΠΡΑΤΕΟΝΙΚΟΝ Ø ΤΥΝΒΟΣ ΕΧΕΙ ΠΕΝ
ΘΟΣ ΠΑΤΡΙΔΙ ΚΑΙ ΓΕΝΕΤΗ Ø ΟΥΤΕ ΣΕ
ΦΗΒΩΝ ΜΕΤΡΟΝ ΑΦΕΙΓΜΕΝΟΝ ΟΥΤΕ ΤΙ
. ΚΤΡΩΝ Ø ΠΕΙΡΑΝ ΔΟΝΤΑ ΓΑΜΩΝ ΤΗΣ
ΓΛΥΚΕΡΑΣ ΠΑΦΙΗΣ

Μεταγραφομένη δὲ καὶ ἐμμέτρως ἀναγινωσκομένη ἡ ἐπιγραφή, ἔχει ὡς ἑξῆς:

1) V. Gardthausen, Griech. Palaeographie ² τόμ. II σελ. 98.

Α *Πρατεόνικος ἀγαυρὸς ἀμύμων ἐνθάδε|κεῖται*
Ὀκτὼ καὶ δέχ' ἐτῶν πένθος μέ|γα πατρὶ παρασχών.
Β *Τὸν τύνβον, παρο|δεῖτα, πάρος μάθε καί με δακρύσας*
τείμη|σον· χαίρει πᾶς πρόμορος δάκρυσιν.
Πα|τρὶς Καρδαμύλη, Δαμὼ τέκε, Πρατεό|νικος
οὔνομά μοι τοὐμοῦ πατρὸς ὁ|μωνυμίη.
Γ *Τὸν καλὸν ἐν παισὶν νέον ἀν|έ|ρα Πρατεόνικον*
τύνβος ἔχει πέν|θος πατρίδι καὶ γενέτῃ
οὔτ' ἐς ἐ|φήβων μέτρον ἀφειγμένον οὔτε τι |λέ|κτρων
πεῖραν δόντα, γάμων τῆς|γλυκερᾶς Παφίης.

Τὸ ὄνομα *Πρατόνικος* εἶναι γνωστὸν καὶ τὸ ἀπαντῶμεν πολὺ συχνὰ εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Μεσσηνίας [1]. *Πρατόνικος Ἀγίππου* ἀναφέρεται καὶ εἰς ψήφισμα τῆς Καρδαμύλης [2], ὁπόθεν προέρχεται πιθανῶς τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο, καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Ἀβίας [3]. Ἀλλὰ μὲ τὸν τύπον *Πρατεόνικος* πρώτην φοράν, ὅσον ἠξεύρω, εὑρίσκεται ἐδῶ καὶ νομίζω ὅτι θὰ ἐπλάσθη καὶ ἐχρησιμοποιήθη ὁ τύπος αὐτὸς ἐδῶ χάριν τοῦ μέτρου. *Ἀγαυρὸς* εἶναι ἄλλος τύπος τοῦ *ἀγαυὸς* μὲ μετριωτέραν κάπως σημασίαν, δηλαδὴ *τρυφερός, ἁβρός, ὑπερήφανος* (Εὐστάθ. p. 919, 28 καὶ Etymologus p. 6, 33). Ἄλλοι ἐτυμολογοῦν τὸ ἐπίθετον ἐκ τοῦ *γαῦρος* μὲ τὸ ἐπιτατικὸν α. Διὰ τὸν τυχὸν μὴ εἰδικὸν ἀναγνώστην σημειώνω ὅτι ἡ πρὸ ψιλοῦ δάσυνσις *δέχ' ἐτῶν* (στ. 2), ὁ τύπος *τύνβος* (στ. 3, 8) καὶ ἡ διὰ τῆς διφθόγγου *ει* γραφὴ τῶν λέξεων *παροδεῖτα* (στ. 3), *τείμησον* (στ. 4), *ἀφειγμένον* (στ. 9), εἶναι γραμματικὰ φαινόμενα συνηθέστατα εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ὑστερωτέρων χρόνων καὶ εἰς τοὺς παπύρους. *Πρόμορος* (στ. 5)=πρόμοιρος [4]. Ἡ χρῆσις τοῦ ἰωνικοῦ τύπου *οὔνομα* ἀντὶ *ὄνομα* (στ. 6) χάριν τοῦ μέτρου εἶναι ἐπίσης συχνή [5]. Εἰς τὸ *ὁμωνυμίη* ἔθεσα τὸ ὑπὸ τοῦ χαράκτου ἀγνοούμενον προσγεγραμμένον ἰῶτα, διότι ἐδῶ μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ δοτικὴ ἁρμόζει περισσότερον ἀπὸ τὴν ὀνομαστικὴν εἰς τὴν σύνταξιν. Τὸ *ἐφήβων μέτρον* (στ. 9) καὶ *ἥβης μέτρον ἄλλου* ἀπαντώμενον [6], εἶναι τὸ πλῆρες μέτρων τῆς νεότητος. Εἰς τὸν αὐτὸν στ. 9 συνεπλήρωσα *λέ|κτρων* (πρβ. *νύμφια λέκτρα*) [7], ὡς παράθεσις δὲ εἰς αὐτὸ πρέπει νὰ ληφθῇ ἡ γενικὴ *γάμων* (στ. 10). Τὸ *πεῖραν διδόναι* σημαίνει *δοκιμάζειν*. Τὸ *γλυκερὸς* εἶναι ποιητικὸς τύπος τοῦ *γλυκύς*. *Παφίη* δὲ τὸ γνωστὸν ἐπίθετον τῆς Ἀφροδίτης ἀπὸ τὴν εἰς Πάφον τῆς Κύπρου λατρείαν τῆς θεᾶς. Ἀνάλογοι ἐκφράσεις ἀπαν-

1) Ἴδε τὸν σχετικὸν πίνακα εἰς IG V 1 καὶ Valmin, ἔ. ἀ. σελ. 3 καὶ 13 στ. 25.
2) IG V, 1 1331, 18. 3) Αὐτόθι 1358.
4) Welcker, Syll. Epigr. n. 78, 3 p. 109 (κατὰ παραπομπὴν τοῦ Λεξ. Passow).
5) Kaibel, E. G. 227, 230, 285 κλπ.
6) Αὐτόθι 193. 7) Αὐτόθι 373.

τοῦν καὶ εἰς ἄλλα ἐπιγράμματα πρβλ. Kaibel E. G. 717 «*ἀπείρατος Κύπριδος ἐναρτῆς*».

Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ ἀναγνώστης παραξενεύεται μὲ τὴν εἰς τὸ ἐπίγραμμα ἐπανάληψιν τῶν ἰδίων πραγμάτων καὶ ἐννοιῶν. Ἀλλ' ὅταν ἀναγνώσῃ προσεκτικὰ αὐτό, βλέπει ὅτι τοῦτο κυρίως δὲν εἶναι ἕν, ἀλλὰ τρία ἐπιγράμματα. Τὸ πρῶτον ἀπαρτίζουν οἱ δύο πρῶτοι στίχοι, ποὺ εἶναι καὶ οἱ δύο δακτυλικοὶ ἑξάμετροι, πρᾶγμα ὄχι ἀσύνηθες, [1] τὸ δεύτερον ἀπαρτίζουν οἱ στίχοι 3—6 καὶ τὸ τρίτον οἱ στίχοι 7—10. Ἡ εἰς τὸν αὐτὸν λίθον καὶ διὰ τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἀναγραφὴ δύο καὶ περισσοτέρων ἐπιγραμμάτων εἶναι βέβαια ἀσυνήθης. Δι' αὐτὸ δὲ καὶ ἐπλάνησεν ἐνίοτε ἐκδότας, ὅπως τὸν μακαρίτην Ἀνδρέαν Σκιᾶν, ὁ ὁποῖος τὸ ὑπ' αὐτοῦ εὑρεθὲν καὶ ἐκδοθὲν ἐκ Γυθείου ἐπίγραμμα τοῦ Ἀττάλου ἐξέλαβεν ὡς τρία χωριστὰ καὶ εἰς τρεῖς ὁμωνύμους νεκροὺς ἀναφερόμενα ἐπιγράμματα (Ἀρχ. Ἐφ. 1892 σελ. 198), ἐνῷ πράγματι πρόκειται περὶ τετραπλοῦ ἐπιγράμματος ἀναφερομένου εἰς ἕν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον (IG. V, 1, 1186). Δὲν εἶναι ὅμως καὶ σπανιωτάτη ἡ ἐμφάνισις τοιούτων διπλῶν καὶ τριπλῶν ἐπιγραμμάτων. Δὲν λαμβάνω ὑπ' ὄψιν τὰ παραδείγματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, ὅπου συχνὰ παρατίθενται διπλᾶ καὶ τριπλᾶ εἰς τὸ αὐτὸ πρόσωπον ἐπιγράμματα διὰ τοῦ «ἄλλο». Ἀναφέρω μόνον τὰ ἐπὶ λίθων καὶ παραπέμπω εἰς τὸν Kaibel E. G. ἀρ. 35, 88, 104, 204, 208, 875a καὶ εἰς τὸν Geffcken, Griech. Epigramme (Heidelberg 1916) ἀρ. 126, 137, 141, 143, 168, 190, 363. Δὲν ἠξεύρω ἂν ἐξετάσθη ἀπὸ κανένα ὁ λόγος τῆς τοιαύτης εἰς τὸν αὐτὸν λίθον ἀναγραφῆς πολλαπλοῦ ἐπιγράμματος. Θὰ ἐνόμιζε κανεὶς ὅτι οἱ δεχόμενοι τὴν παραγγελίαν ἐπιγραμματοποιοὶ ἐποίουν περισσότερα τοῦ ἑνὸς διὰ νὰ ἐκλέξῃ τὸ προτιμητέον ὁ παραγγέλλων, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐν ἀμηχανίᾳ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ ἴσως εὑρισκόμενος διέτασσε τὴν χάραξιν ὅλων. Πιθανὸν ὅμως ἐπίσης εἶναι ὅτι ἀπετέλει ἐξαιρετικὴν ἐκδήλωσιν στοργῆς καὶ τιμῆς εἰς τὸν νεκρὸν ἀπὸ τοὺς δικούς του ἡ ἐπὶ τοῦ τάφου χάραξις περισσοτέρων τοῦ ἑνὸς ἐπιγραμμάτων.

Ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἐπιγράμματος εἰς τὴν ἁπλουστέραν νεοελληνικὴν ἔχει ὡς ἑξῆς περίπου:

Α. Ἐδῶ κεῖται ὁ εὐγενικὸς καὶ λαμπρὸς Πρατεόνικος, δεκαοχτὼ ἐτῶν, ποὺ ἔδωσε μεγάλη λύπη στὸν πατέρα του.

Β. Τὸν τάφο, διαβάτη, τώρα μάθε καὶ τίμησέ με μὲ τὸ δάκρυ σου. Γιατὶ χαίρεται μὲ τὰ διάκρινα κάθε ἀγονοπεθαμένος. Πατρίδα μου εἶναι ἡ Καρδαμύλη, ἡ Λαμὼ μ' ἐγέννησε. Πρατεόνικος εἶναι τὸ ὄνομά μου ποὺ τὸ ἔχω ἴδιο μὲ τὸν πατέρα μου.

Γ. Τὸ καλὸ καὶ νέο παλληκάρι, τὸν Πρατεόνικο, τὸν κατέχει ὁ τάφος

1) Παρβ. τὸ ὡραῖον ἐκ Σουνίου ἐπίγραμμα παρὰ Kaibel E. G. ἀρ. 7, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ 12, 19, 26, 45, 65, κλ. 656, 658, 705 κ. λ. ὅπου ἔχομεν μόνον ἑξάμετρους.

γιὰ λύπη τῆς πατρίδας καὶ τοῦ γονιοῦ, πρὶν ἀκόμα φτάσῃ στὰ χρόνια τῆς νιότης καὶ πρὶν νὰ δοκιμάσῃ τὸ νυφικὸ κρεββάτι τῆς γλυκειᾶς Ἀφροδίτης.

Β'.

Τὸ κομμάτι τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ἀκολουθεῖ ἐδῶ εὑρέθη εἰς τὸν Κάμπον τοῦ τέως δήμου Ἀβίας ἀπὸ τὸν ὑποδηματοποιὸν Παναγιώτην Μούντανον εἰς βάθος 1 μέτρου τοῦ κήπου τον εὑρισκομένου πλησίον τοῦ ἐρημοκλησίου τοῦ Ἁγιάννη καὶ τῶν περιβολίων Καββούρη, εἰς τὸ μέρος περίπου ὅπου εὑρίσκεται καὶ ὁ θολωτὸς τάφος τοῦ Κάμπου. Ὁ λίθος εἶναι ἐρυθρωπὸς [1] καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ σωζομένου τεμαχίου εἶναι εἰς ὕψος 0,256, εἰς πλάτος 0,19 καὶ εἰς πάχος 0,065. Τὰ γράμματα, ὕψους 0,009, εἶναι σύμμετρα καὶ μὲ ἐπιμέλειαν χαραγμένα, σύμφωνα δὲ πρὸς τὸ σχῆμα αὐτῶν, πάντων πλὴν τοῦ ἐν στ. 2 ω κανονικὰ σχηματισμένων, ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν 2ον π. Χ. αἰῶνα.

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀπετελεῖτο, ὡς δεικνύουν τὰ σωζόμενα λείψανα, ἀπὸ δύο μέρη. Τὸ πρῶτον ἦτο ψήφισμα τιμητικὸν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῆς πόλεως τῶν Γερηνίων, ἀφοῦ εὑρέθη εἰς τὸν τόπον ὅπου ἔκειτο ἡ ἀρχαία αὐτὴ πόλις, ὑπὲρ εὐεργετήσαντος αὐτὴν συμπολίτου, καὶ τὸ δεύτερον ἦτο ἔμμετρον ἐπίγραμμα πρὸς τιμὴν τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα προσώπου, ἢ ἴσως ἄλλου σχετιζομένου μὲ τὸν διὰ τοῦ ψηφίσματος τιμώμενον. Παραδείγματα τοιούτων διμερῶν ἐπιγραφῶν, καθ' ἃς προηγεῖται τιμητικὸν ψήφισμα καὶ ἀκολουθεῖ ἔμμετρον ἐπίσης τιμητικὸν ἐπίγραμμα, ἔχομεν τὴν ἐν Λήλῳ εὑρεθεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ Doublet ἐν BCH XVI (1892) σ. 150 κ. ἑ. δημοσιευθεῖσαν τιμητικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀράτου, τὴν περίφημον ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸν ἀδριάντα τοῦ ἀποθήσαντος καὶ νικήσαντος τοὺς κατὰ τῶν Ἀθηνῶν ἐπιδραμόντας Γότθους τὸ 268 μ. Χ. Ἀθηναίου ἱστορικοῦ Δεξίππου (IG III 1, 716, Kaibel ἐ. ἀ. 878) καὶ ἄλλας (Kaibel 844, 851, 860, 867, 868, 874, 877). Μεταξὺ τοῦ πεζοῦ καὶ τοῦ ἐμμέτρου κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς μεσολαβεῖ κενὸς χῶρος (0,03), τὸ δὲ πρὸς τὰ ἀριστερὰ τοῦ ἐμμέτρου ἐπιγράμματος σχηματιζόμενον κενὸν ἔχει ὕψος 0,116 καὶ πλάτος 0,06. Τὰ γράμματα τοῦ ἐμμέτρου ἐπιγράμματος εἶναι χαραγμένα εἰς μικρότερον κάπως μέγεθος ἀπὸ τὰ γράμματα τοῦ πεζοῦ ψηφίσματος, ἐνῷ εἰς τὴν ἐπικειμένην ἀλίδα **χαῖρ[ε** τὰ γράμματα εἶναι μεγαλύτερα καὶ ἀπὸ τοῦ πεζοῦ ἀκόμη κειμένου τὰ

1) Εἰς τὸ αὐτὸ μέρος καὶ ἀπὸ τὸν αὐτὸν εὑρέτην εὑρέθη καὶ ἄλλο θραῦσμα καλὰ καὶ κομψὰ ἐξεργασμένης στήλης ἀπὸ ἐρυθρωπὸν ἐπίσης λίθον (ὕψ. 0,33, πλ. 0,29 καὶ πάχ. 0,04) καταληγούσης εἰς ἀέτωμα ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχει χαραχθῇ στέφανος μὲ ταινίας. Εἶναι περίεργον ὅτι αἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς ὀλίγας ἐπιγραφὰς τῆς ἀρχαίας Γερηνίας (τοῦ σημερινοῦ Κάμπου) εἶναι ἀπὸ λίθον ἐρυθρωπὸν «rosso antico» ὀνομαζόμενον (Kolbe IG V, 1, 1335), ἐνῷ, καθὼς ἐπληροφορήθην, οὐδὲν ἴχνος λατομείου ἢ στρώματος ἀπὸ τοιοῦτον λίθον ἐμφανίζεται σήμερον εἰς τὴν περιφέρειαν αὐτήν.

γράμματα. Ἀπὸ τὴν στήλην λείπει ὁλόκληρον τὸ ἄνω μέρος, τὸ περιλαμβάνον τὴν ἀρχὴν τοῦ ψηφίσματος· ἐπίσης δὲ καὶ τὸ κάτω ποὺ θὰ περιεῖχε τὸ τέλος τοῦ ἡμιέτρου ἐπιγράμματος. Τὸ δὲ σωζόμενον κομμάτι αὐτῆς ἔχει ἀποκοπῆ κατὰ μῆκος εἰς τὸ μέσον, ὥστε καὶ ἀπὸ τοὺς στίχους τοῦ κειμένου, καὶ τοῦ πεζοῦ καὶ τοῦ ἡμιέτρου, νὰ σώζεται μόνον τὸ πρὸς ἀριστερὰ ἥμισυ περίπου. Τοῦτο ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΑΙΝΥΝΙΕΙΟΝΕΙΑΠ
ΔΟΥΝΑΙΔΕΑΥΤΟΙΚΑΙ
ΣΙΑΣΚΑΙΤΑΛ . . ΕΙΝΑΙΦΙΛΑ
ΛΟΙΠΟΙΣΕΥΕΡΓΕΤΑΙΣΥΠΑΡΧΕ
ΕΝΣΥΝΑΡΧΙΑΙΣΟΙΔΕΕΦΟΡΟΙΣ
ΑΝΑΓΡΑΨΑΝΤΩΤΟΥΤΟΝΕΙΣΤΑΛ
ΕΙΣΤΟΙΕΡΟΝΤΟΥΜΑΧΑΟΝΟ
ΤΟΠΟΝΟΠΩΣΕΙΦΑΝΕΡΟΝ
ΛΙΤΑΣΤΟΥΣΕΠΙΘΥΜΗΣ
ΓΕΙΚΑΙΤΙΜΑΙΤΑΙΣΚΑΤ

ΧΑΙΡ

ΟΥΧΙΜΟΝΑΝΟΔΥΣ
ΕΞΟΛΙΓΑΣΦΥΕΙΝ
ΚΑΙΓΑΡΝΕΣΤΟΡΕΗ
ΗΝΔΡΩΣΕΝΠΡΟΤΕ
ΤΟΝΔΟΞΑΙΘΑΛΛΟΝ
ΟΝΓΕΝΕΤΑΣΑΕΞ
ΟΥΔΗΜΑΣΟΔΕΠΕΤ
ΥΕΙΧΡΥΣΕΩ
Ν

Μεταγράφω τὸ κείμενον μὲ ἀπόπειραν κάποιας συμπληρώσεως τοῦ πεζοῦ ψηφίσματος, πλὴν τοῦ στ. 1, ὁ ὁποῖος εἶναι δυσανάγνωστος λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ λίθου εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο καὶ δυσκολοσυμπλήρωτος.

δοῦναι δὲ αὐτῷ καὶ [τὴν προεδρίαν εἰς τὰς θυ-
σίας καὶ τὰ [λα] εἶναι φιλά[νθρωπα ὅσα καὶ τοῖς
λοιποῖς εὐεργέταις ὑπάρχε[ι ἀποδεδειγμένα
ἐν συναρχίαις. Οἱ δὲ ἔφοροι οἱ[περὶ (δεῖνα)
ἀναγράψαντω τοῦτο⟨ν⟩ εἰς (σ)τάλ[αν καὶ ἀναθέντω
εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Μαχάονο[ς εἰς ἐπιφανέστατον
τόπον ὅπως εἰ φανερὸν [ὅτι ἡ πόλις ἡμῶν τοὺς πο-
λίτας τοὺς ἐπιθυμήσ[ουτας εὐεργετεῖν εὐλο-
γεῖ καὶ τιμᾷ ταῖς κατ' [ἀξίαν τιμαῖς.

χαῖρ[ε

οὐχὶ μόναν ὁ δυσ[—⏑⏑—⏑⏑—⏑⏑—⏓
ἐξ ὀλίγας φύειν[—⏑⏑—⏑⏑⏓
καὶ γὰρ Νεστορέη[⏑⏑—⏑⏑—⏑⏑—⏓
ἤνδρωσ' ἐν προτέ[ροις—⏑⏑—⏑⏑⏓
τὸν δόξᾳ θάλλο[ντα ⏑—⏑⏑—⏑⏑—⏓
ὃν γενέτας λεγ[——⏑⏑—⏑⏑⏓
οὐδ' ἡμᾶς ὅδε πέτ[ρος ⏑—⏑⏑—⏑⏑—⏓
.νει χρυσεω[

Ἡ συμπλήρωσις ἔγινε σύμφωνα μὲ ἄλλα παρόμοια ψηφίσματα [1] καὶ μὲ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι τὰ γράμματα ἑκάστου στίχου τῆς στήλης θὰ ἦσαν 36—37. Εἰς τὸν στ. 4 ἀντὶ τοῦ *ἀποδεδειγμένα* δύναται νὰ εἶναι καὶ *νενομισμένα, τεθεσπισμένα*, ἤ τι παρόμοιον. Εἰς τὸν στ. 5 τὸ τελευταῖον γράμμα φαίνεται ἀπὸ τὸ σωζόμενον ἴχνος νὰ ἦτο Ο καὶ δι' αὐτὸ ἡ συμπλήρωσις *οἱ περὶ* (δεῖνα κατὰ αἰτιατικὴν) ἢ *οἱ ἐπὶ* (δεῖνα κατὰ γενικὴν) δύναται νὰ θεωρηθῇ ἀσφαλής. Εἰς τὸν στ. 6 νομίζω ὅτι κατὰ λάθος τοῦ χαράκτου ἐτέθη τὸ Ν εἰς τὸ *τοῦτο* (τὸ ψήφισμα), ἐκτὸς ἂν εἰς τὸ *τοῦτον* ἐννοεῖται τὸ ἀρσενικὸν *νόμον*. Διὰ τὴν ἁπλογραφίαν παρελείφθη τὸ Σ τοῦ *στάλαν· ἀναθέντω* ἢ *στασάντω* πρέπει νὰ συμπληρωθῇ εἰς τὸ τέλος σύμφωνα μὲ τὸν παλαιοδωρικὸν τύπον τοῦ προηγουμένου *ἀναγραφάντω* ποὺ ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλας συγχρόνους Λακωνικὰς ἐπιγραφάς [2]. Τὸ εἰς στ. 7 *ἱερὸν τοῦ Μαχάονος* ἀναφέρει ὁ *Παυσανίας* εἰς τὰ *Λακωνικὰ* (3, 26, 7): «*ἐνταῦθα ἐν τῇ Γερηνίᾳ Μαχάονος τοῦ Ἀσκληπιοῦ μνῆμα καὶ ἱερόν ἐστιν ἅγιον*», καὶ ὁ *Στράβων* (8, 4, 4). Ὅτι δὲ εἰς τὸ ἱερὸν τοῦτο τοῦ Μαχάονος ἐστήνοντο συνήθως ἐν Γερηνίᾳ τὰ τιμητικὰ ψηφίσματα μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ ἄλλας ἐπιγραφάς [3].

Χαῖρε συνεπλήρωσα εἰς στ. 11 σύμφωνα καὶ πρὸς ἄλλα ἐπιγράμματα, ὅπου ἐμφανίζεται ὁ χαιρετισμὸς αὐτὸς ὡς ἐπικεφαλὶς τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τιμωμένου, ἄλλοτε προτασσόμενον, καὶ ἄλλοτε ἐπιτασσόμενον, ὅπως ἴσως θὰ συνέβαινε καὶ ἐδῶ [4]. Τὸ ὁμηρικὸν ἐπίθετον *Νεστορέη* (στ. 14) ἀσφαλῶς ἔχει σχέσιν ἐδῶ μὲ τὴν Γερηνίαν, ὅπου κατὰ τὴν μυθολογίαν κατέφυγεν, ἐσώθη καὶ ἀνετράφη ὁ Νέστωρ, μόνος ἐκ τῶν δώδεκα υἱῶν τοῦ Νηλέως, ὅταν ὁ Ἡρακλῆς ἐκυρίευσε τὴν Πύλον. Ἐδῶ εἰς τὴν Γερηνίαν ὁ Νέστωρ ἠσκήθη εἰς τὴν ὁπλομαχίαν καὶ τὴν ἱππευτικήν, ὅπου καὶ διεκρίθη,

1) IG V, 1 935, 961, 962, 1110—12, 1114, 1144—46, 1227, 1312, 1331, 1336, 1429.

2) Αὐτόθι 932, 935, 961, 964, 965 κλπ.

3) Αὐτόθι 1336.

4) Kaibel, ἔ. ἀ. 205, 230, 252. Geffcken, ἔ. ἀ. 220, 224.

ἀποκαλούμενος συχνὰ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου καὶ *Γερήνιος ἱππότα Νέστωρ* [1]. Ἡ συμπλήρωσις *προτ]ρομος* (στ. 15) ἔγινε σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίγραμμα 1913 τῆς συλλογῆς Kaibel. Τὸ τελευταῖον σωζόμενον γράμμα τοῦ στ. 17 φαίνεται νὰ εἶναι Γ. Τὸ τελευταῖον σωζόμενον γράμμα τοῦ στ. 19 εἰς τὴν λέξιν *χρυσεω* δύναται νὰ εἶναι καὶ Ο. Εἰς τὸν τελευταῖον στίχον διακρίνονται ἀμυδρὰ ἴχνη μεμονωμένων γραμμάτων Ν καὶ Ο ἢ Ω. Φαίνεται δὲ ὅτι τὸ ἐπίγραμμα θὰ περιεῖχε δύο ἀκόμη ἢ καὶ περισσοτέρους στίχους.

Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ

1) Τὴν σχέσιν τοῦ Νέστορος πρὸς τὴν Γερηνίαν καὶ τὸν Μαχάονα καὶ τὰ χωρία τῆς μυθολογικῆς καὶ γραμματειακῆς παραδόσεως, ὅπου ἀναφέρεται αὐτή, εὑρίσκεις εἰς τὸ ἄρθρον Nestor τῆς R. E. τοῦ Pauly-Wissowa-Kroll.

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΣΤΕΝΙΜΑΧΟΥ (1848 -1869)

Τελευταῖα ἔπεσε στὰ χέρια μου ὁ κώδικας τῶν Σχολείων Στενημάχου τῆς 'Αν. Ρωμυλίας [1], πατρίδας τοῦ Χρήστου Τσούντα. Ὁ κώδικας αὐτὸς ἔχει τὸν τίτλο: *Βιβλίον περιέχον διάφορα ἀντίγραφα καὶ ἀφιερώματα τῇ Ἑλληνικῇ Σχολῇ Στενιμάχου. Τῇ 1η Ἰανουαρίου 1849. Ἐν Στενιμάχῳ.* Σφραγίς. *Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ Στενιμάχου*[2]. Ὁ κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ 41 ἀριθμημένα φύλλα. Εἶναι σταχωμένος κ' ἔχει διαστάσεις 36×22. Περιέχει 65 ἔγγραφα, ποὺ ἀναφέρονται στὰ σχολικὰ πράγματα τοῦ Στενιμάχου ἀπὸ τὸ 1848—1869. Ὅπως εἶναι πανόδετος, πάνω στὸ πανὶ ἔχει γιὰ στόλισμα ἕνα χάρτινο κύκλο στὴ μέση σὲ σχῆμα ρολογιοῦ καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς δυὸ χαρτένια ψαλλιδισμένα γαρύφαλλα. Πάνω στὸν κύκλο τοῦτον εἶναι γραμμένη ἡ φράση μὲ μελάνι: *Ἀγαθῇ τύχῃ τῇ νεολαίᾳ Στενιμάχου*. Τὸ πρῶτο τον φύλλο ἔχει καλλιγραφημένα τὸν τίτλο τοῦ χειρογράφου μὲ τὴ σφραγίδα, ὅπως ἀνάφερα παραπάνω. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τῆς δημογεροντίας καὶ τῶν ἐφόρων, ποὺ ἐφόρευαν στὴ Σχολὴ τῆς κωμοπόλεως Στενιμάχου κι' ἀγωνιζότανε γιὰ τὴ συντήρησή της.

Τοῦ Ἐπιτυμβίου τοῦ Χρήστου Τσούντα βρῆκα πὼς τίποτα καλύτερο ἄλλο δὲ θὰ τοῦ πήγαινε γιὰ συνεργασία μου ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κώδικα αὐτοῦ τοῦ Στενιμάχου, τῆς πατρίδας τοῦ ἀξέχαστου ἐπιστήμονα, ποὺ τόσο τὴν ἐτίμησε, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ γιατὶ βλέπει κανεὶς μέσα στοὺς ἐφόρους καὶ προκρίτους καὶ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ θειοῦ του, ποὺ ὑπογράφεται *Ἀπόστολος Γ. Τσούντας* ἢ *Τζούντα*, ποὺ κι' αὐτὸς ἀγωνίστηκε νὰ ζήσει αὐτὴ ἡ Σχολή, ὅπου

---

1) Τὸν κώδικα αὐτὸν μοῦ παρέδωκε ὁ Στενιμαχίτης γέροντας παπὰ κ. Β. Παπαδόπουλος, δικηγόρος τῆς «ἐπιτροπῆς ἐκκαθαρίσεως τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτικῶν περιουσιῶν» στὴ Βουλγαρία. Τῆς Ἑλλ. Σχολῆς Στενιμάχου ὑπῆρχε καὶ ἕτερος κώδικας, ποὺ περιελάβαινε εἰσαγωγὴ γενικὰ γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Στενιμάχου καὶ μερικὲς σκέψεις τοῦ Βλάσιου Γ. Σκορδέλη, Στενιμαχίτη, ποὺ ἔφερε καὶ δεύτερο τότε ὄνομα: *Ἀριστείδης* καὶ εἶταν βοηθὸς τοῦ διευθυντῆ Κ. Σαϊτίδη καὶ μετὰ τὶς πανεπιστημιακές του σπουδὲς στὴ φιλοσοφικὴ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν διευθυντὴς τῆς Σχολῆς ἕως τὸ 1863. (Δέ., Τρ. Εὐαγγελίδου. ἔκτ. Παράρτ. Θρακικῶν 1931, σ. 155. Βλ. Γ. Σκορδέλη). Ὁ κώδικας αὐτός, ποὺ σὰν πέθανε ὁ Γ. Μουσαῖος, πρώην καθηγητής, ἔπεσε στὰ χέρια τοῦ μακαρίτη Ἀθ. Λεμονίδη, φαρμακοποιοῦ, ὅπως καὶ ὁ παρών, ὡς φαίνεται, χάθηκε· ἀλλὰ ἡ εἰσαγωγή του γιὰ τὰ σχολειὰ Στενιμάχου ἕως τὸ 1851 δημοσιεύτηκε στὰ Θρακικὰ (Τόμ. Ι, σελ. 350--362, ἔτ. 1929) οἱ δὲ σκέψεις στὸν ἀκόλουθο τόμο (ΙΙ σ. 95 κέ). Τὸν κώδικα ἀνέγνωσε ὁ Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδης μετὰ τὸ 1924. (Δὲς σημ. 1 σ. 43, Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδου, ὁ Στενίμαχος).

2) Περὶ Στενιμάχου βλ. ὁ *Στενίμαχος* Μυρτ. Ἀποστολίδου ἔκδ. Πυρσοῦ. ἔ. 1929.

φοίτησε κι' ὁ ἴδιος ὁ Χρ. Τσούντας, κ' ἔμαθε τὰ πρῶτα του γράμματα μὲ τὸ ἀλληλοδιδακτικὸ σύστημα, ὅπως κι' ὅλοι οἱ συμπατριῶτες του στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Στενιμάχου.

Τὸ περιεχόμενο τοῦ κώδικα εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρο. Περιέχει δηλ. 66 ἔγγραφα ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων. Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ὅλα περιστρέφονται στὸ πρόβλημα τῆς ζωῆς τῆς Ἑλλ. Σχολῆς Στενιμάχου. Ὁ κώδικας ἀρχίζει μὲ μιὰ εἰσαγωγὴ τοῦ πρώτου δασκάλου τῆς Σχολῆς Κ. Σαϊτίδη γιὰ τὴ σημασία τῆς καταγραφῆς τῶν γεγονότων, γιὰ νὰ μὴ παραδίνωνται στὴ λήθη, *τὴν μητέρα τῶν κακῶν*, ὅπως λέγει. Προτάσσεται δὲ ὁ στίχος :

Τροχὸς ἅρματος γὰρ οἷα
βίοτος τρέχει κυλισθείς,
ἀλίγῃ δὲ κεισόμεθα
κόνις ὀστέων λυθέντων.

Καὶ καταλήγει ὀνομάζοντας τὸ βιβλίο ὁ γράφας : *Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Σχολείου Στενιμάχου.*

Τὰ ἔγγραφα ὅλα θὰ δημοσιευτοῦν ὑπομνηματιζόμενα ἀπὸ τὸν κ. Μ. Ἀποστολίδη, τὸ ἀφοῦ Θρᾴκα ἱστορικό, πιθανῶς στὸν Η' τόμο τοῦ *Ἀρχείου Θρᾴκης*. Ἐδῶ θὰ παρατεθῇ μιὰ περίληψη τοῦ περιεχομένου τῶν 66 ἀντιγράφων ἐγγράφων τῆς Ἐφορείας τῶν Σχολείων [1] ποὺ τόσες παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν τότε παιδεία τῆς κωμοπόλεως αὐτῆς.

Ἀρ. 1.—Ὁ λόγος ποὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ καταγράφωνται τὰ ἔγγραφα μιᾶς Σχολῆς. Ποιοί πρέπει νὰ εἶναι οἱ ἔφοροι, οἱ δασκάλοι, οἱ γονεῖς γιὰ τὴν πρόοδο τῶν σχολείων.

Ἀρ. 2.—Ἐπιστολὴ τῶν ἐφόρων τῆς Σχολῆς πρὸς τὸν Ἀπόστολο Δ. Μεζεβίρη στὸ Κισνόβιο, ποὺ τὸν παρακαλοῦν νὰ βοηθήσει οἰκονομικῶς τὴ Σχολή, γιατὶ κινδυνεύει νὰ διαλυθεῖ [2].

Ἀρ. 3.—Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κομιζόπουλο Ἀντώνιο στὴ Μόσχα ποὺ τοῦ ζητοῦν βοήθεια γιὰ τὴ συντήρηση τῆς Σχολῆς Στενιμάχου [3].

---

1) Τὰ πρωτότυπα ἀντέγραψαν ἄλλα ὁ πρῶτος διευθυντὴς τῆς Σχολῆς Κ. Σαϊτίδης ἀπὸ τὴν Περιστερὰ τῆς Ροδόπης (ποὺ εἶταν ἀποικία Μοσχοπολιτῶν), ἀπόφοιτος τῆς Ἑλλην. κεντρικῆς Σχολῆς Φιλιππουπόλεως. (Δές, ὁ Στενίμαχος, ἔνθ. ἀνωτ. 43 κέ.), ἄλλα ὁ Βλ. Σκορδέλης, φιλόλογος καὶ διευθυντὴς τῆς Σχολῆς ἀπὸ τὸ Στενίμαχο καὶ ἄλλα ἄλλοι.

2) Ὁ Ἀπ. Δ. Μεζεβίρης, εἶταν ἀπὸ τὴ μεγάλη προυχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Μεζεβιρέων καὶ ἐμπορευόταν στὸ Κισνόβιο τῆς Ρωσίας. Αὐτὸς ἵδρυσε τὸ πρῶτο ἀλληλοδιδακτικὸ δημόσιο σχολεῖο στὰ 1848 κοντὰ στὴν ἐκκλησία τῆς ἁγ. Μαρίνης στὸ Στενίμαχο (ἔνθα ἀνωτέρω).

3) Γιὰ τὸν Φιλιππουπολίτη Ἀντώνιο Παναγ. Κομιζόπουλο, φιλικὸ στὴ Μόσχα, δὲς στὸ Παράρτ. Θρακικῶν τόμ. ΙΙΙ ἔτ. 1931 σελ. 128—139 *Κ. Μυρτ.* Ἀποστολίδου καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Ἐπιθεώρηση Ἀθηνῶν ἀρ. 261, Ἰουλ. 15 ἔτ. 1886. *Γεωργ. Μουζεβίρη*, Ἀρετὴ παραδειγματική.

Αρ. 4.—Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀπόστολο Λ. Μεζεβίρη, ποὺ τοῦ ἐσωκλείουν καὶ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Κομιζόπουλου γιὰ νὰ τοῦ τὴν ἐπιδώσει.

Αρ. 5.—Ἀπάντηση Ἀπ. Θ. Μεζεβίρη στὴν ἐπιστολὴ τῆς Κοινότητος ποὺ ὑπόσχεται νὰ ἐμβάσει δέκα χιλ. γρόσια γιὰ τὴ Σχολὴ Στενημάχου.

Αρ. 6.—Ἐπιστολὴ Ἀποστόλου Μεζεβίρη ἀπὸ τὸ Κισνόβιο ποὺ ὑπόσχεται νὰ συντρέξει τὴ Σχολή.

Αρ. 7.—Ἐπιστολὴ Κ. Σαϊτίδη πρώτου δασκάλου τῆς Σχολῆς στὸν φίλο του Ἀθαν. Φιλιππίδη (ἀπὸ 12 Νοεμβρίου 1848), ποὺ τοῦ ἀγγέλλει πὼς καταστάθηκε ὁ πρῶτος δάσκαλος καὶ τὸν παρακαλεῖ νὰ φροντίσει γιὰ βιβλία, ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἡ Σχολή [1].

Αρ. 8.—Ἀπάντηση τοῦ Ἀπ. Φιλιππίδη ἀπὸ τὴ Βιέννη (23 Φεβρ. 1849) ποὺ τὸν συγχαίρει γιὰ τὴν ἀνάληψη τοῦ ἔργου τοῦ δασκάλου τῆς Σχολῆς καὶ ὑπόσχεται γιὰ βιβλία.

Αρ. 9.—Ἐπιστολὴ τοῦ ἰδίου, ποὺ τοῦ δηλώνει ὅτι προσφέρει βιβλία καὶ ποὺ πρέπει νὰ τὰ *παραλάβει* ἀπὸ τὸν ἀδελφό του στὸ Στενήμαχο.

Αρ. 10.—Ἐπιστολὴ Φιλιππίδη Ἀπ. πρὸς τοὺς ἐφόρους τῆς Σχολῆς ποὺ τοὺς δίνει συμβουλὲς γιὰ τὴν ἐπαγγελματική τους πρόοδο καὶ εὐημερία.

Αρ. 11.—Ἐπιστολὴ τοῦ Ἱππάτη Ἀντώνη Κομιζόπουλου ἀπὸ τὴ Μόσχβα (1850) «*πρὸς τὸ Σεβαστὸν Κοινὸν τῆς Κοινοπόλεως Στενημάχου καὶ προεστοὺς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς*», ποὺ ἀγγέλλει τὴν λήψη τῆς ἐπιστολῆς ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Μεζεβίρη καὶ δηλώνει ὅτι προσφέρει 5 χιλ. γρόσια, ποὺ μὲ τοὺς τόκους των νὰ συντηροῦνται τὰ σχολειά.

Αρ. 12.—Ἐπιστολὴ Ἐφορείας τοῦ Σχολείου πρὸς τὸν Ἀντώνιο Κομιζόπουλο (ἐν Μόσχᾳ). Εὐχαριστοῦν οἱ ἔφοροι γιὰ τὴ δωρεά.

Αρ. 13.—Ἐπιστολὴ εὐχαριστίας Ἀντ. Κομιζόπουλου γιὰ τὴν κατάθεση τῶν 5 χιλ. γρ. στὴ Μονὴ Μπατσκόβου μὲ τόκο 8 %, καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς χρεωστικῆς ὁμολογίας.

Αρ. 14.—Ἐπιστολὴ τῶν Πασχάλη καὶ Κωνστ. Παπαδάτη ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη (17 Αὐγ. 1850), ποὺ παρακαλοῦν νὰ παραλάβει ἡ ἐφορεία τῆς Σχολῆς μιὰ εἰκόνα τῆς Ἁγίας Ἀναστάσεως γιὰ τὴν Ἑλλ. Σχολή [2].

Αρ. 15.—Ἐπιστολὴ ἐφόρων τῆς Σχολῆς στοὺς ἀδελφοὺς Παπαδάτη ποὺ εὐχαριστοῦν γιὰ τὴν εἰκόνα τῆς Ἀναστάσεως καὶ δηλώνουν ὅτι ὠνόμασαν τὴ Σχολὴ «*Ἑλληνικὴ Σχολὴ Ἀναστάσεως*».

Αρ. 16.—Ἐπιστολὴ τῶν ἐφόρων τῆς Σχολῆς (22 Αὐγ. 1850) πρὸς Ἀντ. Κομιζόπουλο, ποὺ δηλώνουν πὼς ἐγκαθίδρυσαν τὴν εἰκόνα στὴ Σχολὴ μὲ θρησκευτικὴ καὶ σχολικὴ τελετή.

---

1) Ὁ Ἀθαν. Φιλιππίδης, Στενιμαχίτης καὶ φιλόμουσος, ἐμπορευόταν στὴ Βιέννη.

2) Οἱ ἀδελφοὶ Παπαδάτες, ἀπὸ τὴν Ἤπειρο, ἔμποροι στὴ Φιλιππούπολη, εἶταν ἀντιπρόσωποι τοῦ Ἀντ. Π. Κομιζόπουλου μεγαλέμπορα στὴ Μόσχα.

Ἀρ. 17.—Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀντ. Κομιζόπουλο. Ὁμιλοῦν οἱ ἔφοροι γιὰ τὸ ἔργο τῆς Σχολῆς, τῶν μαθητῶν καὶ τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ στέλνουν δῶρο 10 νεβρόψαρα [1] χοίρινα «προϊὸν τῆς φιλτάτης πατρίδος».

Ἀρ. 18.—Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἀδ. Παπαδάτες στὴ Φιλιππούπολη καὶ δυὸ δέματα γιὰ νὰ σταλεῖ τὸ ἕνα στὸν Ἀντ. Κομιζόπουλο στὴ Μόσχα.

Ἀρ. 19.—Ἔγγραφο ἐφόρων πρὸς τοὺς ἀδ. Παπαδάτες στὴ Φιλιππούπολη, ὅπου ἀναλύεται τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόγραμμα τῆς Σχολῆς στὰ διάφορα τμήματά της καὶ δίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν, γιὰ νὰ λάβει γνώση ὡς προστάτης τῆς Σχολῆς. Τὸ πρόγραμμα εἶναι μεγαλοπρεπέστατο γιὰ τὸ ὑλικὸ ποὺ διδάσκεται κ' ἐκθαμβωτικό.

Ἀρ. 20.—Ἐπιστολὴ τῶν ἀδελφῶν Παπαδάτη, ποὺ πληροφοροῦν τοὺς ἐφόρους ὅτι ὁ Ἀντ. Κομιζόπουλος ἀπὸ τὴ Μόσχα ἔστειλε ἱερατικὰ ἄμφια καὶ χρήματα καὶ τὴ νέα προσφορά του ἀπὸ ἄλλες 5 χιλ. γρόσια.

Ἀρ. 21.—Ἐπιστολὴ μὲ εὐχαριστίες γιὰ τὰ δῶρα πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Παπαδάτες ἐκ μέρους τῆς Ἐφορείας.

Ἀρ. 22.—Ἐπιστολὴ ἀδελφῶν Παπαδάτη πρὸς τοὺς ἐφόρους νὰ παραλάβουν ἄμφια γιὰ τρεῖς ἐκκλησίες.

Ἀρ. 23.—Ἐπιστολὴ Ἀντ. Κομιζόπουλου ἀπὸ τὴ Μόσχα πρὸς τοὺς ἐφόρους τῆς Σχολῆς, ποὺ ἐξαίρεται ἡ ἐντύπωσή του ἀπὸ τὶς καλὲς εἰδήσεις γιὰ τὴ Σχολή. Ὑπόσχεται νὰ ἐξεύρει βιβλία καὶ ζητᾶ κατάλογο ποιῶν βιβλίων ἔχει ἡ Σχολὴ ἀνάγκη. Πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ ἀμφίων καὶ ὅτι ἔφθασαν τὰ χοιρινὰ νεβρόψαρα στὴν Ὀδησσό.

Ἀρ. 24.—Τοῦ ἰδίου ἐπιστολὴ ποὺ μιλεῖ γιὰ τὰ ἄμφια καὶ τὶς 5 χιλ. γρόσια ποὺ ἔστειλε, ὅπως καὶ γιὰ τὰ βιβλία.

Ἀρ. 25.—Ἐπιστολὴ τοῦ Α. Ράλλη πρὸς τοὺς ἐφόρους, ποὺ μιλᾶ γιὰ τὸ ἔμβασμα ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ ἀπὸ τὸν κ. Ζάννο Ν., πὼς ἐξαργυρώθηκε, καὶ τὸ μεταλλικὸ χρῆμα παραδόθηκε στοὺς κ. Κεντιντένογλου καὶ Μωραβένωφ [2].

Ἀρ. 26.—Ἐπιστολὴ Ἀντ. Κομιζόπουλου στοὺς ἐφόρους τῆς Σχολῆς Στενιμάχου· στέλνει ἄμφια γιὰ ἕναν ἱερέα.

Ἀρ. 27.—Ἐπιστολὴ ἐφόρων Σχολῆς Στενιμάχου στὸν Ἀντ. Κομιζόπουλο στὴ Μόσχα. Ἀναφέρουν τὴ διάθεση τῶν ἀμφίων καὶ τὶς ἐξετάσεις ποὺ ἔγιναν στὰ παιδιὰ καὶ σὲ ποιὰ μαθήματα, καὶ ζητοῦν νὰ χωριστοῦν τὰ μαθήματα τοῦ ἀλληλοδιδακτικοῦ καὶ Ἑλληνικοῦ Σχολείου.

Ἀρ. 28.—Ἐπιστολὴ στὸν Ἀντ. Κομιζόπουλο στὴ Μόσχα ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς

---

1) Νεβρόψαρο=χρέας ἀπὸ μέρος τῶν νεφρῶν, ποὺ τὸ παρασκεύαζαν ὅπως τὰ ἁλαντικὰ καὶ φαίνεται εἶναι δῶρο ἀξιόδεχτο ἀπὸ τοὺς ξενιτεμένους.

2) Ὁ Κεντιντένογλου ἀπὸ τὴ Φιλιππούπολη καὶ ὁ Μωραβένωφ ἀπὸ τὰ Ἀβράδαλα, ἀποφοῖτοι τῆς Ἑλληνικῆς κεντρικῆς Σχολῆς Φιλιππουπόλεως, εἶχαν ἐμπορικὸ οἶκο μανιφατούρας στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀντιπρόσωπό τους στὴ Φιλιππούπολη τὸν Ν. Φιλιππίδη.

τῆς ἁγίας Μαρίνης, ποὺ εὐχαριστοῦν γιὰ τ' ἄμφια.

Ἀρ. 29.—Ἐπιστολὴ ἅμιλλα τῶν ἱερέων τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Λιμπελίνου. Εὐχαριστοῦν τὸν Κομιζόπουλο γιὰ τ' ἄμφια.

Ἀρ. 30.—Ὅμοια ἐπιστολὴ εὐχαριστιῶν τῶν ἱερέων τῆς ἐκκλησίας Ἁγίου Νικολάου γιὰ τ' ἄμφια.

Ἀρ. 31.—Ἐπιστολὴ ἐφόρων πρὸς τὸν Στρατῆ Γκέσογλου στὴν Κωνσταντινούπολη. Ζητοῦν πληροφορίες γιὰ τὴν ἐπιστολὴ ποὺ χάθηκε καὶ στέλνουν ἄλλες δύο ἐσωκλείστους [1].

Ἀρ. 32.—Οἱ ἔφοροι τοῦ Σχολείου γράφουν στὸν Ἀποστ. Μεζεβίρη καὶ πληροφοροῦν γιὰ τὴ Σχολὴ καὶ τὶς ἐξετάσεις, καὶ παριστοῦν τὸ δύσκολο «τῆς συνυπάρξεως τοῦ Ἀλληλοδιδακτικοῦ σχολείου καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ» καὶ ὁμιλοῦν γιὰ τὸ θόρυβο ποὺ κάνουν τὰ παιδιὰ στὸ ἀλληλοδιδακτικό.

Ἀρ. 33.—Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀρχιμανδρίτη Διονύσιο τοῦ Παναγίου Τάφου στὸ Ἰάσιο. Ἱστοροῦν τὴν ἵδρυση τῆς Σχολῆς, τὶς δυσκολίες τῆς συντηρήσεώς της καὶ ζητοῦν ἐνίσχυση.

Ἀρ. 34.—Ἐπιστολὴ στὸν Κομιζόπουλο Ἀντ. στὴ Μόσχα ἀπὸ τοὺς ἐφόρους τῆς Σχολῆς, ποὺ τὸν εὐγνωμονοῦν γιὰ τὶς δωρεές του στὴ Σχολή.

Ἀρ. 35.—Ἐπιστολὴ τῶν ἐφόρων στὸν Κομιζόπουλο Ἀντ. ποὺ τὸν εὐχαριστοῦν καὶ εὔχονται στὴν οἰκογένειά του τὰ ἀγαθὰ τοῦ Θεοῦ.

Ἀρ. 36.—Ἐπιστολὴ στὸ Μεζεβίρη ποὺ τὸν εὐχαριστοῦν γιὰ τὶς εὐεργεσίες του πρὸς τὴ Σχολή

Ἀρ. 37.—Ἐπιστολὴ συγχαρητήριος Ἀποστ. Μεζεβίρη στοὺς ἐπιτρόπους τῆς Σχολῆς γιὰ τὶς καλὲς εἰδήσεις τῆς Σχολῆς καὶ τὴν πρόοδο τῶν παιδιῶν.

Ἀρ 38.—Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀντ. Κομιζόπουλο γιὰ τὶς ἐξετάσεις τῆς Σχολῆς καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τοῦ λαοῦ γιὰ τὶς εὐεργεσίες του.

Ἀρ. 39.—Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἀπ. Μεζεβίρη. Τὸν εὐγνωμονεῖ ἡ Κοινότης γιὰ τὶς εὐεργεσίες του.

Ἀρ. 40.—Αἴτηση στὸν πρόξενο τῆς Ἑλλάδος στὴ Φιλιππούπολη Φοῖβο, γιὰ νὰ φροντίσει γιὰ βιβλία ποὺ στερεῖται ἡ Σχολή.

Ἀρ. 41.—Ἐπιστολὴ στὸν πρόξενο τῆς Ἑλλάδος στὴ Φιλιππούπολη Φοῖβο. Ἐκθέτονται τὰ τῆς Σχολῆς καὶ δίνεται εἰκόνα γιὰ τὴν κατάστασή της καὶ τὸ ἀναλυτικὸ πρόγραμμα καὶ τὴν προθυμία τῶν μαθητῶν.

Ἀρ. 42.—Ἀνακοίνωση Γ. Ἰσχομάχου [2] στοὺς ἐφόρους τοῦ Ἑλληνικοῦ

1) Ὁ Στρατῆς Γκέσογλου εἶναι αὐτὸς ὁ Εὐστράτιος Γκέσωφ, ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Βουλγαρίας στοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους, ποὺ ἔκαμε τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ συμμαχία. Εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς τότε ἑλληνίζοντες στὸ Κάρλοβο ἀδελφοὺς Γκέσογλου, ποὺ εἶχαν ἐμπορικὸ οἶκο μανιφατούρας στὴν Κωνσταντινούπολη, Φιλιππούπολη καὶ Λονδῖνο.

2) Ὁ Ἰσχόμαχος Φιλλίτης εἶταν ἀξιωματικὸς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ ποὺ ἀποστρατεύτηκε μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ συνταγματάρχη. Ὁ πατέρας του κατέβηκε στὴν

Σχολείου. Ἀνακοίνωση ἐγγράφου ὑπουργείου Παιδείας σ' αὐτὸν γιὰ τὴν ἀποστολὴ βιβλίων.

Ἀρ. 43.—Ἐπιστολὴ ἐφόρων πρὸς τὸν Ἰσχόμαχο. Εὐχαριστοῦν γιὰ τὰ ἀποστελλόμενα βιβλία.

Ἀρ. 44.—Ἐπιστολὴ στὸ ὑπουργεῖο Παιδείας. Εὐχαριστοῦν γιὰ τὰ βιβλία ποὺ στάλθηκαν.

Ἀρ. 45.—Εὐχαριστίες στὸν πρόξενο Ἑλλάδος Φοῖβο.

Ἀρ. 46.—Ἔγγραφο τῶν ἐφόρων στὸν Τοποτηρητὴ τοῦ Πατριάρχη Κων)πόλεως γιὰ νὰ στείλει διαταγὴ στὴ Μονὴ Μπατσκόβου νὰ πληρώνει τὴν ἐπιχορήγησή της (τοὺς τόκους τῶν χρημάτων τῆς Σχολῆς: 6 χιλ. γρόσια) στὰ Σχολεῖα.

Ἀρ. 47.—Ἀπάντηση τοῦ Τοποτηρητῆ τοῦ Πατριαρχείου πρὸς τοὺς ἐφόρους (1850 Λάν. 10) καὶ διαταγὴ νὰ καταβληθοῦν τὰ καθυστερούμενα.

Ἀρ. 48.—Ἔγγραφο στὸν Πατριάρχη Κων)πόλεως καὶ τὴν Σύνοδο γιὰ τὸ διορισμὸ τοῦ Μιχαλάκη Γκιουμουσγκερδάνη ὡς ἐπιτρόπου τῆς μονῆς Βατσκόβου.

Ἀρ. 49.—Ἐπιστολὴ τοῦ προξένου Φιλιππουπόλεως Φοίβου, ποὺ ἐκφράζει τὴν εὐαρέσκεια τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας στοὺς ἐφόρους γιὰ τοὺς κόπους ποὺ καταβάλλουν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τοῦ Στενιμάχου.

Ἀρ. 50.—Ἐπιστολὴ στὸν πρόξενο Φιλιππουπόλεως Φοῖβο, ἐκ μέρους τῶν πολιτῶν Στενιμάχου. Εὐχαριστοῦν γιὰ τὴ δασκάλισσα ποὺ τοὺς ἔστειλε καὶ τὶς φροντίδες του γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τοῦ Στενιμάχου.

Ἀρ. 51.—Ἐπιστολὴ στὸν πρόξενο Φιλιππουπόλεως Φοῖβο, ποὺ τὸν εὐχαριστοῦν γιὰ τὴν εὐαρέσκεια τοῦ Ὑπουργείου.

Ἀρ. 52.—Ἐγκύκλιος τοῦ Πατριάρχη Κων)πόλεως στοὺς μοναχοὺς καὶ στὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Βατσκόβου.

Ἀρ. 53.—Ἔγγραφο ἐφόρων στὸν Μιχ. Βλάδο στὴν Κων)πολη. Ὁμιλοῦν γιὰ τὴν ἀνάγκη ἱδρύσεως καὶ Παρθεναγωγείου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ στὶς Ἀθήνας ἑνὸς σπουδαστῆ Γυμνασίου καὶ τῆς Φιλολογίας [1].

Ἀρ. 54.—Οἱ μαθηταὶ τοῦ ἀνωτέρου σχολείου εὐχαριστοῦν τὸν Μι-

Ἑλλάδα ὡς ἀγωνιστὴς στὴν ἐπανάσταση κ' ὕστερα ἐγκατεστάθηκε στὴν Ἀθήνα ὅπου καὶ δικηγόρησε.

1) Ὁ Μιχαὴλ Βλάδος, εἶταν γιὸς τοῦ Ἀναστ. Βλάδου· λεγόταν καὶ Καρλοβηνός, γιατὶ δίδαξε ὡς ἑλληνοδιδάσκαλος στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ Καρλόβου. Σπούδασε στὴ Βιέννη γιατρικὴ μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Μιχ. Γκιουμουσγκερδάνη καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Φιλιππούπολη, ὅπου ἔκανε τὸ γιατρὸ ὡς τὸ θάνατό του (1896). Ὅλοι τὸν τιμοῦσαν καὶ ὡς γιατρὸ καὶ ὡς ἄνθρωπο. Ἔδρασε ἐθνικὰ ὡς ἔφορος τῶν ἑλληνικῶν σχολείων καὶ ἀντιπρόσωπος τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν πῆγε νὰ ὑπερασπίσει τὰ ἑλληνικὰ δίκαια καὶ στὰ Πατριαρχεῖα καὶ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη κατὰ τῶν Βουλγαρικῶν ἀξιώσεων.

χαὴλ Βέη Γκιουμουσγκερδάνη [1] στὴν Κων)πολη γιὰ ὅσα ἔκαμε γιὰ τὰ σχολειὰ καὶ τὴν προκοπή τους.

Αρ. 55 —Ἀπάντηση τοῦ Μιχαὴλ Βέη Γκιουμουσγκερδάνη στοὺς μαθητὰς σ' ὅσα τοῦ ἔγραψαν.

Αρ. 56.—Ἐγκύκλιος τοῦ Οἰκ. Πατριάρχη στὴ μονὴ Βατσκόβου γιὰ νὰ μὴ καθυστερεῖ τὸ ἐπίδομά της στὴ Σχολὴ Στενιμάχου καὶ νὰ παραδώσει τοὺς ἀθεώρητους μοναστηριακοὺς λογαριασμοὺς (χωρὶς Μάρτιο) [2].

Αρ. 57.—Ἔγγραφο προξένου Κανακάρη (Φιλ)πόλεως) γιὰ τὴν παραλαβὴ τῶν βιβλίων, ποὺ στάλθηκαν ἀπὸ τὸ Μανάκι.

Αρ. 58.—Ἐπιστολὴ στὸν ὑποπρόξενο Κανακάρη, ἀπὸ μέρους τῶν ἐφόρων. Εὐχαριστίες γιὰ τὰ βιβλία.

Αρ. 59.—Ἀπάντηση εὐχαριστήριος τῶν ἐφόρων στὸν Μανάκη.

Αρ. 60.—Ἔγγραφο ὑποπροξένου Κανακάρη στὸν Βλ. Σκορδέλλη διευθυντὴ Ἑλλην. Σχολῆς Στενιμάχου. Τοῦ ἐκφράζεται ἡ εὐαρέσκεια τοῦ Ὑπουργ. Παιδείας.

Αρ. 61.—Ἔγγραφο Προξένου Κανακάρη γιὰ τὴν παραλαβὴ βιβλίων ἀπὸ μέρους τοῦ Ὑπ. Παιδείας γιὰ τὰ ἀγοράκια παιδιὰ τοῦ Στενιμάχου καὶ τοῦ Χάσκιοϊ.

Αρ. 62.—Ἀποστολὴ καταλόγου βιβλίων ἀπὸ τὸν ὑποπρόξενο.

Αρ. 63.—Εὐχαριστίες ἐφόρων Σχολῆς γιὰ τὰ κιβώτια καὶ τὰ βιβλία.

Αρ. 64.—Ἔγγραφο τῶν προυχόντων Κοινότητος Στενιμάχου στὸν Σεβασμ. Φιλιππουπόλεως Πανάρετο γιὰ τὴ δυστροπία τῆς μονῆς Βατσκόβου νὰ πληρώνει τὶς 6 χιλ. γρόσια γιὰ ἐνίσχυση τῆς Σχολῆς Στενιμάχου.

Αρ. 65.—Ἀναφορὰ στὸν Οἰκουμ. Πατριάρχη καὶ πάλι γιὰ τὶς 6 χιλ. γρ. τὴ συνδρομή, ποὺ ἀρνεῖται ἡ μονὴ Βατσκόβου στὴ Σχολὴ Στενιμάχου.

Αρ. 66.—Ἐπιστολὴ τοῦ ἀρχιμανδρίτη τοῦ Παναγίου Τάφου κ. Διονυσίου Καρακάση στὰ Ἱεροσόλυμα ἀπὸ μέρους Στενιμαχιτῶν. Ζητεῖται ἡ συνδρομὴ τοῦ ἔργου τῆς Σχολῆς.

Ἐδῶ τελειώνει τὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ ὅλος ὁ κώδικας ἔχει καὶ πλῆθος ἄλλων ἀγράφων σελίδων. Ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀλληλογραφίας στὸν ἐκτυπούμενο Η΄ τόμο τοῦ *Ἀρχείου Θράκης* θὰ φανεῖ ἡ μεγάλη προσπάθεια τῶν ἐφόρων γιὰ τὴ συντήρηση καὶ ἀνάπτυξη τῶν σχο-

---

1) Γιὰ τὴν προυχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Γκιουμουσγκερδανέων τῆς Φιλιππουπόλεως δὲς Κ. Μυρτ. Ἀποστολίδη στὰ Θρακικά, τόμ. ΙΙΙ ἔτ. 1932 σ. 400 κἑ.

2) Μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ Μιχαὴλ βέη Γκιουμουσγκερδάνη στὰ Πατριαρχεῖα διατάχθηκε νὰ χορηγεῖ ἡ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Πετριτσιονιτίσσης (Βατσκόβου) κάθε χρόνο στὴν ἐφορεία τῶν Ἑλλην. σχολείων Στενιμάχου 6.000 γρ. γιὰ συντήρησή των. Αὐτὸ γινόταν ὡς τὴν κατάληψη τοῦ μοναστηρίου ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους (1892).

λείων ὅπως σ' ὅλο τὸν ὑπόδουλο τότε ἑλληνισμό, καὶ μάλιστα τὴν παίδευση τῶν φτωχῶν παιδιῶν τοῦ λαοῦ, ποὺ διψοῦσαν νὰ μάθουν λίγα γράμματα, ποὺ τοὺς ἄνοιγαν τὰ μάτια μέσα στὸ σκοτάδι τῆς δουλείας. Μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ καταλόγου αὐτοῦ τῶν 66 ἐγγράφων τῆς Σχολῆς Στενιμάχου πιστεύω ὅτι προσφέρεται τὸ καλύτερο μνημόσυνο στὴ μνήμη τοῦ ἐθνικοῦ διδασκάλου Χρήστου Τσούντα, καὶ τοῦ ἀλησμόνητου Στενιμάχου, τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ προπύργιου τοῦ Βορειοθρακικοῦ ἑλληνισμοῦ. Τώρα πιὰ (ἀπὸ τὰ 1908) ὁ Στενίμαχος δὲν εἶναι ἑλληνικὸς μὲ τοὺς διωγμοὺς καὶ τὴν ἐπίσημη ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ Βουλγαρία, γιὰ νὰ πάψουν οἱ ἐθνολογικὲς καὶ ἐδαφικὲς ἀπαιτήσεις κι' ἀπὸ τὰ δυὸ μέρη, καὶ μετωνομάσθηκε μάλιστα Ἀσένωφγκραδ (πολιτεία τοῦ Ἀσέν).

ΠΟΛΥΔ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΠΤΟΛΕΜΑΪΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΩΣ ΕΛΛΑΔΑ

Τὰ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα εἶναι ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ νομίσματα τῶν διαδόχων, ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου βρίσκονται σὲ ἀφθονία στὰ μέρη τῆς κυρίως Ἑλλάδος ὅπου οἱ Πτολεμαῖοι εἶχαν πολιτικὴ ἢ οἰκονομικὴ ἐπιρροή.

Ἡ ἔρευνα τῶν ἑλληνιστικῶν αὐτῶν νομισμάτων—Μ. Ἀλεξάνδρου, Δημητρίου Πολιορκητοῦ, Λυσιμάχου—ὅπως ἄλλωστε καὶ τῶν ρωμαϊκῶν, ἔχει πλατύνει στὸ κεφάλαιο τῆς τέχνης, προσπαθῶντας νὰ τὰ κατατάξῃ σὲ διάφορα νομισματοκοπεῖα μὲ συγχρητικὴ ἔρευνα τῆς τεχνοτροπίας των, μὲ ἀνάλυσι τῆς τεχνικῆς των καὶ μὲ τὴ σύνθεσι τῶν εὑρημάτων ὄχι δὲ πάλιν σύμφωνα μὲ τὰ σύμβολά των.

Γιὰ τὰ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα ὅμως σώζονται ἕως τώρα ἐλάχιστες ἀντιρρήσεις γιὰ τὴ χρονολογία τους [1] ἢ γιὰ τὴν ἀπόδοσί τους στὰ διάφορα νομισματοκοπεῖα τῆς Λ. Μεσογείου, πάντως δὲ ποτὲ ἕως τώρα δὲν προτάθηκε ὡς τόπος κοπῆς πόλις τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ ὁμοιομορφία δὲ τῶν τύπων μὲ τὸν στερεότυπα ἐπαναλαμβανόμενο ἀετὸ στὴ μιὰ ὄψη τοῦ νομίσματος δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ δώσῃ τὴ δυνατότητα στοὺς σφραγιδογλύφους νὰ παρουσιάσουν κομμιὰ ἐκδήλωσι, ποὺ νὰ μπορῇ νὰ ἐξετασθῇ μέσα στὸ πλαίσιο τῆς νεωτέρας ἀντιλήψεως στὴν ἔρευνα τῆς ἑλληνιστικῆς τέχνης. Ἀπόμειναν ἔτσι μονάχα τὰ χορτοφάγα τῆς ἄλλης πλευρᾶς τῶν νομισμάτων—κάποτε καὶ ἔργα καλλιτεχνῶν—ποὺ ἐκίνησαν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς τέχνης των (Πρβλ. Jahrb. d. Instituts 1930 σ. 28 κέ).

Στὰ νομίσματα τῶν εὑρημάτων ὅμως δὲν βρίσκονται συνήθως ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀργυρᾶ ἢ τὰ χρυσᾶ ἢ καὶ τὰ σπανίων ἐκδόσεων νομίσματα, ποὺ θὰ κόπηκαν μᾶλλον ὡς μεταλλλα καὶ ὄχι ὡς καθαρὰ μέσα κυκλοφορίας.

Ἔτσι γιὰ κεῖνον, ποὺ θὰ ἤθελε νὰ μελετήσῃ τὰ πτολεμαϊκὰ νομίσματα μέσα στὰ εὑρήματα, ποὺ βρέθηκαν στὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὰ συμπεράσματα δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι μᾶλλον καθαρὰ νομισματικὰ ἢ ἱστορικά, ἀποδεικνύοντας ἢ συμπληρώνοντας—σὲ δευτερεύοντα βέβαια καὶ λεπτομερειακὰ ζητήματα—τὶς γνῶμες τοῦ Σβορώνου στὸ «epoch making» (Newell) βιβλίο του τὰ «Νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων».

Μέσα σὲ τέτοιο πλαίσιο ἡ ἐργασία αὐτὴ καθορίζει τὸν τόπο ἑνὸς Πτολεμαϊκοῦ νομίσματος, ποὺ χρησιμοποιήθηκε σύμφωνα μὲ ἱστορικὲς μαρτυρίες

---

[1] Πρβλ. E. Newel, Five Greek bronze coin Hoards «Numismatic notes and monographs No 68 σελ. 58 κέ. Regling εἰς Z. f. N. XXV 1906 σελ. 158 κέ.

στὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ποὺ ὡς τώρα ἔμενε ἀβέβαιος· ἐκτὸς αὐτοῦ πιστοποιεῖ ὁρισμένα φαινόμενα στὴν κυκλοφορία τῶν ἀργυρῶν Πτολεμαϊκῶν τετραδράχμων μὲ τὸν συνεπῆ πρὸς τὴ διατήρησι τῶν νομισμάτων προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου τῆς καταχώσεως τῶν εὑρημάτων—μὲ ἀπομάκρυνσι κάποτε ἀπὸ τὴν ἕως τώρα χρονολόγησί των—καὶ ἐρευνᾶ τὰ αἴτια αὐτῶν.

***

Πάρα κάτω δίδομε κατάλογο τῶν εὑρημάτων στὴν κυρίως Ἑλλάδα ποὺ περιέχουν Πτολεμαϊκὰ νομίσματα μὲ σύντομη περιγραφὴ τῶν μὴ δημοσιευμένων [1].

1) Εὕρημα Ὀλυμπίας 1923. Newell, Alexander Hoards Olympia N. N. M. No 26. S. Noe σ. 199. Χρόνος καταχώσεως 235-225 π. Χ. περίπου. Περιεῖχε δύο τετράδραχμα Πτολεμαίου Α' καὶ τέσσερα Πτολεμαίου Β'.

2) Εὕρημα Σπάρτης. Βρέθηκε κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγγλικῆς ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς. (Wace, Annual of the Br. School Athens XIV. 1907-8 σ. 149 κ. ἑ. Noe σ. 263). Περιεῖχε 4 τετράδραχμα Πτολεμαίου Α' καὶ 8 Πτολεμαίου Β'. Ὁ Noe (ἔ. ἀ.) καὶ Newell (Demetrius Poliorcetes σ. 134 καὶ 165) χρονολογοῦν στὸ 245-240 π. Χ. Ὁ Wace πολὺ ὀρθότερα στὸ τέλος τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος, ἀφοῦ ὑπάρχει καὶ ἕνα τετράδραχμο τοῦ Ἀντιόχου Γ' (222-187 π. Χ.) μὲ κάποια φθορὰ μάλιστα, ἀποδίδοντας τὰ τετράδραχμα τῶν Λακεδαιμονίων, ποὺ εἶναι καὶ θαυμάσια διατηρημένα, στὸ Μαχανίδα 207 π. Χ. (ἔ. ἀ. σ. 156). Ἡ σύνθεσις τοῦ εὑρήματος ἐπιτρέπει νὰ ἀποδοθοῦν καὶ στὸν Νάβι, 207-192 π. Χ. (Seltman εἰς Numism. Chron. 1909 σ. 3).

3) Εὕρημα Μυκηνῶν. Βρέθηκε στὰ 1895. Περιέχει 2 τετράδραχμα Πτολεμαίου Α' καὶ χρονολογεῖται στὸ 280—260 π. Χ. (Noe σ. 189).

4) Εὕρημα Χλομοῦδι. Βρέθηκε στὰ 1932. Χρονολογεῖται στὰ 300 περίπου π. Χ. Περιέχει 21 τετράδραχμα καὶ 12 δραχμὲς τοῦ Πτολεμαίου Α'. (Noe σ. 74. Κωνσταντόπουλος εἰς BCH 1933, σελ. 283).

5) Εὕρημα Θηβῶν, 1935. Περιεῖχε 5 τετράδραχμα τῶν δύο πρώτων Πτολεμαίων. Χρονολογία 208 π. Χ. (Noe σελ. 289).

6) Εὕρημα Σοφικοῦ, 1893. Περιεῖχε 1 Πτολεμαίου Α', 10 Πτολεμαίου Β' καὶ 4 Πτολεμαίου Γ' (Noe 262. Σβορῶνος Διεθν. Ἐφ. Νομ.§Ἀρχαιολ. II, 289 κ. ἑ., VIII, 115 κέ. X σ. 35 κέ.). Χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ Σβορῶνο στὰ τέλη τοῦ Γ' π. Χ. αἰ., ἀπὸ τὸν Newell (ἔ. ἀ. σ. 134) καὶ ἀπὸ τὸν Regling (Z. f. N. 1928, 97) στὸ 230-220 π. Χ. Περιεῖχε καὶ ἕνα νόμισμα Λακωνίας (Σβορῶνος ἔ. ἀ. σ. 293), ποὺ καθὼς δεχτήκαμε πάρα πάνω στὸ εὖ-

1) Γιὰ δημοσιευμένα γίνεται κάποτε παραπομπὴ στὸ βιβλίο τοῦ S. Noe, A Bibliography of Greek coin hoards. Numismatic notes and Monographs No 78

ρημα Σπάρτης ἐκόπηκε στὰ χρόνια τοῦ Νάβι (207 195 π. Χ.) καὶ ἑπομένως καὶ τὸ εὕρημα δὲν μπορεῖ νὰ θάφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 207 π. Χ.

7) Εὕρημα Κορίνθου. Βρέθηκε τὸ 1938 καὶ εἶναι ἀδημοσίευτο[1]. Περιέχει 21 τετράδραχμα καὶ 92 δραχμὲς τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου· 1 δραχμὴ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ· 3 δραχμὲς τοῦ Λυσιμάχου· 7 τετράδραχμα Αἰτωλῶν (BMC. Thess. to Aetolia Pl. XXX 5), 36 Ἀθηναϊκὰ τετράδραχμα· 5 Ἀθηναϊκὲς δραχμὲς (Svoronos, Les monnaies d' Athènes Pl. 23. 15)· 18 δραχμὲς Ρόδου· ἕνα τετράδραχμο Σελεύκου Α' 312-280 π. Χ. (Babelon, Rois de Syrie Pl. III. 3)· 3 Ἀντιόχου Α' 293 281 π. Χ.· 1 Ἀντιόχου Β' 261 246 π. Χ. (Babelon ἔ. ἀ. Pl. VI. 3)· 2 Σελεύκου Β (;) 246 226 π. Χ.· 90 τετράδραχμα Πτολεμαίων Α' καὶ Β'.

Τὰ τετράδραχμα τοῦ Πτολεμαίου Β' ἔχουν ἀρκετὰ κυκλοφορήσει καὶ ἑπομένως ὁ χρόνος τῆς καταχώσεως τοῦ εὑρήματος πρέπει νὰ κατεβῇ ἀρκετὰ κάτω ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος. Λοιστα διατηρημένες εἶναι οἱ ὂ ἀθηναϊκὲς δραχμὲς (Sv. ἔ. ἀ. 255 –229 π. Χ.), τὰ νεώτερα δὲ νομίσματα εἶναι τὰ τετράδραχμα τῶν Αἰτωλῶν ποὺ περιὰ ἐλάχιστα ἔχουν κυκλοφορήσει, σύμφωνα δὲ μὲ τὴν τεχνοτροπία τους ἀνήκουν στὸ τέλος τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος· (Reinach εἰς Διεθν. Ἐφ. Νομ. Ἀρχ. Τ. 13, 1911 Hiv. V. 19 28) αὐτὴ δέ, νομίζω, εἶναι καὶ ἡ χρονολογία τοῦ εὑρήματος.

8) Εὕρημα Ἐρετρίας, ἀδημοσίευτο. Βρέθηκε τὸ 1937 στὰ ἐρείπια ἑνὸς σπιτιοῦ τῆς ἀρχαίας Ἐρετρίας καὶ ἀπὸ τὰ 500 κομμάτια ποὺ θὰ τὸ ἀποτελοῦσαν τὰ 474 σώθηκαν στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο. Αὐτὰ ποὺ διέφυγαν σύμφωνα μὲ προφορικὴ ἀξιόπιστη πηγὴ ἦταν ἕνα δίδραχμο Φιλεταίρου, τετράδραχμα τῶν δύο πρώτων Πτολεμαίων, Ἀθηναϊκὰ τετράδραχμα καὶ δραχμὲς Χαλκίδος καὶ Ρόδου. Αὐτὰ ποὺ σώθηκαν εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ἕνα 4δραχμο Φιλίππου Β' Μακεδονίας.
Ὀκτὼ δραχμὲς Μ. Ἀλεξάνδρου.
Ἕνα 4δραχμο Δημητρίου Πολιορκητῆ.
Ἕνα ἡμίδραχμο » »
Τέσσερα τετράδραχμα Λυσιμάχου.
Ὀκτὼ τετράδραχμα Ἀντιγόνου Γονατᾶ
Ἕνα τριώβολο Κοινοῦ Φωκέων.
Ἕνα δίδραχμο Ὀπουντίων Λοκρῶν.
Πέντε τριώβολα » »
Ἓξ δίδραχμα Βοιωτῶν
Τρεῖς δραχμὲς Βοιωτῶν
Τρία δίδραχμα Εὐβοέων

1) Ἡ Ἀμερικανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, ποὺ συνετέλεσε καὶ στὴ διάσωσι τοῦ εὑρήματος, παρεκάλεσε νὰ ἐπιτραπῇ στὰ νομισματικὰ μέλη της νὰ τὸ δημοσιεύσουν σὲ εὔθετο καιρό.

Διακόσιες ἑβδομῆντα πέντε δραχμὲς Ἐρετρίας.

Τριάντα τετράδραχμα ἀθηναϊκὰ ἀπὸ τὰ κοινῶς λεγόμενα «κούτσουρα».

Ἑπτὰ δραχμὲς Ρόδου.

Ἑκατὸν ἓξ τετράδραχμα Πτολεμαίων. 36 τοῦ Πτολεμαίου Α' Σωτῆρος καὶ 70 τοῦ Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου.

Ἀπὸ τὰ νομίσματα τοῦ εὑρήματος εἶναι ἀβέβαια ὡς πρὸς τὴν ἀκριβῆ χρονολογία τους τὰ τετράδραχμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (ἢ Δώσωνος), οἱ δραχμὲς τῶν Βοιωτῶν καὶ οἱ δραχμὲς τῆς Ἐρετρίας.

Σχετικὰ μὲ τὰ τετράδραχμα τοῦ Ἀντιγόνου ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ μακεδονικὴ ἀσπίδα καὶ στὸ κέντρο της κεφαλὴ Πανὸς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη παράστασι Ἀθηνᾶς Ἀλκίδος (Πρβλ. Gaebler, Die antiken Münzen Nord-Griechenlands III Πίναξ XXXIV 1—3), δὲν ἐπεκράτησε ἀκόμα μὲ βεβαιότητα ἡ γνώμη ἂν ἐκόπηκαν στὰ χρόνια τοῦ Γονατᾶ ἢ τοῦ Δώσωνος. Ἡ ἀσφαλὴς δὲ ἀπόδοσίς των ἔχει πάρει κάπως πλατύτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὸ καθαρῶς νομισματικό, γιατὶ στὸν τύπο τῆς κεφαλῆς τοῦ Πανός, μὲ κάπως προσωπικὰ χαρακτηριστικά, ποὺ ἔχουν μερικὰ ἀπὸ τὰ τετράδραχμα αὐτά, ὑπέθεσαν ὅτι ἔχομε τὸ πορτραῖτο τοῦ Ἀντιγόνου Δώσωνος ποὺ δὲν ἔτυχε νὰ ἔχῃ σωθῇ ἀπὸ κανένα ἄλλο μνημεῖο τῆς ἀρχαίας Τέχνης. (Studniczka Jahrb. d. Inst. 38/39, 1923/4 σ. 74 κέ. Pfuhl Jahrb. d. Inst. 1930 σ. 16. Beloch Gr. Gesch. ² IV 1. 567 ὑπ.).

Ἀπὸ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησι τοῦ εὑρήματος θὰ ἦταν φυσικὰ δυνατὸν νὰ προκύψουν καὶ ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀπόδοσι αὐτήν.

Τὸν terminus post quem γιὰ τὴ χρονολόγησι μᾶς δίνει τὸ νεώτατο τετράδραχμο τοῦ Πτολεμαίου Β' ποὺ κόπηκε στὰ 255 π. Χ. (Σβορῶνος, Τὰ νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων σ. 109 ἀρ. 734), εἶναι δὲ πολὺ καλὰ διατηρημένο ὅπως καὶ ἄλλα τοῦ Πτολεμαίου Β', ὥστε δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀπομακρυνθοῦμε καὶ πάρα πολὺ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ' αἰῶνος.

Τὰ νεώτατα νομίσματα τοῦ εὑρήματος εἶναι οἱ βοιωτικὲς δραχμὲς μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Δήμητρας κατενόπιον καὶ τὸν Ποσειδῶνα Ἴσθμιο (Br. Mus. C. Central Greece pl. VI. 6, 7) ἄριστα διατηρημένες [1]. Ὁ ἴδιος τύπος τῆς κεφαλῆς, καθὼς εἶναι γνωστόν, εἶναι κομμένος ἀπάνω σὲ χαλκᾶ μακεδονικὰ νομίσματα τοῦ Ἀντιγόνου Δώσωνος (Head BMC ἔ. ἀ. σ. 41 ὑπ. Σβορῶνος εἰς Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχ. Τόμ. 11 σ. 230) [2]· καὶ ἄσχετα ὅμως ἀπὸ αὐτό, ἡ τεχνοτροπία τους δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος (πρβλ. καὶ Head II N² σ. 353 ποὺ χρονολογεῖ στὰ 220—197 π. Χ.). Τὸ εὕρημα λοιπὸν νομίζω, πρέπει νὰ χρονο-

1) Γιὰ τὴ χρονολογία τῶν δραχμῶν αὐτῶν ἀσχολήθηκε σὲ ὁμιλία του στὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ τὸ 1937 ὁ κ. Feyel.

2) Πρβλ. καὶ Regling εἰς Z. f. N. XXXIII σ. 167 ποὺ δὲν ἀποκλείει νὰ πρόκειται καὶ γιὰ Ἀντίγονο Γονατᾶ καὶ Gaebler ἔ. ἀ. σ. 188. 14.

λογηθῇ περίπου στὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ Γ' αἰῶνος.

Σύμφωνα μὲ τὴν χρονολόγησι αὐτὴ μποροῦμε νὰ φθάσωμε καὶ γιὰ τα τετράδραχμα τοῦ 'Αντιγόνου στὸ ἑξῆς συμπέρασμα. Τὸ κεφάλι τοῦ Πανὸς στὰ τετράδραχμα τοῦ εὑρήματος δὲν ἔχει προσωπικὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ ἕνα τύπο ἐξιδανικευμένο καὶ σὲ ἀμελημένη ἐργασία, ποὺ σύμφωνα μὲ ἀνάλογες περιπτώσεις πορτραίτων πάνω σὲ νομίσματα στὸν Γ' αἰῶνα ἀπὸ τὸ ἴδιο νομισματοκοπεῖο εἶναι ἡ φυσιολογικὴ ἐξέλιξις τοῦ τύπου ποὺ προηγήθηκε ὡς πορτραῖτο ἢ χαράχτηκε ἀπὸ κάποιον καλλιτέχνη' ὁ καλλιτεχνικώτερος δηλ. τύπος ἢ τὸ πορτραῖτο προηγεῖται σὲ σειρὰ νομισμάτων τοῦ ἰδίου τύπου, ποὺ ἐπαναλαμβάνεται ἐπὶ πολὺ χρονικὸ διάστημα. (Πρβλ. Gaebler ἔ. ἀ. καὶ Studniczka ἔ. ἀ. ἀντίθετα).

Εἶναι ἐνδεχόμενον λοιπὸν τὰ χωρὶς πολλὴ φθορὰ νομίσματα τοῦ εὑρήματος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «ΑΝΤΙΓΟΝΟΥ» νὰ κόπηκαν στὰ χρόνια τοῦ Λάσωνος (229—220 π. Χ). Αὐτὰ μὲ τὸ πορτραῖτο ὅμως θὰ κόπηκαν ἀπὸ τὸν 'Αντίγονο Γονατὰ (277—239). (Πρβλ. καὶ Head H N² σ. 232 καὶ Tarn, Antigonos Gonatas σ. 463).

Ἐπίσης σὲ συμπέρασμα διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν κρατοῦσα ἄποψι πρέπει νὰ καταλήξωμε σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογία τῶν δραχμῶν τοῦ κοινοῦ τῶν Εὐβοέων, ποὺ κόπηκαν στὴν 'Ερέτρια καὶ γιὰ τὶς ὁποῖες ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι ἄρχισαν τὸ 378 ἢ τὸ 397 (Babel. ἔ. ἀ. σ. 195) καὶ ἔπαψαν στὸ 338 π. Χ. (Head ἔ. ἀ. σ. 363). 'Αρκετὲς τοῦ εὑρήματος πολὺ καλὰ διατηρημένες μὲ σύμβολο δελφίνι (coll. Pozzi ἀρ. 1500), ποὺ προστοφάνηκαν στὰ τελευταῖα εὑρήματα (Noe ἔ. ἀ. ἀρ. 231), ἔχουν τεχνοτροπία διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς προηγούμενες μὲ τὰ γνωστὰ σύμβολα λύρα, κάνθαρο, κεφαλὴ Σεληνοῦ. Τὸ κεφάλι δηλ. τῆς Νύμφης εἶναι μᾶλις ἐλαφρὰ ἀνάγλυφο, ἡ μετάβασις ἀπὸ τὸ ἕνα ἐπίπεδο στὸ ἄλλο χωρὶς καμμιὰ ἀπαλότητα, καὶ τὰ μαλλιὰ εἶναι σχηματισμένα μὲ ἰσοπαχεῖς γραμμές. Πρέπει λοιπὸν νὰ δεχτοῦμε ὄχι ἀδεξιώτερο χέρι, ἀλλὰ ἐπανάληψι τοῦ τύπου σὲ μεταγενέστερη ἐποχή, στὰ χρόνια δηλ. τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ, ποὺ σύμφωνα μὲ μιὰ ἐπιγραφὴ τὸ κοινὸν τῶν Εὐβοέων ὑπῆρχε (I. G. XII 9. 207. Geyer εἰς Philologus 1930 σ. 188). Ἴσως μάλιστα καὶ τὸ δελφίνι νὰ μὴ εἶναι ἄσχετο μὲ τὸν Ποσειδῶνα ποὺ ἔχουν τὰ σύγχρονα τετράδραχμα τοῦ Δημητρίου καὶ ποὺ ἐνδεχομένως κόπηκαν στὴν 'Ερέτρια. (E. Newell ἔ. ἀ. σ. 143).

9) Εὕρημα ἀπὸ τὰ Κόσκινα τῆς Εὐβοίας. Βρέθηκε τὸ 1923 ἢ 1924 καὶ διασκορπίστηκε. [1] Οἱ κυριώτεροι ὅμως ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι [2]—

---

1) Καθὼς εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ κάμῃ γνωστὸ σὲ γράμμα του ὁ κ. E. Newell, στέλνοντας συγχρόνως καὶ ἕνα ἐκμαγεῖο διδράχμου τῆς Καρύστου, τὸ 1924 κυκλοφοροῦσε πλῆθος διδράχμων Ρόδου στὸ Παρίσι ἀπὸ ἕνα εὕρημα στὴν Εὔβοια.

2) Ἐκτὸς ἀπὸ δραχμὲς καὶ δίδραχμα Τήνου (Τύπου BMC XXVIII 17) καὶ

στὸ σύνολο 130 περίπου—σώθηκαν σὲ ἰδιωτικὲς συλλογὲς τῶν Ἀθηνῶν, καὶ οἱ κάτοχοί των μὲ πολλὴ προθυμία τὰ διέθεσαν γιὰ μελέτη. Τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο ἀπέκτησε δυὸ δίδραχμα Εὐβοέων ἀπὸ δωρεὰ τοῦ κ. Γ. Ἐμπεδοκλῆ. Ἡ σύνθεσις τοῦ εὑρήματος, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω, ἔχει ἀρκετὴ συγγένεια μὲ τὸ προηγούμενο τῆς Ἐρετρίας.

1 τετράδραχμον Μ. Ἀλεξάνδρου (Müller ἀρ. 594;).

Δίδραχμον Θηβῶν (379–338 π. Χ.) ΚΑΑΑΙ (Babelon ἔ. ἀ. Pl. CCI 23).

Τρία δίδραχμα Ἐρετρίας (Babelon Traité Pl. CXCVII. 19).

Ὀκτὼ τετράδραχμα Ἐρετρίας (Bab. ἔ. ἀ. ἀρ. 21, Fitzwilliam Museum Pl. 205. 6).

Τριάντα δραχμὲς Ἐρετρίας (BMC Central Greece XVII 6, 7 Babelon ἔ. ἀ. CCXVII. 23 καὶ CXCVIII. 2. Naville 1923, 1946—1950. Coll. Pozzi 1500). Ὅλες ἔχουν σφραγῖδες σχεδὸν μὲ ἀπόλυτη προσαρμογή.

1 τετρώβολον Ἱστιαίας (Babelon Traité Pl. CXCVIII. 14—16).

1 δίδραχμο Καρύστου 411—336 π. Χ.

6 δραχμὲς Καρύστου (BMC XVIII. 7—8).

21 δίδραχμα Καρύστου (BMC XVIII 5, 6, 11, Babelon Tr. CXCVI. 5, 11, 15).

10 δίδραχμα Καρύστου (BMC Seleucid Kings of Syria XXVIII. 4 Coll. Pozzi 1472—3 Cahn Auct Kat. 60 ἀρ. 42).

3 δραχμὲς Χαλκίδος.

1 τριώβολον Ἀρκαδίας BMC Peloponnesus Pl. XXXII. 20.

8 δίδραχμα Νάξου (Head HN² 488).

3 δίδραχμα Νάξου μεταξὺ αὐτῶν ἕνα τύπον BMC Pl. XXXVIII 4.

28 δίδραχμα Ρόδου μεταξὺ αὐτῶν ἕνα τύπον BMC Pl. XXXVIII 4.

1 τετράδραχμον Πτολεμαίου Β' (Σβορῶνος ἀρ. 355).

Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ εὑρήματος ἔχομε terminus post quem τὸ ἀρκετὰ ἐφθαρμένο τετράδραχμο τοῦ Πτολεμαίου Β' ποὺ κόπηκε στὰ 272 π. Χ. (Σβορ. ἔ. ἀ. σελ. ριμ'), νεώτατα δὲ τὰ ἄριστα διατηρημένα νομίσματα τῆς Ρόδου ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Β' π. Χ. αἰ. Ἐπειδὴ καὶ τὰ νομίσματα τῆς Νάξου καὶ Ἤρωνος τοῦ εὑρήματος ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Γ' π. Χ. αἰ. ἔχουν πολὺ λίγο κυκλοφορήσει, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία γιὰ τὴ χρονικὴ τοποθέτησι τοῦ εὑρήματος στὶς δυὸ πρῶτες δεκαετίες τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα νομίσματα τοῦ εὑρήματος μὲ κωμαινόμενα χρονικὰ ὅρια κοπῆς, τὰ δίδραχμα τῆς Καρύστου μὲ τύπο ἀγελάδας καὶ πετεινοῦ (Babelon ἔ. ἀ. σ. 182) βρίσκονται ὅσον ἀφορᾷ τὴν διατήρησί τους σὲ ἀριστικὴ

ἴσως τετράδραχμα Πτολεμαίου Α' Σωτῆρος ποὺ σύμφωνα μὲ πληροφορίες περιεῖχε τὸ εὕρημα.

συμφωνία μὲ τὴν χρονολογία αὐτὴ τοῦ εὑρήματος, ἀλλὰ ἂν δεχτοῦμε μόνον καὶ γι' αὐτὰ ὅπως γιὰ τὶς δραχμὲς τῆς Ἐρετρίας, μεταγενέστερη χρονολογία ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἐπικρατεῖ, δηλ. παράτασι ὡς τὰ 265 π. Χ. ἂν μὴ καὶ στὰ 197 π. Χ. Μὲ τὴν προτεινόμενη ὅμως χρονολόγησι τοῦ εὑρήματος δὲν λύεται ἕνα νομισματικὸ πρόβλημα, ποὺ παρουσιάζουν τὰ δίδραχμα τῶν Καρυστίων μὲ τὸ πορτραῖτο ἑνὸς ἀγνώστου ἕως τώρα βασιλιᾶ—καθὼς δείχνει τὸ διάδημά του—(BMC The Seleucid Kings of Syria ἔ. ἀ.) Συμβιβάζεται ὅμως μὲ αὐτὴν ἕνα ἀρνητικὸ συμπέρασμα ἐξαγόμενο ἀπὸ τὴν διατήρησι τῶν νομισμάτων. Ὅτι δηλ. δὲν πρόκειται γιὰ τὸν Ἀντίοχο τῆς Συρίας, ποὺ πέρασε στὰ 192 ἀπὸ τὴν Εὔβοια. (Πρβλ. I. G. XII 9 σ. 156 καὶ 172) [1].

***

Ἂν παρακολουθήσωμε τώρα ἕνα ἕνα τὰ παραπάνω εὑρήματα παρατηροῦμε.

1) Ὅτι οἱ περιοχὲς ποὺ βρέθηκαν εἶναι ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ Ν. Εὔβοια, ὅπου δηλ. ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ἐπιρροὴ τῶν πρώτων Πτολεμαίων εἶναι γνωστὴ καὶ μαρτυρημένη ἀπὸ ἄλλα ἱστορικὰ μνημεῖα καὶ πηγές.

2) Ὅτι ἐνῷ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὑρήματα ἀνήκουν χρονικὰ στὰ τέλη τοῦ Γ' ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ Β' π. Χ. αἰῶνος, κατὰ κανόνα χωρὶς ἐξαίρεσι ἕως τώρα [2], ἀργυρᾶ νομίσματα μόνον ἀπὸ τοὺς δυὸ πρώτους Πτολεμαίους βρέθηκαν στὸ ἑλληνικὸ χῶμα [3] καὶ ὄχι τοῦ Πτολεμαίου Γ' Εὐεργέτου (247—222 π. Χ.) ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς ἰσχυρότερους καὶ σπουδαιότερους Πτολεμαίους, καὶ ποὺ οἱ σχέσεις του καὶ ἡ οἰκονομικὴ ὑποστήριξίς του πρὸς τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀναμφισβήτητες. Τόσο αὐτονόητο μάλιστα θεωρεῖται, ὅτι στὰ εὑρήματα τῆς Πελοποννήσου μαζὶ μὲ τὰ νομίσματα τῶν δύο πρώτων Πτολεμαίων πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ τοῦ Γ', ὥστε ἡ ἀπουσία των ἐχρησιμοποιήθη ὡς τεκμήριον γιὰ προγενέστερη χρονολόγησι εὑρημάτων (Newell., Alexander Hoards of Olympia N. N. M. No 39 σελ. 22 κέ. Wace ἔ ἀ. σ. 158) καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ χρησιμοποιηθῆ καὶ εἰς τὸ μέλλον· συνέπεια ὅμως αὐτοῦ εἶναι ὅτι μπορεῖ νὰ γίνουν παραπλανήσεις στὴ χρονολόγησι ἄλλων νομισμάτων ἀβεβαίας χρονολογίας ποὺ βρίσκονται στὰ ἴδια εὑρήματα [4].

---

1) Σὲ ἰδιαίτερη δημοσίευσι τοῦ εὑρήματος μὲ εἰκόνες θὰ ἐξετασθῆ ἂν εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ ἄλλη λύσις ποὺ ἔχει προταθῆ, ὅτι πρόκειται δηλαδὴ γιὰ πορτραῖτο τοῦ Ἀλεξάνδρου γιοῦ τοῦ Κρατέρου Β' ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ, ποὺ ἀπὸ τὸ 250—245 π. Χ. ἦταν βασιλιᾶς τῆς Εὐβοίας. (Geyer εἰς Paulys R. E. Suppl. IV σ. 444 κέ).

2) Χωρὶς βέβαια νὰ ἀποκλείεται ὅτι πρόκειται γιὰ σύμπτωση ἁπλῆ ἕως τώρα.

3) Τὰ ἀργυρᾶ τετράδραχμα ποὺ ἦσαν στὸ εὕρημα τοῦ Σοφικοῦ δὲ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐξαίρεσις γιατὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν θάλασσα ἀπὸ ναυάγιο πλοίου.

4) Τὰ σπάνια δίδραχμα τῶν Λακεδαιμονίων (Wace ἔ. ἀ.) εἶναι τὰ νεώτατα νομίσματα τοῦ εὑρήματος τῆς Σπάρτης καὶ ὀρθὰ χρονολογοῦνται στὴν τελευταία

χάνεται δὲ ἔτσι ἡ μοναδικὴ δυνατότης ποὺ ὑπάρχει κάποτε νὰ ἀποδειχθοῦν ὡς ἐσφαλμένες ἢ ὀρθὲς χρονολογήσεις νομισμάτων ποὺ ἔγιναν μὲ τὴν βοήθεια μονάχα τῆς τεχνοτροπίας των. Καὶ γιὰ μὲν τὴ νότιο Εὔβοια θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθῇ ὡς λόγος ἀπουσίας ἀργυρῶν νομισμάτων τοῦ Πτολεμαίου Γ' ἡ ὁριστικὴ ἐπικράτησις τῶν Μακεδόνων μετὰ τὸ θάνατο τοῦ ἀνεψιοῦ τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ Ἀλεξάνδρου. Γιὰ τὴν Πελοπόννησο ὅμως ξέρομε συγκεκριμένα, ὅτι τὸ 225 π. Χ. ὁ Κλεομένης Γ' ἐπῆρε ἐπιχορήγησι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο (Beloch Griech. Gesch. IV σ. 709). Ἐπίσης ὁ Πτολεμαῖος Γ', συνεχίζοντας τὴν πολιτικὴ τοῦ πατέρα του πρὸς τὸν Ἄρατο καὶ τοὺς Σικυωνίους, ἐξακολούθησε νὰ στέλνῃ τὴν «ἐνιαύσιον σύνταξιν» ἀπὸ 6 τάλαντα (Πλουτ. Ἄρατος 11 καὶ 13)· ἴσως μάλιστα καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς «δόσεις» τμῆμα τῆς δωρεᾶς τοῦ Φιλαδέλφου ἀπὸ 150 τάλαντα ἔστειλε ὁ Πτολεμαῖος Γ' [1].

Καθὼς ὅμως φάνηκε ἀπὸ τὰ παραπάνω, στὴν Πελοπόννησο δὲν ἔχει βρεθῇ ὡς τώρα οὔτε ἕνα ἀργυρὸ νόμισμα τοῦ Πτολεμαίου Γ'. Θὰ ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐξετασθῇ ἡ ἄποψις μήπως ἐνδεχομένως οἱ «δόσεις» καὶ ἡ «ἐνιαύσιος σύνταξις» ἐστάλησαν σὲ χαλκᾶ νομίσματα. Πράγματι δὲ πρὸς τὴν ἄποψιν αὐτὴν ἐστράφηκε ἤδη ὁ Σβορῶνος (ἔ. ἀ. σελ. συδ' κέ.), ἀλλὰ ζητῶντας τύπον, ποὺ θὰ εἶχε σχέσι μὲ τὶς «δόσεις» τοῦ Πτολεμαίου ἐστηρίχθηκε σὲ δεδομένα, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν βάσιμα [2].

***

Ἔτσι θὰ ἔμενε ἄγνωστο μὲ τί εἶδος νόμισμα ὁ Πτολεμαῖος Γ' βοήθησε τοὺς Σικυωνίους, μολονότι τὸ ζήτημα εἶχε προκαλέσει ἀρκετὰ τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον (Σβορ. ἔ. ἀ. Τόμ. IV σελ. XXV), ἂν συρροὴ συμπτώσεων δὲν τὸ ἔκανε ἀναμφισβήτητα, καθὼς νομίζω, βέβαιο.

Τὸ νόμισμα γιὰ τὸ ὁποῖον πρόκειται εἶναι χαλκὸ καὶ ἔχει ἀπὸ τὴ μιὰ

δεκαετία τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος. Ὅμοιο δὲ ὑπῆρχε καὶ στὸ εὕρημα τοῦ Σοφικοῦ (Σβορῶνος εἰς Διεθ. Ἐφημ. τόμ. 2 σελ. 293). Ἂν τὸ εὕρημα τῆς Σπάρτης χρονολογηθῇ στὰ 240—240, ὅπως δέχεται ὁ Noe (ἔ. ἀ. σελ. 263), ἢ τοῦ Σοφικοῦ στὰ 230 π. Χ., ὅπως ὁ Regling (Z. f. N. 1928 σελ. 97), τότε καὶ γιὰ τὰ νομίσματα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε διαφορετική, ἐσφαλμένη δὲ καθὼς νομίζω χρονολογία.

1) Πρβλ. Σβορῶνον ἔ. ἀ. σελ. συε' κέ. ὅπου καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2) Τέτοιο τύπο ὁ Σβορῶνος ἐθεώρησε τὰ χαλκᾶ νομίσματα ποὺ ἔχουν ἀπὸ τὴν μιὰ ὄψι κεφαλὴ Ἄμμωνος καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἱστάμενη γυναικεία μορφὴ μὲ πόλο (ἀρ. 1005—1009). Ἀλλὰ τὰ μὲν νομίσματα αὐτὰ ποὺ βεβαιωμένα βρίσκονται στὴ Κύπρο, καθὼς ὁ ἴδιος παραδέχεται, ἐνδεχομένως κόπηκαν στὴν Κύπρο γιὰ νὰ σταλοῦν ὡς δωρεὰ τοῦ Πτολεμαίου Γ' στὴ Ρόδο (Σβορ. ἔ. ἀ. σελ. σος'), τὸ μοναδικὸ δὲ χαλκὸ νόμισμα μὲ παράστασι πηγάσου ποὺ τοῦ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ νὰ τὰ συνδέσῃ καὶ μὲ τὴν Πελοπόννησο, παρμένο ἀπὸ ἕνα κατάλογο πωλήσεως νομισμάτων, ποτὲ δὲν ξαναπαρουσιάστηκε. (Πρβλ. καὶ Regling εἰς Svor. ἔ. ἀ. Τόμ. IV σελ. 478).

ὄψι προτομὴ τοῦ Πτολεμαίου Γ' μὲ στέφανο δάφνης καὶ αἰγίδα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἐπιγραφὴ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ καὶ ἀετὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐπάνω σὲ κεραυνὸ καὶ κέρας Ἀμαλθείας Br. Mus. Cat. The Ptolemies Pl. XII 2 Σβορ. ἔ. ἀ. Πίν. XXX 4—8 (εἰκών).

Τέτοια νομίσματα ὅλα τοῦ ἴδιου ἀκριβῶς μεγέθους μὲ προέλευση γνωστὴ ὑπάρχουν [1] στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο τὰ ἑξῆς :

1) Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ὀλυμπίας ἕνα (1894/5 Ε' 195 Σβορ. ἔ. ἀ. σ. 155 ια).

2) Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς στὴν Μαντινεία [2] δύο (1892/3 Α' 381 καὶ 382, Σβορ. ἔ. ἀ. δ καὶ ι).

3) Ἀπὸ τὴν Ἐπίδαυρο ἕνα. (Ἀνασκαφὲς Ἐπιδαύρου 1911/12 ΝΑ' 84).

4) Ἀπὸ τὸν Ὀρχομενὸ Ἀρκαδίας δύο. Ἀνασκαφὲς Γαλλ. Σχολῆς 1913/4 ΟΓ' 55 καὶ 56.

5) Ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Ἕνα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀμερικανικῆς Σχολῆς τοῦ 1907/8 καὶ δεκαὲξ κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1932. K. Edwards Corinth. VI 73. Ἐπίσης ὁ φύλακας τοῦ Μουσείου Κορίνθου μαζὶ μὲ ἄλλα ποὺ ἐμάζεψε στὴ Κόρινθο εὗρῆκε καὶ τρία ὅμοια τοῦ Πτολεμαίου Γ' (1938 ΙΘ).

6) Ἀπὸ τὴν Ἀσέα. Ἀνασκαφὴ Σουηδῶν 1938 τέσσερα.

7) Ἀπὸ τὴν Τρίπολι δέκα (εἰκών). Εὕρημα Κάτω Κλειτορίας 1936 Ζ'. Ἀπὸ τὰ 14 νομίσματα τοῦ εὑρήματος τὰ 4 μόνον δὲν εἶναι Πτολεμαίου Γ'.

8) Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς Σπάρτης. Τρία ἀπὸ τὸ θέατρο τὸ 1906/8, ἕνα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Ὠδείου τὸ 1907 καὶ ἕνα στὸ 1924.

9) Ἀπὸ τὴ Στυμφαλία τρία. (Μέσα σὲ ἄλλα χαλκᾶ ποὺ ἔφεραν νὰ δείξουν στὸ Μουσεῖο (Οἰκονομοπούλου).

10) Ἀπὸ τὸ Λύκαιον ἕνα (Ἀνασκαφὲς Κουρουνιώτη 1926 ΚΒ).

---

1) Ἀπὸ αὐτὰ ὁ Σβορῶνος εἶχεν ὑπ' ὄψι του μόνον τὰ νομίσματα τῶν ἀνασκαφῶν ἀρ. 1 καὶ 2. Τὰ ὑπόλοιπα εὑρέθηκαν μετὰ τὴ δημοσίευσι τοῦ βιβλίου του «Τὰ νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων».

2) Ἐκ παραδρομῆς ἀναγράφονται ὡς προερχόμενα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ὀλυμπίας ἔ. ἀ.

11) Ἀπὸ τὴ Σικυῶνα ἕνα (Ἀνασκαφὲς Ὀρλάνδου 1932).
12) Ἀπὸ τὸ Γαλαξεῖδι ἕνα (Σὲ τάφο ποὺ ἔσκαψε τὸ 1940 ὁ Θρεψιάδης).

Ὅτι ἡ μορφὴ ποὺ εἰκονίζεται στὸ νόμισμα εἶναι ὁ Πτολεμαῖος Γ' Εὐεργέτης δὲν ὑπῆρξε ποτὲ καμμιὰ ἀμφιβολία.

Στὸ πορτραῖτο αὐτὸ φαίνεται μιὰ προσπάθεια τοῦ σφραγιδογλύφου νὰ τὸν παραστήσει μὲ πιὸ κανονικὰ χαρακτηριστικά, κάνοντάς του ἑλληνικὴ κατατομὴ μὲ μιὰ τελείως ἴσια γραμμή, ποὺ τράβηξε ἀπὸ τὸ μέτωπο ὡς τὴ μύτη· δὲν κατώρθωσε ὅμως νὰ δώσει στὴ μορφὴ τοῦ ἰσχυροῦ αὐτοῦ δυνάστη καμμιὰ ἐπιβλητικότητα· ἀπεναντίας γίνεται πιὸ ἔκδηλη ἡ μικρότητα τῶν χαρακτηριστικῶν του ἀπάνω στὸ γεμᾶτο σάρκες πρόσωπο, ποὺ δὲν ἀποφεύγει νὰ τὶς τονίσει διατηρῶντας ἔτσι πολλὴ ὁμοιότητα μὲ τὸ πρωτότυπο, καθὼς δείχνουν διάφορα πορτραῖτα του σὲ μάρμαρο ἢ ἄλλη ὕλη. (Πβλ. Pfuhl εἰς J. d. I. 1930 σ. 32).

Ἔχομε λοιπὸν ἐκδηλη μιὰ προσπάθεια ἑνὸς μετρίας ἱκανότητος σφραγιδογλύφου νὰ παραστήσει τὸν Πτολεμαῖον Γ' Εὐεργέτην μὲ κανονικὰ χαρακτηριστικά, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὸ πρωτότυπο.

Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ πορτραίτου φαίνεται ὅμοιος σὲ ὅλα τὰ χαλκᾶ νομίσματα, ποὺ ἀναφέρονται ἀμέσως προηγουμένως. Μὲ ὅλο ποὺ εἶναι σχεδὸν τελείως ἐφθαρμένα ἀπὸ τὴν μακροχρόνια κυκλοφορία—ἐκτὸς ἀπὸ τὸ εὕρημα τῆς Τριπόλεως—οἱ γενικές των γραμμὲς εἶναι σαφεῖς καὶ ἀπὸ αὐτὲς μοναχὰ κρίνοντας εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνωρίσῃ κανεὶς ὅτι ὁ τύπος των δὲν παρουσιάζει βασικὲς διαφορές. Ἡ τεχνοτροπία τοῦ ἀετοῦ δὲν διακρίνεται στὰ ἐφθαρμένα, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ διατηρημένα ἔχει ἐπαρκῶς ἀποδειχθῇ, ὅτι ὅλη ἡ σειρὰ τῶν νομισμάτων αὐτῶν σὲ διάφορα μεγέθη κόπηκε μετὰ τὸ 244 (Σβορ. ἔ. ἀ. σελ. ανγ').

Μὲ τὸ πλῆθος αὐτὸ τῶν χαλκῶν νομισμάτων δὲν πλουτίζεται ἡ ἐξαιρετικὰ ὀρτοχὴ[1] σὲ σύγχρονα πορτραῖτα νομισματοκοπεία τοῦ Πτολεμαίου Γ'. Μόνο δὲ μὲ μεγάλο ἀριθμὸ ἀργυρῶν ἢ καὶ χρυσῶν νομισμάτων θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ βεβαιωθῇ ἂν ἡ διαφορά, ποὺ ὑπάρχει στὸν τύπο τοῦ πορτραίτου τῶν χαλκῶν ἀπὸ ἕνα ἐξιδανικευμένο τύπο τοῦ ἀργυροῦ τετραδράχμου,[2] ὀφείλεται σὲ διαφορετικὰ πλαστικὰ πρότυπα ἢ εἶναι καθὼς νομίζω διαφορές, ποὺ δημιούργησαν οἱ διάφοροι σφραγιδογλύφοι στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ Νομισματοκοπείου.

Ὅτι τὸ νομισματοκοπεῖο, ποὺ κόπηκαν τὰ χαλκᾶ αὐτά, δὲν ἦταν στὴ Σικυῶνα ἢ σὲ ἄλλη πόλι τῆς Πελοποννήσου μᾶς τὸ πιστοποιεῖ ἡ τεχνική των. Ἔχουν δηλ. πέτυλο κυρτωμένο ἐλαφρὰ στὴν ἄκρη ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρά, ποὺ δὲν παρατηρεῖται στὰ νομίσματα τῆς Πελοποννήσου, ἐπίσης μιὰ μικρὴ

1) Δὲν σώθηκαν παρὰ ἕνα—ἀμφισβητούμενο κι' αὐτὸ—χρυσὸ (Imhoof Blumer Porträtköpfe v III 2) καὶ δυὸ ἀργυρὰ τετράδραχμα. (Πρβλ. Pfuhl ἔ. ἀ.).
2) Πρβλ. Σβορ. ἔ. ἀ. πίν. XXX 2.

κοιλότητα στὴ μέση τῆς ἐπιφανείας καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ ὄψεις, ὑπόλειμμα κάποιου μηχανικοῦ μέσου κατὰ τὴν κοπὴ τῶν χαλκῶν νομισμάτων, ποὺ δὲν παρατηρεῖται παρὰ σὲ νομίσματα τῆς Αἰγύπτου, τῆς Μ. Ἀσίας καὶ τῆς Θράκης.

Τὰ νομίσματα δὲ αὐτὰ ἐκόπηκαν ἴσως ἐπίτηδες γιὰ τὴν Πελοπόννησο καὶ ἴσως τὸ γεγονὸς αὐτὸ μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς μιὰ ἐξήγησις γιατὶ ὁ Εὐεργέτης ἔβαλε τὸ πορτραῖτο του σ' αὐτά, πρᾶγμα πολὺ ἀσύνηθες γιὰ τὰ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα. Εἶναι φυσικὸ δηλ. νὰ δεχθοῦμε ὅτι, ὅταν ὁ Ἄρατος στὰ χρόνια τῆς δευτέρας του στρατηγίας (243 – 2 π. Χ.) ἔκαμε τὸν Εὐεργέτη «σύμμαχον τῶν Ἀχαιῶν ἡγεμονίαν ἔχοντα καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν» (Πλουτ. Ἄρατ. 41), ὁ τελευταῖος τοῦ ἔστειλε τὴ χρηματικὴ δωρεά του σὲ νομίσματα, ποὺ εἶχαν ἐπάνω τὴν εἰκόνα του. Ὁ χρόνος δὲ ποὺ κόπηκαν τὰ νομίσματα αὐτὰ καθὼς εἴδαμε πάρα πάνω ταιριάζει ἀπόλυτα μὲ τὴ χρονολογία αὐτή.

Ὅταν λάβωμε λοιπὸν ὑπ' ὄψι, πόσο συχνὰ ἀπαντοῦν τὰ νομίσματα αὐτὰ ἐνῶ οὔτε στὶς συστηματικὲς ἀρχαιολογικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Πελοπόννησο οὔτε σὲ τυχαῖα εὑρήματα παρουσιάστηκε ποτὲ ὡς τώρα—ὅσο ξέρω τοὐλάχιστον—διαφορετικὸς τύπος χαλκοῦ Πτολεμαϊκοῦ νομίσματος, ἔπειτα ὅτι τὰ νομίσματα αὐτὰ βρίσκονται μόνον στὴν Πελοπόννησο καὶ συχνότερα στὴν Κορινθία καὶ ἀκόμα ὅτι θὰ κυκλοφοροῦσαν πάρα πολλὰ ὅμοια γιὰ νὰ διατηρηθοῦν τόσα σὲ κυκλοφορία ἐπὶ αἰῶνες, καθὼς δείχνει ἡ μεγάλη φθορά των, ἐνῶ γενικὰ τὰ χαλκᾶ νομίσματα δύσκολα κυκλοφοροῦν πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὸν τόπο τῆς κοπῆς των, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, νομίζω, ὅτι στὰ νομίσματα αὐτὰ ἔχομε τὸν τύπο, ποὺ ὁ Πτολεμαῖος Γ' ἔστειλε τὴν οἰκονομική του ἐνίσχυσι πρὸς τὸν Ἄρατο καὶ τοὺς Ἀχαιούς.

***

Γεννιέται ὅμως τὸ ἐρώτημα, γιατὶ ἐνῶ οἱ δυὸ πρῶτοι Πτολεμαῖοι σκόρπισαν τόσο ἄργυρο, ὁ Πτολεμαῖος Γ' καὶ στὴν Πελοπόννησο—καθὼς ἀποδείχτηκε παραπάνω—καὶ στὴ Ρόδο (Πολύβιος 5. 89 Διόδωρος 26. 8 Σβορ. ἔ. α. σελ. σοέ) ἔστειλε μόνον χάλκινα νομίσματα. (Σβορ. εἰς Διεθν. ἐφημ. Τόμ. 11 σελ. 231).

Τὴν ἀπάντησι πρέπει νὰ ζητήσωμε σὲ ἐσωτερικὸ νομισματικὸ λόγο τῆς οἰκονομίας τῶν Πτολεμαίων.

Καθὼς εἶναι γνωστὸ ἄργυρος δὲν ὑπῆρχε ἀπὸ ἐγχώρια πηγὴ στὴν Αἴγυπτο. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ σχετική του ἀνταλλακτικὴ ἀξία πρὸς τὰ μέταλλα αὐτὰ καὶ ἰδίως πρὸς τὸ χρυσό, ἦταν στὴν Αἴγυπτο διαφορετικὴ ἀπὸ ὅτι στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ὑπῆρχε σχετικὴ ἀφθονία ἀργύρου. Αὐτὸ εἶχε συνέπεια πώς, ὅταν οἱ Πτολεμαῖοι ἔκοψαν νομίσματα στὸ σύστημα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου μὲ σχέσι χρυσοῦ καὶ ἀργύρου 1 : 10, τὰ ἀργυρᾶ Πτολεμαϊκὰ νομίσματα δὲν

κυκλοφοροῦσαν στὴν Αἴγυπτο—ὅπου ἡ σχετικὴ ἀξία χρυσοῦ καὶ ἀργύρου ἦταν 1: 2—ὡς νομίσματα μὲ τὴν ὀνομαστική τους ἀξία, ἀλλὰ τὰ ἔπαιρναν ὅπως μαρτυροῦν τὰ χαράγματα καὶ οἱ ἐγκοπές τους μὲ τὸ βάρος, ὡς μέταλλον δηλ.

Συνέπεια τῆς ἴδιας σχετικῆς σπανιότητος τοῦ ἀργύρου στὴν Αἴγυπτο ἦταν, ὅτι ἤδη πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος εἰσάγεται στὴν Αἴγυπτο νέο σύστημα μὲ ἀνεξάρτητο νομισματικὴ βάσι χαλκοῦ γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει προφανῶς τὶς ἐσωτερικὲς κυκλοφοριακὲς ἀνάγκες τῆς Αἰγύπτου καὶ νὰ ἀποφύγουν τὶς δυσχέρειες ποὺ προκαλοῦσε στὶς συναλλαγὲς ἡ αὐξομείωσις τῆς ἀξίας τοῦ ἀργύρου. Τὰ μεγάλα χαλκᾶ νομίσματα τῆς νέας αὐτῆς νομισματικῆς βάσεως ποὺ βρίσκονται ἄφθονα στὴν κυκλοφορία κατὰ τὰ μέσα τοῦ Γ' π. Χ. αἰῶνος—στὶς ἀρχὲς δηλ. τῆς βασιλείας τοῦ Πτολεμαίου Γ'—ἔχουν ἐκτοπίσει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία τὰ ἀργυρᾶ νομίσματα μὲ τὴν ὑπερτιμημένη μεταλλικὴ ἀξία. Αὐτὸ φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ εὑρήματα στὴν Αἴγυπτο, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαρτυρίες σὲ παπύρους (Πρβλ. Milne, The Journal of egyptian archaeology 1938 Vol. 24 σελ. 204) [1]. Ἦταν λοιπὸν φυσικὸ μὲ τὶς συνθῆκες αὐτὲς νὰ στείλῃ ὁ Πτολεμαῖος Γ' τὴν οἰκονομική του ἐνίσχυσι στοὺς Ἀχαιοὺς ὄχι σὲ ἀργυρᾶ ἀλλὰ σὲ χαλκᾶ νομίσματα.

ΕΙΡ. ΒΑΡΟΥΧΑ-ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ

---

1) Τέτοια μεγάλα χαλκᾶ νομίσματα, ἐπειδὴ εἶχαν τὴν πραγματικὴ ἀξία τοῦ μετάλλου, ἐκυκλοφόρησαν καὶ σὲ ὅλη τὴ Μεσόγειο. Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ ὑπάρχει ἕνα εὕρημα ποὺ ἔγινε τελευταῖα στὴν Ἡλιούπολι καὶ σώθηκε στὴ συλλογὴ τοῦ κ. Μακρίδη. Ἐπίσης ἕνα βρέθηκε στὴν Ἐλευσίνα. (Σβορ. ἔ. ἀ. πίν. XXIX 12). Ἀνασκαφὲς τοῦ 1930. Ἄφθονα βρίσκονται, καθὼς μοῦ ἀνεκοίνωσε προφορικὰ ὁ κ. Κεραμόπουλος, καὶ στὴν Πτολεμαΐδα τῆς Δ. Μακεδονίας τὴν πατρίδα τοῦ Πτολεμαίου Α' Σωτῆρος ποὺ εἶναι φυσικό, ὅτι ἦταν γιὰ πολὺ καιρὸ σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὴν Αἴγυπτο. Στὴν Πελοπόννησο ἔστειλε ὁ Εὐεργέτης μικροῦ μεγέθους, ὥστε νὰ ταιριάζουν μὲ τὰ ἄλλα τοπικὰ νομίσματα· δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ἔστειλε καὶ χρυσᾶ ὅπως ἀργότερα ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀχαιῶν Λυκόρτας ἐπῆγε νὰ μαζέψῃ μισθοφόρους στὴν Αἰτωλία «magni cum pondere auri» Liv. XXXI 44.

ΣΙΣΙΝΝΙΟΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τὸ κατωτέρω μικρὸν δημοσίευμα δὲν εἶναι ἀντάξιον οὔτε τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας τοῦ ἐκλιπόντος μεγάλου Ἕλληνος ἀρχαιολόγου, εἰς τιμὴν τοῦ ὁποίου ἐκδίδεται ὁ μνημόσυνος οὗτος τόμος, οὔτε καὶ τῶν πνευματικῶν τροφείων, τὰ ὁποῖα ὀφείλω ὡς μαθητὴς εἰς τὸν μειλίχιον καὶ φωτεινὸν διδάσκαλον. Δυστυχῶς αἱ περιστάσεις δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν, ὅπως τιμήσω διὰ σπουδαιοτέρας καὶ καταλληλοτέρας μελέτης τὴν μνήμην του, μελέτης, προερχομένης ἐκ τῆς γονίμου διδασκαλίας του, ἡ ὁποία ἀφῆκε βαθέα καὶ γόνιμα ἴχνη εἰς τὴν ψυχήν μου. Ὁ ἀείμνηστος Χρῆστος Τσούντας δὲν ὑπῆρξεν ἀρχαιολόγος τῶν λειψάνων τῆς ἀρχαιότητος καὶ μάλιστα τῆς προϊστορικῆς, ὑπῆρξεν ὁ ἀρχαιολόγος τῶν παμπαλαίων προϊστορικῶν λαῶν καὶ πολιτισμῶν. Τὰ λείψανα, τὰ ὁποῖα ἀφῆκαν οὗτοι ἐντὸς τῶν σορῶν τῶν χωμάτων ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς γῆς, δὲν εἶχον διὰ τὸν Τσούνταν ἀξίαν μόνον καθ' ἑαυτά, ὡς πράγματα ἁπλῶς ἀρχαῖα, καλλιτεχνικὰ ἢ μή, ἀλλὰ κυρίως ὡς λείψανα λαῶν καὶ πολιτισμῶν παναρχαίων. Τὸν Τσούνταν δὲν ἐνδιέφερον τόσον τὰ πράγματα, ὅσον ἡ ἀνθρωπίνη ζωή, ἡ ὁποία κρύπτεται ὑπ' αὐτά. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ προσπάθειά του δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν φυλοκρίνησιν καὶ τὴν ἀσφαλῆ γνῶσιν τῶν λειψάνων· διὰ τῆς προσεκτικῆς μελέτης αὐτῶν προσεπάθει πάντοτε νὰ ἀνακαλύψῃ καὶ ἀναπαραστήσῃ τὴν ἀνθρωπίνην ζωήν, τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ὁποίας λείψανα ἦσαν, καὶ νὰ ἀνακαλύψῃ τοὺς λαούς, οἱ ὁποῖοι ἀφῆκαν ταῦτα κατὰ τὴν ἀέναον τῶν λαῶν κίνησιν ἐν τῇ διαδρομῇ τῶν αἰώνων. Ἡ τάσις καὶ προσπάθεια αὕτη εἶναι καταφανὴς εἰς ὅλας τὰς ἀρχαιολογικὰς αὐτοῦ ἐρεύνας καὶ ἐργασίας, κατ' ἐξοχὴν δὲ εἰς τὰ δύο θεμελιώδη ἔργα του «Μυκῆναι καὶ μυκηναῖος πολιτισμὸς» καὶ «Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου», καταφανὴς δ' ἦτο καὶ εἰς τὴν ἀπὸ τῆς ἕδρας διδασκαλίαν, ἥτις διὰ τοῦτο εἶχε δι' ἐμὲ ἰδιαίτερον θέλγητρον.

Μαθητὴς τοῦ ἀειμνήστου Ν. Γ. Πολίτου εἰς τὴν λαογραφίαν καὶ παρ' αὐτοῦ διδαχθεὶς τὴν σπουδαιότητα τῆς μελέτης τῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλλὰ καὶ παντὸς ἄλλου λαοῦ, μετὰ μεγάλου ἐνδιαφέροντος παρηκολούθουν τὰ μαθήματα τοῦ σοφοῦ ἐρευνητοῦ τῆς ζωῆς τῶν προϊστορικῶν τῆς Ἑλλάδος λαῶν, ἔκτοτε δ' ἔβλεπον τὴν στενὴν σχέσιν, τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τῶν δύο ἐπιστημῶν, τῆς λαογραφίας καὶ τῆς προϊστορικῆς ἀρχαιολογίας, ὡς ἐδίδασκεν αὐτὴν ὁ Τσούντας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ ἐκπληρώσω ζωηρὰν τοῦ διδασκάλου ἐπιθυμίαν, τὴν ὁποίαν συχνάκις μοῦ ἐξέφρασε, νὰ ἐπεκταθοῦν αἱ προϊστορικαὶ ἔρευναι, τὰς ὁποίας ἐγκαινίασεν ὁ ἴδιος ἐν Θεσσαλίᾳ, καὶ εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν Θρᾴκην, διὰ νὰ εὑρυνθοῦν αἱ βά-

σεις τῶν προϊστορικῶν ἡμῶν γνώσεων πρὸς ἐξαγωγὴν ἀσφαλεστέρων διὰ τοὺς προϊστορικοὺς λαοὺς συμπερασμάτων, ἐπεχείρησα ἐπανειλημμένα ἐρευνητικὰ ταξείδια εἰς τὴν Ἀνατικὴν Θράκην καὶ ἐσημείωσα ἀρκετοὺς προϊστορικοὺς συνοικισμούς, ἠρεύνησα δὲ καὶ μετὰ τοῦ συναδέλφου κ. Στρ. Πελεκίδου, ἀλλὰ καὶ μόνος, τινὰς ἐξ αὐτῶν. Ἐκ τῶν πορισμάτων τῶν ἐρευνῶν τούτων θὰ ἐπεθύμουν νὰ προήρχετο καὶ ἡ μνημόσυνος διὰ τὸν Τσούνταν μελέτη μου, ὡς ὀνόματι καὶ πράγματι ἀπόδοσις πρὸς τὸν διδάσκαλον πνευματικῶν τροφείων. Δυστυχῶς πρὸς τὸ παρὸν τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν πρέπει νὰ μείνῃ ἡ μνήμη τοῦ ἀνδρὸς ἀτίμητος, προσφέρω πρὸς τὸ παρὸν εἰς αὐτὴν τὰ κατωτέρω, σμικρὰ μέν, ἀλλ' ἄχω.

***

Εἰς τοὺς ἀνατολικοὺς πρόποδας τῶν Πιερίων, ὄχι πολὺ μακρὰν τῆς δυτικῆς ὄχθης τοῦ Ἀλιάκμονος καὶ παρὰ τὰ μικρὰ χωρία Μπάρμπες καὶ Κοῦτλες, τὰ ἀποτελέσαντα σήμερον τὸ χωρίον Βεργίνα, ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας μακεδονικῆς πόλεως Βέλλας, ἀνεσκάφη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς εἰς Μακεδονίαν ἀποστολῆς Heuzey καὶ Daumet ἐν ἔτει 1861 μέγα ἑλληνιστικὸν ἀνάκτορον. Ἐπ' αὐτοῦ εὑρίσκετο ᾠκοδομημένη βυζαντινὴ ἐκκλησία, τῆς ὁποίας τὸ πρόπυλον κατὰ τὴν ἐντετειχισμένην ἐπὶ τῆς θύρας ἐπιγραφὴν ἀνιστορήθη κατὰ τὸ ἔτος 1495 μ. Χ. Ἡ παρουσία τῆς ἐκκλησίας δεικνύει ὅτι ὁ τόπος ἦτο κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους κατῳκημένος, δὲν ἀποκλείεται δὲ νὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ καὶ μονή.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Γάλλων ἀρχαιολόγων παρὰ τὰ σπουδαῖα αὐτῆς ἀποτελέσματα δὲν ἐξετάθη εἰς ὁλόκληρον τὸ οἰκοδόμημα, διὰ τοῦτο τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης ἀνέλαβε τὴν συμπλήρωσιν αὐτῆς τῇ εἰσηγήσει καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ καθηγητοῦ κ. Κ. Ρωμαίου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψεν ὁλόκληρον τὸ λαμπρὸν ἀνάκτορον, τὰ δὲ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς φῶς, καθιστῶσι πλέον δυνατὴν τὴν πλήρη ἀναπαράστασιν αὐτοῦ. Εἰς τὰς σκαφικὰς ταύτας ἐργασίας εὑρέθη καὶ τὸ κατωτέρω μολυβδόβουλλον, τὴν δημοσίευσιν τοῦ ὁποίου μοῦ παρεχώρησεν ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος.

Τὸ μολυβδόβουλλον διατηρεῖται πολὺ καλά, μόνον ἡ ἐκτύπωσις αὐτοῦ, ὡς ἄλλως συνήθως συμβαίνει, δὲν ἐγένετο ἐξ ἀρχῆς ἐπιμελῶς καὶ διὰ τοῦτο μέρος τῆς σφραγῖδος δὲν ἐξετυπώθη. Τὸ πρᾶγμα βλέπει ὁ ἀναγνώστης σαφῶς εἰς τὴν φωτογραφίαν καὶ εἰς τὴν γενομένην συμπλήρωσιν. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ μολυβδοβούλλου εἶναι εὐχερής, καὶ ἡ συμπλήρωσις δέ, καθὼς νομίζω, ἀσφαλής.

Ἔμπροσθεν : Σταυροειδὲς μονογράφημα ἐν στεφάνῳ ἡμιεφθαρμένῳ, ἀναλυόμενον εἰς *Κύριε βοήθει*, ἔχον ἐν ταῖς γωνίαις τὰς λέξεις τῷ σῷ δούλῳ.

Ὄπισθεν : CINIω B΄
CΠAΘ΄ S CTP
ЄΛΛΑΔ΄

ἤτοι [Σι]σινίῳ β(ασιλικῷ) [πρωτο]σπαθ(αρίῳ) καὶ στρ(ατηγῷ) Ἑλλάδ(ος). Ἐν στεφάνῳ ἐφθαρμένῳ.

Τὰ δύο C εἴς τε τὸ CINIω καὶ εἰς τὸ CΠΑΘ΄, μολονότι δὲν ἐξετυπώθησαν καλῶς, ὡς εὑρισκόμενα εἰς τὸ ἄκρον, διακρίνονται ὅμως ἀρκετὰ σαφῶς. Ἡ ἐπὶ τοῦ πρώτου C διακρινομένη κεραία ὡσεὶ ι εἶναι ξέσμα τοῦ μολύβδου καὶ οὐχὶ γράμμα.

Τὸ μολυβδόβουλλον ἀνήκει εἰς τὴν μεγάλην κατηγορίαν τῶν εἰκονομαχικῶν μολυβδοβούλλων τοῦ Η΄ καὶ Θ΄ αἰῶνος, ἐβδόμην κατὰ τὸν Κωνσταντόπουλον. Ἡ ταύτισις τοῦ ἐν τῷ μολυβδοβούλλῳ ἀναγραφομένου στρατηγοῦ Ἑλλάδος Σισιννίου πρὸς ἱστορικὸν τῶν χρόνων τούτων πρόσωπον δὲν δύνα-

ται νὰ εἶναι ἀσφαλής. Ἐκ τῶν γραπτῶν ἱστορικῶν πηγῶν τῶν χρόνων τούτων, δηλ. τοῦ Θεοφάνους κυρίως καὶ τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου, γνωρίζομεν Σισιννίους τινάς, ἀλλ' οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν δύναται νὰ ταυτισθῇ ἀσφαλῶς πρὸς τὸν τοῦ μολυβδοβούλλου. Τοιοῦτος π. χ. εἶναι ὁ Θεσσαλονικεὺς ἴσως πατρίκιος Σισίννιος Ρενδάκις, ὅστις συνεργαζόμενος μετὰ τοῦ Ἀρτεμίου, τοῦ Νικήτα τοῦ Ξυλινίτου καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης πρὸς ἀνατροπὴν τοῦ Λέοντος τοῦ Ἰσαύρου ἀπεκεφαλίσθη ὑπὸ τῶν Βουλγάρων [1]. Νεώτερος αὐτοῦ εἶναι ὁ ἐξάδελφος καὶ συνεργάτης τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄ πατρίκιος Σισίννιος στρατηγὸς τῶν Θρακησίων, τὸν ὁποῖον οὗτος ἐτύφλωσεν ἐν ἔτει 733 ὡς συνεργασθέντα μετὰ τοῦ Ἀρταυάσδου [2]. Ἔτι νεώτερος εἶναι ὁ Σισίννιος

1) Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor σ. 400. Νικηφόρος ἔκδ. de Boor σ. 55, 21.
2) Θεοφάνης, ἔκδ. de Boor σ. 421, 3.

Τριφύλλης, ἀδελφὸς τοῦ δομεστίκου τῶν σχολῶν Νικήτα, στρατηγὸς δὲ Θρᾴκης ἐν ἔτει 799, ὅστις ἐν ἔτει 800 συνειργάσθη μετὰ τοῦ γενικοῦ λογοθέτου Νικηφόρου εἰς τὴν ἐκθρόνισιν τῆς Εἰρήνης καὶ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Νικηφόρου. Σισίννιοι ἀπαντῶνται καὶ ἐν μολυβδοβούλλοις τῶν αὐτῶν αἰώνων, ὡς π. χ. Σισίννιος ὕπατος καὶ κλεισουριάρχης [1], Σισίννιος πατρίκιος [2], Σισίννιος πατρίκιος βασιλικὸς πρωτοσπαθάριος καὶ στρατηγὸς Σικελίας [3] καὶ εἴ τις ἄλλος. Ὅλοι οἱ ἀνωτέρω οὐδὲν στοιχεῖον παρέχουν, ἐπιτρέπον τὴν ταύτισιν πρὸς ἕνα ἐξ αὐτῶν τοῦ στρατηγοῦ τῆς Ἑλλάδος Σισιννίου. Τὸ πολὺ σιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Σισίννιον τὸν Τριφύλλην, ὅστις ἐν ἔτει 799 ἐστρατήγει τῆς Θρᾴκης. Οὗτος, ἀδελφὸς ὤν, ὡς ἐλέχθη, τοῦ ἰσχύοντος ἐν τῷ παλατίῳ δομεστίκου τῶν σχολῶν Νικηφόρου, εἶναι ἐνδεχόμενον, πρὶν παραλάβῃ τὴν στρατηγίαν τῆς Θρᾴκης, νὰ ἐστάλη ὡς στρατηγὸς Ἑλλάδος μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Σταυρακίου καθυπόταξιν τῶν ἐν αὐτῇ Σλάβων ἐν ἔτει 780.

ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ

1) *Schlumberger*, Sigillographie σ. 329.
2) Αὐτ. σ. 565.
3) Αὐτ. σ. 714.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΧΡΗΣΤΟΥ ΤΣΟΥΝΤΑ

Α') ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ.

1. 1893. Μυκῆναι καὶ Μυκηναῖος πολιτισμός. Ἀθήνησιν 1893. Σελ. (η')+264 σχ. 8ον. (Μετὰ σχεδιογραφημάτων καὶ εἰκόνων).

2. 1900. Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Ἀθηνῶν. Μετὰ σχεδίου καὶ εἰκόνων. Ἐν Ἀθήναις 1900. Σελ. 88 σχ. 8ον. (Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων ἀρ. 12). Ἀνετυπώθη πολλάκις. Βλέπε Ψυχάρη, Ρόδα καὶ Μῆλα 5 Α' σελ. 232.

3. 1903. The Mycenaean Age. A Study of the monuments and culture of pre-homeric Greece by Chrestos Tsountas and I. Irving Manatt with an introduction by Dörpfeld. London 1903. Σελ. XXXI+417 σχ. 8ον.

4. 1908. Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Μετὰ 47 πινάκων καὶ 312 εἰκόνων ἐν τῷ κειμένῳ. Ἐν Ἀθήναις 1908. Σελ. ιε'+432 σχ. 4ον. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας).

5. 1928. Ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς τέχνης. Μετὰ 575 εἰκόνων. Ἀθῆναι 1928. Σελ. η'+592 σχ. 8ον.

Β') ΕΙΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ, ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑΧΟΥ.

1883

1. Ἀττικὸν ἀγγεῖον. ΑΕ 1883 στ. 47—54.
2. Λογοδοσία ἀρχῶν τοῦ ἐν Ἐλευσῖνι ἱεροῦ. ΑΕ 1883 στ. 109—130, 191, 253—264.
3. Ἀγγεῖον Ταναγραϊκόν. ΑΕ 1883 στ. 171—182.
4. Ἐπιγραφὴ ἐκ Θρᾴκης. ΑΕ 1883 στ. 261—4.

1884

5. Ἡ Ὀλυμπία. *Ἑβδομὰς* 1, 1884 σελ. 237—8.
6. Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἐλευσῖνος. ΑΕ 1871 στ. 69—74.
7. Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀκροπόλεως. ΑΕ 1884 στ. 165—172, 221.

1885

8. Αἱ Δωδωναῖαι Ἀρχαιότητες τοῦ κ. Κ. Καραπάνου. *Ἑστία* 19, 1885 σελ. 57—61.
9. Αἱ Ταναγραῖαι κόραι. *Ἑστία* 19, 1885 σελ. 195—9.
10. Οἱ προϊστορικοὶ τάφοι ἐν Ἑλλάδι. ΑΕ 1885 στ. 29—42.
11. Ἀγγειοπλάσται Ἀθηναῖοι. ΑΕ 1885 στ. 53—8.
12. Σκεῦος πήλινον καὶ τεμάχια ἀγγείων ἐξ Ἀθηνῶν. ΑΕ 1885 στ. 117—126.
13. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀκροπόλεως. ΑΕ 1885 στ. 129—146.
14. Κρατὴρ ἐξ Ἀκροπόλεως. ΑΕ 1885 στ. 219—228.

1886

15. Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Ἐρετρίᾳ. ΑΕ 1886 στ. 31—42.
16. Κατάλογος ὀνομάτων. ΑΕ 1886 στ. 183—1.
17. Περὶ τῶν ἐν Ἐρετρίᾳ ἀνασκαφῶν. ΠΑΕ 1886 σελ. 57—8.
18. Ἀνασκαφαὶ Μυκηνῶν τοῦ 1886. ΠΑΕ 1886 σελ. 59—79.

1887

19. Ἐκδρομὴ εἰς τὸ ὕδωρ τῆς Στυγός. *Ἑστία* 21, 1887 σελ. 576—9, 590—4.
20. Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐρετρίας. ΑΕ 1887 στ. 77—110.

21. Ἀρχαιότητες ἐκ Μυκηνῶν. ΑΕ 1887 στ. 155—172.
22. Περὶ τῶν ἐν Τανάγρᾳ ἀνασκαφῶν τοῦ 1887. ΠΑΕ 1887 σελ. 64.
23. Περὶ τῶν ἐν Μυκήναις ἀνασκαφῶν τοῦ 1887. ΠΑΕ 1887 σελ. 65—6.

1888

24. Ἀγορὰ καὶ ἁρπαγὴ γυναικῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησι. *Ἑστία* 25, 1888 σελ. 81—5, 97—100, 120—4.
25. Συμπλήρωσις εἰς ἐπιγραφὴν ἐξ Ἐλευσῖνος. ΑΕ 1888 στ. 113—8.
26. Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκήναις. ΑΕ 1888 στ. 119—180.
27. Περὶ τοῦ ἐν Βαφειῷ τάφου. ΑΕ 1888 στ. 197—9.
28. Περὶ τῶν ἐν Μυκήναις ἀνασκαφῶν. ΠΑΕ 1888 σελ. 28—9.

1889

29. Ἔρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ. ΑΕ 1889 στ. 129—172.
30. [Ἀνασκαφαὶ ἐν Μυκήναις]. ΠΑΕ 1889 σελ. 18—21.
31. [Περὶ τοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ]. ΠΑΕ 1889 σελ. 21—2.
32. [Ἔρευνα ἐν Λακωνικῇ]. ΠΑΕ 1889 σελ. 22.

1890

33. Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1890 σελ. 35—6.
34. Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ Ἀμυκλαίῳ. ΠΑΕ 1890 σελ. 36—7.

1891

35. Ἐκ Μυκηνῶν. ΑΕ 1891 στ. 1—44.
36. Μυκῆναι. ΠΑΕ 1891 σελ. 19—20.
37. Κάμπος (Λακωνικῆς) ΠΑΕ 1891 σελ. 23.
38. Ἐρέτρια. ΠΑΕ 1891 σελ. 35—6.

1892

39. Ἐκ τοῦ Ἀμυκλαίου. ΑΕ 1892 στ. 1—26.
40. Ἐπιγραφικὰ ἐκ Μυκηνῶν. ΑΕ 1892 στ. 67—8.
41. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. ΠΑΕ 1892 σελ. 56—8.

1893

42. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις] ΠΑΕ 1893 σελ. 8—9.

1894

43. Λίμναι. *Ἑστία* 1894 σελ. 97—8.
44. Περὶ τῶν ἐν Ἀμοργῷ ἀνασκαφῶν. ΠΑΕ 1894 σελ. 22.

1895

45. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις]. ΠΑΕ 1895 σελ. 23—5.

1896

46. Γραπτὴ στήλη ἐκ Μυκηνῶν. ΑΕ 1896 στ. 1—22.
47. [Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις] ΠΑΕ 1896 σελ. 29—31.

1897

48. Ἡ προϊστορικὴ Θράκη. *Θρακικὴ Ἐπετηρίς* 1, 1897 σελ. 233—241.
49. [Ἀνασκαφὴ κατὰ τὰς Κυκλάδας νήσους]. ΠΑΕ 1897 σελ. 23—4.
50. Ἀνασκαφὴ ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1897 σελ. 21—7.

1898—1899

51. Κυκλαδικά. ΑΕ 1898 στ. 137—212, 1899 στ. 73—134.

1899

52. Ἀνασκαφαὶ ἐν Θεσσαλίᾳ. ΠΑΕ 1899 σελ. 101—2.
53. Ἀνασκαφαὶ ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1899 σελ. 102—3.

1900

54. Trois Chatons de bagues Mycéniennes. *Revue archéologique* 37 (3ème série) 1900 σελ. 7—14.

1901

55. Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Πελοποννήσου. ΑΕ 1901 στ. 85—90.
56. Ἀνασκαφαὶ ἐν Σέσκλῳ. ΠΑΕ 1901 σελ. 11—2.
57. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1901 σελ. 12.
58. Ἐργασίαι ἐν Βόλῳ. ΠΑΕ 1901 σελ. 72—3.
59. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1901 σελ. 73.

1902

60. Κεφαλὴ ἐκ Μυκηνῶν ΑΕ 1902 στ. 1—10.
61. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1902 σελ. 48.
62. Ἀνασκαφαὶ ἐν Θεσσαλίᾳ. ΠΑΕ 1902 σελ. 59—61.

1903

63. Ἐργασίαι ἐν Μυκήναις. ΠΑΕ 1903 σελ. 36.

1906

64. Ἥρως ἐπὶ Βλαύτῃ. ΑΕ 1906 στ. 243-8.

1907

65. Πότε ἤρχισαν οἱ Ἕλληνες νὰ νίπτωνται τὴν πρωΐαν. *Μελέτη* 1907 σ. 65—9.

1910

66. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1910. ΠΑΕ 1910 σελ. 53—66.

1911

67. Ἔκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1911. ΠΑΕ 1911 σελ. 51—63.

1913

68. [Γνώμη περὶ ἁπλοποιήσεως τῆς νεοελληνικῆς ὀρθογραφίας]. *Δελτίο τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου* 3, 1913 σελ. 326.

1914

69. [Κατάθεσις ὡς μάρτυρος ὑπερασπίσεως Ἀλ. Δελμούζου]. *Ἡ Δίκη τοῦ Ναυπλίου* (16—28 Ἀπριλίου 1914). Ἀθῆναι 1915 σελ. 171—4.

1915

70. Αἱ χρυσαῖ πλίνθοι τοῦ Κροίσου. ΑΔ 1, 1915 σελ. 111—4.

1922

71. Ἡ προϊστορικὴ Ἑλλάς. *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 1922 σελ. 81—6.

1923

72. Εἰς τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου. ΑΔ 8, 1923 σελ. 117—154.

73. Οἱ Λύκιοι τῶν ἀρχαιοτάτων Ἑλληνικῶν μύθων. *Λαογραφία* 7, 1923 σελ. 189—206.

1926

74. [Γνώμη περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου]: «Βιογραφία καὶ κρίσεις περὶ τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ». *Ἐπιφυλλίδες* [Ἐλευθερουδάκη] 1, 1926 τεῦχ. 5 σελ. 30.

75. Ἡ οἰκία τοῦ Πριάμου. *Δελτίον Ἀκαδημαϊκοῦ Ὁμίλου Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου* [Ἀθηνῶν] 1, 1926 σελ. 4—9.

1928

76. Ἀπεικόνισις Θρᾳκῶν εἰς ἓν ἀγγεῖον. *Θρακικά* 1, 1928 σελ. 26—9.

1929

77. Ὁ Δούρειος ἵππος (ἱστορία ἑνὸς μύθου). *Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔτος* 1929 σ. 42—5.

1930

78. Τὸ Δελφικὸν ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ τὴν δεκάτην τοῦ Μαραθῶνος. *Ἑλληνικά* 3, 1930 σελ. 5—11.

1933

79. Εἰς τὸν Προμηθέα τοῦ Αἰσχύλου. *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* 1933 σελ. 115—127.

1934

80. Ἡ Λύλίδα στὸ μῦθο τοῦ Τρωικοῦ Πολέμου. *Ἑλληνικά* 7, 1934 σελ. 7—21.

81. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. *Ἑλληνικά* 7, 1934 σ. 22—35.

Περὶ τοῦ *Τσούντα* βλέπε: Κ. Α. Ρ[ωμαῖον] *Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ.* 23 σελ. 474 β—γ καὶ τοῦ αὐτοῦ *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσ. Σχ. Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* τόμ. 3 Α σελ. I—XVII, Δ. Καμπούρογλου *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 9, 1934 σελ. 200, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλον *Ἡρωΐα* 13 Ἰουν. 1934, Χ. Καροῦζον *Νέα Ἑστία* 15, 1934 σελ. 561, Γ. Μηλιάδην *Σήμερα* 2, 1934 σελ. 115—120, Σ. Β. Κουγέαν *Ἑλληνικά* 7, 1934 σελ. 174—6 (βλέπε τοῦ αὐτοῦ καὶ σελ. 5—6), τοῦ αὐτοῦ *Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 1, 1934—1935, σελ. 285—287 Κ. Κουρουνιώτην *Θρακικὰ* 6, 1935 σελ. 392—415, Ε. Π. Φωτιάδην *Γενικὴ Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία* 2, 1935 σελ. 137—9. Φωτογραφία εἰς «*Θρακικὰ*» 6, 1935 σελ. 392.

Παρατηρήσεις: Βραχυγραφίαι: ΑΕ=*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*, ΠΑΕ=*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, ΑΔ=*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*. στ.=στήλη.

Ε. Π. ΦΩΤΙΑΔΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
K. Μυρτίλου 'Αποστολίδου, Περὶ τῶν ἐν Θρᾴκῃ χωμάτων καὶ τάφων	319
Alan J. B. Wace, Middle and late Helladic Pottery	345
† *Wilhelm Dœrpfeld*, Über die Kunst der ältesten indogermanischen Hellenen	351
K. A. Ρωμαίου, 'Ανασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης	358
W. A. Heurtley, Γενικαὶ παρατηρήσεις περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν σχέσεων τῶν μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θεσσαλίας κατὰ τὴν προϊστορικὴν ἐποχὴν ὑπαρχουσῶν	388
Paul Jacobsthal, Kelten in Thrakien	391
R. M. Dawkins, The Red Apple	401
Otto Walter, Ein angebliches Reitermotiv des Parthenonfrieses	407
Γεωργίου Ε. Μυλωνᾶ, Οἱ βασιλικοὶ τάφοι τῶν Μυκηνῶν καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ παράδοσις	415
Carl W. Blegen, The «Halberd» from the Sixth Shaft Grave	423
G. Rodenwaldt, Mykenische Miscellen	429
I. Θ. Καζαντζῆ, Ἡ σημασία τοῦ Κέφαλου στὴν Πλατωνικὴ Πολιτεία	438
Ch. Picard, Sur un groupe d'ivoire de Mycènes	449
Νικ. Γ. Παπαδάκη, 'Εκτύπωμα πήλινον Εὐρώπης ἐκ Κρήτης	452
Κ. Θ. Δημαρᾶ, 'Ανέκδοτα γράμματα τοῦ Κοραῆ στὰ χρόνια 1824 καὶ 1825	471
Σέφης Παπασπυρίδη-Καρούζου, 'Υδρία τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου	491
'Αναστ. Κ. 'Ορλάνδου, Προσθῆκαι εἰς τὰ περὶ τοῦ Βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Θρακικῆς Βήρας	500
Δ. Εὐαγγελίδη, Λακωνικὴ οἰνοχόη ἀπὸ τὴ Σάμο	504
'Αντ. Δ. Κεραμοπούλλου, Θηβαϊκὸν χαλκοῦν ἔλασμα	519
Κ. 'Αμάντου, 'Από τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεοελληνικὰ ἐπώνυμα	524
Λίνου Πολίτη, Δύο ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν 'Ικαρία	528
Χ. Ι. Καρούζου, Περικαλλὲς ἄγαλμα—ἐξεποίησ' οὐκ ἀδαής	535
Χ. Θεοδωρίδη, Ἡ φιλοσοφικὴ διάθεση στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Οἰνοάνδας	579
Ν. Κωνσταντοπούλου, 'Ο ἐκ Θρᾴκης μουσικὸς Παναγ. 'Αγαθοκλῆς καὶ τὸ θεωρητικὸν τοῦ 1855	600
Σ. Β. Κουγέα, Δύο Λακωνικαὶ ἐπιγραφαὶ	651
Πολ. Παπαχριστοδούλου, 'Ο κώδικας τῆς 'Ελληνικῆς Σχολῆς Στενιμάχου 1848—1869	660
Εἰρ. Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου, Πτολεμαϊκὰ νομίσματα στὴν κυρίως 'Ελλάδα	668
Στίλπ. Κυριακίδου, Σισίνιος στρατηγὸς 'Ελλάδος	680
Ε. Π. Φωτιάδου, Βιβλιογραφία Χρήστου Τσούντα	684
Περιεχόμενα	688

Τὰ ἄρθρα ἐδημοσιεύθησαν κατὰ τὴν σειρὰν τῆς ἀποστολῆς αὐτῶν.

Ὡς συμβολήν του πρὸς τιμὴν τοῦ ἀειμνήστου Τσούντα, προσέφερεν ὁ μακαρίτης E. Gilliéron τὸ ἐν τῇ προμετωπίδι σχεδιαγράφημα τοῦ ποτηρίου Βαφειοῦ καὶ τὰ σχέδια τῶν πινάκων εἰς τὸ ἄρθρον τῆς κ. Σέμνης Παπασπυρίδη-Καρούζου.

Ἡ Διεύθυνσις τοῦ «*Ἀρχείου τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ θησαυροῦ*» λυπεῖται διότι λόγῳ τῶν περιστάσεων εἶναι ἠναγκασμένη νὰ διακόψῃ ἐδῶ τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ἐπιμνημοσύνου τούτου τόμου καὶ νὰ μὴ συμπεριλάβῃ τὰς μελέτας πολλῶν φίλων καὶ μαθητῶν τοῦ Τσούντα, ἡμετέρων καὶ ξένων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἠδυνήθησαν ν' ἀποστείλουν ἐγκαίρως τὴν συνεργασίαν των.

Ἡ ἐκτύπωσις τοῦ τόμου τούτου ἐπερατώθη τὸν Ἰούλιον τοῦ 1941 εἰς τὸ τυπογραφεῖον «Πολυβιοτεχνική». Τὰ τσιγκογραφήματα ἐξετελέσθησαν εἰς τὸ τσιγκογραφεῖον Εὐ. Χαλικιοπούλου. Οἱ πίνακες ἐξετυπώθησαν εἰς τὸ τυπογραφεῖον τῆς «Ἑστίας» Κ. Μάϊσνερ καὶ Σ[ια].